

No. 15.]

THE
VIZIANAGRAM SANSKRIT SERIES

UNDER THE SUPERINTENDENCE OF

ARTHUR VENIS M. A. OXON.

PRINCIPAL, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

THE

NYĀYAVĀRTTIKATĀTPARYATĪKĀ

OF

VĀCHASPATI MISRA

EDITED BY

MAHĀMAHOPĀDHYĀYA GAṄGĀDHARA ŚĀSTRĪ TĀLAṄGA

PROFESSOR, SANSKRIT COLLEGE, BENARES.

VOL. XIII.

PRINTED, PUBLISHED AND SOLD BY

E. J. LAZARUS & Co., BENARES.

MAY BE HAD ALSO FROM GANESH DAS AND CO., CHOWK,
JAYESTHARAM MUKUNDJI AND CO., BOMBAY: BENARES:
OTTO HARRASSOWITZ AND M. SPIEGEL, LEIPZIG;
LUZAC AND CO., LONDON.

1898.

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका

सर्वतन्त्रस्य तन्त्रश्रीमद्वाचस्पतिमिश्रविरचिता ।

काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालायां साहित्यदर्शनाध्यापकेन
महामहोपाध्यायगङ्गाधरशास्त्रिणा
संशोधिता ।

छात्र्यां

रं. जे. लालरसकम्पन्याप्येन स्यमुद्रातये मुद्रिता ।

संवत् १९१४ ।

॥ श्रीः ॥

भूमिका ।

अथेयं प्रकाशयते न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका मुद्रयित्वा । अस्याः
किल रचयिता त्रिशयधियास्यास्येदुषीधिभयः श्रीमान् वाचस्पतिमिश्रः । अयं
धर्मेषु दशेनेषु निबन्धान् प्रयेतुमुद्यतो न्यायदर्शनस्य सर्वदर्शनेष्येगितामा-
कलयन् वात्स्यायनमुनिप्रणीतं गोतमसूत्राणां भाष्यं दिङ्नागप्रभृतिभिर्नोस्ति-
कैर्दूषितमुद्विधीर्पुणोद्द्योतकरेण निर्मिते न्यायवार्तिके पुनरपरैर्नोस्तिकैर्दूषिते
तदुद्धारायेन निबन्धमरचयदिति यदक्षपादः प्रथरो मुनीनां शमाय यास्तं
जगते जगद् । कुतार्किक्काद्याननिवृत्तिहेतुर्विधीयते तस्य मया निबन्ध-
इति वार्तिकद्वारेण कुतार्किकैर्दिङ्नागप्रभृतिभिरिति तद्व्याख्यानेन इच्छा-
मि किमपि पुण्यं दुस्तारुनिबन्धप्रह्लमन्नानाम् । उद्द्योतकरगणीनामतिज-
सूनां समुद्धरादिति टीकाकृदुत्था चायगम्यते । अयं च श्रीवाचस्पति-
मिश्रः श्रीमदुदयनाचार्यदत्तिप्राचीन इति शक्यमयगन्तुमुदयनाचार्यकृतता-
त्पर्यपरिशुद्धिनामके तात्पर्यटीकाव्याख्याने व्याख्येयनिबन्धादरातिशयशंसिना
मातः सरस्वति पुनः पुनरेव नत्वा बद्धाञ्जलिः किमपि विज्ञपयाम्यवेहि ।
याकुचेतसोर्मम तथा भय साधधाना वाचस्पतेर्ध्वमि न स्खलते यथेते ॥
इति सरस्वती प्रति सत्प्रायेनेन ।

तर्काम्बराङ्क८०६प्रमितेष्वतीतेषु शकान्ततः ।

धर्मेषूदयनश्चक्रे सुबोधां लक्षणावलीम् ॥

इति श्लोको लक्षणावल्या अन्ते दृश्यते तेनोदयनाचार्यस्थितिशक-
कालः ८०६ इति लभ्यते । ततः पूर्वं वाचस्पतिमिश्रो वेक्रम ८६८ पत्सरे
न्यायसूचीनिबन्धमरुदिति तदीयेन ।

न्यायसूचीनिबन्धो ऽसायकारि मुधियां मुदे ।

श्रीवाचस्पतिमिश्रेण बल्यङ्कपसु८८२२२२२२ ॥

इति श्लोकोनायगम्यते । तेनादयनावार्यकालाद् १४३ वर्षेभ्यः
 पूर्वे श्रीपाचस्यतिमित्र आसीदिति प्रतीयते । न्यायभाष्यदूषणपरः प्रमा-
 यममुद्ययनामा यन्त्रो दिङ्नागेन निर्मित इति श्रूयते न त्वद्याप्यन्वि-
 यमाणोऽप्युपलब्धः । चार्तिकदूषणपरस्तु किं नामकः केन कृतो निबन्ध
 इति नाद्याप्यवधूतम् । तामिमां न्यायचार्तिकतात्पर्यटीकां साङ्ख्यतत्त्वको-
 मुद्यां न्यायतात्पर्यटीकायामुपपादितमस्माभिरिति लेखं पश्यद्विदर्शनरसिके-
 रन्विष्यमायामप्यनुपलभ्यमानां मनोविमनः खेदयन्तीं विविधदर्शनानुरा-
 गवतीं काशिकराजकीयसंस्कृतपाठशालाप्रधानाध्यक्षेण श्रीमदार्यवेनि-
 सहाद्विषमहोदयेन कलिकाताल्लुपुस्तकालयात्प्रथमतृतीयचतुर्थेष्वमाध्याया-
 नत्यन्तमशुद्धान् सं. १६७३ चत्सरे लिखितान् अथत्यपुस्तकालयस्य च
 खण्डितं शुद्धप्रायं लेखकालप्रदर्शनविकलं पुस्तकं मङ्गिसुरनगराद् द्वितीय-
 तृतीयचतुर्थीध्यायान् सं. १४१८ संवत्सरे लिखितान् दत्ता संपादितसम-
 स्तपुस्तकेषां चारणधौनिकादिना विविधसंस्कृतपुस्तकसंपादनरसिकेन श्री-
 मेविन्ददासगुप्तमहोदयेन दत्तमशोधितं संपूर्णप्रायं नवीनं पुस्तकमाद्यपुस्तक-
 स्थानउपयोग्यं प्रदर्शितपुस्तकेभ्यः पाठभेदानुसृतान् प्रदर्शयन् सूत्राणि
 स्थूलतमाक्षरेभाष्यचार्तिकभागान् स्थूलाक्षरेटीका सूक्ष्माक्षरेटिप्पण्यं च सूक्ष्म-
 तमाक्षरेनिवेशयन् ययामति संशोध्य प्रकाशयन् संभावये दर्शनरसिकमन-
 स्तोपकारिणीम् । अस्यां च मदीयमतोरपाठवेन सोवकाक्षरयोग्यकटोषेण
 चोपमता अशुद्धीः साम्यन्तो गुयेकदृष्टये महारया आस्यादयन्तु प्राचीनत-
 मदर्थेनालोचनसमुत्थं प्रमोद प्रसीदतु चानेन प्रयासेन भगवान् सर्वान्तर्गामी
 श्रीकाशीविश्वेश्वर इति शुभम् ॥

संपत् १६१४ का. शु. १ खेमे ।

{ महामहोपाध्याये
 गङ्गाधरशास्त्री ।

॥ श्रीः ॥

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः सूचीपत्रम् ।

अ.

पृ.	पं.	अ.
३८८	१२	अर्थिकतापर्यवर्तमानानुपपत्त्यादिपः ।
५७	५	अर्थ्यातिनिराकरणम् ।
५०६	४	अज्ञानलक्षणम् ।
४०६	१६	अदृष्टस्य शरीरोत्पत्तिनिमित्तत्वम् ।
५०६	१०	अधिज्ञत्वलक्षणम् ।
५०८	१२	अनुभाषणलक्षणम् ।
५०८	५	अनुभाषणस्य निवृत्तस्थानस्येति युक्तिः ।
४८७	६	अनित्यत्वलक्षणम् ।
४७६	१	अनुपपत्तिप्रत्ययलक्षणम् ।
४८६	२४	अनुपपत्तिप्रत्ययप्रत्ययान्तम् ।
४८५	१३	अनुपपत्तिप्रत्ययलक्षणम् ।
६	१	अनुमानास्य प्रामाण्यम् ।
११५	१०	अनुमानवैधियप्रकरणम् ।
१२०	४	अनुमानवैधियप्रकारान्तरम् ।
११६	११	अनुमानवैधियप्रमाणम् ।
११३	४	अनुमानपटव्युत्पत्तिः ।
१०५	३	अनुमानलक्षणम् ।
१०४	१	अनुमानलक्षणसूत्रार्थः ।
१२८	३	अनुमानलक्षणान्तरप्रकरणम् ।
१२६	६	अनुमानलक्षणे दोषान्तरम् ।
३३	२	अनुमानवैधियप्रमाणानुपपत्त्यादिपः ।
२८०	१	अनुमानवैधियप्रमाणानुपपत्त्यादिपः ।
१२५	२५	अनुमानस्य प्रत्ययवैधियलक्षणम् ।
१२४	३	अनुमानस्यासद्विषयविचारः ।
२७६	८	अनुमानाप्रामाण्यप्रमाणम् ।
११५	२१	अनुमानाप्रामाण्यप्रमाणम् ।
११७	१०	अनुमानाप्रामाण्यविचारः ।
११२	२	अनुमानवैधियप्रमाणानुपपत्त्यादिपः ।
२८८	६	अनुपाटनलक्षणम् ।
२३१	२१	अनेकान्तिकलक्षणम् ।
२३२	२०	अनेकान्तिकतादोषप्रमाणम् ।
३२०	१६	अन्यथाश्रयप्रमाणप्रमाणम् ।
१६२	५	अपवादलक्षणसूत्रम् ।

पृ. पं.

५११	११	अपसिद्धात्मलक्षणम् ।
५०३	१	अपार्थक्यलक्षणम् ।
३७५	१	अपवादान्तराहः ।
६३५	१७	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३३६	८	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३३७	२४	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३३७	७	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३४०	४	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३४४	१	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
५०४	४	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३८५	१८	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
४१६	३	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२४	१०	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२३	१३	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३०७	१	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३०८	७	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
१८०	६	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
१५३	३	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
५०९	३	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३०५	१०	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
४८२	१	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३४२	५	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३६२	३	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
१८१	११	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
३७	४	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
४५६	४	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२३०	२५	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२६८	२	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२६६	३	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
४५३	६	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
४५७	७	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२६६	८	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२७६	७	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२७३	१८	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२७४	१६	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२७५	७	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२०७	८	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।
२६४	३	अपवादप्रकारार्थान्तराहः ।

सूचीपत्रम् ।

५०	१०	कार्यमात्रनिमित्तकानिरासः ।
५०६	१२	कार्यसमवस्थाख्यानम् ।
५०८	१३	कार्यसमवस्थाम् ।
५०९	१	कालत्रयाभावपूर्वपक्षः ।
५१०	४	कालसाधनम् ।
५११	६	कालातीते आक्षेपेक्षारः ।
५१२	७	कालानुमानम् ।
५१३	१८	कृपाकृत्याभ्यां क्षणिकत्वात्वेऽपि ।
५१४	२०	क्षेत्रधनतः स्वाध्यायकृत्या मोक्षा भावपूर्वपक्षः ।
५१५	२२	क्षणिकत्वद्वयविवेचनम् ।
५१६	९	क्षणिकत्वनिराकरणम् ।
५१७	२	क्षणिकत्वहेतुद्वयम् ।
५१८	५	क्षणिकत्वे द्वयान्तरम् ।
५१९	६	क्षणिकानामर्थप्रवाकाविरते दोषः ।

५.

१५०	५	मुशाना दृष्ट्याभेदस्य कदेति निराह ।
१५५	३	मुशाना दृष्ट्याभेदस्य भेदसाधनम् ।
५२३	१०	सन्ध्यासमाप्तिः ।
३१६	५	याज्ञानीकल्पनिराहः ।
३२८	१५	याज्ञानीकल्पनिराहः ।

च.

३२३ ५ पण्डिता शब्दे जननीये प्रथमः ।
 ३२४ १ प्रायादीनां पार्थिवत्वादिप्राधानम् ।
 ३२५ ८ प्रायादीनां स्वगतगुणप्राधानम् ।

३.

३५३ ६ चतुर्वेदात्पाद्येद. ।
३५४ ३ चातुराध्यायिषाण्यकप्रधानानि ।

四、

३४३ १० ललितविषयि भाष्यपरिचयः ।
३४४ ९ अलङ्कारप्रणामः ।
४६ ३४ अलङ्कारविनिर्मुक्तप्रयोगः ।

५

[illegible]

१८२	१५	विज्ञानाद्येनामनन्दमायम् ।
१८३	१६	जीवच्छतेरे प्राणशरणत्वेनाम- सिद्धिः ।
१८४	१७	जैमिनिपत्यनन्यत्रणस्यनम् ।
५६	१८	ज्ञानमात्रस्य परार्थस्यनिरासः ।
८९	१९	ज्ञानमात्रस्य सुखदुःखहेतुत्वनिरासः ।
१८५	२०	ज्ञानस्य सृष्टिगुणत्वादीपरः ।

स.

४५१	१८	तत्त्वज्ञानफलकथनम् ।
४५०	४	तत्त्वज्ञानविषयकथनम् ।
४४	४	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
५८	४	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
६०	४	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
५०	६	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
४९	७	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
४८६	४५	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
४७९	४	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
५५	१७	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
५५७	१९	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
५०८	१६	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
४५	१७	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
५९९	८	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
५०६	९	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
४९	१९	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
१०८	४	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
५०७	४	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
१५३	१८	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।
३७०	१६	तत्त्वज्ञानमप्यपयोगी क्रमेण हेतुत्वम् ।

5.

[illegible]

१५	१५	प्रमाणासंज्ञप्रमत्तयनम् ।
१६	१५	प्रमाणासंज्ञवे आद्येयः ।
१७	७	प्रमाणास्यैवापत्तिर्यथाधनत्वम् ।
१८	८	प्रमाणास्यपि प्रमेयत्वम् ।
१९	८	प्रमाणास्यार्थीहस्त्ये हेतुः ।
२०	३	प्रमाणादिपदार्थानां प्रमाणाधिक त्वम् ।
२१	५	प्रमाणादिप्रतीतेः काल्पनिकत्वनि रासः ।
२२	३	प्रमाणादिप्रतीतेः काल्पनिकत्वपूर्व पक्षः ।
२३	८	प्रमाणादिप्रतीतेर्मिथ्यात्वनिरासः ।
२४	४	प्रमाणाधिक्यनिरासः ।
२५	५	प्रमाणाधिक्याद्येयः ।
२६	८	प्रमाणाधिक्याद्येयः ।
२७	२४	प्रमाणादयस्य परतोऽप्यपत्तिर्यथा ।
२८	४	प्रमाणादयानुपपत्तिपूर्वपक्षः ।
२९	३	प्रमाणादयानुपपत्तिपूर्वपक्षोपहारः ।
३०	३	प्रमाणादयैः प्रमाहेतुत्वाभावात् ।
३१	२०	प्रमाणादयस्य ।
३२	३	प्रमेयत्वान्निरासः ।
३३	५	प्रमेयपरीक्षाः ।
३४	३	प्रमेयविभागः ।
३५	५	प्रमेयजननत्वम् ।
३६	७	प्रमेयजननत्वम् ।
३७	५	प्रमेयादयरीक्षाहेतुः ।
३८	७	प्रमेयप्रतिदृष्टान्तजननत्वम् ।
३९	३	प्रमेयादयजननत्वम् ।

5.

४३७ ६ कनपरीडा ।
 ४३८ १५ कनपरीसारथाः ।
 ४३९ १७ कलभधणम् ।
 ४४० ५ कनेय काय्यपापरातागुत्तव
 दस्थापनम् ।
 ४४१ ९ कनेय सत्यासत्यविहारः ।

५.

२३६	■	भाषितसहस्रम् ।
२६४	३	याहायस्त्वन्नीकारे अनुष्यति ।
३३७	९	सुदिनित्यस्य निराकरणम् ।
४०६	७	सुदिनित्यस्ये दूषणम् ।
३७६	९	सुदिपरीक्षा ।
९५८	१०	सुदिमवापसूत्रम् ।
४०४	१३	सुद्वेगनित्यस्य हेतुः ।
३६८	२६	सुद्वेगिष्ठादिनामानाधिकरणस्ये विप्रतिपत्तिः ।

३६७ ४ सुतेर्जानगुणकस्यनिरासः ।
 १८५ ६ योऽद्वैतसिद्धोऽहंकारद्वयवत् ।
 १७६ १ योऽद्वैतस्यनिरासः ।

મ.

३८५	१३	भाष्यानां सङ्गिकस्य हेतुः ।
३८६	१०	भाष्याभाष्येष्टाष्टोपपादनम् ।
२	॥	भाष्यसमर्पितवाक्यतात्पर्यवर्णनम् ।
११	४	भाष्याष्टाष्टोपपादनम् ।
७	११	भाष्याष्टाष्टोपपादनम् ।
४०१	१६	भूतचित्तनिरासः ।
१५३	४	भूतचित्तनिरासः ।

म.

[illegible]

घ.

४८७	२	पुनर्निर्वाहनिष्पत्तिः ।
		व.
४८७	६	अर्थात् विहारत्यागमात्रे मुक्त्यन्तम् ।
४८	१२	यन्मुनामत्रे मुक्त्युत्पत्तिस्तम् ।
४८	१६	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	१९	यन्निर्वाहमात्रमर्थम् ।
४८	२०	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२१	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२२	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२३	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२४	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२५	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२६	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२७	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२८	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	२९	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।
४८	३०	यन्मन्त्रकृत्तुत्पत्तिम् ।

[illegible]

पृ.	पं.
४०८	३ शरीरोत्पत्तिविचारः ।
४१०	१ शरीरोत्पत्ता हांण्यमतनिपासः ।
४	शास्त्रनिर्घेयसमष्ट्यवयवम् ।
४४	४ शास्त्रप्रवृत्तिविधिष्वम् ।
४	५ शास्त्रारम्भासमयंम् ।

प.

५६४   ५   षट्पत्नीपठर्जनम् ।
५६५   ६   षष्ठिधर्मातिपत्त्याख्यामम् ।

५.

४८१	१	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४८२	२	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४८३	३	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४८४	४	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४८५	५	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४८६	६	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४८७	७	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४८८	८	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४८९	९	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९०	१०	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९१	११	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९२	१२	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९३	१३	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९४	१४	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९५	१५	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९६	१६	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९७	१७	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९८	१८	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
४९९	१९	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।
५००	२०	संज्ञेनैवोदयप्रसक्तम् ।

पू-	पे-
१८०	१ सर्वमायधनिकत्याशेषः ।
४२७	१ सर्वानित्यत्वनित्यत्वनिरासः ।
४३०	१६ सर्वभाष्यत्वनिरासः ।
४३२	६ सर्वभाष्यत्वनिरासपुक्ताशेषः ।
४३९	१७ सर्वभाष्यत्वनिरासे पुक्तः ।
२०६	१ सर्वार्थपक्षपोजनम् ।
३७६	२९ सांख्यमतदृष्ट्यापक्षकारः ।
४९९	७ सांख्यमते सत्तारापक्षपोजनपक्षतिः ।
९३९	२७ सांख्यीयानुमाननक्षयदृष्टयम् ।
९८४	१० साध्यशब्दार्थविचारः ।
९८६	१२ साध्यस्यैव जित्वास्त्यम् ।
२४२	४ सामान्यच्छलेपवारच्छलमक्षयम् ।
४३८	७ सामान्यस्य कल्पितव्याशेषः ।
९७६	१० सिद्धान्तलक्ष्याग्रभागे ।
६३	११ सुखदुःखयोरेवनिर्भावः ।
३२८	४३ स्योटीनिरासः ।
४०४	१ स्मृतिकारणविचारः ।
९४४	१ स्वत्याऽऽप्तानुमानम् ।
३४६	७ स्वत्याऽऽप्तानुमानम् ।
९३७	३ स्वर्थादीनां योगित्वस्यविधिवत्त्वम् ।

12

१८३	१३	हेतुलक्षणम् ।
१८४	१	हेतुलक्षणमुक्तम् ।
१८५	१	हेतुलक्षणांतरम् ।
१८६	२	हेतुलक्षणे आद्येः ।
१८७	१	हेतुलक्षणे उदाहरणपदोपादान- मात्रम् ।
१८९	३	हेतुलक्षणोदाहरणविचारः ।
१९०	१३	हेत्यन्तरलक्षणम् ।
१९१	३	हेत्याभासनिवृत्तम् ।
१९२	१	हेत्याभासाध्यायः ।
१९३	१४	हेत्व भासविभागमुक्तम् ।
१९४	१५	हेत्याभासप्रमाणान्तरम् ।
१९५	१६	हेत्याभासानामपि नियमस्वान्तर्गताः ।
१९६	१	हेत्याभासोदाहरणानि ।

न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकायां दृष्टानां ग्रन्थान्तर- वाक्यानामुपलब्धस्थलानां सूचीपत्रम् ।

६	२३	को हि योगप्रभावादृते० योगभा या ३ सू १०
२२	१	मदभिषधिपूयकम् महाभावे क ३ पा १ सू ३६
४०	४	सोयन्त चास्य कर्माणि मुपदकापनिषत् ख ३ म ८
५१	३३	स्वल्पाक्षरमसद्विधम् पराशरोपपुर ण १ १८
५६	२७	पूर्वात्परश्वसीयस्त्यमः० तन्त्रया अ ३ पा ३ सू ३
६५	३७	लगात्वाभिप्रेतविषयः० पञ्चस्तपादभा सुखलसर्गो
८३	६	न सास्ति पत्यवा लोकाः० वाक्यपदीये का १ बला १३४
८३	१५	आद्या करणविन्यासः० वाक्यपदीये का १ बला १३३
८७	७	पत्यवाक्यविचारण बलाकवाति क अनुमानधन्ये
८७	३७	नेप स्वाणारपरार्थोः० निरात अ १ पण्ड १६
८८	६	निविकल्पकवाधेन निराले बलाकवा प १७
९४	३२	आत्मन्येव स्थित ज्ञानं बलाकवा प १७-६
१००	६	निघमस्तद्विरोधाच्च बलाकवा अनुमानधन्ये प ४०
१०८	१५	विद्यानुगममात्रं च बलाकवा प १८
११७	३४	अ एव बोधपातमाय बलाकवाति के अनुमाने ३४
१२६	७	यस्यैव दृष्टिवार्त्ति ते प्रा अ ३ प ६ अ १ ८ ७
१६०	३२	वापुरापद्यते शब्दताम् वाक्यपदीये का १ बला १०६
१६३	२३	आस्यकल प्रयोगस्ति जे सू अ ३ पा ७ सू १८
१६३	१६	पटव विद्याया काराति हान्दोप य १ अ १। १०

४०८	१८	तच्छेय तत्र कारण आम्रभावे सू ५
४१७	८	सदेवं सोम्यटमपचासीत् हान्दोप य ६ अ २। १
४१७	१६	वर्त्मस्तत्त्व न विद्वन्त्ये महाभावे अ १ पा १ अ १
४१७	३०	सदेवंत बहुस्या प्रज्ञ येय हान्दोप य ६। २। ३
४२०	४	अपाधिपादे उद्यताश्वतरोपनिषत् ३। १६
४२५	८	यस्य वा अक्षरस्य बृहदारण्यक अ १। ६१
४२६	३	अद्या जन्तुरनोद्योदे भारतवर्मन अ ३० बला २८
४३०	२	अन्यायवर्तनकाधत्त्यम आक्षरभा अ २ पा १ सू १२
४३४	५	यकमेवाङ्गुलीय हान्दोप योपनिषत् ६। २। १
४३५	५	यस्यो य मनुमाभाति बृहदा ४। ४। १६। क ४। १०
४३६	६	निविद्य न सामान्य बलाकवा आकृत्यधिकरण ४०
४३७	६	प्रमाणयन्त्रदृष्टानि तन्त्रवार्त्तिके अ २ पा १ प ३७४
४४१	१	न हि यत्र सन्ति महाभावे अ १ पा १ सू ४०
४४३	३२	अद्यानि प्रीयवपाकृत्य मनुस्मृति अ ६ बला ३५
४४५	२	ऐकाग्र्य त्वावापा मातमस्मृति
४४७	३	छेदोक्तिरे धर्ममूलम मनुस्मृति अ २ बला ६
४४८	७	पुत्रवत्त कर्मार्थत्यात् जे सू अ ३ पा १ सू ८
४५८	८	अथैवगतद्वयपरिमाण मूर्ति पञ्चस्तपादभा कर्मण्य प ३०८
५०४	२६	अन्वाम्बति पदा ज्ञान वाक्यपदीये का १ बला १५३

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां धृतानां ग्रन्थान्तरव्याख्याना- मनुपलब्धस्थलानां सूचीपत्रम् ।

२६	१०	४को भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः
३६	११	सर्वेषामनुमानानुमेयव्यवहारो
४२	१४	मीमांसासक्तस्तर्कः
४३	१८	धर्मं प्रतीयमानो हि
५०	२	नामुक्तं सोपते कर्म-
५१	३४	सुपुनि सूचितस्यैनि
५३	११	मुक्तो भवेत् तु स्यो वा
५५	५	सम्प्राप्त्यर्थम्
५७	६	वेत्तामपि विपरीतस्यातिः
५८	४	गृहीत्वापि यत्तात्त्विकम्.
६०	२७	निरूप्यधृतार्थं
६५	१६	असङ्गास्मरत्
६८	२८	द्वयार्थं भावोभायो
६९	६	यद्यप्येवमेव त्रिं पुनः
७०	१६	तिलं स्वादुभाषये
७०	१८	विशेष्यं विशेष्यं च
७१	११	देवदत्तादिदृष्टेन
७१	१४	सन्नापि स्मर्यमाणा हि
७४	२६	कारणं चेन्मूढ
७७	१	न सुप्तादिप्रमेयं वा *
७७	२८	अनिर्दिष्टादुपलक्षितं चेत् *
७८	१७	शब्दजन्येन शब्दं चेत्
१०१	१४	मित्रकालं कर्म वाह्य
१०२	१०	प्रत्यक्षं कल्पनायोगे
१०३	१०	यत्तु पेनाभिर्लब्धम्
१०४	१३	कार्यकारणभावाद्वा

१०७	८	नित्यं सत्यममन्य वा
१०७	२४	एकसामान्यधीनस्य
१०८	२१	यानिनिमित्तमेषां
१०९	१२	के विद्यमानास्ते मेव *
११०	१६	तिङ्शब्दादिभिर्वास्तु *
११६	२७	नर्तकीभूतत्वात्
११७	१	अन्वेषाधारणो धर्मो
११७	५	सर्वतोऽपि निवृत्तत्वात्
१२५	६	सप्तशतवर्तिरेकी चेत्
१६८	१	अपेक्षे सप्तशतम् *
१८८	३	तच्च यत्तु सजातीयं *
१८८	१०	नित्यादित्यप्येवमेव *
१८८	१४	साध्यधर्मो यतो हेतु *
२२७	१७	अपेक्षे चेत्तु विन्देत
२२९	३	अस्मदावले शब्दप्रयोगे
२८४	११	न तस्य किञ्चिद्व्यतिरिक्तं
२८५	१०	अन्वेष्येयव्यतिरेकः
२९०	५	युतविशेष्यं
२९२	१३	स्यात्तादृशोऽनुपपन्नः
२९५	२०	तस्मादाद्येन विज्ञाने
२९८	१२	तुल्यकर्मविपाकत्वत्वा.
३८६	१	साध्यैनानुगमात् *
३८६	१६	कीर्तिना किमिदानीम् *
३८६	१६	अव्यतिरेके *
४०३	२७	यद्यपि न कश्चित्
४११	३	श्रुतिस्मृत्यतिरेके

* पुष्पाङ्गुलानि तावदानि कौटिल्यवस्थापि तेषामनुपलब्ध्याऽप्यत्र नान्येतिहानि ।

४०४ पृ २२ पङ्क्तौ शास्त्रे कृत्स्नासद्विषादरभूतदिवेदित्यर्थसंग्रहे

यथाकथं चित् क्रियत इति दृश्यते परन्तु कुचेदं वाच्यं करच तस्यार्थ इति नायधृतम् । उदयनाचार्यकृततात्पर्यपरिशुद्धायामपि तस्य नार्थो विवृतो न च ग्रन्थस्य न प्रदर्शितम् । पाठभेदादस्मात् नानाविधा दृश्यन्ते । कलिकातापुस्तके कृत्स्नासद्विषादरभूतदिवेति पाठः । श्रीविशुद्धानन्दसरस्वतीस्वामिधरपुस्तके कृत्स्नासद्विषादरभूतदिवेति । काशीसंस्कृतपाठशालापुस्तके कृत्स्नासद्विषादरभूतदिवेति । एवं स्थिते महामहोपाध्यायमुखाकरपण्डिता ज्योतिषशास्त्रे चतुर्दशी रविवासरे विरुद्धेत्युक्तं तदनुसारेण कृत्या सद्विषादरभूतदिवो । पाठः । कृत्या घातितेत्यर्थः । सूर्ये विशाखा मर्या ज्येष्ठा मेषा तथा । चतुर्दशी द्वादशी च विरुद्धा सप्तमी तथेति शीघ्रयोधे दर्शनादित्याहुः ।

महामहोपाध्यायशिशुकुमारमिश्राः कृत्स्नासद्विषादरभूतदिवेति पाठमभिप्रयन्ति । व्याचक्षते च विज्ञानमात्रसत्त्वस्थापनाप्रस्तावे कथं विज्ञानमात्रसत्त्वसत्त्वं बाह्यायस्य चासत्त्वं भवतीत्युपाद्यत इत्यनुयुक्ते विज्ञानमात्रसत्त्वयादौ संवेद्यते दृष्टान्तद्वयेन सिद्धान्तद्वयोपपन्नप्रकारं स्वकीयं दर्शयति । कृत्स्नेत्यादिना । अत्र कृत्स्नासत् इव आदरभूतत् इवेति चोदः । अयमर्थः । अहम् बाह्यायाऽसत्त्वोपपादने कृत्स्नासत् इव अस्मि कृत्स्नम् असत् यस्य स कृत्स्नासत् शून्यवादी स इवेत्यर्थः । यथा शून्यवादिना सर्वोऽसत्त्वमुपपाद्यते प्रातीतिकृत्यमुपपादयति तथेवाऽहं बाह्यासत्त्वमुपपादयामीति यावत् । विज्ञानसत्त्वोपपादने तु आदरभूतत् इव भवामि आदरभूतः स्वीकारविषयः तत् कृत्स्नम् यस्य स आदरभूतत् सर्वसत्त्वयादौ नैयायिक इत्यर्थः । यथा नैयायिकेन बाह्यान्तरोभयसत्त्वमुपपाद्यते अनुमयतमालम्ब्य तथैव मया विज्ञानसत्त्वमुपपाद्यत इत्याशय इति ।

श्रीविशुद्धानन्दसरस्वतीस्वामिधर्या अस्याः पङ्क्त्ययमर्थः (कथाः कर्तेरि) कर्तेरि नासद्विष नासदेव नादर अभूत् तद्विष नाम तदेव इत्यादिनादर अभूत् यथा कथं चिदर्थसंग्रहः क्रियते नाम यादिप्रतिषादिभ्यामुक्तार्थं व्याख्यायते तथा वादादिषु नाम कथासु तथार्थसंग्रहे न क्रियते पक्षप्रतिपक्षत्रयं यत्केचिद्विप्रतिषादिनोः परीक्षणात्ताम परीक्षणं परीक्षितस्य शास्त्रादिष्वप्य शास्त्रितत्वात्ताम कथास्यधिकारात् । इति व्याचक्षाणाः कर्तेरि नाद्विषादरोऽभूतदिवेति पाठं युक्तं मन्यन्ते ।

अनिरीक्षितत्वात्पूर्वोक्ततरयन्थसदमे न निर्धारयाम्यस्य वाच्यस्य वा तात्पर्ये चेति संशोधकः ।

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाः शुद्धिपत्रम् ।

पृ	पं	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
३	२१	काय	कार्य
५	३	भिपत्त	भिपत्तौ
७	२५	चैत्यव	चैत्यव
९	१३	प्रयुक्तः	प्रयुक्तेः
१३	५	तत्रकस्या	तत्रकस्या
२०	१६	माय	माय
२३	१६	प्रयुक्त	प्रयुक्ते
२८	३	हु साधन	हु साधन
३३	६	स्पुन	स्पुनर्न
३६	२४	किमापय	किमापयः
४०	३६	तद्वच	तद्वच
४३	२०	फलमिति	फलमिति
४७	१५	न तु	न तु
४८	११	नि चैवमेते	नि चैवमेते
४९	१०	चकारो	चकारो
५०	७	यत	निश्चय
५१	२०	भायाद्	भाय
६८	१६	अनुमानान्तर	अनुमानान्तर
७८	५	अद्यो ननु भवन्ति	अद्यो ननु भवन्ति ।
८७	६	भाष्य	भाष्य
८५	२१	वृत्तार्थ	वृत्तार्थ
"	२५	दुपलब्धे	दुपलब्धेः
९६	६	मन्यथा	मन्यथा
९६	२८	कस्येद	कस्येद
१०१	६	वर्तमाना	वर्तमाना
"	१६	मन्त्रे	मन्त्रे
१०४	१७	सत्कार्यम्	सत्कार्यम्
"	१८	यदेत	यदेत
११३	२७	मुपपत्तिव्यति	मुपपत्तिव्यति
"	२८	पारमर्ष	पारमर्ष
११७	१०	परिहृति	परिहृति
११८	१३	पयम्यते	पयम्यते
१२१	१	सर्वत	सर्वत
१२४	३३	किमिद	किमिद
१२६	५	दर्शनेन	दर्शनेन
१३२	८	साधार्थ्यं च	साधार्थ्यं च
१३३	८	इत्येतद्व्या	इत्येतद्व्या
१३४	२०	धाने	धाने
१३६	६	छानि	छानि

पृ	पं	अशुद्धम् ।	शुद्धम् ।
१४०	१	हैविध्य साध	हैविध्यसाध
१४६	७	सत्त्वमिति	सत्त्वमिति
१५२	२६	यंदा	यंदा
१५४	२०	छनेन	छनेन
१५६	२३	प्रत्ययव	प्रत्ययव
१६७	८	नुसन्धी	नुसन्धी
१७२	७	धारधर्मा	धारधर्मा
१७६	२४	अन्तरस्य	अन्तरस्य
१७६	२६	विजातीयव्य	विजातीयव्य
१७६	१	नामार्थ	नामार्थ
१८६	१	साधार्थ्य	साधार्थ्य
१९७	५	वर्तकदे	वर्तकदे
२००	६	भिपत्तः च	भिपत्तः च
२०१	७	धिकार्य	धिकार्य
२०३	२५	प्रयोजनानन्तर	प्रयोजनानन्तर
२०४	१७	कर्मणो भाष्य	कर्मणो भाष्य
"	१८	छनेन	छनेन
२३१	८	कस्मिन्निधये	कस्मिन्निधये
२३५	४	विशेषितस्याद्	विशेषितस्याद्
२३६	१६	धानप्रस	धानप्रस
२३६	२५	कावलीत	कावलीत
२४०	४	सकाना	सकाना
२४१	२४	सहकारि	सहकारि
२४२	८	साधन	साधन
२४८	५	धार	धार
"	१६	परिचिदि	परिचिदि
२५१	१४	पद्यो	पद्यो
"	२३	नेति	नेति
२५३	७	मद्व्य	मद्व्य
२५८	१२	अपेन्द्रिय	अपेन्द्रिय
२५७	४	सद्यो	सद्यो
२६२	१२	इयमप्यथा	इयमप्यथा
२६८	३	स्वभाष्य हेतुः	स्वभाष्यहेतुः
२७८	१	यत्तत	यत्तत
२८०	६	भाष्य	भाष्य
२८७	१३	प्रत्यय	प्रत्यय
२८४	३	पुत्रपरी	पुत्रपरी
२८४	२७	अविद्यव	अविद्यव
२८८	१३	अप्यप्यथा	अप्यप्यथा
२९५	८	पद्यति	पद्यति

पृ०	प	अनुक्रमः ।	शुद्धम् ।	पृ०	प	अनुक्रमः ।	शुद्धम् ।
२१८	२३	प्रेषाधानार्थम्	प्रेषाधानार्थम्	४१८	१६	त्वस्य	इत्यस्य
२२०	२४	नाथमिति	नाथमिति	४२२	१७	शरीरादिना	शरीरादि नाति-
३३१	१०	सता	सतो			नियतंते	यतंते
३३३	२५	रयान्तरं	रयानन्तरं	४२४	१	त्यस्योक्तौ	त्यद्वीकात् ।
३३४	२	चक्रयुग	चक्रयुगयुत	४४६	२७	ग्रामावधिनिरवयव	ग्रामावधिनिरवयव
३४३	२७	राजान्तेन	राजान्ते न	४४७	२९	वाद्याद्य	वाद्याद्य
३४८	१२	प्रत्य	प्रत्यय	४४७	२०	यस्यत्यगम	यस्यत्यागम
३४८	४७	मुधयश्च	मुधयस्य	४४६	१५	चताट्ट	च ताट्ट
३६३	११	छान्मान्तर	छान्मानन्तर	४५१	६	छाया	छाया
३६६	२७	धर	धर	४५४	११	एक श्रवा	एकश्रवा
३६६	२४	म्यते	म्यते	४५७	१०	कारणमपि	कारणमपि
३७५	१३	श्रुतं गन्ध	श्रुतगन्ध	४६०	१७	परिवरण	परिवरणयुक्त
३७५	३	परीक्षय च	परीक्षय प्रति	४६३	५	व्यापकत्वा	व्यापकत्वा
३७८	६	सुतिदृति	सुतिदृति	४७७	२८	मिथ्या	मिथ्या
"	१५	साध्या हि	साध्या हि	४७६	४	तस्य	तस्य
"	२८	हेत्वमात्र	हेत्वमात्र	४७४	३२	दाता	दादी
३७८	२४	चिद्वत्	चिदुद्भूत	४७५	१५	सत्त्वस्थगदा	सत्त्वस्थ गदा
३७८	२६	चिदु	चिदु	४७७	२८	दाता	दीना
३७८	७७	उपसु	उपसनु	४८४	८	साधनस्यस्य	साधनस्यस्य
३८५	१७	स्यादस्या	स्यादस्या	४८४	२७	प्रयत्ना	प्रयत्ना
४०५	६	प्रियया	प्रियया	४७७	३२	धर्मा	धर्मा
४०८	२	कारणस्यस्य	कारणस्यस्य	४८३	१	प्रवृत्तेरिति	प्रवृत्तेरिति
	१४	मैत्राणीति	मैत्राणीति	४८३	१६	तत्तद्भाष्य	तत्तद्भाष्य
४०८	१	इन्द्रिय	इन्द्रिय	४८५	१३	सर्वगता	सर्वगतता
४१४	८	दाया	दाया				

श्रीगणेशाय नमः ।

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ।

विश्वव्यापी विश्वशक्तिः पिनाकी विश्वेशानो विश्वकृद्विश्वमूर्तिः ।

विश्वज्ञाता विश्वसंहारकारी विश्वाराध्यो राधयत्नोद्दिप्त नः ॥ १ ॥

नमामि धर्मविज्ञानवैराग्येश्वर्यशालिने ।

निधये धार्मिशुद्धीनामक्षपादाय तापिने ॥ २ ॥

यन्मन्त्राख्यान्त्रलेनेन निरस्ताखिलदुपया ।

न्यायवार्तिकतात्पर्यटीका ऽस्माभिर्विधास्यते ॥ ३ ॥

इच्छामि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिवन्धपङ्कमग्नानाम् ।

उद्योतकरगनीनामतिजरतीना समुद्धरयात् ॥ ४ ॥

अथ भगवता ऽक्षपादेन निःशेषसहेतोः शास्त्रे प्रणीते ध्युत्पादिते च
भगवता पक्षिलस्थामिना किमपरमघशिष्यते यदयं धार्मिकारम्भ इति गृह्णा
निराचिन्तापुंः सृष्टकारोक्तप्रयोजनानुवादपूर्वके धार्मिकारम्भप्रयोजनं दर्शयति ।

यदक्षपाद इति । यद्यपि भाष्यकृता कृगव्युत्पादनमेतत्तथा ऽपि १ ।
दिङ्भागप्रभृतिमिरवाचीनेः कुहेतुसन्तमसमुत्पादनेनाच्छादितं गान्धं न
तत्त्वनिर्णयाय पर्याप्तमित्युद्योतकरेण स्यनिवन्धोद्योनेन तदपनीयते इति
प्रयोजनत्रयमारम्भ इति । सृष्टोक्तप्रयोजनानुवादः प्रयोजनवच्छाद्युत्पा-

यथैविधाः पाप्माने विनोद्यन्तइति । न चास्मदादीनां मन्दतपसांमेवं प्रसङ्गः ।
 न हि गजानामुदये नेत्रौ घटरूपमञ्जित पवतीत्यस्मदादीनामप्युदयेण
 । ३ तेजसा तथा मरितयम् । कुतार्किकेऽद्वैतप्रणमितिमिराहितमज्ञानं कुतार्कि-
 काज्ञानमिति । अविगीतशिष्टाचारपरपराप्रणः परमेश्वरेण यानि कृता
 कृताः प्रीष्टदेवतानमस्कारो यन्त्ये न निवेगितः न खल्वन्यदपि मङ्गलं अस्त्ये
 निवेगितम् । प्रसिद्धतरतया मङ्गलान्तरवच्छिद्या अत्रगमिष्यन्तीति सर्वमव-
 दातम् ।

तत्र संशेषतः प्रथमसूत्रमनूय तस्य तात्पर्यमाह प्रमाणादिपदा-
 र्थतत्त्वज्ञानाग्निःश्रेयसाधिगम इत्येतच्छास्त्रस्यादिसूत्रं तस्य
 शास्त्रस्याभिसंयन्धवाचकम् । आदिपदस्येन क्रमप्राप्त्येव प्रथमं व्याख्यानं
 युक्तं न द्वितीयादेरिति दर्शितम् । अमिमतासंयन्धो ऽभिसंयन्धः । शास्त्रं
 नि श्रेयसयोगहेतुहेतुमद्वाच्यं तस्येदं सूत्रं वाक्यमभिसंयन्धवाचकम् । प्रमाणा-
 दिपदार्थतत्त्वज्ञानादित्यत्र हि तत्त्वं ज्ञायते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्त्वज्ञानं
 शास्त्रमुच्यते । पञ्चम्या च तस्य हेतुत्वम् । न हि विषयमन्तरस्त्वान्वय
 मात्रेण तद्विशिष्टतायै निःश्रेयसहेतुरिति । पदार्थतत्त्वाधगमकरणतया
 शास्त्रमुपदिशति न तु स्वहृषेण । तेन शास्त्रस्य निःश्रेयसे कर्तव्ये प्रमा-
 नादिपदार्थगमो ऽध्यान्तरव्यापार इत्युक्तं भवति । तथा च प्रमाणादिपदा-
 र्थगत्यं प्रतिपाद्यं प्रतिपादकं च शास्त्रमिति शास्त्रप्रमाणादिपदार्थतत्त्वयो-
 र्वाच्यवाचकमात्रः प्रमाणादिपदार्थतत्त्वज्ञाननिःश्रेयसयोः कार्यकारणमात्र-
 सत्वरसंयन्धः भूषितो भवति । तद्विदमभिधेयसंयन्धप्रयोजनप्रतिपादना-
 र्थं प्रथमसूत्रम् । यत्पदार्थतत्त्वज्ञानस्य न यथा निःश्रेयसाधिगमं प्रत्यु-
 पयोगमनया ऽपि निषेदमिष्यते । विनिश्चितप्रमाद्वारसं मुनेराप्रत्येन तद्वि-
 श्वाप्रयोजनादि विनिश्चित्य प्रवर्त्यन्ति । आप्रत्ययनिश्चये रयथेसदेहाद् ।
 न एतन् कृष्णादावपि निश्चितसत्त्वाधिगमना प्रवृत्तिः । अन्तरा ऽधपदादिना
 प्रतिपन्थेन फलानुत्पादय्यापि भवतात् । न च प्रयोजनादिभगवामाये
 ऽपि भगवदस्य साधकत्वात्प्रमाणाभावेन न्यायप्राप्त्येन तदभिधानमनये-
 षमिति साधनं त्रिगोष्मृत्पनयेत्यस्य भगवत्प्रेमानुत्पादात् । आख्यातुं विशेष-
 म्भूतिरिति नावयम् ।

तदेवं प्रथमसूचतात्पर्यमुक्त्वा भाष्यस्यादिषाद्यतात्पर्यमाह प्रमाण-
तां ऽर्थप्रतिपत्तावित्यादि तस्यानुसंधानवाक्यम् । तस्य शास्त्रस्य निः- १
शेषसाधिगमेन सह सूचेण घटितस्य कुत्रिचित्रमिताद्विघटनाशङ्कायाम् अनुसूच-
घटनायां पश्चात्संधानं घटनम् अनुसंधानं तस्य वाक्यमनुसंधानवाक्यमिति ।

अथ किलांशः शङ्कते । यदश्वद्यानुष्ठानोपायोपदेशकः तदनर्थकं यथा
क्षरहरतक्षकसूक्ष्महारणोपदेशकं वाक्यं तादृशं चेत् शास्त्रमिति । तथा
हि प्रमेयादीनां तावत्पटार्थानां तत्वेज्ञानं प्रमाणतत्त्वज्ञानाधीनम् । न हि
प्रमाणं तत्त्वेनानवधारितं बोधकत्वमात्रेण स्वगोचरावधारणायाम् । ताव-
न्मात्रस्य तदाभाससाधारण्यात् । अपि तु बोधकत्वेकार्थसमयेतेनाप्यभिधा-
रित्वेन । तदेव हि प्रामाण्यं तन्नाशक्यावधारणम् । तदनवधारणाच्च
प्रमेयादयो दुरवधारणाः । तथा हि विज्ञानस्य तावत्प्रामाण्यं स्वतो वा
निश्चीयते परतो वा । न साग्रपूर्यः कल्पः । न यत्तु विज्ञानमनात्मसर्वेद-
नमात्मानमपि गृह्णाति प्रागेव तत्प्रामाण्यम् । नापि विज्ञानान्तरम् । तद्विज्ञान-
मित्येव गृहीयान्न पुनरस्याप्यभिचारित्वम् । ज्ञानत्वमात्रं च तदाभाससाधा-
रणमिति न स्वतः प्रामाण्य्यावधारणम् । एतेन स्वसर्वेदननये ऽप्यप्यभिचारय-
द्वयं प्रत्युक्तम् । नापि परतः । परं हि तद्वोचर वा ज्ञानमभ्युपेयेत अर्थक्रि-
यानिर्भासं वा ज्ञानान्तरं तद्वोचरानन्तरीयकार्यान्तरदर्शनं वा । तच्च सर्वं
स्वतो ऽनवधारितप्रामाण्यमाकुलं सत्कथं पूर्वं प्रयत्नेन ज्ञानमनाकुलयेत् । स्वतो
वा ऽस्य प्रामाण्यं किमपरादृष्टं प्रयत्नकक्षानेन येन तस्मिन्नपि तत्र स्यात् । न
च प्रामाण्यं चायते स्वतः इत्यावेदितम् । यदा च संवेदनप्रामाण्यमुक्तेन
क्रमेण दुरधिगमं तदा कैव कथेन्द्रियादीनामप्यभिचारिष्वेदनकार्यव्य-
ङ्ग्यप्रमाणभाषणम् । तदेव दृष्टार्थाः प्राणभृश्वहारा भयन्तु सदेहादपि यथा
तथा अदृष्टार्थास्तु यदुचितव्यवसायसमाध्या वेदिका व्यवहारा दत्तजनान्त्र-
लयः प्रसक्ता तस्मात्प्रमाणादिपटार्थतत्त्वज्ञानद्वारेण न शास्त्रं निःशेषमेव
समर्थ्यते इति सेवमाशङ्का प्रामाण्यज्ञानोपायकक्षानेन भाष्यकृता निराकृता ।
तथा हि । प्रमाणम् । अर्थवदिति । नित्ययोगे मतुष । नित्यता चाप्यभिचारि- भा.
ता । तेनार्थाप्यभिचारोत्पद्यः । इयमेव चाप्यभिचारिता प्रमाणस्य गद्वेशका-
लान्तरावस्यान्तराविसयादो ऽर्थस्य रूपप्रकारयोस्तदुपदर्शितयोः । अथ हेतुः

१ प्रवृत्तिसामर्थ्यात् । समर्थप्रवृत्तिजनकत्वात् । यदि पुरेतदर्थं पुत्राभिव्यत्र
 समर्थं प्रवृत्तिमकरिष्यद् यथा प्रमाणभास इति व्यतिरेकी हेतुः* । अन्य-
 व्यतिरेकी या । अनुमानस्य स्वतः प्रमाणतया ऽन्वयस्यापि सम्भवात् । प्र-
 तिजनकत्व तु प्रमाणस्य न साक्षात् किं त्वर्थप्रतिपत्तिजननद्वारेणेत्याह प्रमा-
 ॥ एतो ऽर्थप्रतिपत्ताविति । सर्वस्य चास्योपपत्तिं धार्मिकव्याख्यानाउभरे
 निवेदयिष्याम ।

स्यादेतत् । मयन्तु प्रमाणादयः शस्त्रज्ञानां शास्त्रेण तु ते
 नाभिधीयन्त इति न नि श्रेयसेन वृत्तिः शान्त्यन्त्येतत् आह । शास्त्रस्य
 ० पुरुषश्रेयोऽभिधायकत्वात् । यद्यपि श्रेयो दु खनिवृत्तिमाप्त्यन्तिकी वस्त्य-
 ति तथा ऽपि सोपायेन सा ऽत्र श्रेयःशब्देन विवक्षिता तन्मात्रस्य शान्तावि-
 प्रयत्वात् । तदयमर्थः । शास्त्र तादेतत् पुरुषश्रेयो ऽभिधत्ते सहोपायेनेत्य-
 नुमयसिद्धे सदशक्यानुष्ठानतया ऽप्यदितव्यम् । सा चेदशक्यानुष्ठानता ऽप-
 नीता प्रमाणात् इत्यादिना सहित निःश्रेयसेन सह शास्त्रमिति । शास्त्रस्ये-
 त्यादियदशक्याश्च विवृणोति शास्त्रं पुनरित्यादिने, पभोगात्प्रक्षेपे-
 न्नेन । प्रमाणादिषाचरुषदशक्येन तल्लक्षणानि तत्परीक्षाश्चोपलक्षयति तथा च
 पञ्चाध्यायी शास्त्रमित्युक्तमित्यभिरोध* । पञ्चाध्यायीत्यनेन व्यूहः समू-
 हानामुचितानुपूर्वी । उपलक्षकपदस्यरूपमाह । पदं पुनरिति । एकस्मृति-
 समाकृता यथा शक्येतिपादनावच्छिन्नाः समूहः । यव स्वार्थस्मृत्यवान्तर-
 व्यापाराणां सूत्रपदानां नानापदार्थविशिष्टैकार्थप्रत्ययैककार्यावच्छिन्नानां समूहो
 वेदितव्यः । यत्र क्वचित्केन चिदर्थेनेकेन सूत्रवाक्यानामेकवाक्यत्व समूहः
 प्रकरणम् । प्रकरणानामपि कदा चित्स्वार्थसंगत्या समूह आह्निकम् । यत्र
 तत्र तत्र वेदितव्यम् । एताः प्रकरणाह्निकाध्यायायैवमतीस्तत्र तत्र लैयतो
 दर्शयिष्याम ।

तदेव शास्त्रस्यरूपं दर्शयित्वा नान्तरेण तदर्थक्यनं पुरुषश्रे-
 १ योभिधायकत्वमस्य सिद्धतीति तदर्थं कथयति तत्पदार्था इति । ननु
 प्रमाणादीनां प्रतिनरमानन्त्येन दुर्धामत्वमिति तदस्यमेवार्थस्य शास्त्रस्य
 प्रसक्तमित्यत आह पौष्टशात्मानः । आत्मा स्वभावा प्रमाणादीनां प्रमाणाद्या-
 दिषामान्यविशेष इति यावत् । अदुक्तं मर्थेति । आन्तर्गणिकमेव दानन्त्ये

ऽपि सामान्यविशेषैः समृद्धीता न दुर्ज्ञेय इति यतो ऽस्य पदार्थाः प्रमाणाद-
यन्तातस्माच्छास्त्रं पुरुषत्रयेण ऽभिधत्त ।

म्यादेतत् । प्रमाणादयः पदार्थाः प्रामाणिका अप्रामाणिका
या । अप्रामाणिक्ये कल्पनामात्रनिर्मिताः कथं निःशेषसायं कल्पन्त-
इति । न च षोडशात्मानः कल्पनाः कोपस्यानन्तप्रसरत्यात् । प्रामाणि-
क्ये वा प्रमाणादेव तत्सिद्धेः शास्त्रस्य वैयर्थ्यामित्यत आह प्रत्यक्षेति । २
प्रत्यक्षानुमानाधिगतग्रहणेनाप्रामाणिक्यं निषिद्धम् । अत एव चस्तुतत्त्व-
मिति । प्रमाणादयः पदार्था नोपमानविषया इति नोपमानमुपन्यस्ताम् ।
यद्यपि प्रमेयमात्माद्यर्थगोचरत्वमात्रमिति तथा ऽप्यात्मस्याप्रवृत्त्युक्तया
तथापि मूलमूलमनुमानं प्रत्यक्षं चास्तीति प्रत्यक्षानुमाने एव दर्शिते । अनूक्तं
प्रामाणिक्ये शास्त्रवैयर्थ्यामित्यत आह तस्य विषया इति । व्यग्रदृष्टमात्रमात्रे
प्रामाणिक्येनैव नैवैकशुद्धिविरहितो नैतान्पदार्थान्वयिष्यते अविहितारवेने
न निःशेषसायं कल्पन्तइत्यनधिगते युक्तम् । आध्यात्मिकी शक्तिः
शुद्धादिः । पुरुषेत्युक्तं तत्र विद्यमानं पुरुषविशेषं ग्रहीतुं समाधिः पुरुषान्दर्श-
यति पुरुषः पुनरिति । हेतुं दर्शयति तत्रेति । उपदेयानाह इतरइति ।
अपेक्षा विज्ञाया । सा सदिग्धस्य तावदस्ति शिष्यस्य । विप्रतिपन्नस्य तु
साक्षिणी पुरतो जल्पवितण्डाभ्यां शिष्यामात्रस्य गतिर्न ऽदंकारे संदिग्धस्य
जातविज्ञास्य सापेक्षस्य सगः । अप्रतिपन्नस्यापि केन विप्रकारेण सदेहमा-
पाद्य सापेक्षीकृतस्य प्रतिपाद्यता । तद्विदमुक्तमितरे सापेक्षाः सन्तः प्रति-
पाद्या इति । अदंश्रियो ऽपि तत्प्रतिपादनाय कारुणिकेन संदिग्धः कृत्या
प्रतिपाद्य इति । तत्किं सापेक्षमधिकृत्य शास्त्रं प्रवृत्तं तथा च प्रमाणादौ न
प्रमाणान्तरे प्रवृत्तिः स्यादित्यत्र आह । ते यदेति । किं विद्विष्यं विज्ञातव्यं
यदेन्द्रियाद्यपेक्षन्ते तदा प्रत्यक्षेण प्रतिपाद्याः । यद्यनुमानाद्यपेक्षम् । अय-
मभिधत्तः । न दृष्टव्यो जनेष्वप्येवमिच्छामिहापेक्षा विद्यमाना किं तु निःशेषमा-
पेक्षानिपदार्थं विज्ञाया । सा चास्मिन्नेव शास्त्रे प्रवृत्तिहेतुर्नान्यत्र तद्विदमुक्तं
पदा पुनरिति । परमपुरुषार्थमाधत्ते तु विज्ञातव्य इति शेषः । इहामिमत्तं
त्रये निन्दारहितं त्रयोमात्रकारानाह । त्रयः पुनः सुखमहानिनिवृत्तिरग । न
तत्तत्पदान्तरप्रकारानाह । नष्टेयः सुखं दुःखनिवृत्तिरग मिद्यमानं

द्वेषा व्यवतिष्ठते । तदाह दृष्टादृष्टभेदेन । न व्यासज्य किं तु प्रत्ये-
कमित्याह दृष्टं सुखं सकृच्चन्दनप्रनितादिभोगजन्य अदृष्टं च सुखं स्वगादि ।
यद्यं च दुःखनिवृत्तिरपि श्रेयो दृष्टमदृष्टं चेति योजनौघम् । चकारलोपात् ।
अहितनिवृत्तेः श्रेयस आत्यन्तिकस्यानात्यन्तिकस्य तद्दृष्टमदृष्टस्य भेदमाह
११ अहितनिवृत्तिरपीति । अमिमत्तं श्रेयो निर्द्धारयति । आत्यन्तिकीति ।
पुनरिति निर्द्धारणमेव द्योतयति । आत्यन्तिकत्वं निवृत्तेर्निवृत्तस्य पुनरनु-
त्पादः स च कार्यकारणतदनुपपत्तिनिवृत्त्या लक्ष्यते । न स्वकारण कार्या जायते
तदिदमुक्तमेकविंशतिप्रभेदमिदमुक्तदुःखहान्येति । गोणमुख्यभेदेन चैकविं-
शतेः शरीरादीनां दुःखत्वाकारानाह एकविंशतीति । पशुमिन्द्रियं मनः । तस्य
विषया इच्छाद्वेषप्रपञ्चाः । यदापि विषयः शरीरमपि तथा ऽपि अन्यथा ऽस्य
दुःखहेतुभाव इत्याह शरीरमिति । शरीरावच्छिन्न आत्मप्रवेशो* दुःखाद्यत-
नमिति शरीरं दुःखाद्यतनमुक्तम् । इन्द्रियविषययुद्धोना दुःखत्वापेक्षारे का-
रणमाह इन्द्रियाणीति । तत्रेन्द्रियाणि तावद्बन्धादिप्रियप्रयोधनाद् विषया
बोध्यन्त्यात् । पुष्ट्यस्तु सासाद् दुःखसाधनापीति दुःखत्वेनापचर्यन्ते । दुःखे
दुःखत्वेनापचरे वीक्षमाह । सुखमिति । साधनधारतन्त्र्य स्रगित्वं काम इति
दुःखहेतवः फलमुखानुपपत्तिः । तस्मात्सुखमपि दुःखानुबन्धि उक्तप्रकारदुः-
खहानिषाधनमाह । तस्य हानिरिति । सशयादितत्त्वज्ञानपरिशोधितपरम-
व्यापमार्गः खलु हेयोपादेयमूतद्वादशमूतप्रमेयतत्त्वपरिभाषनमुखा प्रसङ्गानेन
निर्मुक्तनिखिलप्रवृत्तिहेतुदोषानुपेक्षे उपवर्तमानेन न शरीरेन्द्रियादिहेतुमपूर्वध-
र्माधर्मेप्रचयमातनेति । अनादिभयरपरम्परापातं च धर्माधर्मेप्रचयमनन्तम-
प्यनिरादिपाकसमयमपि प्रसङ्गानपरिपाकप्रभावात्परितत्पदप्रभोगभाविनः
कायादिभोग तत्फलपभोगात्प्रसिद्योति । अविनश्यमामर्थातिशयोः हि समा-
धिः । यथा ऽऽहुरधमव्रन्तः पतञ्जलिपादाः "को हि योगप्रभावाद्गते अग-
स्त्यद्य समुद्रं पिबति ॥ इव च दहकारणं सृजती"ति । सेयमात्यन्तिकी
दुःखनिवृत्तिः श्रेयः तदिदमुक्त शास्त्रस्य पुरुषश्रेयोऽभिधापकत्वादिति ।

स्मादेतत् । केवलस्य दुःखस्यात्यन्तिकी निवृत्तिः श्रेयः पुरुषप्रवृत्त्य-
ङ्गम् । यद्यपि दुःखयत्सुखस्याप्यात्यन्तिकी निवृत्तिरिति कथं श्रेयः कथं च प्रेषा-
१२ यतप्रवृत्त्यङ्गमित्यत आह । पुरुषा रागादिमन्त इति । यद्यपि रागादिमन्ता

पृथग्जनानामेतन्न प्रवृत्त्यङ्गं ते हि मधुविषसंपृक्तमप्यन्नं मधुमधुरतया आवातरम-
नीय विषविषङ्गान्मारयतु मा धा भौमरदुषभुञ्जते तावदावाततः सुखं को हि
हस्तागतं पादगतं करोतीति विचिन्त्येषभुञ्जते विवेकिनस्तु आद्यतिमालोचय-
न्त स्वर्गमपि कुपितफण्डिफणामण्डलच्छायाप्रतिममित्यवलहति । तेन मा भूदे-
तद्रागादिमतां प्रवृत्त्यङ्गं विवेकिनां ॥ भविष्यति । अविवेकिनामपि चाप्रति-
पन्नविप्रतिपन्नानां विवेकाधानोपायः पूर्वमावेदितः । शास्त्रप्रवृत्त्यङ्गमात्रमेव
चेह विवेको वैराग्यमभिमतामिति । प्रवृत्तेर्देहिष्यम् । ऐकहृद्यं द्वेहृद्यं च । २ ।
पुरुषे भेदे रागवैराग्याभ्यां प्राप्स्यस्य सर्वस्य सुखस्य दुःखसंभेदेनानिष्टपद-
निर्लेपादनिष्टप्रतिषेधाख्यं प्रवृत्तिविवेकिनामेकहृदयैव । अविवेकिनां तु प्रवृत्ति-
र्द्विहृदयेत्युक्तम् ।

तदनेन प्रपञ्चेन प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्यादिवाक्यस्य तात्प-
र्यमभिधाय तदवयवै प्रवृत्तिषामर्थ्यादिति विधेयं भूमिमारचयति । प्रवृत्तेर-
पीति । दृष्टं प्रवृत्तिषामर्थ्यहेतुरिति रागादिमत्प्रवृत्तिषामर्थ्यमुपन्यस्तं न तु
वीतरागाद्याम् । न हि तत्प्रवृत्तेर्निःश्रेयसाधिगमलक्षणफलसंबन्धे दृष्टो निःश्रे-
यसत्वालौकिकत्वात् । प्रमाणस्यार्थवन्दनर्यक्त्यादित्युक्तं प्रमाणमनर्थकम् ३ ।
मिति हि विप्रतिपिद्धमित्यत आह प्रमाणं तावदिति । न त्वप्रमाणमप्रमा-
णमिति गृहीतं प्रवृत्त्ये कल्पते हि तर्हि प्रमाणमिति । न चाप्रमाणे प्रमाण-
मित्यभिमानो विना प्रमाणादिषाध्यागादिति तत्साधर्म्ये पृच्छति । किं पुन-
रिति । उत्तरं सामान्यपरिच्छिदकत्वं तद्विबुधोति । प्रमाणेनापीति ।
रजतादिज्ञानमपि पुरोवर्तिशुक्रभास्वरं सद्रूपं परिच्छिनत्ति । शुक्तिज्ञानमपि केव-
लमेकास्मिन्नेव विषये रजतसमारोपापवादाभ्यां बुद्धेर्वाध्यवाचकभावे इति मा-
धः । तदेवंमुभयतः प्रवृत्तिः समर्थोत् प्रमाणादेव नाप्रमाणपदर्थव्यभिचारिण इत्या-
ह सोऽर्थं प्रमातेति । ततश्च सिद्धः समर्थोपाः प्रवृत्तेरनर्थवद्भुतिरेक इत्य-
मिषं धिः । तथा च समर्थो प्रवृत्तिरनर्थवद्भुतिरेकसंपन्नप्रमाणस्यार्थेनत्ये हेतुरि-
त्याह तस्याः समर्थोपाः प्रवृत्तेर्हेतोः पुनः प्रमाणस्यार्थैववस्योव्यभिचारि-
त्वम् । असमर्थो त्वनन्तराऽपि न संबध्यते योग्यताधिरहात् । संप्रत्यादि-
वाक्यमात्रेणमनुवदति । प्रमाणत इति । आसिषति परस्परैति । समाधत्ते
नेति । आशेषवाक्यं विमजते । यदि प्रमाणत इति । न तावदर्थप्रतिपत्तिः ।

प्रवृत्तिहेतुरपि न तद्विनिश्चयः । न च तन्मात्रमपि तु तदर्थंजातीयस्य
 श्रेयोहेतुतया ऽसकृदुपलभ्यमानस्यायस्य तज्जातीयतया श्रेयोहेतुभायानुमा
 नसहिता विनिश्चिति प्रवृत्तिहेतुः । सेष श्रेयः स घनतानुमानसहिता प्रमा
 णतो ऽर्थप्रतिपत्तिं विनिश्चिति समर्थप्रवृत्तिनिमित्तमुक्ता । न चार्थं विनिश्चय
 प्रामाण्यायधारणमन्तरेण । प्रामाण्यायधारणं च श्रेयोहेतुतानुमाननिमित्त
 व्याप्तिग्रहणं च न समर्थप्रवृत्तं विना । न च समर्था प्रवृत्तिस्तान्मात्रा विनिति
 २० परस्परान्वयता तद्विदमुक्तं यद्वि पूर्व प्रमाणतो ऽर्थप्रतिपत्तिर्यथानिश्चिति
 रपेक्षिता ऽनुमानसहिता प्रवृत्तिसामर्थ्यमन्तरेण किमिति प्रतिपद्यते निश्चि
 नेति (नोपाय एवेति तोयमेव चेति) ॥ समाधानं विभजते । तत्र नैवमिति ।
 मत्तायदुक्तं प्रामाण्यस्य दुरपधारणत्वादर्थविनिश्चयमाभावात् प्रवृत्तिसामर्थ्ये
 मिति । तत्र ब्रूमः सत्यं न सत्यं प्रामाण्यं यस्यायधारणं परतस्तु दृष्टा
 र्थेनान्वयासदृशपक्षेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यादेव तद्गम्यते । अर्थप्रतीत्यधीना तु प्रवृ
 त्तिर्नोपायधारणाधीना । अर्थसदेहादपि प्रेषायता प्रवृत्तः । नो लूपपायता
 विनिश्चयेनापि प्रवर्तमाना अनागतकाले न यादृहते । तदमी सद्विद्वाना
 अपि प्रवर्तमाना प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रमाणस्य तस्य विनिश्चयस्य तज्जातीयस्या
 न्यस्याभ्यासदृशपक्षस्य प्रवृत्तिसामर्थ्यात्प्रागेव तज्जातीयत्वेन लिङ्गेन प्रामा
 ण्यायधारणादर्थविनिश्चयेन प्रवर्तन्ते । एवं च दृष्टार्थेनान्वयैवदप्रामाण्यं प्रवृ
 त्तिसामर्थ्यानान्वयार्थं तज्जातीयस्यादृष्टार्थस्य वेदस्य विना ऽपि प्रवृत्तिसामर्थ्ये
 प्रामाण्यायधारणमात्रेणैवत्येन निवेदयिष्यते । न च फलज्ञानं परीक्ष्यते प्रका
 रद्वि तस्य यादृशतादृशस्यापोष्टत्वाद्विगृह्यत्वाच्च फलस्य तत्त्वाधनत्वं ते
 परीक्ष्यते । तथा हि तोयज्ञानं पिपासोस्तेन तत्र प्रवृत्तिं प्रवृत्तस्य तदापि
 आप्रस्य पानं पानेन शोदन्योपशान्तिरित्येतावतीत्येव प्रमाता कृतो भवति न
 पुनरुदन्योपशान्तिमपि परीक्ष्यते तस्य यादृशतादृशस्यापोष्टत्वादिति केचित् ।
 यय तु ब्रूमः । फलज्ञानं । श्रेयसाय । तज्जातीयत्वेन लिङ्गेनाय

१ पूर्वसाधर्म्येण पूर्वतमस्येत्यनादितेषां परिहारः । यतेषु च मध्ये ग्रन्थ-
 लक्षणेन म्यप्राप्त्युपयोगतुल्यतया शङ्कितव्यमिचारं तदनभ्यासदशापन्नमनः
 प्रवृत्तिसामर्थ्यं तच्च प्रामाण्यावधारणाय निवेशनीयमित्यर्थः । प्रतिपत्तिप्रवृत्ति-
 सामर्थ्यधारणादित्यमुक्तम् । अनुमानस्य तु प्रवृत्तिसामर्थ्यलिङ्गजन्यमे-
 ऽन्यस्य वा निरस्तसमस्तव्यमिचारशङ्कस्य स्वत एव प्रामाण्यमनुमेयाव्यभि-
 चारिलिङ्गममुत्पत्त्यात् । न हि लिङ्गाकारं ज्ञानं लिङ्गं जिना न च लिङ्गं लिङ्गिनं
 विनेति । अत एव गृहीताव्यभिचारलिङ्गममुत्थं निष्कम्पमुत्पद्यते ज्ञानम् । प्र-
 त्यक्षज्ञानमर्थोदुत्पद्यमानमपि न गृहीताव्यभिचारादपि तु सत्तामात्रेणावस्थि-
 तात् । न च कारणान्तराख्येन्द्रियादीनि अस्यार्थेन गृहीताव्यभिचाराणि न वा
 र्थेनाव्यभिचाराणि । शब्दं तु ज्ञानं नाद्योदुत्पद्यते तदभावे सति शब्दे
 भावात् । नापि लिङ्गस्येव शब्दस्यार्थाव्यभिचारः किं तु सङ्केतग्रहणमात्र-
 त्पदार्थप्रत्यायनेन वाक्यार्थमवगमयति शब्दः । तस्मात्प्रत्यक्षशब्दप्रिधा-
 नयोत्रैव स्वतो ऽव्यभिचारशङ्क इति प्रवृत्तिसामर्थ्यं तज्ज्ञातीयत्वं वा लिङ्ग-
 मर्थव्यभिचाराणानुसरणीयं ज्ञानगततज्ज्ञातीयत्वलिङ्गाद्विषयश्च ज्ञानस्य
 मानसप्रत्यक्षस्य तादृशस्यादृष्टव्यमिचारतया परितो निरस्तसमस्तविभ्रमा-
 शङ्कस्य स्वतः प्रामाण्यमिति नानवस्था । ज्ञेनोपमानं व्याख्यातम् । सवे-
 दनस्य चार्थव्यभिचारिताकयेन तत्करणामामिन्द्रियादीनामपि प्रामाण्यत्व-
 मुक्तं वेदितव्यम् । न ह्यव्यभिचारिज्ञानजनकत्वादित्यत्रामाण्यम् । न
 चार्थव्यभिचारिणामिन्द्रियादीनां कश्चमर्थव्यभिचारिज्ञानजनकत्वमिति सां-
 तम् । कारणस्य भावनिर्गोचर्यनुयोगोपशब्दत्वात् । तस्मादर्थचदेहादन-
 भ्यासदशापन्नात्प्रवृत्तौ प्रामाण्यतो ऽर्थेतिपत्तौ प्रवृत्तिसामर्थ्ये संभवत्प्रवृत्ति-
 मर्थज्ञानस्य चाभ्यासदशापन्नस्य तज्ज्ञातीयत्वेन प्रामाण्यानुमानादनभ्या-
 सदशापन्नस्य तु प्रवृत्तिसामर्थ्यानन्तरज्ञानेन प्रामाण्यानुमानादनादित्याद्या-
 र्थेतिपत्तिप्रवृत्तिसामर्थ्ययोः परस्परान्वयत्वमस्तीति । अर्थस्यापेक्षितोपाय-
 तानुमानप्रवृत्तिसामर्थ्ययोः परस्परबोद्धत्वमवशिष्यते । तत्राप्यनादिता
 परिहारः । उत्पन्नमात्रस्य हि बालकस्य स्तनं दृष्ट्वा प्राग्मवोधस्तज्ज्ञातीया-
 पेक्षितानुमानजनतः संस्कार आचिरस्ति ततश्च स्मरणं ततो ऽपेक्षितोपा-
 यतानुमानं ततः प्रवृत्तिस्ततः तस्याः सामर्थ्यम् । एवं पूर्वस्मिन् पूर्वस्मिन्

२० न्यनीत्यनादितया न जीजाङ्गुल्यपरस्परपेक्षितेति । अर्थप्रतिपत्तिरिति ।
अर्थस्यापेक्षितेऽप्यप्राप्तिरिति चेत्त्यर्थः । तस्मात्सर्वमवदातम् ।

तदनेनेतिप्रक्रमेण प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्यस्य शास्त्रानुसंधानग-
द्यत्वं तात्पर्यं च समाहितम् । इदानीमस्यैव तात्पर्यमाह । प्रामाण्यप्रवृ-
त्त्योर्वेति* । अथेदमाशङ्क्यते । मुनिर्हि प्रत्यक्षसंख्यादिव्युत्पादनद्वारेण सादा-
ष्टानेन शास्त्रेशान्यौचित्या हेयोपादेयभावात्स्थितत्वादशधिधामेयव्युत्पादक-
न्यायमनुमानापरनामान नि श्रेयसमिद्वये व्युत्पादयामभूत् । न च न्यायतः प्र-
माणत्वेयसत्त्वनिश्चयमात्राणि श्रेयसाधिगमोऽपि तु आव्यन्तवर्तिना दशाना-
प्रमेयाया दुःखसंश्रमाघनम् आत्मनश्च यावत्तत्त्वभावनमित्यादिभ्यः प्रवृ-
त्तिमि आत्मतत्त्वसाक्षात्कारवैराग्यपरिपाकक्रमेण पूर्वोक्तोद्देशोऽर्थप्रयोजनव्युत्पादे-
नैव्युत्पादयामभोगात्प्रसज्येति । तथा च नि श्रेयसप्राप्तेः कारणत्वात्प्रमा-
णाद्यात्प्रवृत्तिरेव धर्तृत्वसौ न न्यायः । तस्मात्प्रवृत्तिरेव व्युत्पादनीया न
न्यायः नि श्रेयसहेतुरपि प्रवृत्तेरन्तरङ्गत्वादिति । तथेदमुपात्तवृत्ते प्रमाणतोऽ-
र्थप्रतिपत्तौ सत्या प्रवृत्ते सामर्थ्ये फलेनाभिपक्षन्धो न तु प्रमाणतोऽच-
त्यामर्थप्रतिपत्तौ । तस्मादर्थयत्प्रयोजनरूपप्रमाणमपि प्रवृत्तिश्चेद्वै । एतदुक्त-
मवति । अथान्तरङ्गताया प्रवृत्तिर्वर्तीत्वसौ एव मूलकारणतया प्रमाणमपि ।
न त्वप्रमाणात्प्रवृत्तिः फलेनाभिपक्ष्यते किं तु प्रमाणात् । तस्मात्तु न्यनु-
भवमपि । तथाऽपि प्रमाणाव्युत्पादनेन प्रवृत्तिरपि व्युत्पादिता भवतीति
प्रमाणस्य व्युत्पादनमैवाकारि शास्त्रे न तु प्रवृत्ते । सामान्याभिधानं पर-
मन्यायपर तस्यैव प्रवृत्तत्वादिति प्रामाण्यज्ञानोपायप्रतिपादनपरतयाऽनु-
संधानावश्यकतयस्य पूर्वमुक्तं सप्रति परपर्यनुयोगमुखेनानुसंधानावश्यक-
१० प्रतिपादयति । लोकवृत्तेति । तथा हि प्रमाणाप्रवृत्त्युपायं प्रत्याचक्षणे यत्र
प्रवृत्त्यौ जायते किं भवान्प्रमाणेन प्रमाणज्ञानोपायं प्रत्याचष्टे अप्रमाणेन वा ।
अदि द्रुमात्प्रमाणेनेति च प्रतिवक्तव्यं । प्रमाणज्ञानोपायमविद्वान्कथं भवाने-
वमाहेति । अप्रमाणेनेति चेत् । अनुसंधया धर्तितव्यम् । अथ प्रमाणेना-
गृहीतप्रामाण्यमिति । बाह्यसंयोगवैशवाद् । तस्मादनिच्छताऽपि त्वया
लोकवृत्तमनुसरणीयम् । अन्यथा न लौकिको न परोक्षक उन्मत्तवदुपेक्ष-
णीय स्याद् इति । तदिदं लोकवृत्तमाद्येष्टार बोधयितुमनेन प्रायेणानूद्यते

प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ नृत्तिरसामर्थ्यार्थवदप्रमाणं । यतोऽतः सर्वः प्रमाणा प्रमाणेनावगतार्थवत्त्वेनार्थमवधार्य प्रवर्तमानः फलमुपलभतइति । लोकवृत्तं तत्प्रमाणत इत्यादिना वाक्येन कारणप्रदर्शनद्वारेणानुवृत्ते ।

अस्यैव भाष्यस्य तात्पर्यान्तरं वक्तुं भूमिमारभ्यति । हेयहानेति । अर्थो ४ ।

ऽर्थशब्दः प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तावित्यत्र स्थितः पदं वाचकं येषां तानि तथा । यत्तद्वार्तिकग्रन्थस्येतादृशं व्याख्यानं भाष्यगतस्य त्वन्यथा भविष्यति । उपायः शास्त्रमिति । शास्त्रशब्दस्तदर्थपरः । अर्थस्यापि शब्दवच्छास्त्रशरीरत्वात् । अत्र च हेयहानाधिगन्तव्यपदेः प्रमाणप्रमेययोस्त्वादानाद्गोचलीयार्थवत्त्वायेन संशयादियु निग्रहस्यानान्तेषु शास्त्रपदं प्रवर्तते । तेनोपायपदेन संशयादयो निग्रहस्यानान्ता यथोक्ता इति । ग्रहशक्याक्यं विवृणोति । हेयमिति । तात्पर्यमाह । एतस्मिन्नेति । चेन्न प्रमाणप्रमाणप्रमेयप्रमातुर्गुणं चतुर्वर्गेऽन्तरमपि सूचयति । तत्र हेयादिचतुर्वर्गे अध्ययमानतया ऽर्थपदसूचिते प्रमाणादिचतुर्वर्गे च प्रमाणस्य प्राधान्यप्रदर्शनाद्येऽमिदं भाष्यम् । यद्यपि चतुर्वर्गादुपलब्धत्वाच्चमो निःप्रमेयाधिगमहेतुत्वायाऽपि प्रमाणमेव प्रधानम् । तन्मूलत्वादितरसिद्धेः । तदिदमुक्तमर्थवदिति । अतिशयने मतुम् । हेयाद्यपेक्षया प्रमाणाद्यपेक्षया चार्तिशयेन प्रयोजनवत्प्रमाणम् । कस्मात् प्रमाणतोऽर्थप्रतिपत्तौ सत्या प्रवृत्तस्य प्रमातुस्तदितरगतिलम्भात् । प्रमाणाच्च तत्कार्यत्वात् । तदिदमुक्तं प्रवृत्तिसामर्थ्यादिति । तदेतस्मात्प्राधान्याद्विषयवृत्तामेवेन चित्तौद्गतात्प्रागुद्देशः प्रमाणस्येति । एतेन यदाहुरेके यदि प्राधान्यात्प्राथम्यं तत् प्रमेयस्येव । अथोपायत्वात्ततः संशयादीनां तेषां प्रमाणाद्यप्यत्वात् । कस्मात्प्रमाणादिभ्यः प्राथम्यं प्रमाणस्येति तन्निरस्तं प्रमाणाद्यप्यानामपि संशयादीनां प्रमाणाधीनत्वादिति । अन्यवगतमर्थवदतया हेयादिचतुर्वर्गे दर्शित इति । प्रमाणादिचतुर्वर्गेस्तु कथं प्रदर्श्यतइति वृत्तिरिति । कथं पुनरिति । इतरं प्रमाणप्रमेयाधिगतय इति । तदेवन्तात्पर्यं व्याख्याय अत्र यथायं व्याख्यातुमुपक्रमते । तदिदं चाक्यमवयवश उपन्यस्य वर्ण्यते । व्याख्यायते अत्रयवश इति । तत्रावयवेषु व्याख्यातव्येषु प्राथम्यात्प्रमाणत इति विवृणोति । तन्नोति । विभजते प्रमाणत इतीयं निमित्तपञ्चमो चेत् । कस्मात्प्रमाणादिति नाभिहितमित्यत्र आह । अस्य प्रमाणेत इति । यद्वै

तस्याभिधानं वचनव्याप्यं विभक्त्याप्यं च । अत्र च व्याप्ये मातृ मृषा-
महे न तु विभक्त्याप्यंमिति । वदुमां व्यतिरेकेण तसेरभावादित्याह । कथं
पुनरिति । परिहरति । लभ्यते इति । व्याप्येः प्रयोजनं पृच्छति । किं सिद्ध-
मिति उत्तरं वचनव्याप्या संश्लेषो व्यवस्था च । तदुभयं विभजते प्रमा-
णेनेति । यत्र द्वयोर्देहना च सप्रत्ययः प्रमाणानां तत्र कस्याप्यस्ति प्रतिपत्तिसाधनत्वं
प्रमाण्येति कथयितुं संप्रदायधरे ऽपि प्रमाणेनेत्युक्तम् । अत एव व्यवस्थाया-
मेवकारः प्रमाणेनेवेति । विभक्त्याप्येः प्रयोजनमाह । विभक्त्याप्या
हेतुकरणाभावाः । अत्रागम्यत इत्यनुवचने । तद्विभजते । प्रमाणादर्था-
धिगतिर्भवतीति हेतुत्वं गम्यते । प्रमाणेनायाधिगतिर्भवतीति करणरूपं
गम्यत इति संबन्धः कस्यात्पुनः करणार्थं गम्यत इत्यत्र आह । प्रमाणेनेति ।
अयंमयाधिगति साधयतीति साधकतमत्वात् । अथ च करणभावनान्तरीयकस्य
हेतुमायस्य पञ्चम्या अभिधानं प्रमाणफलयोगादात्म्यप्रतिषेधार्थं मेदाधिष्ठान-
त्याहेतुफलमायस्य न खलु परगुरेव चिदेति । प्रमाणाप्रतिपत्तिरुक्तकरणात्पा-
नुशब्दश्च प्रमाणाकारकान्तरेभ्यो ऽभ्यर्हितत्वेनाप्य व्युत्पात्तत्वं च प्राशस्यं च युक्त-
मिति दर्शयितुम् । संप्रयमाक्षेपति । संश्लेषेति । समाधत्ते । नेति । आक्षेपे विभजते
क्यानुमतिरिति । विगिहो भिन्नो विषयो येषां तानि तथा बहुवचनमात्मगतं
कमेदामिषायम् । अयंमामर्थ्यसमुत्वं हि प्रत्यक्षमदंगे । अतः । च यथायं प्रत्यक्ष-
गोचरो यो चानप्रतिमानमात्मनेन्यव्यतिरेकावनुकारयति । न च सामान्य
निरस्तममस्तः कार्यक्रियामामर्थ्यमेवं भवितुमर्हति । स्यनसत्त्वं तु स्यात् तदेष पर-
मार्थमम् । अर्थक्रियामामर्थ्येनसत्त्वाद्गुणः । एतदेयास्य स्वमसाधारणत्वत्वं
यद्विगतो । अननुगमेनादेयात्मकस्य परमार्थत्वं कान्तो । अननुगमेन च सत्त्वकत्व-
म् । तस्मात्स्यनसत्त्वविषय प्रत्यक्षम् । न च स्यनसत्त्वमनुमानस्यापि गोचरः । त-
द्वि गृहीतप्रतिषेधनिष्ठहेतुः प्रतिषेधश्च तादात्म्यतदुत्पत्तिनसत्त्वः स्यन-
सत्त्वविषयो ऽस्त्ययद इति सामान्यधर्मायाययते । न च सामान्यमेकमेकदेश-
कानाप्रत्यक्षमर्थं भवितुमर्हति । तद्विदमनादियामनोदुमयि क्त्वाधिष्ठानं वि-
त्पाकारस्य वा ऽनोदस्य वा व्यमनुमानगोचरो ऽभ्युपेयम् । तच्च माशमाशमा-
धारस्यादृष्टमादृष्ट्याप्रतिपत्तिमाश्रयाभ्यामिति निष्ठम् । अतः च माशमा-
शमाधारत्वं तदव्यव्यामिति निष्ठमेव यथा स्मृतं । तद्विदमनादे । भावे शयवि-

योगादौ चाभावे साधारणमनमावाप्तसाधारणस्य विकल्पगोचरे । इति
घटोक्ति नास्ति घट इति । यदि पुनरसाधारणो भावो भवेदस्तिशब्दो न
युज्येत पुनरुक्तत्वात् । नास्तीत्यपि न शक्यं विरोधात् । प्रथमाभावाधा-
रम्ये इति चाध्यम् । न चालोकस्य सर्वसामर्थ्यविरहितः परमार्थसता स्थल-
क्षयेन संदृश्यं मन्यते इत्याद्याश्रुतेः । न च गोरिति नियतो बुद्धिव्यपदेशो
विना इत्यादिश्रुतिषु । तस्मान्प्रामाण्यमन्यस्याश्रुतिरूपमबाह्यं ब्राह्ममे-
दादिवाद्वाङ्मतेनावगाह्यमानमनुमानं बाह्ये प्रयत्नयति । पारपर्यणं च बाह्य-
प्रतिषन्धाद्वाह्यं प्रापणत्वं वादकं सद् भ्रान्तमपि प्रमाणाद्यवशत्प्रापणम् ।
तदस्य न स्थलक्षण गोचरः । प्रत्यक्षमपि न सामान्यगोचरमित्यावेदितम् ।
न चाभ्यामन्यात्प्रमाणमस्ति । प्रमाणस्य मतेऽपेक्षान्तर्भावत् । अनन्तभावे
था प्रमाणत्वानुपपत्तेः । न च सामान्यविशेषाभ्यामन्यदस्ति प्रमेयान्तरं
रूपेते तत्संग्रहोक्ते इत्यर्थः । समाधानार्थकं विप्रोक्ति । एतच्च नेति । यथा पु
चेततथा तच्च निवेदयिष्यते । विशेषो व्यचष्टे इहः स च वप्रकौटरादिरन्य-
श्च व्यपस्यामं करोडाहवान्याह । इन्द्रियवदिति । संप्रथममूढमण आह ।
अधिगतत्वादिति । समाधत्ते नान्यथेति । आक्षेपं विमजते । पदीति । स्या-
देतत् । नास्ति वैयर्थ्यमधिगतोनामाशुनरविनाशितया तद्गोचराधिगत्यन्तरो-
त्पादं प्रति प्रमांतरस्यार्थवत्त्वादित्यत आह । अधिगतं आर्थमधिगतमया
ममाप्तेनेति । यद्यप्यधिगतमशुनरविनाशितया अप्यन्तरप्रमाणजनित-
ाधिगतिलक्ष्यन्मनः संस्कारादेव स्याद्विनस्तदर्शस्युत्तिर्गतिसंभवादिधिगत-
मर्थमधिगतमया प्रमाणेन विप्रं विप्रं स्यात् । समाधिवाक्यं विचरीतुमनुवदति ।
नान्यथेति । विप्रोक्ति । न भ्रूम इति । अयमभिसंधिः । न हि प्रमाणाकार-
शानि प्रेक्षाधत्ति येनैवमालोचयेमुः यज्जनितमेश चास्मासु केन विप्रमादे
धममिहोदासहइति । नापि स्वकारणलब्धवन्मानि प्रमाणाणि दयिते
इयमर्थो अन्यमेव चास्मासु प्रमाणेन कृतमस्मभिरिति विरन्तुमर्हेति ।
प्रमातुश्चेतनत्वादयमनुयोग इति चेद् न प्रियस्य घत्तुनेनेन भूयो भूयः
प्रमितिसात्त्वत्वात् । अप्रमितिसात्त्वत्वापि च दुर्जनवचनदिः प्रमेयस्थानेन प्रमी-
यमाणत्वाद् । तस्मात् प्रमाणादर्थधानात्प्रमाणस्य प्रवृत्तिरप्रवृत्तिश्च । इयं हि
तु सामर्थ्याद् अन्यथा इति दाहादिदुःखस्याप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गः । यत्तु प्रमाणं

प्रमित्वाधीनप्रवृत्ति तद्यदि प्रमाता न व्यापारयेत् किमायतं प्रमाणम् न हि
 तोयमपि विषासुना न बीजतइति तस्य विषासोपशमशक्तिरप्येति । तस्मा-
 दप्रत्यक्षमामयीजनितं बुद्धिः प्रमा तज्जनकानि च प्रमाणानि समानविषया
 ण्यपि । स यत्र चानेन सामयीमेव प्रदग्निता इत्ययं तु प्रत्यक्षेणेत्यादिना ।
 यद्यपि माहात्कासासाक्षात्कारादिरपि प्रकारमेवोऽस्ति तथा उपपत्तेः प्रकृता-
 नुपयोगाद्भोक्तुं यद्धि च दृश्यं त्वया गृहीतमिति कृतं चक्षुषा चक्षुषा वा
 गृहीतमिति कृतं त्वचेयुष्येत न रूपविज्ञानं स्पर्शविज्ञानं बोधसाधयेत् ।
 तद्वये चक्षुः स्पर्शसाधयेते तथा च भावप्रवेष्टव्येऽपि व्यवस्थाया न वैधर्म्य-
 ॥ ५ ॥ मित्याह । विषयान्तररति । प्रकृतमुपसहरति । तस्मादिति ।

विभक्त्यर्थे निरूप्य प्रतिषेद्धिकायेनिरूपणमनारयति प्रमाप्येति ।
 अवधारणेऽनेनेत्यवधारणं विचार इति । विचारणाय भावमजितारोऽवृच्छति ।
 किं पुनरिति । के विदाहुरनधिगतायेगन्तुं प्रमाणमिति । विषयसाहचर्यं सा-
 कारस्य विज्ञानमप्येत्यन्ये । विज्ञानस्येशानाकारस्यात्मनोऽस्मिन्प्रकाशनसामर्थ्यं
 मित्यपरे । उपलब्धिसाधनमिति वृद्धा । तस्माद्विप्रतिपत्तेः सशयान्तरम् ।
 ॥ ४ ॥ मायप्रत्यक्षमप्यनेन मयिप्रदर्शनेऽप्याप्तम् । उत्तरम् । उपलब्धिहेतुः
 प्रमाणं न च सशयविषयसहस्रोपलब्धिकारणयोः प्रसङ्गः अयं बह्वित्यधि-
 कारात् । तयोश्चोपदर्शिताद्येभ्योऽभिचारेणानर्थकत्वात् । नोऽस्तु विकल्पमान-
 सत्त्वमिति अर्थक्रियामु बोधमुच्यते । स्यादेतत् स्मृतिहेतोरपि प्रामाण्यप्रसङ्गः ।
 न त्वमो नोपलब्धिहेतुः न चायं सहकारि प्रमाणमिति सत्कारस्यायं सहकारि-
 तादिरहादप्रमाणमिति साप्रतम् । नटीपूरस्य विपीलिकावदसंशयस्य चासी-
 तानागतवर्तमानं हि त्वमप्यप्यनेनानागतमोचरस्यायेन सहकारितादिरहितोऽप्र-
 माणत्वप्रसङ्गात् । चापकत्वेन कार्यत्वेन वा कथं चिदर्थसंबन्धे भस्कारस्यापि
 तत्त्वमानमिति तस्यापि स्मृतिरूपोपलब्धिहेतोः प्रामाण्यं प्रसक्तम् । मेयम् ।
 प्रमावगच्छेन तस्याप्यप्यस्यात् । प्रमासाधनं हि प्रमा न च स्मृतिः प्रमा लोका-
 धीनायधारयो हि गच्छायेमयन्ध । लोकरश्च भस्कारमात्रजन्यम् । स्मृतेर-
 न्यामुपलब्धिप्रयोगेभ्योऽभिचारेणोऽप्रामाण्यमुच्यते तस्याप्यप्यस्यात् । प्रमायमिति न स्मृति-
 हेतोः प्रसङ्गः । अनधिगतायेनान्तरं च धाराशदिकविज्ञानानामधिगताये-
 नान्तरं । लोकादिप्रमाणमात्रानां प्रामाण्यं सिद्धतांति नादियामहे । न च

कालभेदेनोपधिगतगोचरत्वं धारावाहिकानामिति युक्तम् । परमब्रह्माणां
कालकलादिभेदानां विहितनैवनेस्मादुच्यतेनाकलनात् । न चाद्येनैव विज्ञा-
नेनोपदृशितत्वादर्थस्य प्रवर्तितत्वात्पुरुषस्य प्रापितत्वात्तरेषामप्रामाण्य-
मेव ज्ञानानामिति वाच्यम् । न हि विज्ञानस्यार्थप्रापणं प्रवर्तनादन्यद्
न च प्रवर्तनमर्थप्रदर्शनादन्यत् । तस्मादर्थप्रदर्शनमात्रव्यापारमेव 'ज्ञानं प्रव-
र्तकं प्रापकं ॥ प्रदर्शने च' पूर्ववदुत्तरेषामपि विज्ञानानामभिन्नमिति कथं पूर्व-
मेव प्रमाणं नोत्तराण्यपि । पुरुषापेक्षया तु प्रामाण्ये चन्द्रतारकादिविज्ञानस्य
पुरुषोत्तमोचितस्याप्रामाण्यमसङ्गः । न चातिदृशीयस्या तदर्थस्य हेतुतया
तदपि पुरुषोत्तमोचितं तस्योपेक्षणीयमप्यतत्वात् । न चोपेक्षणीयमप्यनुपदेय-
त्वाद्देयमिति निवेदयिष्यते । उपलब्धिहेतुं च प्रमाणं धृत्वा अनधिगताय-
गन्तृत्वं च साहचर्यं चात्मानात्मनश्चाशनशक्तिश्च प्रमाणमिति निरन्तराणि
भवन्ति । उपलब्ध्यमानव्याख्याप्रमिचारिणः व्युत्पन्नस्य प्रमाशब्देनाभिधा-
नात् । हेतुग्रहेण साहचर्यशक्तयोः कलादभिन्नयोरवाकरणात् हेतुहेतुमद्भाष्यस्य
तादात्म्येऽनुपपत्तेरिति । उपलब्धिहेतुस्य च प्रमाणात्वम् । भवितुम्याख्यानेन
भाषो व्याख्यातः । तद्वैव ज्ञानमज्ञानं वा । उपलब्धिहेतुः प्रमाणं तस्य च
भावात्तान्यमिति स्थितम् । तदेतदतिव्यापकत्वेनाविधत्ति । समानत्वादिति ।
समाधत्ते अर्थं विशेष इति । अग्रमर्थः । सर्वः कर्ता करणगोचरव्यापारो न
साक्षात्फलं व्याप्तिगते । कारणं च द्विधा सिद्धमसिद्धं परत्वादि दाहद्वेधी-
भावायोद्यमोद्यम्य दारुणि पातयन् दाहं छिनत्तीत्युच्यते न तु साक्षा-
त्कर्तृव्यापारगोचरो दाहद्वेधीभावः किं तु स्वयंग्रहेगवतः करणीभूतस्य परयोः
संयोगस्योद्यमननिर्वातननक्षयस्तु कर्तृव्यापारः परगुणोपर यय । ययं स्वयं-
कामे । अपि फले । न साक्षात्स्वयं व्याप्तिगते किं तु सात्करं यागमसिद्धं सा-
धयति । स्वयंस्तु यागव्यापारादेवापूर्वोपधिनाशेनानाशयद्वेयकानाशयभेदा-
सादितपरिणतिविशेषात्साक्षादुपपत्तेरिति तद्वद्विज्ञानं सिद्धमिन्द्रियादि असिद्धं
च तत्पनिर्मुखादि व्यापारयन्तुस्यादयन्करणव्यवहारिणः कारणं स्यिन्द्रियादि
तत्पनिर्मुखादि वा नान्यत्र अतिरिक्तमिति साक्षादुपपन्नव्यापारेण फले व्याप्तिगते ।
प्रमेयस्य तु प्रत्यक्षादन्यत्रोपलब्धिहेतुभाव यय नास्ति केचन प्रमाशब्दप्रय-
भावाभावेनोपपद्यते । यथाप्यस्य हेतुभावः प्रत्यक्षेऽभिप्रेतने तथाप्येन्द्रिय-

कार्योपजनं प्रति स्वरूपं च सहकारियामसमवधानं च । तथाप्यपि सह-
कारियामसमवधाने कारकशब्दानां प्रवृत्तेः सत्यपि च स्वरूपे वैकाल्यव्या-
पिनि वैकाल्ययोगिकार्योपहितमयोदमेध
स्वरूपं कारकशब्दानां प्रवृत्तिनिमित्तमित्यसत्यपि प्रत्युत्पन्नप्रमाहेतुप्रमाणसं-
बन्धे प्रमातृप्रमेयशब्दयोः प्रवृत्तिरित्युपपन्नं प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणं जन्यत-
इति । तत्प्रमाणमुपलब्धिसाधनं साधान्न प्रमातृप्रमेये इति सिद्धम् ।

सत्यपि चोपलब्धिसाधनत्वे प्रमातृप्रमेययोरुपलब्धिहेतुरित्यप्रसङ्गः
साधकतमासाधकतामयोः साधकतमे कार्यसंप्रत्ययात्सातिशयत्वेनोद्भूतस्यात-
स्येत्याह । साधकतमत्वादेति । साधकतमाद्यै पृच्छति । कः खल्विति । ७
उत्तरं प्रमाणस्य भावाभावयोः प्रमाणः कार्यस्य तद्वत्सा भावाभावयता साध-
कतमाद्यैः । लक्ष्यलक्षणयोरमेदविषयता सामानाधिकरण्यात् न तु प्रमातृप्रमेयान्य-
यव्यतिरेकानुविधानमप्यप्रमाया अन्यव्यव्यतिरेकयोरित्यत आह । न प्रमातृ-
रीति । प्रमातृप्रमेयाभ्यां सह प्रमेत्यादस्यान्ययोगव्यवच्छेदेन संबन्धः प्रमाणेन
सह प्रमेत्यादस्यायोगान्ययोगव्यवच्छेदाभ्यामित्यतिशयः । प्रमातृप्रमेये हि
प्रमाणोपधीतवृत्तिनी प्रमाया न व्याप्येते । तेनान्तरायसंभवात्तादृश्यं प्रमातृप्र-
मेयव्यापारे इति प्रमा भवति । प्रमाणव्यापारे तु प्रमा भवत्येवेति । कल्पा-
न्तरमाह । यद्वान्धा प्रमिमीते सो ऽतिशयः । प्रमिमीतइति स्यतन्त्रं
कर्तारं दर्शयति प्रतिपाद्यात्करणाद्यवच्छेत्तुम् । यद्वानेवेति च सावधारणम् ।
तत्र यद्वानिति कर्त्तृन्तरं व्यवच्छिन्नं न हि कर्ता कर्तृमान् किं तु प्रमाणयान्
स्यतन्त्रो ह्याशयः परन्त्येवानीयते । कर्त्तृधीनं हि करणमित्यावेदितम् । प्रमाता
प्रमेययानपि क्व विद्वेत्तन्त्रेत्वात् प्रमेयस्य न तु प्रमेययानेय । अनुमानादिव
प्रमेयस्यातीतत्वादना तद्वत्ताविरहात् । न तु लिङ्गादिज्ञानयान्न कदा चिदि-
त्यवधारणफलम् । सो ऽयं विशेषः प्रमातृप्रमेयाभ्यां प्रमाणस्य । अन्येष
विशेषस्यातिशयत्वमन्यव्यतिरेकाभ्यामादशंसति । प्रमाणे सतीति । कल्पा-
न्तरमाह । सनोरेति । पूर्वेष्वप्यवधानेनो ऽतिशयो यादृशस्य दर्शितत्वाद्ग-
म्येवेह व्यतिरेकप्रधानो ऽतिशय इति विशेषः । अकर्मत्वमहेतुस्यमित्यर्थः ।
कल्पान्तरमाह । संयोगवचरममाविता चा । इतिकर्तव्यताके हि व्याप्य- ११
माणदूर्यं न तु कारणादिम्यरूपं करणादिगष्टप्रवृत्तिनिमित्तमात्रं व्यरूप

स्यादिति पूर्वमावेदितं तच्च सिद्धमसिद्धं वा प्रमातृप्रमेयस्य वरत्तादेव तथा
 त्वेन धर्मदातृत्वमिति चरममात्रेण्युच्यते सोऽयमस्य चरमभाविता इति शय ।
 यथा सन्तूना पटे वनयितव्ये अन्त्या सयोगमेवा यदनन्तरं पट उच्यते ।
 १२२ प्रयेति । कल्पान्तरमाह । प्रतिपत्तेरानन्तर्यं वा । यत एव प्रमाणं चरमभावि
 अत एव तदनन्तरं प्रतिपत्तेः प्रमाणाभावात् । प्रतिपत्तेरानन्तर्यमेव प्रमा
 णस्यातिशयः । स चेति । चोऽवधारणे । इदमपि सत्यलक्षणयोग्येभेदवि
 यक्तयोक्तम् । कल्पान्तरमाह । असाधारणकारणता वा । यतश्च खल्विमा
 प्रत्यक्षादिप्रमितयोऽभिन्नबुद्धिपक्षेऽप्यपदेशमात्रेण अनुमृणन्ते । न च प्रमाणात् तद्वेद
 हेतुः । तस्य साधारण्यत् । न च प्रमेयमेकस्यापि प्रमेयस्य सप्रवे सर्वप्रति
 पत्तिसाधारण्यत् । प्रमाणानि तु यथायथं यतस्तद्व्यसाधारण्यमिति भिन्नबुद्धि
 पक्षेऽप्यपदेशनिवृत्त्यर्थम् । तद्विदमसाधारण्यप्रतिशयः अथैवः पुरुषः प्रमाता
 १२३ विशिष्टः । कल्पान्तरमाह । प्रमाकारणेति । प्रमाया असाधारण्यकारण
 यत्वात्सममन संयोगः स च सर्वप्रमासाधारण्यो नास्ति प्रमाया प्रमेयेण वा वक्तव्यो
 विशेष्यम् । तथैवपि तद्वेद साधारण्यत् । असाधारण्यं तु प्रमाणं यथायथमा
 तममन संयोगमवच्छिनत्ति । एवं सुखादिप्रमेयत्वमपि मनः प्रमासाधारण्यं व्यच
 छेदकं द्रष्टव्यम् । चोऽयमस्यातिशयः । अतिशयातिशयिनोरभेदविशेषा
 इति शयश्चैव तद्वेदमित्युक्तम् । क्रमप्रममेवमवश्यं तात्पर्यंते । व्याचष्टे । अर्थ
 ग्रहणमिति । कस्मात्पनर्नैपिध्यते प्रमाविषया प्रतिपत्तिरित्यत आह ।
 यतो न प्रमाणाविषयेति । इति कर्तव्यतात्परात् तस्मिन् अर्थे तद्वेदयन्तो
 यकतकादि तथामाये । इत्येवमवश्यम् । तच्च सुखदुःखसाधनत्वम् । सुख
 साधनं यदनुपदेयत्वेन दुःखसाधनं च हेतुत्वेनाप्येते । तात्पर्यान्तरमाह ।
 उपेक्षणीयेति । उपेक्षणीयविषये प्रमाणा प्रवृत्तिमाधये वास्तोति तात्पर्यं
 विध्यते । ॥ च तद्वेदप्रमावमिति समयेत्यादि* दृष्टप्रमाणसाधर्म्यं लिङ्गेन
 प्रमाणापानुमानादिति । चोदयति । प्रमाणाग्रहणमिति । समयेप्रवृत्तिनिवृत्ति
 दि प्रतिपत्तिर्नाप्रमाणाद्वेदोति अर्थेऽपि प्रमाणादिति गम्यत इत्यर्थः ।

१२३ अतिशयः । न प्रमाणाविशेषज्ञापनार्थत्वात् । अयमभिप्रायः ।

प्रवृत्तिमाधर्म्येन हि कार्येण प्रमासन्ध्यायेत्यमनुमानात् । ॥ चेत्प्रमासाधन

माणस्य कार्ये किं त्वर्थप्रतिपत्तेः । तदनन्तरं समर्थो प्रवृत्तिरूपजायते । अर्थ-
 प्रतिपत्तिस्तु प्रमाणकार्येति समर्थो प्रवृत्तिः प्रमाणकार्यो सती प्रमाणस्यार्थवत्त्वं
 प्रमापयति । तस्मादर्थगम्यमपि प्रमाणमर्थप्रतिपत्तिरूपत्वेन द्योतनीयम् ।
 अन्यथा प्रमाणमर्थवदर्थप्रतिपत्तेः समर्थप्रवृत्तिवचनकत्वादिति किं केन संग-
 तम् । प्रमाणस्य विशेषः प्रमाणाभावाद्वावृत्तिस्तस्य ज्ञापनं स ग्वार्थो यस्य
 प्रमाणयद्वयस्य तत्तयोक्तम् । तस्य भावस्तत्त्वम् । तस्मादेतदुक्तं भवति ।
 प्रमाणकार्येणा अर्थप्रतिपत्तेः प्रवृत्तिसामर्थ्यं न तदाभावाकार्यायास्तस्मात्प्र-
 माणमर्थवत्त्वं गम्यतइति । तदिदमुक्तं तर्थाह प्रमाणेन प्रतिपत्तिः ८
 सा प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रतिपादयति प्रमाणम् । अयमर्थः प्रमाणं कर्तुं
 प्रवृत्तिसामर्थ्यं प्रतिपद्यमानं प्राप्नुवतन् प्रतिपादयति प्रापयति प्रमाणकार्यो
 ऽर्थप्रतिपत्तिरिति । इदमपि प्रमाणग्रहणस्य प्रयोजनमित्याह । न च प्रमा-
 णग्रहणमिति । एकदेशिध्याख्यानमुपन्यस्यति । सुखेति । न केवलं सुख-
 दुःखतद्भेदतुत्वादर्थ्यमानत्वाज्जायमानत्वाच्च । दूषयति । नेति । सर्वस्य
 सुखदुःखतद्भेदतुत्येन द्वेयपक्षानिःशेषणात् । उपादेयानां प्रमाणायास्त्रापयणाया-
 मभावाप्रसङ्गाद्यात् । अविबक्षितत्वाच्चेति । यशश्च समुच्चितमशक्यहा-
 नत्वं हेत्यन्तरमादर्शयति न च प्रमाणादिहानमिति । सुखदुःखतद्भेदयो-
 हि द्वेयाः सन्तो हानोपायमपेक्षन्ते । न च प्रमाणादेरन्यस्तदुपायः संभवति ।
 न च प्रमाणादिः स्वोच्छेदाय पर्याप्तः । न चास्मादपयगौ नाधिगम्यते ।
 तस्मान्न शक्यं प्रमाणादिना प्रमाणहानमिति । न चेतन्निःशेषसद्देशु शास्त्रं
 प्रणयतः सूचकारस्य तदनुवर्तिनो वा माध्यकारस्य विप्रक्षितमित्याह ।
 न च प्रमाणादिहानं विवक्षितं तस्मादस्यद्वाध्यायानमेव शोभनमित्याह
 किं त्विति । प्रवृत्तिसामर्थ्याधानयोग्यत्वमधिकारः तस्मात्सुखदुःखतद्भेद-
 पाथेप्रतिपत्तिरेव हि समर्थो प्रवृत्तिमाधत्ते न त्वर्थमात्रप्रतिपत्तिरित्यर्थः । न
 केवलं व्यावासाशक्यहानत्वाविप्रक्षितत्वेरप्येतेन सर्वसंग्रहो ऽशक्यत्वादपि न
 सर्वसंग्रह इत्याह । न संविद् इति । सुखदुःखतद्भेदतुत्या न संविदो ग्रहणं
 संग्रहः सर्वमध्यपतितया अपि । कुतः अनधिकारात्सुखदुःखतद्भेदतुयोग्यता-
 विरहात् । नाप्यर्थ्यमानत्वेन संग्रह इत्याह । अकर्मत्वाच्च । न तापत्सर्वा ९ ।
 एव संविदः संधिदोचरा मनोयोनयः सवेद्या भवितुमर्हन्ति । एकनीलविषय-

सम्यक्प्रमिदमेव यदादृश प्रमाणेनोपदर्शितस्तथात्वं न पुनरन्यथाभावं इति ।
यदा त्वादिभाष्यवाक्ये ऽर्थशब्दः प्रयोजनवचनस्तदेव व्याख्यानम् । अर्थवति
च प्रयोजनवति च यत्समर्थं यत्तु प्रमाणं प्रतिपत्त्यादिक्रमेण पूर्वोक्तेन प्रयोजन
प्रति अतः समर्थं प्रमाणे प्रमाणादीन्वर्त्यवन्ति प्रयोजनयन्ति भवन्ति यतस्ता-
न्यपि प्रमाणवदेव समर्थानि यत्तानि प्रयोजनं प्रतीति अथ हेतुरन्यतमापाय भा-
वति । तस्यार्थे व्याचष्टे । अन्यतमत्वार्थ इति । नन्वन्यतमशब्दो बहुष्व- ६ ।
निर्द्धारितविशेषमेकमाह न तु साधकतयमित्यत आह । प्रकरणादिति ।
साधारणशब्दो हि प्रकरणाद्विशेषे वर्तते तद्यथा विविक्षायाहनप्रक्रमे पुस्तक-
मानयेति पुस्तकशब्दो विष्णो तद्वद्विहापि प्रमाणादिपरिहाराय प्रमाणस्यार्थवत्त्वा-
भिधाननियमप्रक्रम इति प्रमाणादिभ्यः प्रमाणस्य विशेषो वाच्यस्तत्रैवान्य-
तमशब्दो वर्तते । यदाग्रथेऽतिपत्त्यव्यभिचारद्वारेण प्रमाणस्याव्यभिचारे ग-
म्यते दृष्टे विषये तथा ऽप्यदृष्टविषये न तज्जनितप्रतिपत्त्यव्यभिचारेणाव्य-
भिचारः शब्दस्य प्रमाणस्य शक्यो विज्ञातुं प्रतीत्यव्यभिचारस्य प्रमाणाव्यभि-
चारग्रहणमन्तरेण शक्यञ्चानत्वात् । तस्मादृष्टार्थस्य मन्त्राद्युर्वेदस्य प्रवृत्तिसा-
मर्थ्यापधुताद्यव्यभिचारस्य सामान्यादप्यप्रणीतत्वादनिर्दोषादियथाग्रहणं प्र-
माणानामव्यभिचारग्रहणपुरस्सरमेव विवर्गस्याव्यभिचारग्रहणं न पुनरप्यव्य-
भिचारः शक्यो ऽन्यतः प्ररिच्छेतुम् । अदृष्टार्थेविषयस्य च चतुर्वर्गस्येहाद्ये-
वत्त्वेन प्रयोजनं दृष्टार्थं सदेहादयि व्यवहारसिद्धे । तदिव चतुर्वर्गे प्रमाणस्य
प्राधान्यमिति । चतुर्वर्गविभागपरे भाष्ये प्रमाता प्रथमं दर्शितं । तथास्य लक्ष-
णमाह । प्रमाता स्वतन्त्र इति । स्वातन्त्र्यवृच्छति । किं पुनः स्वातन्त्र्यं
यस्याभिसम्बन्धात् स्वतन्त्र इति । तत्र भाष्यकृता प्रमातृत्वोपलक्षिते । न
लक्षितः । खन्वीप्याजिहासयोर्वा प्रवृत्तौ वा स्वातन्त्र्यं प्रमातृत्वमपि तु
प्रमायामीप्यादिस्वातन्त्र्येण तु तदुत्तरभाविना प्रमाया स्वातन्त्र्यं पूर्वकाल-
भाव्युपलक्षितम् । तेन तच्चरितमनुवर्तमानो धार्तिककृदुपलक्षणात्तरं कृत्यो-
त्तरकालभाव्याह । कारकफलोपभोक्तृत्वं न हि सर्वैः कर्ता समस्तकारकज- ११ । १
न्यसुखादि घोटनादि वा भुङ्क्ते अतिक्वाचकादिषु च व्यभिचारात् । कार-
कस्य तु सतः कर्तृत्वोत्तरकालमात्रिनो फलभोक्तृत्वं कर्तृत्वं नान्तरीयकताया
तदुपलक्षयति । यद्यमानस्य राक्षस्य प्रेषादिना तत्तद्व्यापारकर्तृत्वात् । यथा

ऽऽहुरवमयन्तः । “तदभिसन्धिपूर्वकं प्रेषणमव्येपथ या युक्तं तत्सद्ये पथ्यर्थे”
 १८ इति । श्वातन्त्र्यलक्षणमाह । तत्समवायो द्वा । कारकाभिधानेन सन्निधा-
 पिता क्रिया तदिति सर्वनाम्ना परामृशति । यस्य हि व्यापार प्राधान्येन
 धातुराख्यातप्रत्ययो वा ऽभिधत्ते स म्यतन्त्र कर्ता । तथा हि विक्रिय-
 नीत्यत्र तन्दुलादयः कर्तारः पचतीत्यत्र देवदत्तादयः तत्कस्य हेतोः ।
 यत्र च तन्दुलादेर्व्यापार उपात्तो ऽपरुष देवदत्तादेरिति । प्राधान्येन चाग्नेष
 कारकनिर्देशेऽप्यत्र प्रधानक्रियाय इति । अथान्तरे व्यापारभेदे ऽपि प्रधान-
 क्रियोद्वेयेन समस्तकारकप्रवृत्तेरिति । पुरुष इति प्रकृतक्रियापेक्ष प्रमाणा
 पुरुषायमन्यादिति । लक्षणान्तरमाह । तत्प्रयोक्तृत्वमितराप्रयोज्यता वा
 तस्य चेतनस्य सर्वकारकाणि प्रति प्रयोक्तृत्व तैश्च कारकैरप्रयोज्यता वा ।
 अचेतनस्य तु भाक्त कर्तृत्व न स्यादधिकमिति भावः । परिसमाप्तिपदायै
 व्याचष्टे । तत्त्वपरिसमाप्तिरिति । तत्त्वं हि प्रमाणव्याप्यस्य प्रमाणव्यापार-
 विषयस्य तच्च हानोपादानोपेक्षाभिः पर्यवस्यति पर्यवसान समाप्तिः । विनि-
 योज्यतेति यत्तज्ज्ये योग्यतागृहणमीप्सिते ऽपि दृष्टे कुतश्चित्प्रतिग्रन्थात्
 पुरुषेणानुपाते मा भूतत्वापरिसमाप्तिरिति । यद्यपि हि तत्पुरुषेणानुपात
 तथा ऽप्युपादानयोग्यताप्रदर्शनादस्ति तत्त्वपरिसमाप्तिरिति । तत्प्रतिषेधश्चे-
 त्यत्र तच्छब्देन हानोपादानलक्षण विनियोग परामृशति । किं पुनस्तत्त्व-
 मित्यादि भाष्यं व्याचिष्ट्यामुत्तरस्य प्रकृतेस्तदेऽर्थे पृच्छति । किं पुन-
 रिति । उत्तरं सदसती इति । प्रश्नं विभजते । तस्य भावस्तत्रैवमिति ।
 उत्तरं विभजते । सदसती तत् । अयमस्मात्प्रकृतिपुरुषौ वा पञ्चस्कन्धाः
 वा पर ब्रह्माद्वैत धातु जीवाजीवाश्रयादयो वा सप्रः सृष्टिव्यापस्तेजो वायुरिति
 वृत्तत्वारि भूतानोत्थादीनि न तदेव धान्यानि भवन्तीत्यत्र आह । प्रमा-
 णविषयत्वेनाधिकारात् । सूत्रमाप्यशक्यतद्विपर्येषु प्रमाण प्रमाणविष-
 यस्याधिकृतम् । न च साध्यादिमिद्वान्तमेदानुपातिनो ऽर्थो प्रमाणविषयः ।
 यथा चेतनस्य तथा तत्रैव निषेदमिष्यते । उपसहरति । तस्मादिति ।

१९ प्रकृत्यर्थे व्याख्याय प्रत्ययायै व्याचष्टे । तद्भाष्य इति । सदसतीयेवास्य
 विधायकप्रमाणविषयता सतो भावः । तत्प्रतिषेधश्चासतो भावः । सदिति

* महाभाष्ये च ३ पृष्ठे १ श्लो २६ ।

† साध्यव्रतम् ।

‡ धातुव्रतम् ।

§ उपादानव्रतम् ।

॥ आद्यव्रतम् सङ्गदर्शनमेषम् ।

॥ आद्यव्रतम् सङ्गदर्शनमेषम् ।

प्रिधायकप्रमाणविषयता परामृशति । तत्प्रतिषेधेन च प्रतिषेधक प्रमाणमुप-
स्थापितम् । तेन प्रतिषेधकप्रमाणविषयत्वमेव प्रतिषेध इत्यनेनाक्त भवति ।
यतद्विभजते तयोः खल्विति । शङ्कते प्रमाणविषयत्वादिति । सर्वसाम- १० । १०
र्थविरहेण त्वमुत्सतो व्यावर्तते । यदि चासदपि प्रमाणविषय- तर्हि नासमर्थे
तथा च सदसतोऽभेद इत्यर्थः । निरुक्तेति । नानैकान्त्यात् । न वयमस-
मर्थ्यनासतो भेदमात्रमहे येनैवमुपलभ्येमहीति भावः । शङ्का विभजते ।
तत्र भवेदिति । निराकरण विभजते । तच्च नेति । गवादि चेतनमचेतन
घटादीति । यदि सदसतो समर्थे कुतस्तर्हि तयोर्मद इत्यत आह । स्वत-
न्त्रेति । असदुपलब्धिरेव सदुपलब्धेरन्याऽनुपलब्धिः । ननु सयोगविभगो-
तिषु सत्यपि परतन्त्रोपलब्धिकारसत्यमस्ति । तेषां समुच्चयमानविमुच्चयमाना-
धारनिरूपणाधीनस्यादित्यत आह । प्रतिषेधमुख्येन प्रतिपद्यते । प्रतीयते
समा केषां चित्पारतन्त्र्येऽपि न निषेधनिषेधाधिकरणपारतन्त्र्यमित्यर्थः ।

सप्रति सदुपलम्भकस्य प्रमाणस्यासदुपलम्भकस्य प्रतिपादयिष्यता
भाष्यकारेण प्रदीयो दृष्टान्त उच्यते । स तु साध्यसमः । तस्यापि प्रमाण
सामग्रीनिषेधादिति शङ्कमानोऽत्यन्तलोकाप्रसिद्धतायाऽस्य दृष्टान्तस्य सम-
र्थयति । प्रदीपवदिति । गोपालाङ्गना अपि हि किमवाप्ति स्तेनोऽस्मद्भुन
या अपरक न वेति सद्विद्वानाः प्रदीपमुपादाय समन्तादवलोक्यापरजन्म-
स्तीहास्मद्भुन नास्ति स्तेन इति सममेव निश्चिन्वन्ति न तु स्तेनाभाषनि-
श्चयायोपायान्तरमुपाददते तेनगोपालमा च यत्किञ्चिदुच्येयं विद्वद् प्रदीपो
दृष्टान्त तद्विदुस्तु । "न ह्येतत्प्रतिपत्ताधुपायान्तरमासीयते लोकेन ।
अनाश्रयणे हेतुमाह । दीपिन दृश्यमाने हि घटादिकेऽर्थे स्वतन्त्रे नानेन स्मा-
नजातीय तुल्योपलम्भयोग्य दृष्टान्तरमस्ति । नीलपीतो हि परस्परभाष-
यतो तेन नीलनिषेधे नाशस्य पीतविधिः । भाषाभाषौ तु परस्परभाषा-
त्मनो नो खलु अभाषाभाषो नाम कश्चिदन्यो मायदुपात्तापि भाषो अन्यो
ऽभावात् । तेन समानजातीय दृष्टान्तरं निषेधत् दृष्टान्तरभावमेव
विधत्ते प्रदीपः । तदेव प्रदीपोपायस्य प्रतिपत्तुः प्रतीतिक्रममुज्ज्वला परीक्षका-
णामुपपत्तिक्रममाह यद्यमविष्यदिति । यदि कश्चिदाद्यद्वेष्ट दृश्यतामभाषः ॥ २

प्रदीपे भावो ऽपि भविष्यतीति । तत्रैव परीक्षकाया तर्के उपतिष्ठते । पचमवि-
द्यदिति । तदेव लौकिकपरीक्षकसंमतमुपपादा दाष्टान्तिके योजयति । एवं
प्रमाणेनापि श्रुत्यादिना सति प्रमीयमाण इति । पूर्ववद्वाच्येयम् । उप-

११ सहरति । तदेवमिति । सर्वे चेतदुपपादयिष्यते । ननु यदि सदसती प्रमावधि-
पयो कस्मात्सद्देदा इषासद्देदा अपि सूक्ष्मकृता नोच्यन्तइत्यत आह । तत्र तेषु
सदसद्देदेषु मध्ये स्यात्तन्मयेण असद्देदा न प्रकाशन्तइति नोच्यन्ते । निषेधनि-
षेधाधिकरणधीननिरूपणव्यादसद्देदानां भावभेदतत्त्वप्रकाशनमिति भावभेद-
कथनेनैव अभावभेदा अपि गम्यन्तइति नोक्ता इत्यर्थः । अथ वा कथिता यत्र
येषां तत्त्वज्ञान निषेधसोपयोगि ये तु न तया न तेषां प्रपञ्चः अनुपपन्नभावप्र-
पञ्चइव पतक्य इत्याह । चतुर्वर्गानन्तर्भावाद्वा भावप्रपञ्चवदभावप्र-
पञ्च इति । निषेधसध्यानुपयोगिनि भावप्रपञ्चे यथा चतुर्वर्गानन्तर्भावः यथा-
मभावप्रपञ्चे ऽपीति । अथ निषेधसोपयोगिभावाः कुतो ऽवगन्तव्य इत्यत आह ।
भावोपदेशादेवाभाव उपदिष्टो भवतीति । द्विविधं प्रमाणं भावो ऽभावश्च
यथा कारणाभावेन कार्याभावाज्ञानं यतो द्वितीयसूक्ष्ममुत्थानम् । प्रमेयेषु अपवर्ग-
स्य मूर्द्धाभिहितः । एव प्रयोजनादिष्यतीति तत्र तत्रोद्धनीयमिति । उपसंहरति ।
अन्तरयेति । तदेव तात्पर्ये व्याख्याय अथयथायै व्याख्यातुं भावं पठति । सत-

भा खलु योदशधा व्यूढमुपदेदयतइति । अथ प्रथमे कल्पे चण्डो ऽग्रधारे
तनुशब्दः व्युष्टावधारणे सद्भि योदशधा व्यूढमुपदेत्यते नासतस्य सदधीनप्रका-
शत्वादिति । द्वितीये तु कल्पे पारमार्थिके चः समुच्चये खलुरवधारणे सति योद-
शधेयोपदेदयमात्रे सद्व्युष्टेत्यतइत्यर्थः । प्रकृति व्याचष्टे व्यूढ इति । सूक्ष्म-
सप्रपञ्चं तात्पर्ये व्याख्याय अथयथायै व्याचिख्यातुना भावकारेण तासां स्वस्वा-
सां सतिष्ठानांमिति भाष्येण सूक्ष्मवताये पठितं तस्य वार्तिककृतात्पर्येमाह
तापते सद्देदा इति सूत्रम् । तापते प्रमाणादयः सद्देदा निषेधसोपयोगिना न
गङ्गाशतुकादयः तस्मात्तन्मयः प्रमाणादयः योदशधा लक्षिताः परीक्षितारूप न
गङ्गाशतुकादयः यन्तो ऽपि निषेधसध्यानुपयोगादिति भावः । द्वन्द्वम्वरुपमाह ।
११ सत्यपदेनि । द्वन्द्वपरिवहे तात्पर्यमन्ययव्यतिरेकाभ्यामादशेयति । सत्यपद-
इति । बहुव्रीहिकर्मधारययोर्भेदभावात् वृष्टौसमापपरिवहे नियद्वान्मान्मान्त्यप-
दायेष्य प्राधान्ये विशिष्टिगार्थेनानिप्रपञ्च इत्यर्थः । निर्वृत्ते यथावचनं विरह

इत्यस्य भाष्यस्य तात्पर्यमाह । यथावचनमिति । अगोऽन्यनिरपेक्षायां प्रत्येक ११ ।
 प्रमाहेतुभावेऽप्रमाणाणामिति हि बहुवचनप्रयोगजनम् । प्रमेयेषु तु यद्यपि प्रमेयता
 चास्तथी प्रत्येकमस्ति तथाऽप्यप्रयत्नेहेतुभावेन प्रमेयतन्मसमुदाये समाप्यते न तु
 प्रत्येकम् । आत्मादीनामन्यतमस्याप्यतत्त्वज्ञाने सत्त्वानिबृतेरिति हि निर्द्वेषे व-
 चनभेदस्य प्रयोजनं तदेव चोद्वेगेऽपि तयोरेकवाक्यत्वादिति भावः । प्रमाणादी-
 नामिति विभक्त्यर्थेऽप्याप्यानपरं भाष्यं पठित्वा पृच्छति । कः पुनरिति । उत्तरं
 कारकाणामिति तद्विमज्जते । यन्नेति । कारकायं प्रधानक्रिया यदुद्वेगेन सर्व-
 कारकप्रवृत्तिः । कारकग्रहणेन च तन्नान्तरीयकतया प्रधानक्रियाऽप्यानीतेति
 विवर्त्ये साऽपि दर्शिता । यद्यपि स्वस्वामिभावादपि सबन्धेऽन्तर्गतक्रिया-
 कारकसबन्धोऽस्ति सबन्धमात्रस्य क्रियामभेत्वात्तान्तराधिक्यकतया च कारकस्य
 तथाऽप्यसौ न विवर्त्यते सबन्धमात्रमेव तु विवर्त्यतइत्यर्थः । अथ चोदयति ।
 तत्त्वस्येति । पशुं चानर्थिका अप्यतिरेके तदनुपपत्तेरित्यपि द्रष्टव्यम् । तत्रानि-
 यमवाद्येकदेशी परिहरति । नोभयथाऽपीति । भावस्य भविष्यधीननिरूपण-
 त्वाद् भावनिरूपणमेव भवितुमिति निरूपणमाहिति । अभेदेऽपीति । इदुस्त्यस्या
 यथा तद्वाजप्रतिषेधयोर्भावे धर्मो गतिः । तस्य प्रतिषेधः स्थितिः तिष्ठतेर्गति-
 निवृत्त्यर्थेत्याह । प्रथमं चापि न प्रमाणप्रमेयादिमात्रमुच्यते तत्त्वग्रहणेनापि त्यर्था-
 न्तरं तेज्येयं यत्स्मरारोपितं रूपमन्यथान्वयमिति यावत् तत्प्रतिषिध्यते गतिम-
 दिति भावप्रधाने निर्द्वेषः । यथा ह्येकयोर्द्विवचनैकवचने इति द्वित्वेकत्वयो-
 रिति सख्येयविषयमा ह्येकैविति स्यात् । तेन गतिमन्त्वमर्थान्तरमियेनैव भवति ।
 सत्यस्मिन्नर्थे इधोः स्थितिरिति वाक्यप्रसङ्गतइत्यर्थः । तदेतदेकदेशिमन्त्र-
 र्थान्तरत्वनिषमवादी रूपमिति । तन्नेति । प्रमाणादिभ्योऽनर्थान्तरस्य तत्त्वस्य
 इधोरनर्थान्तरस्य प्रवृत्त्यमात्रस्य चासिद्धेः । यथा च भावातिरिक्तोऽभावस्तथा
 धनमङ्गमङ्गाधिकारे निवेदयिष्यते । प्रमाणादातिरिक्तं च तत्त्वमनन्तरमेव दर्श-
 यिष्यति इति । तत्त्वस्य ज्ञानमित्यादि भाष्यं व्याचष्टुः तत्त्वं ज्ञायमानमि- १२ ।
 ति । उभयं पृच्छति । किं पुनरिति । तत्त्वप्रश्नस्योत्तरम् । तत्त्वमिति । निमि-
 त्तस्य शक्तिः प्रमाणादीनां सा च द्वयी स्वरूपलक्षणा सहकारिसहकृत्यलक्षणा च ।
 अतोन्द्रियस्य सामर्थ्यस्य नैयायिकैरेवभ्युपेतत्वात् । शक्तेश्च भावत्वेन भवि-
 तुमिति निरूपणाधीननिरूपणत्वाद् भवितुमिति निरूपणं भवतीत्युक्तम् ।

अभिमतं निःशेषसं गृहीतुं निःशेषसद्वैध्यामाह । निःशेषसं

॥ पुनरिति । तथादृष्टं निःशेषसं गृहीतुं दृष्टमतिप्रसङ्गापादनेन दूषयति । एवं
न कृत्येति । सूत्रकाराभिमत निःशेषसमाह । परं त्विति । एतदुक्तं भवति ।
यद्यपि निःशेषपदमभिमतमात्रायापि प्रमाणादितत्त्वज्ञानस्य दृष्टमपि निःशे-
यसं भवतीति तस्येव ततः साक्षादुत्पत्तेः । तथा ऽप्यात्मादिषाचक्रप्रमेयपद-
सममित्याहाराददृष्टमेव निःशेषसमभिप्रेत सूत्रकारस्य तत्र च प्रमाणादितत्त्वज्ञा-
नस्यापि पारपर्य्येण हेतुभावे ऽस्त्येवेति । चेद्वयति दृष्टमिति । दृष्टं दर्शन-
मेव प्रमाणम् । अदृष्टन्तु निःशेषसमप्रामाणिकं दर्शनाभावादित्यर्थः । परिह-
रति न नास्ति अर्थस्य तथाभावात् । अर्थ आत्मादिस्तस्य आगमानुमा-
नसद्वकारिणः कारणाभावेन कार्यमाधानुमानमेषाचार्ये प्रमाणमिति भावः । ये
तु वेदात्यान्मन्त्रेण पदार्थतत्त्वज्ञानमात्रमेव परनिःशेषसहेतुरिति । यथा
ऽऽहुरेको भावस्तत्त्वतो येन दृष्टः सर्वे भावास्तत्त्वतस्तेन दृष्टा इति तान्
प्रत्याह । यदि पुनरिति । न हि भावानां तत्त्वमन्यत् प्रत्यक्षविषयीकृतादू-
पादिति भावः । मोक्षमाणा इति । सनि मुचो ऽकर्मकस्य गुणो वेति गुणा-
भ्यासलोपो । न केचन वस्तुयुति' सूत्रकारस्यापि समतमेतदित्याह । पृथगु-
पदेशाच्च प्रमेयस्य प्रमाणादिभ्यः । यद्वि च यत्किंचित्प्रमेयतत्त्वपरिचिन्तानाभिः
शेषसस्य परस्य प्राप्तिः किमर्थमात्मादिसूत्रेण द्वादशेव प्रमेयाणि नाधिकानि
न न्यूनानि चेत्यवधार्यमे सूत्रकारेण । तस्मात्तदेतत्साक्षादुपयोगि निःशेषसे
॥ पदार्थमात्रमित्याह प्रमेयावधारणार्थायां चोत्तरसूत्रप्रक्रियायामकु-
शलः सूत्रकारः स्यात् । कुतः प्रमेयस्य विहितत्वाद् आद्येन सूत्रेणे-
ति । तस्माद्युपपत्तिर्येदि च सूत्रकाराभिमतमुभयथा प्रमेयतत्त्वपरिचिन्त-
नस्य निःशेषस्य हेतुः । तदनेनात्मादेरिति भाव्यं व्याख्यातम् ।

अथ किं तत्त्वज्ञानम्यात्मादिप्रियम्यादृष्ट एव को ऽपि सामर्थ्यातिशयो-
यनः परनिःशेषोपादः मेव किं तादृ दृष्टयेव द्वारेत्याह माप्यकारः । तच्चै-
भा तदिति । अर्थोयो ऽवधारणशब्दो ऽपि तु तद्विरोधनिरूपययचन किं न्विदिति
देनायमानम्योभयकोटिभूतः प्रत्ययम्याये ऽनवधारणात्मकम्यापि प्रत्यात्म-
॥ २० मानमेव प्रत्ययेदायधारमाप्यवादिति । परिहृरति । न व्याघात इति ।

तत्तस्मादुभयमिति । तत्र नानुपलब्धे इत्यादिभाष्यमवतारयितुं पृच्छति ।
 स कथं न्यायस्येति । यदि न्यायस्याङ्गं संशयो भवेत्सोऽपि व्युत्पाद्येतेति १४ ।
 भावः । उत्तरं यस्मादिति । यतर्थाधिपति । उपलब्ध इति । पञ्चरूपश्चतु-
 रूपो वा हेतुर्न्यायः । प्रतिज्ञाद्यययसमूहो वा न्यायः । नीयते प्राप्यते
 विषयितार्येऽसिद्धिरनेनेति । तस्याश्च यो विषय उपलब्ध इत्यमानो निर्णीत
 यय यलब्धः । सदित्ये हि तस्मिन् हेतुः संदिग्धाभ्यतया ऽसिद्धः स्यात् ।
 यथेह नगनिकुञ्जे मयूरः केकायितापातादिति । तदापातसदेहे अतो ऽय-
 मनिर्णीतश्चेन्नोपलब्धः तत्पुत्रोपलब्धश्च न निर्णीतश्चेति व्याहृतमित्यर्थः ।
 परिहरति । नास्ति व्याघात इति । सामान्यतः पर्वतमात्रमुपलब्धं निर्णीतं
 तद्विशेषस्तु बहिर्मन्त्रादिरनिर्णीत इति । पुनश्चोदयति । एवमपीति । उप-
 लब्धो निर्णीत इति हि सामानाधिकरण्यात्समानविषयत्वं दर्शयति तथा
 च व्याघातः । सामान्यविशेषयोर्भेदेन तु व्याघातं परिहरन् सामानाधिक-
 रण्यं न समर्थयसकृति भावः । परिहरति । यथा तथेति व्यपदेशादिति ।
 सामान्यविशेषयोः सामानाधिकरण्यात् । य एव सामान्यतो निर्णीतः स एव
 विशेषतोऽनिर्णीतोऽपि समर्थतीति न व्याघात इत्यर्थः । एवमर्थं न्याय-
 प्रवृत्त्यर्थमसंदिग्धे न्यायाप्रवृत्तरनुपपत्तेः । न हि प्रत्यक्षेण कतिपि दृष्टेऽपि
 शीत्कारेण समनुमिन्यते प्रेक्षाधन इति । प्रयोजनस्वरूपप्रतिपादनपूर्वकं प्रयोजन-
 पदोपादानप्रयोजनप्रदर्शनार्थं भाष्यमनुभाषते । अथ प्रयोजनं व्याख्यातुं
 पृच्छति । किं पुनरिति । उत्तरं येनेति । स्फुटतरमेवेतदित्यर्थः । पुनः पृच्छति ।
 केनेति । एकदेशिमतेनोत्तरमाह । धर्मेति । तत्र काम इतीच्छामात्रं बोध्यते
 कामिनोविषयो वा राग इति पूर्वस्मिन् कल्पे काम इत्येवास्तु कृतं धर्मे-
 दिभिः । सर्वपापमेव काम्यत्वत् उत्तरस्मिन्नव्याप्तिः । सरकमृगयादीनां काम्या-
 नामसंयद्वात् । धर्मेमोक्षयोरपि नास्तिकान् प्रत्यग्रथर्तकत्वात्तस्मादयुक्तमेव
 दिति मन्वान आह । वयं तु परयाम इति । सुपस्याप्या दुःखस्य हान्यां वि- ॥
 षयेण विषयिणं प्रत्यग्रमुपलक्षयति । असत्कारकात्तत्वात्सत्त्वोर्वा अनर्थक-
 त्वात्प्रवृत्तिरिति । तथाऽपि सुखदुःखाणिहान्योरेव कर्तुं प्रवृत्तिप्रसङ्गो न तस्या-
 धने न ह्यन्यद्विज्ञानाति इच्छति च करोति चान्वेदिति घटते अतिप्रसङ्गात् ।
 न ॥ फलं पुत्रप्राप्तिगोचरः । तत्साधनं तु तद्गोचरः । तत्साधनत्ववि-

चानात् । तत्साधन इव प्रवर्तते तत्रातिप्रसङ्ग इति चेद् हन्त तर्हि तत्सा-
 धनत्वज्ञानमेव प्रवर्तयति न फलज्ञान ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां कार्यकारणभूतानां
 १२ सामानाधिकरत्येन सप्रतिपत्तेरित्यभिप्रेयेणाह । सुखदुःसाधनभावात्तु सर्वे
 ज्यायस्येतनं प्रयोजयन्तीति । तु यच्च फलाद्वाप्यच्छिनति । अत्रापि विप्रयेव
 प्रत्ययमुपलव्यति । यत्तदुक्तं भवति । तोयमुपलभ्य तज्ज्ञातीयस्यापेक्षितसाध-
 नता दृष्टशरीरमनुस्मरति । अथ तज्ज्ञातीयतया लिङ्गेन दृश्यमानस्यापेक्षित
 साधनभाजमनुमिति । अनुमाय च पिपासुः प्रवर्तते । तेनोपायतात्तानम्य
 साक्षात्पुरुषप्रवृत्तिहेतुत्वम् । फलज्ञानस्य त्वीप्सिततमस्योद्देश्यतयेति सवे
 मुन्दरम् । तदाश्रयश्च न्यायः प्रवर्तते इति भाव्य व्याचष्टे । तदिदं प्रयो-
 जनं न्यायस्येति । अतिपति क इति । समाधत्ते उपकारकत्वमिति । यथा
 राजाश्रितः पविष्ठ इति । उपकारकत्वमेव दर्शयति । तन्मूलत्वादिति ।
 विधिं प्रवृत्तिः । न जातु निष्प्रयोजने कारुदन्तादाधारमन्ते परीक्षा प्रेषाग्रन
 इत्यर्थः । अतिपति । का पुनरिति । न्यायाश्रयस्य प्रयोजनस्य प्रतिष्ठाप्य
 परीक्षाश्रयस्यममथेनममगतमिति भावः । उत्तरम् । न्यायः तस्मान्नानागतम्
 इत्यर्थः । नन्वेवमपि नोपपत्ते प्राप्यते विवक्षितार्थे सिद्धिरनेनेति श्रुत्यस्या
 प्रत्यक्षादि प्रत्येक न्यायः । न चेत्प्रत्येक प्रयोजनमाश्रयते । अलिङ्गासिते
 मुषादिनिमित्तानामप्यलिङ्गाभितान्मयोना प्रत्यक्षादिगोचरत्वदर्शनादित्यादि-
 पति । कः पुनरयं न्यायः । समाधत्ते । प्रमाणैरिति । प्रत्यक्षादिप्रमाणमूला-
 प्रतिष्ठादय चक्षुषयश्च प्रमाणानि तेरयस्य लिङ्गस्य परीक्षा परीक्षणम् । परी-
 क्षितं ॥ लिङ्गं चक्षुष्यशेषपक्षमनुमेयप्रत्यक्षकन भावयत्येव न त्वनुमेयार्थ-
 रीक्षा । तस्य सदिग्धत्वे ऽपि स्वरूपेण परीक्षानाम्यदस्यादिति । नन्ववयमे-
 वेश्वर्येपरीक्षणं न तर्हि प्रमाणे । कार्यकारणयोरेवमाश्रित्यत आह ।
 किमुक्तं भवतीति । ॥ साक्षात्प्रतिज्ञादयो ऽवयवाः अर्थपरीक्षायां प्रयुज्यन्ते ।
 अपि तु श्रुत्यात्प्रमाणमूचनेन । तस्मात्प्रमाणानामयान्तरव्यापारः प्रतिष्ठा-
 दय इत्युपपन्न प्रमाणैर्येपरीक्षणं तद्विदमुक्तं समस्तप्रमाणव्यापारादिति ।
 इति तस्माद्वैकं प्रमाणमिति । समस्तप्रमाणोपकरणत्वादेव चास्य परम-
 १८ त्वमिच्छाह । सो ऽर्थमिति । चक्षुष्यवयोपपन्नतया च प्रत्यक्षागमाश्रितस्य न
 तद्विरोध इति । तादृशदर्शनाय भाष्यमनुमाप्य तात्पर्ये व्याचष्टे । त्वयक्षाग-

मेति । कथं पुनरनेन भाष्येण एतदुच्यतइत्यत आह । यदिहाऽनुमा-
नेति । यत्पुनरनुमानमित्यादि भाष्य व्याचष्टे यत्र पुनरिति । यत्र विरोध- १५ । १
स्तत्र प्रमाणभूतानामवयवधानां प्रतिष्ठादीनामितरेतरप्रतिसंधानमेकवास्यता
नास्ति । प्रमाणविरोधेन योग्यतप्रतिरहिषां तत्पदार्थानां पारमार्थिकान्वया-
भावादिति । तृतीये दर्शनं तस्य प्रतिरूपकः अदर्शनमेव दर्शनं प्रतिरूपयति
दर्शनमिष दर्शयतीति यावत् । स खलु तादृशः पञ्चावयवप्रयोगो लाभपूजाव्या-
तिक्रमैः परिहृतव्याप्तिरूपवर्ण्यमानः न प्रत्ययाय प्रागेव त्वपवर्णयेत्यर्थः ।
तदेवं समुदायतो भाष्य व्याख्यायावयवविभागाय पठति । यत्पुनरनुमान-
मिति । प्रत्यक्षविरोधोदाहरणमाह । अनुष्णो अग्निरवयवी कृतकत्वाद्
घटधद् इति । अत्र चेदयति । कः पुनरिति इदमवाकृतम् । रूपवयवस-
प्तमेतत्कृतकत्व न या । न चेतत् एव तर्हि तदनुमानाभासत्वमिति कृतं
प्रत्यक्षविरोधेन । अथान्वयव्यतिरेकपक्षधर्मतासंपन्नमपि बाधितविषयस्यैत-
दप्रमाणम् । तदसुक्तम् । रूपवयवसप्त्यां खल्वेतत् स्वमाध्येनाविनाभूतं भवति
न च बाधाविनाभावयोः सह संभवः । बाधाणामपक्षधर्मो भवेत् । अनै-
कान्तिकश्च हेतुः । जिज्ञासितधर्मबो धर्मिणः पक्षमाश्रित्वेन पक्षत्वं न
पुनः प्रत्यक्षावधूतसाध्यधर्मविरुद्धस्य । तस्याजिज्ञासितत्वेनापक्षतया तदु-
पस्य पक्षधर्मत्वं न चेकान्तिकम् । साध्यधर्मिण्येव प्रत्यक्षोपस्थापितसाध्य-
धर्मविरुद्धधर्मवति दर्शनेन व्यभिचारात् । न च सपचासपक्षबेदाश्रय-
व्यतिरेकगम्यादिनाभावदर्शनविषयो न एव इति साम्प्रतम् । यदि हि एवं
विहाय अहिरेव सपचासपक्षयोरविनाभावो गम्येत तदा बहिर्व्योप्तिमात्र-
लेन पक्षधर्मो ऽपि हेतुर्ज्ञे पक्षे साध्यं साधयेत् । असिद्धा हि तत्र स्वसा-
ध्येन व्याप्तिः । तदेतत्पक्षकमुदाह्य मुग्धायाः पुत्रप्राप्त्येनमिव । तस्मादन्त-
र्बहिर्वा सर्वोपसंहारेणाविनाभावो ऽवगन्तव्यः । एवं च सिद्धः पक्षे ऽपि व्य-
भिचारः साधनधर्मस्येत्यनेकान्तिकत्वम् । तथा च रूपवयवसप्तो हेतुर्वैधि-
तविषयचेत्यासंभवः । तस्मात्सुपुक्तं कः पुनरस्यानुमानस्य रूपवयवसप्तस्य
विरोधः । न ह्यस्ति संभवो रूपवयवसप्तं विरुद्धं चेत्यर्थः । तत्र समा-
धिमाह । अनुमानाविषये प्रयोगः । वक्ष्यते ह्यनुमानाधिकारे यथा ऽने- ११ ।
पाधिकः सवन्तो हेतुसाध्ययोरनुमानार्हं न तु कार्यकारणभावादिरव्यापक-

त्यादितिप्रसङ्गाच्चेति । स चेव प्रवर्तते यो य कृतक स सर्वोऽनुप्रा यथा
घटादिरिति । न च वक्ष्येति धूमसवन्ये चार्द्रन्धनसंयोगः सुर्वन्तेवासिने
सादृश्यं स्वाध्यायाध्ययनमुपाधि, कृतकत्वानुपपत्त्ययो सवन्ये उपलभ्यते ।
सोऽय गङ्गासमावेशितो वा प्रयत्नेन पुन, पुनरन्विष्यमाणोऽनुपल
भ्यमानस्तत्र तत्र घटादावुपाधिर्ज्ञेयसीति प्रत्यक्षेण यथाप्रविष्यद् घटादिवदेव
व्याघ्रात्यत विद्यानाभावाद्वास्त्येवेति तर्कबहयेन निश्चीयते । सोऽय हृष्येव
रसस्य स्वस्तनेनेव सपितृसदयेनाद्यतनस्य तदुदयस्य समुद्रपृष्ठेव चन्द्रोदयस्य
समानकालस्य कृतकत्वस्यानुपपत्त्येन स्वाभाविक्येनैव चान्येन सामा-
न्येन यो य कृतक स सर्वोऽनुप्रा इत्यवधारितो न तु निर्विभज्य तेजोऽयमिति
न हि सर्वोपसहारकरी व्यापिरेकदेशविषयाप्रवितुमर्हति । एकदेशविषयत्वे य
वेव न दर्शितः तेनैवानेकान्तिकत्वमाशङ्क्येत । तथा च तत्र तत्रैकदेशे प्रत्येक
व्यापिप्रदर्शनेनप्रपञ्चमानन्त्यात् । तस्मात्सर्वोपसहारक्येव तदुपदर्शनं तदिह
कृतकत्वमैतत्समैकस्यामान्यविषयव्यापिस्मरणावधौचीनं अवधर्मतावशाद्विशेषे
तेजोऽयमिति सा द्यितुमनुपपत्तेरनुपपन्नं साधयेत्तत्र किं प्रत्यक्षेणापहृतविष-
यत्वादाहो त्विदमेकान्तिकत्वात् । न तावदेकान्तिकत्व प्रागेव सामान्यतो
नौवाधिकसमन्वाधधारणात् । तेजोऽयमिति कृतकत्वस्य दर्शनादनैकान्ति-
कमपसधर्म्योपाकृतकत्वमिति चेद् नानुमानेन सामान्यतोऽवधृतव्याप्तिना
तस्यानौपयसाधनात् । प्रत्यक्षेण तेजोऽयमिति चोपपन्नहयेन तस्य कृतकत्वस्य
हेतोरुत्तापुत्पन्नमपि व्यापिविज्ञानं बाध्यते । तत्तत्त्वानैकान्तिकत्वादप्रवृत्तिरनु-
मानस्येति चेत् । नानुमानप्रवृत्तिविषयसाध्यधर्मिणि हेतोर्भाषितारानुद्वाधना-
त् । अन्यथा तदुत्पत्त्यावधर्म्येसदेहे तत्रोपलभ्यमान साधनधर्म्यं सदिदव्य-
तिरेकत्वादनेकान्तिकं स्यात् । सदिदव्यावधर्म्यं दृष्टान्त इव साधनधर्म्यं
तथा चानुमानमात्रमुक्त्येव प्रत्यक्षेण साध्यधर्म्यविषयसाधनात् । तेजोऽय-
मितिः अनुपपत्त्यनुराधात्वं तथा चानैकान्तिकत्वमपसधर्म्यता वेति चेत् ।
तदिह प्रत्यक्षेण साध्यविषयसाधन साधनमित्यनद्यन्तारम् । तदिदमुक्तं
० यस्मिन् विषये तेजसोऽनुपपत्त्ये पतत्यमुक्तं स प्रत्यक्षेणापहृत
इति । अथ चानुमाने दूषिते कृतमपसधर्म्यस्याभिचाराभ्या तदुपजीविष्या-

मिति भावः । यत्पुनर्द्विभागेन प्रत्यक्षविरुद्धमनुमानमुदाहृतं तदुपन्यस्यति ।
 अपरे पुनरिति । आशयः शब्दः कृतकत्वाद् घटादिवदिति द्रवाणः शब्द- १५ ।
 स्वरूपमेवापलपति । न हि शब्दोन्द्रियान्धदृष्टिः शब्दग्रहणकारणम् । न
 चागुह्यमात्रः शब्दस्तादृक्प्रहारगोचरः । तस्मादेव वादिना ऽभिप्रायस्याप्रमत्तत्वं
 शब्दस्य तथा च प्रत्यक्षविरोध इति भावः । दूषयति । तैस्त्विति । सविशेषणे
 हि विधिनिषेधे विशेषणमुपसंज्ञामत इत्युत्सर्गः । क्व चिन्पुनर्विशिष्टविधा-
 नमपि भवत्यगतिवत्त्वात् तद्यथा लोहितोष्णीषा चतुर्विजः प्रचरन्ति इति
 विभवे न लीकर्णमलवद्वासाः स्नातकः स्यादिति । तद्वदिहापि अप्रावणः
 शब्दः इति श्रुतिशक्तयोः सामर्थ्याच्चाप्यण्यविशेषणोपसंज्ञानो निषेधो
 न विशेषेण शब्देन सह संबध्यते नापि आशयत्वनिषेधार्थः शब्दनिषेधो
 वाद्यभिप्रायव्यापः । वचनार्थाविरोधिना ऽर्थस्यार्थगम्यत्वात् तद्विरोधि-
 न्नाशयस्य निषेधस्य चाधिकरणं शब्द इति न शब्दामावे तन्निषेधो ऽव-
 कल्पते न चाभासस्तुच्छ इति च तृतीय उच्यते । न च आशयत्वं
 प्रत्यक्षगोचरः । तद्वि शब्दशेषयोः संबन्धः कृतद्विधमभासेषु सवन्ध्याभि-
 धान त्वतस्तस्यामिति कात्यायनीयवचनात् । न च प्रत्यक्षप्रत्यक्षश्रुतिः सं-
 बन्धः प्रत्यक्षस्तस्मात् आशयत्वमप्रत्यक्षमिति नात्र प्रत्यक्षविरोधस्तद्विदमुक्त-
 मिन्द्रियवृत्तीनामतीन्द्रियत्वादिति । श्रुतिः स्वार्थं संबन्ध इत्यर्थः । आश-
 यविरुद्धमुदाहरति । शुचीति । मन्वादिभिर्नरास्त्यस्यैवप्रतिषेधात् स्वार्थं च
 प्रायश्चित्तोपदेशादशुचित्त्वं नरशिरःकपालाद्रीनामिति । कापालिक आश्रयति ।
 कपमिदमिति । नास्माकं वेदस्तन्मूलाश्च स्मृतयः प्रमाणमित्यभिप्रायः । हत्-
 रम् । शुचि नरशिरः कपालमिति ब्रुवता श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणानवे-
 शानुमानमात्रसहायेनात्र वस्तुनि त्वया शुचिक्रूरो ऽर्थो यत्तद्व्यः किमुक्तं भवति
 शुचीति यद्युच्येत स्पष्टदुः प्रत्यक्षाया भावः । सिद्धान्तो पृच्छति न कस्येति ।
 यथात्मन इति ब्रूयात्कापालिकः । अविगीता हि व्यवहारपरम्परा ऽस्माकं
 कापालिकानां नरशिरःकपालस्यैतदवस्थितान्नपानोपयोगलक्षणा दाविद्या-
 त्यानमिवाहूनेषुकादि*लक्षणा क्रिया श्रेयस्करी तस्मादस्माकमप्रत्ययप्रकारतया

* आहूनेषुकादय इति सिद्धितयाद्यस्याप्युक्तकथा । कपलकादिस्यपरदेवतापूजन
 मदर्प इति अस्मिन्नाशयव्यवहारविस्तरे ज्ञाताकाधिकरणे ।

१४ शुचि नरशिरः कपालमित्यर्थः । तत्र शेषहासमुत्तरमाह । तदा स्वागमार्थं तात्पर्यावस्थानात् कापालिकस्यैवमेतत् । श्रुतिस्मृतीतिहाउपराजत-
 वशागमविहितमर्थमाचरता तत्रिषिद्धु च परिहरता दाक्षिणात्यानामाहूनेषुका-
 दनुष्ठानमनाद्यद्यथा यथदनुवर्तमानमधिगोतमागममूलतामनुमापयत्प्राप्त्यन-
 वेयोहेतुमावेन न स्वागममात्रेण सहसंख्यायनुमानैरिममर्थमवगतुमर्हति
 कापालिकानां त्वागमविहितमकुर्वता कुर्वता च तत्रिषिद्धमर्थं प्रयत्नेन अना-
 द्विरपि व्यपहार आश्रयमूलकादीनामिह न वेदानुमाने मूलमिति भावः । अथ
 अयीचिदां नरशिरः कपालमप्रत्ययायहेतुरिति श्रूयात् तदा अयम् अत्यमायेन
 न्यायेन प्रमाद्व्योषणमादायमविरोध तदौघस्यस्य अयम् निषेधेन प्रत्यया-
 यहेतुत्वनिश्चयात् । अपि चागमानपेक्षोऽनुमानेन शेष नरशिरः कपाले व्यय-
 स्यापपन् प्रपञ्चो जायते । शुचि नरशिरः कपालमिति कोऽर्थः । ननु
 य एव धात्वात् प्रतीयते स एवार्थः तत्किं पृच्छत इत्यत आह विशेषस्य नर-
 शिरः कपालस्य शेषविधानमेतत् । किमित्यत आह । विशेषविधानं च
 शेषे प्रतिषेधविषयं लोके दुष्टं यथा दक्षिणेन चक्षुषा पश्यतीति उक्ते धातेन
 नेति गम्यते । तदिह यदि शुचि नरशिरः कपालं किमित्यदशुचि इति
 त्वया प्रतप्यते । न हि नरोत्पारादीनामशुचित्वं प्रमाद्व्योषणमप्रत्यागमात् ।
 आगमश्रमाद्यं च न मन्त्यसे इति भावः । अथ अयोचिद्वेवाऽनुमानवत्तथा-
 तिना त्वया सर्वमेव नार विट्कपालादि शेषवत्ते निश्चिप्यत इत्याह । अथ
 सर्वमेव शुचि परिहरति । दृष्टान्तो नास्ति । कुत सर्वस्य पक्षीकृतत्वात् ।
 चोदमिति । अथानुमानविरुद्धं कस्मादनुमानं न भवतीति । न खलु प्रमा-
 दत्वे प्रत्यक्षगमाभ्यामनुमानस्य कश्चिद्विशेषोऽयं नो बाधको ॥ त्वनुमान-
 २० मिति भावः । परिहरति । एकस्मिन्ननुमानवत्तत्त्वसमावेशाभावात् । अथ-
 मभिधायि । यथायदनुमानं पूर्वप्रवृत्तं तेन बाधितविषयं सद्व्यवहृतं परचादनु-
 मानं न स्वकार्योपपत्त्यर्थम् । यथोक्तमप्राप्य शब्दः कृतकत्वाद् घटा-
 दिवदित्यस्मानुमानविरोध इति । लब्धदुष्टं हि वस्तु किं चित् क्व चित्ति-
 निध्यते न तु धानाकारातीकादिरिति श्रुतीये निषेधमिष्यते । तदिह प्रा-
 प्य शब्दस्य निषिध्यता शक्यमिन्द्रिय तद्वाक्यत्वं च वस्तुनो अनुमा-
 नस्य शब्दोपलभ्यतत्वेन कार्यम् । तथा चेतेनैवानुमानेनापत्तिः ।

अ. १ आ. १ सू. १ अनुमानविरुद्धानुमानानुपन्यासोपपत्तिः ।

इ३

घणत्वानुमानं घटमन्यव्यतिरेकसंपन्नमपि न स्वीचिंतं काये जनयति ।
 एवं तनुभुवनादीनां न कर्तृत्वोऽप्येवित्वानुक्तात्मवत् प्रयोजनाभावादि-
 त्यादयोऽथरधर्मिणाहिमूलानुमानेनापहृतविषयतया न्यायाभावे वेदितव्यम् ।
 तस्मात्परस्परानपेक्षमानकालावृत्तिसमर्थानुमानद्वयसमावेशभावाभिप्रायमेत-
 दुक्तम् । न ह्यनयोऽन्यतरद्वार्थं बाधकं या संभवति किन्तु मिथः सत्प्रतिप-
 क्षतया न प्रमां कुतः । कस्मात्पुनः समावेशोऽनुमानयोरसमावेशे वा कुतः
 सत्प्रतिपक्षतेत्यत आह । न ह्यन्यव्यतिरेकसंपन्नयोरिति* । इहान्यव्य- १५ । २
 तिरैकग्रहणेन समानफलयोरन्यव्यतिरेकपक्षधर्मत्वासत्प्रतिपक्षत्वान्युपलक्षि-
 तानि । यतः संपन्नयोरेति समावेश एकस्मिन्विषये भवेत्तत एकतरस्य बाध्यात्म्यं
 बाधकत्वं वा गम्येतापि न त्वेतदस्ति । असत्प्रतिपक्षतासंपत्तेरभावादिति । उप-
 संहरति । तस्मान्नानुमानविरुद्धम् अनुमानं तुल्यफलम् अपि तु सत्प्रति-
 पक्षमित्यर्थः । प्रत्यक्षमप्यनुमेयविरुद्धबाधनादनुमानस्य प्रतिपक्ष इति सत्प्रति-
 पक्षतया अन्यव्यतिरेकादिसंपन्नस्यानुमानस्य प्रत्यक्षेण तद्विरुद्धार्थोपसंहारिणा
 न समावेश इति न बाधकामात्र इत्यभिप्रायेण चोदयति । प्रत्यक्षविरोधपरी-
 ति । परिहरति । न नेति । तुल्यफलं हि मिथः प्रतिपक्षो भवते न तु दुर्बले-
 तमयलो । न हि भवति तत्तुः प्रतिपक्षो हरिष्यावकस्य किन्तु समरक्षणानुष्ठ-
 विषाणोऽसिद्धिमुल्लिखितगडयोलस्य विविधमहिषस्य तस्मात्पूर्वमायि प्रत्यक्षम-
 नन्यथासिद्धं घटसत्प्रतिपक्षमनुमानं समानविषयसमावेशाद्बाधतइति युक्त-
 मित्यर्थः । चोदयति । अयोपमानविरुद्धमनुमानं कस्मात् न भवति । गोस-
 दृशो गधय इत्यारण्यकस्य धातुं श्रुत्वा यदा नागरिको घनं गते गोसदृशं
 पिपडमुपलभते तदा इत्य बाधार्थानुमयाहितसंस्कारप्रबोधजनिततत्सू-
 त्रपेक्षं गोसदृशज्ञानमुपमानं श्रोतव्यतस्य पिपडस्य गधयश्चदशाद्यत्ये
 प्रमाणम् । तत्र यदि कश्चित्प्रमाणेनैव पिपडो गधयश्चदयाच्यः गोपिपड-
 सादृश्याद् गोपिपडान्तरवदिति तद्विदमनुमानमुपमानेन बाधितविषयमस्त्य-
 त्वर्थः । संश्लिषतिस्तरम् । नोपमानं न भवतीति अनुवज्यते । अस्ति चेत्
 कस्मान्नोक्तमित्यत आह । पूर्वप्रमासविरोधानुविधानाज्ञोक्तमिति शेषः । १६ । ३
 तद्व्युत्पत्ति उपमानविरोध इति । स्वकलद्वाय शब्दं प्रमाणं दगंयति । आग-

नेति । स्वफलद्वारेण प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शयति । सारूप्यज्ञानमिति । उपर्युक्तं
रति । प्रत्यक्षागमयोर्वैरोधाभिधानादुक्तं तदुपमानमिति । 'भाष्यमनुभाषा-

- ५ विपति तत्र चादजन्यपाविति । प्रयोजनस्वरूपोपयोगाभिधानानन्तरं दृष्टा-
न्तपदे व्याख्यातव्ये तदुल्लङ्घनेन चादजन्ययोः को उपसर इत्यर्थः । अ-
हमाह । तेनानेनेति । प्रयोजनव्याख्याङ्गमेवेदं न चादजन्यव्याख्याङ्गमि-
त्यस्यधसर इति । तच्चशब्दाद्ये व्याचष्टे । तस्मिन्वायाभासे इति । चाद-
जन्यकृतयोर्हि न द्वयोर्वादिप्रतिपादिनोः साधने संमीचीने संभवतः वस्तुनि
विद्वद्बुधर्मद्वयसमवायाभावात् । तस्माद् द्वयोरैकस्य न्याय शक्यः न न्याया-
भास इति चादजन्याभ्यां विविच्यते । न्यायमास इति तु सन्निधानादुक्तम् ।
सन्निहितार्थत्वात्सर्वेनाह इति । वितरणा तु परीक्ष्यते समयोजना
निष्प्रयोजना चेति । तुल्यशब्दः प्रसिद्धप्रयोजनाभ्यां चादजन्याभ्यां व्यञ्जि-
नति प्रतिपक्षस्थापनाहीना हि वितरणेोच्यते । तत्र स्थापनाहीनत्वात् प्रतिपक्ष-
हीनेति, प्रतीयते न खलु स्वाप्यसंभवः । तथा वितरक्यते व्याहन्यते इत्या
प्रतिपक्षसाधनमिति व्युत्पत्त्या परपक्षोपघातेन वारिशेष्यात्स्वपक्षसिद्धिरस्याः
'प्रयोजनं प्रतीयते । तदेवं संदिग्धप्रयोजना सती वितरणा परीक्ष्यते प्रयोजन-
वती न वेति । तत्र यदि निष्प्रयोजना ततो न सर्वो विद्याः सर्वेषां कर्मणि
'तन्मुच्येन च सर्वे प्राणिनः प्रयोजनेन व्याप्रा वितरणाया यत्र कर्मरूपाया विद्या,
रूपाया वा निष्प्रयोजनत्वात् । अथ तु प्रयोजनवती तत्र उपपन्ना प्रयोजन-
व्याप्तिः । किं तावत्प्राप्तम् । केचिद् ब्रुवते निष्प्रयोजना वितरहेति । स्थापना-
हीनतया तावत् स्याद्यः पक्षो नास्ति । अथयव्युत्पत्त्या अपि परसाधनविघातः
प्रतीयते न च तावन्मात्रेण स्वपक्षसिद्धिरस्ति । न हि परवैतनितम्यवर्तिधूमे
असिद्धत्वादिना दृष्टिने वद्रेस्तथाभावो निरवीयते । तदिदमुक्तम् । दूषणमा-
श्रत्यादिनि । तस्मिन् निष्प्रयोजनवितरणायादिनं प्रत्याह । तच्च नैवमिति ।
परसाधनदूषणेनाप्य स्वपक्षः सिद्धस्तु मा वा सैत्थोत् स तु स्वपक्षसिद्धेश्च प्रयोज-
नेन परसाधनमाहन्तीति भावः । तदनेन स प्रयोजनमनुयुक्त इति भाष्यं
व्याख्यातम् । अथन प्रतिपक्षत इत्यादि भाष्यं व्याचष्टे । अथ पक्षमपीति ।
१३ अपापीत्यादि भाष्य व्याचष्टे । अथ परपक्षेति । नास्तिको हि सदसदुभयानु-
भयरूपतया न विचारः सदन्तश्चि प्रमेयापि सर्वथा दूषयति । तदयं पर-

पक्षप्रतिषेधमात्रप्रयुक्तं प्रवर्तते । न त्वस्यास्ति पक्षोऽन्यस्यापनातयोरपि
 प्रमेयपक्षपातिदूष्यत्वादित्यर्थः । एतदपीत्यादि व्याचष्टे । तादृगेवेतत् । १६ ।
 यतद्विभजते । एतस्मिन्नपि पक्षे चतुर्वर्गे चेत्प्रतिपद्यते सोऽस्य पक्षः ।
 प्रतिपत्तिरभ्युपगमः । यदापि स्याद्य यय पक्षस्तथा ऽपि तन्नान्तरीयकतया
 अभ्युपगममात्रेण चतुर्वर्गे ऽपि पक्ष उक्तः । कश्चतुर्वर्गे इत्यत आह ।
 चतुर्वर्ग इति । यय साधनयादौ चापयति । अहो येतद्विडम्बो ऽजनि अनेन
 पक्षादययशक्तेन इदं साध्यं चाप्यत इति चतुर्वर्गः । तत्प्रतीत्या खनु
 येतद्विडम्बस्य परपक्षप्रतिषेधः प्रयोजनं सिद्धमिति । तथा च न निष्प्रयोजनो
 ऽयं येतद्विडम्ब इत्यर्थः । द्वितीयं पक्षं दूषयति । अयं न प्रतिपद्यते
 इति । चतुर्वर्गान्तरीयकं स्वदूषणमपि प्रतिपद्यत इत्युक्तमनुपदेक्षणीय
 इत्यर्थः । अपरमपि नास्ति अयेतद्विडम्बं प्रति दोषमाह । प्रतिपद्यते ।
 अविद्वद्विशद्विदोऽपि वाक्यस्य येतद्विडम्बप्रयुक्तस्यार्थः तं यदि प्रतिपद्यते
 सोऽस्य पक्षः । अयं अविद्वद्विशद्विदोनां सद्वावाभ्युपगमे प्रमेयपक्षपातिनां
 प्रमेयमात्रविचारासहत्याभ्युपगमे विघटनमिति स्वभावाभिहितमेव अवि-
 द्वद्विशद्विदो न प्रतिपद्यते पूर्वपक्षेणः नायं लौकिको न परीक्षक इति ।
 तस्माद्विषयता ऽपि प्रयोजनपक्षो नाप्यापकं प्रयोजनमिति सिद्धम् । सो
 ऽयं सर्वः प्रसक्तानुप्रसक्तशब्दः प्रयोजनव्याख्यानार्थमित्याह । उक्तं
 प्रयोजनम् । दृष्टान्तपदव्याख्यानपरं भाष्यमनुमायते प्रत्यक्षविषय इति ।
 आक्षिपति । किमुक्तं भयतीति । न तापदो यः प्रत्यक्षविषयः स सर्वो
 दृष्टान्तो ऽदृष्टान्तस्यापि प्रत्यक्षविषयत्वात् । नापि यो दृष्टान्तः स सर्वः
 प्रत्यक्षविषयः आगमाद्विषयवत्त्वापि दृष्टान्तत्वात् । तस्मादुक्तमेतद्वित्या-
 चेन्न इति । तात्पर्यार्थानुमायं चतुर्वर्गादि तद्व्याचष्टे । लौकिकपरीक्षकाणां
 दर्शनाविधातहेतुर्गतिः । यतस्तु क्व चित्त्वैकिकपरीक्षकाणां क्व चित्त्वैक-
 कानां क्व चित् परीक्षकाणामिति भ्रमः । अन्यथा यदप्रसिद्धं लौकिक-
 कानां केयनं परिबन्धयत्येवमेव परमाख्यादि तस्य न दृष्टान्तता स्यात् ।
 यय स यो दृष्टान्तः स यय न ॥ य यय ॥ दृष्टान्त इति दृष्टव्यम् ।
 ययमगम्याप्यानम्य प्रयोजनं दर्शयति । पूर्व चेति । यतद्विभजने । दर्शना-
 विधातेति । न केयनं प्रमेयविरोधः मूलविरोधरूपेण । तन्मात्रमाह-

रणसूत्रं व्याहृत्येन । यत्तेषु तेषु शास्त्रप्रदेशेष्वतीन्द्रियोदाहरणसूत्रम्
 सिद्धान्ते पूर्वेष्वेवा यथा मन्त्रागुर्वैदप्रामाण्यवदनुसूयामतानित्वात्त्वपदेशमादि
 तद् व्याहृत्येन । न तूदाहरणलक्षणमूत्रम् । तद्वि प्रत्यक्षविषयदृष्टान्तत्वे ऽप्यु-
 पपद्यते । तस्माद्वाप्ये प्रत्यक्षवचनं दृष्टान्तविषयप्रमाणदात्म्ये लक्षयति प्रत्यक्ष-
 मूलत्वाद्वा प्रत्यक्षो दृष्टान्तः । अन्यथा ऽनवस्थापकं भवति । सो ऽयं दृष्टान्तः
 २२ प्रमेये ऽन्तर्मेयत्रेयमेवे पृथगुच्यतरत्याह । सो ऽयमिति । न्यायस्य पञ्चाश-
 धात्मकस्य वचनसमूहस्य दृष्टान्तो मूलमतस्तस्य पृथगुपदेशः । अनवस्था
 पृथगुपदेशो यस्त्विति तस्मिन्निति अनुमाननिमित्तत्वमाह । पूर्वं प्रत्यक्षेति ।
 दृष्टान्तधर्मिणि दुर्गतरमादायधारितमित्यर्थः । शास्त्रमूलता दृष्टान्तस्य दर्श-
 यति । पूर्वे ज्ञातं चार्थमिति । सन्न्ययद्वयविषयो ऽर्थो दृष्टान्तः दृष्टान्तः
 सन्न्ययद्वयं च शास्त्रज्ञानस्यापि निमित्तं प्रथमयाविषयः शब्दार्थज्ञानाभावात् ।
 तस्माद्विज्ञा शब्दे ऽपि दृष्टान्तस्योपयोग इति । अपरं पृथगुपादानप्रयोजनमाह ।
 नास्तिकस्येति । अपरज्ञाने हेतुमाह । तदुक्तं आप्यति । सिद्धान्तपदाभि-
 वारणमाप्य व्याचष्टे । अभ्युपगमेति । तद्विप्रजते । अभ्युपगम इदमित्येवमू-
 र्ध्वेति । तद्विप्रजते । इदमितीति । इदमिति हि धर्मिनिषयसिद्धान्तं दर्शयति
 धर्मो धर्मतन्त्रसिद्धान्तविषयः । इत्यमिति प्रतिगन्तव्यसिद्धान्तमाभ्युपगमसिद्धान्त-
 मविषयं दर्शयति । व्ययस्याप्यामुपलब्धतया प्रतिगन्तव्यसिद्धान्तमाभ्युपगम-
 इदं सांप्रत्येति । उपलब्धतामुदाहरणस्याज्ञानानवबोधमिति । सर्वतन्त्रे-
 ति । परिहरति । योऽयमिति । अभ्युपगमस्य प्रतीतिरनभ्युपगमाद् व्ययच्छि-
 न्ति । न तु पुरुषविशेषे व्ययस्याप्यतीत्यभिप्रायः । अस्यापि प्रमेयान्तर्भू-
 तः । तस्यापि मतः पृथगुपादानप्रयोजनमाह । तस्य प्रमेये इति । तत्र सर्वतन्त्रवि-
 द्धान्तसिद्धान्तद्विगणितानामपि याद्विनां धर्मो तस्य सर्वतन्त्रसिद्धान्तसि-
 द्धान्तं विशेषेषु प्रतिगन्तव्यसिद्धान्तः प्रवर्तन्ते । तथा हि । यदि घटे नाम न
 सर्वतन्त्रसिद्धान्तमिदं किमायम् । अथवा यो परमाणुसमूहो या घातादौ
 ता प्रधानपरिणमो वा प्रत्यक्षपरिणमो वा तद्विपत्तिरिति प्रतिगन्तव्यसिद्धान्तः
 प्रवर्तन्ते । यद्य च प्रतिगन्तव्यसिद्धान्तस्याप्यथा घटवत्त्ववित्तवदाः प्रवर्तन्ते किमा-
 न्ययः न्यायः । तथा यदा जडवत्त्वसिद्धान्तो न भवेत् कथं सत्य-

सामान्यव्यापं साधनसामान्यमिति साधनविशेषात् साध्यविशेषो गम्येत
तस्मादस्ति प्रमेस्यापि सिद्धान्तस्य पृथगुपादानप्रयोजनम् । अभ्युपगमसिद्धान्त-
मुपरिष्ठाद्विचारमिष्यति धातौककारो ऽतस्तत्रयोजनमस्माभिर्नोक्तमिति ।

क्रमप्राप्तानवयवानाह । अथावयवाः । ननु यथा तन्तवः पठस्य ११ । १
समवायिकारणं फिन्तयेयेते प्रतिज्ञादयो वाक्यस्य । नो खलु गगनगुणा
वर्णाः समवायिकारणतां प्रतिपद्यन्ताइति आह । वाक्यैकदेशा इति ।
अथयवा इव अवयवाः । न पुनः समवायिकारणम् । यथा ह्यवयवाः
समुदायिन एकस्मिन्नवयविनि कार्ये धारयितव्ये एवमेकस्मिन् विषयि-
नार्ये प्रतिज्ञादयो ऽयमथा वाक्यस्य समुदायस्य समुदायिन इति । ननु
वर्णानामायुतरविनाशिनं क्रमवतामेककालताभावे समुदायाभावात् कुतस्त-
त्समुदायो वाक्यं कुतश्चैकदेशतोत्पाद्यमानातिपति । किमुपनयनियम् ।
उक्तम् । पूर्वपदस्मृत्यपेक्षो ऽन्त्यपदप्रत्ययः । स्मृत्यनुगहेण प्रतिबन्धो-
यमानो विशेषप्रतिपत्तिहेतुर्वाक्यं विशिष्यतइति विशेषः पदार्थं यतः क्रिया
वा कारणं वा प्रातिपदिकार्थो वा पदार्थान्तरविशिष्टो वाक्ष्यार्थः । यथा
शोभेन यजेत नोदोहनेन पशुकामस्य यस्य पिता पितामहो वा शोभं न-
विषति स प्राप्य इति तस्य विशेषस्यैकस्य प्रतिपत्तिहेतुः । तदेवं समूहनि-
बन्धनं पदानामेककार्यत्वं सूचयति । को विशेषप्रतिपत्तिहेतुरित्यत उक्त-
मन्त्यपदप्रत्ययः । अन्त्यं विशेष्यं विशेषणपूर्वत्वात्तस्य पदं न च तदवि-
दितं सतामात्रेण चक्षुरादिवद्विशेष्यं प्रतिपद्यतीत्युक्तं प्रत्यय इति । प्रती ११ । १४
यमाने विशेष्यवाचि पदं विशेष्यं बोधयति प्रतीतिश्च नानुभावे । ऽपि तु
स्मृतिः । न हि क्रमवद्वर्णसमुदायः पदश्रवणेन्द्रियजनितानुमयगोचरः संम-
र्यति संमयन्ति तु प्रत्येकं वर्णाः । न च ते प्रत्येकं पदं न च पूर्ववर्णस्मृतिनि-
वयवविशेषो ऽन्त्यवर्णानुमयः बोधज इति युक्तम् । स्मृतीनां स्वकार्योपस्था-
रविरोधिनीनामसहभावात् । विनश्यदविनश्यदवस्थयोर्वृत्तान्त्यान्त्यवर्णस्मृत्य-
नुमययोस्तु स्यात्त चेतायताद्यप्रत्ययः । पूर्ववर्णस्मृतीनां तिरोभावात् । न च
पूर्वपूर्ववर्णानुमयजनितसंस्कारसहकारिणः अथवादेव सन्धवन्मनः प्रत्ययस्ये-
वस्याध्यस्तान्स्मृत्यनुमयरूपवैशिष्ट्यस्य सदसद्वैधायकादिनो विषयभयमापन्ना
वदो चेत्यधिपमादृशतीति सांप्रतं रुबन्धसंवेदनाद्विगतसंस्कारेद्विधसमवयव-

- न्यना स्वजातेन संस्कारेण स्वन्धस्मृत्युत्पत्तिसमये विनाशात्पदार्थोपबोध
कृत्यानुपपत्तेः । तस्मात् स्मृतिरेव प्रत्ययः । अत एवाक्यमनसमये गुप्तमुखा-
दुद्घोतो येदरागिर्देहाङ्गोपाङ्गचानसम्भृतेन स्मर्यमाण एव तस्यायं बोधयति ।
यद्य च यदा पदार्थोपस्थापनस्य पदानुमते न कारणं तदा वाक्यायंज्ञाने
मानापदार्थस्मरणाङ्गाङ्गोपाङ्गतासन्निधानावधारणादिव्यवहिते केव कथेति ।
यदि तर्हि विशेष्यपदमेव स्मर्यमाणं त्रिगिष्टमयमवगमयति कृत पदान्तरे-
१० स्तस्य यद्य वाक्यायं प्रतिपत्तेरित्यत उक्तम् । पूर्वपदस्मृत्यपेक्षः । पूर्वं वि-
षय तत्पूर्वकृत्याद् त्रिगिष्टप्रतीतिस्तस्य पद स्मर्यमाणपूर्वपदापेक्षः । यद्यपि
स्मरणानि सद्यः समयन्ति तथाप्येकस्मृतिसमाकुठानि पदानि भिन्नतर-
मस्तस्मृतिसमाकुठानि वा परस्परपेक्षाणि । तथा च स्मर्यमाणं विशेष्यपदं
विशेष्यपदपेक्षं त्रिगिष्टमवगमयति । स्यादेतत् पदमाला चेत् स्मर्यमाणा
वाक्यायं बोधिनी कृत पदार्थोपबोधनेन कृतञ्च पदतदर्थसंबन्धबोधनेनेत्यात्
उक्तम् । स्मृत्यनुमरेणेति । प्रत्येकं या; पदेभ्यः पदार्थस्मृत्यपस्तदनुपदेष्ट ।
यत्तदुक्तं भवति यद्यपि वाक्यायं बोधनीयं पदमाला प्रवृत्ता तथाऽपि पदा-
र्थस्मृतीरपान्तरव्यापारभूता अवस्थाने काष्ठानोऽप्युक्तप्रवृत्तानि व्यसनमयान्त-
रव्यापारम् । न च पदान्यगृहीतसंकेतानि पदार्थान् स्मरयन्ति इत्युपपन्नं
पदार्थस्मृतिसमन्वयसंवेदनयोरेवेति । यदि पदार्थस्मृत्यपेक्षा पदमाला वाक्या-
यं बोधिनी हन्त दद्य दाडिमानि पदवृत्ता भवन्तीत्येवमादीनामपि वाक्या-
यं बोधकृत्यं स्यादित्यत आह । प्रतिसंघीयमानः । प्रतिपद संघानं
पठनं प्रतिसंधानम् । तच्च स्वार्थद्वारेणाङ्गोपाङ्गतासन्निधानं न च दद्यदा-
डिमादिवाक्येषु तदन्तीति न ततो वाक्यायं बोध इत्यर्थः । तदेवमेकस्मृ-
तिसमारोहेषु वक्तव्योपपदेदेन पदानां समूहे वाक्यं तस्य भागा एकदेशो
वति । वाच्यनीत्यादि भाष्यमयत्तारयति ते कियन्तः । भाष्यव्याख्यानेने
तरं पावद्विरिति । पृच्छति । केति । न हि सम्प्रतिनिवृत्तेरन्या सिद्धिरस्तीत्य
विचारः । उक्तम् । पदार्थस्येति । धर्मिणः सिद्धयधिविलधर्मे त्रिगिष्ट-
११ वाक्यायं । समाप्ति पृच्छति । केति । एतत् विशेष्येति । वाक्यायं
धर्मे विद्वत्तन्नेत्यादि निश्चयः पुरुषधर्मो निश्चितिरिति विशेष इत्यर्थः ।
विशेषः विधिमधनेत्येवमने, सिद्धिं परित्यज्यने इत्यादि भाष्यवृत्तिः

तत् । तस्य प्रपञ्चेति । तद् व्याचष्टे । समाख्येति । भाष्यमनुभाष्या-
 विधति । तत्रागम इति । ॥ ह्यागमवत् प्रतिज्ञावचन निश्चायक हेतुवच-
 नादिवैपर्य्यात् । निष्पादितक्रिये कर्मणि साधनस्य साधनन्यायातिपाता-
 दिति समाधत्ते । आगमाधिगतस्येति । आत्मादिप्रमेयप्रतिपादनेद्वेयेन ११ । १६
 हि यास्त्यमेतात्प्रवृत्तं तन्नान्तरीयकतया न्याय व्युत्पादयत्तमेष व्युत्पादयेद्य
 ह्यात्मादेः प्रमेयस्य साधननिश्चायकस्तत्प्रतिपादकागमप्राप्तायनिश्चायको
 वा । तस्य च न्यायविशेषस्याद्यो ऽयमयः प्रतिज्ञा । आगमार्थविषया साधन-
 द्विपयागमप्राप्तायप्रतिपादकस्य च परपरया । तस्मादागम प्रतिज्ञा । आगमे-
 पचारस्य प्रयोजनमिदं पदावैवशदेनागमेनानुगृह्यते न्यायः सप्रयोजनश्च
 भवति । आगमादंज्ञानस्य नि गेयसहेतुभावेन निष्ठकृत्यात् । तस्माद्यद्यपि
 न न्यायमाश्रयतिती प्रतिज्ञा ऽऽगमस्तथा ऽपि प्रकृतन्यायमिप्रायेण दृगुच्यते ।
 तथा चागमानुसंधानेन प्रतिज्ञाया कल्पितविषयत्वमपि निराकृत वेदित-
 व्यम् । यदाहुरेकै सर्वो ऽयमनुमानानुमेयव्यवहारो बुद्ध्याकृतेनैव धर्मधर्मिभा-
 वेन न बहिः सद्वचन्यमपेक्षतइति । तथा ऽनुमानस्य न्यायानुयायकत्वं
 हेतुवचनस्यानुमानत्वोपचारेण भाष्यकारेणोक्तम् । हेतुरनुमानमिति । तत्
 खलु हेतुवचनमनुमानप्रतिपादक विषयतया ऽनुमानेनानुयहीतव्यं न च लिङ्ग-
 दर्शनमाश्रयमनुमेयप्रतिपत्तिहेतुरपि तु सवन्धस्युतिसद्वकारि न च हेतुवचन-
 भाषातत्सद्वकारिता ऽपगम्यते । तस्मात्त्र लिङ्गवचनमनुमानप्रतिपादकमिति
 कथमनुमानत्वोपचार इत्यत आह । एवं लिङ्गदर्शनमात्रे । दृश्यमाने लिङ्ग-
 रूपे सवन्धस्युतिरङ्गिते । हेतूपचारात् । अनुमानत्वोपचाराद् हेतुः अनुमानमि-
 त्युक्त भाष्यकृता । तदेव विमज्जते । यत्तु द्वितीयं लिङ्गदर्शनं सवन्धग्रह- ११ । १६
 असमये लिङ्गदर्शनं प्रथमं तदपेक्षया लिङ्गदर्शनं साध्यधर्मिणि द्वितीयं तत्स-
 वन्धस्युतिव्यतिहेतुभावात् स्मर्यते ऽनेनेति स्युतिः संस्कारस्तस्य व्यक्तिः
 कार्य्यामिमुखीकरणं तत्र हेतुभावात् । क्व चित्पाठः । सवन्धस्युतिहेतुव्यतिहे-
 तुभावात् स तु सुगम एव । अतो हेतुर्निश्च्यते । यत्तदुक्तं भवति । यत्तु द्वितीय-
 लिङ्गदर्शनं शुद्धमव्यापाततः सवन्धस्युतिहेतुभावात् सवन्धस्युतिसद्वकार्य्ये
 तथा चानुमानम् । एवं च तत्प्रतिपादकस्य वचनं उपपन्नो ऽनुमानत्वोपचार-
 इति सिद्धम् । एवं च यास्त्येन स्तिष्ठेन संबन्धग्रहणस्य बुद्धिविकल्पित-

- लिङ्गविषयत्वं परास्त्वं वेदितव्यम् । अथमन्वेष्यप्रवचनेषु यत्प्रमाणेष्वेतदेव प्रवे-
 जनं योजनीयमिति । उदाहरणं प्रत्यक्षमिति भाव्यं तद् व्याचष्टे । स्मृति-
 विषयस्वेति । यच्च प्रत्यक्षविषये पूरे व्याप्तिर्गृहीता तस्य स्मृतिरिति स्मृतिवि-
 षयस्य प्रत्यक्षतः पुनरुपपद्येनादविप्रतिपत्त्या पुनः स्मरणात् तत्स्मारकवचन-
 ९ मुदाहरणं प्रत्यक्षम् । मूलमूलप्रत्यक्षप्रमाणसमुत्पत्त्यादिति । कः पुनरुपमानार्थ-
 इति । प्रत्यक्षमिष प्रत्यक्षमित्येवकारे तत्रोपमार्थः क इत्यर्थः । एतदेव विम-
 जने । यस्मादिति । उपमानमुपनय इति भाव्यं तद्व्याचष्टे । यथा तथेत्यु-
 पमानैकदेश इति । उपनयो हि तथा चैतदिति प्रयत्नमात्रं उदाहरणस्य यथाय-
 ध्यायमपेक्षत इति यथा तथेति प्रयत्नत इति । किं पुनरुपमानं यस्यायमेकदेश-
 इत्यत आह । उपमानं यथा गौस्तथा गवय इति । उपदेशोपयोगि उपयोग-
 स्तदर्थविषयोऽनुभवः । तस्मिन्वति परचाट्टनं गतो नागरः प्रत्यक्षेणादृष्टपूर्वैरिह
 पश्यति स्मरति चोपदेशाद्यैरिहस्य च पुरोगर्त्तिनः स्मर्यमाणेन गवा सादृश्यं
 प्रत्यक्षेणैव पश्यति । तदेवंमूलं सादृश्यज्ञानं गवयश्चदवाच्योऽयं रिह इति
 प्रतीतिहेतुश्चरमानम् । तदेतस्योपमानस्योपदेशार्थस्मरणगवयविहगोसादृश्य-
 त्यसद्वयपक्षेऽद्वये सादृश्ये यो यथातयामात्रः स उपनयेऽप्यस्तीत्येतावती। एता-
 नाद्योपचार उपनयइत्यर्थः । सोऽयं संप्रमाणविशेषेण परमो न्यायः स्तूयते ।
 निगमनव्याख्यानामप्यमनुमाप्याविशति । कः पुनरिति । न एतदवयवानां
 प्रमाणाणां वा वाग्ये समग्रायसंबन्धः संबन्धतीत्यर्थः । एतत् । एकवा-
 क्येति । अथ्यारोपेऽदृष्टा प्रतिषधानम् । सामर्थ्ये पृच्छति । किं पुनरिति ।
 एतत् । इतरेतरेति । सामर्थ्ये हि पदानां धर्मः । इह तु विभज्यमा-
 नानामवयवानां तन्मूलाणां प्रमाणाणां साकादृश्यमेव धर्मः सामर्थ्ये
 तदात्र समस्तानिङ्गुरुपवत्तानिङ्गुप्रतिपादनमेकं प्रवेक्षणं विभज्यमानसाका-
 दृश्यं वा इतीति सिद्धमेकवाक्यत्वमवयवानामिति । निगमनपदं व्युत्पाद-
 यति । निगम्यन्त इति । सोऽयमिति भाष्यमनुमाप्य पृच्छति ।
 १० कः पुनः परमवाक्यस्यार्थ इति । एतत् । विप्रतिपत्तगुरुपमतिपाद-
 कर्तव्यं पञ्चावयवयत्तप्य परमव्यमिति । तदेव व्यतिरेकमुत्तेन प्रतिपाद-
 यति । एवैव इति । यथापि लोकप्रत्यक्षादीनामेकैकशोऽपि विप्रतिपत्तगुरु-

प्रतिपादकत्वं सच सचोपलभ्यते तथा ऽपि यदेतद्वेदप्रामाण्यमात्मादिप्रति-
पादनं च निःशेषोपयोगि न सत्यञ्जयवयवाद्यादेतच्छास्त्रोपदिष्टोपकर-
णाद्विना सिद्धतीत्यनेनाभिप्रायेण द्रष्टव्यम् । अवयवानां पृथगभिधानमात्रेण
विकल्पयति । किं पुनरवयवा इति । विकल्पप्रयोचनं पृच्छति । किं चातः । १८ ।
उत्तरम् । यदि प्रमाणान्तरमिति । समाधत्ते । न प्रमाणान्तरमिति ।
प्रयोचनान्तरमाह । तस्मिन् इति । यत एव वादादिप्रवृत्तिहेतवो ऽत एव
तत्त्वव्यवस्थायाश्चाश्रया भवन्ति । पृच्छति । किमिति । न हि कुण्डमिष
अदराणि तत्त्वव्यवस्था ऽवयवाभाषयतीत्यर्थः । उत्तरम् । विशेषप्रतिपा-
दकत्वम् । धर्मविशिष्टो धर्मो विशेषः विशिष्यतइति व्युत्पत्त्या तात्प्रति-
पादकत्वमवयवानां तत्त्वव्यवस्थाश्रयत्वमित्यर्थः ।

क्रमप्राप्ततर्कपदव्याख्यानाय भाष्यमनुभाषते । तर्को न प्रमाणसंगृ-
हीतः । प्रमाणपदेन हि चत्वारि प्रमाणानि संगृहीतानि न चेत्तद्व्यत्यक्तम-
स्तर्क इत्यर्थः । अस्तु तर्हि प्रमाणपदसंगृहीतेभ्यः प्रमाणेभ्यः प्रमाणान्तर-
मसंगृहीतं प्रमाणपदेन प्रमेयपदेन वा संगृहीताः संशयादयः प्रमेया इत्यत
आह । न प्रमाणान्तरम् । भाष्यमनुभाष्य हेतुमाह । अपरिच्छेदक-
त्वात् । अनिरवयवकत्वात् । तदेव व्यातिरेकमुखेन तद्व्यपत्तिः । प्रमाण-
मिति । स्यादेतत् । अपरिच्छेदकत्वमविदुं तर्कज्ञानस्य संशयादिवद्गुण-
त्वेनात्मलिङ्गत्वात् । अन्यथा त्वकिंचित्करत्यादुपादानवैयर्थ्यमित्यत आह ।
प्रमाणविषयविभागान्वित । न हि अयं गुणत्वेनोत्पत्तिमन्त्वेन वा
रूपेणानिरवयवकत्वं तर्कस्यावश्यमेव किन्तु प्रमाणविषयविभागहेतुतया ।
चेदमस्याकिंचित्करत्वमित्यर्थः । पृच्छति । काः पुनरिति । उत्तरम् ।
युक्तायुक्तेति । १९ । युक्तमिदमयुक्तमिति इतिकारेण युक्तायुक्तविषयं
तर्कज्ञानं परामृषति । तदनेन तर्कस्य स्वरूपं दर्शितं तस्य व्यापार-
माह । यत्तत्र युक्तं भवति । समवति । तदनुचान्नाति न त्ववधारयति १९ ।
तर्कः । यत्तदुक्तं भवति प्रमाणं तत्त्वावधारणाय प्रयुक्तं करणतयेति-
कृतं ध्यातामेषते । तर्करश्च प्रमाणविषययुक्तायुक्तविचारतया प्रमाणं युक्ते
तस्यै प्रथममानमनुज्ञानं प्रमाणमनुगृह्णाति । तदनुगृहीतं प्रमाणं तत्त्व-
निर्णयाय पर्याप्तम् । न च प्रमाणविषये चेतर्कः प्रवर्तते कृतमस्य प्रमाणा-

मुच्यते नन्वयमेव निश्चयः कस्मान्न भवतीति सांप्रते तस्य प्रसङ्गता
 पारतन्त्र्येण स्वयमसाधनत्वात् । अस्ति हि प्रसङ्गे न प्रसङ्गे हेतुः । तथा
 हि । प्रत्यक्षमेव तावद्भूतले प्रवर्तमानं तद्विशेषणतया घटामात्रेऽपि प्रवर्त-
 मानं यद्यत्राभविष्यद् घटो भूतलमिषाद्रत्यत तेन सह तुन्यदर्शनप्रोप्-
 त्वाद् न, च दृश्यते तस्मान्नास्तीति तेन तर्केणानुद्यायमानं घटामात्रविशेष-
 भूतले प्रवर्तते केवलेनैवेदं भूतलं नेह घट इति । एवं स्वर्गकामे। यत्तेति
 शब्दे। अपि प्रवर्तमानः परमावस्थामगच्छत ईश्वरस्य नियोगे। नास्वर्गकलायी
 यागमात्रनायामयत्नपते इति समानपदेनोपातोऽपि दुःखतया धात्वर्थः धाव्य
 इति न युक्तं मिश्रपदोपातोऽपि पुस्तकविशेषणमपि स्वर्गं यच्च माधनात्मनं युक्त
 इति तर्केणानुद्यायमानः प्रवर्तते । न च यद्यत्राभविष्यद् घट इति वा यद्यत्र-
 धिग्यद्वात्यर्थः धाव्य इति वा क्रियातिपत्तिरस्ति यदाश्रयान्वितप्रसङ्गेनायुक्तत्वं
 मिश्रतया च युक्तत्वं यत्तर्केण निरस्यते । तस्मान्न प्रमाणम् । निरवधार्य तु
 प्रवर्तमानं प्रमाणं तद्विशेषणविशेषेणानुगृह्णितिकर्तव्यतात्वेनोपयुज्यत इति ।
 यद्योक्तम् । मीमांसावक्तृकारकः सर्ववेदसमुद्भवः । वे। ऽतो वेदे। तस्मात्प्र-
 काशदिनप्रकाशमयत् । पूजिषिचारपचने हि मीमांसाशब्दोऽयुक्तप्रतिषेधेन
 युक्ताभ्यनुष्ठानं तर्कः प्रमाणेति कर्तव्यतात्वेन च प्रमाणाद्वेदाद् भेद उक्तः ।
 वे। ऽतो वेद इति । अङ्गाङ्गिनोऽभेदविशेषण इति कर्तव्यतात्वं चास्य साक्षाद्
 दर्शितम् । धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करवात्मना । इति कर्तव्यतात्मानं मीमांसा
 पूरयिष्यतीति सर्वप्रवृत्तात् । तस्योदाहरणं भाष्ये कर्ममिति । कर्म कारकमपूरे
 धर्मो धर्मो यति यावत् । कार्ये कारकत्वापचारात् । यत्तदुपपादनाय पृ-
 च्यति । कर्प पुनरिति । निश्चायविशिष्टाभिरूपोक्तिः शरीरेन्द्रियबुद्धिवेदना-
 भिरभिरपन्थे। अन्य तस्य कथं कर्मेनिमित्ततेत्यर्थः । अथ प्रमाणमनुमान-
 । माह । भेदपक्षपात् । विशिष्टत्वाद् इत्यर्थः । पृच्छति कः पुनरिति ।
 भेदमाह । सुगतिरिति । प्रमाणमुक्त्वा तस्येति कर्तव्यतात्मानं तर्कमय-
 तात्वेति । शोऽर्थं भेद इति । अर्थेन निमित्तं स्याद्वैविध्यं न भवेत्
 न च भिन्नान् कारकान् कार्येरेवैविध्यमुपपत्तये । तस्याऽस्मिन्कारकसङ्गात् ।
 अत एतन्मनेकमिति । नन्वेकं यथादि ब्रह्मरूपादि क्रियाकृषं कारक-
 । १० मयु कृतमपूर्वतयात एतम् । अवस्थितं यथादिका तु क्रिया अयु-

रविनागिनी न विरमायिने स्वर्गाय कल्पत इति । अथस्थित चेद् यायाध्या-
हितमपूर्वे धर्मोऽस्तीति सदेव सुखिना भाव्यम् । ययमधर्मोऽस्तीति
सदेव दुःखिना भाव्यमिति सुखदुःखयोः कार्दाचित्कत्वं व्याह्रयेत् ।
न ह्यवस्थितात् कारणादनवस्थित कार्यमित्यत उक्तम् । अनित्यं तद्व्य-
वस्थानं न नित्यता त्रुमः । किन्तु तावदनेन स्यात्तव्य यावदन्यसुखदुःख-
विज्ञानं जनयति अथ नश्यति इति । ननु भिन्नानि सन्त्यपूर्वेणि तथा
ऽपि सर्वोपि सर्वोत्पन्नमवेतानि । यथा ऽवयवी स्वावयवेषु । तथा च
सर्वसाधारणान्नोत्पद्येच्चित्तोत्पाद इत्यत उक्तम् । एकद्रव्यम् । एकद्रव्यं
चेदस्तु सर्वसाधारणे पृथिव्यादौ यच्च कुचं चित् । तथा ऽपि वैचित्र्या
नुपपत्तिरित्यत उक्तम् । प्रत्यात्मनियतम् । अथ पृथिव्याद्येषां कारण-
जन्यवैचित्र्ये कस्मान्न भवतोत्पाद्यपदान् पृच्छति । किं कारणं कस्या-
त्कारणादित्यर्थः । उत्तरम् । पृथिव्यादीनामिति । मा भूत् पृथिव्यादि-
गतं किं चिद्विद्यमानं त्वत्त आह । पृथिव्यादिगतस्येति । भाष्योक्तमे-
तत्वे तर्कस्य हेतुमाह । उपलब्धिविषयत्वादिति ।

तर्कानन्तरं निर्णय उद्दिष्टस्तर्कहेतुकत्वात् । तस्य स्वरूपमाह ।
निर्णयस्तत्त्वज्ञानमिति । यद्येवमिन्द्रियापातजन्यप्रत्यक्षज्ञानमपि तत्त्व-
ज्ञानमिति निर्णयः स्यादित्यत आह । प्रमाणाणामिति । अनेन
पञ्चावयववाक्यमुपलक्षयति । तच्च सतर्कानां प्रमाणाणां समवायात् । परमा-
र्थतस्तु तर्कपूर्वस्तत्त्वनिश्चये विनिर्णय इति । प्रत्यक्षादीनामपि तर्कस-
हायानां निर्णयः कल्पत्वमिति । स्यादेतत् । धूमादिगोचरेण तत्त्वनिर्णयेन
प्रमाणां अनुमीयमाने प्रमाणमेव निर्णयेन न कल्पमित्याशयान् पृच्छति ।
कदा पुनरिति । विदितमिन्द्रियस्योत्तरं पदेति । संकल्य तर्क-
निर्णयव्याप्यत्वादनस्य प्रयोजनमाह । तावेतावेति । परीक्षको ऽथ लोक-
चन्द्रेनोच्यते । तदितरस्य तर्कावभावात् । मुद्धेति । परीक्ष्य निर्णयं कृत्ये-
त्यर्थः । येष निगदव्याख्यातम् ।

निर्णयानन्तरं यादव्याख्यानाये भाष्यं यादः स्वरूपेति । तदनु-
भाष्योपपत्तिमाह । याद इति । नाना प्रयत्नारो यस्मिन् च तथा एक- २० ।
स्यापि शास्त्रकर्तुः-पूर्वपक्षोत्तरपक्षसाधनद्वयप्रतिपादको ध्वनिसमूहो, यादः ।

स्यादिति नानाप्रसक्तं इत्युक्तम् । सिद्धान्तमेदानुविधानेन द्वावपि स्वविदु-
 न्तानुरूप साधनं दूषणं चाहतुरिति । प्रत्यधिकरणेत्यादि माप्यमनुभाष्या
 ११ चष्टे । प्रत्यधिकरणमस्य साधनम् । । अधिक्रियन्तइत्यधिकरणम् ।
 साध्यं तदधिकृत्य साधनप्रवृत्तेः प्रत्यधिकरणं साधनं मस्मिन्वादे स
 तयोक्तं । तस्येवाद्ये निष्कर्षे पृच्छति । किमुक्तं भवति । निष्कर्षेति ।
 उभान्भ्यां याद्विप्रतिवादिभ्यां स्वस्वसाध्ये साधनं वक्तव्यम् । तथा च
 नानाप्रसक्तत्वेन तुल्यत्वे ऽपि यादस्य वितरणद्वयाः प्रत्यधिकरणसाधनत्वेन
 भेदः सिद्धो भवति । वितरणद्वयाः प्रतिपक्षस्यापनाहीनत्वेन प्रत्यधिकरण-
 साधनस्याभावात् तथा ऽपि जन्यादभेदो यादस्य अस्ति हि जन्यस्य
 प्रत्यधिकरणसाधनवत्त्वं च नानाप्रसक्तत्वं चेत्यत आह । अन्यतरस्मि-
 न्नधिकरणे निर्णय इति । यादे हि तादृक्ते माप्यदन्यतरस्मिन् पक्षे निर्णये
 न जातः । तत्त्वानुसृत्योर्वादिनोर्वादे ऽधिकारात् । अल्पे तु पुरुषशक्ति-
 परीक्षानवये ऽशक्तिमादिना ऽपि पराजयोपपत्तेर्नाशयं तत्त्वनिर्णयः ।
 तस्मादन्यतरनिर्णयसाधनत्वेन जन्याद्वेदो वादस्येति सिद्धम् । यथा चेत-
 नया चोपरिष्ठात्प्रतिवादविषयतइत्याह । तत्रेति । तस्य स्वरूपं पृच्छति
 सोऽयमिति । उत्तरं । वाक्येति । बोद्धव्यं । ननु चेति । वाक्यसमूहस्य
 ज्ञानं चेति प्रतिबिद्भुमेतदित्यर्थः । परिहरति । नेति । साधनोपासकभयद्वयस्य
 शब्दविषयत्वादतिरोध इत्यर्थः । गुणपदेव जन्यवितरणे व्याचष्टे ।
 तद्विशेषादिति । विशेष्येति विद्येते इति विशेषे । तस्माद्वादाद्विशेषो भिन्नो ।
 माप्यमनुभाष्य पृच्छति । कः पुनर्विशेषोऽव्योगाद्विशेषे यादाज्जल्पयितव्ये
 इत्यर्थः । उत्तरम् । अङ्गाधिक्यमङ्गहानिश्च यथासक्यम् । तदेव दर्शय-
 ति । ध्रुवेति । तत्किमिदानीं सशयादिभिरिवात्यन्तयैरूपं यादेन जन्यवि-
 तरणयोगेनेत्याह । एतावता विशेषेण कयामार्गभेद इति । एतावानेव
 विशेषो न सर्वथा कयात्वेन सशयादिव्यावृत्तेन सामान्यविशेषेण कयाणाम-
 १२ यामेदादित्यर्थः । अपरमपि भेदहेतुमाह । विषयभेदादेति । तद्विषयते
 शिष्यादीति । शिष्यामात्रोऽत्यन्तविषयस्तः दुष्टानाश्लेषदुर्विदग्ध इति
 यावत् । न त्वेवमुक्तः शिष्यादिविषयस्तोऽप्यनश्लेषप्रत्यादिति भावः ।

क्रमप्रमाणं हेत्याभासानां स्वरूपमाह । अन्यतमेति । पञ्चसु चतुर्षु

वा लिङ्गरूपेण्यतमलिङ्गं धर्ममेकं द्वयं ययं वा अनुविदधाना अहेतवो
 हेतुवदयभासन्तइति हेत्वाभासा उक्ताः । निग्रहस्थानेभ्य इति भाष्य-
 मधत्तारयितुमाह । ते च निग्रहस्थानमिति । अवतारयति । निग्रह- २० ।
 स्थानेति । अयतायं दूषयितुमेकदेशिमतेन व्याचष्टे । यस्मात् किलैते
 श्रुतिः । किलशब्दोऽयमरुचो । तदेकदेशिग्यास्थानं दूषयति । नैमधयाप्य-
 संवन्धात् । किं ये ये निग्रहस्थानेभ्यः पृथगुद्दिश्यन्ते ते सर्वे वादे
 चोद्यन्ते । अथ ये ये वादे चोद्यन्ते ते सर्वे पृथगुद्दिश्यन्ते । उभयया
 ऽप्यनेकान्तिकत्वात् । भाषिनाभावलक्षणः संबन्ध इत्यर्थः । तदेतद्विभजते
 न वादे चोदनीयत्वमिति । कुत उभययाप्यविनाभावाभाव इत्यत आह ।
 यदि तावदिति । तस्मात्त्राविनामूतो हेतुर्वादे चोदनीयत्वं वा पृथगुपदेशो
 वा भाष्यकारेणोक्त इत्युपसंहरति । तस्मादिति । वादे देशनीयत्वादित्युप-
 लक्षणं पृथगुपदेशादित्यपि दृष्टव्यम् । तदेतदेकदेशिमते दूषयित्वा स्वम-
 तेन भाष्यं व्याचष्टे । एतदेव तु न्याय्यमिति । निग्रहस्थानेभ्यो हेत्वाभा-
 सानां पृथगुपदेशे प्रयोजनं यद्वाप्याकरेभ्यः साक्षात्प्रतीयते सामान्योपदेशेन
 विशेष उपदिष्टे विशेषोपदेशः प्रयोजनाधिकं सूचयति । यत्तावमेव सूचकतेः
 व्यापारो यत्सूचणं नाम । तच्च निग्रहस्थानविशेषाणां हेत्वाभासानां स्वरूपं
 वादस्य । तत्त्वनिर्ययापसान्त्वमालोच्य वादे देशनीया भविष्यन्ति
 निग्रहस्थानत्वेन हेत्वाभासा नाप्रतिभादय इति प्रयोजनं वर्णयं चकार
 भाष्यकारः । स्यादेतत् । वादे भवन्तु देशनीया हेत्वाभासा मा भूषन्नप्रतिभा-
 दयः किमेवमपीत्यत आह । विद्याप्रस्थानभेदज्ञापनार्थत्वात् । वाद-
 जल्पशितयडाः विद्याः परंपरया निःशेषोपयोगात् तासां प्रस्थानं
 व्यापारः तस्य भेदस्तज्ज्ञापनार्थत्वात् । अत एव जल्पवितण्डयोस्त्वि- भा-
 स्याह । चोदयति । अथ कस्मादिति । यदि वादे हेत्वाभासाः प्रयुज्येन्
 सतो निग्रहस्थानत्वेन चोद्येत्तु तोषामस्ति प्रयोगोऽप्रमाणत्वात् प्रमा-
 णतर्कसाधनोपलभ्यत्वाच्च वादस्य तस्मान्निग्रहस्थानमावृत्तं हेत्वाभासानां
 तथा चापृथगुपदेशो निग्रहस्थानोपदेशेनैव लब्धत्वादित्यर्थः । परिहरति ।
 प्रमाणसामान्यादिति । न खनु हेत्वाभासान् तदुद्भूतं प्रयुज्जाते २१ । ६

वादिप्रतिवादिनो अपि तु हेतुमुद्धम । तथा चास्ति तेषां वादे प्रयोग इति
 वादे नियहस्यानन्वेन हेत्याभासाद्योदयान्ता नाप्रतिभादीनीत्यर्थवान् पृथ-
 मुपदेयः । तदेतद्विकल्पाधिपति वादे कानि चिदिति । समाधत्ते । न
 १५ लक्षणपरतत्त्वाद् अर्थतयाभावस्येति द्रुमः । लक्ष्यत इति लक्षण समा-
 भासमानजातीयव्यावृत्त रूप वादस्य च नियहस्यानानां च । तदधीनो हि
 तेषां तथाप्यसौ व्यवस्था कानि चिदेव नियहस्यानानि वादे न तु सर्वो-
 चीति सामान्यतोऽभिधाय तदेव लक्षणपरतत्त्वप्रथममिति विशेषे योज-
 यति । वादस्येति । उक्तमाविपति । प्रमाणमतिरूपकत्वादिति । निश्चितो
 हि वादं कुरुतो निश्चयश्च प्रमाणफलमिति कुतोऽप्रमाणस्यावकाशः ।
 उत्तरं भ्रान्तेरिति । न निश्चयः सर्वैः प्रमाणमूलोऽप्रमाणमूलस्यापि
 तस्य दर्शनात् । अन्यथा विपर्ययादप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । वादिनोरवाभ्रान्तत्वे
 घलुनो विरुद्धधर्मद्वयव्यालिङ्गितत्त्वमेकदा स्यादिति भावः । पुच्छति ।
 कः पुनः शिष्येति । उपास्योपासकयोः परस्परोपासनमन न संभवतीत्यर्थे ।
 उत्तर । विषयिनार्थमतिपादकत्वमेव खलीकार इति । हेत्याभासानां
 च पृथक्करणे न वादे ताजन्मात्राधारकार्यमपि तु यस्मिन्ननुदाधितेऽपि
 नियहस्थाने तत्त्वप्रतिशतज्याघातो भवति तस्य सर्वस्य समहार्यम् । एवं
 म्युनाधिकारविद्वान्ना अपि समुद्भूता भवन्ति तत्र पुच्छति । म्युना-
 प्रिकेति । उत्तर प्रमाथेति । जल्पयितव्योत्पत्तिरिति भाष्यमनुभाष्योपपाद-
 यति । जल्पयितव्योत्पत्तिरिति । साहकारो हि विजिगीषुरप्रतिमादिमि-
 रपि नियहस्थाने स्तारक्षुतो गलिताहकारस्तत्त्वमुन्मुक्तो नीतः पश्चाद्वा-
 देन व्युत्पाद्यत इत्यर्थः । छलजातिनियहस्थानानां पृथगुपदेशप्रयोजनपरं
 भाष्यमनुभाषते । छलेति । उपलक्ष्यणार्थ इति भाष्यात्ययार्थं व्याचष्टे ।
 परिज्ञानार्थमपि केवलपरिज्ञानस्य च फलमुक्तम् । स्वशक्त्ये परिब्रज्जन-
 भप्रयोगः प्रयागो चेद्भाष्यमिति । चेदयति । छलजातिनियहस्था-
 नानीति । अथ हि पात्वे परिब्रज्जनमुक्त्वा पुनः स्वयं प्रयोजनमुक्तः कस्मात् ।
 व्याघातात् । एतद्विभज्यते । स्वार्थय इति । परिहरति न व्याघातः
 १२ कुतः भ्रान्तापाकरणार्थत्वात् । एतद्विभज्यते । स्वयं च सुकरः प्रयोग
 इति । अनेन भाष्येण किमुक्तं भवति । परेषां प्रतिधादिना जातेः प्रु-

त्वायां यदि प्राश्निकान् सभ्यान् प्रसीति जातिरनेन प्रतिवादिना प्रयुक्तेति
ते प्राश्निका यन् पर्यनुगुञ्जीरन् हे धादिन् कथं केन प्रकारेण जातिः
अनुवैशत्यो जातिषु कतमा जातिः । सो ऽयं प्राश्निकानां प्रश्नः तद-
पाकरणार्थे स्वयं सुकरः प्रयोग इत्यर्थः । प्रकृतमुपसंहरति । तस्मादेत- २२ । १
इति ।

सूचकारेण शास्त्रस्यात्यन्तिकदुःखोपरमरूपनिःश्रेयसाधिगमः प्रयोज-
नमुक्तम् । माप्यकारस्तु नास्त्येष सत् प्रेषावतां प्रयोजनं यथान्वीक्षिकी न
निमित्तं भवतीत्याह । सेयमान्वीक्षिकीति । तदेतद्वाप्यं व्याचष्टे । सेयमा-
न्वीक्षिकी न्यायविद्या । यद्यपीतरा विद्याः प्रामाण्यकर्मसार्थमभिनिविशन्ते
तथा ऽप्येतद्विद्याप्रतिपादयामेश प्रमाणाद्युपजीव्य स्वे स्वे व्युत्पाद्ये ऽद्यैतत्वे
प्रवर्तन्ते न तु प्रमाणाद्यपि व्युत्पादयन्ति । यथा प्रत्यक्षाद्युपजीव्य प्रवर्त-
मानमनुमानं न प्रत्यक्षादिविषयमपि तदानीमेव गोचर्येति तदनेन
विद्योपकरणग्रहणेन व्यापारः अन्वीक्षिक्या दर्शनः संप्रति विद्यानां यानि
कर्मणि प्रतिपादयानि सामानिहोचकृत्यादीनि तथाप्यान्वीक्षिक्युपाय-
इत्याह । उपायः सर्वकर्मणां विद्याव्युत्पादानाम् । ननु शालिकमृग- २३ ।
यादिकर्मणामपि न हि विद्यापदेभ्यो यावन्मत्तव्यगतिः तावन्मत्तैव प्रेषा-
यतां परितोषः । मा भूदादित्ये वै युष इत्यादिभ्यः आदित्यादीनां
युषादित्वा तस्मात् संययपरीक्षाप्रमाणविनिवेशद्वारेण तदर्थतत्त्वमवधार्य
तत्र यमी विनिवेशमीया । एवं दृढनीतिवार्तयोरप्यवगन्तव्यम् । यस्मादा-
न्वीक्षिकीपरिशोधितप्रमाणप्रकाशिते सामादि इतराः विद्याः कुर्वन्ति ।
विषयमिति शेषः अपि च द्रव्यगुणकर्मणामभिमतानभिमतोपपत्तापरिचापनेन
यथास्वं सर्वे विद्याः प्रेषावताः प्रवर्तयन्ति निवर्तयन्ति च । तत्र किमपिशे-
षेण साध्यसाधनेतिकर्तव्यताषु प्रवर्तयन्ति आहो द्व्यत् साधनेतिकर्तव्यता-
मात्रे । तत्र यदि साध्यांशो ऽपि प्रवर्तनागोचरः तदा श्येनादिसाध्यायाः
हिंसाया विहितत्वेन जानर्थत्वम् । अथ साध्यं रागतः प्राप्रमनूय साधने-
तिकर्तव्यते एव विधीयेते ततः श्येनादिसाध्याया हिंसाया अप्रहितत्वेन
न हिंस्यात् सर्वे भूतानीति प्रतिषेधादनर्थत्वम् । तद्विह साध्यांशे अप्र-
वर्तनमान्वीक्षिकीगम्यम् । यवमनुष्ठानगताः प्रयोजकतयाप्रयोजकतयादयः

आन्योक्षिकीगम्या यत्र सातोदिव्यपि तदेवमान्वीक्षिकीमाश्रयन्ते सर्वविद्या
 इत्याह । आश्रयः सर्वधर्माणां सर्वासां विद्यानां वृत्तप्रवर्तना धर्मा-
 स्तेषामाश्रयः । यानिर्मुक्तस्तु धर्मेद्वारेण विद्यानामेवाश्रय इति व्याचष्टे ।
 सर्वविद्योपकारकत्वादाश्रयः सर्वासां विद्यानामिष्टमुपकरोति विद्याया
 प्रवर्तनायां फलं व्यायामिषं सहकारितया उपकरोतीत्यर्थः । स्यादेतद्
 व्युत्पादाद्यस्त्वमाणादयः सर्वविद्योपयोगिनो न तर्ह्यात्यन्तिकी दुःखनिवृ-
 त्तिरान्वीक्षिकाः फलं निःश्रेयसपदादधगम्येत व्युत्पादाद्यस्त्वमाणालोचनया हि
 तद्गम्येन स च विद्यान्तरसाधारण इति विद्यान्तराधिगम्येन निःश्रेयसेन
 संकरप्रसङ्ग इत्यत आह । तदिदं तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमश्च यथा-
 विद्यं वेदितव्यम् । विद्यान्तराणि तावद्यतत्त्वज्ञानं कुर्वन्ति इति तत्त्व-
 माणालोचनया हि तत्तद्विद्यासाध्ये एव निःश्रेयसे भेदे उपयुज्यन्ते
 नान्यत्र इह तु प्रमाणादि यद्यपि साधारणं तथाप्यात्माप्यसाधारणात्मादि-
 रूपप्रमेयमभिधायितुं सद्रूपमित एव निःश्रेयसे अयतिष्ठत इति । विगुह्ये-
 नार्जनेन होमसाधनस्य द्वयस्य प्राप्तिः स्वरागतम् । आदिपक्षेण क्रम-
 प्रप्राप्त्यामपारुह्यं गृह्यते श्वमार्जारादिभिरनुपच्यते अनुपहतत्वम् ।
 आदिपक्षेणाद्विगुह्ये ऽभिधायिरिति शेषमतिरोहितम् । यादादीनां निगह-
 स्थानान्तानामुद्वेगः पराभिप्रायायत्यान्मदमानादिहेतुत्वेन निःश्रेयसपरि-
 पन्थीनि मन्यानश्वादयति । मदमानादीति । परिहरति । न सूक्ष्मार्था-
 परिज्ञानात् । नायं मूषायाः सर्वेषां तत्त्वज्ञानं साक्षात्निःश्रेयसोपयोगि किं
 त्वत्मादितत्त्वज्ञानं तदितरेषां पारंपर्येण तत्र जन्वादीनां पराहंकाराद्य-
 मनमयान्तरव्यापार इति न निःश्रेयसपरिपन्थिता किं त्वानुकूल्यमित्यर्थः ।
 मदमानादिहेतुस्य च हेतुरभिदु इत्याह । यद्येदमिति । उपसंहरति ।
 १० तस्मात्त निमित्तं यादादिपरिज्ञानं रागादीनामिति । इति मूष-
 मप्रे ।

तदेवं प्रथममुच्यते शास्त्रम्यामिधेयप्रयोजनसंघन्धान् दर्शयता
 पदायाः प्रमाणादयः तद्विद्याः तेषां च लक्षणमुक्त्वा तत्परीक्षा पदं विध्यते
 अपरीक्ष्य तत्त्वनिर्णययोग्यात् । न चानिर्णीतप्रयोजनसंघन्धानां लक्षणपरी-
 क्षयोग्यताः । न च प्रयोजनसंघन्धनिर्णयः परीक्षां विनेति तत्परीक्षाये

द्वितीयं सूत्रम् । तच्च प्रयोजनाभिधानस्य द्वेविध्यात् संशयः । द्विविधं हि प्रयोजनाभिधानं यन्त्रकृतां दृष्टं समीचीनमसमीचीनम् । यथा धातिकादि-
प्रयोजनाभिधानम् आगुर्धेरादिप्रयोजनभिधानं च । तस्मादभिधानसामान्या-
दप्यादयेनासु संशयः । तत्रोक्तसूत्रेण प्रयोजनाभिसंबन्धप्रतिपादनपरं पूर्वपद-
मात्रं तच्च खलु वै निःश्रेयसमित्यादि तद्विभजते । न तत्त्वपरिज्ञानात् । २४ ।
कुतः उभयथा दोषात् । तदत्यन्तविमोक्षलक्षणे उपवर्गे निःश्रेयसं तच्चेत-
स्विज्ञानानन्तरं संप्रदायोक्तो दोषात्पुनरीयं वा शास्त्रं स्यात् तस्मात् तत्त्वज्ञाना-
नन्तरं निःश्रेयसम् । तथा सति प्रमाणादितत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इति
मिथ्या । न चान्यन्निःश्रेयसमित्याभिसंबन्धिः पूर्वपदवादिन इति । अत्रेदं विद्वान्-
न्तसूत्रमुपतिष्ठते दुःखलक्षणेति । तस्य तात्पर्यमभिधाययत्तारयति । न प्रयो-
जनानभिसंबन्धः । कुतः । निःश्रेयसस्य परापरभावात् । घतघ्ने हि
प्रतिपत्तयः । प्रमेये आत्मदोः प्रथमा साधदागमाद् यामाचक्षते यथामिति ।
द्वितीया तु घृतस्य परीक्षां न्यायेनेकाग्रस्थापनं यामाहुर्मननमिति ३। चाम्यो-
क्षिष्यामायतते । आन्वीक्षिकी च संशयादितत्त्वज्ञापनं प्रमाणात्तत्त्वज्ञापनायोपा-
दत्ते प्रमाणात्तत्त्वज्ञापनं च हेयोपादेयभेदव्यवस्थितप्रमेयतत्त्वपरिज्ञापनाय ।
तत्राप्याद्यन्तर्धर्मैतद्वयवर्गे ज्ञापनेनाद्यन्तयोरेवात्मापवर्गयोः रूपदेययोस्तत्त्वज्ञा-
नस्योपकरणे न चायमान्योक्तिकीदृशवधृतप्रमेयतत्त्वो ऽपि परितुष्यति पूर्वग्रहे-
धात्मादिगतधिर्य्येयवासनानुवृत्तेः । न खलु दिदृष्टः सहस्रेषामनुमानैर्विष-
य्येयसंस्कारमपनयति । तत्त्वसाक्षात्कारस्तु विषय्येयसाक्षात्कारं नियतमिति
तज्जनितं च वासना विषय्येयवासनमिति लोकचिद्वत् । तस्मादात्मादिषा-
क्षात्कारवर्ती चतुर्थी प्रमाप्रमेयतन्त्रैः चरवासनाविषय्येयसमनीमर्थेयमनेनादर-
नेरन्तर्याम्या ध्यानार्चितादिशब्दवाचा तज्ज्या या प्रतीतिः साक्षात्कारफला-
दीर्घकालमुपासनीया । अथ परिनिष्पन्नध्यानेषां साक्षात्कारवर्ती प्रतिपद्य
चतुर्थी प्रतीतिं निर्मुक्तसकलकेशवाले ऽप्रपतमानो धर्म्मो धर्म्मसाधनेषु निहृदा-
नागतधर्म्माधर्म्मप्रबन्धोत्पादो भूतेन्द्रियविजयी प्रज्ञाज्योतिर्ज्योत्स्नेषु मुक्त इत्यु-
च्यते । ॥ चैवमयस्यो वीतरागो ऽपि सहस्रैव देहादिभिर्विद्युच्यते । प्रागुपा-
सस्य धर्म्माधर्म्मप्रचयस्य भुज्यमानस्य वा भुक्तस्य वा ऽवीयमाणत्वात् च

प्रायश्चित्तेनेवात्मज्ञानेनादत्तफलान्येष कर्माणि क्षीयन्ते इति युक्तम् ।
 नामुक्त क्षीयते कर्मेति स्मृतेः । अन्त्यसुखदुःखसविज्ञानविरोधस्य कर्म-
 यामप्रधारणात् । श्रोतृसर्गिकस्य क्वचित् प्रायश्चित्तादौ विशेषप्रचनेनाप्या-
 दात् । क्षीयन्ते चास्य कर्माणीति श्रुतेः । योगार्द्धिवशाद्युपपदुत्पादितानेक
 विधदेहोपभोगेनाप्युपपत्तेः तावदेवास्य चिर यावन्न विमोक्ष्ये ऽथ संपत्स्ये
 इति वा मुक्तेषुभुज्यमानफलकर्मप्रक्षयावधित्वप्रदर्शकम् । योगार्धप्रगङ्गा
 यतनियतविपाकफलान्यपि दीर्घकालफलान्यपि कर्माणि पिण्डीकृत्य भूते-
 न्द्रियविजयितया युगपदेव मुह्ये अचिन्त्यो हि समाधिप्रभाय इत्युक्तम् ।
 न चाचिन्त्यप्रमाद्यत्वाद्दिनेशोपभोग कर्माशयान् प्रक्षयिष्यतीति युक्तम् ।
 दृष्टानुसारेण कथं चिदुपपत्तौ अत्यन्तादृष्टरूपनाया अयोगात् । तस्मा-
 द्दुष्टप्रत्यक्षसाक्षात्कारस्य दोषाभावात् प्रवृत्त्युपगमे यो ऽनागतापूर्वानुत्पन्ना
 दस्तादपर नि श्रेयस तच्च तत्त्वसाक्षात्कारानन्तर भवति ईदृशश्च मुनि-
 स्तत्त्वज्ञानशान् शास्त्रप्रणेतृनि न घातपुत्रीय चास्य परं तु नि श्रेयस समा-
 धिप्रमथमपदा युगपदुपभोगेनोपातकर्मोपशयस्य क्षयात् सर्वदुःखोपरम इत्यु-
 १८ पपन्न नि श्रेयसद्वेषिष्यमिति भावः । तदेतद्वृत्तं गतिः । यस्माच्चदिति । तत्त्व-
 साक्षात्कारस्तत्त्वज्ञानसहस्रं सुखम् । आयासो दुःख तत्रानागताभ्या तावत्
 प्रवृत्त्यभावात् अनुत्पादादेवमुत्पत्तेर्निवृत्तमानकारणे अपि सुखदुःखे असक्तौ
 ऽद्विपरश्च भुञ्जानो न सुखदुःखतया ऽनुमन्यते न ह्यस्ति संशयो न तत्र
 तृप्यति तच्च तस्य सुखं न द्वेष्टि तच्च तस्य दुःखमिति । स्वादेनत् । भव-
 त्येवदपरनि, श्रेयस प्रकृते तु किमायातमित्यत्र आह । अयं शास्त्रार्थः ।
 अयं शब्दो निमित्ते अपर नि, श्रेयस शास्त्रनिमित्तमिति । अथापरनि श्रेय-
 ५१ १ मोत्पादममशय परनि श्रेयसमपि कस्मात् भवतीत्यत आह । परं तु
 निःश्रेयसं तत्त्वज्ञानात् प्रमेण भवति । नो यन्नु इत्यत्र तत्त्वसा-
 खात्कार, यामनात्रिपर्यासज्ञानतत्कार्य्यदोषतत्कार्य्यप्रवृत्तीना निवृत्त्ये प्रयतते
 कारयनिवृत्त्येवाप्रयत्नव्यत्यात् कार्य्यनिवृत्तेः । न हि कफोद्भवश्चरप्रगम-
 नाय कफनिवृत्तौ यस्यां प्रयत्नान्तरमात्रिण्ये तत्र यत्र तस्मिन्ने । परं तु
 नि श्रेयस न तावद्व्यति यावदुपभोगादुपातकर्मोपशयस्यो न क्षीयते तस्मा-

तत्त्वसाक्षात्काराधानाग्रजान्तरस्तदुपभोगप्रपञ्चस्वास्त्रेयस्तथा च न तुल्य-
 काल उत्पादः परापरयोर्निःश्रेयसयोः । तद्विदमुक्तं क्रमेणैते । तदेवम- २५ । २
 यथातं परिशोध्य सूचमवतारयति । क्रमेति । यद्यप्यपरस्मिन्नपि निःश्रेयसे
 मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तीनामपि समुच्छेदक्रमो ऽस्ति तथा ऽपि चन्मदुःखाच्चे-
 दक्रमो नास्ति । पूर्वोक्तान्तरमोक्षप्रपञ्चस्य तादवस्थ्यात् । तस्माज्जन्मदुः-
 खाच्चेदक्रममभिध्यादृते । मिथ्याज्ञानाद्युच्छेदक्रमः परस्त्रेय निःश्रेयसस्य
 शास्त्रप्रयोजनस्य तत्प्रतिपादनमर्थः प्रयोजनं यस्य तत्तद्योक्तम् । इदं
 चापान्तरप्रयोजनं प्रधानप्रयोजनमये वक्ष्यति । अथ के विद् योगविभागमि-
 ष्यन्ति । कारणोच्छेदान् कार्योच्छेदो ऽभिमतो न चासौ दुःखादीनां
 मिथ्याज्ञानान्तरात्मादृशते कार्यकारणभावे सिद्ध्यति तस्माद् दुःखजन्य-
 प्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामित्येको योगः । अथ किल समासद्वेषामितरेतर-
 योगो ऽवगम्यते स च योग्यतया कार्यकारणभावः । कार्यैव कारणं युक्तं
 कारणेन च कार्यमिति । अतः सिद्धे कारणभावे उत्तरेतराण्ये तदनन्त-
 रामाशङ्क्यते इत्यनेन योगेन कारणोच्छेदक्रमेण कार्योच्छेदक्रमप्रतिपाद-
 नेनापवर्गः प्रतिपाद्यते । अथ चेत्तरत्वं पाठापेक्षया कारणस्य तदनन्तरत्वं
 च कार्यमव्यावृत्तिहादिपाठापेक्षया मिथ्याज्ञाने कार्ये तत्कार्यो दोषाः ।
 एवं श्रेयस्यपि योज्यं तमेतं सूचविभागमभ्युपगम्यो वार्तिकरूपाह ' इदं सूत्रम् ।
 एकवचनेन भेदं व्यावर्तयति । न हि समुच्छेदक्रमप्रतिपादनेनापवर्गपरत-
 येकवाक्यत्वे संभवति वाक्यभेदो न्याय्यः । एकवचन्या अन्यवचन्येव
 कार्यकारणभावाद् आक्षिप्तं इति नासौ सूचकारेण दर्शनीयो न
 ह्यर्थोक्तिः सूचकारा दर्शयन्ति तद्विदं सूचयद्यप्रयोजनम् । तथा हि ।
 स्वल्पाक्षरमसद्विधं शारधद्विश्वतोमुपसृष्टं अस्तोभमनवदां च सूचं सूचयिदो
 विदुरिति । अस्तोभमनधिकम् अर्थलभ्यप्रदर्शने त्वधिकं भवेदिति ।
 तत्सूचनानु सूचं स्यात् । तथा ह्यहुः । लघूनि सूचिताद्योनि स्वल्पा-
 क्षरपदानि च । सर्वतः सारभूतानि सूचयणाहुर्मनीषिण इति । इतरे-
 तरयोगेनापि कार्यकारणभावः सूचनीय एवं वरमेकवचन्या अन्यवचन्येय
 सूच्यताम् एकवाक्यतापुरोधयेति परमतत्पर्यमाह । एतत्संघन्वेनैव । २५
 शास्त्रस्य निःश्रेयसाधिगमलक्षणेन प्रयोजनेन यः संबन्धः पूर्वमाक्षिप्त-

चरते । अन्ये ऽसद्विषयं ज्ञानम् । अन्ये त्वनिर्वचनीयज्ञानम् । अपरे त्वय-
 ४ हृणमेव । अन्यथाख्यातिरिति-वृद्धाः । उत्तरम् । अतस्मिंस्तदिति प्र-
 त्ययः । इदमवाकृतम् । न तावत् स्वाकारं रजतादि बाह्यतया ऽऽलम्बन्ते
 विषयाः । तथा हि ज्ञानाकारत्वं रजतादेरनुभावाद्भावस्याप्यते अनुमानाद्वा
 अनुभवो ऽपि रजतप्रत्ययो वा बाधकप्रत्ययो वा स्यात् । न तावद्वज्रत-
 त्ययः । स हीदमनहंकारास्पद रजतमादर्शयति न चान्तरमहमिति तदा
 स्यात् । प्रतिपत्तः प्रत्ययादृष्यतिरेकात् । भ्रान्त ज्ञानं स्वाकारमेव बाह्य-
 तया ऽऽलम्ब्यते तथा चानहंकारास्पदमस्य विषयो ज्ञानाकारो ऽपि ज्ञाना-
 कारता पुनरस्य बाधकज्ञानप्रवेदनीयेति चेत् । हस्त चतुर्वी निमील्य वैज्ञा-
 निकपक्षपात परित्यज्यालोचयतु भवान् किं पुरोवर्तिद्रव्याकारतामात्रं प्रति-
 रोधति रजतस्याहो । स्वित् ज्ञानाकारतामप्यस्योपदर्शयति बाधकप्रत्ययः ।
 तत्र ज्ञानाकारतोपदर्शनं व्यापार बाधकप्रत्ययस्य ब्रुवाणः श्लाघनीयपक्षो देवा-
 नाप्रियः । पुरोवर्तित्वनिषेधादथैव ज्ञानाकारतासिद्धिरिति चेत् । न त्वस्या-
 तन्निषेधो वणिग्बीध्यादावुपलब्धस्य रजतस्य व्यवस्थापने हेतुः । भ्रान्तरत्वं
 त्वनुपलब्धपरं कुतस्त्यम् । न चानुमानमत्र प्रभवतीति चतुर्थे निवेदयिष्यते ।

सन्तु तर्हि बाधकप्रत्ययानुरोधाद् असत्प्रकाशनशीला एव मिथ्या-
 प्रत्ययाः । तथा हि बाधक विज्ञान नेदं रजतमिति रजतज्ञानगोचरस्या-
 घत्वं गृह्णाति । न चासतो विषयभावो नापपद्यते न हि विषयत्वं नाम
 कारणत्वं येनासति न स्यात् किन्तु स्वकारणाधीनः सामर्थ्यातिशयः स
 तादृशो ज्ञानस्य येन सन्तमिवास्तमपि गोचरयति । न विषयसामर्थ्य-
 मथोपमुच्यते ज्ञानस्य सामर्थ्यमात्रादेव तद्वावसिद्धेः । अत एवासत्प्रकाश
 नसामर्थ्यमेव मिथ्याज्ञानानामजिज्ञात्वमनिर्वचनीयत्वं केचिदास्थिरत । अ-
 दमालोचनीय किमेतन्मिथ्याज्ञानमसत् सदात्मना गृह्णातीत्यसद्विषयमुपेयते
 आहो । स्वित् सदेव सद्दन्तरात्मना गृह्णाति सतश्च सद्दन्तरात्मना ऽसत्या-
 दसद्विषयमुच्यते । न तावत्पूर्वः कल्पः रजतात्मना चेदसदालम्ब्येत न
 सतीं शुक्तिका कस्मात् पुनरयं शुक्तो रजतार्थो प्रयतंते न पुन रजता-
 भावे कस्माद्धेत्वं पुरोवर्ति द्रव्यमङ्गुल्या निर्दिश्य तस्य रजतस्य निषेधति
 नेदं रजतमिति यदि तत्र न प्रसज्जित रजतस्य पूर्वविज्ञानेन । अथ

शुक्तिरेव रजतात्मना ऽसतीति तदाकारतया तामालम्बमानं मिथ्याज्ञान-
मसदालम्बनमुच्यते तत्रानुसृष्टं वर्तमानमे न खलु अन्यथाप्यातिवादिनो
ऽपि सदन्तरं सदन्तरात्मना सदभ्युपगच्छन्ति तथा सत्यन्ययेत्येव न
स्यात् । यथा ऽऽहुः अन्यथाप्यातिवादिनः । तस्मादन्यथा प्रतिपद्येत
तद्विरालम्बमानमसदालम्बनं च तदिति । न च रजतात्मना पुरोवर्तिनो
द्वयस्यानिर्बन्धनीयता मिथ्याज्ञानसमये सत्त्वेन धातुकसमये चासत्त्वेन
निर्बन्धनीयत्वात् । न चेवम्भूतस्यासत्तः प्रथा नोपपद्यते । तस्य सदसद्भासु-
पाख्येयत्वात् । यः पुनरद्वैतवादिनां प्रपञ्चो वेनाधिकानां वा सामान्या-
दिनो बहिः किं त्वनीकं तद्विषयं च ज्ञानं मिथ्याज्ञानमित्यपि न संभ-
वति । तस्य सर्वोपाख्यारहितस्य केन चित् साहचर्याभावात् तत्कारणक-
त्वाच्च भ्रान्तेः । कारणभावे कार्याभावाच्च सुलभत्वात् । तस्मात् प्रपञ्चश्च
सामान्यादि च धस्तुसती नासमीचीनब्रह्मज्ञानगोचरौ तद्वाधश्चापरिगृह्यता-
कारिष्यते । तस्माद्भ्रान्तिवर्धनीयप्यातिरपि । म्यादेतत् । अन्यदन्यथा प्रका-
शतश्चति संविद्विसृष्टं न तावत् सद्भासमत्प्रेषालम्बनत्वम् । तस्मात्सर्व-
सर्वप्रत्ययसाधारण्येन सर्वे ऽर्थाः सर्वप्रत्ययविषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तेः ।
न च कारणत्वेनालम्बनत्वम् । कृपादिविज्ञानानां कृपादिपञ्चशुभादि
कारणमिति चक्षुराद्यालम्बनतयासद्भात् । असतीतानागतविषयत्वञ्च च विज्ञा-
नस्य न स्याद् अतीतानागतगौरवत्त्वेनाकारणत्वात् ॥ तस्मात् प्रतिभा-
समानमालम्बनम् । तथा च रजतप्रतिमासः शुक्तिरालम्बनमिति दुर्घ-
टम् । अपि च चक्षुरादीनां समीचीनज्ञानोपजननसामर्थ्यमिति कथमेभ्यो
मिथ्याज्ञानं भवितुमर्हति । न हि व्यापकबीजं परिकल्प्येव ह्येषादि कल-
माहङ्कुराय कल्पते । दोग्धसहाय लोचनादयो मिथ्याप्रत्ययमादधतश्चति
चेत् । न दोष हि कारणाणां सामर्थ्ये निर्धनन्ति न पुनः कार्योत्तरजनन-
सामर्थ्यमादधति न खलु मृगकुटजबीजं ज्योतिषधानाये कल्पते । किन्तु न
करोति कुटजबीजं कुटजधानाम् । अपि च स्वगोचरे व्यभिचारे विज्ञा-
नानां सर्वशानाद्यासप्रसङ्गः । तस्मात्सर्वमेव विज्ञानं समीचीनमाख्येयम् ।
तथा हि । रजतमिदमिति द्वे ज्ञाने स्मृत्यनुभवरूपे तत्तदमिति पुरोवर्ति-
द्वयभाषणद्वयं दोषवशात् तद्वत्शुक्तिकाव्यसामान्यविधेयस्याप्यद्वयत्वात् ताद-

न्याय च गृहीते सदृशतया सकारोद्बोधक्रमेण रजते स्मृति जनयति सा च गृहीतग्रहणस्य भागऽपि दोषात् गृहीतताग्रप्रमोषेण ग्रहणमात्रमवतिष्ठते । तथा च रजतसृते पुरोवर्तिमात्रग्रहणस्य च मिश्रः स्वरूपतश्च विषयतश्च भेदाग्रहणात् सन्निहितरजतविषयविज्ञानसारूप्येण इदं रजतमिति भिन्ने अपि ग्रहणस्मरणे अभेदव्यवहार सामानाधिकरण्यव्यपदेशः ॥ प्रवर्तयतः । क्वचित् पुनर्यह्ये एव मिथो ऽगृहीतभेदे । यथा पीतं शुद्धं इति । अथ बहिर्निर्गच्छद्भयनरश्मिर्वातनः पितृद्वयस्य काचस्यैवातिस्यच्छस्य पीतस्य च गृह्यते पितृ तु न गृह्यते शुद्धो ऽपि दोषप्रणाद् गुणरहितः स्वरूपमात्रेण गृह्यते । तदनयोगेण गुणिनोरससर्गाग्रहात्सारूप्यात् पीतचिरवित्त्वप्रत्यया- विशेषेणाभेदव्यवहारः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्च भेदाग्रहणप्रसङ्गिताभेद- व्यवहारव्ययधानाच्च भेद रजतमिति धिवेकप्रत्ययस्य बाधकत्वमप्युपपद्यते तदुपपत्तौ च भ्रान्तित्वमपि लोकाप्रसिद्धं सिद्धं भवति । तस्माद्व्याख्याः प्रथमं ऽपि भ्रमोः प्रत्ययत्वात् षट्प्रत्ययवदिति प्राप्सु यथ प्राप्ते ऽभिधीयते । अस्ति तावद्भजतार्थिना रजतमिति ज्ञाने सति पुरोवर्तिद्रव्यप्रवृत्तिः सामानाधिकरण्यव्यपदेशश्चेति सर्वजनीनम् । तत् किं ग्रहणस्मरणयोस्तद्बोध- रयोश्च भेदाग्रहाद्भयत्वाद्वा हे स्विदभेदग्रहात् । न तावच्चेतनो ऽद्यानात् प्रवर्तते अपि तु ज्ञानात् । पुरोवर्तिवस्तुग्रहणरजतज्ञानादगृहीतभेदः स्वस्व- रूपतो विषयतो वा रजतार्थेन पुरोवर्तिद्रव्ये प्रवर्तयतीति चेत् । इत्त- भोः किमेतावता पुरोवर्तिवस्तुगोचरं ज्ञानं रजतगोचरं भवति आहोः स्वितन्मात्रगोचरमेव । यदि रजतगोचरं पुरोवर्ति रजततया ऽगृह्णात् कथं नान्यथाख्यातिः । अथ तन्मात्रगोचरं को भेदाग्रहस्योपयोगः । न हि वृक्षमात्रदर्शने निश्चयेन शिशुपार्थिनं प्रवर्तयति न हि तत्र शिशुपान्नमस्ति अस्ति त्विह रजतविज्ञानमगृहीतभेदमिदमिति ज्ञानेनेति चेत् । ननु रजतरिज्ञानं पुरोवर्तिद्रव्ये न वर्तते पुरोवर्तिज्ञानं च न रजतइति तं पुरोवर्तिनि प्रवर्तते न रजतार्थं यथ रजतार्थं यथ क्व चन प्रवर्तते । नियमेन पुरोवर्तिद्रव्ये न हि तेन तत्र रजतत्वमवगतमिति । अथेदं रजत- मिति द्वे ज्ञाने भेदाग्रहाद्विदं रजतमित्येव ज्ञानसदृशं तदुचितं व्यवहारं प्रथ- सेयतम् । यद्येव सद्रजतमिव शुक्तिरिति भेदाग्रहाद्विद्विज्ञानव्यवहारमपि

कस्मान्न प्रवर्तयतः । यथैव हि भेदापह्लादभेदज्ञानसादृश्यमेवमभेदापह्ला-
द्विन्नविज्ञानसादृश्यमपि सोऽयमुभयतो भेदाभेदग्रहमाहृष्यात् प्रवृत्तिनि-
वृत्तिभ्यां युगपदाकृष्यमाणः प्रतिपत्ता कष्टां दशमाधोक्षतः प्रज्ञाशलिभिर-
सिद्ध्यास्यया ।

स्यादेतत् । विषय्ययज्ञानोत्पादे ऽपि शुक्तिरजतयोर्भेदापह्लादे ऽस्य
व्यापार आस्थेयः । अन्यथा गृहीतभेदानामपि विषय्ययोत्पादप्रवृत्त्यात् ।
तथा च यद्यत्र तत्रापि वक्तुम् । यथा भेदापह्लाद्विषय्ययज्ञानोत्पाद एतन्भेदा-
पह्लात् कस्मान्न समीचीनज्ञानोत्पाद इति तत्र यस्तत्र परिहारस्ते ऽस्माक
व्यवहारव्यपदेशयोर्भेदविषयः । यथा ऽऽहुः अप्यतिनादिनः । येषामपि
विपरीतस्यातिश्लेषोपपत्तिरनुसन्धानमिदमन्यथा भ्रम इति । मेवम् । ज्ञानहेतु-
नामज्ञातकृपकर्मसम्बन्धानां चक्षुरादीनां दर्शनाच्चेतनव्यवहाराणां त्वष्टुद्वि-
पूर्वकाणामप्रतीतिः । सुद्विपूर्वकत्वे तु विवेकापह्लादप्युच्यते न व्यवहार-
व्यपदेशयोरेति युक्तमुत्पत्त्यामः । यद्यपिबेकापह्लादे ऽपि तत्परिपन्थी विद्यते
इति कुतो ऽन्यतरनिबन्धनो व्यवहारः । तस्मात् समारोप एव भेदापह्ला
इति सिद्धमेतद्विषयादाध्याक्षितं रजतादिविज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविषयं रजता-
र्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् । यद्यदर्शिनं नियमेन यत्र प्रवर्तयति तद्वि-
ज्ञानं तद्विषयं यथोभयसिद्धं समीचीनरजतज्ञानं तथा चेत्तद् न तथा चेत्-
तस्मात् तदा । यद्येकमन्यमासमाना शुक्तिका नात्मन्यनमिति । तत्र किं
शुक्तिजात्वस्य रजतमिति ज्ञानं प्रत्यक्षात्मन्यन्यत्वं साध्यते आहो स्थिद द्रव्य-
मात्रस्य क्षितमास्त्रस्य पुरोवर्तिनः । तत्र पूर्वस्मिन् कल्पे सिद्धसाधनमुत्त-
रस्मिन्नयमासमानत्वमसिद्धम् । इदमिति पुरोवर्तिनो द्रव्यस्याङ्गुल्या निर्वृ-
णात् । दृष्टं च दुष्टानामपि कारणानामौत्सर्गिककाम्येतिवन्धेन काव्योन्तरो-
त्पादकत्वम् । तदाथा चेष्टाजीवानां दाराग्निदग्धानां कदलीप्रकारेणजनकत्वं
मस्मकदुष्टस्य चोदय्यस्य तेजसो बहुतराजपानपावकत्वम् । नेद रजतमिति
॥ प्रत्यक्षयाचमप्रत्ययादुपहृतविषयं प्रत्ययत्वेन विभ्रमायां यथायंत्यानु-
मानं नेदेतुमर्हति । यथा च प्रमाणाभासव्यभिचारे ऽपि प्रमाणे आशयासत्ताया
प्रमाणतो ऽयंप्रतिपत्तावित्थेनोपदर्शितम् । द्विद्वयमत्र दर्शितं प्रपञ्चनस्यसमी-
चायामस्माभिः कृत इत्युपरम्यते ।

तदेवमात्मनि मिथ्याज्ञान व्याख्याय शरीरादिव्येकादशेषु मिथ्याज्ञान

४ माप्यप्य दर्शितं तत्तु स्पष्टत्वाद्गोपपादितमस्माभिरित्याशयशानाह । शेष-
मिति । तत्र शरीरादिषु मनःपर्यन्तेषु यथायोग मिथ्याज्ञान दुःखे सुखमि-
त्यादिना प्रतिपत्तव्यमित्यन्तेन माप्येयोक्तम् । प्रवृत्त्यादिषु शृङ्ग्याहिकयो-
क्तम् । प्रवृत्तादित्यादिना रोचयेदित्यन्तेन माप्येय । एवं मिथ्याज्ञानस्य
स्वरूप दर्शयित्वा मिथ्याज्ञानदोषप्रवृत्तिजन्मदुःखानां कार्यकारणभावो दोषा
दीना स्वरूपं चोक्तम् । एतस्मादित्यादिना ताप इत्यन्तेन माप्येय । सप्रति
मिथ्याज्ञानाद्युच्छेदादपर्यगं इति वक्ष्यति तच्चामुक्तं सत्यपि तदुच्छेदे ससार-
तादयस्यात् । न ह्यन्योच्छेदे अन्यस्योच्छेदः । तथा च नापर्यगं इति वक्ष्य
माणमर्थमुपपादयितुमुक्तं माप्यकृता तद्मे मिथ्याज्ञानादय इति । तद्वा
तिङ्कारो व्याचष्टे । तद्मे दुःखादय इति । भाष्यकारोक्तक्रमद्विपरीतक्र-
माभिधानं धार्मिककृतं एवं सूत्रकारोक्तक्रमद्विपरीतक्रममाभिधानं भाष्यकृतो
दुःखादीना मिथ्याज्ञानपूर्वकत्वेन मिथ्याज्ञानस्य दुःखादिपूर्वकत्वेनानादित्वं
दर्शयितुम् । पृच्छति । कः पुनरिति । यद्येतस्य ससारस्तर्हि सूत्रकार. प्रमे-
यसूत्रे कस्माद् दुःखादिभ्यः पृथक् प्रेत्यभाव ससारापरणामानमुपादत्ते ।
तस्मादेभ्यो अन्य एवं ससार इति भावः । उत्तरम् । दुःखादीनामिति ।
नेषा स्वरूपमपि तु कार्यकारणभाव इत्यर्थः । क्रमव्यतिक्रमे तात्पर्यमाह ।
स चानादिरिति । अथ हेतुमाह । पूर्वापरिति । दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषाः
विषय. ते न तावन्मिथ्याज्ञानस्य कारणमेवमसन्ति जन्मनि मिथ्याज्ञानस्यानु-
त्पत्तेरविषयो ऽपि जन्म मिथ्याज्ञानस्य कारणम् । एवं विना प्रवृत्ति जन्मा-
भावाद् जन्मद्वारेण प्रवृत्तेरपि मिथ्याज्ञानकारणत्वम् । प्रवृत्तिद्वारेण च दोषाणां
तथा मिथ्याज्ञानाद् दोषाः दोषेभ्यः प्रवृत्ति प्रवृत्तेर्जन्म जन्मनो दुःखम् ।
यद्यपि प्रवृत्तेरेव सावाद् दुःखहेतुस्तथा ऽप्यनाद्यतनस्य तस्यानुत्पत्तेरन्तरा
जन्म करोति । अथ सेव दुःखमिति । अनादित्वाच्च नान्योन्याश्रयस्य चक्र-
क या बीजाङ्कुरसतानयोरपि सप्रति बीजाणयइव तज्जन्याङ्कुरप्रग्राहनिवृत्ति-
मिथ्याज्ञानापाये तज्जन्यप्रवृत्तिजन्मदुःखमिथ्याज्ञानादिप्रग्राहनिवृत्तिः कारण
१. ८ निवृत्ते कार्यनिवृत्तेरिति कथनपर माप्यमनुमाप्यावपिति । यदा तु तत्त्वज्ञा-
नादिति । अथापो ऽपि तत्त्वज्ञानान्मिथ्याज्ञानस्य स्वरूपतो वा विषयतो

या फलतो वा स्यात् । ॥ तावत् स्वरूपतः । तस्याशुतरविनाशिनः सत्का-
राद्वा ज्ञानान्तराद्वा अवाप्तस्य तत्त्वज्ञानसाधारक्येन तस्यापि बाध्यत्वप्रसङ्गा-
त् । नापि विषयतः । न हि शुक्तिकाद्यानं रजतज्ञानस्य रजतविषयतामपहर्तुमु-
त्सहते जातं हि तद्वज्रं विषयोक्त्य । यथा ऽऽहुः । गृहीत्या ऽयं गता-
श्चेराः कस्तानाच्छेत्तुमर्हतीति । नापि फलमपहरति । उपदर्शिते हि तेना-
द्यैः प्रदर्शितश्च तत्र पुष्पः तद्विदमुक्तम् । कथमपाय इति । उत्तरं समान- २६ । ८
विषय इति । यस्मिन्नेव हि पुरोवर्तानि द्रव्ये पूर्वेण रजतत्वमाशङ्कित-
मपेक्षितं तद्विरुद्धशुक्तिकात्वं धर्ममुपनयति । तथा च पूर्वज्ञानस्य
मिथ्यात्वमदर्थयत्त्वानिनां प्रवृत्तिं विधत्तुं फलमस्यापहरतीति भावः ।
न तु समानविषयतामात्रेण विरोधः भा भूदेर्कास्मिन्नात्मनि नित्यत्वविमु-
त्त्वज्ञानयोर्विरोध इत्यत आह । यस्मादिति । तत्त्वमिथ्यात्वकथनेन मिथो
विरुद्धधर्मप्रसङ्गं सूचयति । नित्यत्वविमुत्त्वज्ञानयोस्तु समानविषययो-
रप्यविरुद्धधर्मोपस्थापकतया तत्त्वज्ञानस्यादित्यर्थः । कस्माद्विरोध इत्यत
आह । वस्तुन इति । परस्परमाद्यधर्मिणोरेकत्र समवायेनेह स्याभाविकं
नानात्वं क्व चिदपीत्यद्वैतप्रसङ्ग इति भावः । उपसंहरति । तस्मादिति । 'कच
देशयति । कथं पुनरिति । प्रथममुत्पन्नं मिथ्याज्ञानमनुपजातविरोधि तेना-
पहृतविषयं प्रक्षालनं तत्त्वज्ञानमुदेतुमेव जातसहते प्रागेव तु मिथ्याज्ञानं
बाधितुमिति भावः । उत्तरं मिथ्याज्ञानस्येति । तत्र हि प्रथममुपजातेना- २७ । १
नुपजातविरोधिना ज्ञानेनोत्तरं बाध्यते यत्र पूर्वोपेक्षमुत्तरमुपजायते । तत्
यत् पूर्वविरोधेन जायते । अजातं सत् कथं पूर्वं बाधेत यथा प्रत्यक्षादि
विरुद्धमनुमानम् । इह तु द्वे अपि ज्ञाने दोषोपपत्तेरिन्द्रियाद्येव त्रिकर्षजन्यमनी
परस्परानपेक्षे तत्र पूर्वमनुपजातविरोधित्वात् किं बाधतामनागतस्याप्राप्त्ये-
न बाधितुमशक्यत्वात् स्वकारणबलादासाद्यमानजनेरशोत्पत्तिविरोधस्याश-
क्यत्वात् । तदेवमुत्पन्नमुत्तरमुपजातविरोधितया पूर्वबाधात्मकं सन्नानुप-
भूय पूर्वमुत्पन्नं भवतीति पूर्वं बाधते । तत्तु न पूर्वेण नाध्यन्वेन केन चि-
दिति भयत्पर्येषद्वायम् । अथासहायं च मिथ्याज्ञानं तदनेन बाध्यत्वा-
बाध्यत्व मिथ्याज्ञानतत्त्वज्ञानयोर्फलत्वेति । तद्विदमन्योरप्युक्तम् । पूर्वात्पर-

बलीयस्त्वं तच्च नाम प्रतीयताम् । अन्योन्यनिरपेक्षाणां यच्च जन्म धियां
 भवेदिति । तथा चानुपजातविरोधित्वमत्र बाध्यत्वे हेतुरुपजातविरोधित्व
 च बाधकत्वमिति । यदुपलव्धायै सहायत्वाभिधानं तज्जिज्ञासुः पृच्छति ।
 १५ कस्मात् । उत्तरम् । तथात्वेनेति । अनेनाबाध्यत्व तत्त्वज्ञानस्योक्तमिति ।
 न केवलमबाध्यत्व दृढमूलत्वमपि तत्त्वज्ञानस्येत्याह । प्रमाणान्तरानु-
 ग्रहाच्च । अन्तरशब्दे विशेषणम् । आत्मादितत्त्वज्ञानं हि फलं प्रमाणवि-
 शेषेरागमानुमानप्रत्यक्षैरनुगृह्यते तस्माद् दृढमूलत्वात्तदपि तत्त्वज्ञानं मिथ्या-
 ज्ञानं निरर्तयतीत्यर्थः । तदेव विमज्जते । आगमेति । एतदेव स्फोरयति ।
 यदा हीति । आगमजेन हि ज्ञानेन प्रमेयं गृहीत्या शास्त्रीयेण च न्यायवि-
 ज्ञानेनानुमानापरनाम्ना व्यवस्थाप्य भाषयते । यदात्मनः सुनिर्कर्षाद्योगजध-
 र्मसहायादुत्पद्यते तत्त्वविषयसाक्षात्कारः प्रत्यक्षफलं तच्च यथायामपि
 प्रमाणानां प्रतिषेधानमस्तीति दृढमूलत्वात् तेन मिथ्याज्ञानं बाध्यते ।
 विषयं विभाषयतीति व्याख्ये । समाहित इति । समाहितत्वेन चेतसो
 धारणां दर्शयति । अनन्यमना इति प्रत्यक्षार्थं चिन्तयतीति तत्त्वविषयबु-
 द्विधाराविषयमानत्वम् । ध्यानस्य तत्त्वज्ञानस्य स्फुटतरारम्भावस्था ध्यान-
 जनितभावना संस्कारो ध्यानभावना तस्याविवेको मिथ्याज्ञानवासनायाः ।
 पूर्वे हि मिथ्याज्ञानवासना तत्त्वज्ञानवासना यावत्साक्षीदद्याभ्यासवशात्
 तुल्यबलाऽभ्यस्येयमेव बलीयसी तत्त्वज्ञानवासनासमिन्ना मिथ्याज्ञानवा-
 सनाया सहानुवर्तते सप्रति तु तत्त्वज्ञानवासनाया अत्यन्तबलीयसी समूलकाप-
 कृत्वा मिथ्याज्ञानवासनाया भवति विविक्ता तत्त्वज्ञानवासना तस्यामि-
 त्यर्थः । नन्वेनेन क्रमेश निवर्तता मिथ्याज्ञानं निवृत्तं तु साक्षात्कारसमये
 ऽपि कस्मात् पुनः स्ववासनाध्यानात् जायते । न खलु मिथ्याज्ञानवासना
 अनादिकालप्रवृत्ता अदिमता तत्त्वज्ञानेन तद्वासनया शक्या निवर्तयितुमि-
 २७ । १ त्यत आह । निवृत्ते चेति । तावदेव पुनः बुद्ध्यो ऽस्थिराः भ्राम्यन्ति स्यो-
 चितसंस्कारा न यावन्नन्यविवेचनया यावद्भूतमर्थं साक्षात् कुर्वन्ति । अथ
 साक्षात्कृते तच्च स्थिरपदा मयन्ति सिध्यन्ति च सयासनान्मिथ्याप्रत्ययान् ।
 भूतार्थेष्वपातो हि बुद्धेः स्वभावः । यदाहुर्वाह्या अपि । निरुपद्रवभूतार्थ-
 स्वभावस्य विपर्यये । न बाधो यद्यवच्छेदे ऽपि बुद्धेस्तत्पक्षपातत इति ।

तस्माद् मिथ्याज्ञानस्य न पुनरुत्पाद इति । उक्तमेवायै स्मृतिदोषायां पृच्छ-
ति । कः पुनरिति । उक्तं स्मारयितुमुत्तरं सहेति । भवत् मिथ्याज्ञानस्य २१ ।
निवृत्तिः स्यात्तस्य ततो ऽपि किमित्यत आह । मिथ्याज्ञानेति । अत्र
पृच्छति । ये तावदिति । उत्तरं तेषामुपीति । वैराग्यस्वहृषं पृच्छति । किं
पुनरिति । रागाभावे वैराग्यं न च तस्मादेव रागादीनामभावे इति भावः ।
उत्तरम् । भोगानभिप्यङ्गलक्षणमित्युक्तम् । विषयदोषपरिभाषनापरिपा-
कात् यल्लु विषयपरित्यागेच्छा भवति तथा विरोधिमुणेन विषयतृष्णा तत्-
परिपन्थिनि विद्वेषश्च तदधिक्तरणारवेर्मादयो निवर्तन्ते । असक्तिर्बिषयपरि-
त्यागेच्छा घटितया च स्वयमुपनतेषु विषयेषु माध्यस्थ्यदर्शनम् । दोगाभावे किं
भवतीत्यत आह । दोषाभावे इति । पृच्छति का पुनरियमिति । यदि हि
जन्मनः प्रवृत्तिः कारणं स्यात् ततो जन्मनिवृत्त्येन निवृत्तिरिच्छ्येत । न पुन-
रसौ शयिका सती आमुष्मिन्नाय जन्मने कल्पते अतः किमर्थं निवर्त्यत-
इति भावः । विद्विताभिप्राय उत्तरमाह । धर्म्मार्थर्म्मा । कस्मात् पुनरुत्पाद-
इत्यत आह । जन्मसाध्यत्वात् । गन्धिभजते । नास्मिद्वेति । उप-
चाप्रयोजनं दर्शयित्वा निमित्तमाह । धर्म्माधर्म्मयोस्त्विति । यत्तमाना-
नागतयोरविशेषेण दोषाणामावृत्तिरुक्तेति भ्रान्त्या देशयति यौ तावदनाग-
ताविति । परिहरति । नानागतयोरिति । अनागताभिप्रायेणैतदित्यर्थः ।
यथेवं वर्तमानयोः कुतः प्रसय इत्यत आह । वर्तमानयोरिति । अस्तु
प्रवृत्तेरभायकतः किमित्यत आह । प्रवृत्त्यभावश्च । उक्तं विषेकमिद्विधि
योचयति । अत्रापीति । वर्तमाननिवृत्तिहेतुं पृच्छति । अथेति । उत्तरं संस्का-
रेति । स्मृतिव्यापदेवास्य चिरं यावन्न विमोह्ये ऽयं संवत्स्ये इति । किं जन्मा-
भावे सिद्ध्यतीत्यत आह जन्माभावे इति । अत्रेव पृष्टुमंतिवतिमाह ।
एतच्च तदाहुरिति । तदेतद्वेति योगना प्राप्नम्य ज्ञानभेदाप्रच्छेद आयुः ।

स्यदेतत् । माहात्म्ये ऽपि मिथ्याज्ञानादिना दुःखान्तेनास्ति
विशेष इति तथापि मुक्तिप्रसङ्ग इत्यत आह । सो ऽयं मिथ्याज्ञाना- २२
दिनेति । सूर्यत इति । सृणीयार्थे तसिः सूर्येति । न च प्रत्ययाप्रत्याया
सूर्येण विशेषः कस्माद्विद्यापानघोरयिनायान् । मुक्तो तु तयोरपि

विनाशः । कर्मवासना सर्वश्रव्यांशामुत्पादिका ऽवस्थापिका च तद्विवृतौ
शरीरादिव्रतन्वज्ञानसंस्कारस्यापि प्रलय इत्यर्थोपरिष्ठेयमुषधिमुक्तो मुक्त
इत्युच्यत इति सिद्धम् । स्यादेतत् । तन्वज्ञानान् मिथ्याज्ञानाभाव इत्यु-
क्तम् । किं पुनस्तन्वज्ञानमित्यत उक्तं भाष्यकृता । तत्त्वज्ञानं त्विति ।

६ । ६ तदनुभाष्य सर्वथा ज्ञानानां भाष्योक्तानामनुगतमेक स्वरूपमाह । स्वरूप-
तस्त्विति । चेष्टयति कस्मादिति । नो यत्प्रत्यय प्रेक्षावतां समाचारे
यद् दुःखमिथा सुखपरित्याग इति अपि तु सुख दुःखाद्विमिश्रणद्वये
दुःखं च यज्जन्तुः । न हि मृगाः सन्तीति जालये नोप्यन्ते भिक्षुकाः
सन्तीति स्यान्त्यो नाधिशोयन्त इति । उतरम् । विवेकहानस्येति । यद्यपि
सुखदुःखे मित्रे तथाप्यनित्यत्वकृतकत्ववत् परस्परानुपपत्ते इति न यत्तु
सुखस्य केवलस्योपादानं दुःखस्य वा केवलस्य परिषर्जनं शक्यमित्यर्थः ।
क पुनरयमनुपपत्तौ यतो विवेकहानमगम्यमित्यत आह । अनुपपन्नो ऽवि-
नाभावः । तत्स्वरूपमाह । यत्रैकं सुखं वा दुःखं वा तत्रेतरत् सुखं
वा दुःखं वा । तदनेनानित्यत्वकृतकत्वयोरपि सुखदुःखयोरविनाभावो
दर्शितो न चाविनाभावो विना सन्नन्धादिति तत्सिद्धये सन्नन्धाविकल्पा-
नाह । समाननिमित्तता वा अनुपपन्नो ऽविनाभावः वाग्यद्वयं सन्न-
मात्रसन्नन्धान्तरावेक्षया । अथ च शरीराद्यवेक्षया समाननिमित्तता न तु
धर्माधर्मावेक्षया । तयोरसाधारण्यादिति मन्तव्यम् । तयोरविनाभाववि-
हृत्यं सन्नन्धान्तरमाह । समानाधारता वा । अथ संसन्नन्धान्तरमाह

२८ । ॥ समानोपलभ्यता वा । मनोगोचरत्वमुपयोज्यतश्च सिद्धो ऽविनाभा-
वापत्तामः अनुपपन्न इति । यत्रैकं तत्रेतरदिति वा । यत्र यस्मिन्निमित्ते
सन्तीति वा असाधारण्येति वा । यत्रोपलब्धिसाधने सतीति व्याख्येयम् । इति
सूत्रसमाप्तिं सूचयति ।

तद्वैश्व प्रमाणादिपदार्थतन्वज्ञानस्य निःश्रेयसपन्नन्थ उक्तः परीक्षि-
तश्च । तत्रैतत् स्यात् । स्पष्टेभ्यः प्रमाणादयं पदार्थोऽनन्तत्वेन ज्ञाता
यथायथ मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरूपेणापत्तौ तदर्थोऽनन्ते कृतमुपरितनेन प्र-
त्येनेत्यत उक्तं भाष्यकृता द्विविधा चास्येति । न नामधेयमात्रात्
प्रमाणादीनां तन्वज्ञान मयत्पयि तु लक्षणपरीक्षाभ्यामित्यस्ति प्रत्यन्तस्यो-

तत्स्थोपयोग इति भाष्यार्थः । तदेतद्भाष्यमनुभाष्य पृच्छति । प्रवृत्तेरिति । २८ ।
यदि पुरुषकल्पनाभावात् चेद्विध्यमथानन्त्यमेव कस्मान्न भवति । सर्वत्र
तस्य सुखभत्वादिति भावः । उत्तरम् अर्थस्य तथाभावात् । अर्थस्य
प्रयोजनस्य साक्षाच्छास्त्रकार्यस्य तत्त्वज्ञानलक्षणस्य । तथैव विविधतयैव
शास्त्रप्रवृत्त्या भावात् । तथा हि । लक्षणं नाम व्यतिरेकिहेतुवचनम् ।
तद्विदुः समानासमानजातीयेभ्यो विभिन्ना लक्षणं व्यवस्थापयति न चास्य
धर्मदर्शनमन्तरेण पञ्चधर्मेता सिद्धमतीति तदुपदर्शनाय नामधेयमात्रेण
धर्मिणामुद्देशः । यद्यपि च प्रसिद्धलक्षणमुद्दिष्टा एव धर्मिणस्तथा ऽपि
शास्त्रामिसदन्धपरादपि चाक्यात् समधिगम्यन्तइत्युद्देशो ऽप्युक्तः । न
चापरीक्षितो हेतुर्व्यतिरेकी चतुस्तुषो भवतीति परीक्षा ऽप्यवश्यं कर्तव्या
तस्मात्तत्त्वज्ञानसाधनस्य तथाभावात्चेद्विध्यमिति तदेव विभजते नामी
पदार्था इति । किं त्विति । अर्थस्तत्त्वज्ञानं तथाभूतं येनार्थेन हेतुना
शास्त्रस्य प्रवृत्तिस्तेषां भवति । उद्देशवत्कृपप्रतिपादनपरं भाष्यमनुभाष्या
क्षिपति नामधेयेनेति । परिहरति मात्रमहणसामर्थ्यादिति । यद्यपि
प्रमाणदिशब्दा अवि कारकशब्दा एव तथा ऽप्युद्देशसमये तदर्थानां
सदपि कारकत्वमधिर्गच्छितम् अपि तु प्रतिर्पादिकार्थमात्रम् । प्राणादिसूत्रे
तु लक्षणपरे कारकत्वं विवक्षितम् । अन्यथा लक्षणव्यायोगादित्युदात्तः ।
अथ यद्यपि सूत्रकारेण सशयप्रमाणप्रमेयेषु परीक्षा साक्षात्कृता न प्रयोज-
नादिषु तथा ऽपि तत्करणादेव प्रयोजनादिपरीक्षा ऽपि सूचिता सूत्रका-
रेणेति विविधेत्युक्तम् । अत एव भाष्यकारः सर्वत्रैव परीक्षामापत्तयत् ।
स्यादेतत् । विभागपरमेतत् सूत्रमिति पक्ष्यति । न च विभागो न्यूनाधि-
कसंख्याव्यवच्छेदार्थं एकं किं चिदुपसयाहकमन्तरेण न च प्रमाणत्वादन्य-
तदुपसयाहकं न चेदमलवितमुपसंगृह्णाति न चेत्तत् सूत्रमस्य लक्षणपरं
विभागपरत्वादिति शङ्कानिराकरणपरं भाष्यं तत्रोद्दिष्टस्येति । तस्यार्थः ।
यद्यपि विभागपरमेतत् सूत्रं तथा ऽपि प्रमाणपदसमभिव्याहृतं सत् साम-
य्यात् प्रमाणत्वमपि लक्षयतीति । तथा हि । प्रमीयते ऽनेनेत्यस्य पार्श्व-
स्यायं प्रमाणपदप्रयोगः प्रमा च स्मृतेरन्या ऽयान्यभिचारी स्वतन्त्र परि-
च्छेदः । तस्माद्विभागपरादपि सूत्रात् प्रतीयमानं प्रमाणसामान्यलक्षणमपे-

चित्तं सगृहीतमिति प्रमाणत्वोपगृहीतानां ग्रन्थशादीनां युक्ते विभागः ।
 तथा च विभागपरत्वेन साक्षात् सामान्यलक्षणानभिधानाद्विभक्तस्य लक्ष-
 णमुच्यतइत्युक्तम् । तच्चेह विशेषनवर्णमिन्द्रियायैत्यादि तदेतद्भाष्य
 ६ । ३ व्याचष्टे । उद्दिष्टस्येति । लक्षणावलक्षणमात्रविवक्षया लक्षितस्यालक्षितस्ये-
 त्युक्तम् । तत्स्यले सामान्यतः प्रमाणेषु प्रमेयेषु विशेषत इति गमयित-
 व्यम् । अथ भाष्यमथोद्दिष्टस्य विभागवचनमिति । तस्यार्थः उच्यते
 ऽनेनेति यच्चन सूच विभागस्य । अथेति त्रिविधप्रवृत्तिव्युत्पादनानन्तरं विभ-
 क्तानां प्रतिपादनम् । न च विवेकः स्वहृत्त उपपृज्यतइत्यत आह ।
 अधोद्दिष्टविभागद्वारेणेति । नाथ विभागमात्रं विरहितमपि तु तद्द्वारा
 रेण न्यूनाधिकवक्ष्याज्यवच्छेदस्तत्त्वज्ञानाङ्गमित्यर्थः । अध्याख्याने हेतुमाह ।
 सूत्रेति । चेदयति । उद्दिष्टविभागानर्थक्यम् । त्रिविधा चास्य शास्त्रस्य
 प्रवृत्तिरित्यस्यानर्थक्यम् । अनर्थमर्थविपर्ययं कारयति कीर्तयतीत्यनर्थक-
 तस्य भावस्तत्त्व कस्मात् । व्याघातात् । व्याघातमेव स्फोरयति
 त्रिविधा चास्य शास्त्रस्येति । परिहरति । नोद्दिष्टेति । परस्परं विभक्ताः
 नामधेयमात्रेणोद्दिश्यन्ते इत्युद्देशे ऽन्तर्भावात् । तेनायमर्थो भवति
 सामान्येनोद्दिष्टस्य विभागवचनं विशेषेणोद्देश इति । विभागप्रयोजनं
 पृच्छति । किं पुनरिति । उत्तरम् । नियमः । तद्विभजते । यदीति ।
 पुनश्चेदयति । लक्षणत इति । प्रमाणलक्षणप्रवृत्ते यद्व्याख्येयं
 लक्षयति तत्त एवाधिगम्यते न न्यूनाधिकानि प्रमाणानांत्यर्थः । परिहरति ।
 लक्षणस्येति । आक्षेपं विभजते । स्यादेवेति । परिहारं विभजते । न लक्षण-
 स्येति । अन्यपरमपि वाक्यं तदेवार्थेनभ्य स्वीकरोति यत्तेनावेक्षितम् ।
 तदेव चापेक्षितं येन विधा तदर्थं नोपपद्यते न च ग्रन्थशादीनां समाना-
 समानजातीयस्य व्यवच्छेदे बहुमाद्यभाव उपपृज्यते लक्षणकरणप्रवृत्तस्य
 क्व चिदकरणं तदभावे प्रमाणं सती ऽप्यनुपयोगेनाकरवोपपत्तेः । तदेत-
 दाह । अन्यासंभवस्येति । विभागोद्देशस्य पुनरनन्यपरत्वादन्यामावनि-
 श्चयो मङ्गलीत्युपसहरति । तस्मादिति । अक्षस्याक्षस्येति भाष्यमनु-
 ३० । ५ भाष्यं तात्पर्यमाह । अर्थं च सूत्रविवक्षायामिति । अद्यमत्र प्रति वर्तत-
 इति विगृह्याज्यमीमांशे कृते सर्वेन्द्रियाधरोधो भवति । ननु यदीदृशो विग्रहः

कस्मात् पुनर्भाष्यकारेणाऽद्यस्यास्येति विगृह्यतइत्यत आह । अन्यथा ३०
 वस्तुनिर्देश इति । अर्थमाचमनेन प्रतिपाद्यते न पुनः समास इत्यर्थः ।
 अथ कस्मात् समास एव तेन विग्रहेण न प्रतिपाद्यतइत्यत आह ।
 समासे हि अक्षस्येति पट्टी न श्रूयेतेति । यदि सूत्रगतस्य प्रत्यक्षपद-
 स्याव्ययीभावः समासोऽन्यत्र पुनरस्य कः समास इति पृच्छति । कः
 पुनरिति । उत्तर प्रादिसमास इति । तथा हि । प्राप्तापन्नापूर्वगतिसमा-
 सेषु परबलिङ्गताप्रतिषेधादभिधेयलिङ्गेणदानात् प्रत्यक्षोऽर्थः प्रत्यक्षा बुद्धिः
 प्रत्यक्ष ज्ञानमित्यभिधेयलिङ्गता सिद्धा भवति । क्व चित् पाठः समासे हि
 प्रत्यक्षस्येति पट्टी न श्रूयतइति । सूत्रलिखक्याऽव्ययीभाव इत्युक्तम् । तत्र
 शङ्कते । कस्मात्पुनः सूत्रविषयस्येत्युच्यते यावता सर्वत्र कस्मादव्ययीभावो
 न भवतीति । तत्रेदमुच्यते । समासे हि अव्ययीभावसमासे हि सर्वत्र
 प्रत्यक्षस्येति पट्टी न श्रूयेतेति । व्युत्पत्तिनिमित्तमात्र चेद प्रत्यक्षशब्दस्य न
 प्रवृत्तिनिमित्तम् । तस्मान्नेन्द्रियगतैर्गुणसामान्यादिभिर्व्यभिचारः प्रवृत्तिहेतु-
 स्त्वर्थसाक्षात्कारिज्ञानजनकत्वम् । तन्निमित्तः खल्वय प्रत्यक्षशब्दस्तत्र
 तत्र लौकिकपरीक्षकेः प्रयुज्यते । मयूरशब्देः मयूरत्वसामान्यनिग्रन्थनः कासु
 चिदेव पक्षिव्यक्तिषु घटतेमानो मह्यः रौतौत्यन्वाख्यायते । तदिदं प्रत्यक्ष-
 मुद्विष्टमपि सत् प्रमाणतदाभासपक्षीर्णमिति तद्विवेकाय स्वयमुपयुज्यते ।
 यदि तूद्वेयपदं तद्विवेचयेत् कृतं तर्हि लक्षणप्रत्येन विगृह्यवाक्यगता च
 वृत्तिर्भाष्यकृता व्याख्याता । वृत्तिस्तु सन्निकर्षो ज्ञानं वा । वृत्तिरिति हि
 व्यापारः । स तु व्यापार उच्यते यः कारकैः फले जनयितव्ये चरमभाष्यो
 धर्मभेदः फलोत्पादानुकूलोऽपेक्ष्यते यथा पटे जनयितव्ये तन्नुभिरचरम-
 भाषिनः संयोगभेदाः स्वर्गे जनयितव्ये यागेनापूर्वमात्मधर्मः । तथेहापि
 शब्दिगादिना प्रमाणेन प्रमाया फले प्रवृत्तेन तदुत्पादनानुकूलः सन्निकर्षो
 ज्ञानं वा चरमभाष्यो धर्मभेदोऽपेक्ष्यतइति भवति व्यापारः स एव वृत्ति-
 रित्याख्यायते । व्यवस्था दर्शयति यदा सन्निकर्षो व्यापार शब्दिगादेः भा-
 प्रमाणस्य तदा ज्ञानमालोचनं वा सन्निकृत्यकं वा साक्षात्कारिज्ञानं प्रमितिः
 फलम् । उभयस्यापीन्द्रियव्यापारात् सन्निकर्षोपराभिधानादुत्पत्तेः । न चा-
 न्तरालिकेन निर्विकल्पकेनेन्द्रियव्यापारविच्छेद इति प्रत्यक्षव्याख्यानायसरे

निषेदयिष्यते । यदा ज्ञानमालोचनं वा विकल्पो वा व्यापार इन्द्रियादीनां
तदा हानोपादानोपेक्षाबुद्धयः फलं तथोपादेयमिदं सलिलमिति बुद्धि-
रनागतोपादानविशिष्टं सलिलमात्म्यमाना न साक्षात्कारयती सलिलमात्रसा-
क्षात्कारस्तु स्यात् । न च तन्मात्रमस्य फलमपि तूपादेयता सा च परोक्षा
अनागतत्वात् । तस्मादुपादीयते ऽनेनेत्युपादानम् उपादानं चासौ बुद्धिज्चे-
त्युपादानबुद्धिः ततोयालोचनं*मथ तोषयिकृत्यो ऽथ च तज्जातीये दृष्टव-
रपिषोपशमनहेतुभावस्य स्मृतिबीजसंस्कारोद्बोधः अथ तस्य स्मरणम्
अथ लिङ्गपरामर्शः तज्जातीय चेदमिति । तद्विदं लिङ्गपरामर्शविज्ञान सा-
क्षात्कारवत् । लिङ्गे विनश्यदवस्थव्याप्तिस्मरणसहकारिदृश्यमानस्य सलिलस्य
पिषोपशमनहेतुतया अनुमानमुखेनोपादानबुद्धिर्बुध्यते । अनुमिमानः स्वरू-
पे तथाभावे तदुपादित्युः समोहमानस्तदुपादते । न च व्याप्तिस्मृतिविच्छि-
न्नमालोचनं वा विकल्पो वा न लिङ्गपरामर्शज्ञानहेतुरिति याच्यम् । तदुद्बो-
धितसंस्कारद्वारेण व्याप्तिस्मरणे परामर्शे च तस्य तदानीमसतो ऽपि कारण-
त्वात् । न च यत्तु कृषिदम् सस्याधिगमसमये समस्ति न च यागादिकं
स्यर्गाद्युत्पत्तिरसमये न च चिबृत्कषायणनं विरेकसमये । आन्तरालिककार्य-
परंपरया तु तत्तत्कार्यसाधनत्वं सर्वत्र समानम् । स्यादेतत् का पुनरियं
पिषोपशमनशक्तिस्तोषस्य वा ऽनुमानगोचरः । न तावन्मीमांसकवदती-
न्द्रिया शक्तिरस्माभिरभ्युपेयते । किं तु कारणानां स्वरूपं वा सहकारिसा-
कल्यं वा तत्र स्वरूप हेतूनां प्रत्यक्षमेव सहकारिणां प्रत्यक्षाप्रत्यक्षाणां सा-
कल्यं कार्यसमुत्पादव्याज्जनीयं न तु ततोयत्तुपमादयेनाच्छेद्यानुमानं त-
त्किमपरमवशिष्यते यदनुमानस्य गोचर इति । अत्रोच्यते न वयमतीन्द्रियं
सामर्थ्यमातिग्राह्ये नापि सहकारिसाकल्यानुमानं किन्तु स्वरूपस्य कार्यसंब-
न्धिताम् । न चेयं स्वरूपमेव दृष्टव्यस्येव नारिकेलद्वीपादागतस्यापि बहि-
र्दर्शनमात्राद् बाह्यकत्वावगमप्रसङ्गात् । तस्मात् कार्योपहितं स्वरूपमनुमे-
यम् । इदमेव चास्य कार्योपधानं यत्कार्योत्पादात्पूर्वमवश्यं भावः आन-
न्तार्यनियमः । न च तज्जातीयस्य दृष्टव्यस्य तथाभावादयेने ऽपि दृश्य-
मानस्य तोषस्य तद् दृष्टं भवति येन तत्र स्मर्येत । न खलुज्जयिन्यामुपल-

व्यस्य सोधस्य षाटलिपुषे स्मरन्त्यध्वान्ताः । उपादानेन हान व्याख्यातम् । न
 घोषेष्वाऽनुपादानतया हानपक्षे नि सिद्धिः । अहानतयोपादानपक्षनिःघोषस-
 क्तात् । उपादान प्रयत्नप्रसवहेतुतया नोपादानमिति चेत् किमिय हानप्रयत्न-
 मपि प्रसूते यतो हान स्यात् । तस्माद् या नोमयप्रयत्नप्रसवहेतुः घोषेष्वाबुद्धि-
 स्तृतीयो लोकप्रसिद्धेति सिद्धम् । प्रत्यक्षषट्पदव्युत्पत्तिं दर्शयित्वा अनुमाना-
 दिपदेष्वपि व्युत्पत्तिं दर्शयति एवमनुमानादिष्वपि इति । तत्रेदमनुमा- ३० । ८
 नव्युत्पत्तिपर भाष्यं मितेन लिङ्गेन लिङ्गिनोऽर्थस्य पश्चान्मानमनु-
 मानमिति । मितिर्मानं तया च लिङ्गदर्शनेद्वौचित्यवस्कारवा स्मृतिर्वि-
 भिन्ना तस्याः मितेरन्यत्वेन लोकसिद्धत्वात् । मितेनेत्यन्धानसदेहविपर्ययाच्च
 लिङ्गविषया निरस्ता भवन्ति तथाऽपि मितेनाद्यस्य हान शब्दे तथा
 ऽप्यस्तीत्यत उक्तं लिङ्गेनेति । अपवधर्मता निवर्तयति लिङ्गिन इति ।
 चर्मिणः प्रत्यक्षगोचरत्वात् कृतमनुमानेनेत्यत उक्तमर्थस्येति । अर्थ्यते सा-
 ध्यते इत्यर्थः न हि धर्मोऽस्यरूपेणार्थ्यते किं तु विज्ञावितधर्मबोधेऽप्यु-
 द्यत्यर्थः । पश्चादित्यनुशब्दस्य व्याख्या । तदेतद्भाष्यमनुभाष्य आचिषति मिते-
 ति । कस्मादयुक्तम् इत्यत आह । फलाभावादिति । एतद्विभवते । एत-
 स्मिन्निति । अनुमानज्ञानस्य फलावस्थायामेवार्थो मितइति मेघ नावधिष्यते
 यचेतत् सिद्धं सप्रमाणं भवेदित्यर्थः । तत्र फलविशेषपक्षमाख्योयतइत्यध्या-
 हृत्य समाधत्ते नैप दोष इति । अनध्याहारेणाप्यदोष इति समाधानान्तर-
 माह । भवतु चेति । पूर्वोक्तदोष स्मारयति । ननु चेति । परिहरति । न दोष
 इति । अथ कस्माद्धानादिपिपय प्रमाणमुच्यते न स्वगोचरं प्रतीत्यत आह ।
 सर्वं च प्रमाणमिति । यद्यपि बह्विबिज्ञानस्यानुमानस्य सतो हेयत्यादिकं नि-
 पयन्ताचेन्न तस्य प्रामाण्यात् । अथ प्रमाणफलयोर्भिन्नविषयत्वेन विप्रतिपत्त्या प्र-
 माणफलभावायोगात् । न हि पनवधिपक्षे परशुना खडिरे द्वेधौभावो भवति ।
 तथाऽपि फलान्तरानपेक्षमुत्पत्तावेव विज्ञाने यत्प्रकाशते स तस्य विषयः । तत्र
 न प्रमाणं फलान्तराजनकत्वात् । अयि तु फलमेवेत्यर्थः । विषयान्तरं
 प्रति तत्प्रमाद्यमित्याह । विषयान्तरमिति । देशयति यदीति । भाष्ये ११ । १
 घनश्चेत् प्रमाणशब्दः फलमस्यार्थः न तु फलं स्वविषये करणन्तज्ज्ञानस्य
 तज्जनकेनैव कृतत्वात् । न च स्वविषयादन्यदस्य विषयान्तरं सम-

१० वति प्रतिप्रसङ्गादिति भावः । परिहरति । उक्तं फलमिति । यद्यपि यच्च
 फलं सोऽस्योत्पत्तिको विषयस्तथाऽपि यत्तानेन प्रमाणेन सता दानादिबु-
 द्ध्यो जनयितव्या सोऽपि ध्यापारेण विषय इति भावः । फलत्वमत्र हेतु-
 माह । ज्ञातव्येति । परोक्षार्थोपगहितया हेयादियुद्ध्यः प्रत्यक्षफलं न भवन्ति
 भवन्ति त्वनुमानस्येति । नियमवादिना मतमुपन्यस्य दूषयति । केचित्
 तिष्ठति । अनियमं तोचयमान आह । उभयं त्विति । अनुमानशब्दवत् फलेन
 निर्वचनीयत्वमुपमानशब्दस्येति मन्वान आक्षिपति । सामीप्येति । समाधत्ते
 नास्ति व्यर्थात् इति । नेयमुपमानशब्दस्य फलेन निरुक्तिरपि तु प्रमाणेन
 निरुक्तिरिति न ध्यायात् इत्यर्थः । शब्दविषया प्रतिवर्तिः शब्दं प्रमाणम् ।
 यत् यत्तु चैव गा घघानेति वाक्यमिदमित्यनुसधानात्मकं स्मात्तं ज्ञानमुपजा-
 यते तत्पदाद्येस्मरणसहकारिविशिष्टार्थविषय विज्ञानं प्रसूते तच्छाब्दं प्रमाणम् ।
 प्रमाणमुक्त्वा फलमस्याह । फलं तदेव । यदा होतुं प्रमाणं तदा वाक्याद्यै-
 विज्ञानं फलं यदाऽनुमानजं वाक्यार्थविज्ञानं प्रमाणं तदा दानोपादानादिबु-
 द्ध्यः फलमित्यर्थः । अत्र प्रत्यक्षादीनां क्रमेद्वेषप्रयोजनं प्रत्येकदेशिमतमुप-
 न्यस्यति । केचित्तिष्ठति । प्रत्यक्षपरा हि प्रमाणांतरजन्याः प्रमितय इति
 प्रत्यक्षस्य प्राधान्यम् । यद्यपि किंचिदनुमानमनुमानपूर्वकमपि तथाऽपि
 प्रायेण प्रत्यक्षपूर्वकम् उभयानुमानं तु प्रत्यक्षपूर्वकमपि शब्दपूर्वकमेवेत्यस्यानुमाना-
 दपकर्षः । स्मरणसहकारिताऽनुमानसादृश्यमुपमानस्यास्तीति अनुमानान्तर-
 मुद्वेयः । अल्पज्ञानार्थीन च बहुज्ञानमित्यल्पविषयप्रत्यक्षाद्युद्वेगेभ्यः परो-
 बहुविषयशब्दोद्वेग इति । तदेतदेकदेशिमतमेकदेश्यन्तरमतेन दूषयति ।
 तद्यायुक्तमित्यपर इति । अकिण्वो हि प्रथम महाविषयमेव दुरवधारण-
 त्यान्निरूपयति । अल्पविषयस्तु किण्वोऽपि शक्तो निरूपयितुम् अतो महाविष-
 ३१ । १२ यस्य प्राथम्यमत्र हेतुर्न चरमत्वव्यत्यर्थः । अनन्तरमतं दूषयति । एतच्चेति ।
 एतावता क्रममात्रं भवेत्तु तद्विशेषनियम इत्यर्थः । स्मरति विमर्षपूर्वे स्वाभिमत
 क्रममनियमहेतुमश्रयत्वेन पूर्वकदेशिमतमपणकरोति तस्मादन्य इति ।
 विमर्षनिमित्तं विप्रतिपत्तिमाह । प्रत्यक्षं पूर्वं प्राधान्यादित्येकः महावि-
 पयत्वाचादौ शब्दोपदेश इत्यपरः । तत्र महाविषयमत्यमनेकान्तिकं सत्ता-
 गमस्येव पूर्वोपदेशं सम्यगीत्याह । उभयमिति । पृच्छति । कथमिति ।

उत्तरं प्रत्यक्षेणापीति । महाविषयत्वं लक्षणसाधारणधर्मदर्शननिमित्तं सहे-
तुमाह । तच्चेति । अमिमतेन हेतुना क्रमविशेषनियममवतारयति ।
प्रत्यक्षस्वेतीति । यद्यपि प्रमितेः प्रत्यक्षपरत्वेन प्रत्यक्षस्य प्राधान्यं तथा
ऽपि शास्त्रे व्युत्पाद्यत्वेनानुमानस्यापि तदस्तीति साधारणतया न हेतु-
रिति भावः । स्यादेतद् व्यवस्थितविषयं प्रत्यक्षं नानुमानविषये प्रवर्तते
न नानुमानमगृहीतसंबन्धमुदेति । न च संबन्धग्रहः संबन्धिग्रहणम-
न्तरेण न नानुमानविषये सामान्यरूपे संबन्धिनं प्रत्यक्षं प्रवर्तते । अनु-
मानान्तरेण यद्वये ऽनवस्था तस्मात् कारणमावात्तानुमानमस्ति । एतेन
शब्दोपमाने अपि परास्ते तयोरेव संबन्धसंबन्धेनाधीनजन्यत्वात् । तस्मा-
त्तत्प्रत्यक्षं प्रमाणमिति विभागवचनमनुपपन्नमिति शङ्कामपनेतु विमर्षपूर्-
वकं विचारयति स्म भाष्यकारः किं पुनः प्रमाणापीति । तदेतद्वाच्य-
मनुभाष्याध्याख्याने हेतुमाह किं पुनरेतानीति । सा चेयं प्रमितिः प्रत्य-
क्षपरेति भाष्यं तदनुभाष्य हेतुमाह । सेयमिति । आकाङ्क्षाभाषप्रतिपाद-
नाय प्रतीतिस्वरूपं क्रमं चाह । यथा ऽयमिति । आहित उत्पादितः
प्रत्ययो निरूप्यो यस्य संबन्धोपधाने वहि प्रति सतया संदिग्धे न हि
निश्चयाय प्रवर्तितव्यमेवानिश्चितस्तु विनिश्चयाय प्रमाणान्तरे प्रवर्तमान-
स्तदव्यवहिततरं मन्यते । धूमाद्गत्येनेति । अङ्गत्वं व्यापक्यम् । व्याप्यं
पुनर्व्यापिक्रियायां कर्मत्वेन प्रधानम् । तत्रनेन धूमव्यापकत्वोपधानेन
धूमाद्गम्यमाने वहिः परोक्ष इति दर्शितम् । अनुपहितप्रकाशस्तु प्रत्यक्षे-
णाव्यवहितवहिस्वरूपप्रकाशः स हि साक्षात्कार इति । तावदं प्रमाता
आकाङ्क्षो यावदुपधानव्यवहितं स्वरूपमुपन्यस्यते । उपधानानपेक्षस्तु प्रत्य-
क्षेणाव्यवहितं सावाद वहि विषयीकृत्य निराकाङ्क्षो भवति । धूमाद्गत्येन
धूमविशेषणत्वेनेति के वित् । तत्तु* प्रकृतानुपयोगितया ऽयुक्तमिति । उप-
संहरति । अतः प्रधानमिति । से ऽयं गुणप्रधानभावो भेदाश्रयो व्य- ३२ । ।
स्यायां भाक्तिः । व्यवस्थितानां प्रत्येकमेकत्वात् । तस्माद् व्यवस्थाया गुण-
प्रधानभावो न चिन्त्यत इति । इति सूचसमाप्तो ।

इति न्यायत्रिसूत्रीतात्पर्यटीका समाप्ता ।

प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषलक्षणानामर्थान्तिप्रसामान्यलक्षणविभागेद्वेष्टहे-
 २ । ८ तुल्येन तदनन्तराभिधानमित्याह । अथ विभक्तानामिति । तत्र तेषु
 मध्ये प्राथम्यात् प्रत्यक्षलक्षणम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि
 सूत्रम् । अस्य तात्पर्यमाह । सूत्रार्थः सूत्रप्रयोजनम् । समानासमान-
 जातीयविशेषरूपत्वम् । समानजातीयमनुमानादि असमानजातीयम् प्रत्य-
 क्षाभासप्रमेयादि तेभ्यो विशेषकृत्य विशेषस्तदस्य सूत्रस्य प्रयोजनम् ।
 यः यत्तु कुतश्चिद् व्यामोहाद् समानासमानजातीयकृतं तद्रूपं न यज्ज्ञोति
 यहीतु से । एनेन लक्षणेन बोध्यते स्वलक्षणक प्रत्यक्षमिति । तस्मात्सामा-
 न्यतः सिद्धिर्विस्तृतप्रत्यक्षमात्रानुवादेन लक्षणविधानपरमिदं सूत्रम् । इत-
 स्त्वरगतलक्षणस्तेनैव विधिष्य प्रत्यक्षतस्य गृह्यतीति समानासमानजातीय-
 ष्यत्येदं सूत्रार्थ उक्त इति । अथ च यत् इत्यध्याहृत्य यत्तदोन्नत्याभि-
 सवन्त्यात् तत्प्रत्यक्षमिति प्रमाणवाचि प्रत्यक्षपदं योजनीयम् । यद्य च ज्ञान-
 प्रामाण्यमते ऽपि यत्तद्विशेष्यज्ञानप्रत्यक्षकल लिङ्गपरामर्शो वा तदपीन्द्रि-
 यार्थसन्निकर्षोत्पन्नत्वादुपेतत्वेन भवति प्रमाणविशेषणमिति नाप्यापकत्वं
 लक्षणस्येति । सूत्रपदार्थे पृच्छति । अथेति । उत्तरम् । इन्द्रियेते ।
 ३ । १५ सन्निकर्षग्रहणभ्यः प्रकारभेद परिचयहेतुः । सन्निकर्षः पुनरिति । पुनः शब्देन
 संयोगसमवायपदोपदानाद् व्यवच्छिन्नति । संयोगपदोपदाने हि ॥ सम-
 वायो लभ्यते समवायपदोपदाने वा न संयोगः । सन्निकर्षपदोपदाने त्व-
 मिमगलाम् । अयं ग्रहणेनार्थमानतया चेत्यस्य रूपयोग्यता दर्शिता न चा-
 सावस्थाकाशादीनामस्तीति सत्यपि संयोगादेः नासाधयेसन्निकर्ष इति तदु-
 दासः । उत्पन्नग्रहणेन ॥ सन्निकर्षस्योत्पादकत्वं सूचितं ततः सत्यप्यर्थस्य-
 रूपयोग्यत्वे समुक्तसंयोगादेरनुत्पादकस्य सन्निकर्षस्य व्युदासः । अन्यथा
 कुट्टादिसमुक्तेनेन्द्रियेण कुट्टादिव्यवहितस्य तत्समुक्तस्य पटादेस्तत्समवे-
 तस्य च रूपदेरपि ग्रहणप्रसङ्गः । न चेतावता त्रिविधं यद्य सन्निकर्षः
 संयोगः समुक्तसमवायः समवायवर्त्तेत साधनम् । स्वतन्त्रव्याघातादनुभवे-
 व्याघातात् । ये हि गुणरूपाश्च सामान्यातिरिक्त सादृश्यमयोन्तर रोचय-
 न्ते तेषां कथं रूपादिभेदानामन्योन्यस्य सादृश्यं प्रत्यक्षं भवेद् न हि तदि-
 न्द्रियेण समुक्तम् । नापीन्द्रियसमुक्तसमवेतम् । तस्माच्चतुर्थः समुक्तसमवेत-

समवायेऽभ्युपगन्तव्यः इतरथा स्वतन्त्रव्याघात इति । अनुभवव्याघा-
 तश्च । अनुभूयन्ते हि रूपत्वगन्धत्वादयः सामान्यविशेषा अनुगतास्तासु
 व्यक्तिषु परस्परव्याघातिमतीषु षते नानुमूयेरन् अस्ति सन्निकर्षान्तरे । यदि
 तु वेदात्याद् ब्रूयान्नानुभूयन्तस्येति तदा प्रतिवक्तव्यं कुतस्थेऽयमनन्तासु
 रूपगन्धादिव्यक्तिषु कुर्यामिति वा गन्ध इति वा व्यपदेशभेदः । वास्तुप-
 त्याद्यापाधिनिबन्धन इति चेद् नाननुसंहितोपाधेरुपहितप्रत्यययोगात् । न
 एतन्ननुसंहितदण्डश्चेत् दण्डीति व्यपदेशयति । न चेन्द्रियाण्यपीन्द्रिया-
 यीन्द्रियदर्शनविषयप्रभञ्जमनुभवन्ति । तस्मादस्मीन्द्रियेण रूपत्वादिसामान्या-
 नुभवेऽयन्नित्यन्यां कासु चिदेव व्यक्तिषु के चिदेव व्यपदेशभेदा इति
 सिद्धं सन्निकर्षान्तरम् । विशेषणभावेन च समुक्तविशेषणं
 च सगृहीतम् । यस्येन्द्रियेण यादृशं सन्निकर्षः, तादृशं तच्च दर्शयति ।
 तत्र चक्षुरिति । शब्दस्यास्मिन्गुणकत्वं कार्यशक्यस्यच्छिन्नस्य नमोभ्रागस्य ईश्वर । १
 श्रोत्रस्यम् आदास्येय शब्दस्य संश्लेषविभागयोनिकत्वं सतानेन श्रोत्रे समु-
 त्पादः समशय इत्यादि द्वितीये निष्पन्नतरमुपपादयिष्यते । अवयवावयव-
 विनो गुणगुणितो क्रियाक्रियायन्तो जातिजातिमन्तो च मिथः सन्नद्धावनुभूयेते
 नान्यथा तन्तुषु पठ इति युक्तः पठ इति पठ, स्यन्दतइति च पठो द्रव्यमिति
 च शुद्धिद्वयपदेशौ स्याताम् । युक्तं पठ इत्यादिसामानाधिकरण्याच्चान न हि
 सन्नन्धचानमिति चेत् किं पुनरिदं सामानाधिकरण्यम् । तादात्म्यमिति
 चेद् न । द्वितीयशुद्धिव्यपदेशयोः पौनस्त्यात् । अपौनस्त्यं चाभिमन्यन्ते
 प्रतिपत्तार, येनान्यतरदुपलभ्यान्यद्रुमुत्पन्ते । न चेत्तं यस्तु ह्यात्मकमि-
 ति युक्तं भेदाधिष्ठानस्य तत्रान्तरीयकस्य द्वित्यस्यैकात्मनि विरोधेनासम्भ-
 वात् । तस्माद्विज्ञेऽयं यस्तुनी सन्नद्धे सामानाधिकरण्येन प्रतीयते । अस-
 मन्धे गोरस्य इतिवत्तदनुपपत्तेः । समन्धेऽपि कुण्डे दधौतिवद्वेषाधिकर-
 ण्यप्रसङ्ग इति चेद् न । शब्दवृत्तिभेदेन सन्नन्धभेदेऽपि सामानाधिकर-
 ण्यवैयर्थ्यव्यवस्थापनात् । न हि घातु दधिशब्द, कुण्डे घर्तते
 कुण्डशब्दो वा दधि । घर्तते तु सुरभिमधुरशुक्तादिशब्दा अभिधेयं निमि-
 तीकृत्य पटादिष्वेव पटादिशब्दा अपि जात्यादि निमित्तीकृत्य द्रव्ये द्रव्य-
 तन्तइति सामानाधिकरण्यं तेन सामानाधिकरण्येऽपि प्रवृत्तनिमित्तानां

नैकाम्य परस्पर नापि द्रव्येण किं तु तैस्तेरन्वितमेक द्रव्य प्रतीयते ।
 शब्दानां तु तत्रैकस्मिन्नावृतेस्तद्वाच्यानामेकात्म्यमः । अयुतसिद्ध्या तु
 फुरहे दधीतिषन्न स्फुटतरो विवेकप्रकाशः । तदेवमस्ति सबद्धा-
 नुभवो न चासौ सवन्धानुभव विनोति सवन्धोऽनुमूयते स
 चायुतसिद्ध्यादिसप्तत्या समवायो न चास्यान्यः समवायोऽनवस्था-
 मात् । न चेन्द्रियेणास्य संयोगोऽदृश्यत्वात् । न चासबद्धस्य ग्रहणम्
 इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वसंमर्धनात् । तस्माद्विशेषणविशेष्यभावः परिशि-
 ष्यते । नन्वयं विशेषणविशेष्यभावोऽन्यत्र सबन्धान्तरपूर्वको दृष्टः ।
 तत्किमत्र सबन्धान्तर कल्प्यता तथा चानवस्थेऽप्युक्तं न चेन्द्रियासबद्धस्य
 ग्रहणं तस्माद्विना संबन्धान्तर विशेषणविशेष्यभाव इति सिद्धम् ।
 एवमभावेऽपि यदिन्द्रियसंयुक्तं वा यदिन्द्रियसंबद्धं वा यथा भूतले
 घटो नास्तीति वा नास्त्यकारेऽनुदात्तस्वर इति वा तस्य समुक्तस्य
 वा विशेषणभावेन समवेतस्य विशेषणभावेन चेन्द्रियप्रत्यासत्त्या ग्रहणम् ।
 न च भूतलादिरूपमेव घटाभावो नार्थान्तरमिति साप्रतम् । सत्यपि घटादौ
 भूतलस्य भावात् । न च केवल्य तस्य धर्मी घटभावविरोधी घटाभावा-
 दन्यः । न च दृश्ये घटादौ भूतलोपलम्भ केवल्यप्रभावः व्यवहारहेतुरिति
 युक्तम् । एवं हि घटसदृशभूतलग्नोऽपि केवल्यमिति घटाभावव्यवहारं
 प्रवर्तयेत् । न ह्यदृश्यो घटस्तदानीं दृश्यमानः दृश्येऽनुपलभ्यमान
 इति तु विशेषणे किमपराद्भूमणलभ्याभावेन तदपराकरणोपलम्भाभावो
 ऽभ्युपेयते । तस्मात्सदिवाचदपि तत्त्वमभ्युपेयम् । तच्च प्रत्यक्षमिन्द्रियव्या-
 पारं इति तत्प्रत्ययात् । न च प्रतियोगिस्मरणव्यवहित इन्द्रियार्थसन्निकर्षो
 नालम्भावधिगम्यमुपजनयितुमिति साप्रतमित्यर्थे दर्शयिष्यामः । सविकल्प-
 कस्य प्रत्यक्षत्वसिद्धेः यथा शब्दस्मरणपूर्वगृहीतपिण्डानुसंधानादयो
 नेन्द्रियव्यापार व्यवदधतीति । न च शब्दस्मरणादीनाम् अनुयोगिता
 भूतलविकल्पक प्रत्यक्षत्वात् स्यात्तमव्यवधायकमिति न्यायाद् घटस्य
 तु प्रतियोगितेति साप्रतम् । कस्य पुनः प्रतियोगी घटः । तदभावस्येति
 चेद् भवतु घटाभावानुभवस्य तु घटस्मरण हेतुरिति न प्रतियोगि किं तु
 अनुयोग्येव । ननु स्यरूपमात्रं दृष्टं धर्माद्यर्थे स्मरणेन अहित्तिंगतश्चेन्न यदा

पृच्छति केन चिद्वयस्य तत्र गृहे तदा किमासीन्मेव इति स चेवः प्रति-
योगिस्मरणधिरहात्पूर्वमप्रतिपन्नमेवभावो ऽपि तत्प्रत्यक्षजनितमेवस्मृतिः घटं
ध्यात्वा तदभावमयगम्याह मित्र तत्र नासीन्मेव इति तदियमसतीन्द्रि-
यार्थसंनिर्णयं ऽभाववृत्तिर्भवन्ती प्रत्यक्षाद्यतिरिक्तमभावाख्यं प्रमाणं व्य-
ख्यायतीति । नैतत् । संयुक्तविशेषलक्षणेन मनःसंनिर्णयेण स्मृतव्यस्य
स्मरणाभावं मेवस्य गृहीत्वा तेन लिङ्गेन तदभावस्य तदानीमनुमानात् ।
तथा हि । तद्गृहं तदा मेवभाववत् ज्ञानार्हस्य मेवस्याज्ञाने गृहस्य
ज्ञायमानत्वात् । यद्यस्य ज्ञानार्हस्याज्ञाने ज्ञायते तत्तदभाववत् । यथा
घटाभाववद्गुतलं तथा च गेहं तस्मात्तथा । न च यत्कदा चिदानुमानिकं
तेनेन्द्रियगम्येन न भवितव्यम् । प्रमाणसंप्रत्यक्षव्यवस्थापनात् । तत्स्थितं विशेषे
यथाभावादभावस्येन्द्रियप्रमेयतेति । संयोगसमवायपदपरिहारेण सन्निकर्षपदे-
पादानस्य प्रयोगनमाह सो ऽयं सन्निकर्षशब्द इति ।

३३ ।

तदनेन प्रत्यक्षेनेन्द्रियस्यार्थेन सन्निकर्षाद्यदुत्पद्यते ज्ञानं तत्प्र-
त्यक्षमिति भाव्यं व्याख्यातम् । संप्रति न तर्हीति चोद्यभाष्यं व्याचष्टे
यदीन्द्रियार्थेति । प्रत्यक्षज्ञानकारणमिधानप्रवृत्तस्तदेकदेशं यदक्षकुशलः
सूचकारः स्यादित्यर्थः । कारणान्तराणि दर्शयति तद्यथेति । विषयप्रयोगि
चक्षुरालोकश्च तत्स्थं रूपमात्मीयेन हि हृदयेणालोकचक्षुषी द्रव्यं दर्शयन्
इति स्थितिः । महत्त्वं वा ऽनेकद्रव्यावत्त्वं वा अनेकद्रव्या अश्रययास्त-
द्रव्यत्वमवयविने महत्त एव न ह्यणुकस्य तस्मादन्योन्यनिरपेक्षत्वं महत्त्वाने-
कद्रव्यावत्त्वयोरिति विकल्प एव न्याय्य इति । सत्यप्येवंलक्षणकत्वे चक्षुर-
वयविनस्तेजसस्य न चाक्षुषत्वमित्यत उक्तम् । उपलब्धिफलः संस्कार
इति । धर्माधर्मनिमित्त उद्भवसमाख्यातः संस्कार उपलब्धिफलो न चासौ
चक्षुषि । तस्यादृष्टव्येनानुद्भूतरूपस्यैवेत्यादित्यर्थः । परिहरति न वक्त-
व्यानीति । प्रत्यक्षलक्षणप्रवृत्तो हि सूचकारस्तदेव ब्रूयात् यदस्यासाधारणं
न तु यदपि साधारणमस्य कारणं न हि ततस्य लक्षणमतिव्याप्रेरित्यर्थः ।
तदनेन नेदमित्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । असाधारणं कारणं चेत्प्रत्यक्ष-
लक्षणायोगादेयं हन्तान्यदप्यस्यासाधारणमस्ति कारणमिति तदप्युपदेय-
मिति देशयति । इन्द्रियमनःसंयोगस्तर्हीति । तदनेन मनस्तर्ही-

३४ ।

- ४ । ८ । त्वस्य मायम्याये उक्तो वेदितव्यः । परिहरति न अनेनैव । इन्द्रियार्थसन्निकर्षणैव । तस्येन्द्रियमनःसन्निकर्षणस्योक्तत्वात् । अतदुक्तिसाध्य यत्तेनेव कृता तस्माद्य त्विन्द्रियमनःसन्निकर्षणं न शक्नोति साध्यमित्युम् । न च मुख्यज्ञाने मानसे अस्तीन्द्रियमनःसन्निकर्षणं इन्द्रियार्थसन्निकर्षणस्तु सर्वव्यापकः । यत्पति हि मनस इन्द्रियस्य सुखादेश्वार्थत्व सिद्धमेवेति । सन्निति व्यापकत्वमभ्युपेत्य परीहान्तरमाह इन्द्रियार्थेति । यदापीन्द्रियमनःसन्निकर्षणं ऽपीन्द्रियमनसि प्रत्यक्षज्ञानस्य विशेषरूपमिन्द्रियेष व्यपदेशाद् इन्द्रियज्ञानमिति तथा ऽपि मनसा व्यपदेशाभावात्मनःसन्निकर्षणविशेषरूपम् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षणं तृतीयमपि विशेषरूपम् उभाभ्यां प्रत्यक्षज्ञानस्य व्यपदेशादित्ययमस्येन्द्रियमनःसन्निकर्षणद्विशेष इति । चेदयति यदा त्वित्ति । सुखदः पूर्णपक्ष व्यापकं यति । मुख्यज्ञानस्य हि योगिनेः यद्वात्ममनःसंयोगादात्मनि सुदृष्टो भवति ताः खल्व्वात्मना व्यपदिश्यन्ते आत्मसुदृष्टय इति । मनसा च व्यपदिश्यन्ते मनेऽनुदृष्टय इति । तस्मादुभाभ्यां व्यपदेशादुभयोर्विशेषरूपमितीन्द्रियार्थसन्निकर्षणद्वि-
 १ सन्निकर्षणं । यत्तस्य इत्यर्थः । परिहरति यच्चेति । चे ऽन्वयः । यदेशाधार-
 २ यं तद्व्यपदेशमात्मनसि कारणत्वेन तेन व्यपदिश्यत इत्यर्थः । परिहरति
 ३ अतदुक्तं भवति । यदा चक्षुषा इन्द्रियत्वेन ज्ञान व्यपदिश्यते चाक्षुष-
 ४ मिति तथा मनसा ऽपीन्द्रियेण व्यपदिश्यते ज्ञान मानसमिति । यत्र यथा
 ५ रूपेणार्थेन व्यपदिश्यते ज्ञान रूपज्ञानमिति तथा आत्मना ऽप्यर्थेन व्यप-
 ६ दिश्यते आत्मज्ञानमिति । तत्र साधारणत्वमेव तयोः । यत्र त्विन्द्रि-
 ७ यान्तामेशसाधारणं लिङ्गादि वा तत्रात्मा नार्थः ऽपि तु प्रमातृत्वम् । तथा
 ८ रूपादिज्ञाने अनुमाणादिज्ञाने वा न तत्र ज्ञान मानसमिति वा आत्मज्ञान-
 ९ मिति वा व्यपदेशः । कस्य हेतोः । तयो साधारण्यात् । आत्मम-
 १० नःसन्निकर्षणमित्यिन्द्रियार्थसन्निकर्षणं संगृहीतो न त्विन्द्रियार्थसन्निकर्षणस्यैव सया-
 ११ । १२ । उक्तो ऽप्यवकृत्याटिति । एकदेशिनः परीहारमुपन्यस्यति । इन्द्रियमनःसं-
 १२ योगस्य वा ग्रहणं भेदे ऽभेदात् । यदा हि नगरयोषितः कुलूहलात् प्रविष्टि-
 १३ तमनसो विक्रान्तिः स्पन्दनयनोत्पन्नाः मोक्षमानागवाक्षरेत्येति सन्न-
 १४ स्याद्वनमतिपरिपोषितपरायणं गोपुरेण निविशमानमानोक्तयति तदा यत्सा-

सामेकेनेनेन्द्रियमनःसंयोगेन क्रमवदनेकेन्द्रियार्थसन्निकर्षसहकारिणा भिन्न-
मयन्ति ह्यास्तिकाश्वयोगादिप्रत्यक्षज्ञानानि ध्यायन्ते । तदिदमाह यस्मादिति । ३४ । १
देगच्छति । यदीति । यदा हि मन्द गच्छति गति दूरतः सयुनासमवायेनेन्द्रि-
यार्थसन्निकर्षेण शुक्तो गौरित्यन्तावोद् अथ प्रत्यासीदन् गच्छतीत्यपि विजानाति
तेनैव सयुक्तसमवायेन सन्निकर्षेण तेन प्रत्यक्षज्ञानस्य शुक्त इति च गच्छतीति
च भेदे ऽपीन्द्रियार्थसन्निकर्षो न भिद्यते । तस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षे तुल्यात्वा-
दिन्द्रियमनःसंयोगेऽपि तत्र यत्तद्व्य इत्यर्थः । परिहरति । न वक्तव्यः ।
कृतः । उत्तोरारत्वादिति । तद्विभजते । उत्तौति । ननु भयत्युक्तमुत्तर भेदे
ऽभेदादित्यस्याद्यैः समाधत्तव्य इत्यत आह अनभ्युपगमाच्च । एकदेशि-
मतमस्माभिर्नाभ्युपेयते तस्मान्न समाधेयमित्यर्थः । तत्किमिदानीं भिद्यमा-
नस्य प्रत्यक्षज्ञानस्य नार्यं भिद्यते इति समानत्वात्सोक्त इति भाष्य-
मनुपपन्नमेव नैत्याह । इन्द्रियमनःसंयोगस्य चाग्रहणं समानत्वात् ।
पृच्छति केनेति । उत्तरमात्ममन इति । पुनः पृच्छति किं पुनः समानत्वम् ।
उत्तर व्यपदेशाभाच्च इत्युक्तम् । तेन भाष्यस्यापमर्थं प्रत्यक्षज्ञानस्य रूप-
ज्ञानस्य रूपज्ञानमिति वा चक्षुर्बुद्धिज्ञानमिति वा व्यपदेशेन भिद्यमानस्यात्मम-
नःसंयोग इवार्थमिन्द्रियमनःसंयोगो न भिद्यते । एव हि स भिद्यते यदि
स्यैवैवन्धिवाचकेन व्यपदेशेन स्यमन्यते व्यावर्त्यते न विशेषेण विशिष्ट विशेष-
णं ज्ञानमन्यन्ते व्यावर्त्येत् । न त्वस्तीन्द्रियमनःसन्निकर्षाधाराभ्यामिन्द्रि-
यमनोभ्यां प्रत्येकमस्य व्यपदेशो यथेन्द्रियार्थसन्निकर्षाधाराभ्यामिन्द्रियार्थाभ्यां
व्यपदेशो रूपज्ञानमिति चक्षुर्बुद्धिज्ञानमिति वा । तस्माद्व्यपदेशाभाच्च चात्ममनःस-
न्निकर्षेण साम्यामिन्द्रियमनःसन्निकर्षस्य तस्मात्समानत्वात्सोक्त इति । प्रकारान्तरं
समानत्वे दर्शयति । अतीन्द्रियाधारता चेति । लक्षणं हि प्रविष्टं भवति ३५ । १
यथा धूमे वहेः । न चातीन्द्रियद्वयाधारसन्निकर्षस्तथा प्रसिद्धो यथेन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षो ऽर्थस्य संबन्धिन एकस्य प्रसिद्धत्वाद् इन्द्रियमनयोस्तु द्वयोरतीन्द्रिय-
त्वात् । आत्मा तु यदापि युष्मानस्य शरीराद्यतिरिक्तः प्रत्यक्षः तथाप्य-
स्मदादीनां न तथेत्थतीन्द्रिय उक्तः तदनेनातीन्द्रियाधारत्वं स्वरूपेणो-
क्तम् । तदेवं विषयावृत्तित्वमनोवृत्तित्वाभ्यामतीन्द्रियाधारत्वं सामान्यमाह

- ५ । १ विषयावृत्तित्वं चेति । उपसहरति तस्मादिति । समानत्वादिति भा-
 ष्योक्तो हेतुः परितार्यत्वादिति स्यात्तः । आधिपति । इन्द्रियार्थस-
 मिकर्षोत्पन्नमित्युक्तमिति । सान्तरयहणादिति हेतुं विभजते । विप्र-
 कृष्टेति । ननु नायं विप्रकृष्टश्चतुषस्तत्र प्राप्तेरित्यत आह न च चतुष-
 इति । कस्मादित्यत आह भूतविशेषस्येति । बाह्यो भूतविशेष आलोक-
 स्तस्य प्रसाद इन्द्रियाध्ययनायकत्वं कुड्यादिभ्यो विशेषः यः यलु काया-
 भ्रष्टतादिषु स्यच्छेषु समस्ति । स्यादेतत् । अस्ति कृष्णसारलक्ष्यो भूत-
 विशेषः प्रसन्नान्धस्यापि अतस्तस्यापि रूपोपलब्धिः स्यादित्यत आह त-
 त्प्राप्त्यापूर्वकेति । रूपोपभोगतृष्या हि तत्साधनं कृष्णसारमपि विषयी-
 करोति । यतदुक्तं भवति । भूतविशेषः कर्म्मोपेतो रूपं च चक्षुरवच-
 रित्युच्यते । कर्म्मवशात् तु प्रसन्नान्धस्य न रूपं चक्षुरिति न चतुः । अस्तु
 गोलकमेव चतुः किमेतावतापीत्यत आह न चेति । विच्छिन्नं गोलकमयो-
 दनुभूयतइत्यर्थः । तदेव वस्तुनः सान्तरस्य यहणमप्राप्यकारित्वे हेतु-
 क्तम् । केचित् तु सान्तरम् इति यहणविशेषणं हेतुं कुर्वन्ति तन्मतमुप-
 न्यस्यति । अपरे त्विति । साध्यविषयमादस्य व्यतिरेकं दर्शयति । न हि
 प्राप्यकारिष्यति । वक्ष्यधर्मेतामाह दृष्टं त्विति । यद्योक्तमप्राप्यकारि-
 त्वे साधनं पृथुतरयहणादिति तद्विभजते । पृथुतरेति । ह्याश्रयो हि संयोगो
 ऽल्पमेव संयोगिनमनुबध्यते न महान्तम् । न जातु रयादिसंयोगा नमो
 व्यस्तुशते मा भूत्सर्वत्र रयादीनां तत्संयोगादीनां चोपलब्धिः तेन यात्र
 न्मात्रं राश्ट्रकादेर्गोलकेन व्याप्तं तावन्मात्रस्य यहणप्रसङ्गः । हेत्वनन्तरं आह
 दिगिति । अस्यापि व्यतिरेकमुपेन गमकृत्य दर्शयति । यदि प्राप्यका-
- ३६ । १ इति । अपरमपि हेतुमाह सन्निकृष्टेति । यथापि गतिक्षणानां प्रत्येक-
 स्थाप्यस्य देशान्तरविभागसंयोगोपजननं प्रति चित्रतायामविशेषः स्यादप्र-
 श्रयासमो वा विशेषस्तथा ऽप्या चाण्डानविभागद्व आ च प्राप्योपदेशाद्रे-
 रन्तरालयती यायान् गतिक्षणप्रत्ययः पूर्व्यापरीभूतो गतिरिह विवक्षितस्तस्य
 सान्तरत्वं मन्दार्थं शिन्ध्यः । नेरन्तर्ये पाटत्र चित्रता । तामिमं गतिप्र-
 मिन्दद् नेरन्तर्येण कुर्यदपि सन्निकृष्टमात्रं प्राप्नोति न विप्रकृष्टेन ह्यन्यकालं
 किन्तु विप्रकृष्टं चिरेणेति । यथोक्तं दिग्भागेन । सान्तरयहणं न म्यात् प्राप्ति

ज्ञाने ऽधिकस्य च । वहिर्धर्तित्वादिन्द्रियस्योपपन्नं सान्तरग्रहणमिति चेद् अत
उक्तम् । अधिग्रानादृहिर्नार्धं किं त्वधिग्रानदेश एवेन्द्रियम् । कुतः तच्चिक्कि-
त्सादियोगात् । सत्यपि च वहिर्भावेन शक्तिविषये क्षणे । यदि च स्यात्तदा
अप्येदप्युन्मील्य निमीलनाद् । यदि च स्यादुन्मील्य निमीलितनयने ऽपि
रूपं पश्येत् उन्मीलनादस्ति बहिरिन्द्रियमिति । तद्वर्तिशकारः सान्तरग्रह-
णादिति हेतुं विवक्ष्यं दूषयति यत्तावदिति । सान्तरता खल्वप्राप्तिसा- ३६ ।
हव्यादप्राप्तिं लक्षयति । हेत्वर्थस्य प्रतिज्ञार्थेनाधिग्रत्वात्प्रमेदेन । तदुक्तं प्र-
तिज्ञार्थाच्च भिद्यत इति । हेतुप्रतिज्ञापदवाच्यात्वेन भेदमुपव्याख्यास्याक्षेप-
कभावे द्रष्टव्यः । तस्य व्यवधायकत्वादिति । रूपवतो ऽप्रसादस्यभा-
वस्य कुत्रादेरित्यर्थः । यत्तु प्रसादस्वभावं तेजः तन्न गृह्यते किं तु तस्य
रूपमात्रं विस्फारिताक्षेण दृश्यते । तदाप्यत्र च द्रव्यं साधयिष्यते । न च
गुणो द्रव्यस्यान्तरम् । मा भूद्गन्धादिभिरन्तरं द्रव्यस्य मा न भूतां च
निरन्तरे द्रव्ये । स्वगुणाभ्यामन्तरितत्वात् । न चापातवन्मालोचनं वा
विकल्पो वा द्रव्यानुमानं प्रतीयते येन रूपज्ञानानुमितं द्रव्यमिन्द्रियार्थयो-
र्द्रव्ययोरन्तरं स्यात् । अथ च रूपमात्रमगृह्यमाणे द्रव्ये स्वतन्त्रं गन्धा-
दिवद्गृह्यमाणं कथमन्तरा स्वाश्रयमनुमापयेत् । आकाशादीनामाश्रयणाम-
वश्यात् । तस्माद्विविक्तावयवतेजोऽवर्णाधिद्रव्याप्रत्यक्षत्वसमारोपमन्त्रेण दूषणं
बल्यमात्रं त्वन्यथाविदुत्वदूषणं पारमार्थिकं द्रष्टव्यम् । अत्राभावे उत्तर-
शब्दवाच्य इति नास्माकं भूतद्रव्याभावादन्वयाकाशमस्तीति भाषः ।
दूषयति । स स्वतन्त्रश्चक्षुर्निर्गम्यो न भवति । इन्द्रियं चाथैवान्तरा
ऽभावे यावत्स्तेन सहाय्यस्य ग्रहणं सान्तरग्रहणं न चेन्द्रियार्थयोर्मध्ये
कस्य चित्संयुक्तस्य वा समवेतस्य वा ग्रहणमस्ति यतन्त्रो ऽयमभावे
गृह्यते इति भाषः । स्यादेतन्मा भूद्गन्तरालिकं संयुक्तं समवेतं वा विशेष्यं
गृह्यमाणमेव तु रूपादि विशेष्यमिति ततन्त्रो ऽयमभावेस्तद्विशेषणत्वेन
निरूपयिष्यते ततश्च सान्तरग्रहणमुपपत्स्यत इत्यत आह तेन सहोप- ३७ । १५
लब्धाविति । प्रतीयते हि त्वगादिभिरथेन्द्रियैः प्राप्यकारिभिरप्यव्याभास-
विशेषणं शिशिरतरं पाथो न चेन्द्रियाख्यमप्राप्यकारिता । तस्मादनेका-
न्ताकम् । अन्यथाभ्युपगमेनैतदुक्तम् । अन्यथाभावे तु विरुद्धमिति भाषः । न

- ६ । १६ च तेजसं रूपमन्तर येन सान्तरयद्वयं स्यादित्याह न चान्या गतिरिति ।
यथा चेतनयोपपादितमधस्तात् । ये तु सान्तर इति यद्वयमिति हेतुमाहु-
स्तान्प्रति दूषणमाह यैरपीति । अन्यथासिद्धत्वे हेतुमाह शरीरेति ।
शरीरावच्छिन्नाः यत्त्वात्मानः शरीरायतनाः शरीरमेवात्मानमभिमन्यमाना
अथा ननु भवन्ति । तच्च य एव शरीरासंबद्ध इत्यनुभूयते तमेव सान्तर
इति मन्यते । इन्द्रियसंबन्धो भवतु मा धा भूत् शरीरसंबन्धेन तस्य
व्यग्रादौ न सान्तरत्यामिमान इत्यर्थः । हेत्यन्तरं दूषयति यदपीति ।
संबन्धमात्रेणेति । माययद्वयं सद्यन्धवत्तुपृथग्याप्यर्थं तद्वयेन्द्रियेणार्थस्य
सद्यन्ध इन्द्रियाययवेरर्थस्यार्थायवेतिन्द्रियस्येन्द्रियाययवेरर्थायययानां न
चेतन्निर्यतो विना पृथ्वयता भवतीति पृथ्वयता सूचिता । यथा वर्तिदेवे
विहितमपि तेजः प्रसर्पेत्प्राणादोदरं व्याप्नोति । तत्कस्य हेतोः । पृथ्व-
यत्वादिति । स्वमायतः प्रसरदपि न स्यपरिमाणानुविधायिनं प्रत्ययमाधत्ते
किं तु विषयभेदानुविधायिनम् । विषयनिरूपणाधीननिरूपणा हि प्रत्यया
नेन्द्रियनिरूपणाधीननिरूपणाः । तदिदमुक्तं विषयभेदानुविधायी
प्रत्यय इति । अथमपि हेतुं दूषयति । यत्पुनरिति । देहमर्थं चान्तरा-
यस्थितस्य पृथिव्यादेः संयुक्तसयोगान्धीनत्वं भूयस्त्वं चापेक्षमाणस्येति ।
यगानां चोर्ध्वगिरि सचरता दूरान्तिरुभावे बहुलतमालोकायययमागानां
संयुक्तसयोगान्धभूदस्तथाभ्यामवगन्तव्यः । स च तादृगलौकायययी
प्रत्यक्षोऽन्यथा न रूपमात्रेण तदनुमानं शक्यमित्युक्तम् । न च यगा-
नामुर्ध्वपरि सचरता दूरान्तिरुक्तव्ययः स्यान्न च पतति पतयिषीष्टं प्राप्नो-
तिहेति भवेत्तस्मादन्यथासिद्धेरेष सद्यन्तरेण सद्वयादितिप्रद्वयापि दूषयमिति
- ३७ । १० दृष्टव्यम् । अथमपि हेतुं दूषयति । यत्पुनरिति । युगपद्दृष्टव्यमिदं
तदभिमानमन्यन्यासिद्धः अचिन्त्यो हि तेजसो साधयतिशयेन वेगातिश-
यो यदुदयगिरिशिखरमारोहत्येष मानं बहमण्डले भयनेदरेण्यालोक इत्यभि-
मानो लोकिकानाम् । तादृगं चाक्षुषमपि तेज इति क्रमेणापि गच्छद्
युगपन्न च प्राप्नोति सत्यते । न चेकस्मादेव कर्मणो युगपद्दूरा-
न्तिरुपयोगा भवतीति युक्तम् । तद्वि स्यकार्यं चनयितव्ये स्याद्ययप्रत्या-
यनिमपेक्षते । अन्यथा भयुरास्यस्य देयदत्तस्य कर्म पाटलिपुत्रेण देयदत्तं

योजयेत् । वेगाद्यसम्भारवमपि कर्म न सहसा यरमन्तरालदेशेन च लक्ष्येण
 च योजयति । तस्मान्मिच्छेत् योयपदामिमान इति । चेदयति कथं पुनरि-
 ति । अस्ति हि शाखाचन्द्रमयोर्ग्रहयो योयपदामिमानः न चायमसति बाधके ३७ ।
 मिच्छेते वक्तुं शक्यः सोऽयमबाधितो बोधयत्यप्राप्यकारितां दक्षुप इत्यर्थः ।
 परिहरति इदमिति । इन्द्रियं यदागन्वाऽनागतमथै गृहीयात् किमस्य कुडर-
 टाद्याप्राप्यमपकुर्व्येत् । येन तडाशृतं न गृहीयात् । गतो तु स्पर्शयता प्रसादर-
 क्षितेन सैवास्य प्रतिसङ्केति न प्राप्नोति विषयमप्राप्यं च न गृह्णातीति । प्रयोगस्तु
 दक्षुःशोचै प्राप्य स्वविषये काम्ये कुरुतः जनकत्वे सति तटप्राप्यजनकत्वात् ।
 यज्जनकं सद् यदप्राप्यो यत्र जनयति तत् तत्प्राप्येव तज्जनयति यथा कुम्भ-
 जनको मृदामप्राप्यकुर्वन् कुम्भं तत्प्राप्येव करोति तथा चैतत्तस्मान्नयेति ।
 गुण्यन्तरमाह । दूरान्तिकानुविधानमिति । दूरे नोपलभ्यते अन्तिके
 चोपलभ्यते अप्राप्तिरधिष्ठेण दूरेऽप्युपलभः स्वादृशुपलभ्ये वा अन्तिके
 ऽपि च स्यात् । प्राप्नोति तु दूरं गच्छत् प्रतीकं सत् प्राप्नोति न गृह्णाति
 अतैजसं तैजसमप्यभिभूतं न गृह्णाति । यथेत्कृत्यकारं मध्यन्दिने अन-
 भिमूतं तु मार्तण्डमण्डलं गृह्णात्येवेति । चेदयति विषयीभावादिति ।
 योग्यो हि तादृश इन्द्रियवयः स्वकारणादुपजायः परिणतो वा ऽयं वयश्च
 यथोरप्राप्योरेव सहजग्राह्यभावः व्यग्रहितविप्रकृष्टो च न तौ तादृशौ तत्कि-
 मप्राप्तीयमानप्राप्तिकल्पनयेत्यर्थः । परिहरति तच्च नैवमिति । निषेत्स्येने
 हि क्षणभङ्गपरिणामौ भावानां तेन स्थेमभावां भावानां स्वहृषयोग्यता वा
 महत्वादिर्विषयीभाषः सहकारिसाकल्यं वा ज्ञानोपजननं प्रति परिशिष्यते ।
 तत्र स्वहृषयोग्यतामात्रं चेदास्यीयेत तदा यदेवाव्यग्रहितं सङ्निहितं सद-
 जनयद्विज्ञानं विप्रकृष्टमपि व्यग्रहितमपि तदेवेति तथैव तेन ज्ञानं जनयि-
 तव्यम् । अस्ति हि तस्य तदा ऽपि स्वहृषयोग्यतेति सहकारिसाकल्यं तु
 प्राप्तिरेव तस्मान्न संबन्धमन्तरेण विषयीभाष्य इति सूक्तम् । संदिग्धः पृच्छति
 अथ प्राप्पकारित्वमिति । अग्रमभिधेयः । कुलालादौ प्राप्यकारिणि
 दृष्टं यथा विप्रकृष्टो व्यग्रहितश्च न करोतीति अप्राप्यकारिणि चायस्कान्तादौ ३८ । ५
 दृष्टं यथा विप्रकृष्टो व्यग्रहितश्च लोहं भण्डिमाकर्षति तस्मात्तत्र प्रमाणं
 धत्तव्यमिति उत्तरम् । इन्द्रियत्यमेव प्रमाणं तदेव पञ्चाययवोपपन्नमाह

८। ६। प्राप्यकारीति । यदि ॥ कश्चित् दृष्टान्तस्य साध्याविकलत्वमुद्गात्रयेत्
 त्यगादीनामप्राप्यकारित्वादिति तं प्रत्याह अथ न किं चिदिति । पृच्छति
 अथेति । योग्यतयेव हि कारणानि स्वकार्ये कुर्वन्ति प्राप्तिस्तु स्वरूप-
 योग्यताप्रयुक्तं व्याप्तिमुपजीवति न त्वस्याः स्वाभाविकं व्यापकत्वमिति
 भावः । उत्तरं सोऽपीति । सहकारिणकृत्यं तावन्न प्राप्तेरतिरिच्यत-
 इत्युक्तम् । केयत्वं स्वरूपयोग्यता वक्तव्या । सा च व्यस्तानामप्यस्तीति
 यत्र तत्र व्यवस्थितेभ्योऽपि कार्योत्पादप्रसङ्गः । अयस्कान्तमणेरपि चक्षुष-
 इव प्रतिभेद उपेतव्यः । अन्यथा व्यवधानविप्रकर्षयोरपि लोहाकर्षणप्रस-
 ङ्गात् । न च व्यवधानविप्रकर्षोभावसहितो लोहमाकर्षति व्यवधानविप्रकर्ष-
 योस्तु तदमात्रभावेन न भवतीति सांप्रतम् । प्राप्तेरेव तत्र तत्र कार्योत्पादं
 प्रति उपयोगस्यावेदितत्वात् । योग्यतामात्रस्य चोपाधेरप्यकृतत्वात् । यथा च
 द्रव्यातिरिक्तस्तद्वर्त्मः प्राप्तिस्तथा निवेदयिष्यते । तस्मात्सर्व्वमवदातम् ।
 उपसंहरति । तस्मादिति । यदपि कृष्णसारानुपहोषघाताभ्यां दर्शनादर्शना-
 दिति तत्रोच्यते । तदधिष्ठानानुपहोषघाताभ्यां तस्यानुपहोषघाते । यथा
 कृष्णारब्धनतासेवनच्छेदनाभ्यां तत्फलस्यानुपहोषघातायत इव हि निर्गता
 ऽप्यच्छिन्नमूला चक्षुःसंततिः कार्योप समर्थो न च्छिन्नमूलेति सिद्धम् ।
 पृच्छति अथ ज्ञानेति । प्रत्यक्षसमाज्ञातलक्ष्यानुवादेन लक्षणे विधी-
 यमाने द्वायताण्येतत् ज्ञानमिति लोके साक्षात्कारिज्ञानहेतोः प्रत्यक्षत्वादिति
 भावः । उत्तरं सुखादिव्युदासार्थम्* । तदेव हि लक्षणवाक्यमुच्यते ।
 यस्य लक्ष्यानपेक्षो ऽतिव्याप्यव्याप्तिव्युदासो लक्षणपदेभ्य एव प्रतीयते ।
 लक्षणानुरोधेन तु लक्षणव्यवस्थापने ऽभ्योन्याग्रथत्वमगतिर्ध्वेति भावः ।
 सुखादीनां विज्ञानाभिन्नहेतुजत्वेन विज्ञानत्वादवश्यं व्यावर्तनमिति चेद् ।
 न अभिन्नहेतुजत्वाभिद्वेः । न यत्तु येन चन्दमम्पगञ्जानस्योत्पन्नो सामग्री
 सैव मुख्यमपीति अस्ति हि शीतार्तम्यापि चन्दनेन्द्रियसंयोगात् शीत-
 म्पगञ्जानमिति तद्वदेवाम्य मुख्यमपि भवेत् । अथान्तरसामग्रीभेदेपीन्द्रिय-
 यमनन्कारणत्वाच्चानजानातीत्यमिति चेद् । न । किं वित्कारणभेदे
 ऽपि कार्यभेदस्यानानुक्रमिकत्वेऽप्यपनेः । तदर्थं तथाच कारणभेदानुसरणप्रया-

सस्य । न चोपादानाभेदादभेद इति युक्तम् । मित्रानामपि ज्ञानानामेक-
मनन्तरप्रत्ययोपादानत्वस्य भवद्विरभ्युपगतत्वात् । अपि चोपादानाभेदश्च
कुतश्चित्कारणभेदात् कार्यभेदश्चेति को विरोधः । अत एवाम्माकमभेदे
ऽप्युपादानस्य पितृस्वेषणयापराध्यस्य च वह्निसंयोगस्य पूर्व्वेकृपादिप्रध्वसानां
कारणानां भेदाद् भिन्नजातीया जायन्ते गन्धद्वपरसस्यर्षा इति सिद्धान्तः ।
तस्मात्तद्वैशेष्येभ्यो ज्ञानेभ्यस्तद्वैशेष्यतया भिन्नजातीयाः सुखादयो यथास्वम-
नुकूलवेदनीयत्वादिभिर्लक्षणैरन्योन्यामपि भेदवन्तस्तीव्रसवेगितया प्रमित्त्वा-
पेक्षमानसप्रत्यक्षवेदनीया इति रमणीयम् । स्यादेतत् । असत्यपीन्द्रियार्थस-
न्निकर्षे ज्ञानमात्रादेव सुखदुःखयोः स्वप्रान्तिके दर्शनात् यथापीन्द्रियार्थसन्नि-
कर्षस्तथापि ज्ञानमस्तीति तदेव सुखदुःखयोः कारणं क्रूरप्रसामर्थ्यादिन्द्रियार्थ-
सन्निकर्षस्य तु ज्ञानमात्रेणयोगादन्यथासिद्धौ भावाभावाविति । तदयुक्तम् ।
स्वप्रान्तिके सुखदुःखोत्पादस्यासिद्धेः तज्ज्ञानस्यार्थज्ञानस्येव मिथ्यात्वात् ।
यथा हि सर्वं कामिनीस्मृतिविषयोऽयं यवमुपलब्धधरतज्जन्मसुखस्मरणविष-
यः । सुखदुःखमुद्रुत्पादं यं वा ऽत्र धर्माधर्मोपयोगो न तु सुखदुःखो-
त्पादे । न चासतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानमन्यन्मनेरयादि वा तादृश सुखभेदं
विधत्ते यादृशे विषयोपभोगजन्या सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे ज्ञानमात्रमेव तस्य
हेतुः ज्ञानहेतुस्तु सन्निकर्ष इत्युक्तमिति चेद् न । विषयासन्निकर्षे विषयस्मृ-
तिमतः तादृशस्य सुखभेदस्यानुत्पादादित्युक्तमेव । विषयसाक्षात्कारस्तदुत्पा-
दहेतुर्न विषयज्ञानमात्रमिति चेद् । इन्तेश्वरस्याप्यस्ति तत्रभवतो योगार्हिसप-
ज्ञाना च महाधिया समस्तस्तुषाक्षात्कार इति तेषामपि सुखदुःखोत्पादप्र-
चयः प्रसज्येत असत्या प्रतिषधधारणायाम् । तस्माद्विन्द्रियार्थसन्निकर्षो ऽपि
सुखदुःखोत्पादहेतुरेवित्यस्यः स च सत्यव्ययसाक्षात्कारे नास्ति सिद्धानामिति
न तेषां सुखदुःखोत्पादः । अपि च चरममात्रे कारणं गृहीत्वा पूर्व्वभाषिना-
मकारणत्वापादने तन्त्वादीनामपि षटादीन् प्रत्यक्षकारणत्वप्रसङ्गः । संयोग-
भेदादेव तादृशपटोत्पत्ते तन्त्वादीनां च संयोगभेदसंयोगात्तत्सहितस्य
तु तत्कारणत्वे सन्निकर्षस्याप्यलोचनसहितस्येति समानम् । यथा ऽऽहुः
पदार्थमिदः । अग्राद्यभिप्रेतविषयसन्निकर्षे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षधर्म-
व्यपेक्षादात्ममनसोः संयोगात् यदनुग्रहामिष्यद्गन्मनादिप्रसादजनरुमुत्पद्यते

तत्सुखमिति । तस्मात्सुगुक्तं सुखादिनिवृत्त्यर्थं ज्ञानग्रहणमिति । इह
 द्वयी प्रत्यक्षजातिरविकल्पिका सविकल्पिका चेति । तयोभयी इन्द्रियायं-
 त्रिरूपेण च ज्ञानमव्यभिचारीति लक्षणेन समुह्यता अपि स्वशब्देनोपाता ।
 तत्र विप्रतिपत्तेस्तत्राविकल्पिकायाः पदमव्यपदेश्यमिति सविकल्पिकापार-
 ध्ययसायात्मकमिति । तत्र व्यपदेशो विशेषणमुपनक्षतं वा । नामजात्यादि
 तत्कर्म व्यपदेश्यम् विशेष्यमिति यावत् । तदाया द्वित्यो ऽय गौरय शुक्रो ऽय
 क्षमग्रहलुमानय गच्छत्ययमिति सर्वे हि सविकल्पक विशेषणविशेष्यभावेन
 यस्तुषु प्रवर्तन्ते । अयिद्यमान व्यपदेश्य यस्मिस्तद्व्यपदेश्य जात्यादिस्व-
 रूपायगाहि न तु जात्यादौना मियो विशेषणविशेष्यभावाद्गमाहीति यावत् ।
 तत्र नामरहितमविकल्पक नास्तीति ये विप्रतिपदान्ते तन्मतमपाविकीर्ण-
 रूपन्यस्यति भाष्यकारः याचदर्थं यै नामधेयशब्दाः । सर्व्वे ऽर्थाः सर्व्वया
 सर्व्वदा सर्व्वत्र नामधेयान्विताः । नास्ति सो ऽर्थो यः कदा वित् क्व चित्
 कथं चिद् नामधेयेन विद्युज्यते । तदनेन नामधेयतादात्म्यमर्थाना प्रतिजा-
 नीते । अत्र हेतुमाह तैरर्थसंप्रत्यय इति । अर्था हि प्रतीयमाना नामधेय-
 रूपेतास्तत्सामानाधिकरण्येनावगम्यन्ते गौरित्यर्थो ऽय इत्यर्थे इति । न
 चेपायतया सामानाधिकरण्य घटते न हि चक्षुरादिसामानाधिकरण्यं रूपाय
 नुभयति । नापि स्नाग्मान सपाय उपेयसामानाधिकरण्यमनुभयति न हि भयति
 धूमे । ऽय वद्विजिति किं तु धूमे । ऽय धूमत्याद्वद्विमानिति । अपि वाशब्दोपाये
 अनुमेवादौ न शब्दभेदेनाधिगमे भवेदस्ति तु । तस्मान्नेनामधेये सह
 समानाधिकरण्यमार्थस्य प्रत्ययो यत इति । तस्मान्नामधेयात्मानो ऽर्था ।
 किं च गयादिषु पृथादिषु च शब्दापकर्षे अर्थप्रत्ययापकर्षात् तदुत्कर्षे त्वर्थे
 प्रत्ययोत्कर्षात् प्रत्ययस्य च प्रत्येतथ्योत्कर्षाधीनोत्कर्षत्वात्तामधेयोत्कर्षेणा
 र्थोत्कर्षो ऽर्थस्य तादात्म्य कथयति तद्विद समं प्रयोजन सप्रत्यय इति
 समधिकः प्रत्यय इत्यर्थः । अत्रत्यर्थसंप्रत्ययो नामधेयसामानाधिकरण्येन
 न त्येतायता नामधेयात्मना सिध्यति अस्ति हि पुरोयतिंसामानाधिकरण्येन
 रजतप्रत्ययो न जेतायता शुक्रो रजतात्मका भवतीत्यत आह अर्थसंप-
 र्थपाय व्ययकारः । तत्रैवाधिमशब्दात् प्रमाणं सन्नानधेयतादात्म्यं साध-
 यत्यर्थेनासिध्यर्थः । तदेव सामान्यतो ऽर्थानां नामधेयतादात्म्यं व्युत्पाद्य

प्रकृते योजयति । तत्रेदमिन्द्रियार्थसन्निकर्षादुत्पन्नं विषयज्ञानं रूप-
मिति वा रस इति वा यच्च कृपादयसामानाधिकरण्यात् भवति । भवतु
किमेतावता ऽपीत्यत आह रूपरसशब्दाश्च विषयनामधेयं किमेतावता-
पीत्यत आह तेन व्यपदिश्यते ज्ञानम् । उक्तमपि व्यपदेश सञ्चाख्यान-
माह रूपमिति जानीते रस इति जानीत इति । तथा चार्थानां नाम-
धेयात्मकत्वात्तद्वोचरमालोचनमपि नामधेयवोचरमित्यर्थवत्तामधेयेन व्यप-
दिश्यमानं शाब्दं प्रसज्यत इति । न शब्दप्रमाणकृतया शाब्दमपि तु शब्दे
जातं शाब्दं शब्दश्चास्य विषयत्वेन लङ्को ऽर्थतादात्म्यात् । तथा च ना-
धिकल्प शब्दरहितमस्तीति तात्पर्यार्थः । तथा बाहुः । न से ऽस्ति
प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुषिद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते ।
बालमूकादीनामपि विज्ञानं शब्दानुव्याधयदेवानादिशब्दभाषनादयथात् । यद्-
वोचत् । आद्यः करणविन्यासः प्राणस्योद्यै समीरणम् । स्थानानामभिधा-
तस्य न विना शब्दभावनमिति । तदस्य निराकरणं लक्षणगतेनालोचन-
घानाः रोधार्थेनाप्यपदेश्यपदेन सूचितमिति । परीक्षापर्यन्ति यच्चनार्हमपि
सुभाषितसूचितया तद्विनम्यमसहमानो भाष्यकारो लक्षणावसरयाह । अत
गवाह अव्यपदेश्यमिति । तेन सूचिते ऽप्यर्थे अव्यपदेश्यपदं योजयति ।
यदिदमनुपपुक्तं शब्दार्थसंबन्धे अर्थज्ञानं तत्र नामधेयेन व्यपदिश्यते ।
अयमभिधाधिः । सामानाधिकरण्यात् शब्दात्मकत्वं कृपादीनामभिधीयमान
शब्दब्रह्मात्मत्वं बोधेत श्रूयमाणगौरित्यादिपदभेदात्मत्वं वा । न ता-
दाद्यः कल्पः । न सत्यस्मदादिममस्तदर्थमपयातिवृत्तेन शब्दश्रवणा कृपादी-
नामिति सामानाधिकरण्यात्प्रतीतिलौकिकानां श्रूयमाणशब्दसामानाधिकरण्यात्
न तु तादात्म्यप्रसाधने ऽनुपपुक्तशब्दसंबन्धस्य बालमूकादेः कृपादिज्ञानेषु
नास्ति श्रूयमाणशब्दगन्धो ऽपि प्रायेण ॥ तत्सामानाधिकरण्यात् न ॥ तेषा-
मपि प्राग्गोचरशब्दभाषनानुगमेन तात्सामानाधिकरण्यामिति वाप्रतप्तम् । न
यत्तु कृपादात्मनः शब्दस्य कृपादिवेगदोनावेगश्च संभवति । युगपद्वेगदा-
येगशरूपविरुद्धधर्मयोगेन भेदप्रसङ्गात् । वेगदो ॥ घृण्यत्रयद्वयुत्पन्नो ऽपि
शब्देयं गृह्यते । न ॥ भवन्धरगृहणमपेक्षेयम् । न च तादात्म्यादन्य-

द्वाचकस्य शब्दानां येषु सबन्धग्रहाणेक्षा भवेत् । न तादात्म्ये ऽपि कल्पि-
 तभेदानां वाच्यवाचकमात्रं । तथा सति न सामानाधिकरण्यं स्यात् । न
 ह्यस्ति सम्भवो भेदकल्पना च सामानाधिकरण्यप्रत्या येति । तस्मादध्युत्पन्ना-
 नामस्ति शब्दरहितं रूपमिदं निर्विकल्पकं प्रत्यक्षमिति । न केवलमध्युत्पन्नानां
 अध्युत्पन्नानामप्यस्तीत्याह । गृहीते ऽपि च शब्दार्थसंबन्ध इति । अद्वैतकण्ठ
 सामानाधिकरण्यनिरासाय सबन्धग्रहणस्य रूपमाह । अस्यार्थस्य साक्षादिम-
 द्रूपस्याय गकाराद्योक्तारो नामधेयमिति । इतिकरणे ज्ञानपरामर्शप्रधानः ।
 तथा च ये हिन्वो नानादेशकालावस्थासत्पृष्ठं पिण्डभेदो यो ऽयमिति सन्निहि-
 तदेशकाल इत्यर्थः । न त्वय पिण्डो हिन्व्यशब्द इति प्रत्यक्षः । योऽस्मिन्निहि-
 तं शब्दानामधेयपरस्य क्वचित्पुनरित्यादिमिदं शब्देस्तदयोद्यते । यथापि सब-
 न्धप्रतिपादनमभेदेन हिन्व इति तथापि शब्दो वाच्यपरो न स्वपरः । यथा
 गौर्वाहीक इति लक्षणमात्रगुणयोगपरः । न च तन्मात्रे वाहीकस्य गौत्वं सम-
 भति । तस्माद्विज्ञेयोरैव शब्दार्थयोः सबन्धग्रहातन्मूलत्वाच्च शब्दव्यवहारस्य*
 न शब्दपुरस्सरमपि ज्ञानं सामानाधिकरण्यमात्मने ऽर्थस्यावगमयति । यत्तु
 शब्दानुषाये ऽपि ज्ञाने शब्दः पूर्वं समयति तद्वृत्तौ तस्यैतस्य प्रथममिन्द्रियाद्यै-
 रनिरूपेणालोचनेन शब्दसंस्मरणरहितेनालोचिते ऽर्थमात्रे तस्यार्थस्य शब्दभेदेन
 सप्रत्यक्षं शब्दविषयं संस्कारः प्रयोध्यते स प्रमुहुः शब्दस्मृतिरुजयति । तेन
 अध्युत्पन्नस्य निर्विकल्पकात् पराञ्च प्रत्यक्षा शब्दानुषाया अपि शब्दपुरस्सरा
 जायन्ते । यथा ऽऽहुः । यत्संज्ञास्मरणं तच्च तदप्यन्यहेतुकम् । पिण्डं यव हि
 वृष्टं संसृज्ज्ञा स्मरयितुं क्षमः । तस्मादध्युत्पन्नस्यापि नामधेयस्मरणाय पूर्वमे-
 वित्यो विनेय नामधेयमर्थप्रत्यक्षः । तद्विदमुक्तं गृहीते ऽपि च शब्दार्थसं-
 बन्धे अस्यार्थस्यायं शब्दो नामधेयमिति । यदा तु यो ऽर्थो गृह्यते नाम
 धेयरहितः नामधेयस्मरणात् पूर्वमपिकल्पकेन तदा पूर्वस्मादध्युत्पन्नायस्या-
 यामर्थज्ञानात् प्रविशियत इति । यतो न विशिष्यते तस्मात्तत्तदर्थज्ञानं तादृगेव
 भवति । ननु परप्रतिपादनादिलक्षणव्यवहाराय स्वरूपेण ज्ञाने व्यपदेश्ये
 यदर्थव्यपदेशेन व्यपदिश्यते तदयमन्तर्भावो अर्थव्यपदेशकारमिति । कथं
 चाप्योक्तं भवति यद्यर्थव्यपदेशयोर्ज्ञानभेदस्तस्मात्पुनरपि तादात्म्यं प्रसक्तमि-

त्यत आह तस्य त्विति । अर्थकारमेव तु ज्ञानमपदिश्यते अन्यथा ऽश-
क्यत्वादित्यर्थः । प्रतीयमानं परेण । उपसंहरति । तस्मादिति । तदेवमर्थ-
ज्ञानकाले । समाख्याशब्दो व्याप्तिरिति प्रतीयमानतया व्यवहारकाले परप्रत्या-
यनकाले तु व्याप्तिरिति कारणतया तदनेन गोपालादिपलादीनां संज्ञानिवेशनं
तासु तासु व्यक्तिषु व्यग्रहरोत्कर्षहेतुः नार्थोत्कर्षहेतुरित्यपि सूचितं भवति ।
तस्मादधिकल्पप्रत्यक्षावरोधार्थेनाव्यपदेश्यपदेनास्येषाविकल्पकस्य शब्दार्थ-
व्याधिरहितता सूचितेत्याशयवानुपसंहरति । तस्मादिति । तदेतद्वाच्यं
वार्तिककारः तात्पर्यमेतौ व्याचष्टे । तच्चोन्निवार्यार्थेन विषयभेदानुविधायि ३८ । १८
ज्ञानमिति शब्दात्मतामपाकरोति । चातुर्थं हि रूपज्ञानं रूपस्य नियतं न
शब्दे प्रवर्तते । एवं श्रोत्रमपि शब्दस्य नियतं न रूपादौ प्रवर्तते ।
यदि पुनरिदं शब्दात्मकं रूपादि भवेच्च श्रोत्रं ज्ञानं शब्दयादौति रूपा-
दावपि प्रवर्तते । अप्रवर्तमानं वा विधुरत्यति रूपादीनां शब्दात्मताम् ।
अपि च श्रूयमाणशब्दात्मत्वे रूपादीनां तेषामपि अवशयात्तत्त्वमित्यन्वो
ऽपि रूपं गृहीयात् । अस्ति हि तस्य श्रोत्रं च शब्दज्ञानं च । यव बधिरो
ऽपि शब्दं गृहीयात् । अस्ति हि तस्य लोचनं च रूपज्ञानं च । अशब्दो
ऽभाष इति च विचक्षितविपरीतापत्तिः शब्दाभावस्यार्थस्य शब्दत्वादश-
ब्दत्वे वा च एवार्थः शब्दाद्विन्नः प्रसज्येत एवमभावो ऽप्यर्थे इति शब्दः
स्यात् । तथा च नाभावः शब्दस्य सत्त्वात् तथा चार्थानुविधायि ज्ञानं
भवेत् । अस्ति च तस्मात् शब्दात्मनो ऽर्थो इति । तदुत्पत्तिकाल-
इति प्राथम्येन शब्दानुव्याधं व्यावर्तयति । एकदेविषयाध्यानमाह अपरे
त्विति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षेण हि लिङ्गेन यदिन्द्रियगतिज्ञानं तदपि प्रत्य-
क्षलक्षणेपेतमिति प्रत्यक्षं प्रसज्यतइति तन्निराकरणाव्यव्यपदेश्यपदम् ।
अपदेशो हेतुवचनं तदेव तदामासेभ्यो विधिपूर्व व्यपदेशः । तस्य कार्यं
हेतुप्रत्यायनद्वारा अनुमेयज्ञानं व्यपदेश्य न व्यपदेश्यमव्यपदेश्यमलिङ्गोद्-
घमित्यनुमानं व्यावर्तितमित्यर्थः । तदेकदेविषयं दूषयति । तच्च नैवमिति ।
नन्विन्द्रियगतिज्ञानमपिन्द्रियार्थसन्निकर्षोऽलिङ्गोद्घुत्पन्नमित्यत आह न ह्यनु- ३९ । २
मेयस्येति । नैतदिन्द्रियार्थसन्निकर्षोदुपनायते किं तु तज्ज्ञानात् । अत
एवातीते ऽपि धूमादौ लिङ्गे तत्स्मरणमात्रादेकानुमेयज्ञानं भवति । न च

सन्निकर्षपदस्य मुख्यत्वे समर्थति चानलक्षणा युक्तेति भावः । उपसहरति । ६ । २ अत इति । इमं च वार्तिकग्रन्थमुच्यमाना इन्द्रियगतिज्ञाननिवृत्त्यर्थं मिन्द्रियविषयेष्विति पद सूत्रे ऽध्याहरन्तीति ।

क्रमशः प्रत्याव्यभिचारिपदस्य तात्पर्यं द्वाभ्यां भाष्यस्यापि तात्पर्यमाह श्रीभूमे मरीचप इतीति । यदापि सामान्यलक्षणेनैव व्यभिचारिणो निरस्ताः प्रत्यक्षास्तदर्थं च विशेषलक्षणम् । अन्यथा अनुमानादिपदेव्यव्यभिचारिपदमुपादेय स्यात् तथा ऽपि सिद्धे सत्पारम्भो नियमार्थः द्वयी हि प्रमाणाणां गतिः । किं चित्सत्तामात्रेण प्रमासाधनं यथा प्रत्यक्षम् । न हि चक्षुरादीनां यद्वत् प्रमायामुपयुज्यते अपि तु सत्तैव । अनुमानादीनि तु स्वप्नानेन प्रमासाधनानि न स्वल्पगृहीतं लिङ्गं वा शब्दो वा ऽऽगमसङ्घितं सादृश्यं वा यथाविषयमादधाति प्रमासु । तच्चानुमानस्य प्रमोपजननात् प्रमेशार्थव्यभिचारग्रहणमपेक्ष्यते चान्यथा ततः प्रमा सिध्यतीति । शब्दादौ तु यदापि प्रमोपजननं प्रति चार्थव्यभिचारग्रहापेक्षा तथा ऽऽपि शक्यमतिरिहिताद्यैर्मन्त्रमध्यपतितस्य द्वागित्येव प्रतीयमानार्थस्यापि सृष्ट्येव चर्भरी सुफरीतू इत्येवमादेर्मन्त्रस्याप्रत्येकृत्तया सामान्यतो ऽद्याव्यभिचारित्वं गृहीतुम् । चेत्सार्गिकं हि शब्दानामर्थपरत्वमत एव निगमनिवृत्त्याकरणसङ्ख्यामास्ततो ऽयमवधारयन्ति । एव यथा मुद्रस्तथा मुद्रणीति आप्रधा क्यवयवादेव मुद्रणादृश्यज्ञानस्यानुपजनितफलस्यापि शक्यं तदर्थव्यभिचारित्वं निश्चेतुम् । प्रत्यक्षस्य तु प्रमाणस्यात्यन्तपरोक्षस्वोपलम्भ एव प्रमोपजननात् प्राग् तुल्यं प्रागेव तु तस्य अर्थव्यभिचारित्वम् । यदापि च सत्त्वेदं प्रामाण्यवत्तु ऽपि तत्सत्त्वेदं मनसा सुलभं तथा ऽपि न तन्मात्रं प्रमाणमपि त्यसाधारणेन्द्रियार्थसन्निकर्षसहायमिति तत्सहायस्य तस्य परोक्षत्वमेव तेन प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य फलाव्यभिचारिणोऽव्यभिचारज्ञानं न स्वल्पता इत्यतः प्रमाणान्तरिभ्यो व्यावृत्तमसाधारणं प्रत्यक्षस्य रूपमावमितुमव्यभिचारिपदोपादानम् । अथ या प्रत्यक्षाव्यभिचार यदानुमानाद्यव्यभिचारे कारणम् । न ह्यस्ति समग्रो ऽव्यभिचारित्वप्रत्यक्षगृहीतपक्षधर्मताकं तर्कसहायप्रत्यक्षगृहीताविनाभाय वा अनुमानं व्यभिचरतीति । यत्तु चाधि-
तविषय सत्प्रतिपक्षिते चानुमानं तदपि यदापि प्रथमं व्याप्तिग्रहणदोषेण

न खण्डितं तथा ऽपि खण्डनोत्तरकालं सो ऽपि प्रतीयते । तथा च व्याप्रियाहि
 प्रत्यक्ष तथापि व्यभिचरतीति । अथमागमो ऽपि साक्षात् चित्पारम्येण
 प्रत्यक्षपूर्वकस्तद्व्यभिचारेण व्यभिचरति । आगमव्यभिचारेण चोपमानव्यभि-
 चारो व्याख्यातः । तदेवं प्रत्यक्षाव्यभिचारेण प्रमाणां नामव्यभिचारे ऽस्तीति
 प्रत्यक्षस्यैव विशेषणमव्यभिचारिपदं प्रकारेण नेतरेषां प्रमाणां न ह्यस्ति सभ-
 वस्तन्मूलं प्रत्यक्षमव्यभिचारि तानि च व्यभिचारीणीति । सो ऽयं विशेषः
 प्रमाणान्तरैः प्रत्यक्षस्य । यथा ऽऽह मीमांसावार्तिककारः । प्रत्यक्षाव्यभिचा-
 रेण स्वतन्त्रवलेन च । प्रसिद्धाव्यभिचारित्वाच्चानुमानं परीक्ष्यत इति । तस्मा-
 त्सुपुक्तं मरीचि मरीचय इति भाष्यं तत्प्रतिषेधार्थमिदमुच्यते अव्य-
 भिचारीति । पृच्छति किमिदमिति । उत्तरं यदतस्मिन्निति । यतश्चोपां ३६ ।
 दितं द्वितीयदूषणे । पुनः पृच्छति । किं पुनरत्रेत । एकदेशिमतेनोत्तरम् एके
 तावदिति तदेतद् दूषयति । तत्र नैवमिति । पृच्छति । कस्मात् । उत्तरम् ।
 अर्थस्येति । तदेव स्फोरयति । यदादिति । अथ च न निर्विकल्पकं भ्रान्तं
 किं तु सविकल्पकमित्याह । तांस्तु मरीचीमिति । इन्द्रियेणालोच्य मरीचीन्
 उच्चायचमुच्चलते । निर्विकल्पकेन गृहीत्वा पश्चात्तत्रोपधातदोषाद्विषय्येति
 सविकल्पके ऽस्य प्रत्ययो भ्रान्तो जायते तस्माद्विज्ञानस्य व्यभिचारो नाथ-
 स्येति । यथा ऽऽहुर्निर्गतकाराः नैव स्थायोरपराधो यदेनमन्यो न पश्यति
 पुष्पापराधः स भवति । अव्यभिचारिपदेनैव संशयज्ञानमपि परास्तम् । नो-
 क्तु संशयज्ञानं विकल्पमानवस्तुगोचरं तदूर्ध्वं वस्तु प्रापयति । अप्रापय-
 त्वापदार्थितं कथं संघादकमसंशयकं च कथमव्यभिचारि । तस्मादव्यभिचा-
 रिपदेनैव संशयज्ञाने निरस्ते सविकल्पकत्वात्प्राप्योपाधौमुपादीयमानं व्य-
 षयात्स्वरूपं संशयज्ञानप्रत्यक्षतया करणमन्योचितेति । तदुक्तं । इदानी-
 क्षतुंमरणां गच्छ शाकमप्यानेष्यसीति शाकानग्रनमन्वाचीयते न । तदे-
 वास्य प्रेषितुर्विधित्सतं तथेहापीति । व्यवसायात्स्वरूपं वाधात्सविकल्प-
 कस्य बाधकं तथा हि व्यवसायो विनिश्चयो विकल्प इत्यनर्थान्तरं स
 यथात्मा रूप यस्य तत्सविकल्पकं प्रत्यक्षम् । तदेतदतिस्पृष्टत्वात् शिष्ये-
 गम्यतएवेति भाष्यवार्तिककाराभ्यामव्याख्यातम् । अस्माभिः चित्तेनचनगुह्यो-
 रमाणांनुगमनोन्मुखैः । यथाग्रामं यथावस्तु व्याख्यातमिदमिदमिदम् ॥

स्यादेतत् । न व्यवसायात्मक प्रत्यक्ष भवितुमर्हति । अभिलाषस-
र्गाद्येव्यप्रतिभासे हि तत् । ॥ चेन्द्रियार्थाभ्या लब्धजन्य विज्ञानमर्थोक्तमात्र
शक्यमभिलाषेन योजयितुम् । न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति अर्थात्मानो वा तथा सत्य-
व्युत्पन्नस्यापि व्युत्पन्नशब्दवहारः स्यादित्युक्तम् । न चाभिलाषो ऽर्थासम्पर्श
संवेदनधर्मो ऽर्थेषु तन्निर्वाचनात् तस्मादर्थोदुपजायमान ज्ञानमर्थमेवादशये
ज्ञाभिलाषम् । न हि 'रूपान्नायमान' प्रत्यक्ष रससहितमेतदादर्शयति । तस्मा-
दभिलाषसंज्ञानेवैवमभिलाषसंज्ञिणमादर्शयद्विकल्पविज्ञान विकल्पवासनो-
त्थापितमनियतायेवाहि मानसमात्मीयमुपेक्षानक्षत्र व्यापारं तिरस्कृत्यानुभव-
प्रभवतया ऽनुभवव्यापारं दर्शनेन पुरस्कृत्य वर्तमानमनुभवतया ऽमिमन्यन्ते
प्रतिपत्तारः । तस्मिद्धुमेतद् यदर्शयामर्थ्यलब्धजन्य न तच्छब्दकल्पमानुगत
यथा निर्वाक्यकर्मजन्यमानश्च विवादाध्यासिता विकल्पा इति प्रसङ्गसाधन-
विरुद्धव्याप्तिपक्षे । शब्दकल्पनानुगतत्वस्य हि प्रतिषेद्धस्य विरुद्ध तदन-
नुगतत्व तेनार्थसामर्थ्यज्ञत्वं व्याप्तं तस्योपलब्धस्तदननुगतत्वमुपस्थापयन्ती
तदननुगतस्य निरुद्धीति । अथेवा प्रत्ययाना प्रत्यक्षमभिलाषानुगतत्वमश्या-
प्युक्तम् । इन्त मे । नार्थसामर्थ्यज्ञत्वमिति प्रसङ्गविपर्ययः । तथा हि यदभिला-
षकल्पनानुगत न तदर्शयामर्थ्यं ज्ञेयं शब्दप्रधानादिविकल्पविज्ञानं तथा चेते
विवादाध्यासिता विकल्पा इति व्यापकविरुद्धोपलब्धिः । निषेध्यमर्थसामर्थ्य-
ज्ञत्वं तदभिलाषकल्पनाननुगतत्वेन व्याप्तं तद्विरुद्धं च तदननुगतत्वमिति । न च
सद्विधव्यतिरेकित्वा अर्थसामर्थ्येन हि तदुत्पद्यमान अर्थरूपमनुकुर्याद् न शब्द-
रूपम् । न ह्यर्थे शब्दाः सन्ति तदात्मानो वेत्युक्तम् । असंबद्धरूपानुकारे तु
विज्ञानस्य सर्वरूपानुकारेण सर्वसर्वज्ञतापत्तिरिति । संकेतवशाच्छब्दानामर्थस-
म्बन्धेनार्थोपलब्धेः तस्मिन्नात् तत्संस्पृष्टवेदनमिति चेद् । यएव तर्हि कृतस-
ंकेता तदेव स्मारयेदेतान् तत्रैव च ते कृतसंकेता यदननुगत सामान्यं न च
तद्वृष्ट किं तु स्थलवर्ण दर्शनगोचरः तदेव हि परमार्थमतः विज्ञानस्य
कारणं न तु सामान्यं सर्वसामर्थ्योपहितं हि तद् अलीकृत्यात् । तस्माद्यद्
ह्य न तेन शब्दाना समन्धो येन तु समन्धो न तद्वृष्टम् । अपि च दृष्टस्य
शब्दप्राप्त्यस्य दर्शनादिव यद्विरुद्धं इति वाक्यादपि प्रतीयेत । तथा च

शब्दादपि तस्मिन्प्रतीति शीतापनोदनप्रसङ्गः । सामान्यविषयो लिङ्गशब्दो
 वस्तुभूतसामान्यवच्च स्थलक्षणं तादृशं च तद्वृत्तेनकारणमिति निर्विकल्प-
 केन प्रयमाद्यसन्निपातजन्यना जातिमद्वस्तुवेदनात्तत्रोपलब्धे च न संयन्धस्य
 शब्दस्य स्मरणं तथा च तच्छब्दामिधेयजातिविशिष्टद्रव्यावगाहोन्द्रियार्थस-
 न्निरूपणमविकल्पप्रत्ययो गौरवमित्येवमाकारो जायतइति चेद् । यथा
 ऽऽहुर्निरुक्तकाराः निर्विकल्पकबोधेन ह्यात्मकस्यापि वस्तुनो ग्रहणम् ।
 तथा । ततः परं पुनर्यस्तु चर्मैर्जात्यादिभिर्मया । घुष्टम् प्रसीयते सापि
 प्रत्यक्षत्वेन संयतेति । तन्न । विषयविवेकेन जात्यादेरविकल्पकेनाग्रहणात् ।
 न हि जातिजातिमन्तो क्रियाक्रियायन्तो गुणगुणिनौ तत्समवाये वा विवे-
 केन चक्रासति न च विवेकेनाप्रतिभासमानाः शक्या मिथो योजयितुं क्षीरोद-
 कपदतद्भेदिना । तस्मादेकमपिममं स्थलक्षणमनादिविकल्पवासनासमारोपित-
 जात्यादिभेदं तथा तथा विकल्प्यतइति युक्तमुत्पश्यामः । अपि च पर-
 मार्यसद्वस्तुद्वयवेदने ऽपि कुतो विशेषणविशेष्यभावः न ह्यकुल्याधिकविज्ञा-
 नविषयो मिथो विशेषणविशेष्यभावमाश्रयेते । विशेषणं यत्तूपकारणम् उप-
 काय्यं च विशेष्यं नान्यथा तयोस्तद्भावः । न चैकविज्ञानसमाकृतयोर्ज्ञाप्यज्ञापक-
 भावः कार्यकारणभावो वा संभवी समानकालयोस्तयोर्कर्मयोरपि पौर्वाप-
 र्यानियमात् । अपि च यस्तुनिवेशे जात्यादीनामुपाधीनामेकस्य वस्तुनः
 सत्त्वं च द्रव्यत्वं च शक्तिवत्त्वं च वृत्तत्वं च शिंशपात्वं चोपपद्य इति
 दूरदेकोपाधिविशिष्टग्रहे सर्वोपाधिविशिष्टग्रहप्रसङ्गः तथा ह्याधाराधेयभाव
 उपकारमर्भो भवति । एतन्धर्मणो हि बद्रस्य कुण्डमघरं प्रत्यासन्नमप-
 तन्धर्मकं बदरं विदधदाधारः तद्वदिहापि द्रव्येण जात्यादीनामुपकर्तव्यं
 न च शक्त्यन्तरैरुपकरोति शक्त्यन्तरौपकारे ऽपि शक्त्यन्तररूप्यनायामनव-
 स्थापातात् । तस्मात्स्वभाव एव स्वकारणाधीनजन्या द्रव्यस्य ॥ तादृशो
 येन वहुनामुपाधीनामुपकरोतीति वाच्यम् । तथा च सत्त्वोपकारसमर्थं
 तस्मिन् द्रव्ये गुणभावे-द्रव्यत्वादावपि स एवास्य स्वभावा इति तत्स्यभा-
 वावच्छिन्नाः सत्त्वविकल्पकेन परमार्थसद्व्यावगाहिना सर्वत्र द्रव्य-
 त्वपार्थिव्यवृत्तत्यंशंशपात्वादयो विषयीकृता इति विकल्पान्तराणामान-
 यैक्यम् । यदाह । यस्यापि नानोपाधेर्धोर्गोहिका ऽर्धस्य मेदिनः । नानोपाधु-

पराराहुशतयभिज्ञात्मनो गृहे । सर्वात्मनोपकार्यस्य को भेदः स्यादनि-
रिक्तः । यकोपकारके गृहो नोपकारास्ततोऽपरे । दृष्टे तस्मिन्नदृष्टे
ऽपि तद्वहे सकलगृह इति । अस्माकं ॥ अनादिबिरूपवाचनोपादाना
विरूप्या यच्च गृह्णन्ति यद्वाध्यवस्यन्ति तयोर्भूयोरप्यन्यनिवृत्तिरूपतया
अवस्तुत्यान्न मनागपि परमार्थसद्वस्तु माहते पारंपर्येण ॥ वस्तुप्रतिबन्धा
तत्र प्रवर्तयन्तः प्रापयन्तश्च न विसर्गादगन्ति लोकमतो वस्तुस्वभावादिनि-
वेद्याद्विरूप्यानां न पौनरुक्त्यमस्ति । अपि चालोचिते वस्तुनीन्द्रियेण
तदनन्तरोत्पन्नं शब्दस्मरणव्यवहितव्यापारमिन्द्रियमर्शश्च न भविकल्प-
कामपि धियमुपजनयितुमर्हतः । यथा ५५६ । अर्थोपयोगेऽपि पुनः स्मर्तुं
शब्दानुयोजनम् । अक्षधोर्ध्यदपेक्षेत सोऽर्थो व्यवहितो भवेत् । न च
यदेवालोचनमजीवनदिन्द्रियं तदेव स्मरणसहकारि विकल्पप्रत्ययमाधत्ते न
च स्मृतिर्ध्यव्यापिका स्याद्भूमव्यवधायकमिति न्यायात् । यतो यः प्रागजनको
मुद्देश्ययोगाविशेषतः स परचादपीति । नो खल्वतीतं भवति गोचरोऽत्र
स्येति न चागोचरे सहस्रेणाप्युपायेरेतत्प्रवर्तयितुमर्हतीति । न च स्मृतिर-
तीतविषयाऽननुभूतपूर्वे वर्तमानं गोचरयितुमर्हति । तद्गोचरत्वे चान्धा-
नामपि रूपसाक्षात्कारप्रसङ्गे । यथा ५५६ । तेन स्यादचापायेऽपि नेरधी
रिति । तदेव नामज्ज्ञातिगुणकर्मकल्पना च प्रत्यक्षत्वेन परास्ता । द्रव्य-
कल्पनाऽपि दृक्हीति विशेषण विशेष्य च सन्नन्ध लौकिकी स्थितिम् ।
गृहीत्वा सङ्कलयेततया इत्येति नान्यथा । न चेतावन्त व्यापारकलार्प
विचारकनिर्वर्तनीयमिन्द्रियज्ञानं सद्यते तस्य सन्निरहितविषयबलेनोत्पत्तेर-
विचारकत्वाद् इति । गुणक्रियायता चेतनं समप्रत्येव रूपधियैकसन्नन्धयो-
रप्रतिभासने घटनायोगात् चोरोदयनद्वेदनेत्युक्तम् । तस्मात् तद्विकल्पं
प्रत्यक्षमिति । अचोच्यते । यताथदुक्तमर्थसामर्थ्यजन्याभिलाषसंगोयो
ग्यप्रतिभासत्यर्थोर्विरोध इति तत्र भ्रमः । स्याद्विरोधो यदि स्थलक्षणे
घातो न स्येतदमि । उष्णद्रवियुक्ते च परमार्थमज्ज्ञात्यादिमन्तमर्थे
स्येदमज्ज्ञमभिलाषसमययोग्यं तेन तज्जनितं ज्ञानमर्थसामर्थ्यं च अभिलाष-
संगोयोग्यप्रतिभास चेति न विरोधः । तथा च प्रसङ्गसाधनस्य सद्रिग-
ध्यतिरेकिता । न च द्रव्याद्यभिव्यक्त्यादिभिन्न कल्पयन्तो विरूप्या नार्थ-

सामर्थ्यजनमानं इति सांप्रतम् । द्रव्यादपि हि भेदः साधयिष्यते तेषाम् । यथा च भेदे ऽपि तेषां तद्वाचकानां सामानाधिकरण्यं तथोपपन्नितमधस्तात् । न च भिन्नेन शब्देन द्वित्यो ऽयमित्यभेदकल्पनादयस्य विकल्पानामनर्थकत्वमिति युक्तम् । उक्तमेतद् अव्यपदेश्यशब्दव्याख्यानायसरं यथा न शब्दाभेदेनायस्योरेकेन्द्रियग्राह्यता किं तु प्रथममालोचितो ऽयं सामान्यविशेषयान् सङ्केतसमयवर्तिनीमात्मनो ऽवस्थां स्मारयन् तात्कालभाविनं शब्दमपि स्मारयत्यवर्त्तनीयतया न चिन्द्रियजनितकल्पोत्पादं प्रत्युपयोगः कश्चिच्छब्दस्मरणस्य । अन्यथा बालमूढादीनां नेन्द्रियजः स्याद्विकल्पः शब्दस्मरणाभावात् । संकेतसमयवर्त्यवस्थास्मरणं सूचयुज्यते । वस्तुनस्तदानीन्तनेदानीन्तनावस्थाभेदवत् एकस्येन्द्रियजेन विकल्पेनाकलनात् । शब्दस्तु संपातायातो न निवेशयत्यात्मानमिन्द्रियजे विकल्पे । यथा ऽऽह । देवदत्ताद्विशब्देन हृदयस्येव यः स्मृतः । चक्षुषा ऽपि च यथायं पिण्डः संप्रति दृश्यते । अनेन हि विशदस्य पूर्वोपपत्तयस्यावर्तिनीमेकतामिन्द्रियजविकल्पगोचरत्वेन दर्शयति न तु शब्दनिवेशनमपि । तथा ऽऽह । संज्ञा हि स्मर्यामाणा ऽपि प्रत्यक्षं तु न वाचते । सत्तिनः सा तदवस्था हि न कृपाच्छादनक्षमा । नार्थेन्द्रियव्यापार व्यवधत्तवत्पर्यैः । न च प्रागवस्थास्मरणसापेक्षतया नेन्द्रियार्थसन्निकर्षः कारण विकल्पस्येति सांप्रतम् । यतो न किं विदेकमेकस्याः सामर्थ्याः सर्वसंभव इति भवन्तो ऽप्याहुः । अन्यथा ऽऽलोकमनस्कारसापेक्षमर्थेन्द्रियं निर्विकल्पकमपि न जनयेत् । यत्तु प्रथमं नाजीजनत् स्मरणसहकारिप्रिरहात् । न हि नाजीजनत्कुगूलस्य बीजमहुरमिति न समवहितवित्यादिसहकारिग्राममप्यस्याधनकं भवति । न च जनकत्वाजनकत्वलक्षणे विरुद्धधर्मसंसर्गो भेदहेतुर्लियुपपादयिष्यते क्षणभङ्गमङ्गे । स्यादेतत् । अतीतावस्था नेन्द्रियगोचरस्तस्य वर्तमानार्थं नियमात् । न च वर्तमानो ऽर्थः स्मरणगोचरः स्मरणस्यानुभवजनितवत्कारोद्बोधजन्यः पूर्वानुभवगोचरं प्रति नियमानस्माद्भिन्नविषयतया नेन्द्रियसहकारिता स्मरणस्य न द्वि कृपविषयाः सहस्रमपि न्यनप्रदीपादयः शब्दविषयेस्य अवयवः सहकारितामापद्यन्तइति । तत्किं भवतां यत्र गन्धबुद्धयन्तर् चक्षुषरूपविज्ञानं तत्र गन्धज्ञानं न समनन्तरात्ययः । तथापि

धनूक्षुण्डविषयं न गन्धविषयस्य चानस्य सहकारि भवितुमर्हतीति । भिन्न-
 विषयत्वादेय । अथान्वयव्यतिरेकनिवन्धनः कार्यकारणभावो न समान-
 विषयत्वमनुविधायतव्युच्येत तदस्माकमपि समानम् । नन्वतीतावस्था-
 रिगिष्टत्वमस्य नेन्द्रियसन्निकृष्टमिति कथं प्रत्यक्षम् । तत्किञ्चिद्विन्दियसंबन्धं
 तत् प्रत्यक्षं तथा सत्याकाशपरमाख्यादयो ऽपि तत्संगुता इति ते ऽपि
 प्रत्यक्षाः प्रसज्येरन् । तस्माद् यदेवेन्द्रियस्य चानस्य गोचरस्तत्प्रत्यक्षं न
 न त्विन्द्रियसंबन्धम् । नन्वसंबन्धे इन्द्रियं कथं तत्र चानं जनयति । तद्वा
 चानं कथं प्रत्यक्षं प्रत्यक्षं चेत् कथमिन्द्रियायंसन्निकर्षोत्पत्तिमिति लक्षणं
 प्रत्यक्षं व्याप्नोति अस्यैव प्रत्यक्षस्य लक्षणेनाव्यापनात् । मा भूदयस्य पूर्व-
 कालवर्तिनेन्द्रियगोचरः । तथा ऽपि स्मरणसहकारिणा संस्कारसहकारिणा
 वेन्द्रियेण यज्जनितं चानं तेन तद्विषयीक्रियतमव । न च यास्मरणसह-
 कारिणेन्द्रियायंसन्निकर्षेणोपजनितं तदिन्द्रियायंसन्निकर्षेणोत्पन्नं न भवति ।
 तथा च भाव्यापकमस्य लक्षणम् । ननु पूर्वोपरावस्थाविषयं परामर्शचानं
 कथमेवं विषयभेदात् परोक्ष्यापरोक्ष्यलक्षणविरुद्धधर्मसंसर्गाच्च । तथा हि
 तद्विति परोक्षमिदमिति साक्षात्कारः न च विरुद्धधर्मसंसर्गं ऽप्येकत्वम् ।
 तेनोक्तस्येत्तत्प्रसङ्गात् । विषयभेदश्च पूर्वदेशकालपरदेशकालसंबन्धयोरे-
 कस्य विरोधाद् यथा ह्येकस्मिन् पद्मरागमणौ गृह्यमाणे तदभावे व्यथ-
 च्छिद्यते यदि पुनर्न व्यथच्छिद्येत तदा ऽभावो न परिच्छिद्येत तस्य
 स्यामायव्यथच्छेदरूपत्वात् । तदभावाविनाभाविनश्च ये पुष्परागादय इति
 ते ऽपि सर्वे व्यथच्छिन्ना भवन्ति । यदि पुनर्न व्यथच्छिद्येरन् स यथ पुष्प-
 रागादात्मेति तदविनाभायी पद्मरागाभाय इति स यथ तदेव पद्मरागाभायः
 पद्मरागश्च स्यादिति दुर्घटमापद्येत । यथ तस्यैव पूर्वदेशकालसंबन्धे गृह्य-
 माणे तदमायव्यथच्छेदरूपेण परदेशकालसंबन्धो व्यथच्छिन्नः पूर्वदेशकाल-
 संबन्धाभावाव्यभिचारी । तथा च न परदेशकालसंबन्धस्य भावः । तथा ऽपि
 यदापि तद्वेगकालसंबन्धादन्यस्य भावो भवेत् । तथा सति स यथ भवेन्न भवे-
 न्नेति दुर्घटमापद्येत । तस्मात्पूर्वदेशकालसंबन्धादन्यो ऽपरदेशकालसंबन्ध
 इति निवृत्तो विषयभेद इति । अचोच्यते । यदि परोक्ष्यापरोक्ष्यधर्मभेदात्पूर्वो-
 परावस्थापरामर्शचानं भिद्येन इन्त मोक्षादित्यादि विकल्पो भिद्येत । सो ऽपि

हि परोक्षश्चापरोक्षश्च विकल्पो ऽविकल्पश्च अथै परोक्षो विकल्पश्च स्वात्मनि
 त्वविकल्पः अपरोक्षश्च । तस्माद्विषयभेदादविरोध इति को विरोधः । यो
 ऽपि कालदेशसंबन्धभेदेन विषयभेद उक्तः सो ऽप्ययुक्तः यतो युक्तं यत्पद्व-
 रागस्यरूपपदे तदभावो व्यवच्छिद्यतइति स्वाभावव्यवच्छेदात्मकत्वेन
 भावानां तदव्यवच्छेदे स्वरूपापहणप्रसङ्गात् । कस्मात्पुनः पुनरागादयो
 व्यवच्छिद्यन्ते । पद्वरागाभावाविनाभावादिति चेद् । अथैतदभावाविनाभा-
 वज्ञानं कुतस्तथं तयोः कदा घट्टपि तादात्म्यं नानुपलभ्य तेन तत्र तदभा-
 वाविनाभावः तथा च पूर्वोपरदेशकालसंबन्धद्वस्मादात्म्येनानुभूयमान इन्द्रि-
 यजेन विकल्पेन पद्वरागो न भिन्नो भवितुमर्हति । तस्मात्पूर्वोपरदेशकालौ
 तत्संबन्धौ वा कामे मिश्रेयाताम् । परस्परामावाविनाभावात् । तयोरैकदा
 ऽपि तादात्म्येनाप्रतिभासनात् । न तु तदालिङ्गितस्वभावः पद्वरागमणि-
 स्तस्य ताभ्यामन्यत्वात् । न चान्यभेदो ऽन्यभेदमापादयति अतिप्रस-
 ङ्गात् । न 'चेन्द्रियार्थसन्निकर्षाभावे ऽपि पूर्वोपराधस्यापराधमप्येवमप्येव विक-
 ल्पस्य भावादनिन्द्रियजन्यमिति शङ्क्यतम् । तथा सत्यविकल्पकमपि कामा-
 तुरस्य कामिनीं भावयतस्तद्विषयमिन्द्रियार्थसन्निकर्षे विना ऽपि दृष्टमिति
 नीलाद्यनुभवात्मनो ऽप्यविकल्पका अनिन्द्रियजाः प्रसज्येरन् । यदि तु नीला-
 द्यनुभवानां कामिन्यनुभवात् कथं चिद्विशेषं ज्ञात् तदा ऽस्मान्मप्यनि-
 न्द्रियजेभ्यो विकल्पेभ्य उल्लेखाध्यापारेभ्यो ऽस्तीन्द्रियत्वानां दर्शनव्यापाराणां
 भेदः । न च विकल्पगतो दर्शनव्यापारो ऽनुभूयमानः सति संभवे निर्वि-
 कल्पकोपाधिरिति युक्तम् । सत्या एव हीन्द्रियजा वृत्तयो विकल्पिका अवि-
 कल्पिका वा धारावाहिन्यो ऽहमहमिकया परस्परानवेष्टा एकमर्थमवगाह-
 माना उदयन्ते व्ययन्ते च न त्वमूपासम्योन्यमनुगम्यानुगन्तृतामीक्षामहे
 कस्मादिन्द्रियार्थसन्निकर्षलब्धजनमानो विकल्पा दर्शनव्यापारा नाना इति युक्त-
 मुत्पश्यामः । न च शब्दप्रत्यक्षयोर्वस्तुगोचरत्वे सत्यापि ग्रन्थयाभेदः कार-
 णभेदेन परोक्षपरोक्षभेदोपपत्तेः । न च घट्टिष्योगजन्या शीतापनोदो
 घट्टिज्ञानादुचितमर्हति । न चैकेनोपाधिना सत्त्वेन विशिष्टे तस्मिन् गृहीते
 उपाध्यन्तरविशिष्टतद्ब्रह्मसङ्गः स्वभावो हि द्रव्यस्योपाधिनिर्विशिष्यते न
 रूपाधयो वा तैर्विशिष्टत्वं वा तस्य स्वभावः । न च यत्स्वभावसंबन्धि स

स्वभाव' तथा सत्यसञ्चित्वमेव न हि तदेव तेन संबध्यते । अपि च
रूपज्ञान विषयग्रहणधर्मै नानापरमाणुविषयं न परमाणुस्वभावः । तत्स्व-
भावे यः तेषां सर्वान्प्रत्यक्षिष्यात् सर्वैरेव ते परमाणवो विदिताः स्युः ।
न चासबद्धा एव स्वज्ञानेन रूपपरमाणवो विषयास्तस्येति वाच्यम् । असब-
द्धस्य विषयत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । स्वभाव एवार्थज्ञानयोः संबन्धो यदर्थो विष-
यो ज्ञानं च विषयोति चेद् । हन्तोपाध्यायाधिमतोरपि स्वभाव एव संबन्धो
ऽस्तु तथा ऽपि विज्ञानार्थवन्न स्वरूपामेदः । चण्डमङ्गणरिणामनिराकरणे तु
स्वभावातिरिक्त सञ्चयमुपपत्तिरप्यामः । तस्माद्वैकोपाध्यन्वितग्रहे सकलोपा-
ध्यन्वितप्रत्ययप्रसङ्गः । यन्नेकविज्ञानगोचरयोर्न विशेषणविशेष्यभाव इति
तत्र ब्रूमः । भिन्नज्ञानगोचरत्वेऽपि नासौ संमतिः । न हि विशेषणज्ञान विशेष्या-
विषय विशेष्यमगच्छेत्तुमर्हतीति । एव विशेष्यज्ञानमपि विशेषणविषयकं न
स्यविषयमगच्छिन्यात् । तयोः परस्परवार्तानामिच्छत्यात् । ताभ्यां वासना
ततोऽमानसप्रत्ययो विशेषणविशेष्याकार उत्पद्यते न त्वस्ति वास्तवो विशे-
यणविशेष्यभाव इति चेद् । अस्तु तावद् वास्तवावास्तवविन्ता करिष्यते
हीयमुपनिष्ठात् । यस्तु भजतामस्य मानसत्वे प्रवासः स धरमिन्द्रियकत्वएव
भजतु तथा सति दर्शनव्यापारत्वमस्य साक्षात्समर्थितं भजति । इतरथा
हि निर्वैकल्यकोषज्ञानं कल्प्येत । नन्वविचारकमिन्द्रियज्ञानं कथं विशेषण-
विशेष्यादि सकलं समाकलयेत् । हन्त मेो किं मानसमपि ज्ञानमाकलयि-
तुमर्हति । सकलयति मनसस्तत्कारणस्य सर्वविषयत्वादिति चेद् । यदि
पूर्वकं विज्ञानं मनः कथं तस्य सर्वविषयता अस्माकं तु मनः सर्वविष-
यमपि अचेतनतया न विचारकं तस्मादात्मैव सकलज्ञानतज्जनितवाचना-
धारः स्मर्ता च प्रतिस्थाता च । यदाह । आत्मन्येव स्थितं ज्ञानं स हि
योद्धा ऽधगम्यते । स्मरणे चास्य सामर्थ्यं सधानादौ च विद्यते । स खल्वि-
न्द्रियार्थसन्निकर्षादालोच्य ध्यानिमन्तं समुत्पद्यमानं मुहुर्दुःखकारकमुपजातपूर्व-
विषयानुसृतिप्रहायः प्रागेव चक्षुषा विरूपयति गौरयमिति । यथा ऽऽह ।
कारणं चेन्द्रियं मुहुर्दुःखं कर्ता चात्मा स चेतनः । स च स्मृतिसमर्थत्वात् सर्वा-
र्थान् कल्पयिष्यति । तेनेकविज्ञानवेदात्वे यदापि ध्यायन्नाप्यकमात्रं उपका-
र्योपकारकमात्रं नास्ति तथा ऽपि तदर्थलोचनानुगतस्मरणयोर्विशेषणविशे-

प्राभावावगादि विज्ञानं प्रत्युत्पादकत्वमेषकारकत्वमस्ति । अथै हि रूप-
रूपिभावेन स्थितवधि नायातजन्मना ज्ञानेन तथा गृहीतावधि तु स्वरूप-
मात्रेण न हि यावदस्ति तावद्गृहीतव्यं तेन तदेकदेशयह्ये ऽपि नाप्रमाणता ।
सचिकल्पके तूक्तसामग्रीजन्म जात्यादिरूपतया द्रव्यं च रूपितया कल्पयेत् ।
परवाज्जायमानमपीन्द्रियार्थसन्निकर्षप्रभवतया प्रत्यक्षं भवत्येव । अक्रम-
स्यापि क्रमवत्सहकारिभेदसमवधानवशात्कमेण कार्यकरणमुपपादयिष्यते ।
तत्सिद्धमेतद्विधादाध्यासिता विकल्पाः स्वगोचरे प्रत्यक्षाः अस्माभिचा-
रित्वे सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वात् । यो ऽयं यज्जमनः सर्वः प्रत्यक्षो यथा
ऽऽलोचनं तथा चेतनस्मानयेति । तस्मात्सचिकल्पकप्रत्यक्षाधरोधार्थे व्यवसा-
यात्मकपदमिति सिद्धम् । तदस्य सचिकल्पकप्रत्यक्षाधरोधार्थस्यान्वाचीयमानो
व्यवच्छेदः तद्व्यवच्छेदप्रतिपादनार्थं भाष्यमनुमाप्यान्वाचीयमानमेव व्यव-
सायात्मकपदस्यार्थमाह दूराभक्षुपेति । न चैतन्मन्तव्यमिति भाष्यं ३६ । १।
व्यापिष्यामुर्द्वेयति । संशयस्येति । ननु सतीन्द्रियार्थसन्निकर्षे पुरोव-
र्तिनि द्रव्ये धूम इति वा रेणुरिति वा ज्ञानमुत्पद्यमानं कथमनिन्द्रियज-
मित्यत आह न हीति । कस्मान्मानस इत्यत आह संशयेतिरिति ।
सपूर्वो हि शीङ् मावप्रत्ययान्तो विशेषाशेक्षे विमर्षे वर्तते स चेकाधिकरणे
स्मर्यमाणो मिथो विरुद्धो धर्माधारोपन्यतवाधधारयति । तथा चाधिक-
रणमात्रसमर्पणमिन्द्रियव्यापारो मनसा तु स्मरणसहकारित्वेव पुनः
संशयेत । अत एव त्रिस्कारितान्नः सौदामिनौसंपातात्सकृदालोच्य के वित्सा-
मान्यवर्त्त धर्मिण समन्वकारे संदिग्धे तस्मान्मानस एवेव संशयो, न
न्यिन्द्रियज इत्यर्थः । तदेतत् परिहरन् तत्रैत्यादि भाष्य व्याचष्टे । तत्र
नैवम् । कस्मात्संशयस्येति । उभयं त्विति । तु शब्दो मनोमात्रनिमित्त्यर्थे
व्यवच्छिनति । तदनेन चक्षुषा हीत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । परान्
समानधर्माणं धर्मिणं नावधारयति । विशेषतः संदिग्धे तस्मिन्नित्यर्थः ।
इन्द्रियेणोपलब्धं सन्निकृष्टं सन्निकर्षपूर्वकत्वादुपलब्धे मनसोपलभते जानीते
चक्षुःपहायेनेत्यर्थः । अथ भाष्यं । यत्र तदिन्द्रियानवधारणपूर्वकं
मनसा ऽवधारणं तद्विशेषायेत्वं विमर्षमात्रं संशयो न पूर्व-
मिति । अनवधारणशब्दे ऽयं संशयज्ञाने दर्शनात् सत्यपीन्द्रियार्थव्यापारे

स्वभावः तथा सत्यसंबन्धित्वमेव न हि तदेष तेन संबध्यते । अपि च
 रूपज्ञान विषयग्रहणधर्मे नानापरमाणुविषयं न परमाणुस्वभावः । तत्स्य-
 भावत्ये वा तेषां सर्वान्नित्यविशेषात् सर्वैरेव ते परमाणवो विदिताः स्युः ।
 न चासंबद्धा एव स्वज्ञानेन रूपपरमाणवो विषयास्तस्येति वाच्यम् । असंब-
 द्धस्य विषयत्वे ऽतिप्रसङ्गात् । स्वभाव यथार्थज्ञानयोः संबन्धो यदर्थो विष-
 यो ज्ञानं च विषयीति चेद् । हन्तोषाध्युपाधिमतोऽपि स्वभावाच्च संबन्धो
 ऽस्तु तथा ऽपि विज्ञानार्थवत्तत्त्वं स्वरूपाभेदः । चक्षुर्भङ्गपरिणामनिराकारो तु
 स्वभावातिरिक्त संबन्धमुपपादयिष्यामः । तस्मान्नैकोपाध्यन्वितयहे सकलोपा-
 ध्यन्वितप्रत्ययप्रसङ्गः । यत्नेरुचिज्ञानगोचरयोर्न विशेषणविशेष्यभाव इति
 तत्र भ्रमः । भिन्नज्ञानगोचरत्वेपि नासौ संभ्रमः । न हि विशेषणज्ञानं विशेष्या-
 विषयं विशेष्यमशङ्केतुमर्हतीति । एवं विशेष्यज्ञानमपि विशेषणविषयकं न
 स्वविषयमशङ्कित्वात् । तयोः परस्परवार्तानमिच्छत्वात् । ताभ्यां वाचना-
 ततो मानसप्रत्ययो विशेषणविशेष्याकार इत्युच्यते न त्वस्ति वास्तवे विशेष-
 णविशेष्यभाव इति चेद् । अस्तु तावद् वास्तवायास्तवचिन्ता करिष्यते
 ह्ययमुपरिष्ठात् । यस्तु भवतामस्य मानसत्वे प्रयासः स वरमिन्द्रियजन्यवै-
 भवतु तथा सति दर्शनन्यापारत्वमस्य साक्षात्समर्थितं भवति । इतरथा
 हि निर्विकल्पकोपधानं कल्प्येत । नन्वविचारकमिन्द्रियज्ञानं कथं विशेषण-
 विशेष्यादि सकलं समाकल्पयेत् । हन्त मो' किं मानसमपि ज्ञानमाकलपि-
 तुमर्हति । सकलयति मनसस्तत्कारणस्य सर्वविषयत्वादिति चेद् । यदि
 पूर्वैकं विज्ञानं मनः कथं तस्य सर्वविषयता अस्माकं तु मनः सर्वविष-
 यमपि अचेतनतया न विचारक तस्मादात्मैव सकलज्ञानतज्जनितवासना-
 धारः स्मर्तव्यः च प्रतिसंघाता च । यदाह । आत्मन्येव स्थितं ज्ञानं स हि
 योद्धा ऽधगम्यते । स्मरणे चास्य सामर्थ्ये संधानादौ च विद्यते । स खल्वि-
 न्द्रियार्थसन्निकर्षादालोक्य ज्ञानिमन्तं संमुखमर्थमुद्बुद्धसंस्कारसमुपजातपूर्व-
 विषयानुष्मृतिप्रदायः प्रागेव चक्षुषा विरूपयति गौरयमिति । यथा ऽऽह ।
 कारणं चेन्द्रियं युद्धेः कर्ता चात्मा स चेतनः । स च स्मृतिसमर्थत्वात् सर्वा-
 र्थान् कल्पयिष्यति । तेनैकविज्ञानवेद्यत्वे यद्यपि ध्याप्यज्ञापकमात्र उपका-
 र्योपकारकमात्रौ नास्ति तथा ऽपि तदर्थोत्पन्नानुगतस्मरणयोर्विशेषणविशे-

दुःखादय इति । तद्विदमुक्तं दिग्भागेन । न सुखादिप्रमेयं वा मनो वा
ऽस्तीन्द्रियान्तरम् । न च तत्सम्भवति । घ्राणादिसूत्रेण विभागपरेण निषे-
धादिति भावः । समाधिमाप्यमिन्द्रियस्य वै सत इति । तद्वाचिष्ठ्यासु-
गुणमिश्रायः पृच्छति । कश्चैवमिति । आक्षेपस्तरमिन्द्रियार्थेति । समा- ४० ।
घाता आह । नैष दोष इति । आक्षेपस्तरमुपवीचमुदाहृत्य दूषयति ।
यत्तु सूत्रेति । नेदं विभागपरं घ्राणादिसूत्रमपि तु लक्षणपरं तत्र चेन्द्रिय-
मपि मनो न लक्षितं वेधर्म्यादित्यर्थः । वेधर्म्यमाह वेधर्म्यमिति । तत्र
प्रमाणयति सर्वविषयं त्विति । वेधर्म्यान्तरं दूषयति भौतिकेति ।
कार्यस्य हि विशेषो भौतिकत्वाभौतिकत्वे भूतकार्ये भौतिकं यदुत्तकार्यं
न भवति तदभौतिकं न भवति । भूतकार्यत्वप्रतिषेधश्च तदन्यकार्यत्वं
गमयति । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुष्ठानहेतुत्वात् । इतरथा त्वकार्यमेवो-
च्येत न त्वभौतिकमिति । तस्मादकार्यस्य मनसो ऽभौतिकत्वं कार्य-
धर्म्यो विस्तृमिति । अपि च वेधर्म्यान्मनोवच् शेषमपि न वक्तव्यमि-
त्याह श्रोत्रे चेति । शङ्कते स्वार्थ इति । भूतानि हि घ्राणादीनि श्रोत्र-
ज्ञानानि मनस्तु न भूतमिति वेधर्म्यमित्यर्थः । निराकरोति तत्र नेति ।
दर्शयिष्यति हि धार्मिककारे । यथा स्वार्थको न कश्चिदपि प्रत्यय इत्यर्थः ।
आक्षेपहेतुमनुभाषते यत्पुनरिति । दूषयति तस्मास्तीति । तदनेन सति
चेन्द्रियार्थसन्निकर्षे इत्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । यद्वापरं वेधर्म्यं घ्राणा-
दिभ्यो मनस उक्तं भाष्यकारेण तत्सिद्धावलोकितेन दूषयति । सगुणा-
नामिति । घ्राणादीनि यथा स्वस्वगुणेन गन्धादिना बाह्यं गन्धादि बोध-
यन्ति नैव स्वगुणेन शब्देन श्रोत्रं बाह्यं शब्दं बोधयति तन्मनोवच् श्रोत्र-
मपि घ्राणादिसूत्रे न पठितव्यमित्यर्थः । भाष्योक्तेषु मध्ये ऽभिमतं वेध-
र्म्यमुपसंहरति । तस्मादिति । भूतत्वाभूतत्वलक्षणं वेधर्म्यं न भौतिक-
त्वाभौतिकत्वग्रहणेन शक्यमित्यवधारणामिश्रायः । ननु शुभपञ्चानानु-
त्पत्तेर्ज्ञानकारणं मनो ऽस्तीत्यवगम्यते न पुनरस्येन्द्रियत्वमपि तद्भावा-
नवगमे च नेन्द्रियार्थसन्निकर्षकं सुखादिज्ञानं शक्यं वक्तुमित्यत आह
तन्त्रान्तरेति । तन्त्रयते व्युत्पादयते अनेन तत्त्वमिति तन्त्रं शास्त्रं तद- ४१ ।
नेन मनसश्चेत्यादि भाष्यं व्याख्यातं तद्वृत्तं दिग्भागेन अनिषेधादुपातं

संशयो नेन्द्रियज्ञ इति देशको ऽभिमन्यते । तदनयोः संशयज्ञानयोर्मध्ये
 यत्तद्विन्द्रियानवधारणपूर्वकमिन्द्रियार्थसन्निकर्षपूर्वक मनसा ऽनवधारणं
 संशयज्ञानमित्यर्थः । न पूर्वं यदुपरतेन्द्रियव्यापारस्य संशयज्ञानं दृष्टान्त-
 १८ तया हृदि स्थित शङ्कितुरित्यर्थः । तदेतद्वाप्य व्याचष्टे तत्र यदिन्द्रिया-
 र्थेति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षरचासाधनवधारण चेति कर्मधारयः तत्पूर्वक
 मनसा ऽनवधारण संशयज्ञानमित्यर्थः । ननु स्मरणव्यवहितव्यापारमस्य
 कारण नेन्द्रियमित्यत आह तस्य हीति । उपपादितमेतदधस्ताद् यथा
 स्मरण नेन्द्रियव्यापार व्यवधत्तइति । पूर्वं त्विति । दृष्टान्ततया पूर्वत्वम् ।
 स्यादेतत् । मन एवेन्द्रियानवेष्य बाह्ये प्रवर्ततेत्यभ्युपेयमन्यथा घटमह
 जानामीति ज्ञानमनिमित्तं स्यात् । न तावद्विन्द्रियज्ञमान्तरे ज्ञाने चक्षुरा-
 दीनामप्रवृत्तेः । नाप्यनुमानादिष्वन्तर्भवति लिङ्गाद्यभावात् । तस्मान्मानस-
 मेवेदम् । यदि च घटादौ बाह्ये न मनः प्रवर्तते कथं घटमिति भवेज्जा-
 नामीत्येष स्यात् । ॥ चार्थनिरूपणमन्तरेण ज्ञानरूपनिरूपणं तस्माद्वाङ्मा-
 भ्यन्तरविषय मनस्तथा च सर्वे एव संशयो मानस इत्याशङ्क्याह भाष्य-
 कारः सर्वत्र प्रत्यक्षविषय इति । यद्यप्ययमीदृशो ऽनुव्यवसायो मान-
 सस्तथा ऽप्यन्धवधिरादीनामभावात्तत्पूर्वे व्यवसायोत्पत्तेौ चक्षुराद्यवेषणी-
 यम् । अन्यथा ऽन्धवधिराद्यभावप्रसङ्गः । तथा च संशयज्ञानोत्पादे ऽपी-
 न्द्रियार्थसन्निकर्षो ऽपेक्षणीय इत्यर्थः । तद्विद तस्य हीत्यादिना वार्तिकेन
 व्याख्यातम् । अव्यापकत्वेन लक्षणाद्येवपरं भाष्यमात्मादिष्वित्यादि तद्
 व्याचष्टे इन्द्रियार्थेति । देशयति कथं पुनरिति । परिहरति इन्द्रियेति ।
 मा भूद्विन्द्रियमूचे पाठः तद्वि बाह्येन्द्रियलक्षणमान्तरं च मन इत्यत आह
 पृथक् चेति । न ॥ मुखादौ प्रमाणान्तरमस्ति तस्मात्पारिशेष्यात्सिद्धं प्रत्य-
 क्षमित्याह प्रत्यक्षाश्चेति । ननु नेते प्रमेयाः स्वप्नेदनसिद्धत्वात्
 तत्किमत्र प्रमेयार्थेन प्रमाणेनेत्यत आह न च तेषामिति । नूनं स्वप्-
 नेदनतया न प्रमाकर्मभावे यममित्यत आह । न चान्या गतिरिति ।
 स्वप्नेदनत्येन हि रोषा स्वप्नेदनता न चेने स्वप्नेदनमित्युक्तमधस्तादिति
 । ८ भावः । आसेषमुपसर्हरति । तस्मादिति । भावे चात्मादिषु सुखादिष्विति
 नित्यानित्यामिषाश्च धर्गद्वयमात्मसुखदुःखत्वादयो नित्या अनित्याश्च सुख-

कोटयोः ज्ञानमव्यपदेश्यमिति ध्रुवं कृत्वा अव्यभिचार्यादिपदसंबन्धेन द्वे
कोटौ । अव्यभिचार्याव्यपदेश्यपदयोस्तु व्यवसायात्मकपदसंबन्धे कोटिरेका ।
इन्द्रियार्थसन्निकर्षाव्यपदेश्यपदयोश्च चाव्यभिचार्यादौकैकपदसंबन्धे कोटिद्व-
यम् । अव्यभिचारिव्यवसायात्मकपदयोस्तु ध्रुवयोगिन्द्रियार्थसन्निकर्षौत्पन्नपदेन
ज्ञानपदेन च प्रत्येकं संबन्धे कोटिद्वयमिति त्रिपदपरिग्रहेण दश कोटयः ।
चतुष्पदपरिग्रहेण षड् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षौत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमिति ध्रुवं
कृत्वा व्यभिचार्यादौकैकपदसंबन्धे द्वे कोटौ । अव्यपदेश्यपदं त्यक्त्वा परकोटिः ।
ज्ञानपदं त्यक्त्वा चापरा । इन्द्रियार्थसन्निकर्षौत्पन्नपदं त्यक्त्वा ॥ षड्भूमौ ।
पृच्छति । कस्मात्पञ्चपदपरिग्रहेणैकचिन्तनमकोटिपरिग्रहेणेतराः कोटयो व्यव- ४३ । १
च्छिद्यन्ते न इयं तद्व्यवच्छेदवाचकः कश्चिदस्ति शब्द इत्यर्थः ।
उत्तरं विरोपेति । विशेषविधानप्रस्तावे शेषनिषेधावन्यासो दृष्टान्तलाभाय
एकदेशाभ्युपगमएकचिन्तनकोटिषु एकचिन्तनमी कोटिरेकदेश इत्यर्थः ।
शेषविधानं वेति । वाक्यद्वयार्थः । तदेवं प्रत्यक्षलक्षणं संमर्द्य वांशु-
बन्धं तावत्प्रत्यक्षलक्षणं विरुन्धयितुमुपन्यस्यति । अपरे पुनरिति ।
लक्षणं व्याचष्टे ततोऽर्थादिति । यत्तदोचित्यामिसंबन्धाद् यस्यार्थस्य
तद्विज्ञानं व्यपदिश्यते अत्र तत् एव तद्वचनं नार्थान्तराद्व्यपदेश्यमानं
शुक्तिज्ञानं न प्रत्यक्षं व्यपदेश्यासंबन्धिनाऽर्थान्तराद् शुक्तिद्वयाज्जापमानं
रजतेन व्यपदिश्यमानं शुक्तिज्ञानं न प्रत्यक्षं व्यपदेश्यज्ञानमुत्पत्तेः व्यपदेश्यर-
जतस्य तत्ताभावात् । यत्तस्य प्रत्यक्षाभासस्य व्यावृत्तिः सुप्रसिद्धेति तामु-
पेक्ष्यानुमानव्यावृत्तिमाह एतेनैति । कुतः । न हि तत् एव व्यपदेश्यज्ञा-
नेव धत्तेः तद्विज्ञानमनुमानं भवति । किं तु यत् बन्धिरस्ति तत् तत्तत्तत्
यत् तु दृष्टमात्रं यत् यद्वैरुपरमादुपरतो धूमस्तथान्यतश्च तद्वचनं स्मर्य-
माणाद्धूमादसति तद्व्यपदेश्ये वक्ष्यते ततोऽर्थादिन्यत्रार्थविशेषणं तत् इति
तत्संगतश्चेत्कारोऽयोगव्यवच्छेदे वर्तते यथा चेन्न चतुर्हस्त एवेति । तेन
यत्र तदयोगः तदप्रत्यक्षमित्यर्थः । तदेतल्लक्षणं दूषयति । अत्रार्थग्रह-
णमनर्थकं न हि ज्ञानव्यपदेश्यं आत्मना वा इन्द्रियेण वा संभवति ।
शङ्कते अवधारणार्थं इति । अयोगव्यवच्छेदेनेतदवधारणं विशेषणसंग- ॥ २१
तश्चेत्कारोऽयोगं व्यावच्छिनोति । अस्मिन् चार्थपदे कस्येदं विशेषणमिति

चेदन्येन्द्रियरुतं वृथा । तद्वृणुष्वितुमुपन्यस्यति । न शेषेति । तद्वृणुष्विति ।
 न तन्त्रयुक्तीति । सर्वस्य तन्त्रान्तरे लोके च विद्वत्त्वादवक्तव्यताया
 स्वमतमपि नास्ति । यच्चननिङ्ग हि मतज्ञानं न चाननुमते निषेधमात्रं
 शक्यं कर्तुमभावस्य भावनिरूपणाधीननिरूपणत्वादिति भावः । विद्वन्म
 येमुपसहरति । तस्मादिति । प्रकृतमुपसहरति । तदिति । तदेव लक्ष
 णपदानि व्याख्याय विमृशति समस्तमिति । अमिमतमाह समस्त-
 मित्याह भाष्यकारः । हेतुमाह यस्मादिति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षो-
 त्पन्नं ज्ञानमव्यभिचारीति हि प्रत्यक्षलक्षणमनयवेन समानासमानजाती
 यव्यावृत्तं शक्यमेव लक्षयितुम् । नो खल्वयमसावश्य इति ज्ञानमिन्द्रि-
 यजनं शब्दजनं सम्भवति । तद्विद्वद्ध्यगोचरं वा भवेद् वाच्यत्वगोचरं वा
 वाच्यत्वविशिष्टद्रव्यगोचरं वा । तत्र द्रव्यमैन्द्रियरुमेव न शाब्दमित्यगम्य
 तज्ज्ञानं व्यग्रच्छेत्तुमनमिमतं च । वाच्यत्वगोचरं तु ज्ञानं शाब्दमेव
 अन्यथा ह्यशुतशब्दे । उप्यारण्यकोऽश्चमेवेन्द्रियसन्निकर्षोऽस्त्वशब्दवाच्य
 इति गृहीयात् । वाच्यत्वविशिष्टद्रव्यज्ञानमपि शाब्दमेव बह्विशिष्टधूम-
 ज्ञानमिदानीमानिकमन्यथा तदप्येन्द्रियरुमिति न तन्निराकरणाय मानान्त-
 रमास्येयम् । अयं न वाच्यत्व नाम मीमांसकानामपि किं विद्वत्तौन्द्रियमपि
 तु सकेतमात्रमेव स्यादिति प्रत्येत्यमिति । तथाऽपि तज्यार्थे शब्द एव ।
 अथायमप्येन्द्रियरु इव तत्र गुरुपदिष्टा गाथा पठितव्या । शब्दजत्वेन
 शब्दं चेत् प्रत्यक्षं वाच्यजन्मतः । स्पष्टग्रहणरूपत्वाद्युक्तमैन्द्रियकं हि
 तदिति । तस्मान्नामयज्ज्ञानं गृह्यारण्यव्यपदेश्यपदम् । कैश्चिदुक्तं व्यय-
 सायात्मरूपदेन सशयज्ञानप्रत्यक्षत्वनिराकरणमन्वाविनमिति सशयेत्युक्तम् ।
 अन्यथा दर्शयित्वा व्यतिरेकमाह यदीति । उपसहरति तस्मादिति ।
 हेणस्तिशत् कोटीर्गणयति । तत्रेति । द्विपदप्रत्ययेण दशेन्द्रियार्थसन्निक-
 र्षोत्पन्नपदं ध्रुव कृत्वा चानादौकेरुपदसमन्धेन चतस्रः कोटयोः चानं च
 ध्रुव कृत्वा अयमप्येन्द्रियार्थेणैरुपदसमन्धेन तिस्रः । एवमप्ययमप्येन्द्रियार्थेण
 ध्रुव कृत्वा अयमिन्द्रियार्थेणैरुपदसमन्धेन द्वे कोटी अयमिन्द्रियार्थेण
 व्ययसायात्मरुपदसमन्धेन केचिरेका । निषदप्रत्ययेणापि दशेव इन्द्रियार्थ-
 सन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमिति ध्रुव कृत्वा अयमप्येन्द्रियार्थेणैरुपदसमन्धेन तिस्रः

विशेषणसंगतो नैवकारो ऽयोग व्यपक्षिन्द्यादिति भावः । निराकरोति ।
 १ तन्मेति । तत् इति सर्वनाम्न सन्निहितविशेष्यापेक्षत्वात् । अन्यथा ऽमिधा-
 नापर्ययसामानाद् यस्य तद्व्यपदिश्यतइति व्यपदेशसंबन्धी विशेष्य प्राप्यतए
 वेति सिद्धत्येव विशेषणत्वम् । अभ्युपेत्य त्ववधारणमात्रे ऽप्यस्ति दोष
 इति मन्यमानेनाभक्ष इत्युदाहृतम् । अन्यत्रयच्छेदे तदर्थे हि तदेवान्य-
 ह्यवच्छिद्यते यद्विरोधि न पुनरन्यमार्थं यथा ऽऽहुः नियमस्तद्विरोधाच्च कल्प्यते
 नाविरोधिन इति ।

स्यादेतत् । तत् इत्युच्यमाने यतस्तत् स्यात्तथा चानुमानाद्यपि
 लिङ्गज्ञानादेस्तत् उपजायतइति प्रत्यक्ष प्रसज्येतेति तन्नित्यर्थमर्थोदितं
 यत्तच्च न हि तदर्थान्नायते अपि ॥ प्रत्यक्षमेवेत्यत आह एतेनेति ।
 यस्य तद्व्यपदिश्यतइत्यपेक्ष्य तत् शब्दसामर्थ्यानुमानाद्व्युदासे ऽपि
 प्रत्युक्तं । यच्च तत् शब्दस्य व्याप्यार्थान्तरमुक्तं तदपि दूषयति । यत्पुनरे-
 तदिति । यदि यस्य व्यपदिश्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्ष ततो घट इत्यपि
 ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसज्येत । तदपि घटस्य व्यपदिश्यते न तु ततो घटाद्वधति
 तस्य विशवासहतया परमार्थसत्याभावेन संप्रति सतो विज्ञानं प्रति कारण
 त्यामात्रात् । तेन तन्निवारणायै तत् इत्युक्तं तदेतन्न बुद्ध्यामहे कथमपि
 सिद्धमिति । शङ्कते यदीति । रूपादिपरमाणव एव निरन्तरोत्पादा परमा-
 र्थसन्तो मित्रा स्वविज्ञानस्याविकल्पस्य जनका तेषां तु मानास्य स्वेन
 रूपेण सृष्टयतीति निर्विकल्पकपृष्ठमाग्निनी घट इति विकल्पिका बुद्धिस्तानेषु
 रूपादीनेकोदकाक्षरणादिश्रियाकारिणो भेदिन इव दग्धयन्ती सृष्टिरित्यु-
 च्यते । निराकरोति । न हि रूपादिभ्य इति । अनुगमधीजमुदाहरति ।
 अपार्थाति । निराकरोति मनोमोदकेति । भयन्तु व्यतिरिक्ता किमेता
 १८ घटा ऽपीत्यत आह सर्वे चेति । यत्सृष्टित्वेन भवताममिमत् ज्ञानं
 यच्चान्विकल्पकं तत्सर्वे विषयाद्वधतीति । तस्मात्ततोयदर्थं सृष्टिनिवृत्त्य-
 र्थमनर्थकम् । मा मूत्सृष्टिनिवृत्त्यर्थे मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यर्थे भविष्यतीति देश-
 यति । ननु च मिथ्याज्ञानमतस्मादपि भवति यथा पुरोहितेन्द्रियमिदं
 मिनि व्यपदिश्यते रक्षतमिति च न तु शुक्तिरिति तेन यद्यपि सामान्यरू-
 पेण तस्य व्यपदिश्यते ज्ञानं ततश्च तद्वधति तथा ऽपि येन विशेषरूपेण

तस्य व्यपदिश्यते न तत्तत्प्रदुष्यतीत्यतस्मादधीत्युक्तम् । तस्मात्तत् एव
यदुपति तत्प्रमिति' न त्वेव मिथ्याज्ञान तद्वि तत्तत्त्वातत्तत्त्वं भवतीत्यर्थः ।
परिहरति । न ह्युतस्मादारोपितादूषातपाघतस्तन्मिथ्याज्ञानं भवति किं तु ४३ । १९
ततो भवति । यस्य सामान्यदूषस्य व्यपदिश्यतद्वदमिति तत्त एव । समा-
रोपितं तु रक्षतमस्य विषयो दृश्यमानाकारतया तदिदमुक्तमतस्मिंस्तद्व-
चसीति । एव लक्ष्यपदमात्राधेयाल्लक्षणाभावाद् इत्याह ततोऽग्रहण-
मिति । तथा चातिव्याप्तिरित्याह तथा चेति । आभ्युपेत्य दूषणान्तर-
माह यद्यप्येतदिति । यतो भवति ज्ञानं च गच्छेत् इति ; कारणं यावत्
च ज्ञानं कार्ये तयोरयुगपद्भावात् । वर्तमाना ज्ञानमतीति मिथ्येति न
प्रत्यक्षं स्यात् । तत्समानकालयोस्तु कार्यकारणभावाभावात् । ततोऽर्थो-
क्तिरिति नास्तीति भावः । उक्तं नाशोत्पादाविति । अविष्काराद्विनाश-
कारणस्य नाशं कार्यस्योत्पत्तिरिति इत्येकं कालः तथा अपि कारणस्य
यावत्ता मित्रकालस्यापि स्वसद्वृणक्षानवननमेव हि तस्य तच्छान प्रति-
यावत्त्वं नान्यत् । यथा ३३ इति मित्रकालं कथं यावदिति चेद् यावत्ता
विदुः । हेतुत्वमेव तदुक्तं ज्ञानाकारार्थवत्त्वमिति । न चैतावता
मिथ्यात्वप्रयोहितस्य नीलाकारस्य ज्ञानवर्तिनो ज्ञेयमानत्वादिति भावः ।
निराकरोमि तच्च नेति । पूर्वोपरकालकलाधिकलक्षणका अविद्यता न ॥
विदुषि । विदुष्यालादेरप्याशुविनाशिनो द्विषादिवशाद्यस्यानादित्यर्थः ।
पूर्वोत्तरवायुयोगस्तद्वदस्य श्वेत्याह विनष्टत्वेति । अमहकाशस्पन्दमश-
लादिद्वयं विज्ञानाद्विज्ञानोलाद्यनुभूयते न तु विज्ञानात्मकम् । तथा ॥ यदि
मिच्छेदप्रज्ञे मिथ्या तत्र सति ज्ञानमेतस्मिन् मिथ्येति कथं प्रत्यक्षम् ।
सम्यग्ज्ञानभेदस्य तथाभावात् । न आर्षोहिताकारभेदमर्थभेदेनम् ।
भाक्त्ववच्छेदः । न च गोष्ठमुख्यलक्षणा गिरा गतयो ज्ञानेषु शक्या नियो-
जयितुम् । मित्रप्रस्थानत्वात् । तस्माद्विराकारं ज्ञानमर्थमात्मनो मित्र
गोचरयतीति आद्यम् । च चेतकारणं विनष्टस्य प्रत्यक्षतेति स्थानतया च
वर्तमानाप्रमथर्तमान गोचरयतीति मिथ्यात्वमवश्यमेव च स्यादिति भावः ।
योगपक्षे अपि नास्त्युदाहरणं सर्वस्य अविष्कारनिर्लेषादिति देयमिति ।
तुल्यमिति चेत् । निराकरोति । तथैव ।

विशेषणसंगेतो नैवकरोऽयोगं व्यवच्छिन्नादिति भावः । निराकरोति ।
 । तच्चेति । तत् इति सर्वनाम्नः सन्निहितविशेष्यापेक्षत्वात् । अन्यथा ऽभिधा-
 नापर्ययसामानाद् यस्य तद्व्यपदिश्यतइति व्यपदेशसंबन्धी विशेष्यः प्राप्यतए
 वेति सिद्धेऽप्येव विशेषणत्वम् । अभ्युपेत्य त्ववधारणमात्रे ऽप्यस्ति दोष
 इति मन्यमानेनाव्यव हृत्युदाहृतम् । अन्यव्यवच्छेदे तदर्थे हि तदेवान्य-
 द्वावच्छिद्यते यद्विरोधि न पुनरन्यमार्थं यथा ऽऽहुः नियमस्तद्विरोधाच्च कल्प्यते
 नाविरोधिर्न इति ।

स्यादेतत् । तत् इत्युच्यमाने यतस्ततः स्यात्तथा चानुमानादपि
 लिङ्गज्ञानादेस्तत् उपजायतइति प्रत्यक्षं प्रसज्येतेति तन्निवृत्त्यर्थमर्थोदिति
 यत्तद्व्य न हि तदर्थोऽजायते अपि तु प्रत्यक्षमेवेत्यात आह एतेनेति ।
 यस्य तद्व्यपदिश्यतइत्यपेक्ष्य ततःशब्दसामर्थ्यानुमानादिष्युदासे ऽपि
 प्रत्युक्तः । यच्च ततःशब्दस्य व्यापत्यन्तरमुक्तं तदपि दूषयति । यत्पुनरे-
 तदिति । यदि यस्य व्यपदिश्यते ज्ञानं तत् प्रत्यक्षं ततो घट इत्यपि
 ज्ञानं प्रत्यक्षं प्रसज्येत । तदपि घटस्य व्यपदिश्यते न तु ततो घटाद्व्यति
 तस्य विचारसहस्रया परमार्थसत्याभावेन संप्रति सतो विज्ञानं प्रति कारण-
 त्वाभावात् । तेन तन्निवारणार्थं तत् इत्युक्तं तदेतन्न बुद्ध्यामहे कथमप-
 चिदिति । शङ्कते यदीति । कृपादिपरमाणव यव निरन्तरोत्पादाः परमा-
 र्थसन्तो मित्रा' स्वविज्ञानस्यात्रिकल्पस्य जनकाः तेषां तु नानात्वं स्वेन
 कृपेण संवृण्वती निर्विकल्पकपृष्ठभाविनी घट इति त्रिकल्पिका बुद्धिस्तानेष
 कृपादीनेतोदकाहरणादिक्रियाकारिणो भेदिन इव दर्शयन्ती संवृत्तिरित्यु-
 च्यते । निराकरोति । न हि रूपादिभ्य इति । अनुशयवीजमुदाहयति ।
 अधर्षाति । निराकरोति मनोमोदकेति । भवन्तु व्यतिरिक्ताः क्रमेत-
 १ । २ यता ऽपीत्यत आह सर्वं चेति । यत्संवृत्तित्वेन भवतामभिमतं ज्ञानं
 यत्साधिकल्पकं तत्सर्वं विषयाद्व्यवतीति । तस्मात्ततोऽग्रहणं संवृत्तिनिवृत्त्य-
 र्थमनर्थकम् । मा भूत्संवृत्तिनिवृत्त्यर्थे मिथ्याज्ञाननिवृत्त्यर्थे भविष्यतीति देश-
 यति । ननु च मिथ्याज्ञानमतस्मादपि भवति यथा पुरोयतिद्वयमिद-
 मिति व्यपदिश्यते रजतमिति च न तु शुक्तिरिति तेन यद्यपि सामान्यकृ-
 पेण तस्य व्यपदिश्यते ज्ञानं ततश्च तद्व्यति तया ऽपि येन विशेषकृपेण

अथाद्य तु प्रत्यक्षमेवित्यम् । अन्यथा विकल्पस्य प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । तथा च व्याघात इत्यर्थः । जैमिनिप्रत्यक्षलक्षणं दूषयति । सत्संप्रयोगश्चि । ४५ । १० यथाश्रुतस्यातिव्याप्तिं संशब्देनापि प्रयोगस्य समीचीनता प्रतिपाद्यते । सा मिथ्याप्रत्यये ऽपि तुल्या । व्यत्यये ऽपि बुद्ध्या बोध्यस्योपस्थापनात् तदिति बोध्य परामृशति । अस्ति च मिथ्याज्ञाने ऽपि बोध्येन सवन्ध इन्द्रियाणां बोध्यं हि पुरोवर्तिं द्रव्यम् । अथ यथा बोध्य तादृशं नास्ति सवन्ध इन्द्रियाणां रजतत्वस्य प्रकारस्यासन्निधानात् । हन्ताद्यापकत्व लक्षणदोषः । प्रत्यभिज्ञायां तनाप्रकारस्य इन्द्रियेणासवन्धात् । अपि च प्रामा ण्ये दर्शने अनुमानादिज्ञानमात्म्यनि प्रत्यक्षं न भवेत्तु हि तत् सत्संप्रयोग- जम् । तस्मादेतदपि परिभाषनोप सूक्तिरिति । वार्तक्यस्यापि लक्षण- ममुक्तमित्याह श्रीआदिवृत्तिरिति । पञ्चानां खल्विन्द्रियाणामयंकारेण परिचितानामालोचनमात्रं वृत्तिरिष्यते सा च सशयादिव्यापकत्वादलक्षणमिति । तत्सिद्धमिन्द्रियार्थवृत्तिरूपोत्पन्नमित्येतदेव लक्षणमिति ॥

प्रत्यक्षलक्षणं समाप्तम् ॥

प्रत्यक्षलक्षणानन्तरमनुमानलक्षणपरं सूचयति ॥

अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानमिति ।

अथानुमानमिति सिद्धवत् प्रमाणविशेषरूपलक्ष्यानुवाद एव नाप्रत्यक्ष प्रमाणमित्यप्रामाण्यमनुमानस्य भुङ्क्ते प्रतिविशति । दृष्टप्रामाण्याप्रामाण्य- विज्ञानशक्तिसाधर्म्येण हि कासा विज्ञातृनां प्रामाण्यमप्रामाण्यं वा विद- धीत । दृष्टसाधर्म्ये चानुमानमेवेति कथं तेनैव तस्याप्रामाण्यम् । अपि चानुमानमप्रामाण्यमिति वाक्यप्रयोगे ऽस्य विप्रतिपन्नं सदित्थं वा पुनरपि प्रत्यर्थवाच्यं च परमुक्तमिति नो देहधर्मा अपि सद्विज्ञानविपर्ययासा गौरत्वादिवत् प्रत्यक्षा बोध्यन्ते न च तद्वचनात् प्रतीयन्ते वचनस्यापि प्रत्य- खादन्यस्याप्रामाण्योपगमात् । पुनरु विशेषमनधिकृत्य तु वचनमनर्थकं प्रत्यु- ष्जानो नाय लौकिको न परोक्षक इत्युन्मातृजनप्रथेयवचनं स्यात् परि- गिष्टं तु परीक्षापूर्वकं निवेदयिष्यते । तस्मादक्रमेणापि प्रमाणमनुमानमुपेत- व्यमिति । लक्ष्यं प्रमाणमेदमनुमानमनूया तत्पूर्वकमिति लक्षणं विधत्ते । अथेत्यानन्तर्ये वक्तुं प्रत्यक्षमनुमानस्य हेतुरिदानीमनुमानं हेतुमद्व्युत्पाद्य- ४६ ।

१८ संप्रति दिग्नागस्य लक्षणमुपन्यस्यति । अपर इति । दूषयितुं कल्प-
 १९ नास्वरूपं पृच्छति । अथ केयमिति । लक्षणवादिन उतरं नामेते । यदृच्छा-
 शब्देषु हि नाम्ना विशिष्टेऽर्थे उच्यते दित्येति । जातिशब्देषु जात्या गौरव-
 मिति । गुणशब्देषु गुणेन शुरु इति । क्रियाशब्देषु क्रियया पाचक इति ।
 द्रव्यशब्देषु द्रव्येण चानत्वं दर्शयति सेयं कल्पना यत्र चाने नास्त्यर्थतः
 स्वरूपतो या तत्कल्पनया ऽपोढं तत्प्रत्यक्षं तदिदमाह यत् किं न नाम्ना
 ऽभिधीयते अर्थतः स्वरूपतश्च न जात्यादिभिर्व्यतिरिच्यते । अत्राभिधाराप-
 श्रियकारणत्वमाह विषयस्वरूपानुविधायीति । प्रमाणत्वमाह परिच्छेदकं
 व्यसथापकम् । चानतामस्य दर्शयति । आत्मसंवेद्यं स्वप्नेदनादेश तस्य
 कल्पनाहितत्वमपि । यथा ऽऽह प्रत्यक्षरूपनापोढं प्रत्यक्षेणैव विध्यतीति ।
 तत्प्रत्यक्षमिति । तदेतत्प्रत्यक्षलक्षणपदतत्समुदायव्यापारनिरूपणेन दूषयति ।
 त इदमिति । अथ नेति । विरूपयोनयो हि शब्दास्तद्गोचरमभिनिरिगते
 शब्दिकल्पा गृह्णन्ति यच्चाध्यवस्यं तदुभयमप्यन्यव्यावृत्तिरूपमवस्तु तस्मान्ना-
 विकल्पकं चानं तद्गोचरं वा परमार्थसद्गोचरयन्ति विकल्पाः शब्दार्थेत्ययम-
 भिधेयः । अपि चास्य धाद्यत्वे भयदभ्युपगतप्रामाण्यामत्रोदय इत्याह
 अनित्यादीति । शङ्कते अथेति । स्वमसाधारणं रूपं व्यावृत्तमिति यावत् ।
 निराकरोति । सर्वे ऽर्था इति । न हि यथा सम्यग्ज्ञानमधिकृत्य प्रत्यक्षा-
 दित्यक्षं कृतं कीर्तिना तथा दिग्नागेन येनाधिकारात् चाने व्यतिरिक्तं कल्पना-
 पोढमिति भावः । ननु यदि स्वरूपतो नामिधीयते नाभिधेयं तर्हि वस्तु प्रस-
 ज्येत । तथा चाशस्तवः स्यात् शब्दो व्यवहार इत्यत आह सर्वस्य चेति ।
 सामान्यविशेषतद्वेदाद् वस्तुभ्यं तत्र तद्वद्वत्त्वधिकृत्योक्तं द्वावाकारादिति ।
 सामान्येनेवाकारेणामिधीयते सामान्यान्वितमित्यर्थः । ब्राह्मण इति । मनु-
 ष्यत्वजानिमानित्यर्थः । विशेषमाकारमभिधेयं स्वरूपतो न व्यपदेश्यमित्युक्तं
 न तु सर्वयेति भावः । प्रकृते योजयति एवमिति । आशङ्क्य पूर्वोक्तमति-
 प्रसङ्गं स्मारयति । यदिदं चेति* । अथाश्वरुणादिशब्दवदव्युत्पन्नः कल्प-
 नापोढशब्दः प्रत्यक्षस्वरूपस्य धाचक इति शङ्कते । अथेति । निराक-
 २० रोति । एवमपीति । भयतु कल्पनापोढशब्दे ऽव्युत्पन्ना मा वा भूद्

माथेन्निकर्षेण तृतीयं प्रत्यक्षमेवित्यम् । लिङ्गलिङ्गसंबन्धदर्शनमात्रं प्रत्यक्षमि-
 त्यत्र संबन्धपदेनानुमानाङ्गं संबन्धं विवक्षन् परोक्षान् संबन्धविकल्पाननुमाना-
 नङ्गभूताप्रतिक्षिपति । अस्त्यक्षमिति च तस्य प्रमाणमाह । तथा हि के चिदादि- ४६ । १
 नाभावं तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनमनुमानाङ्गमाहुः । द्विविधेः ह्यर्थः प्रत्य-
 क्षश्च परोक्षश्च । तत्र यो बुद्धो साक्षादात्मनो रूपं निवेद्ययति स प्रत्यक्षः । स
 हि स्वविषयाया बुद्धेः जनक इति तमन्तरेण बुद्धिरात्मानमनासादृश्यन्ती तस्य
 सतो निश्चापयतीति युक्तम् । परोक्षस्तु बुद्धौ साक्षात्स्वहृषोपधानसामर्थ्यरहितो
 ऽयुक्तप्रतिपत्तिरेव । न चान्यदर्शने ऽन्यकल्पना युक्ता अतिप्रसङ्गात् । नान्त-
 रीयकतया त्वन्यो ऽप्यन्यं गमयेत् । स हि प्रतिबुद्धस्वभावेऽयथाविधः
 सिद्धस्तथाविधसन्निधानं सूचयति स च प्रतिबन्धो न दर्शनमात्रादपेक्ष्यस्तथा
 सति स श्यामेऽमेघतनयत्वात् परिदृश्यमानमेघतनयस्त्वोमघद्वित्यप्यनुमानं
 स्यात् । इहापि हि स्तो दर्शनादर्शने । तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धन
 यद प्रतिबन्धः । यदाह कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
 अविनाभावनियमो ऽदर्शनात् न दर्शनात् । तथा च लिङ्गविकल्पं विना न
 लिङ्गविकल्पः । न लिङ्गविकल्पेऽलिङ्गानुभवं विना न लिङ्गानुभवो लिङ्गं
 विना न च लिङ्गं विना लिङ्गिनमिति लिङ्गिस्त्वलक्षणाप्रतिभास्यपि धारपय्येण
 तत्प्रतिबन्धानापि संघादको ऽनुमानविकल्प इति । कार्यकारणभावश्चे-
 दमस्मिन्सति भवति सत्त्वपि तदन्येष्वस्मिन्नसति न भवत्येषमाकारो
 नान्यव्यतिरेकाभ्यामतिरिच्यते । तौ च प्रत्यक्षपृष्ठभाविना विकल्पेनावसी-
 येते । तथा हि सत्यमेव धूम इति प्रत्यक्षमेव विकल्पानुगतव्यापारमध्य-
 यस्यति । असति चाग्नेः न धूम इत्यपि प्रत्यक्षमेव । न ह्यग्निधूमामुपल-
 भावव्यावस्तद्विविक्तयसूचकत्वात् । नाप्यनयोर्व्यतिरेको ऽभ्यस्तद्विविक्ता-
 द्भूतुनः । एवं तादात्म्यमपि विषय्ये साधकप्रमाणोपपत्त्या निश्चेतव्यम् ।
 यथा सत्यस्य ध्वनिकतया सह तादात्म्यं विषये ऽर्थाविवेके क्रमाक्रमयोर्व्यापक-
 योरनुपलम्भाद्विनिर्णीयते तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिन्यामेव प्रतिबन्धो नान्यत-
 इति । अपोच्यते । सत्यं यत्किं चित् क्व चिद् दृष्टं तस्य यत्र प्रतिबन्धः
 तद्विदस्तस्य तद्रूपकं तत्वेत्तानुवाचीनः । स यत्र तु प्रतिबन्धो न तावत्-
 दुत्पत्त्या सम्भवति । का पुनरियं तदुत्पत्तिधूमस्य किं बन्धनन्तरं भावः

तद्व्ययः । लक्षणसूत्रतात्पर्यमाह अनुमानेति । तदेव स्फुटं च अनेनेति ।
 समानवासीयानि प्रमाणतया प्रत्यक्षादीनि असमानवासीयानि चानुमानमा-
 सादीनि यथा क्षणिकत्वाद्विषु सत्त्वादीनि । स्यादेतदतिव्यापकमेतत्तत्पूर्वकत्वं
 तदिति हि प्रत्यक्षं परामृपत्पानन्तर्यात् । तथा च प्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमान-
 स्येरागमस्मृतिसंशयविषयांसानामप्यस्तीति तान्यप्यनुमानं प्रसज्येरन् । अनु-
 मानाद्विपूर्वकं चानुमानं न प्रत्यक्षपूर्वकमिति नानुमानं स्यादनुमानलक्षणेनाश्या-
 २ पनात् । तस्मादव्याप्यतिव्यापिभ्यामलक्षणमेतदित्यत आह तत्पूर्वकमिति ।
 तत्पूर्वकमित्याशुत्या विग्रहचयप्रदर्शनेनम् । तत्र प्रथमे विग्रहे तानीत्यनन्तरं
 मूषमुल्लङ्घ्य विभागसूचकताः प्रत्यक्षादयः संबन्धनीया योग्यत्वात् । यथा ऽऽहुः
 यस्य येनामिसंबन्धो दूरस्थस्यापि तस्य च इति । तदनेन लक्षणस्याव्यापिः
 परिहृता । तदिदमाह यदा तानीति । नन्वेवं प्रत्यक्षपूर्वकमिति भाव्यविरोध
 इत्यत आह पारम्पर्येणेति । पारम्पर्येण हि प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुक्तं भाव्यकृता
 तस्मान्न विरोध इति । अतिव्यापिनिरासाय द्वितीयं विग्रहं विरुणेति । यदा
 ऽपीति । तत्र इति विग्रहे अनन्तरसूचकतमेव प्रत्यक्षपदं संबध्यते । तथा च द्वे
 प्रत्यक्षे पूर्वे यस्य प्रत्यक्षस्य लिङ्गपरामर्षज्ञानस्य प्रत्यक्षफलस्य तदिदं तत्पूर्वकं
 प्रत्यक्षं तनु स्यविषये प्रत्यक्षमप्यमुमेकार्थप्रत्ययं कुर्वदनुमानम् । तदिदं तदि-
 त्तुच्यते । अथपि प्रत्यक्षग्रहणमुपलक्षार्थम् । अनुमाने इत्याद्यापि दृष्टव्यम् ।
 स्यादेतत् । संबन्धग्रहणसमये यदसद्वर्त्येगोचरं प्रत्यक्षं प्रथममथ तद्वर्त्यविषये
 द्वितीये प्रत्यक्षे सति या तत्पदविषया स्मृतिरुत्पद्यते सा ऽपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वा ।
 यत्र लिङ्गलिङ्गिसंबन्धस्मृतिरपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वेति तदस्येतिव्यापिरित्याद्यप्र-
 ३ वाच्युच्यते । कतरं द्वे इति । उतरं लिङ्गेति । सर्वसंदेहेष्विदमुपलक्षिते ।
 व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि सदेहादलक्षणमिति भावः । न च द्वितीयलि-
 ङ्गदर्शने व्याप्तिस्मरणसमये विनश्यदवस्थामप्यस्ति व्याप्तिसेत्कारोद्धोचसमयज-
 न्मना स्यलन्तिनेन संस्कारेणास्य व्याप्तिस्मरणसमये विनाशात् । विनश्यदव-
 स्थस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनेस्य व्याप्तिस्मरणेन सह योगपदो ऽपि तयोः परस्पर-
 पातानभिन्नताया मियो घटनायोगात् । न चात्मा ते घटयिष्यतीति युक्तम् ।
 वृत्त्या व्यर्थं घट्येद् न स्वरूपतः तस्मादुमाभ्यामुत्पन्नं परामर्षज्ञानमिन्द्रि-

यायैवन्निकर्षं तृतीयं प्रत्यक्षमेवितव्यम् । लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनादां प्रत्यक्षमि-
 त्यत्र संबन्धपदेनानुमानाङ्गं संबन्धं विवक्षन् परोक्तान् संबन्धविकल्पाननुमाना-
 नङ्गभूताप्रतिक्षिपति । प्रत्यक्षमिति च तस्य प्रमाणमाह । तथा हि केचिदवि- ४६ । १
 नामात्र तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धनमनुमानाङ्गमाहुः । द्विविधो ह्यर्थः प्रत्य-
 क्षश्च परोक्षश्च । तत्र यो बुद्धो साक्षादास्मीयं रूपं निवेशयति स प्रत्यक्षः । स
 हि स्वविषयाया बुद्धेः जनक इति तत्तन्तरेषु बुद्धिरात्मानमनासादयन्ती तस्य
 सत्ता निश्चापयतीति युक्तम् । परोक्षस्तु बुद्धौ साक्षात्स्वरूपोपधानसामर्थ्यरहितो
 ऽयुक्तप्रतिक्षिपतिरेव । न चान्यदर्शने ऽन्यकल्पना युक्ता अतिप्रसङ्गात् । नान्त-
 रीयकतया त्वन्यो ऽप्यन्यं गमयेत् । स हि प्रतिबद्ध्यस्वभावो यथाविधः
 सिद्धस्तथाविधसन्निधानं सूचयति ॥ च प्रतिबन्धो न दर्शनाभावादवशेष्यस्तथा
 सति च श्यामो मेघतनयत्वात् परितृष्यमानमेघतनयस्तोमवदित्यप्यनुमानं
 स्यात् । इहापि हि स्तो दर्शनादर्शने । तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिनिबन्धन
 शब्द प्रतिबन्धः । यदाह कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
 अविनाभापनियमो ऽदर्शनात् न दर्शनात् ॥ तथा च लिङ्गविकल्पं विना न
 लिङ्गविकल्पः । न लिङ्गविकल्पो लिङ्गानुभवं विना न लिङ्गानुभवो लिङ्गं
 विना न च लिङ्गं विना लिङ्गिनमिति लिङ्गिस्थलव्याप्तिभास्यपि पारंपर्येण
 तत्प्रतिबन्धात्तथापि सधादको ऽनुमानविकल्प इति । कार्यकारणभावश्चे-
 दमस्मिन्निति भवति सत्त्वपि तदन्येष्वस्मिन्नसति ॥ भवत्येवमाकारो
 नान्वयव्यतिरेकाभ्यामतिरिच्यते । तौ च प्रत्यक्षपृष्ठभाविना विकल्पेनावसी-
 येते । तथा हि सत्यमेव धूम इति प्रत्यक्षमेव विकल्पानुगतव्यापारमध्य-
 क्षस्यति । असति चाग्नौ न धूम इत्यपि प्रत्यक्षमेव । न ह्यग्निधूमानुपल-
 म्भायन्यावतस्तद्विविक्तवस्तुषलम्भात् । नाप्यनयोर्व्यतिरेको ऽन्यत्राद्विविक्ता-
 द्भस्तुनः । एवं तादात्म्यमपि विपर्यये बाधकप्रमाणोपपत्त्या निश्चेतव्यम् ।
 यथा सत्त्वस्य वर्णिकतया सद्य तादात्म्यं विपक्षे ऽर्वाणिके कमाक्रमयोर्व्यापक-
 योरनुपलम्भाविच्छेद्यते तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिम्यामेव प्रतिबन्धो नान्यत
 इति । असौच्यते । सत्यं यत्किं चित् क्व चिद् दृष्टं तस्य यत्र प्रतिबन्धः
 तद्विदस्तास्य तद्रूपकं तथेत्यनुजानीमः । स एव तु प्रतिबन्धो न तावत्-
 दुत्पत्त्या सम्भवति । का पुनरियं तदुत्पत्तिधूमस्य किं घनहनन्तारं भावः

तद्व्यतिथिः । लक्षणसूत्रतात्पर्यमाह अनुमानेति । तदेव स्फुटयति अनेनेति ।
समानजातीयानि प्रमाणतया प्रत्यक्षादीनि असमानजातीयानि चानुमाना-
मासादीनि यथा क्षणिकत्वाद्विषयसत्त्वादीनि । स्यादेतदतिव्यापकमेतत्तत्पूर्वकत्वं
तदिति हि प्रत्यक्ष परामृष्ट्यानन्तर्येण । तथा च प्रत्यक्षपूर्वकत्वमनुमान-
स्येवागमस्येति सशर्तविषयो सान्नामयसीति तान्वाच्यनुमानं प्रसज्येरन् । अनु-
मानाद्विपूर्वकं चानुमानं न प्रत्यक्षपूर्वकमिति नानुमानं स्यादनुमानलक्षणेनाव्या-
२ यनात् । तस्मादव्याप्यतिव्याप्तिव्याप्तिलक्षणमेतदित्यत आह तत्पूर्वकमिति ।
तत्पूर्वकमित्याश्रय्या विग्रहचयप्रदर्शनम् । तत्र प्रथमे विग्रहे तानीत्यनन्तरं
सूत्रमुल्लङ्घ्य विभागसूत्रगताः प्रत्यक्षादयः सध्वन्धीया योग्यत्वात् । यथा ऽऽहुः
यस्य येनामिषयस्यो दूरस्थस्यापि तस्य स इति । तदनेन लक्षणस्याव्याप्ति-
परिहृता । तद्विदमाह यदा तानीति । नन्वेव प्रत्यक्षपूर्वकमिति भाष्यविरोध-
इत्यत आह पारम्पर्येणेति । पारम्पर्येण हि प्रत्यक्षपूर्वकत्वमुक्तं भाष्यकृता
तस्मात् विरोध इति । अतिव्याप्तिनिरासाय द्वितीय विग्रहं विनियोजति । यदा
ऽपीति । ते इति त्रिविधे अनन्तरसूत्रगतमेव प्रत्यक्षपदं संबध्यते । तथा च द्वे
प्रत्यक्षे पूर्वे यस्य प्रत्यक्षस्य लिङ्गपरामर्शेष्टानस्य प्रत्यक्षफलस्य तद्विद तत्पूर्वकं
प्रत्यक्षं तत्तु स्वविषये प्रत्यक्षमप्यनुमेयार्थे प्रत्यक्षं कुर्वदनुमानम् । तद्विद तद्वि-
त्युच्यते । अथापि प्रत्यक्षपदं हणमुपलक्ष्यार्थम् । अनुमाने इत्याद्यापि द्रष्टव्यम् ।
अस्यदेतत् । सध्वन्धीयहणसमये यदतदर्थे गोचरं प्रत्यक्षं प्रथममथ तदर्थविषये
द्वितीये प्रत्यक्षे इति या तत्पदविषया स्मृतिरुच्यते सा ऽपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वा ।
यत्र लिङ्गाद्विज्ञेयसध्वन्धीयस्मृतिरपि प्रत्यक्षद्वयपूर्वेति तदवस्थेति त्रिविध्याप्रित्तिव्याप्य-
३ । ८ वाच्येति । कतरे द्वे इति । उतरं लिङ्गेति । सर्वसंदेहेष्विदमुपलक्षितम् ।
व्याप्यनितो विशेषणतिथिर्न हि संदेहादलक्षणमिति भावः । न च द्वितीयलि-
ङ्गदर्शनं व्याप्तिस्मरणसमये विनश्यदवस्थमप्यास्ति व्याप्तिस्कारोद्बोधसमयज-
न्यना स्थलनितेन संस्कारेणस्य व्याप्तिस्मरणसमये विनाशात् । विनश्यदव-
स्थस्य द्वितीयलिङ्गदर्शनस्य व्याप्तिस्मरणेन सह योगपक्षे ऽपि तयोः परस्पर-
घातेन मिश्रतया मिथो घटनायोगात् । न चात्मा न घटयिष्यतीति युक्तम् ।
वृत्त्या परस्परं घट्येद् न स्यहृषतः तस्मादुभाभ्यामुत्पन्नं परामर्शेष्टानमिन्द्र-

करत्वात् । न चानुपपत्त्यन्तराद्यपि तन्निषेधे प्रभवन्ति । तस्मादनन्तर-
मेवेत्यवधारणभावात्त्रैवे कार्यकारणभावावधारणं युक्तम् । न च यदन्य-
सहितानन्तरमुपलब्धं तन्नदन्यरहितानस्माद्व्यवृत्तिवशातीयं भवति उक्तं
हि रासभसहिताद् घट्टेर्गन्तुशो धूमस्तादृश एव तद्विरहितादुद्धैरिति ।
तस्मादेवंविधा शङ्कापिशाची स्वनिवारकं तदुत्पत्तिनिश्चयमास्फन्दती न
शक्या निवारयितुम् । अपि चास्तु तदुत्पत्तिनिश्चयः सद्यऽपि कस्मात्कारण-
मन्तरेण न कार्यं भवति । तथा च सत्यनपेक्षतया कादाचित्कत्वविहित-
रिति चेद् यथा ऽऽह । नित्यं सत्यमसत्यं वा हेतोरस्थानपेक्षयात् । अपेक्षन्ते
हि भावानां कादाचित्कत्वसम्भव इति । अस्तु तर्हि स्वन्धः स्वाभाविक-
तया अन्यानपेक्षो ऽव्यभिचारी गमकत्वाङ्गम् । स च यो वा स वा
भवतु कृतं कार्यकारणभावावधारणायत्वेन । यथा चेततया ऽपेक्ष-
यिष्यामः । अपि च कार्यत्वं कारणमनुमीयमानं ततः पूर्वमेवानुमीयित
न तु वर्तमानकालम् । न हि हेतुसत्ता कार्यकाला कार्योत्पादाङ्गमपि तु
तत्पूर्वकालम् । न हि नदीप्रमेदः स्वसत्तावमवर्तते यपे गमयत्यपि तु
तत्पूर्वकालम् । तत्कालं तु न तस्य कारणमत एव साधकसाधकप्रमाणा-
भावेन तत्कालवर्तिनि वर्षे सदिक्षणा न तदर्थिनः प्रवर्तन्ते । एवं धूमा-
दप्यनित्यत्पूर्वकालं श्यानुमीयित न तु वर्तमानकालः तथा च सति न
तदर्थिनस्तत्र निःशङ्कं प्रवर्तन्तः । अपि च रसादन्यदूष रससमानकालमनु-
मिमते ऽनुमातरः न चानयोरस्ति कार्यकारणभावः तादात्म्यं वा ।
यद्युच्येत तत् पूर्वोक्त्यो रूपरसगन्धस्पर्शरसो रसवयो जायते । स स्वका-
र्यो पूर्वरूपरसमनुमापयन् तादृशा तेन चानितस्तादृशमेवानुमापयति
स चानुमापकरसवयवसमानकालरूपवयवान्तरजनक एव स्वकारणमिति तादृ-
शमेव गमयति तथा च कार्यसमानकालरूपानुमानविधिः । श्वेतेन धूमालु-
मानं व्याख्यातम् । यथा ऽऽह एकसाम्यधीनस्य रूपादेरपत्तो गतिः ।
हेतुधर्मानुमानेन धूमेन्धनविकार्यदिति । अत्रोच्यते । यो ऽयं गमकर-
ससमानकालो रूपवयवः स तत्त्वजनकस्य रूपवयवस्य स्वभाव उत
तत्स्वभावावच्छेदको ऽस्वभावमूतः । न तावत्स्वभाव एकस्मिन्नविज्ञे अन्य-
जनकमायानुपपत्तेः । तस्य भेदाप्युत्पात्तः । तदस्यमात्रमूतः कथं तद-

स तादृशो ऽस्ति रासमस्यापि तत्प्रतिबद्धो ऽपि धूमः स्यात् । अथ तदनन्तरमेव भावः न च रासमानन्तरं भवन्नपि तदनन्तरमेव भवति तस्मिन्सत्प्रत्ययसत्प्रत्यगे तदभावात् । असत्प्रत्ययि तस्मिन्सत्प्रत्ययार्देन्धनवति बह्वो तद्भावात् । अथ यद्यपि धूमस्य बह्विभावानुविधानं तत्रोपलब्धं तथा ऽपि देशान्तरादिषु तद्भावे ऽस्य कुतस्त्य । तथा हि भूयो भूयो रासमे दृष्टे धूमो दृष्टस्तदभावे चादृशो न स तत्कार्यम् । तज्जातीयस्येव धूमस्य रासम विना सति बह्वो भावादेव सत्यप्रत्यगे पिशाचेन जनितो धूमः क्व चिद्वेशादेः तज्जातीय एव रासमयद्वद्भावे ऽपि पिशाचादेव भविष्यतीत्यवश्यं शङ्काया भाव्यं नियामकमपश्यताम् । न च सति भावमात्रं नियामकं तस्य रासभादिष्वविशेषात् । तदनन्तरमेवेति चावधारणस्य च शङ्कायामभावात् । अवधारणेन तु शङ्कापनयने परस्परप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । यो यो धूमो दृष्टः स सर्वस्तावदादेन्धनसहितवद्भनन्तरमेव न पिशाचानन्तरं स च कदाचित्कत्वया निमित्तमपेक्षमाणो यदनन्तरमेव गम्यते तदेवाप्रतीतव्यमिचारं निमित्तं करोति न तु प्रतीतव्यमिचारं रासमादि । नापि सर्वथा ऽनुपलब्धपूर्वपिशाचादि यदि न तन्निमित्तं कस्माद्विना ऽपि बह्वि क्व चिद्धूमो नोपलभ्यते । अथासौ सर्वथा बह्विसहितः तथा सत्प्रत्यार्देन्धनवत् कथं चन्द्रिरपि न कारणं कारणं चेत् कथं तमन्तरेण धूमभावशङ्का । अकारणस्य हि कार्यस्य नित्यं सत्यमसत्यं वा स्यादनपेक्षत्वात् कदाचित्कत्वम् । नाप्यनेकं कारणमकारणत्वप्रसङ्गादेव । बद्भनन्तरमेव भाव इति हि धूमस्य बह्विकार्यत्वम् । स चेदवष्टेरप्यनन्तरं नैवकारार्थं स्यादिति ॥ बह्वे कार्यम् । एतदन्यस्यापि न कार्यं न ह्यन्यानन्तरमेव भवति वष्टेरप्यनन्तरं भावात् तत्तत्त्वाहेतुको धूमः स्यात् । तथा च कदाचित्कत्वव्याप्तिरिति । सत्यम् । तत्कर्म्यत्वसिद्धौ स्यादेव तदेव तु तदनन्तरमेव भाव इत्येवमुक्तं नास्ति । यद्यपि विना बह्वि नोपलब्धो धूमो यद्यपि च पिशाचानन्तरं नोपलभ्यते तेषामनुपलब्धे तथा ऽपि पिशाचकार्यं एव धूमस्तत्र तत्र बह्वि कुत्रचित्स्वहेतोरुपनिषतितो रासम इव न धूमस्य जनकस्तेन तदभावे ऽपि तज्जातीय एव कारणमेदवन्मा कदा चित्कादाचित्को धूमः स्यादित्यनिवृत्तिरेव शङ्काया । न च दृष्टसम्भवे नादृष्टं कल्पयितुं युक्तमिति शक्यं भवद्विधेर्भुम् । अनुपलब्धिलक्षणप्राप्त्याशङ्कनिरा-

तदात्म्यं सिद्धमिति । तदयुक्तम् । यथा हि सामानाधिकरण्यं न भाषानाममे-
दसाधकं आत्मादिशब्दा हि जात्यादीन् निमित्तौकृत्य द्रव्ये वर्तन्ते । तन्नाधिक-
रणमेकमिति सामानाधिकरण्यमननुधत्ते । न पुनर्जात्यादीन्यपि मिथो मिश्र-
यन्ति । शब्दसमानविषयाणां विकल्पानामपीयमेव गतिः । तस्माच्च गम्यग-
मकमावो ॥ तत्र तादात्म्यं यत्र तादात्म्यं न तत्र गम्यगमकमाव इति सिद्धम् ।
यत्तु विदितांशंशब्दव्यवहारमविदितवृक्षव्यवहारमुच्चायां शिंशपायां वृक्षशब्दः
प्रयुक्तः तस्मादुक्तत्वमेव वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यमानं भूतं प्रति शिंश-
पात्वेन वृक्षव्यवहारमात्रं साध्यते वामनायामपि शिंशपायां वृक्ष इति व्यवह-
र्तव्यं शिंशपामात्रानुबन्धित्वादुक्तत्वस्येति । तथापि वृक्षव्यवहारः साध्यः शिंश-
पाया मित्र इति न तादात्म्यम् । व्यवहारयोः प्रता चेत् सा शिंशपाया अभिज्ञेति
न गम्यगमकमावः । व्यावृत्तिभेदे चेत्तम् । तस्मात्तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां प्रति-
बन्ध इति मनोरथमात्रम् । यच्च वैशेषिकैः चतुष्पकारः संबन्ध उच्यते अस्मैदं
कार्यं कारणं संबन्धोकार्थसमवायि विरोधि चेति लैङ्गिकमिति । अत्रापि संब-
न्धिपदेनैव सर्वोपसंयहाच्च शेषाभिधानं व्यर्थम् । न च संबन्धिपदोपासस्यातिप्र-
सक्तिः शेषपदैर्विधायते । तथा सति शेषपदान्येव सन्तु कृतं संबन्धिपदेन तेभ्य
यत्र संबन्धिभेदानामधिगतेः । न चैवं चातुर्विध्यं संबन्धस्यानुमानाज्ञस्य । तद्वे-
द्यते । तथा च संबन्धिपदस्य सर्वमात्रावरोधे* इतिव्याप्तिः । अपि च भूतं सर्वम-
भूतस्य वायव्यसंयोगस्य फलं विरोधि तद्वि तदनुकूलमेव । एवमभूतमपि सर्व
भूतस्य वायव्यसंयोगस्याप्रतिफलम् । सर्वं भूतोऽनुकूलयोगो न भूतस्य सर्वपरा-
जयस्य विरोधी नाप्यभूतोऽसाधभूतस्य विरोधी येषां पुनर्विरोधः तेषामन्यत-
मदन्यतमस्य न लिङ्गमपि तु प्रतिषेधकमेव । एतेनैव भाषानिमित्तसंयोगिविरो-
धिसहचारिभिः । स्वस्वामिसह्यघाताद्योः साध्यानां सप्रधानमेत्यपि पराकृतं
वेदितव्यम् । तस्माद्योऽपि स वाऽस्तु संबन्धः केवलं गम्यगमो स्वाभाविको
नियतः स एव गमको गम्यश्चेतरः संबन्धीति युज्यते । तथा हि धूमा-
दीनां घटादिसंबन्धः स्वाभाविकः । न तु घटादीनां धूमादिभिः । ते हि
विनाऽपि धूमादिभिर्हृषतभ्यन्ते । यदा त्वार्देन्धनादिष्वन्धमनुभवन्ति
तदा धूमादिभिः सह संबध्यन्ते । तस्माद्व्यादीनामादेन्धनाद्युपाधिभूतः

नुमाननिधेयी । तदयच्छेदकत्वादिति चेत् । ननु नैतावता ऽप्यस्य कारणभावा इति कथं कार्यं हेतोर्गम्येन । विशिष्टेन कारणस्यभावेनास्वभावो ऽप्यसाधारण्येति विशेषणतयेति चेत् । नन्वादिष्यते चाप्यतद्व्यनयान्तरसा किं कारणानुमितिः प्रागप्यनुमितिसमये पश्चाद्वा । न तावत् प्राग् न हि सतामात्रेण कारणं तद्वगम्यत्वात्प्रसङ्गात् । किं तु स्वज्ञानेन । न च कार्यस्य गमकमकारणत्वादित्युक्तम् । अत एवानुमितिसमये ऽप्यगमक स्वज्ञानेन गमकत्वादुभयोरत्र ज्ञानयोः सह भवतोः सत्येतरविषाणवत् कार्यकारणमाशङ्क्यात् । तथा च रसात्कार्यसात्कारणरूपमनुमातव्यं तत्त्वज्ञानमुक्तादूपात् कारणात्कार्यं रससमानकालं रूपमनुमातव्यं तथा च कारणात् कार्यमनुमानं तादात्म्यतदुत्पत्तिव्याममूदिति नाभ्यामेव प्रतिबन्धसिद्धिः । लोक्तिकानां चेत्तद्वशादूपादानुमानं न चेत् परिशितवस्तुषुः क्षणानामन्योन्यभेदमध्यवस्यन्ति । न चानध्यवस्यन्तः प्रवृत्तिरूपोत्पादनसामर्थ्यं रसहेतु रूपमनुमातुमुत्सहन्ते । न च स्थलक्षणानुरोधेन लक्ष्यस्यान्यथाकरणं युक्तं परीक्ष्यकारिणामतिषतितलोरुमर्यादानां तेषां तत्त्वानुपपत्तेः । यथा ऽऽहुः सिद्धानुगममार्गं च कर्तुं युक्तं परीक्षते । न सर्वलोकसिद्धिस्तु लक्षणेन निवर्तनमिति । अपि चाद्यतनस्य सवितुहदयस्य हस्तनेन सवितुहदयेन चन्द्रोदयस्य च समानकालस्य समुद्रवृद्ध्या मध्यमवृद्ध्या चण्डमास्तमयोदयस्य च कार्यकारणभावस्तादात्म्यं वा । अथ च दृष्टीगम्यगमकभावः । अपि च तादात्म्ये कथं गम्यगमकभावः न हि तदेव कर्म कर्तुं चेति युक्तम् । तस्य भेदाद्ययत्वात् । यद्यपि च वृक्षत्वशिथिलत्वे परमाद्येता न भिन्ने तथा ऽपि भेदान्तरातिषेवाप्रतिषेवाभ्यां कल्पितभेदयोग्यगमकमात्र इति चेद् न । यास्तत्रमेष वृक्षत्वशिथिलतात्ययोर्भेदमुपपादयिष्यामः । अपि च कल्पनिकमपि रूपं विचार्यमाणं न यथा भिन्नमेवमभिन्नमपि न मयति । यन्मुनेो ऽपि तुच्छस्यप्रसङ्गात् । कल्पनिकस्यास्तावत्त्वेन तत्त्वानुपपत्तिः । तस्मात्कल्पनादुक्तयोर्न यन्मु तादात्म्यम् । नापि परस्परं तथा चेति टव्यपर्यायवृक्षगिणपादिशिकल्पनानां शब्दानां च पर्यायत्वप्रसङ्गात् । स्यादेतत् । कल्पना भेदविरहिता भेदमुल्लिखन्त्यपि परस्परमेवामभेदमवगाहते । समानाधिकरण्याकारत्वाद् अभेदानुपपत्तेः । तथा च

तदात्म्यं सिद्धमिति । तदयुक्तम् । यथा हि सामानाधिकरण्यं न भावानाममे-
दसाधकं जात्यादिशब्दा हि जात्यादीन् निमित्तोक्तस्य द्रव्ये वर्तन्ते । तत्राधिक-
रण्यमेकमिति सामानाधिकरण्यमनुवर्ते । न पुनर्जात्यादीन्यपि मिथो मिश्र-
यन्ति । शब्दसमानविषयाणां द्विकल्पानामपीयमेव गतिः । तस्माद्यत्र गम्यग-
मकभावो न तत्र तादात्म्यं यत्र तादात्म्यं न तत्र गम्यगमकभाव इति सिद्धम् ।
यत्तु विदितशिश्याव्यवहारमविदितवृक्षव्यवहारमुद्घायां शिशपायां वृक्षशब्दः
प्रयुक्तः तस्मादुद्घात्यमेव वृक्षशब्दप्रवृत्तिनिमित्तमिति मन्यमानं मूढं प्रति शिश-
पात्वेन वृक्षव्यवहारमात्रं साध्यते धामनाग्राममपि शिशपायां वृक्ष इति व्यवह-
रैव्यं शिशपायां नुबन्धित्वा वृक्षत्वस्येति । तथापि चेद्व्यवहारः साध्यः शिश-
पाया मित्र इति न तादात्म्यम् । व्यवहारयोग्यता चेत् सा शिशपाया अभिज्ञेति
न गम्यगमकभावः । व्यावृत्तिमेवे चेत्कम् । तस्मातादात्म्यतदुत्पत्तिभ्यां प्रति-
बन्ध इति मनोरथमात्रम् । यद्वा वेशेपिकैः चतुष्पकारः संबन्ध उच्यते अस्येदं
कार्यं कारणं संबन्धोक्तार्थसमवायि विरोधि चेति लङ्घिकमिति । अपापि संब-
न्धिपदेनैव सर्वोपसंज्ञायां शेषाभिधानं व्यर्थम् । न च संबन्धिपदोपातस्यातिप्र-
वृत्तिः शेषपदेर्निवार्यते । तथा सति शेषदान्येव सन्तु कृतं संबन्धिपदेन तेभ्य
एव संबन्धिमेदानामधिगतेः । न चैव चातुर्विध्यं संबन्धस्यानुमानाङ्गत्वं । तद्वै-
द्यते । तथा च संबन्धिपदस्य सर्वमात्रावरोधे* इति व्याप्तिः । अपि च मूढं वर्षम-
मूढस्य वाय्वभ्रसंयोगस्य कथं विरोधि तद्वि तदनुकूलमेव । एवममूढमपि वर्ष
मूढस्य वाय्वभ्रसंयोगस्याप्रतिकूलम् । एवं मूढो नकुलवयो न मूढस्य वर्षपरा-
जयस्य विरोधी नाप्यमूढोऽसावमूढस्य विरोधी शेषां पुनर्विरोधः तेषामन्यत-
मदन्यतमस्य न लिङ्गमपि तु प्रतिषेधकमेव । एतेनैव मात्रानिमित्तसंयोगिविरो-
धिसहचारिभिः । स्वस्यामिश्रव्याघाताद्यैः सांख्यानां प्रप्रधानमित्यपि पराकृतं
वेदितव्यम् । तस्माद्यो ॥ स यो ऽस्तु संबन्धः केवलं मय्यासौ स्याभाविको
नियतः स एव मयको मय्यस्वेतरः संबन्धीति मुच्यते । तथा हि धूमा-
दीनां वज्रादिसंबन्धः स्वाभाविकः । न तु वज्रादीनां धूमादिभिः । ते हि
विना ऽपि धूमादिभिरुपलभ्यन्ते । यत्रा त्वादेन्यनादिष्वन्यमनुमयन्ति
तदा धूमादिभिः सह संबध्यन्ते । तस्माद्वज्रादीनामादेन्यनाद्युपाधिकृतः

संबन्धो न स्वाभाविकः ततो न नियतः । स्वाभाविकस्तु धूमादीनां घट्टा-
 दिसम्बन्ध उपाधेरनुपलभ्यमानत्वात् । क्व विज्ञाभिचारस्यादर्शनादनुपलभ्य-
 मानस्यापि कल्पनानुपपत्तेः । अतो नियतः संबन्धो ऽनुमानाङ्गम् । न चादृ-
 श्यमाने । ऽपि दर्शनानर्हत्वा साधकवाधकप्रमाणाभावेन सद्विद्यमान उपाधिः
 स्वाभाविकस्य प्रतिबध्नातीति साम्प्रतम् । अथय शङ्कया भवितव्यं नियाम-
 काभावादिति दत्ताजकाशा खल्विव प्रमाणमर्यादातिरुक्तेण शङ्कापिशापी
 लब्धप्रसरा न क्व चित्तास्तीति नायं क्व चित्प्रदर्शित । सर्वेष्वेव कस्य चित्कथं
 चिदनश्यस्य शङ्कास्पदत्वात् । अनर्थशङ्कायाश्च प्रेक्षायता निवृत्त्यङ्गत्वात् ।
 अन्ततः त्रिगुणानुपयोगेष्वपि मरणादिदर्शनात् । तस्मात्प्राभाविकलौक-
 याचामनुपलभ्यता यथादर्शने शङ्कनीयम् । न त्वदृष्टपूर्वमपि विशेषस्त्व-
 पेक्षो हि सद्यो नास्मृतेर्भवति न च स्मृतिरनभूतवरे भवितुमर्हति ।
 तस्मादुपाधि प्रयत्नेनान्विद्यन्ते । ऽनुपलभमाना नास्तीत्यवगम्य स्वाभाविकस्य
 सम्बन्धस्य निश्चिनुमः । स्यादेतदन्येनान्यस्य सहकारेण चेत्स्वाभाविकः
 संबन्धो भवेत् सधै सधैण स्वभावतः संबध्येत । तथा च सधै सधै-
 स्माङ्गमेव । अथान्यस्य चेद् अन्यत् कार्यं कस्मात्सधै सधैस्य न
 भवति । अन्यत्वाविशेषात् । ततश्च स श्वातिप्रसङ्गः । यद्युच्येत च प्रा-
 स्वमात्राः पर्यानुयोज्याः तस्मादन्यत्वाविशेषे ऽपि क्व चिदेव कारणं कार्ये
 च किं चिदिति । नन्वेव स्वभावानामनुयोगो भिन्नानामकार्यकारणभूताना-
 मपि स्वभावप्रतिबन्धे तुल्य एव । तस्माद् यत्किं चिदेतत् । क. पुनः प्रमा-
 नेन स्वाभाविकः संबन्धो गृह्यते । प्रत्यक्ष संबन्धिषु प्रत्यक्षेण । यदाह
 • लिङ्गलिङ्गिसंबन्धदर्शनमात्रमिति । यदा तावत्प्रथमं वह्निधूमयोः सह-
 दैर्बन्धनयोः संबन्ध पश्यति तदा द्वयोरपि किं स्वाभाविकः संबन्धः योपा-
 धिको वा अथ धूमस्योपाधिको यदे स्वाभाविकः वह्नेस्त्योपाधिको धूमस्य
 स्वाभाविक इति न शक्यं निर्द्धारयितुम् । तत्र वह्नेरनादैर्बन्धनस्य विना
 धूममयोगेनकाटो दर्शनाद् आदैर्बन्धनोपाधिरस्य धूमेन संबन्धो न तु
 स्वाभाविक इति निरसीयते । धूमविशेषस्य तु विना वह्निमनुपलभ्या
 उपाधिभेदस्य चादृश्यमानस्य कल्पनायां प्रमाणाभावाद् विशेषस्त्वपे-
 क्षस्य च मग्नस्यानुपलब्धपूर्वं अनुपादाद् उत्पादे चाऽतिप्रसङ्गात् प्रेक्षा-

प्रत्यक्षानुबन्धेनात् स्वामाधिकः संबन्धो व्यवर्ण्यते । तदिदमवधारणं न मानसम् अनपेक्षस्य मनसो बाह्यप्रवृत्तावन्धवधिराद्यभावप्रसङ्गात् । भूयोदश-
नसापेक्षस्य च प्रवृत्तेः प्रमाणान्तराणां । न हि मनो निमित्तमित्येष मानसं
प्रत्यक्षं भवति । तथा सति न किं विदमानसं प्रत्यक्षमात्रस्य मनोनिमित्त-
त्वात् । तत्तदसाधारणकारणापेक्षया च तत्प्रमाणव्यपदेशे त्वयापि भूयोद-
शेनमसाधारणमिति प्रमाणान्तरं ज्ञातम् । तस्मादभिज्ञातमणिभेदतत्त्वगुह्य-
योदशेनञ्चितसंस्कारसहितमिन्द्रियमेव धूमादीनां वृष्टादितिः स्वामाधिक-
संबन्धग्राहीति युक्तमुत्पश्यामः । एवं मानान्तरविदितस्थान्तिषु मानान्तरा-
ण्येव यथास्वं भूयोदशेनसहायानि स्वामाधिकसंबन्धग्रहणे प्रमाणान्तरैक-
व्यानि स्वभावतश्च प्रतिबद्धा हेतवः स्वसाध्येन यदि बाध्यमन्तरेण भवे-
युः स्वभावादेव प्रत्यक्षेति तर्कसहायेरनिरस्तसाध्यव्यतिरेकवृत्तिर्ब्रह्मा
यत्र दृष्टास्तत्र स्वसाध्यमुपस्थापयन्त्येव । न च श्यामादिषु मैत्रतनयादीनां
स्वामाधिकप्रतिबन्धसंभवः अत्रानपरिणतिभेदम्योपाधेः श्यामत्वाया मैत्र-
तनयसंबन्धे इति विद्यमानत्वेन मैत्रतनयत्वस्याप्यमरुत्वात् । एतेन पश्यान्त्यस्य
पृष्ठस्याप्यप्रतीति फलानि यत्तद्वृक्षप्रमथत्वान् पतितफलप्रदित्वादयोऽप्यौपा-
धिकसंबन्धा व्याख्याताः । तस्मात्सर्वप्रमथताम् ।

नन्वन्तिप्रमथ्यमनीताभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां कथमनुगृह्यत इत्यत्र आह
स्मृत्या चेति । चे हेत्यर्थं यदापि स्मरुषतो लिङ्गद्वयेन अतीति तदा ४६ ।
इति तज्जनिता स्मृतिरनुगृह्यति यस्मादतस्ताभ्यामनुगृह्यते । अनुपहरण-
कारणमेव । संबन्धस्मृतिवदकारिणेन्द्रियेण स्वसाध्यादिनाभूतलिङ्गविधानं
यदुपपन्न्यते तत्परामर्श इत्याख्यायते तथामुपनिङ्गमोक्षर एव चतुर्थो धारणा-
धर्म उच्यते इत्याख्यायते । अथ वृच्छति कः पुनरिति । अनुमानाद-
स्यार्थो न तावदनुमितिः । न यन्नु लिङ्गपरामर्शोऽनुमितिः । प्रत्यक्षजन-
स्यात् । तस्मादनुमीयते अनेनेति फलार्थो वक्तव्यः । न च लिङ्गविषयः
क्रिया च लिङ्गविषयेति विषये वेद्यम्यात्र क्रियाकारणमात्र इति भावः । उत-
रम् । अनुमीयत इति । तेनेतिप्रामेय्येव वृच्छति । किं पुनरिति । उत-
रम् । अगतीति । प्रष्टा स्वमिच्छामुद्घाटयति कथं पुनरन्यविषयमिति ।
एकदेशिन उतारम् । नानियमादिति । दूषोद्वेगेन प्रवर्तिताः परशु. पक्षे ॥

न तदवयवोद्देशेन तस्माद्वृत्तविषयः परशुं तदवयवविषयः । द्वेधोभाव
 १० श्चावयवेषु ॥ वृत्ते तस्य ततो विनाशादिति भावः । क्वचित्पुनर्यद्विष-
 यमिति । औपम्यापेक्षो वह्निसंयोगः करण तद्वृत्तेषु हृणादिपराधृतिरूप-
 पारु. तेष्वेव तद्वृत्तेन पिठरं लक्षयति । न केवल समानविषयत्वानियमं कर्तुं
 करण भिन्नमित्यपि नियमो नास्तीत्यनियमामिधान्प्रसङ्गेनाह क्वचित्पुनरि-
 ति । स्थितिः स्यादवयवेषु समवायो वा प्रदेशविशेषे संयोगो वा । यद्यनियमं
 दृष्टान्त उक्त्वा दाष्टान्तिके योजयति एवमन्यविषयस्येति । धूमविषयस्य प्रमा-
 णस्याग्निविषया क्रिया प्रमितिः । यदा ऽग्निविषयमेव ज्ञान प्रमाणं तत्राह क्वचि-
 त्पुनरिति । आशिषति । किं पुनरिति । अथ हेतुमाह प्रमितत्वात् ।
 उत्तर प्रमीयते ऐयत्वेनेति । अनियमवादिन एकदेशिने मतं नियमवादी
 दूषयति । तच्चेति । हेतुमाह प्रमाणफलयोरिति । यदान्यविषय करण-
 अन्यविषया क्रिया भवेत् ततश्चेदने खदिर प्राप्ते वनसादायपि छिदा
 स्यादित्यतिप्रसङ्गः स्यात् । यदापि वृत्तोद्देशेन कर्त्ता परशुः प्रमुक्तस्तथा
 ऽप्ययं वृत्तमिव तदवयवानपि प्राप्य इति तद्विषयो भवति तेन तदवयवद्वे-
 धोभावमुखेन वृत्तविषयामपि द्वेधोभावाक्रिया जनयतीति न वेयधिकरणस्य कर-
 णफलयोः । यत्र यदापि लिङ्गविषय प्रत्यक्षफनतया लिङ्गज्ञानं तदनुबद्धस्य
 तस्य मानसप्रत्यक्षगोचरत्वात् । लिङ्गनिरूपणमन्तरेण तदनिरूपणात् । न
 तु लिङ्गज्ञानं लिङ्गिनं विना न निरूप्यते तस्मात्प्रतिपत्त्यनुबन्धितया विषयो
 न लिङ्गज्ञानस्य लिङ्गी किं तु लिङ्गमेव तया ऽपि लिङ्गविषयप्रतिपत्तिजन-
 क्त्यालिङ्गज्ञानं भवति लिङ्गविषयम् । न चातिप्रसङ्गः । स्यात्ताद्विक्रयस्य
 आलित्यालिङ्गस्य लिङ्गिनि तस्माद् द्विविधो विषयभावः प्रतिपत्त्यनुबन्धितया
 प्रतिपाद्यतया च तत्र पूर्वं फलस्य उत्तरस्तु प्रमाणस्येति तद्विवेकः । तस्मा-
 त्मुद्रित प्रमाणफलयोर्विषयभेदानभ्युपगमादिति । स्थितौ ॥ भेदो
 दर्शयिष्यते कर्त्तुः फलस्येति । तदेव तानि ते इति विषयद्वयं परस्परं
 ११ वेत्तमुपपाद्य तानि तदिति विषयद्वयं परस्परपक्षमुपपादयति यदा पुनरिति ।
 लिङ्गलिङ्गिसमन्वयदर्शनेन च अनन्तरलिङ्गदर्शनेन च तत्त्वप्रतिपत्त्येति विषयद्वयः ।
 अत्रापि सर्वभेदेष्टेष्टिदमुपपत्तिगुणे व्याख्याततो विशेषप्रतिपत्तिर्न हि भेदेष्टा-
 दनन्तरमिति भावः । ननु यदि प्रमाणफलयोरेकविषयस्य ताद्विं पारमर्शज्ञानवि-

धयीकृत यथाथौ विषयीकृतौ व्यो नान्यः स च प्रत्यक्षप्रमाणविषय एवेति कृत-
मनुमानेनेत्याशयान् पृच्छति । किं पुनरिति । तैर्विशिष्टेन लिङ्गपरामर्शेणेत्यर्थः । ४७ ।
उत्तर शेषोऽर्थः । प्रत्यक्षप्रमितालिङ्गादन्यो लिङ्गी तद्विषयत्व च लिङ्गपराम-
र्शस्योक्तमिति । पृच्छति अनुमानमित्यत्र किं कारकम् । अनुमीयते ऽनेनेति
करणकारकमेव युक्त तस्येव लिङ्गदर्शनद्वयस्मृतिपूर्वकत्वाद् न त्वनुमितिरनु-
मान प्रमाणव्यापारत्वेनातन्निमित्तत्वात् करणकारकादन्यत्वाद् अतत्पूर्वक-
त्वाच्चेति भावः । उत्तर भावः करणं वा । ननुक्तं न भावः कारकमित्यत
आह यदेति । न द्रव्यादीनामेव करणत्वम् अपि तु व्यापारस्यापि । अन्यथा
कर्मनामधेयेपूर्वद्विदादिशब्देषु न करणविभक्तिः श्रूयेत । उद्विदा यजेत दर्शयैवै-
माशाभ्या यजेतेत्यादि । संभयति तस्यापि सिद्धस्य फलमावनाया निमित्तत्वम् ।
एव बहिःप्रमाया सिद्धायाः संभयति ज्ञानादिवुद्धिनिमित्तभावः । यतस्मिंश्च
कल्पे तत्पूर्वकमित्यत्र यदा ज्ञानादिसम्बन्धधारणसमये प्रथमं ज्ञानं बहि-
त्यस्य लिङ्गस्य दर्शनम् अद्यानुमानिकं द्वितीयम् अथ सम्बन्धस्य स्मृतिरिति
अयमेकीकृत्य परामर्शव्य तत्पूर्वको हि तथा चायमनुमीयमानो बहिरिति लिङ्ग-
परामर्शः । तस्माद् दाहपाककारित्यादुपादेयो बहिरिति ज्ञानमनुमानस्य फलं
ततश्च तत्पूर्वकत्वमपि सिद्धं भवतीति भावः । करणकारकयत्वे फलमाह ।
पदा करणमिति । अथ त्रिमूयनि । लिङ्गेति । तत्पूर्वकत्वानुमितिनिमि-
तत्वसमानधर्मदर्शनात्प्रययः । अथाचार्यदेशीयमतमाह । एके तावदिति ।
सत्त्व्यशीतरेषु स्मृतेरभावादनुमितेरनुत्पादेन स्मृतिरेयानुमानस्य इतरे तद-
नुपाहवा इत्यर्थः । मतान्तरमाह अपर इति । सत्त्व्यशीतरेषु लिङ्गपरा-
मर्शे विना ऽनुमितेरनुत्पादालिङ्गपरामर्शे अद्यानुमानमितरेऽनुगृहीत इत्यर्थः ।
स्यमतमाह अयं त्विति । अन्यशब्दान्तिरेकाभ्यामशस्ये । गुणप्रधानभावो
विशेषेण तयोः सर्वत्र तुल्यत्वादिति भावः । तन्किमिदानीं नास्ति गुण-
प्रधानमात्र इत्यत आह प्रधानेति । नान्यशब्दान्तिरेकान्तरमयतो न न्याय-
न्तरमिति भावः । पृच्छति कः पुनरत्रेति । उत्तरमाह नन्तर्येति । नेदा-
न्ति तिरोहित किं चित् । अगिष्यामि चेदयति । यदीति । ननु भवतु प्रत्य ४८ । ३
चतुर्ष्वङ्कः सम्भारो ऽनुमानं तेनापि येषां ऽनुमास्यतइत्यत आह

५ स्मृतिरेतुर्नानुमितिहेतुवित्यर्थः । परिहरति नैष दोष इति । विशिष्टज्ञानं
 विज्ञानं विशेषश्च स्मृतेरन्यत्वं न हीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं स्मृतिः ।
 तस्याः संस्कारमात्रप्रमत्तया अन्यस्मादनुत्पत्तेः । तेन च ज्ञानेन स्वकारणं विशेष-
 यितम् । प्रत्यक्षसूत्रे यत इत्यध्याहारात् । तस्मादिहापि स्वकारणविशेषकं स्मृते-
 रन्यद्विज्ञानमधिकृतम् । न च संस्कारः प्रत्यक्षपूर्वो ऽपि तादृशज्ञानकारणमिति
 न तस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । निर्यये ऽनुपजनितफले प्रसङ्गं निशारयति । निर्णय-
 इति । त्रिमासमूचादिप्रमाणसामान्यलक्षणपूर्वकं विशेषप्रमाणन्तरेण तदपेक्ष-
 प्रयत्नमानं नानुपजनितफले ऽप्रमाणे निर्ययमात्रे प्रवर्तितुमर्हति जनितफलस्तु
 निर्ययः, प्रमाणमेवेति भावः । स्वविषयपरिच्छेदकत्वात् फलं परिच्छेद-
 यश्च परिच्छेदकः स्वीयैकः प्रत्ययः । त्रिविधमिति सूत्राययमर्थगौरवाद्भार्तिक-
 कार उद्गाप्य व्याचष्टे त्रिविधमिति । अन्यव्यतिरेकिणं लक्षयति । तत्रेति ।
 त्रिविधमिति पक्षः, पक्षधर्मता । तज्जातीयोपपत्तिरेकः । विपक्षानुतिर्यतिरेकः ।
 अन्यविषयविपक्षानुतिरेकविषयविपक्षानुतिरेकौ व्यावृत्तौ अन्यव्यतिरेकी दर्शनीय इति हेतु-
 यसाधारणे अत्राधितविषयस्यासत्प्रतिपक्षत्वे सती अपि रूपे न दर्शिते । विष-
 यितप्रत्ययमन्तरेण चान्वयव्यतिरेकयोस्तज्जातीयातज्जातीयवृत्तियवृत्त्योर-
 शक्यप्रतीतित्याद्विषयितोपादानं तत्प्रसङ्गेन च तद्वर्तमाना हेतुचयसमाना ऽपि
 दार्ढ्या । तस्योदाहरणमाह यथेति । प्रत्यक्षत्वादिति हेतुरात्मनि नित्ये
 ऽप्तीत्यत उक्तं चाद्यकरणेति । तथा ऽपि सामान्यविशेषे घटस्यादेौ व्यभि-
 चार इत्यत उक्तं सामान्यविशेषत इति । तथा ऽपि परमाणुमिवाण्ड-
 त्यक्षेर्गोणिना व्यभिचार इत्यत उक्तम् अस्मदादीति । तथा चायं नित्येभ्य
 आकाशादिभ्यो घटादिषु चानित्येभ्यश्च इति मयस्त्यन्वयव्यतिरेकी । अन्य-
 १२ विन लक्ष्यन्त्यन्यथीति । विपक्षहीन इति । विपक्षमात्रेण ततो व्यतिरेका-
 मायं दर्शयति । मद्भ्याममाथो निरूप्यते नेत्रेण सतेत्युक्तं तेन हेतोर्गतेति विश-
 यान्निरूपति, मयश्च नाम्नीति कुतो नियतताम् । एतादन्यस्य भर्तृस्येव सपत्न-
 स्यात् । न नियतत इति चेदस्मि हेतोस्तत्र वृत्तिरूपनिषेधरूपत्वाद्वृत्तेरिति
 चेत् । यस्याभावाधिकारद्वयमपि न भवति निरुपायस्य तस्य मायाधिकार-
 त्यगद्वेति मुमाश्रितम् । न तन्मुमुषोऽप्योपायव्यहारे ऽसमर्थस्य शङ्कुनीमल-
 १३

शङ्कते चेतनः । तत्किमिदानीं भावाभावा न परस्परभावात्मानौ यदेकनिषेधे-
नाभ्यविधिः स्यात् । सत्यं यथेकतर एतयोर्विधिष्यते व्यतिरेको निषिध्यते
विधीयते वा तत्र तदितरविधिनिषेधो ऽवश्यं भवेत् । न त्विह परमार्थतः
कस्य चिन्निषेधः । न चात्र निरुपाख्यो हेतोर्व्यतिरेको निषिध्यते न निरुपाख्यो
निषेधाधिकरणमिति । न च यत्र स्वचरितविरुद्धं न चेततन्वतो निरुपाख्ये
हेतोर्व्यतिरेकं व्यसेधमो नाप्यन्वयं विदध्मः नो ह्यनुमयं सकलप्रतिपत्त्य-
भाजनं क्व चिदप्युपयुज्यते । उपयोगे वा निरुपाख्यो न भवेत् । कस्तर्हि न
निरुपाख्यहेतोर्व्यतिरेक इत्यस्य वचनस्यार्थः । अत्र निरुपाख्ये हेतोर्व्यतिरेक
इत्यस्य भवद्भाषितस्य को ऽर्थः अहृदयवाचामहृदया एव प्रतिवाचो भवन्ति ।
यवानुहयो वलिरिति हि लौकिकानामुदाहरणकः । न चाप्यन्तादृष्टपूर्वाणां कल्प-
नाजातगोचरत्वमिति घोषपादितमन्यथाख्यातिनिरुपपाद्यसरे । कल्पितगोचर-
त्वं व्यतिरेको ऽपि कालानिक इति नानुमानाहं भवति । स्वाभाविकरूपसम्पन्नं
हि प्रमाणं तत्त्वज्ञानरूपफलाय कल्पते न कल्पितरूपसम्पदा तस्याः सर्वत्र सुल-
भत्वादिति । तत्त्वविषयत्वं चानुमानस्योपपादयिष्यते । तस्मादनुपाख्ये विपक्षे
हेतोर्व्यतिरेकनिवृत्तौ वा व्यतिरेके वा सहृदयानां भूकतैवोचिता । न चैतावता
हेतोरगमकत्वं न हि व्यतिरेको ऽस्तीत्येव गमको भवति भा भूदसाधारण-
स्यापि गमकत्वं किं तु स्वसाध्येन सह स्वाभाविकसंबन्धशालितया वा
चान्वयव्यतिरेकाभ्यामिवाव्ययमात्रेणाप्युपाधिरहितेन शक्या चातुमिति कृतं
व्यतिरेकेण । विपक्षसंभवे तु तथापि धृतिशङ्कानिराकरणाय व्यतिरेकप्रदण-
मुपासनीयमिति सर्वमवदातम् ।

उदाहरणमाह यथेति । स्वमते त्वभिधेयो त्रिवैधः प्रमेयत्वात् सामा ४८ । १२
न्यवत् । परमाण्वाकाशादयः कस्य चित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटवदित्या-
दयो द्रष्टव्याः । विश्वस्येव सदसद्देदमित्यस्य यथास्य पचसपचयोरन्तर्भावेन
विपक्षभावादिति व्यतिरेकिणं लक्षयति । व्यतिरेकीति । तस्मिन् व्यतिरे-
किणं हेत्वययलक्षणव्याख्यानावसरे वार्तिककृद्दुर्गमिष्यतीति नेहोपपादितः ।
तदेवं विविधमित्यवच्छिद्य व्युत्पाद्य सम्प्रति पूर्ववदित्यादिना सकृदाक्य-
तया व्याचष्टे अथ वा त्रिविधमिति । निरुपपि विधामु साध्यवचनस्य
पूर्वमुपपादनात् पूर्वं साध्यं तदास्यास्तथाधिकरणतया तात्पूर्वम् । तदा

ऽप्यनित्याः परमाणवो गन्धवत्त्वाद् घटवदित्यपि हेतुः स्यादस्ति साध्यं
 तस्यापि पार्थिवानामप्यणूनामनित्यत्वेन सिपाधयिषितत्वादित्यत आह
 व्याप्त्येति । अस्ति गन्धवत्त्वस्य साध्यं न तु व्याप्या पृथिवीमाषभृतितया
 चतुर्षु परमाणुषु तदभावात् । साध्यस्योपयुक्तत्वात् ततो ऽन्यस्तज्जातीय शेष.
 साध्यसामान्येन समान इति यावत् । तदिदमाह साध्यतज्जातीय इति ।
 पदानि त्रिभज्यार्थमाह पूर्ववन्नामेति । सामान्यतो ऽदृष्टमिति नञमन्तर्भाव्य
 व्याचष्टे । सामान्यतरचेति । तथा च बाधितत्रिषय प्रकरणसम चानुमान
 स्यादित्यत आह चशब्दादिति । पार्थिकस्यचशब्देनासत्प्रतिपक्षत्वमपि
 सूचितम् । तेन सूचस्येनाबाधितत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमपि रूपद्वय समुच्चितमि-
 त्युक्तं भवति । नन्वेव त्रिविधो ऽपि हेतुः पञ्चलक्षणः स्यादित्यत आह ।
 एवमिति । यतदुक्तं भवति अबाधितत्रिषयमसत्प्रतिपक्ष पूर्ववदिति ध्रुवं
 कृत्वा शेषवदित्येका विधा सामान्यतोऽदृष्टमिति द्वितीया शेषवत्सामा-
 न्यतोऽदृष्टमिति तृतीया तदेव त्रिविधमनुमानम् । तत्र चतुर्लक्षणं द्वयम् ।
 एक पञ्चलक्षणमिति । तदेव स्वमतेन सूच व्याख्याय भाष्यकृन्मतेन व्याच-
 ष्टे । अथ येति । आचष्टे स्वरूपतो व्याचष्टे तत्रेति । पूर्वे कारण कार्यातद्
 यस्यास्ति विषयतया परामर्शेष्टानस्यानुमानस्य तत्पूर्ववदित्यर्थः । विरुत्प्यादि-
 पति यदि तावदिति । सर्वानुमानप्रसङ्गादिति भावः । अनिप्रसङ्गमिमां
 कल्पान्तरमिति श्रुते । अथ पुनरिति । दूषयति एतदपीति । दूषयान्तर
 समुच्चिनोति । कारणदर्शनाच्चेति । नासिद्धाश्रयो हेतुर्गमक इति भावः ।
 परिहरति । नैति । द्वयमपि नाभ्युपेयतइत्यर्थः । किं तर्ह्यभ्युपेयत इत्यत
 आह कार्यं त्विति । यत्र प्रकारमन्यत्राप्यतिदिशति एवमिति । पृच्छति
 कथमिति । उत्तरं द्वयोरिति । पूर्वशब्देन कारणाभिधायिना प्रतिषमन्धितया
 कार्यमप्युपचिप्रमतो द्वयोरप्यनिश्रयो, कारणयोगादनुमानमायेनेति योजना ।
 १६ उदाहरणमाह । उदाह । यद- । यमा- व्यभिचरति कार्योत्पाद-
 तदा ऽपि यादृशं न व्य- नि मन्त्रितव्यम् । अन्यथा
 धूममात्रमपि यद्विमता- अ- भवेत् । रसादुपा-
 माने तु येना- अपि चान्य-
 तानुमेयोगान् नम । यदा

खल्वयमन्यत एवोदुदुसस्कारो व्याप्तिस्थितिमान् अविवक्षितेभ्यस्तरेषु तन्तुषु अत्य-
न्तानुत्पन्नायां क्रियायामिन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथममेव परामृशति तथा चेयमिति
तदेव क्रियातो विभाग इत्येकः कालः अथ यदा विभागात् पूर्वसयोगनाश-
स्तदा परामर्शोदवश्यमाविष्टविशिष्टेय क्रियेत्यनुमानोत्पाद इत्येकः कालः ।
अथान्त्यस्य तन्तोः तन्तुसयोगो ऽथ षटोत्पादो ऽतस्तत्र कृपाद्युत्पादः अथ
प्रत्यक्षदर्शनमित्यनुमानोत्पादस्य परस्तादुत्तुर्ध्वे वणे प्रत्यक्षम् । यदि तु क्रियोत्पा-
दानन्तरमात्रोचनमिष्यते तथा ऽपि तृतीये वणे प्रत्यक्षस्योत्पादानानवसरमनु-
मानम् । अपि च अथिरो मुरजमुखमभिहत्य स्वकारणाभिधातादेव स्वकारणात्
तत्कार्ये षष्ठ नि.शङ्कमनुमिमीते । यवमन्वान्यपि कारणात्कार्योनुमानान्यूह-
नीयानि । शेषवदुदाहरणमाह नद्या इति । चोदयति कार्यं पुनरिति । परिहृति ४६ । १६
नेति । अनुमीयते ऽनेनेत्यनुमान नदीपूरः न तु वृष्टिरनुमीयमाना पूरविशेषाद्वा-
सीता यस्या ऽनुमातुम् अनुमानसमये तदत्ययस्याशक्यनिश्चयत्वात् । नापि च
घर्तमाना तदत्ययस्यापि तदानीं समयात् । यव भविष्यन्त्यपि साधकबाधक-
प्रमाणाभावेन सद्विधेयः । तस्मान्नैकाल्याशक्यनिश्चयत्वादनुपपन्नमनुमानमि-
त्यत आह भविष्यतीति । कारणस्य कार्योत् पूर्वकालता यस्या निश्चेतुं
कार्येण लिङ्गेन तु नातीतत्वादिति सदेहः सतिमावहति । यः कश्चिदिति
योग्याभिप्रायः स च कार्यस्य पुरस्तात्ततो निश्चयव्याप्य इत्यर्थः । सामान्यतो-
दुष्टोदाहरण भाष्यकारीयं दुरवबोध शेषवदुदाहरणान्तर्गते च । अत्रापि कार्येण
सत्रितुर्देशान्तरप्राप्या तत्कारणस्य व्यवसाय अनुमानात् । न चेत्तावता ऽनुमा-
नस्य वैविध्यं भजति उदाहरणमात्रस्यानन्त्येनानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्माद्वाप्य-
कारव्याप्यानमरोचयमानो धार्तिककारो ऽन्यथा व्याख्यायोदाहरणान्तरमाह
सामान्यतोदृष्टं नामेति । साध्यधर्मविनामात्रिणा विशेषणेन साध्यधर्मेण ५० । ४
विशिष्यमन्यो धर्मो गम्यते गमकत्वेन हेतुविशिष्टो हि धर्मा गमकः जिज्ञासि-
तधर्मत्रिशिष्टश्च गम्यः । यथा ऽऽहुः । स एव चोमयात्मा ऽयं गम्यः गमक
इष्यते । असिद्धेनेकदेशेन गम्यः सिद्धेन बोधक इति । अविनाभावित्व
स्यभाष्यप्रतिबद्धत्वं सर्वेषामेव हेतूनां सामान्यतो ऽत्र धर्मधर्मिणोरभेदविवक्षया
हेतुरेव सामान्यमुक्तः । सामान्येनाविनामात्रिणा हेतूनां सधित दृष्ट धर्म-
रूपमनुमान सामान्यतोदृष्टमनुमानम् । तृतीयपक्षास्तपिः । तदेतत्पूर्वपक्षेय-

ऽप्यनित्याः परमाणवो गन्धरत्वाद् घटवदित्यपि हेतुः स्यादस्ति साध्यं
 तस्यापि पार्थिवानामप्यणूनामनित्यत्वेन सिधाध्विषितत्वादित्यत आह
 ० व्याप्त्येति । अस्ति गन्धवत्वस्य साध्यं न तु व्याप्या पृथिवीमात्रवृत्तितया
 चतुर्षु परमाणुषु तदभावात् । साध्यस्योपयुक्तत्वात् ततो ऽन्यस्तज्जातीयः शेषः
 साध्यसामान्येन समान इति यावत् । तदिदमाह साध्यतज्जातीय इति ।
 यदानि विमज्जार्थमाह पूर्ववन्नामेति । सामान्यतो ऽदृष्टमिति नञमन्तर्भाष्य
 व्याचष्टे । सामान्यतरचेति । तथा च धाधितत्रिपयं प्रकरणसम चानुमान
 स्यादित्यत आह चशब्दादिति । धाधितस्य चशब्देनासत्प्रतिपक्षत्वमपि
 वृत्तितम् । तेन सूत्रस्येनाधाधितत्वमसत्प्रतिपक्षत्वमपि रूपद्वय समुच्चितमि-
 त्युक्तं भवति । नन्वेव विविधो ऽपि हेतुः पञ्चलक्षणः स्यादित्यत आह ।
 एवमिति । एतदुक्तं भवति अन्धाधितत्रिपयमसत्प्रतिपक्ष पूर्ववदिति ध्रुव
 कृत्वा शेषवदित्येका विधा सामान्यतो दृष्टमिति द्वितीया शेषवत्सामा-
 न्यतो दृष्टमिति तृतीया तदेष निविधमनुमानम् । तत्र चतुर्लक्षणं द्वयम् ।
 एक पञ्चनक्षत्रमिति । तदेव स्वमतेन सूत्र व्याख्याय भाष्यकुन्मतेन व्याच-
 ष्टे । अथ चेति । आचष्टुं स्वरूपतो व्याचष्टे तत्रेति । पूर्व कारण कार्यातद्
 यस्यास्ति विषयतया परामर्षवानस्यानुमानस्य तत्पूर्ववदित्यर्थः । विकल्प्याधि-
 पति पदि तावदिति । सर्वचानुमानप्रसङ्गादिति भावः । अनिप्रसङ्गमिया
 कल्पान्तरमाणिष्ठे । अथ पुनरिति । दूषयति एतदपीति । दूषणान्तरं
 समुच्चिनोति । कारणदर्शनाच्चेति । नाविद्वान्श्रयो हेतुर्गमक इति भावः ।
 परिहरति । नेति । द्वयमपि नाभ्युपेयतइत्यर्थः । किं तद्येभ्युपेयत इत्यत
 आह कार्यं त्यति । यत्र प्रकारमन्यथाप्यतिदिशति एवमिति । पृच्छति
 कथमिति । उत्तरं द्वयोरिति । पूर्वशब्देन कारणाभिधादिना प्रतिसरन्धितया
 कार्यमप्युपचिप्रमते द्वयोरप्युपचिप्रयोः कारणस्योपयोगादनुमानमायेनेति योजनम् ।
 १६ उदाहरणमाह । उदाहरणमिति । यद्यपि कारणमात्रं व्यामिशरति कार्योत्पादं
 तदा ऽपि यादृश न व्यामिशरति तत्र निपुणेन प्रतिपत्ता भवितव्यम् । अन्यथा
 धूममात्रमपि यद्विमतं व्यामिशरतीति न धूमविशेषो गमको भवेत् । रसादुपानु-
 माने तु येनागिकानामाश्रित कारणात् कार्यानुमानमस्माभिः । अरि चान्य-
 तानुपयोगानन्तरं यदेव जायते तथापि यत्र कारणात्कार्यानुमानम् । यदा

सत्त्वयमन्यत शेषोदुद्धृष्टस्कारो व्याप्तिस्मृतिमान् अधिचलेष्वितरेषु तन्तुषु अत्य-
न्तानुत्पन्नायां क्रियायामिन्द्रियसन्निकर्षात् प्रथममेव परामृशति तथा चेयमिति
तदेव क्रियातो विभाग इत्येकः कालः अथ यदा विभागात् पूर्वसयोगनाश-
स्तदा परामर्शोदयश्चमात्रिष्टविशिष्टेयं क्रियेत्यनुमानोत्पाद इत्येकः कालः ।
अथान्त्यस्य तन्तोः तनुसंयोगो ऽथ पटोत्पादो ऽतस्तत्र रुषाद्युत्पादः अथ
प्रत्यक्षदर्शनमित्यनुमानोत्पादस्य परस्ताच्चतुर्थे चले प्रत्यक्षम् । यदि तु क्रियोत्पा-
दानन्तरमालोचनमिष्यते तथा ऽपि तृतीये चले प्रत्यक्षस्योत्पादानानवसरमनु-
मानम् । अपि च बधिरो मुरजमुखमभिहत्य स्वकारणाभिधातादेव स्वकारणात्
तत्कार्यं शब्द निःशुद्धमनुमिमोते । एवमन्यान्यपि कारणात्कार्यानुमानान्यूह-
नीयानि । शेषोदुदाहरणमाह नद्या इति । बोद्धव्यं किं पुनरिति । परिहृति ४६ । १९
नेति । अनुमीयते ऽनेनेत्यनुमान नदीपूरः न तु वृष्टिरनुमीयमाना पूरत्रियेषान्ना-
तीता शक्या ऽनुमातुम् अनुमानसमये तदत्यवस्थाशक्यनिश्चयत्वात् । नापि च
वर्तमाना तदत्यवस्थापि तदानीं सम्भवात् । एव भविष्यन्त्यपि साधकबाधरु-
प्रमाणाभावेन सद्भिन्नेव । तस्मात्तेकाल्याशक्यनिश्चयत्वाद्नुपपन्नमनुमानमि-
त्यत्र आह भविष्यतीति । कारणस्य कार्य्यात् पूर्वकालता शक्या निश्चेतुं
कार्य्येण लिङ्गेन तु नातीतत्वादिति सदेहः क्षतिमावहति । यः करिषदिति
योग्यामिषाय स च कार्य्यस्य पुरस्तात्ततो निश्चयव्याप्त इत्यर्थः । सामान्यतो-
दृष्टोदाहरणं भाष्यकारीयं दुरवबोध शेषोदुदाहरणान्तर्गतं च । अथापि कार्य्येण
सहितुर्देशान्तराग्राह्यं तत्कारणस्य व्रज्याया अनुमानात् । न चेतायता ऽनुमा-
नस्य वैविध्यं भवति उदाहरणमात्रस्यानन्त्येनानन्त्यप्रसङ्गात् । तस्माद्वाप्य-
कारव्याप्यानमरोपयमानो धार्तिककारो ऽन्यथा व्याख्यायोदाहरणान्तरमाह
सामान्यतोदृष्टं नामेति । साध्यधर्माधिनामाधिना विशेषणैः साध्यधर्मेण ५० । ४
त्रिषिष्यमाणे । धर्मो गम्यते गमकत्वेन हेतुत्रिणिष्ठो हि यमा गमकः जिज्ञासि-
तधर्मोऽत्रिणिष्ठश्च गम्यः । यथा ऽऽहुः । स एव चोपयात्मा ऽयं गम्यो गमक
इष्यते । असिद्धेनैरुद्देशेन गम्यः सिद्धेन बोध्यक इति । अधिनामाधित्वं
स्वमात्रप्रतिषेद्धत्वं सर्वेषामेव हेतूनां सामान्यतो ऽथ धर्मधर्मिणोरभेदविशेषण
हेतुरेव सामान्यमुक्तः । सामान्येनाधिनामाधिना हेतूनां लक्षितं दृष्ट धर्म-
रूपमनुमानं सामान्यतोदृष्टमनुमानम् । तृतीयायास्तसिः । तदेतत्पूर्ववच्छेद-

यतोरपि प्रापकं तत्पदसन्निधानात् गोबलीवर्द्धन्यायेन ते परित्यज्यान्प
 ४ निविश्यते । तद्विदमुक्तमकार्यकारणभूतेनेति । उदाहरणमाह यथा बला-
 कयेति । भाष्यकारीयमुदाहरणमुपन्यस्याविणति । अपरे पुनरिति । तदिति
 गतिमानिति प्रामुशति । उपलब्धिलक्षणप्राप्तत्वादिति । कर्मणो हि
 महन्त्यरूपविशेषैकार्यसमवाय उपलब्धिलक्षणप्राप्तिः प्रत्यक्षोपलब्धियोग्यता ।
 समाधत्ते नैवमिति* । देशान्तरप्राप्तिमानादित्यः दृष्यत्ये सति सप्तवृद्धिप्र-
 त्ययाविषयत्ये च सति प्राप्नुषोपलब्धत्ये च तदभिमुखदेशसंबन्धादनुत्प-
 ण्णादविहारस्य परिधृत्य तत्प्रत्ययविषयत्वात् मण्यादियत् । तत्प्रत्ययवि-
 षयत्वादित्युच्यमाने पुरःस्थितेन स्थाणुना व्याभिचारः । सो ऽपि हि
 प्रत्ययमिच्छाविषयो भवति तत्रैव स्थितस्तन्निवृत्त्यर्थे परिधृत्येत्युक्तम् । तथा
 ऽपि गुणादिभिर्व्यभिचारः । तन्निवृत्त्यर्थे दृष्यत्ये सतीत्युक्तम् । तथा ऽपि
 प्रदीपादिभिर्व्यभिचारस्तन्निवृत्त्यर्थे सप्तवृद्धिप्रत्ययाविषयत्ये सतीति विशेषणम् ।
 तथा ऽपि पृष्ठतो ऽवस्थितया स्थूण्या व्याभिचारस्तन्निवृत्त्यर्थे प्राप्नुषोपलब्धते
 सतीति विशेषणम् । उपलब्धत्वा चोपलब्धिकर्मता । सा चेहातीता विवक्षिता
 अन्यया पुरापरचलधिबेलावगाहिना तुहिनशैलेन व्याभिचारः । यदाप्ययमपि
 पराधृत्य तत्प्रत्यययतो ऽतिवर्तितोपलब्धिकर्ममावस्तथा ऽपि तदा नरा-
 न्तरस्योपलब्ध भातपटमवद्वन त्यस्ताचलधूडाचलस्थि न प्राच्या कस्य चिदुप-
 लम्भगोचर इति वेद्यम् तथा ऽपि यदि दृष्टेऽपि पुरोवस्थितस्य परिवर्तमानमुपलब्धस्य
 ग्रामादस्य मयमुपनिषत् पृष्ठतो भवति तदोक्तलक्षणस्य हेतोरस्ति व्याभि-
 चारः तन्निवृत्त्यर्थमनुत्पन्नादविहारस्येति विशेषणम् । तदभिमुखदेशसंबन्धा-
 दिति ल्यप्त्राये षष्ठमी । व्याभिमुखदेशमुद्दिश्यानुत्पन्नः पादविहारो यस्य च
 तथोक्त । तमुद्दिश्य खल्वयं पदभ्यां मधरमाणः प्रासादस्य पृष्ठतो भवतीति
 भावः । देशान्तरप्राप्ति साधनान्तरमाह देशान्तरोति । सत्ययिनाश इति
 च दृष्टव्यम् । ये स्वयमाप्तमानपरपरामृष्यमाणा दिशः प्रत्यक्षतामिच्छन्ति
 विग्रतिपत्रं चानुमानेन बोधयन्ति तन्मतमुपन्यस्य दूषयन्ति तच्च नेति ।
 अरूपमात्ममुखादपि प्रत्यक्षमिति गदुमानेन बाह्यकरणेत्युक्तम् । पृच्छति
 १२ कर्षं तर्हीति । उत्तरं दिग्देशेति । अन्ययामिदृश्या अहून्या निर्वृत्तस्य त्रिकूप

त्यस्यत्वेन न स्वामाधिकः सवन्य इत्यर्थः । स्यादेतत् । अस्त्यक्षया दिशि
 दिदेशसंबन्धित्वेन तदेव कुत इत्यत आह आदित्येनेति । तद्विभजते ५१ । १४
 प्राचीत्ययमिति । तत्पुनरिदं प्रत्यक्षमा चेदयादा चास्तमयाद्वेशद्वेशान्तरं
 संघराजं मार्तण्डमण्डलस्यानाकालितद्रव्यत्वे सतीत्यादिद्वयकानुमानानामि-
 न्द्रियव्यापारानन्तरमुपजायमानत्वात् तत्र मा भूवन्नाकाशदिगादयः प्रत्य-
 क्षास्तथा ऽपि परितो निष्पन्नदतिविशदमयूखबालमव्ययस्तिने हेतिमण्डलस्य
 तपव मयूखभागभेदाः देशान्तरवृत्तिं तेषां प्रत्यक्षाश्च प्रत्यक्षेण सचितृम-
 ण्डलेन संयोगविभागाः प्रत्यक्षा भविष्यन्तीति युक्तम् । इदं त्वतिस्फुटतया
 नामिधाय शिष्यव्युत्पादनायास्तुम्भं मार्गान्तरं दर्शितमिति मनसव्यम् । तदेवं
 रूपेण स्वर्गानुमानं शिशपात्येन श्रुतेन पृथक्त्वानुमानमित्यादि सामान्य-
 तोद्वयेन सगृहीतं वेदितव्यम् । स्यमतेन व्याख्यान्तरमाह अथ वा त्रिवि-
 धमिति । तद्विभजते । प्रसिद्धमिति । एवेरुदेशे सदापि सिद्धं पक्षव्यापकं तु
 प्रकृतेः सिद्धमित्यर्थः । यद्यप्यविनाभावः पञ्चसु चतुर्षु वा रूपेषु निह्नस्य
 समाप्यतश्च विनाभावेनैव सर्वाणि निह्नरूपाणि सगृह्यन्ते तथापीह प्रसिद्ध-
 सञ्ज्ञाभ्यां द्वयोः सङ्गहे गोघलोपट्टन्यायेन तत्परित्यज्य विपक्षव्यापारेका-
 सत्प्रतिपक्षत्वात्तद्विधिविषयत्वानि सगृह्यन्ति । अत्रापि यथासंभव चतुर्णां पञ्चा-
 नां वा रूपाणां लिङ्गसवन्यः । तदनेन प्रबन्धेनानुमानवादिना स्यरूपसद्व्या-
 फलविप्रतिपत्तयो निराकृताः । अत्र तत्पूर्वकमिति स्यरूपविप्रतिपत्तिरनुमान-
 मिति समाख्याभिर्घटनसामर्थ्यात्फलविप्रतिपत्तिः । विविधमिति न्यूनाधिक-
 संख्याव्यवच्छेदेन सप्त्याविप्रतिपत्तिर्निराकृता । सप्त्यान्तर्गच्छिरुमेदानामान-
 न्यादनुमानस्याशक्यलक्षणमित्यर्थः । अत्रि फरिषदनुमन्येत तन्निराकरणात् चे-
 दिध्यमनुमानस्योच्यतइति विविधपदस्य तात्पर्यान्तरमाह । अथ चेति । ११ । १५
 विविधत्वेन यतो नियतमतः शक्यलक्षणमित्यर्थः । अनित्यः शब्दः कृत-
 क्त्यादिति सपक्षे सदेव । अनित्यः शब्दो ऽस्मदादिप्रयवनान्तरीयकत्वा-
 दिति सपक्षे सदसत् । तदिदमन्वयव्यापितरेकि द्विविधम् । श्वमन्यमपि द्वेधा
 तत्र सपक्षे सदेव यथा परमाणवादयः कस्य वित्प्रत्यक्षाः प्रमेयत्वाद् घटव-
 दिति । तथा सपक्षे सदसद्यथा तत्रैव साध्ये सत्त्वाद् घटादिवदिनि । का-
 लभेदः चैकान्यम् । प्रतिपन्नो ऽप्रतिपन्नः सदिग्यो विपर्ययस्तराणि पुनरभेदः ।

पूर्वे सिद्धवत्पूर्ववदित्यनूदा तस्योदाहरणमुक्तम् संप्रति प्रश्नपूर्वकं तदर्थो-
 ४ भासनिराकरणेन तात्त्विकमस्यार्थमाह । पूर्ववदित्युक्तमिति । माप्यव्या-
 य्यानइत्यर्थः । पूर्ववदित्यस्य व्याख्यानं शेषवदित्यत्रापि योजयति सामान्य-
 तो दृष्टे च । घानमतिदिशति एवं शेषवदादिष्विति । अथ वा पूर्वव-
 दिनि भाष्यम् । तस्यार्थः पूर्वेण तुल्यं वर्ततइति पूर्ववत् । क्रियातुल्यतायां
 च वर्तितरिति क्रियातुल्यता दर्शिता । अत्रेति । पूर्वमन्यतरदर्शनेन सह
 यथान्यतरदर्शनेन दृष्टान्तधर्मिणि यथा पूर्वप्रत्यक्षभूतयोरिति प्रमाणमाचोपल-
 क्षणम् । एवं साध्यधर्मिणि अन्यतरधर्मदर्शनेन साधनधर्मदर्शनेनान्यतरस्य
 साध्यधर्मस्यानुमानमनुमितिदर्शनेनमिति भवति क्रियातुल्यता । तदेतद्वाप्य-
 मनुमाप्य व्याचष्टे । अथ चेति । अथ दिग्भागेन धूमादग्निरूपधर्मान्तरानुमा-
 नम् अग्निदेशयोः संबन्धानुमानं च दूषयित्वा ऽग्निशिशृष्टदेशानुमानं समर्थि-
 तम् । तथा चाह । केचिद्धर्मान्तरं मेयं लिङ्गस्याव्यभिचारतः । संबन्धं केचि-
 दिच्छन्ति सिद्धत्वादुर्मधर्मिणोः । लिङ्गं धर्मे प्रसिद्धं चेत्किमन्यत्तेन मीयते ।
 अयं धर्मिणि तस्येव किमर्थं नानुमेयता । संबन्धे ऽपि द्वयं नास्ति शृणी-
 श्रूयेत तद्वति । अथाद्यो ऽनुगृहीतत्वाच्च चासौ लिङ्गसंगतः । न हि संबन्ध-
 धर्मतया लिङ्गं प्रमीयते अपि तु देशसंगतमित्यर्थः । लिङ्गस्याव्यभिचा-
 रस्तु धर्मैरन्यत्र दृश्यते । तत्र प्रसिद्धं तद्युक्तं धर्मिणं गमयिष्यतीति ।
 तत्र दिग्भागदूषितान् कल्पान् अन्याश्च विकल्पान् दिग्भागसमर्थितं च
 कल्पमुपन्यस्य दूषयति । अन्ये पुनरिति । धर्मधर्मिभावात्तुपपत्तेरिति ।
 धर्मेण हि धर्मो प्रतिपत्तव्यो नान्यथा ऽतिप्रसक्तेरिति भावः । देशस्य च
 स्वरूपेणेत्यर्थः । शङ्कोते अयापीदमिति । निराकरोति तत्र नैवमिति ।
 यः करिषद्वा देशो ऽग्निमान् माध्यो धूमयान्वा देशमेदः तत्र पूर्वस्मिन्व-
 ल्पे निराकरणमाह । अतद्धर्मत्वादिति । यः करिषदग्निमतया देशः
 साध्यते न तस्याशयं धूमो धर्म इत्यर्थः । न चेतस्माध्यं सिद्धत्वादित्य-
 त्याह न आग्नेरिति । द्वितीयं कल्पमाशङ्कोते अयमिति । निराकरोति
 २१ न तस्येति । शङ्कां विमज्जते देशेति । निराकरणं विमज्जते । न ह्ययमिति ।
 न ह्यधर्मेदेशादौ दिग्भागे धूमाधारं देशविशेषं पश्यति । न ह्यस्य मते पश्यतो
 माम् करिषदशयौ यथाचारो धूम उपलभ्येत । किं तु परमाशयः परमसू-

च्चा अतीन्द्रियाः सर्वतः एव घूमे । ऽपि तादृश एव । यथा घट्यति सर्वा-
 ग्रहणमवयव्यसिद्धेरिति । येषामपि देशभेदो ऽवयवौ दर्शनाहं तेषामपि
 विद्यद्वितीनी धूमलेपाग्रहणमुपलभ्यानुपलब्धदेशाना नानुमानसमव इति
 भावः । शङ्कते अविनाभावेनेति । तदेव विमर्शते ऽद्यापीति । निराक- ५३ । २
 रोति तत्रेति । विकल्पयति अग्निधूमयोरिति । कार्यकारणभावमालम्ब्यते ।
 अस्त्विति । दूषयति । तत्रेति । धूमेन हि बहिरस्तीत्यनुमीयते न च कार्य-
 सता निमित्तकारणसतया व्याप्रा । न हि यदा यत्र वा पटस्तदा तत्र वा कुविन्दः
 नाप्यसमवायिकारणसतया न हि यदा यदा सयोगस्तदा कर्म तस्मात्समवा-
 यिकारणविनाभावः कार्यस्य घटव्यः तत्रेदं दूषयमतद्वृत्तिरिति । एका-
 ग्रसमवायमविनाभावः दूषयति नैकेति । एकार्थं समवाय इति हि द्वे वा । एक-
 स्यार्थस्य समवाय एकार्थं समवाय इति तत्र प्रथम कल्प दूषयति ताभ्या-
 मिति । यदि हि बह्विधूमाभ्यामेको ऽर्थः कश्चिदारभ्येत ततो ऽसौ तयो-
 समवेयात् न त्वेतदस्तीत्यर्थः । द्वितीय कल्प दूषयति न च तावदिति ।
 तत्किमवयवद्वारेण बह्विधूमे तथा च प्रतीतिविरोध इत्यत आह संबन्धमा-
 प्रमिति । सयोग इत्यर्थः । तदेव तद्व्यवधार्यतामित्यत आह । तदपीति ।
 पृच्छति । कथमिति । उत्तरम् । यदि तावदिति । कुहते प्रयोगम् । अस्ति
 संबन्धो ऽग्निधूमयोर्धूमादिति । दूषयति तन्नाप्रतीतत्वात् । तदनेनानैका-
 न्तिकत्वं दर्शयति । संबन्धान्तरमाशङ्कते रूपस्पर्शवदिति । न हि बोद्धवि-
 द्धान्ते द्रव्यं नाम किं चिदस्ति यत्र रूपस्पर्शौ समवेतौ । किं त्वेकसाम्यधीनतया
 नियतसाहचर्यं तथा बह्विधूमावपि भविष्यत इत्यर्थः । दूषयति नोभयोरिति ।
 सम्यसाहचर्यं निराकरणेन यत्र धूमस्तथाग्निरित्यपि पराकृत तस्यापि साहच-
 र्यविशेषत्वादित्याह यत्र धूम इति । गत्यन्तराभावादुपसहरति न चेति ।
 शङ्कते लोक इति । निराकरोति नास्तीति । यत्र तावत्स्पर्शतनितम्वय- ॥ १०
 तिनी धूमलेपा सततमुद्गच्छन्ती दृश्यते तथासौ देश एव तद्विधिषो ऽनु-
 मीयते इति लोकप्रसिद्धमेवेति किमत्र घटव्यम् । यत्र ॥ भूमिप्लुतया तस्य
 धूमस्य दूरत्वेन देशो न लक्ष्यते धूम एव त्वर्थास्तद्दे लिप्पत्रिषाभ्रमण्डलम-
 वलोक्यते तत्र देशानुमानप्रयासालसतया दृश्यमानो धूमविशेष श्यान्मि-
 त्तया साध्यते धूमत्येकार्थसमवायिभिः तद्वृत्ते सतत्पूर्वगमनादिभिः इत्याह

- १८ धूमविशेषेणेति । त्रिशिष्यते ऽनेनेति त्रिशेषः संतत्पूङ्गुगमनादिः तेन धूममात्राद्विध्यमिचारिणो घन्ध्यविनामाधौ धूमो त्रिशेष्यतइत्यर्थः । शेषमतिरोहितायेम् । शेषवन्नाम परिशेषः द्रव्यत्वकर्मत्वयोः शब्दे निराकार्यत्वेनोपयुक्त्यातात्पर्यामन्यदुक्तत्वं शेषः स यस्यानुमानस्य प्रतिपाद्यतया तच्छेषयत् तत्र न द्रव्यं शब्दः एकद्रव्यत्वात् । द्विविधमेव हि द्रव्यमद्रव्यमनेकद्रव्यं च । अद्रव्यं परमाण्यादि अनेकद्रव्यं च घटादि । शब्दस्त्वेकद्रव्यं तस्माद्द्रव्यं कृपादियत् । न कर्म शब्दान्तरहेतुत्वादिति । तदेतद्वाप्यमाचिषति । न कर्मेति । परिहरति नेति । अन्यमस्याद्यै दर्शयति समानजातीयारम्भकत्वादिति । यत्समानजातीयारम्भकं न तत्कर्म यथा कृपादय इति । कार्यत्वात्तच्छब्दः समवायिकारणयान् । तत्र च पृथिव्यादिनिषेधात्तमोऽप्यसमवायिकारणम् । न चेप नमोव्यापकः सर्वेषोपलम्भप्रसङ्गात् । तस्माद्व्यापकः कार्यणकुन्त्युपलब्धिरहितं च नमः श्रोत्रं तात्वादिसंयोगोपधानेन च नमःप्रदेशे शब्दः समवेतः प्राप्यकारि च श्रोत्रं न च धत्तुःकायहृदुनमःप्रदेशं प्राप्नोति न चाद्रव्यं शब्दो गत्वा श्रोत्रेण संबध्यते । तस्माद्वीचीतरङ्गरीत्या स्वदेशानन्तरदेशे शब्दान्तरारम्भपरंपरया श्रोत्रदेशोत्पन्नं शब्दं गृह्णीतीति सिद्धं सजातीयारम्भकत्वादिति । षटं तु परिशेषस्योदाहरणं नादरणीयम् । व्यतिरेकिणो हि नामान्तरमिदं परिशेष इति । एष पुनरन्वयव्यतिरेकी द्रव्यकर्मन्यत्वे सति सदाद्यमेदस्य सपक्षे कृपादौ सत्त्वाद्विषये सामान्यादायमावात् । तस्मादात्मतन्त्रतासाधनमिच्छादीनां परिशेषोदाहरणं दृष्टव्यम् । तन्मानन्तरमेष पक्ष्यतीति । सामान्यतोदष्टं नामेत्यादिमाप्यमनुमाप्यचिषति । सामान्यत इति । कथं तर्ह्यनुमानमत्र प्रवर्तत इति । नित्यपरोक्षेण यद् कस्य चित्त्रिहस्य सवन्धादर्शनादित्यर्थः । व्याहर्तं चेति । स व्यत्यत्यन्तापिदृष्टः स्वरूपतो वा साध्येत दृष्टधर्मविशेषयतया वा । तत्र पूर्वमिच्छत्ये नानुपनश्यदिति व्याघातः दत्तमिच्छमिच्छति इति । विशेषण्युपेक्षो हि मेशयो नात्यन्तानुपन्यधर्ममेशतया क्व चिद्विगुमहेति । न खलु सप्रमथवतया के चिद् द्रव्ये संशेरत इति मायः ।
- १९ समाधने न विशेषणमूनस्येति । न तावत्स्यकृपेणानुमीयते येन नानुपन्ययति व्याहृत्येन किं तु दृष्टस्य धर्मिणो विशेषयतया न चेत् संशयानुमा-

नात्रिशेषः । साध्यधर्मिण्यस्मदादिभिः कदा चिदपि प्रत्यक्षेणानुपलम्भात् ।
 तज्जातीयेन तु दृष्टान्तधर्मिणोदृष्टेन प्रत्यक्षतो वा मानान्तराद्वा साधनधर्म- ५४ । १३
 स्य स्वामाधिक्यप्रतिबन्धग्रहसंभवादित्यर्थः । तदाहरणमाह । यथेच्छादि-
 भिरात्मा । तदेष विभजते । इच्छादयः खलु धर्मिणो भवन्ति
 मानसप्रत्यक्षदृष्टाः तेषामात्मा विशेषणं कुतः गुणभूतो ऽवच्छेदकतया यत-
 स्तस्मादात्मनिशिष्टा इच्छादयः साध्या इत्युक्तं भवति । साधनधर्मै तद्वर्तिनं
 दर्शयति । इच्छादीनां गुणत्वमिति । ननूक्तमनुपलब्धचरेण साध्यध-
 र्मिण, न सदृष्टविषयत्वमनुपलब्धचररक्षाभेति कथं तद्विशिष्टा इच्छादयो
 न्यायविषया इति शङ्कासुररीकृत्य प्रयोगं सूचयति । परतश्चा इति । मा
 तत्र सैत्थीदात्मा पारतन्व्यमात्रं तु सिद्धमित्यर्थः । तेन सामान्यतोदृष्टस्य
 पारतन्व्यमात्रविषयता च पारतन्व्यमिच्छादीनामनुमेयात्मवादिनां कदा
 चिदप्यस्मदादिप्रत्यक्षगोचरः परस्य तदाश्रयस्य नित्यपरोक्षत्वादिति । तदेवं
 सामान्यतोदृष्टमुदाहृत्य परिशेषोदाहरणं पारमार्थिकं प्रश्नपूर्वकमादर्शयति ।
 पारतन्व्येति । इच्छादीनां हि बाधकेरपनीते द्रव्याण्युक्तान्त्ये गुणात्वमेव
 व्यतिरेकी हेतुरात्मपारतन्व्ये प्रमाणम् । यद्यपि चायं स्वहृषेदात्मा न
 प्रसिद्धस्तथा ऽपि द्रव्याण्युक्त्यतिरेकादिशब्देरदूरविप्रकर्षेण परमृष्टः यत्नोति
 विशेषं धर्मिणि च न्यायप्रवृत्त्यङ्ग संशयमापदयितुमिति निरवयाम् । अत्र भाष्यं
 विभागवचनादेव त्रिविधमिति सिद्धमिति । तस्याश्लेषित्विधमिति
 विभागवचनादेव त्रिविधे पूर्ववदादौ सिद्धे किमर्थे पूर्ववदाद्युपादानं सूचेति ।
 तत्र समाधानं त्रिविधवचनं त्रिविधस्य पूर्ववदादेर्वचनमुक्तिः । महत्स्त्रिवि-
 धस्य महाविषयस्यातीतानागतजर्ममाणविषय-च लघीयसा सूत्रेण तत्प-
 र्वकमित्येतावतेवोपदेशे परं वाक्यलाघवं मन्यमानस्यान्यस्मिन्वाक्य-
 लाघवे ऽनादरः सूचकारस्येति शिष्यान् व्युत्पिपादयिषोः । अत्र निदर्शनम् ।
 तथा चायमस्य समाधार इत्थंभूतेन वाक्यविकल्पेन चेत्त्रिविधं प्रवृत्त
 इति योजना । एवं तावन्नवणभेदादनुमानं मित्रं प्रत्यवाहृर्भूतं माप्यकारस्तु
 विषयभेदादपि भेदमाह सविषयं च प्रत्यक्षं सदसद्विषयं चानुमानम् । को
 विषयभेदः समुच्चिनेति । सदिति वर्तमानम् । असदित्यतीतानागते । प्रत्यक्ष
 हि लौकिकं वर्तमानविषयमेव । अनुमानं तु वैकान्यविषयं यद्यपि प्रत्यक्ष-

मव्यतीतानागतयोः संप्रति निषेध्योर्निषेधे वर्तमानमसद्विषयं तथा ऽपि न
निषेध्योः प्रवर्तत इत्येतावतैव सद्विषयमुक्तम् । अनुमानं तु तयोरपि प्रवर्तत-
इत्येतावता असद्विषयमुक्तम् । तदेतदाचिषन्ति सद्विषयं चेति । न ह्यनुपल-
ब्धसामान्य इति सामान्यत उपलब्धो विशेषतश्चानिर्णीतो धर्मो न्यायप्र-
वृत्तावधिक्रियते न त्वनुपलब्धसामान्य इत्यर्थः । न चासतः स्वतन्त्रस्य
सामान्यदर्शनमस्तीति । द्वितीयं कल्पमाशङ्कते अथेति । एतद्विषयितु धर्म-
विधिध्यामाह धम्मा इति । तद्विभजते । तत्रेति । पृच्छति कथं पुनरिति ।
यदि हि स्वतन्त्रः समवायो न तर्हि कस्य चिद्विशेषण तथा च न विशेषण-
तया गृह्येतेति भावः । उत्तरं समवायान्तराभावात् । न विशेषणत्वं
स्वातन्त्र्येण निराकुर्मः किं तु वृत्तिमस्येत्यर्थः । कस्मात्पुनरस्य न सम-
वायान्तरमभ्युपेयत इत्यत आह अथेति । पृच्छति किमदमिति । अनव-
स्थाप्रसङ्गे हि नाम तर्को नैव प्रमाणमन्तरेण निर्णयाय पर्याप्त इत्यर्थः ।
उत्तरं न संदेहः किं त्वस्त्येव न्यायः । तमाह पञ्चेति । अयं पञ्चपदार्थवृ-
त्तिश्चेत् । बहुव्रीहिणा परमाणो वर्तते ण्योसमासेन च समवाये । न च कथं
चिच्छब्दाभिदमात्रमनुमानाङ्गं मा भूद्गोशब्दसाम्येन यागादीनामपि विषादि-
त्वमित्यपरितोषाद्व्यायान्तरमाह अनाश्रितः समवाय इति । इह बुद्धिनिमि-
त्तत्वं कारणत्वम् । स्योनेनानेकान्तो मा भूदित्यत उक्तं व्यापकत्वे
सतीति । सत्युपलब्धिकारणान्तरसद्भावे सर्वापेक्षलभ्यता व्यापकत्वम् ।
तच्चेदप्रत्ययकारणत्वमात्मनि च समवाये चाविलक्षणमिति । न्यायेति कर्त-
व्यतां तर्के पृच्छति । यदि पुनरिति । उत्तरं कार्यमिति । उक्तमनवस्था-
प्रसङ्गमवतारयितुमनाधारत्यप्रसङ्ग उक्तः । स्यादेतत् । भवतु वृत्तेः प्राग्ना-
थितं कार्यं परचात्ममपेक्ष्यति तुरोषमुक्तेभ्य इव तन्तुभ्य उत्पद्य पटः
परचातुर्म्येत्यत आह समवायरचेति । अनवस्थाप्रसङ्गः पूर्वोक्त इत्यर्थः ।
शङ्कते प्राप्तित्यादिति । प्रमाणसत्यात् प्राग्ममवायस्य वृत्तिर्न यस्या अनवस्था-
मिया परित्यक्तमित्यर्थः । निमर्पेपर्येकं शङ्का निराकरोति किमिति । स्योने
प्राप्तिव्यस्य निवृत्त्या स्यामायिकः संशयः कार्यत्वस्योपाधेः तत्प्राप्तेः प्रसक्तस्य
विद्यमानत्व इत्यर्थः । अयं प्राप्तिधर्मो ऽपि कस्मान्न भवतीत्यत आह
६२ यदि पुनरपिमिति । नन्विममनवस्था कस्माद्वीजादुरादिव्ययेहापि बाध्य-

येयतइत्यत आह न चैतामनवस्यामिति । अनिदप्रथमेष्वनादित्वा- ५६ । १
 च्छब्दा प्रतिपादयितुमनवस्था प्रमाणेन न त्विदं प्रथमेष्वनादिमत्त्वेन तस्याश-
 क्यनिश्चयत्वात् । तदिदमुक्तं प्रमाणाभावादिति । शास्त्रविरोधश्च
 समवायान्तराभ्युपगमइत्याह समवायश्चेति । तत्त्वमेकत्वं समवायस्य
 भावेन सतया व्याख्यातमिति शास्त्रमाह तदनेकत्वमुपपादयता बाध्येते-
 त्यर्थः । बोधयति संयन्धिनिवृत्ताविति । तथा च विनश्यति विनष्टे
 च तस्मिन् ये दृश्यते स ततो अन्य उत्पन्न इति सिद्धं समवायस्य
 नानात्वमिति । शरिहरति न नास्तीति । स्यातिरुपलब्धिः । कस्मा-
 द्भूतकत्वात् । अकृतकत्वमेव कुत इत्यत आह अकृतक इति । कार्ये
 स्वेपादानेनाकृतकसंबन्धवदाधारवत्त्वादिति व्यतिरेकी हेतुः । व्यतिरेका-
 व्यभिचारमाह यद्यप्यमिति । उत्पद्यमानः खल्वय समवायः सह कार्येण
 न कार्यस्य न हि सहोत्पन्नौ रूपस्यौ मिथः संबध्यते यकार्यसमवायस्तयोः
 से । ऽपि नास्ति सन्नप्यसौ न कार्यमुपादानाधारकं करिष्यति कार्यहेतुबला-
 दित्यर्थः । निराकरोति तथा ऽपीति । चिन्त्ये हि कारणेभ्यः कार्यं भावरूप
 जायते । कार्यकारणसमवायस्य च कार्यकारणे समवायिकारणे वक्तव्ये का-
 र्योत्पादकास्य च समवायस्य न कार्ये कारणम् । न च निमित्तकारणमात्रा-
 दस्य जन्मेति साप्रतं भावोत्पादस्य सर्वत्र कारणव्यपूरकत्वनियमात् । तस्मा-
 त्समवायस्य समवाय्यसमवायिकारणाभावात् कार्योत्पानुत्पाद इति सुसूक्तम् ।
 तथा ऽपि कस्येति वाच्यमिति शङ्कते । अयेति । दूषयति कार्येति । न च
 पटतुरीक्षयोगवत्समवायस्य पश्चात्कार्यकारणसमवाय इति युक्तम् । सयोग-
 जस्य सयोगस्य कारणव्यवसमवायस्य तु समवायान्तरमन्तरेण कारणव्यवयो-
 गाद् अन्यथा ऽनवस्थानसङ्गादिति भावः । उपरुहरति । तस्मादिति । ततश्च
 न चापते किमभिप्रेत्यासद्विषयमित्युक्तमित्याक्षेप इति । समाधत्ते तत्र प्रति- ११ । १
 पिप्पमानेति । अतीतानागते सप्रति प्रतिविध्यमाने तद्विषयमनुमानमसद्विष-
 यमुक्तम् । तन्निषेधस्तु मवतु प्रत्यक्षगोचरस्तथा ऽपि सिद्धे विषयभेद इत्यर्थः ।
 अत्र चेव धर्मेषो विध्यक्रमः । द्वेधा तावद् विधीयमानः प्रतिविध्यमानश्च विधी-
 यमानश्च द्वेधा परतन्त्रः स्वतन्त्रश्चेति । स्वतन्त्रस्य धर्मत्वं विशेषणत्वमा-
 र्थविवक्षया दृष्टव्यम् । ननु विधीयमानो ऽप्यसन् प्रत्यक्षश्च क्व विद्यया व्याप्ति-

यमाये कुलाले जायमानो घटः विस्फारिताक्षो हि तदा घटो भवतीति
 प्रत्येति । न चासौ तदा सन् सतो भवन प्रत्यकर्तृत्वात् गगनवदिति शङ्कते
 भवतीति । निराकरोति । न जायमानेति । जायमानस्यायं विधि-
 यस्य सतया ऽसतया वा ऽनभ्युपगमात् । निषेधविषयतया तु तस्यास-
 त्वमभ्युपेयतएव । कस्तर्हि भवतिशब्दस्यार्थ इत्यत आह । भवतीति ।
 घटो जायतइति तु लौकिकः प्रयोगो घटशब्द घटयिषु तदययवेषूपचर्यं
 तेषां च सिद्धतया कर्तृत्वादुपगमनीय इति । उच्यते इति एवं तावदिति ।
 स्वपक्षेण समाधाय परेषामनुमानलक्षण दूषयितुमुपन्यस्यति । अपरं वि-
 ति । तस्यार्थमाह अस्यार्थ इति । दूषयति अत्रेति । यथासमर्थं समास
 विकल्प दूषयति । नान्तरीयकार्थ इति चेति । सत्य विधिविषयज्ञान-
 गम्यत्वं न तु सामान्य सत्त्वादिमिरनित्यत्वान्तरीयककृतत्वधर्मनित्य-
 त्वानुमान स्यात् । न च शयं तेषामाकाशोद्विषु नित्येषु व्यभिचारादित्यर्थं ।
 तथा ऽप्यसमर्थः समास इति । पूर्वमर्थोक्तिरेकमात्रं दूषणमुक्तं सप्रति-
 त्यर्थातिरेकेण हेतुना विशेषणसमासानुपपत्तिरित्येतेन समर्थम् । विशेषण वि-
 शेयेण बहुलमित्यर्थे विशेषणपदोपादानमात्रेण विशेष्यपदोपादानमात्रेण धान्य-
 तरम्याद्यान्प्रेरुमयपदोपादानस्येतत्प्रयोजनं यथेभ्यो प्रत्येक व्यभिचारः
 समुदाये त्वय्यभिचारस्तत्र समासो यथा स्यादिति स चात्र नास्तीति
 समासानुपपत्तिरित्यर्थं । सामर्थ्ये प्रयोजनाभिप्रायः । चोदयति एक-
 १३ पदैति । परिहारानि यत्रापीति । प्रधानं व्यक्तिविशेष्यत्वाद् अङ्गं जाति-
 विशेषणत्वात् । पृथिवीत्युक्ते भवति सगमः किं पृथिवीत्व सामान्यमस्य
 विधित्तं यथा पशुना गच्छेनेति किं वा तद्विशेष्यं द्रव्यं यथा यह समा-
 र्थीनि अचेदमुपनिष्ठते द्रव्यमिति । तद्वि पृथिवीत्वात् सामान्यविशेषात्
 पृथिवी व्यपदिशति यत्र द्रव्यमित्युक्ते द्रव्यत्वसामान्यं व्यक्तिर्धेनि विमर्षं
 पृथिवीत्येवमुपनिष्ठते । न द्रव्यत्वसामान्यं किं तु पृथिवी । न च द्रव्य-
 त्वपृथिवीत्ययो, सामानाधिकरण्यामिति न हि भवति पृथिवीत्व द्रव्यत्व
 मिति तस्मात्सामानाधिकरण्यासमर्थान् प्रधानेकव्यक्तिनाम् । इह त्वर्थो ना-
 न्तरीयकत्वं व्यभिचानि नान्तरीयकत्वं नाये न द्यमिति सभयो नान्तरीय-
 करण स्यात्त चायं इति । नान्तरीयकशब्दवाच्यस्यानभिधेयत्वासमर्थान् ।

मेव एव संभवति यथा पार्थ एव धनुर्धर इति । न चायमन्ययोगव्यव-
 छेदो विनैषकारं लभ्यते । तस्मात्तु व्यर्थमवधारणमित्यत आह । उत्तर-
 पदवाधा च । न ह्यस्ति सम्भवो ऽनुमेय एवास्ति न तुल्ये चेति । तस्मा-
 तनुन्य इत्यस्य बाधा । चकारो नैकदेशगृतिर्निर्गमकृत इति दूषणं समुद्भि-
 नोति । अनुमेय एव सद्भावपक्षं यथासमं दूषयित्वा अनुमेये सद्भावं गृहेति
 द्वितीय पक्षं दूषयितुमुपन्यस्यति अत्रोत्तरमिति । तस्य प्रयोजनं दर्शयति ।
 तस्य व्याप्तिरर्थः । सद्भाव एवेति किल विशेषणसङ्गतमवधारणमयोगं
 व्यथच्छिन्दत् व्याप्तिं दर्शयति तथा च व्याप्तिरस्यार्थ इत्यर्थः । दूषयति ।
 तथाऽन्यनुमेयमवधारितं संभवस्य व्याप्त्या न धर्मः सद्भावः ।
 हेतुमाह यत एककरणं ततो ऽन्यत्रावधारणमिति । सा वधारि
 सद्भावो ऽवधार्यता चानुमेय क्रियेतावता ऽपीत्यत आह संभवव्याप्त्या
 चेति । अनुमेय एववधारित सद्हेतुसंभव परित्यज्य नान्यत्र धर्तते तत
 इवानुमेय हेतुसंभवव्याप्त्या ऽवधारित भवति हेतुसंभवस्त्वनवधारितः सर्व-
 वेय तनुल्ये च विपक्षे च प्रवृत्तः स च कश्चित्सुन्यविपक्षो व्याप्नोति कश्चि-
 त्तद्वेशगृतिः तदस्य हेतुसंभवस्य विपक्षे ऽपि प्रसक्तस्य प्रतिषेधाय
 युक्तमस्ति नास्तीति । तनुल्ये तु प्रसक्तमप्रतिषिद्धमनुमतमेवेति तनुल्ये
 सद्भावे इति व्यर्थमित्यर्थः । स्यादेतनुल्ये हेतुसद्भावविद्वायपि तनुल्ये
 व्याप्त्या हेतोः सद्भावो भवत्वित्येतदर्थे तनुल्ये सद्भावे इति पक्षनमित्यत
 आह । तनुल्ये चेति । यदि पुनर्यागिर्निवृत्त्यत कृतकत्वे साध्ये प्रवृत्त-
 न्तरीयकत्वं न हेतुः स्यात् न ह्यर्थं सपक्षव्यापक इति भावः । देशयति ।
 अथ तनुल्य इति । दूषयितुं विकल्पयति किं पुनरत्रेति । पूर्वस्य विरो-
 धाद्वाधनम् उत्तरस्य पौनस्त्यादिति । पूर्वपदेन सह विरोधे निदर्शनमाह
 न हि भवतीति । अनुमेयसद्भावे इत्यनेनानुमेयव्यक्तेः हेतोर्निश्चयात्
 तनुन्यस्य सद्भावे इति समुद्भीयमानावधारण विपक्षमावाह्यते व्यथच्छि-
 नोति न ॥ अनुमेयात् । नरं च नारायणमेव चादौ स्वतः सुतो द्वौ
 । न जनार्ण समूयेति यथेति चेदत आह तथेहापीति । समुद्भीयमानावधारणे
 हि तनुन्येन यथा ऽन्ययोगव्यवच्छेदेनैषकारः सद्यध्यते तथा अनुमेयेनावि
 सदध्यते तथा चानुमेयेकदेशगृतिरपि हेतुः स्यात् । न च नरं च नारा-

यथमेवेति निपातो नारायणेन सहान्ययोगव्यवच्छेदेन संवध्यते । नरेव
चायोगव्यवच्छेदेनेति भावः । अथाप्रधारणस्यावोच्येण संवन्धमिच्छता
ऽनुमेये यथा अयोगव्यवच्छेदस्तथा तत्तुल्ये अयोगव्यवच्छेदेन संवन्ध
वच्छेतेति शङ्कते अथ तत्तुल्यइति । निराकरोति तत्तुल्ये इति । एतदेव ५६ । ३
स्फोरयति इति ते* । तत्र दर्शनेन च यस्यानुमेये सद्भाव एवेत्यनूय तस्य
तत्तुल्यस्य सत्त्वमिति रिधातुं शक्यम् । न ह्यनूयमानं शक्यं विरोधे तया
सति तद्विरोधाय प्रयोजान्तराख्येन सति चाकथमेदप्रसङ्गात् । यथा यस्यो-
भयं हविशतिमाच्छेदेन्द्रे पञ्चगोपायमोदनं निर्वपेदिति । तत्र हि यथापि
स्वरूपेणैतैरशक्तप्रतिपत्तित्वेन हविषा विरोधं भूयते तथापि न शक्यं
हविश्रमयत्वेन विरोधं विना यथादिति चाकथमेदमिषा प्रतीयमानमन्युमय-
त्वमद्विचितमेवमनुमेयइत्यभिहितम् । अथ तद्विरोधेन चाकथमेदमुपेत्य
परचाट्वाक्येकवाक्यतया ऽभिमतार्थोक्तिरिहास्यीयते । न च विरोधाट्वाक्ययो-
रेकवाक्यताविरहः । तत्तुल्यएवेत्यन्ययोगव्यवच्छेदस्य त्रिषत्त्वमत्रिषत्त्वत्वे-
नाप्युपपत्तौ विरोधाविरहेः । तस्मादन्यविरोधस्येन पदानां विरोधो यत्तुल्यः ।
तथा हि अनुमेये सद्भाव इत्यनुमेयस्य नानुमेये सद्भाव एव नाप्रसङ्ग
इति यदाहः । तथा च तत्तुल्यत्रिषत्त्वोद्दिष्टोत्पत्तौ दर्शितः । एवं तत्तुल्य-
सद्भाव इत्यपि तत्तुल्यस्य नातत्तुल्ये सद्भाव एव नाप्रसङ्ग इति पदाहः ।
तथा चानुमेये ऽसद्भाव इत्युक्तं मयि । न चानुमेयतत्तुल्यपदार्थयोः परस्पर-
विरोधावयवोः समुच्चयसम्भारः । द्वयोरपि त्रिषत्त्वमात्रव्यावृत्तिपरत्वात् पर-
स्परसमुच्चयसद्भाव इति चेत् । नाश्रयो ऽनौरित्यनयोरापि इत्यादिनिवृत्तिमा-
त्रपरत्वेनाभिप्राययोः सम्मानाधिकारस्यप्रसङ्गात् । तस्माद्विरोधात् समुच्चय-
मानाधारणं न युक्तमिति । न च समुच्चयमानाधारणं द्विगानो मेने यदे-
यमूचे वेरोधिकनवषट्पण्यसरे यदि रूपमेव चाक्षुषं ततो न दूर्यं चाक्षुषं
स्वात् तया च महदनेकद्रव्यसमस्याद्वैतव्यवस्थितिरिति द्रव्यवाक्षुष्यता-
निषात्वा व्याहृत्येनेति । अथ हि पूर्वैर्द्रव्यसहितरूपमेव चाक्षुषं न गन्ध-
रसादीनि यत्तु समुच्चयमानाधारणम् । तस्मात् समुच्चयमानाधारणा-
भिधानं कीर्तितं स्वातन्त्र्येण तन्नायुक्तमिति कृतं विमारेण । अपरि नास्ति-

* इदं मुद्रितकालेन पुनर्लिखितम् ।

† तत्त्वानुमानमिति ॥ पु. वा ।

५ तेन दूषयति असतीति । कस्माद् यदसत् तत्तुच्छ स्वयमेव नास्ति तत्र
 -सदिनि गम्यं व्यग्रहर्तुमसदिनि वा भवतु तथापि कस्मात्तस्मिन् हेतोः न
 व्यावृत्तिर्भवेत्तीत्यत आह न ह्यसदिनि । यथा चेत्तथा इत्येवे हेतुपादाना-
 वसरे इस्माभिरुक्तम् । स्वदूषेण दूषयित्वा यत्तद्वत्तमवधारणं दूषयिष्यन्नूय
 यिरुत्ययति किमवधार्यतइति । प्रथमं कल्प दूषयति । यदि तावदिति ।
 तत्तुल्यमप्य सद्भाय इत्यनेन गम्यते इत्यर्थः । द्वितीयं कल्पं दूषयति ।
 अथ पुनरिति । गौरयं त्रिषाणित्यादित्यर्थं हेतुत्रिषण्यत्र नास्ति । पक्षस-
 पक्षव्यापकत्वात् । न तु नास्त्येव विपक्षेकदेशे महिषादो वृत्तेः । अतो विप-
 -क्षस्य नास्ति इत्ययमपि हेतुः स्यात् । तदेयमवधार्य दूषयित्वा समुदा-
 यार्थं दूषयितुमुपन्यस्यति । यदप्येकविपक्षपर्युदासेनेति । तत्रैकविपक्षपर्युदा-
 सेन चयः पक्षाः द्विपक्षपर्युदासे ऽपि चय इति षट्कम् । तत्पर्युदासेन द्विपक्षा-
 परित्यक्तः । यथा अनुमेये सद्भाय इत्युच्यमाने विपक्षवृत्तेरपक्षधर्मस्य च हेतुत्वं
 स्यात् । यथा नित्यः शब्दः चाक्षुषस्यात् सामान्यवदिति । नास्तिता सतीत्यु-
 च्यमाने यो पक्षधर्मस्तुल्यो नास्ति स हेतुः स्यात् तथापि नित्यः शब्दे ऽस-
 त्यात् । अनुमेये तत्तुल्ये चेत्युच्यमाने अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वादिति विपक्षवृ-
 त्तिहेतुः स्यात् । अनुमेयेष्वसति च नास्तीत्युच्यमाने नित्यः शब्दे जातिमत्त्वे-
 व्यापकत्वाद् इत्यर्थं तत्तुल्यहीनो* ऽपि हेतुः स्यात् तत्तुल्ये ऽस्ति असति
 च नास्तीत्येतावत्युच्यमाने ऽनित्याः परमाण्वयः कृतकत्वादित्ययमपक्षधर्मो
 हेतुः स्यात् तदेतत्सत्रे मा भूदिति समुदायोपादानप्रयोजनम् । तदेतद्वृ-
 यति एतदपीति । सपक्षव्याप्यव्यापिभ्या द्विरुपयुक्तस्यान्यविनो द्वित्वम् ।
 संप्रति साप्यीयमनुमानलक्षणं दूषयति । एतेनेति । संप्रत्ये ऽत्रिनामायः
 साधनस्य माध्येन तस्मात् प्रत्यक्षाद् दृढतरप्रमाणावधारितात् । तथा ऽपि
 यथात्रिभाभूने निष्ठे भवत गच्छन् धर्मिणि विशुद्धाव्यवधारिणी तयोरापि
 हेतुरप्य प्रमत्येत्यत उक्तम् एकस्मादिति । शेषस्यानुमेयस्य सिद्धिः । अनु-
 -मेयस्य यथापमाध्येनोक्तमेतेन ॥ प्रयुक्तमिति । अनुपपत्तिं वृद्धति । कथमिति ।

१८ यथार्थमनुपपत्तिमाह न हीति । यदि प्रत्यक्षशब्दे प्रानवचनः, चाने
 चेत्येन गिरियगे तदेतद्वृषणम् । अथ संमन्त्रविशेषणमेकस्मादिति प्रत्य-

संशयस्तु चेये न तु ज्ञाने तदेतदुपन्यस्यं दूषयान् अथापि संबन्धादि- ५८ । ५०
ति । शङ्कते । अयेति । संबन्धस्य प्रत्यक्षतोक्ता पूर्वे न त्वनुमितिकाल-
प्रत्ययः । दूषयति । तथाप्युपलब्धसंबन्धस्य पूर्वमनुमानकाले चानु-
पलब्धलिङ्गस्यानुमानं प्रसज्येतेति* । स्यादेतत् । संबन्धनइति व्युत्प-
त्त्या संबन्धो निङ्ग तेनाविनाभूतादुक्तोः प्रत्यक्षादनुमेयसिद्धिरिति । तथा च
गृहीताविनाभावाज्जिह्वात्सन्धतिः प्रत्यक्षादित्युपपन्नमित्यत आह न चान्या न-
तिरिति । अथापि व्याख्याने शकस्मादिति व्यर्थम् । तथा हि अव्यवस्थितरे-
कमाशेषेतिरविनाभावा उच्यते सर्वद्वयसंघातयोः तत्र प्रथमे कल्पे मा भूद्वि-
हृदाव्यभिचारी बाधितविषयस्तु हेतुः स्यात् । द्वितीये तु कल्पे न सर्वद्व-
यसंघाते हेतुर्निहृदाव्यभिचारी भवतांत्येकस्मादित्यलिरिच्यते । तस्मात्सुपुस्तं
न चान्या गतिरस्तीति । अद्यापकत्वं लक्षणं ण्यमाह । रूपेण चेति ।
न तापदनयोस्तादात्म्यं भिन्नेन्द्रियाद्यस्याद्विन्नमुद्बोधोद्यत्वाच्च । न चातदा-
त्मनोमायोः संबन्धः कश्चिदुपलभ्यते । न च प्रतिवक्षपरिणामवादे क्लृप्तव-
दादीनामपि कश्चिदस्ति संबन्ध इत्यापि दृष्टव्यम् । शङ्कते अयेति । निराक-
रोति सौपीति । न हि सांख्यानां बौद्धानां वा राट्टान्तं उक्तिः संबन्धः सम-
वायो नाम नापि तदाशयो दृष्टव्यमतः स्वदर्थेनव्याघात इत्यर्थः । यद्यु-
च्येत प्राधानिकृत्यादूपादीनां प्रधानमेकमाश्रयः तथा च यत्र रूपं तत्र स्पर्श
इत्यत आह । यत्र रूपमिति । कुतः न कश्चिदिति । न हि प्रधानमा-
धारः कार्यकारणौ तु प्रधानात्मकत्वमेवामिष्यते । तथा च यत्र तत्रेत्यनु-
पपत्तिः । न हि तादात्म्यमित्युक्तम् । न च भेदाभेदाद्येकव संभवते । विरो-
धादिति भावः । शङ्कते परस्परेति । यथा छागन्तिकाङ्गानि भिन्नान्यनैतरा-
धर्म्यव्यवस्थितान्यत्र परस्पराश्रयतया न पतन्ति एवं रूपस्पर्शावपि पर-
स्पराश्रयवित्तर्यः । निराकरोति । परस्पराधारभावेप्यन्यथापन्तिका-
ङ्गदौ नासौ रूपस्पर्शयोः कुतः । न रूपं स्पर्शं न च स्पर्शो रूपइति । ६० ।
परस्पराश्रयोमप्रतिबध्यमुक्त्यान्यापन्तिकाङ्गानि न पतन्त्यवस्थितानि परस्परा-
धारत्वेनापदिश्यन्ते । रूपस्पर्शादीनां तु स्थितिर्न परस्पराहेतुका अपि तु
योगावयवानलक्ष्यप्रसूयार्थहेतुकेति भावः । एतेन साहस्यानां सप्तविधः

सम्यन्धः प्रत्युक्तः । शेषं सुबोधम् । विभागपूर्वे ऽनुमानानन्तरमुपमानस्योद्देशाद्यथोद्देशं च लक्षणादनुमानलक्षणानन्तरमुपमानलक्षणमाह । अथोपमानमिति भाष्यम् । सूत्रं पठति ।

प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् ॥ अत्रापि यत् इत्यध्याहार्यम् । सिद्धिः साधनम् । तदेतद्भाष्यकारेण व्याख्यातम् । प्रज्ञातेन प्रसिद्धेन गथा साधर्म्यात् सामान्याद्गन्धस्य । साधर्म्यं सामान्यमभिदधता न सामान्यातिरिक्तं सादृश्यं नामाद्यन्तरमस्तीत्युक्तं मयः । तौ न । साधर्म्यं चाशब्दं न साध्यसाधनायालमिति साधर्म्ये प्रसिद्धिरपि दृष्टव्या । सा च यथा गोस्तथा गजय इत्याह्वास्यात् । तदिदमुक्तं यथा गौरिति । साध्यसाधनपदव्याख्यानं प्रज्ञापनीयस्य गजयशब्दव्याख्यानया प्रत्यक्षदृश्यमानगोसादृश्यस्य गजयत्वसामान्यविशेषतः विवक्ष्य प्रज्ञापनमुपमानम् । विवक्ष्य हि गजयशब्दवाच्यतां पुस्त्यो ऽतिदेशशक्यस्मरणशङ्कारिणः प्रत्यक्षाद्गन्धगताद्गोसादृश्यात् प्रज्ञानं तेन प्रज्ञाप्यतइति प्रमाणव्यापारः प्रज्ञापनमुक्तमिति । अत्र वार्तिककारः प्रथमं तावत् सूत्रतात्पर्यमाह । सूत्रार्थः पूर्ववत् । समानासमानजातीव्यवच्छेद इत्यर्थः । साध्यसाधनमित्युच्यमाने प्रत्यक्षादिसाधने मुपादिसाधने घटे प्रसङ्गः । अत उक्तं प्रसिद्धसाधर्म्यादिति । यद्यपि प्रसिद्धसाधर्म्यमुपमानमित्युच्यमाने प्रमाणविशेषमिधाय्युपमानपदसामानाधिकरण्यात् कारकत्वलामस्तथापि तदोपासन्निराकरणाय साध्यसाधनपदोपादानम् । तेनोपमानाभासमशङ्कत मशति । अवयवाद्ये शिञ्जते । प्रसिद्धेति । वार्तिककारेण बहु-
 श्रीदिद्वयसमये दर्शितः । ॥ तु तृतीयासमासे भाष्यकारीयो निरस्तः । भाष्यकारेण हि सचित्तया गन्धप्रतिपत्तिः फले साध्यसाधनपदसाध्यमुक्ता आक्षिप्तप्रयोज्यव्यापारत्वात् । प्रयोजकव्यापारस्य प्रज्ञापनस्य परवान्निष्कृष्यामिधानं कृतम् । समाख्यासम्यन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थ इति । एत-
 । १२ देव साध्यसाधनपदार्थतया वार्तिककारो व्यापष्टे । समाख्यासम्यन्धप्रतिपत्तिरुपमानार्थः फलम् । साध्यपदेन समाख्यासम्यन्ध उच्यते तस्य साधनं सिद्धिः प्रतिपत्तिरिति । अनु प्रतिपद्यतामयं गोसादृश्यमुक्तं गन्धं समाख्यासम्यन्धप्रतिपत्तिपु कृतस्या न हि ये यावदृश्यं यं प्रतिपद्यते

स तस्य समाख्यामप्यवगच्छतीत्याशयान् वृच्छति । किमुक्तं भवति । ६० । १३
 एतन्मागमेति । आगमानुमवाहितात्संस्कारात् स्मृतिः । एतदुक्तं
 भवति । न केवलं साहचर्यज्ञानं समाख्यासंबन्धप्रतिपत्तिहेतुरपि त्वगामार्थ-
 स्मृत्यपेक्षमिति । नन्वसत्यागमानुमवे कुतः स्मृतिरित्यत आह यदा ह्यने-
 मेति । प्रसिद्धसाधर्म्यादित्यत्र प्रसिद्धिहमयो श्रुतिमयो प्रत्यक्षमयो च । श्रुति-
 मयो यथा गौरवं गवय इति प्रत्यक्षमयो च यथा गोषादृश्यविशिष्टोऽयमी-
 दृयः पिरह इति । तत्र प्रत्यक्षमयो प्रसिद्धिरागमाहितस्मृत्यपेक्षा समाख्यास-
 बन्धप्रतिपत्तिहेतुः । यद्यपि यथा गौरवं गवय इत्येतदस्मादपि गोषादृश्य
 गवयशब्दः समाख्येति शब्दमयगन्तुम् । न खलु प्रत्यक्षस्य संबन्धकर्म समान-
 कासीयव्यवच्छिन्ने हि तदुपपत्तिः । तच्च यदि मानान्तरत्वापि तथाऽवगम्यते
 सञ्चारम्* निधारयेत् । गोषादृश्येन चोपलब्धितः पिरहो य इति सर्वनाम्ना
 एवामृष्टः शब्दो घटादिभ्योऽसमानकासीयेभ्यो महिषादिभ्यश्च समान-
 कासीयेभ्यो व्यवच्छिन्नोऽवगन्तुं गवयस्तथापि शब्दद्वयमसौ गवय इति
 साक्षात्प्राप्तीति संबन्धनि संज्ञा न निवेद्यमिति तत्रादयं परिश्रुतमिति प्रमाता
 कं हितुं खलु द्रष्टव्यमि तादृशं पिरहं यत्र गवयसञ्ज्ञा प्रतिपत्त्यति प्रमो-
 त्सुन पवेदीयते । न चासौ साध्यमात्रसहायोऽप्रत्यक्षोक्तगोषादृश्यगव-
 यपिरहमसौ गवयाख्य इति प्रतिपत्तुमर्हति । न च साक्ष्यं विना प्रत्यक्ष-
 माणात् तस्मादागमप्रत्यक्षाभ्यामन्वदेवेदमागमस्मृतिसङ्घितं सादृश्यज्ञानमु-
 पमाणाख्यं प्रमाणासाध्यम् । ननु यदेतदीच्छेन क्रमेणैकं निन्दितोक्तं
 धिक्कुरममतिदीर्घप्रकृषीय तन्मोष्ठं कठोरतीक्ष्णकण्टकाग्निं कुत्सिरावयय-
 चक्षिबेयमपसदं पशूनामिति तदुपपुन्य दाक्षिणात्य एतारायय यतस्तादृशं
 यस्तूपलभ्य नूनमसौ करम इत्यवेति तत्कालमदेतेषु प्रमाणं न ताव-
 दुपमान साधर्म्यादमायात् । नापि पञ्चमं प्रमाणमुपगम्यते । यद्युच्येत
 निन्दापरं पादार्थं करमस्य तादृशत्वे न प्रमाणं ॥ ह्यन्यथावच्छेदादन्य-
 स्यायगम इति । यत्र तार्हि तादृशोऽर्थवत्यति चक्ष्यं तत्र का यतिः ।
 अथ तथापि तादृक् करम आगमावगतः प्रत्यक्षेण प्रत्यक्षिचायते करम-
 शब्दवाच्यता च तस्य तत्पूर्वे तादृक्करमपरत्वेऽप्यागमस्य प्रयोगमात्रादव-

गतानुमानात् । यो हि यत्र प्रयुज्यते शब्दो ऽसति वृत्त्यन्तरे च तस्य
 वाचको यथा गोशब्दो गेत्वे प्रयुक्तत्वाय तादृशि तस्मात्तस्य वाचक इति ।
 यदिदं प्रागेव प्रयोगानुमितवाचकत्वमस्य प्रत्यक्षसमये केवलं स्मर्यत इति ।
 समानमेतदपवादवाक्येपि । तत्रापि वाक्यादवगतसाधर्म्यवान्विशदः प्रत्य-
 क्षेण प्रत्यभिज्ञायते प्रयोगानुमितं च गवयशब्दवाच्यत्वं स्मर्यते इति न
 फलान्तरमवशिष्यते यद्यपमानं प्रमाणान्तरमिति । अत्रोच्यते । न तावदा-
 कागदिशब्दवदेव गवयशब्दः साक्षात्पिण्डस्य वाचकः किं ॥ गवयत्वं
 निमित्तोक्त्य विवक्षितं तदिति परमार्थः । न च यथा गौरेवं गवय इति
 वाक्याद्गवयत्वमवगतं न ह्यनवगतसंबन्धं गवयपदमवधारयति । ततस्त-
 दवगमात्संबन्धवेदने परस्परान्वयप्रसङ्गः । न च गोसादृश्येनोपलक्ष्यते । न
 ध्वन्यनुपनन्द्यधरेण गवयत्वेन गोसादृश्यं संबद्धं दृष्टं न चादृष्टसंबन्धमुप-
 लक्ष्यम् । न हि पुरुषेणादृष्टसंबन्धो दण्डः पुरुषमुपलक्षयितुम-
 र्हेति । तस्मात्सम्बन्धिना गवयत्वस्य सर्वथा ऽनुपलब्धेः कुतो वाक्या-
 दानुमानाद्वा वाच्यवाचकसम्बन्धावगमः । कुतस्तद्वच्च सम्बन्धस्तुतिः
 गवयत्वसामान्यविशेषज्ञे च विवक्षिते प्रत्यक्षे युक्तः, सम्बन्धावगमः
 सम्बन्धिना गवयत्वस्य प्रत्यक्षत्वात् । तथापि किं गवयत्वजातिमान् विवक्षो
 पाध्यः न चादृष्टगोसादृश्ययानिति* कुतो विनिगमनेति चेद् वाक्यार्थान्त-
 रणमदकागिगवयत्वजातिमनः विवक्षस्य गोसादृश्यदर्शनमेष तर्कमहायं
 गवयत्वाभिधाने प्रमाणं तर्कश्च गोसादृश्यविशिष्टपिण्डाभिधाने कल्पनागो-
 रपप्रसङ्गः । तथा हि सादृश्यविशिष्टपिण्डाभिधानेनाप्रतीतं सादृश्यं विवक्षं
 विशिनष्टीति तत्प्रतिपत्तयम् । न च शब्दादन्यतस्तदवगम इति शब्दस्य
 तत्र वाचकत्वं कल्पनीयम् । न चाविशिष्टं सादृश्यं विवक्षविशेषणं गवयप-
 दमवगमापत्तिमुत्पद्यति यस्य कस्य सिद्धयेन केन चिन् सादृश्यादिति
 तदपि गवा विशेषणीयम् । न चान्यतो गेत्वम्यापि प्रतीतिरिति तदपि
 गवयपदेनाभिधातव्यमिति कल्पनागोरपम् । गवयत्वजातिमन्विषयाभिधाने
 ॥ साधर्म्यमिति तदनुमानाति । साधर्म्यवद्वयं च धर्ममात्रोपलक्षणमिति
 करमर्पणातिपत्तिरप्युत्तमानकर्ममिति नाय्याहिः । नापि पञ्चमप्रमाणाभ्युप-

गमः । अत एव बहुभ्युदाहरणान्युक्त्याप्यहं मम भगवान् भाष्यकारः ।
एवमन्योऽप्युपमानस्य लोके विपयो बुभुत्सितव्य इति । तस्मा-
त्स्ये चतुरस्रम् । तदौदृश्यमुपमानफलमविद्वान् सादृश्यज्ञानं सादृश्यविशि-
ष्टज्ञानं बोधमानफलमिति भ्रान्तो भ्रान्तो द्विनाम आक्षिपति । प्रत्यक्षोऽपि ।
इत्यति कथमिति । उत्तरं यदा ताविति । उपलक्षणं चेत्तत् । उभौ प्रत्य- ६० । १
क्षेपे पश्यतीति । यद्यपि गद्यमेकं प्रत्यक्षेण पश्यति स्मरति च सां तदापि
गोसादृश्यं गद्यस्य प्रत्यक्षमेव । गोस्यमग्रावामग्रं यत्तत्प्राद्वोरिति चेत् ।
इति मेः किमभिमतं सादृश्यमायुष्मतां यदप्रत्यक्षाया गति न प्रत्यक्षम् ।
सामान्यसादृश्यं जात्यन्तरवर्ति जात्यन्तरस्य सामान्यान्त्येव भूषां वि गुणा-
वपयकर्मणाम् । भिन्नप्रधानसामान्यव्यक्तं सादृश्यमुच्यतइति चेत् । तत्किं-
मिदानीं कर्मत्वादि सामान्यं गोगद्यगतकर्णादिभेदेन भिन्नमित्यपि बहुम-
ध्यवर्तेते ऽपि । तस्मादाद्या कालाद्यां गति गौत्वमीदृशवतः स्वस्तिमस्यां
प्रत्यभिज्ञायमानं तदित्यवगतं मरति तद्वेदेषीति न फलातिरेकः ।
तस्मात् सादृश्यप्रतीतिफलमुपमानं प्रत्यक्षाद्व्याख्याया व्यतिरिक्तंइति सूक्तम् ।
यदन्तर्गतमुद्घाटयति । गद्येति । गद्यवशां सादृश्यविशिष्टमित्यर्थः ।
अर्थतत्त्वमुक्तं स्मारयति । गद्येति । उपलक्षयति । तस्मादिति । प्रयोगस्तु ॥ २
प्रत्यक्षाद्विभ्यः प्रमाणान्तरमुपमानं तज्जन्यप्रमाणित्वस्यप्रमाणनकृत्यात् ।
यदि न तेभ्यो विलक्षणमभिविष्यद् न तद्विन्नवशां प्रमाणकटिष्यत् । यथा
तान्नेव न चेततथा । तस्मातयेति । अथ शब्द इति भाष्यम् । उपमा-
नान्तरं शब्देद्वेशादुपमानलक्षणात्तरं शब्दस्य लक्षणमित्यर्थः । लक्ष-
णसूत्रं पठति ।

आलोपदेशः शब्दः ॥ ३१६ शब्द इति लक्षणम् । आलोपदेश
इति लक्षणम् । उपलक्षयते ऽनेनेत्युपदेशे चान्यज्ञानं तदर्थज्ञानं धामिधौपते
तथा चान्यज्ञानप्राप्तावप्यप्ये तदर्थज्ञानं फलम् । यदाज्ञेयस्यादयस्त्वान्तरा-
चिन्ता इति कर्तव्यता तदर्थज्ञानप्राप्तावप्यप्ये तु हानादिबुद्धिः फलम् ।
यदापि विधिरुपदेशः प्रवर्तनमित्यनयोन्तरम् । यद्यपि चापि नियोज्यप्रयोगे
प्रवृत्तिनिवृत्ती विद्वद्वाद्याध्यवसायमतिरिच्यते । ते हि नियोज्यप्रयोगे

प्रवृत्तिनिवृत्ती विधतः तथापि भूतार्थपरोपनिषदादिशब्दव्यापकत्वात् पर-
 प्रयोजनशब्दवचनमात्रविषयलोपदेशपदं व्याख्येयम् । यद्यपि सदेव सोम्ये-
 दमयन्नासीदित्यादि वचनं क्व विन्न प्रवर्तयति कुत्रचिद्वा न निवर्तयति
 पुरुषं तथापि पुरुषश्रेयो ऽभिधत्तइत्युपदेश इत्युच्यते । तथाप्यतिव्याप्तिश्चे-
 त्यरन्दनादियाख्यानामप्येवंलक्षणत्वादत उक्तमासेति । आप्रानामृष्याय-
 स्त्रेच्छानामुपदेशः शब्दो न त्वनापानां मायामोहनिर्मितानां बुद्धिर्भादीनां
 प्रमाणविरुद्धादिकसर्वधर्मनेरात्म्यथादिनामिति । तदेवाह वार्तिककारः ।
 ६ न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः । सूत्रस्याप्रलक्ष्यपरं भाष्यम् । आसः खलु
 साक्षात्कृतधर्मा । सुदृढेन प्रमाणेनायधारिताः साक्षात्कृता धर्माः पदार्था
 हिताहितप्राप्तिपरिहारायां येन स तयोक्तः । तथापि तत्त्वं विद्वानकारणिकतया
 विपरीतोपदेशो निधारितः । चिरव्यापयिषेत्पक्षपात्यासङ्कारिते निराकृते
 इति । प्रयुक्त उत्पादितप्रयत्न इत्यलसत्यम् । तथापि स्थानकरणपाटयाभावेन
 वर्णनिष्पादनासामर्थ्येनापः प्रसज्येतेत्यत आह उपदेशा । स्थानकरणपाटव-
 यानित्यर्थः । आप इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात् प्रकृति निष्कृत्य तदर्थमाह ।
 साक्षात्करणमिति । अनेन चोक्तस्य रूपसंपदुपलब्धिता । प्रत्ययार्थमाह ।
 तयेति । आप्लवणस्य व्यापकत्वमाह श्रुतीति । दर्शनादृषिः साक्षात्कृत-
 चेकान्यवृत्तिरमेयमात्रः । आराद्यातः पातकेभ्य इत्याद्या मध्यलोकाः स्त्रेच्छाः
 प्रविष्टाः । स्त्रेच्छा अपि हि प्रतिपद्यमानस्थिताः शान्यानामपहृणसर्वस्या मार्गा-
 ख्याने हेतुदर्शनशून्या भवन्त्याप्रा इति । तदनेनाप दोषस्य विदुर्गिनि परेषा-
 माप्लवणमव्यापकमुक्तं भवति । तदेतद्व्याप्यमात्रेणुमनुभाषते । आसः
 शब्दयति । आदिशति स्वर्गेति । आक्षेपा भाष्यमादिप्य सूत्रं समाधत्ते
 आसः आप्लो युक्त इति यायत् । अपौरुषेयो चेद्विरु उश्वेयः स्वर्गापूर्वदेव-
 ताविषयः स्वतःप्रमाण्ये विद्वे निर्दोषतया युक्त उपपन्नः लौकिकरवार्थ-
 स्त्रेच्छानां प्रमाणान्तरमूनो युक्तः मानान्तरामात्रे तु नष्टो ऽयुक्त इत्यर्थः ।
 ११ समाधत्ते न घूम इति । पौरुषेयत्वं वेदानां द्वितीयाध्यायउपपादयिष्यते ।
 तस्मात्पुरुषस्येव आप्लोपदेश इति साधु व्याख्यानं भाष्यकारीयमिति भावः ।

* अनसत्ता वा भुर्पादित्यन् मत्सरितया वा विपरीतभुर्पादित्यन् जातः स्यादित्यत्र आह ।
 यथाऽष्टादशस्य विख्यापयित्वा प्रयुक्तः । यथाऽष्टादशस्य मत्सरितया । अष्टं पञ्च ३ पुं अष्टिः ।
 १ वैश्वानरस्येति पुं वा ।

पृथगि कः पुनरिति । अस्ति स्वर्गादीनामप्रत्ययत्वे न्यायः योगिप्रत्ययं ६१ । १२
न स्वर्गादिविषयः प्रत्ययत्वादस्यदादिप्रत्ययवदिति भावः । उत्तरम् । धूमो
न्यायम् । तमाह सामान्यविशेषवत्त्वात् कस्य चित् प्रत्यया इति ।
अथ यावन्नि पक्षे यो हेतुः सिद्धस्तस्य सन्मात्रं पक्षीकार्यम् । योगे च
प्रत्यये सिद्धे तत्साधकादेव प्रमाणातस्य स्वर्गादिविषयत्वमपि सिद्धमिति
धर्मसाधकप्रमाणविरुद्धं मीमांसकानामनुमानं नोदेतुमप्युत्तरे प्रगेव
तद्वाधितुम् अविद्धे तु योगे प्रत्ययभाषणाविद्धो हेतुराभासः अस्माकं तु
सम्पन्ने बह्वयस्य न्याया इति भावः । अनित्यत्वं हेतुमतिरिति ।
असिद्धमिति । अतएव निति । नित्ये चापूर्वं इति । अथ नयः कल्याः
किमेतन्मूर्ध्वं सर्वपुरुषसाधारणमाहो असाधारणं यदा त्वसाधारणं तदापि
वि प्रतिपुरुषमेकैकसाधारणमाहो प्रतिपुरुषमनेकमिति । तत्र प्रथमं कल्पं
दूषयति । यदि साधारणेति । न हि कदा चिदप्ययमपूर्वं वक्ष्यति
लौकिकः पुरुषो योगिनस्त्वनमिष्यन्नमपि पश्यन्तीति भावः । द्वितीयं कल्पं
दूषयति । एतेन प्रतिपुरुषमिति । हृत्कर्षे आधित्यमवयवौपचय इति- ६२ ।
यावत् । शङ्कते व्यस्येति । एकमपि व्यञ्जकमेदादुत्कर्षवन्निकर्षवद्गृहं यथा
ममिति वक्ष्ये मद्गन्मुखं तदेव कर्त्तृनिर्वाहामिविति* । न दृष्टं इति धूम इति ।
शङ्कितं पृच्छति । किं पुनस्तत् । यदि न दृष्टं तदादिभेदेन तद्गृहं दृष्टिर्नोस्ति
किमुनस्तद्वेदेन भेददर्शनमिव भासते । समाधाता स्वाभिप्रायमाह ।
मिथ्या प्ररपय इति । न भेददर्शनमप्यजासीमहे किमु परमार्थैकं भेदं न च
कल्पितोऽपूर्वभेदः परमार्थैकाय कार्याध्यात्ममिति भावः । उत्कर्षोपकर्ष-
तृत्वं कर्मण इति शेषः । तृतीयं कल्पमातिशृते । प्रतिपुरुषमनेकमिति ।
दूषयति अनियुक्त इति । अयोत्तरकालमिति । अथमेधत्रियया ताप-
दपूये स्वकालस्याभिव्यक्तं कलदानामिमुखीकृतम् अभिव्यञ्जकसमानकाल-
त्वादिभिव्यक्तेः प्रदीपादिषु दर्शनात् । तथापि फलं तावन्न दत्ते यावत् त्रिया
न निवर्तते निवृत्तायां ॥ फलं दत्तइत्यर्थः । दूषयति असतीति । तत्पुन ६३
पूर्वं सदपि फलं नाकार्षीत्तुरममाविन्याः त्रियायास्तज्जन्याया अभिव्यक्तेरनु-

* भाषा । परमार्थैकमित्येषा निराकरोति । न ह्येकमिति । शङ्कितं स्वाभिप्रायमुप-
पत्ति । ननु चेति । स्वाभिप्रायेण निराकरोति । अथ कदा न पु-अधिक ।

प्रवृत्तिनिवृत्ती विधतः तथापि मूतार्थपरोपनिषदादिशब्दव्यापकत्वात् पर-
प्रयोजनरद्वयचनमात्रविषययोपदेशपदं व्याख्येयम् । यद्यपि सदेव सौम्ये-
दमग्रआसीदित्यादि घचनं क्वचित् प्रयतंयति कुतश्चिद्वा न निरर्तयति
पुरुषं तथापि पुरुषश्रेयो ऽभिधत्तइ-युपदेश इत्युच्यते । तथाप्यतिव्याप्तिश्चे-
त्यरन्दनादिवाक्यानामप्येवमलक्षणत्वादत उक्तमासेति । आपानामप्याख्यं-
ज्ञेयानामुपदेशः शब्दो न त्वनापानां मायामोहनिर्मितानां बुद्धिर्भादीनां
प्रमाणरिहद्वयविरुद्धसर्वधर्मनैरात्म्यवादिनामिति । तदेवाह वार्तिककारः ।

- ६ न शब्दमात्रमिति सूत्रार्थः । सूत्रस्याप्रलक्षणेपर माप्यम् । आसः खलु
साक्षात्कृतधर्मा । सुदृढेन प्रमाणेनायधारिताः साक्षात्कृता धर्माः पदार्था
हिताहितप्राप्तिपरिहारार्था येन स तयोक्तः । तथापि तत्त्वं विद्वानकारणिकतया
निरीतेपदेशो निरासितः । विख्यापयिषेत्यवृणाम्यासंकारिते निराकृते
इति । प्रयुक्त उत्पादितप्रयत्न इत्यलसत्यम् । तथापि स्थानकरणपाटयभावेन
घर्षेनिष्पादनासामर्थ्येनापः प्रसज्येतेत्यत आह उपदेष्टा । स्थानकरणपाटय-
घर्षानित्यर्थः । अप इति प्रकृतिप्रत्ययसमुदायात् प्रकृति निष्कृत्य तदर्थमाह ।
साक्षात्करणमिति । अनेन चोक्तस्यरूपसंपदुपपन्नविता । प्रत्ययार्थमाह ।
तयेति । आप्रलक्षणस्य व्यापकत्वमाह श्रुतीति । दर्शनादृषिः साक्षात्कृत-
वेकान्यवृत्तिप्रमेयमात्रः । आराद्यातः पातकेभ्य इत्यादौ मध्यलोकाः ज्ञेयाः
प्रसिद्धाः । ज्ञेया अपि हि प्रतिपद्यमरस्थिताः पान्यानामपहृतसर्वस्या मार्गा-
ख्याने हेतुदर्शनेनगूण्या मरन्त्याप्रा इति । तदनेनाप दोषस्य त्रिदुर्गिनि परेषा-
माप्रलक्षणमव्यापकमुक्तं मरति । तदेतद्वाप्यमात्रेणुमनुमायते । आसः
खल्विति । आशिषिनि स्वर्गेति । आक्षेपा माप्यमाक्षिप्य सूत्र समाधत्ते
आसः आप्री युक्त इति यावत् । अपौरुषेयो वैदिक उद्देशः स्वर्गपूर्वदेव-
ताविषयः स्वतःप्रामाण्ये सिद्धे निर्दोषतया युक्त उषपन्नः लौकिकरचार्य-
ज्ञेयानां प्रमाणान्तरमूनो युक्तः मानान्तरभावे तु नप्यो ऽयुक्त इत्यर्थः ।
- ११ समाधत्ते न द्रूम इति । पौरुषेयत्वं वेदानां द्वितीयाध्यायउपपादयिष्यते ।
तस्मात्पुरुषस्येवाप्योपदेश इति साधु व्याख्यान माप्यकारीयमिति भावः ।

* अनसतया वा मूर्खदिशन् मत्सरितया वा विपरीतमुपदिशन् आतः स्वादित्यत आह ।
यथादृष्टव्याप्यस्य विख्यापयिषया प्रयुक्तः । यथादृष्टस्यैव मत्सरितया । अयं दम् २ पु. अधिप ।
† श्रीकृष्णसंति पु. वा ।

पृच्छति कः पुनरिति । अस्ति स्वर्गादीनामप्रत्ययत्वे न्यायः, योगिप्रत्ययं ई१ । १२
 न स्वर्गादिविषयः प्रत्ययत्वादस्वदादिप्रत्ययवर्धिति भावः । उत्तरम् । द्रुमो
 न्यायम् । तमाह सामान्यविशेषवत्त्वात् कस्य चित् प्रत्ययत्वा इति ।
 अथ यावन्ति पक्षे यो हेतुः सिद्धस्यास्य तन्मात्रं पक्षीकार्णम् । योगले च
 प्रत्यये सिद्धे तत्साधकादेव प्रमाणात्तस्य स्वर्गादिविषयत्वमपि सिद्धमिति
 धर्मसाहकप्रमाणविरुद्धं मीमांसकानामनुमानं नेत्रेतुमप्युत्पद्यते प्रणेष
 तद्वाधितुम् असिद्धे तु योगले प्रत्ययवशादप्यसिद्धो हेतुरामासः अस्माकं तु
 धर्मपक्षे। ब्रह्मपरव न्याया इति भावः । अनित्यत्वं हेतुमार्गमिति ।
 असिद्धमिति । वरिद्धमिति नेति । नित्ये वापूर्वमिति । अथ ययः कल्पाः
 क्रमेकमपूयै सर्वपुरुषसाधारणमाहो असाधारणं यदा त्वसाधारणं तदापि
 प्रतिपुरुषमेकैकमसाधारणमाहो प्रतिपुरुषमनेकमिति । तत्र प्रथमं कल्पं
 दूषयति । यदि साधारणेति । न हि कदा सिद्धप्राप्तमपूयै पश्यति
 लौकिकः पुरुषो योगिनस्त्यनमित्यक्तमपि पश्यन्तीति भावः । द्वितीयं कल्पं
 दूषयति । एतेन प्रतिपुरुषमिति । कल्पं आधिक्यमवप्रवोपचय इति- ई२ ।
 यायत् । शङ्कते व्यक्तकेति । एकमपि व्यञ्जकमेदादुत्कर्षवन्निकर्षवद्दृष्टं यदा
 महति दर्पणे महन्मूढं तदेष कभीनिकाशमव्यति* । न दृष्टं इति द्रुम इति ।
 शङ्कितं पृच्छति । किं पुनस्तत् । यति न दृष्टं तद्यदि भेदेन तद्दृष्टं दृष्टिर्नास्ति
 किमुमस्तद्यद्वेदेन भेददर्शनमिव भासते । समाधाता स्थानिप्रायमाह ।
 मिथ्या प्रत्यय इति । न भेददर्शनमपलानीमहे किन्तु पारमार्थिकं भेदं न च
 कल्पितोऽपूर्वभेदः पारमार्थिकाय कार्यायावमिति भावः । उत्कर्षापकर्ष-
 र्णत्वं कर्मण इति शेषः । तृतीयं कल्पमतिगृते । प्रतिपुरुषमनेकमिति ।
 दूषयति अनिवृत्ता इति । अथोत्तरकालमिति । अथमेधजिज्यासा ताद-
 दपूयै स्वकालस्याभिध्यक्तं फलदानमिमुखीकृतम् अभिव्यञ्जकसमानकाल-
 त्यादभिध्यक्तेः प्रदीपदिपु दर्शनात् । तथापि फलं तावन्न दत्ते यायत् क्रिया
 न नियतैते निपूतायां तु फले दत्तइत्यर्थः । दूषयति असतीति । तत्त्यज् ई३
 पूयै सदपि फलं नापार्थोन्तरमप्यिन्याः क्रियायास्तज्जन्याया याभिध्यक्तेरनु-

* भावः । उत्तरमापानिप्रायेण नियतकरीति । न दोषमिति । शङ्कितं स्वमिथ्याशुद्धाद-
 यति । ननु चेति । स्वमिथ्यायेण नियतकरीति । अथ ययः न पु- अविद्यः ।

त्वादादुत्पन्नायाः तु क्रियायामभियुक्तौ वा कस्मान्न करोति । न हि क्रियावि-
 नाशस्य क्व चिदुपयोगः । तस्मादकामेनापि त्वया सत्या एव क्रियाया व्यञ्ज-
 कत्वमनुपाहृतत्वं चाङ्गीकर्तव्यं तस्मैतदुभयमपि विवर्तित्यर्थः । अपि च
 सा सती चेत्क्रियाभिष्वनक्ति तथा सत्यसतयाः सर्वत्र सुलभस्यात्र किं
 विदपूर्वे नाभिव्यक्तमिति क्रियाविलोपः प्रथमविलोप इत्यर्थः । अथ शब्द-
 प्रमाणान्तरमसहमानो दिग्भागस्तद्वचनं त्रिकल्पविवर्ति । आप्तोपदेश-
 इति । अन्यस्मादन्यस्य निरवयो न तावदसम्बन्धादतिप्रसङ्गात् । न च
 शब्देऽर्थात्मनाऽप्यर्थकार्ये विनाप्यर्थं पुनरविषयमात्रादेव तदुत्पादात् ।
 तस्मान्न मात्वाच्छब्दादर्थनिरवयोः विवक्षाकार्येतया तु क्रियया गमयेत् । सा
 चार्थभिप्रायपूर्वकं अभिप्रायश्च कश्चिन्मनोमात्रयोगोनिरपस्तु प्रमाणमूनः तत्र
 यः प्रमाणनिश्चितमर्थे पित्रति यथाविद्यमानमुच्चारयति स आप्तः तस्य
 वचनात् कार्योत्कारणं विवक्षानुमीयते तस्याश्च कथमर्थज्ञानं तत्तत्कार्य-
 ज्ञानस्यार्थकार्यत्वादिति प्रमाणगतिः । तथाप्युपदेश इत्युपदेशक्रियया उप-
 देष्टार उपस्थापितस्ते च प्रायेण निषेधावका दृष्टा इत्याप्रवृत्त्येन तेषामविष-
 यादित्य तत्तदुपदेशादर्थनिरवयो भवत्वित्येतदर्थं यद्युच्यते इत्याह ।
 यथास्तानामिति । उपदेष्टृणामित्यर्थः । इह कल्प दूषयति तदनुमानात् ।
 अनिषवादित्युपदेष्टृणामुक्तं तादृशस्य वचनमर्थनिरवये अनुमानमेव ।
 तथा हि । यद्यद्विदोपसत्त्वीयं वचनं तत्सर्वमर्थवद् यथा बुद्धस्य क्षणिकने-
 रात्म्यादिविषय उपदेशः तथा चायं विषयाध्यासित उपदेश इति । यथोक्तं
 भदन्तेन आप्रधाक्याविषवादसामान्यादनुमानमेति । द्वितीय कल्पमातिष्ठते ।
 अर्थार्थस्य तथाभावः । अथ हि उपदिश्यत इत्युपदेशोऽर्थं उच्यत इति
 आप्तोपदेशो यस्मात्स तथोक्तः । शतदुक्तं भवति । यस्माच्छब्दादवग-
 म्याये प्रवर्तमानः प्राप्नोति तमेवार्थं स आप्तोपदेशः शब्दः प्रमाणम् । एव
 शब्देन योऽर्थो दर्शितस्तस्याप्या तथाता दर्शिता तद्विदमुक्तमर्थस्य
 तथाभाव इति । दूषयति सोऽपीति । तदेव स्फुटयति यदा हीति ।
 आप्या हि तथात्वमिनिश्चिन्वन् अर्थस्य नाप्रतिपत्तयया निश्चेतुमर्हति प्रति-
 पत्तिश्च प्रायेण प्रत्यक्षेवेति प्रत्यक्षत इत्युक्तम् । तमिममाक्षेपमपाकरोति ।
 । १० तस्मैति । नाप्रत्यक्षतायः शब्दोऽर्थे बोधयतीति सूचार्थः । नापि शब्दार्थप्राप्या

शब्दाद्येतावन्मिति । कस्तर्होत्यत आह । अपि त्विति । इन्द्रियस- ६३ । १८
 शब्दासम्बन्धेति । दृष्टादृष्टेष्वित्यर्थः । यथोक्तं न द्विविधो दृष्टादृष्टे-
 रिति । यतदुक्तं भवति । नाप्रत्यक्षहेतुकमविसंवादित्यमनेन सूत्रेणामाये-
 तथा प्रतिपादते नाप्रत्यक्षत्वात्प्रमाणमायैतथा प्रतिपादने नाप्यायमः प्रत्यक्षा-
 नुमानाभ्यां न भिद्यते । किन्तु उपदेशः शब्द इत्युक्तम् । उपदेश इति च
 शाब्देष्टं उपदिश्यते आप्यते प्रयोजनवानर्थो ऽनेनेति । तथापि धर्मि-
 काद्युपदेशो ऽपि शब्दः स्यादित्यत उक्तम् आतेति । उपदेशशब्दादे-
 र्वागमस्य वात्पाद्येति प्रतिपादितं कलमुक्तं तद्विदमुक्तं वा शब्दादलोपेन
 शब्दाद्येति वागमस्यान्तरव्यापाराच्छब्दादेवायै प्रत्येकीत्यनेनेत्येतेन प्रतिपादि-
 रागमार्थः फलमिति । आप्रत्यक्षं वागमस्यायै प्रत्यापयित्वा स्वस्याप्यभि-
 धातित्वं न च मतः प्रामाण्यमयमम्यते ततः प्रमेयमपि । तथा च सति
 प्रामाण्यज्ञानहेतोरनुमानादेव प्रत्यक्षादिप्रमेयवर्गिरिति प्रत्यक्षादीनामप्रामा-
 ण्यप्रसङ्गः । तस्मिंश्चास्ति कस्यानुमानमपि प्रामाण्यमवधारयेत् । न चाप्र-
 थाप्यं कार्यं स्वशक्त्यानुमानद्वारेणैव ऽप्यनुमानमेव स्वशक्त्यं प्रत्यापक-
 मिति प्राप्यतम् । यदि हि नाथे प्रत्याप्येज्ज्ञानमात्रमनुमापयेत् । तथा
 च नाथेति शक्तिद्विः । न च ज्ञानमर्थान्तरयो ऽस्ति फलविद्विधेयः तस्या-
 दनुमाननिषेधाय सूत्रे शब्दादेव केवलद्वारात्प्राप्तज्ञानमेवेति तम् । यत्र

यस्यामुत्र प्रतीयते सो ऽदृष्टार्थ इति । अदृष्टार्थोऽपि प्रमाणमर्थस्यानुमानादिति । न दृष्टार्थो यस्यागमस्य स तथा यश्चित्तरोपीति । तदेव

१ भाष्यमतेन व्याख्याय स्वमतेन व्याचष्टे वक्तृभेदेनेति । दृष्टार्थो येन स दृष्टार्थः प्रकृत्यश्चमदृष्टो ऽनुमितेर्था येन स तथा ऋषयो ऽस्मदादयश्च । अनुमितार्थो अस्मदादय एवेति । एतन्मपि शब्दद्वैविध्यं साधने मा भूदपक्षधर्मेति प्रवक्तृपदेन पूरयति दृष्टादृष्टार्थप्रवक्तृकत्वादिति । अदृष्टार्थः प्रकृत्यश्च यस्यागमस्य स तथोक्तः । अस्यार्थे सविग्रहं करोति । प्रत्यक्षम् इति । शेष सुबोधम् । न सामान्यतोदृष्टानां वाक्यानां प्रामाण्यम् । स इति विप्रकृत्यो नास्तिकः परामृष्यतद्वन्नि भाष्ययोजनिका । परिशिष्टं ॥ परीक्षापर्यन्ति निवेदयिष्यते ॥

इति प्रमाणाटीका ।

इह प्रमेयं हेयोपदेयमात्रेनावस्थितं मुमुक्षुणा प्रतिपिन्वितं तच्च परीक्षितस्यप्रमाणविशेषाधीनप्रतिपत्ति लक्षणं चास्य प्रमाणविशेषः । न चागन्तरप्रमाणसामान्यप्रत्यक्षादिलक्षणमन्तरेणात्मादिप्रमाणावतारः कर्तुं शक्यः । तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणविशेषत्वादतः प्रत्यक्षादिलक्षणानन्तरं तदवतारः । अपरीक्षितं च न तत्तत्त्वनिर्णयार्थं पर्याप्तमिति परीक्षा जिघाषिष्यते । तत्परिकरश्च खेयगादय इति युक्तं तेषां परबल्लक्षणम् । तद्विह प्रमेयलक्षणात् तद्विभागेद्विशूचमवतारयितुं भाष्यकारः पृच्छति स्म । किं पुनरनेन प्रमाणेनेति । आत्यभिप्रायमेकवचनं प्रकृते प्रमेये यथायद्यं प्रमाणा-नामुपयोगात् तदेतद्भाष्यमनूय वार्तिककार आदिशति । किं पुनरिति । प्रमेयानन्तरीयकत्वं प्रमाणानां सामर्थ्यम् । समाधत्ते नेति । प्रत्यक्षादिलक्षणसामर्थ्यात् प्रमेयमात्रं सिद्धं जिघिष्टं तु प्रमेयमद्यापि न विध्यतीति तदर्थं प्रश्नः । स च विशेषो यथायदिति न दर्शित इति अयमेव च सूत्रार्थ इति । येषां तत्त्वज्ञानात्*त्वज्ञानाभ्यामपवर्गसंसारो भयतस्त-
एतन्न न न्यूना नाधिका इत्यर्थः । प्रथममूच्यप्रत्यक्षामतिदिशति ।

* ज्ञानाज्ञानाभ्यामिति १ गुणाभ्यामिति २ पु पा ।

† तत्र तद्वन्त इत्येव १ त इत्येव २ पु पा ।

११३ अत्रापिनि । उक्तमर्थमनाकल्पत्वादिशति । उभयोति । दिगादीनामिति ।

द्रव्येन्द्रियकालपरिमणूनामनभिधानात् । वृक्षस्तिष्ठतीति । इतिशब्द आद्यर्थे ईप्सु । २
 तेन पृथं पश्यति वृक्षेण चन्द्रमसं पश्यतीत्यादयो वेदितव्याः । समाधत्ते ।
 न सूत्रार्थपरिजानादिति । न प्रमेयपदं प्रमेयमात्रे वर्तते किं ॥ यत्-
 न्यतो ध्यायमानमपवर्गधावनं तस्मिन् तद्वात्माद्येव मान्यदिति युक्तो
 न्ययोगाग्रच्छेद इत्यर्थः । अयोगव्यवच्छेदे ऽपि न दोष इत्याह ।
 प्रमेयमेवेति । नन्वस्मिन्नेव न कदा चिदपि प्रमाण्यात्मा ह्यादित्यस्ति दोष
 इत्यत आह । किमुक्तं भवतीति । नस्य पुरुषमात्रं प्रति प्रमेयत्वं निधी-
 यते अरि तु मोक्षमात्रशिष्यं प्रति विधीयते । अनुद्यत इति । प्रमाण्यान्तर-
 मूनरात्येव विधानादौ दर्शयति । उपसंहरति । तस्मादिदं । कौशलमा-
 रमात्मनः दयावदितुमश्रुपेत्य समाधानान्तरमाह । उपेत्येत । प्रवृत्ति-
 स्कारकत्वमस्ति दिङ्मात्रयोः प्रादुर्लोऽन्तानि भुञ्जीत प्राचीनप्रथमे वैरनदेवेन
 यजेत पौर्णमास्यां पौर्णमास्यां यजेत अमाशस्यायाममावास्यायां यजेतेति
 यथा । कौशलमात्रमिदं न तु समाधानमित्याह । न पुनरिदमिति ।
 विहितविधानादिति । प्रमाणाविधानसामर्थ्येन विहितमित्यर्थः । न केवलं
 प्रमाणाविधानाविप्रमवि त्याद्यमृचमताप्रमेयपदादपि सञ्चित्याह । आद्येन
 वेति । यत्प्रमिद्वये मूचकारस्यानुमतिमाह । एतं पार्थमिति । भाष्यम्
 सर्वस्य सुषुप्तः समाधनस्य द्रष्टा सर्वस्य सुषुप्तः यस्य मोक्षा यतः सुषु-
 प्तस्य साधनं सधे सधे च सुषुप्तः क्व जानाति आतः सर्वधः न आग्रा-
 न्येनानि जानातीत्यत आह सर्वानुभाषी । अनुमयः प्राप्तिः तदेतद्वै-
 योव्यादापेक्षमेवमुत्तराणि बोद्धव्यम् । आत्मन्यत्र विद्येते यदनेन कुर्या
 हेयः केपनेन सोषादेयः शरीरादीनि तु श्रेयान्येव अपवर्गं उपादेय मरेति ।
 अदिशमानं पृथे शरीरं यस्य तदपृथे शरीरं तन्निषेधमिति नास्येदमिति ।
 प्रमेयत्वमपिदृष्ट आत्मनः अदिशमानमुत्तरं शरीरं यस्य तदनुत्तरं तदपि
 निर्विद्वं सेत्यनुकरोतात् । ननु यथा पूर्वेषां शरीराधामनादितेत्येवमुत्त-
 रेणामप्यनन्ता तथा च मोक्षमाधानां प्रवृत्तयः तदर्थानि शास्त्रादि
 चानपेक्षानि प्रमज्जेरतिशयत आह । उत्तरैषामिति । प्रमेयान्तराधामनादि-
 त्यर्थः । ननु कुते ऽप्यद्वैत्ये दुःखमात्राद्वैतः किं सुखं प्रव्याप्ये तथा
 चानुभाषिरेव इत्यत आह । नेदमिति । तदेतद्वाच्यं यानि ककार आये-

पञ्चावनाभ्या व्याचष्टे । सुखं पुनरिति । न चान्यत आत्मविषयादु-
पनिश्च । अस्मादेवात्मादिभ्यो भेदेन प्रत्यात्ममुपलभ्यमानत्वादेव निर्वि-
३ दानइत्यस्य व्याख्यानम् अनभिरतिसंज्ञेति । उपेक्षानुद्धिः । निर्विण्णस्य
यैराग्यमित्यस्य व्याख्यानं तां चोपासीनस्य तयोः शिरोधिगुणेनतृष्णा
विच्छिद्यते सुखानमिवानेन दुःखपञ्चिषेः सूचयति । तथा च सुखेऽस्य
यैरग्य भवतीति तात्पर्याद्यं । अपयगंभ्यात्माद्यत्वेन प्रमेयेष्वत्मन प्राधान्या
प्रथममात्मलक्षणसूत्रमिच्छेत्त्यादि तदवताराद्ये भाष्य तत्रात्मेति । अहमिति
ज्ञान गौराद्याकारं शरीराग्रभावन न शक्यं घटादिज्ञानवद् द्वागात्मनि प्रमा
शयितुमित्यभिप्रायः । परदेहवर्थात्माभिप्रायः वा । तद्वच्यार्तिरुकारः सूचता-
त्ययमाह । समानेति । समानजातीय शरीरादि असमानजातीय प्रमाण-
सद्ययादि । सत्येवास्मिन् प्रयोजने प्रयोजनान्तरमन्वाचिनेति । आगमस्येति ।
तत्तत्प्राप्तिस्तथानुमानमिष्टमपि प्रामाण्य शब्दस्थानेन तदर्थसमादकेनानुमा-
नेन दृढतरं भवतीत्यर्थः । प्रयोजनान्तर चान्वाचिनेति । प्रमाणसंस्थ-
स्येति । द्वावि वागन्तो चार्थेऽन्यावये दृष्ट्योः । तदनेन धार्मिकेनानुमानाय
प्रतिपत्तय इति भाष्य व्याख्यातम् । इच्छाया आत्मनिष्ठस्यकथनपर भाष्य
पञ्जातीयस्येति । पञ्जातीयस्येति व्याप्तिस्मृतिकथनं तज्जातीय पश्यन्नि
पक्षधर्माणय । तस्मादयं सुखहेतुरित्यनुमायादालुमिच्छति सेवमिच्छेदृगी
व्याप्तिपक्षेणतस्मरणपक्षधर्म पायहणानुमानेच्छादीनामैककर्तृकस्य सूचयति ।
भेदे प्रसिध्दानामात्रेण तदनुपपत्तेः । तद्विदमुत्तमेकस्येति । यश्चासावेका
ऽनुभविता च स्मरतां चानुमाता देविता च ॥ आत्मा न च शरीरमेव
मयितुमर्हति तस्य प्रान्यकोमारयोऽनगर्हकमेदेनान्यत्वात् । नेन्द्रियम् इन्द्रि-
यान्तरगृहीत इन्द्रियान्तरेणाश्रितिसन्धानप्रसङ्गात् । यमहमवार्धं तं सृष्टा-
मीति । नापि मनस्ताप्य करणव्येनैवानुमानात् । यत्प्रति ह्येतत्सर्वं ज्ञातुं
च नप्राधनेपपत्तेरित्यत्र सूत्रे ।

स्यादेतत् । असत्यप्यात्मनि ज्ञातरि सत्यपि च वृष्ट्यादीना भेदे
तत्सन्तानाभेदेन प्रसिध्दानान्यश्रयोपपत्त्यतइत्यत आह । निपतविपर्य

इति । निवृत्तविषयश्चिन्तुमिच्छस्य प्रतिबन्धानमवाकरोति । माययहयेन
 च सनात् सन्नातिव्यतिरिक्तमपाकरोति तदभ्युपगमे वा स यथात्मैव सिद्धु नः
 कर्माहितम् । तदेतद्भाष्यमनुमोष्य धार्तिककारस्तात्पर्यमस्याह । यत्वाती- ६६ । १६
 यस्येति । तत्र विचारमारभते । तत्रेति । पूर्वपक्षमाह । कथमिच्छादीति ।
 परिहरति । स्मृत्येति । नन्वेकविषयोणां स्मृत्यादीनां नानाकर्तृकत्वे को
 विरोध इत्येता आह । न हीति । नानाविषयत्वादवाहरणमाह । न हि
 हरेते । नानानिबन्धनत्वाद्वाहरणमाह । नापि भवतीति । यद्यस्माद्विभि-
 तान्विनिर्मुक्त्यात् स्वार्थमहमस्याने सतस्माद्विभिन्नाहृद्युषो रूप यस्यामीति ।
 नानाकर्तृकत्ववडाहरणमाह । न हि भवति देवदत्त इति । तदेतच्छ्रुत
 प्रसिद्धान् कर्तृभेदाद्देवदत्तयज्ञदत्तादेर्व्यातिरेकवलेनेककर्तृत्वं साधयतीत्युक्तं
 तदेतदनुपपन्नं भिन्नकर्तृकाह्वयतिरेकस्योपागमसम्भवेन स्वमाविशति नन्वपान-
 धेयत्वात् । अस्ति हि देवदत्तयज्ञदत्तविद्यानां भिन्नकर्तृकत्वमकार्यकारणभा-
 यश्च तत्र किमकार्यकारणमायात् प्रतिबन्धानस्य व्यतिरेक उत भिन्नकर्तृकत्वा-
 दिति मुद्रिगच्छतिरेकत्वात्तथाप्यन्यद् प्रतिबन्धानमित्याशयवारयोदयति तत्पर्य-
 कारणभावादिति । तद्विदमुक्तम् । तदिदं प्रतिसंधानमन्यथा भवदिति ।
 गूढाभिप्रायः परिहारि नानात्वस्येति । चोदक आह अस्मार्थेति । गूढाभि-
 प्राय एव परिहारवाच्याह । तदमुक्तमिति । अनेकान्तिक्तस्य सन्निगच्छतिरे-
 क्तिता । चोदक आह । तुल्यं भवतीति । विद्वान्ती गूढाभिप्राय
 व्याह । अभ्युपगमादिति । चोदक आह । नासाधनादिति । अस्तिह्य-
 र्थता । न्यायसिद्धान्तो हेतोर्हेतुवचनस्योत्पत्त्यः । सप्रति समाधाना स्वाभिप्राय-
 माधिकरोति । न हेतुवर्थापरिज्ञानात् । तदेतद्विप्रचते । न भवतेति । कः
 पुनरसौ हेतुविशेष इत्येत आह । विशेषितं चैतत्प्रतिसंधानं तत्कथयति
 स्मृत्या सह पूर्वोपरप्रत्यययोरेकविषयत्वं प्रतिबन्धानं यज्जालोम सुप्ते-
 तुचन्दनयमितादि सुप्तेतु प्रतीत स्मरामि तज्जालोममिमं श्रुत्येमांनि एति-
 संधानम् । तदनेन शान्तिबीजादुरस्य परंपरया शान्तिबीजान्तराक्षननन्दपात्र-
 तिमधानात्कार्यकारणमायानिगताह्वयच्छिन्नमिति । नन्वियं पूर्वोपरप्रत्ययपदद्वय-
 म्भितरपि कार्यकारणमायदेवोपपत्त्यते कृतमेकेन कर्तव्यत आह सा च
 रमृतिर्मवत्पक्षे अनुपपन्ना । शुद्धाति कस्मात् । उत्तरम् अन्येन । निमि- ६८

॥ तेनानुभूतस्य अन्येन निमित्तेनास्मरणात् । न हि भवति येनैव चक्षुषा घट-
मद्राद्य तेनैव त्वग्निन्द्रियेण त स्मरामीति । निमित्तभेदे प्रतिसंधानाभावात् ।
त्रिषयभेदे ऽप्याह । न ह्यन्येन स्वभावेन घटत्वादिना ऽनुभूतस्यान्येन घट-
त्वादिना स्मरणं न हि भवति यमह घटमद्राद्य सो ऽयं घृक्ष इति । कर्तृ-
भेदे प्रतिसंधानाभावमाह । न ह्यन्येन देवदत्तेनानुभूतमन्यो यज्ञदत्त स्म-
रति । न हि भवति यो ऽह देवदत्तो ऽद्राद्य सो ऽह यज्ञदत्त स्मरामीति ।
न चेद सत्यपि भेदे कार्यकारणभावात्प्रतिसंधानं भवितुमर्हति ॥ त्वि यत्र
स्फुटतर. कार्यकारणभावः तन्नुपटयोर्घटकपालयोर्वा दृश्यते तत्र प्रतिस-
ंधानं भवति ये तन्तयं स एव पट इति वा ये घटक्षय, स एव कपालक्षय
इति वा । घस्तुतः कार्यकारणभूतानामगृहीतभेदानां प्रतिसंधानहेतुभावः
समागेषु क्षणेषु तथा दर्शनादिति चेत्तत्र । आमलकफलस्येकस्यापनये तत्रैव
स्याने आमलकान्तराद्यस्यापने भवति प्रतिसंधानं न च तयोरांमलकयोरस्ति
कार्यकारणभावः । पूर्वोपरप्रत्यययोः स्मृत्या सहैकविषयत्व कर्तरि कार्यका-
रणभावनियन्धनं न कर्मणीति चेत् । हन्त नैरात्म्यसाक्षात्कारसात्मीभावे
ऽप्यस्ति विज्ञानानां कार्यकारणभाव इति तन्नियन्धनं प्रतिसंधानं पूर्ववदेव
प्रसज्येत । सैव चात्मदृष्टिर्दोषाणां निदानं परममिति व्यर्थं । नैरात्म्यसाक्षा-
त्कारसात्मीभावप्रयासः । अथासदपि प्रतिसंधानं कार्यवशादाह, तथागतो
नट इव रामत्यमात्मनः यदि तत्कार्यकारणभावनियन्धनं कथमसत्कार्ये
कथमाहार्यम् । अथ कार्यकारणभावो ऽप्यवस्तुसम् कल्पनामात्रनियन्धनं
स तर्हि तादृश शालिवीजस्योत्पाद वास्तव्यं न नियन्तुमर्हति । न जातु क-
ल्पितबहिर्भावे माणशको दहनपाकयोरुपमुच्यते । न च प्रत्ययानां भेदाय
हात् प्रतिसंधानमिति सांप्रतम् । प्रवृत्तिविज्ञानानां रूपादिविषयाणां भेदेन
पृथगजनेरपि प्रतीयमानत्वात् । आलयविज्ञानस्य च प्रवृत्तिविज्ञानातिरिक्तस्या-
नुपलब्धेः । अहमिति च सत्त्वदृष्टे घणिकृत्वनिराकृतायसति बाधके स्थिरव-
स्तुविषयत्वात् । तस्मात् स्मृत्या सह पूर्वोपरप्रत्यययोरेकविषयत्वलक्षणस्य
प्रतिसंधानस्यानेककर्तृकत्वाद् व्यतिरेको निरुपाधिरेककर्तृकत्वं साधयति च
चेरु कर्ता शरीरेन्द्रियबुद्धिभ्यो भिन्न आत्मेति सिद्धम् । तदनेनाशये-
१५ नेक्तम् अस्ति च स्मृतिरुक्तरूपा । तस्माद्यस्मिन्पक्षे स्मृतिः सम्भवति ।

तत्र प्रतिसन्धानं न्याय्यमिति । स च कर्षकत्वपक्ष इति भावः । अथ- ईदृ । ॥
यमविद्वान् पुनः परः प्रत्यक्षमिष्यते । भवानिति । पर एवेकयन्तेनाह ।
कथमिति । कथं न सम्भवतीत्यर्थः । स्यादेतत् । योगिचित्तमपि सर्वज्ञस्य
चेतस्य बालम्बनप्रत्यक्ष इति तस्यापि योगिचित्तेन प्रतिसन्धानं स्यादित्यत आह ।
यत्कायेति । एतदुक्तं भवति । उपादानोपादेयभावेनापस्थितः चित्तश्चाहः
वन्तानः न च योगिविलम्बुपादानं सर्वज्ञस्य चेतसः बालम्बनप्रत्यक्षो हि
तदिति । कायग्रहणं च एकवन्तानोपलक्षणपरं तेन जन्मान्तरे ऽपि स्मृतिसु-
पक्षेति । तमिममस्मदभिप्रायानभिधत्त परमन्यायापि बोधयितुं विभवाम इति
विद्वान्प्रत्यक्षं स्मृत्यनुपपत्तिमाह । नास्थिरत्वात् बुद्धीनाम् । न ह्यजा-
तानन्वयध्वस्तयोस्तस्मिन् कश्चिद् विशेष इति पूर्वोत्पत्तेः अनुभवः का च न
वाचनामाधाय प्रध्वंसते यथा कालान्तरे स्मृतिराधीयतइत्याभ्युपगम्यम् । न
चास्थिरा बुद्धिः शक्या वाचयितुम् इत्यात्मा स्थिरः ऽभ्युपेय इत्यर्थः । युक्त्य-
न्तरमाह । असंवन्यायेति । न च बुद्धीनामसमानकालानामस्ति सवन्य
वाच्यः । पुनः परः प्रत्यक्षमिष्यते । शक्तीति । नास्माकं कश्चिद्वस्तुवादिना-
मस्ति तत्त्वगति यद्व्यवस्थित वाच्यतेन वाच्यमानं दृष्टमिति भावः । ननु तथा
ऽप्यवमानकालतया संबन्धरहितमशक्यं वाचयितुमिति ग्रहणक्याशयिवर-
ण्यजेनापाकरोति । अथापीति । पूर्वचित्तं प्रवृत्तिविधानं यत्तत् बुद्धिं पञ्च-
पादिज्ञानान्तरिकरूपकानि वृत्ति च विवक्ष्यविधानं तेन सद्य ज्ञातः समानकालः
चेतनाधिरोपस्तान्तरविधानमित्युच्यते । अहकारास्पदं स्मृतिरिति । ॥ ॥ न
यत्कालज्ञानादतिरिच्यते तेन कथं चिद्वेदयिष्यथा शक्तिविशृम्भित्युच्यते ।
विद्वान्तवादाह । अत्रोक्तमिति । उपादेयव्यति हि भावानां सर्वजनप्रतीति-
विज्ञा स्थिरता एवमहविराकरत्येन तथा च स्थिरस्य संबन्धस्य च दन्त्या-
देर्गमदादिना वाच्यत्वं दृष्टमिति नास्थिरं ऽसबद्धं च मश्रुमहंतीत्यर्थः ।
स्यादेतत् । अस्थिरयोःपि ज्ञानयोः समानकालतया ऽस्ति सवन्य
इति कस्मादन्यतरचित्तवाचितमन्यतरहितं स्मृतिं जायतइत्याह ।
यत्कासाविति । यत्तमापायेत्येव विवक्ष्यः । ननु वनमाने चेत्तमि मा
वाधोदुपकारम् अनागते तु कल्पितोत्पत्त आह । नापीति । पृच्छति ।
कथमिति । उत्तरं वर्तमानं तावदिति । प्रवृत्तमुपपदति तत्पदादिनि ।

इति । ऽप्यसत्यात्मनि विज्ञानमात्रात्कार्यकारणमायात्स्मृतिनैत्यदातइत्याह
 इतश्चेति । कस्माद्भावस्य भविष्येत्त्वात् । भाव उत्पत्तिमान् धर्मः भविता
 धर्मो पात्रो विक्रितिः संयोगभेदः स च तदुल्लावयवसमवेतो ऽप्यवयवाव-
 यपिनोरभेदोपचारात्तदुल्लानामित्युक्तम् । गतिः परिस्पन्दो देवदत्ते कर्तरीति
 सिद्धान्तो बलकृतावदिनमुत्थाप्याक्षणिकत्वाभिप्रायेण दूषयति । अनाधारे-
 येति । पूर्वपक्षी क्षणिकत्वाभिप्रायेणाह । कार्य्येति । सिद्धान्तप्रादक्षिण्यत्वा-
 मिप्रायेण परिहरति । तच्च नेति । समानकालयोराधाराद्येवभावो दृष्टो यथा
 कुण्डलद्वयोः । स्थिरमेष हि कुण्डलं स्थिरस्यैव चतुरस्य गुरुत्वेन पततो गुरुत्वं
 प्रतिघ्नध्वजः पतनं निवारयदाधारो भवति । यद्युच्येत न स्मृतिर्भावः किं तु
 भविष्यो उत्पत्तिरस्या भावः न तु भवितुर्भविष्यन्तरापेक्षा युक्ता ऽनवस्थापाता-
 दिति शङ्कते अधापीदमिति । निराकरोति । तच्च नेति । विरोधादिति
 विप्रयोति । यदीति । कस्माद्वाहृतमित्यत आह । स्वरूपं चेति । चे हेत्यर्थे
 स्वहृषमु पतेह्यमान स्यतन्त्रं बाधते यतस्तस्माद्विरोध इत्यर्थः । अनभ्यु-
 पगमादिति शिष्टोति न हि भवन्त इति । विरोधादिति स्फोरयति ।
 व्यतिरिक्तां चेति । तन्त्रं शास्त्रम् । शङ्कते अथेति । तथा च न विरोधो
 नाप्यभ्युपगम इत्यर्थः । निराकरोति किं केति । अभिधानस्वरूपमाह । उत्प-
 त्तिरिति । अपि चोत्पत्तेर्भाप्रत्ये ऽपि न स्मृतिर्भावाः भावस्य कार्यमात्रानु-
 यन्धित्यात् स्मृतेश्च कार्यत्वात् । न चानवस्था नित्ये ध्यातव्यानात् तथा न
 स्मृतेर्भावस्य भविता ऽऽत्मेव नित्यः परिगिष्यतइत्याशयवानाह । यदा
 चोत्पत्तिरिति । प्रकृतमुपशहरति । तस्मादिति । तत् सिद्धमेतत् स्मृतिः
 पूर्वोपरप्रत्ययाभ्यामेककर्तृका तमाभ्या सहैकविषयत्वेन प्रसिध्दीयमानत्वात् ।
 या पुनर्नाभ्यामेककर्तृका सा न तथा प्रतिषधीयते यथा देवदत्तस्य स्मृतिर्गत्त-
 दत्तप्रत्ययाभ्या न त्विद्य न तथा तत्प्राप्तयेति । तदेव व्यतिरोक्तममयेन कृत्या
 ऽन्यथव्यतिरेकविषयार्थे प्रमाणयति अथ चेति । अनेकवद्व्यमनेकनिमित्तप्रति-
 पेधगद्गानिरासाद्य येन प्रागनुमता रूपादयस्तेनेव गन्ध उपलभ्यतइति यन्तु
 मयेति स्मृत्या मम प्रतिबंधानं तस्माद्विराजमानाभ्यामेनाभिनये ये कृतककेशा-
 म्भेऽपि यद्योक्त परेर्नानाकीभूततात्वेनो न ह्येकः पारमादिकः । परमाणुममूहत्या-
 १० देवदत्तं तस्य दन्धितमिति तथाह । भूचेपस्य एकत्वात् । न भूः परमा-

पुनर्मूहो ऽपि स्वधर्मादि द्रव्यमेकं तद्वत् च रचितमपि क्रियैकैव । मयत्तु वा
 परमाणुसमूह इव भूषणस्तथा ऽपि समूहस्य समूहिन्यो ऽनन्यत्वात् परमाणव
 एव तेषां च प्रत्येकमेकता अनेकभरतमननिपुणप्रतिपत्तृषाधारस्तथा च । अस्ति
 च तेषामपि स्वगोचरा विरूपात्मादनपरपरया मयेतिप्रतिसंचानहेतुभाय इति
 यत्किंचिद्वेकत्वं तस्य कल्पितमिति । तदेव प्रतिसंचानद्वारेखेच्छादीनामात्म-
 निष्ठत्वमुक्त्वा सप्रति गुणतया लिङ्गतां धार्तिकरूपाह अथ चेति । गुणत्वेन- १० । १
 छादीनां धारतन्व्य रूपादिबन्धसाधनीय तद्वानित्यात्वेनेव सामान्यविशेष-
 मवायेभ्यो व्यावर्तकेन सिद्धं न ह्यनित्यो भावो द्रव्यात्स्यतन्त्रो भवति ।
 तस्माद्गुणत्वसाधकादेव हेतोः धारतन्व्यसिद्धेः कृत गुणत्वेन धारतन्व्यसा-
 धकेनेति हृदि निधाय धार्तिककारस्तदपि पूर्वमुक्तमिति सिद्धेन धारत-
 न्व्येण गुणत्वमपि साधयति । न चैतदनित्यस्य धारतन्व्यं द्रव्येण सिद्धमिति
 द्रव्यकर्मद्वोरनित्ययोः धारतन्व्यात् । तस्मादनित्यत्वसिद्धेन द्रव्यधारत-
 न्व्येण द्रव्यकर्मभा विधेयमिति न द्वयं कर्म चेच्छादयः । व्यापकद्रव्यस-
 मवायाच्च द्रव्यविशेषादि यदायनित्यात्वेन द्रव्यसमवायमात्रं सिद्धमिति तथा
 ऽपि द्रव्यरूपमभावेवैवोपपत्तेः तदवयवकल्पनायां प्रमाणाभावेन तद् द्रव्य-
 मनवयवं तावत्सिद्धम् । अनवयवद्रव्यं द्वेधा व्यापकमणु च । न तावद्वयं तत्र
 तत्रच्छादीनामुपलब्धेः । क्व चिद्व्यतिरिक्तकर्मणा क्व चिद्व्यतिरिक्तस्तत्प्रयोगोप-
 पत्तेः तद्वतिरूपनाया प्रमाणाभावात् सिद्धमस्य व्यापकत्वं तदेतद्वदिपह-
 ण्याश्यामम् । तदनया यज्ञोपया नित्यस्य धारतन्व्यं चाऽऽत्मनो दर्श-
 तमिति । यत्तु सामान्यतोद्ग्रमनुमानं सूत्रता सर्वं धर्तितमित्याह सां-
 मान्यत इति । यत्पूर्वं हृदि स्थितमिच्छादीनां धारतन्व्ये साध्ये नित्यत्वहे-
 तुकानुमानं तदुद्घाटनम् । कार्यत्वमपि हेतु समुत्तिनेति एतेनेति । नन्यस्य
 द्रव्यधारतन्व्यं तथा ऽपि शरीरधारतन्व्यमस्य कृतमनुपन्यधरैवात्मनेत्यत
 आह । अपाचदिति । सर्वपुरुषसाधारण्यग्रहणाच्च न पृथिव्यादिगुणाः तदु-
 त्तोः कारणत्वेन कल्पनाच्च नाकर्तृमनसः तस्मादष्टद्रव्यानिर्लिङ्गं द्रव्यानारं
 तपेच्छादयः ॥ आत्मेति सिद्धमित्याह तत्प्रतिषेधादिति । आत्मानं लभ- ११
 मित्या ऽऽत्मनो ह्यनित्यतानामनित्यादीनां सर्वेषां साधारण्यस्यैव शरी-
 रमाश्रित्य तावद्वानित्यामिति तदेवास्य दुःखमूलकादमित्यनन्तरं शरीर

लक्षयितुं सूत्रं चेष्टेत्यादि । तदवताराय भाष्यं तस्येति । तस्येत्यात्मानं परा-
मृशति । भोगः सुखदुःखसवित् तदधिष्ठानं शरीरं तदनेन सर्वस्यास्यानर्थस-
भारस्य परमनिदानं शरीरमतस्तद्वेवेन्द्रियादिभ्यः पूर्वं लक्षणीयमित्युक्तम् ।
अथ चेष्टाश्रयत्वेनेन्द्रियाश्रयत्वेनार्थाश्रयत्वेन च प्रत्येकं समानजातीयेभ्य आ-
त्मेन्द्रियादिभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यः प्रमाणसम्यग्वादिभ्यः शरीरं व्यश्चिद्यति ।
: कथं चेष्टाश्रय इति भाष्यं तत्त्वाये व्याचष्टे का पुनरिति । चेष्टा व्यापारः स
चातिज्यापकतया अज्यापकतया च न लक्षणं दृष्टादपि भाषाद् अभाषावृ-
त्तापापमध्यवर्तिमण्डूकादिशरीर इति भावः । अचेतरभाष्यम् ईप्सितमि-
त्यादि । तद्व्याचष्टे । हितारहितेति । प्रयुक्तलोत्पादितप्रपञ्चस्य न व्यापारमात्रं
चेष्टा ऽस्मिन्मा ऽपि तु विशिष्टो व्यापारः । स च न दृष्टादिव्यस्तीति नातिज्या-
पकता । यद्यपि च दास्यन्यादिष्विदृशो व्यापारो ऽस्ति तथापि मूर्तान्तराप्रयोगे
सत्त्वानि विशेषणान्न व्यभिचारः तेषां शरीरे मूर्तेन प्रयोगात् । शरीरस्य मूर्ता-
न्तराप्रयुक्तस्य ईदृशव्यापाराश्रयत्वं पापापमध्यवर्तिनश्च मण्डूकदेहस्य तद्व्या-
पारायोगे ऽपि तद्योग्यत्वात् पादिते पाषाणे तादृशस्य तद्व्यापारस्य दयनशक्ति-
भावः । कथमिन्द्रियाश्रय इति भाष्यं व्याचष्टे कथमिति । संयोगितया
त्यिन्द्रियाश्रयत्वे घटादीनामपि शरीरस्यप्रसङ्गस्तेषामपीन्द्रियसंयोगित्वादिति
भावः । तस्येत्यादिपरिहारभाष्यं व्याचष्टे शरीरेति । एतेनेति । तदवृत्ति-
नानुपपत्त्या ऽर्थाणामप्यन्यादृशं आश्रयार्थं व्याख्येयं । यद्यपि शब्दादयो विषया
न स्वरूपेण शरीरमाश्रयन्ते तथा ऽपि यत्तेषां सुपादुपलम्भहेतुत्वं काल्यै प्रयो-
जनं तदर्थमाश्रयन्त इत्यर्थः । तदनेन यस्मिन्नित्यादिभ्यः च व्याख्यातम् । बोध-
यति कथं पुनरिति । परिहरति सामान्येति । विशेषेण शुभुत्सितत्वादिना
प्रकरणापन्नं नियन्त्रितं सामर्थ्यं प्रकरणादौत्यादिषद*सगृहीतमपरमपि साम-
र्थ्यशब्दाद्यमाह । सामर्थ्यं वेति । अपरमप्याह । प्रमाणेति । अथ प्रथमे पक्षे
चेष्टाशब्दे व्यापारविशेषे स्पन्दादिवन्मुष्यार्थः तदेतल्लोकस्तावदित्यादिना
तथा चार्थं चेष्टाशब्द इत्यन्तेन दर्शितम् । प्रमाणासंभयो वेति । द्वितीयं
। ६ पक्षं विधुषोति । सामान्यवाच्यपीति । अपरिमुपगमे प्रमाणासमयो ऽनुप-
पत्तिः सा तु न क्रियामात्रे इत्यनेन दर्शिता । यत्र चेष्टाशब्दव्याख्यानेन घटा

द्वि न शरीरत्वप्रसङ्गः । एवं माध्यानुसारेण स्वमतेन प्रत्येकं चेष्टामयत्वा-
दि शरीरलक्षणं वर्णयित्वा समस्तमेवेदं शरीरलक्षणमिति ये वर्णयन्ति तन्म-
तमाहुरीति । वैरपीति । यद्याद्यर्थं लक्षणं चेष्टामय इति तदा घटेन १२ । ८
व्यभिचारः तदर्थे द्वितीयपदोपादानम् । इन्द्रियाग्रय इति । इन्द्रियसंयो-
गीत्यर्थः । तथापि तेनैव व्यभिचारः घटादीनामपि प्राप्यकारित्वेनेन्द्रियाणा-
मिन्द्रियसंयोगित्वादत आह । अर्थामय इति श्वमपि व्यभिचारस्तदवस्थ
स्य घटादीनामपि रूपाद्यर्थसमवायेनाद्योष्यतात् । अथ समवायानिप्रयोगेण-
दात्तं तथा ऽपि न समवाय इन्द्रियाणां शरीरे । आश्रय्य पार्थिवत्वेन सम-
वाये न विरुद्ध इति चेद् न । तस्य शरीरत्वप्रसङ्गसमवायित्वेन शरीरसमवायात्
यदि नाविकारमेव घातम् अथ तदाघातमतीन्द्रियं तथा ऽपि न तत्सम-
वेतं शरीरं प्रत्यक्षात्प्रत्यक्षपुनर्वाच्युपनस्यतिसंयोगवत्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गाद्वैश्यः ।
अपि च यदा चेष्टेन्द्रियाद्येभ्यः समवायेन शरीरत्वं हन्त मे इन्द्रियसमवा-
यिकारणेषु परमाणुषु समस्तमेवेत्तदस्तीति तेषामपि शरीरत्वप्रसङ्ग इत्याह
समस्तोति । स्यादेतत् । भवन्मते ऽपि चक्षुरतिमिरिन्द्रियेभ्योव्यभिचारः तेषामपि
यथोक्तव्यापराधारात्त्यादत आह यथा त्विति । मूर्तेःस्वराप्रयोगे सतीति
विशेषितं चक्षुरादिसंस्तुम्भीतनान्मूर्तेन शरीरेण प्रयुज्यन्तइति न प्रसङ्गः । योषं
तु चेष्टाधार एव न भवति तदेतदुक्तलक्षणं शरीरं भावयन्निर्धेयतइति
विहृत् । इन्द्रियसंयोगन्यक्तत्वेनाद्यादिभ्यो विशेषदिन्द्रियाणामर्थोद्विभ्यः
पूर्वं लक्षणं न च विशेषलक्षणमकृते सामान्यलक्षणे शङ्कामिति भाष्यकारः
प्रथममिन्द्रियाणां सामान्यलक्षणं निर्वेदोपपुक्तमाह । भोगसाधनानीति ।
अनेन यच्छरीरस्युक्तं सत्कारकं देवव्यतिरिक्तं अस्मात्सत्त्वोतिवाच्यं तदिन्द्रि-
यमिति सामान्यलक्षणं सूचितम् । साक्षात्प्रतीतिवाचनमिन्द्रियमिति वक्तव्ये
भोगसाधनमिधानं निर्वेदोपपेक्षीति । पारंपर्येण च भोगसाधनत्वं घ्राणादीनां
सादान्नमनस एव तात्पाद्यतायात् । सुषुप्तुःसंसाधारकारस्य भोगतायात् ।

भाष्य-म्यनः (सू. १२) ॥ अनेन्द्रियाणीति लक्षणनिर्देशः घ्राणादीनीत्य-
र्थः । तेषां रज्ज्वा नपुत्रैश्च लक्षणानीति कथयति लक्षणसूत्राणीति । अपाततः सूत्रं १२

* संस्कारकमिति । १ । ३ पु. पाठः ।

† साक्षात्प्रतीतिवाचनमिन्द्रियमिति सूत्रेण इति सूत्रकारः । टीकायामाह-अनेन
शब्देन तथैव स्वीयतायाः । अत्रमेव ति ।

विचार्यमाणानि च सूत्राणीत्यर्थः । समानजातीयं घ्राणादे रसनादि प्रतिनिय-
तविषयत्वाद् असमानजातीयं तु मनआदि सर्वविषयमिति । जिघृक्षीत्यादि-
। भाष्यनिराकरणीयशङ्कामाह उद्देशेति । प्रमाणाद्युद्देशेन साम्यादित्यर्थः । लक्षण-
हि विधेयं लक्ष्यं चोद्दिश्य ज्ञातं चोद्दिश्यते ऽज्ञातं ॥ विधीयतइति न चेकस्य
युगपज्ज्ञानाज्ञाने सममतं नापि लक्ष्यलक्षणत्वे इति भावः । परिहरति नेदं तथा
यथोद्देश इत्यर्थः । कस्मात्करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वं यतो
घ्राणादीनाम् । एतदुक्तं भवति । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वात्सर्वदा स्वस्व-
विषयोपलब्धिकरणत्वेनेवानुमातव्यानि तस्मात्स्वस्वविषयोपलब्धिसाधनत्वमेव
समानासमानजातीयव्यवच्छेदकतया लक्षणं तदेकार्थसमयायि घ्राणत्यादि
लक्ष्यम् । अथ च घ्राणादिशब्दाः षड्भूतादिपदप्रदययवाच्ये निमित्तीकृत्य क-
चित्काचित्सामान्यविशेषे धर्तन्ते अययवार्थस्य प्रतीयमानेस्यासति बाधके
परित्यागायोगात् । अययवार्थोदे। पृथग्विशेषवाचके बाधिकार्थयोगेन बाधके-
नाययवार्थपरित्यागात् । अययवार्थयोगे ऽपि गन्धोपलब्धिसाधने सन्निक-
र्षोदे। घ्राणादिशब्दाप्रयोगात् । अययवार्थान्वितं घ्राणत्वाद्येन घ्राणादिशब्दप्र-
तिनिमित्तं तथा च घ्राणादिपदमेव घ्राणत्यादिपरं लक्षणनिर्देशः । तच्चेन्द्रियाणी-
त्यनेन सूचितं तदेव स्वययवार्थपरं लक्षणनिर्देशो घ्राणेति । न च सन्निकर्षेण
गन्धोपलब्धिसाधनेन च व्यभिचारः इन्द्रियसामान्यलक्षणयुक्तस्य गन्धोपल-
ब्धिसाधनस्य न सन्निकर्षस्यास्ति तदनेन जिघृक्षीत्यादि स्वविषयग्रहणल-
क्षणानि इत्यन्तं भाष्य व्याख्यातम् निर्वचनग्रहणेन पदप्रवृत्तिनिमित्तमाश्नु-
च्यते तेन स्वपदमपि सगृहीतं भवति । तस्यापि त्वक्स्थाने इन्द्रिये स्पर्शो-
पलब्धिसाधने श्लेषोपचार इति । भूतेभ्य इति सूत्रावयवतात्पर्यपरं भाष्यं
भूतेभ्य इति नानाप्रकृतीनामित्यादि तद्वर्तिककारो व्याचष्टे भूतेभ्य
इति । पृथिव्यादीति । पृच्छति कः पुनरिति । उत्तरं भूतगुणविशे-
। २२ पग्रहणसाधनत्वं घ्राणेनेन पृथिव्या यो गुणविशेषो गन्धः स गृह्यते न
रसनादिना । एव रसनेनेनापि यो माधुर्यं गुणविशेषः स गृह्यते यय चक्षु-
पेयं शुक्रमास्यरं रूपं तेजस इति यय त्वचेवानुष्णाशीतस्पर्शो ऽपारुजो वायोः
यय ग्रहणेनेन शब्दो नभस इति नियमः । अथ च प्रयोगः गन्धोपलब्धि-
करणं साध्या क्रियात्वात् द्विद्विक्रियायदिति । यय सा तदन्यक्रियाकरणातिरिक्तकरण-

निष्ठाया तदन्वयव्यतिरेकाननुविधाने सति कार्यत्वादा क्रिया सम्पत्कारण-
व्यतिरेकाननुविधाने सति कार्यं वा सर्वं तत्क्रियकरणतिरिक्तकरणि-
ण्या यथा घटादिक्रिया घटादिक्रियारण्यदृष्ट्यातिरिक्तकरणनिष्ठाया तथा
स्यं तस्मात्तया । तच्च करणं चक्षुराद्यतिरिक्तं चाप्य तद् द्रव्य संयोगाधार-
त्वात् तच्च पाण्डित्यं द्रव्यत्वे सति ह्युपदिष्ट मध्ये मन्थस्ये व्यञ्जकत्वात्
व्यतिधान्तरवत् । अथ रसनदिष्वपि योज्यम् । तद्विदमुक्तं यज्जातीयमिन्द्रियं ३३ । १
पाण्डित्यं पायसीय वा भवति तस्य पृथिव्याः पायसे यो गुणविशेषो मन्थे
वा मधुर एव वा रसभेदस्तेन पृथिवी अव्याख्याद्विभ्य आपो वा पृथिव्याद्विभ्यो
व्याशब्दयन्ते इतरेतरभूतव्यावच्छेदहेतुः स तेनैवेन्द्रियेण गृह्यते नान्यो-
नेति । न चेत् रसना अपामिष पृथिव्या अपि रसभेदं गृह्णातीति पाण्डित्यं
भवति तद्यात्वे तथा मन्थोऽप्युपलभ्येत । तेन तेनैवेन्द्रियेणेति निश्चयो
गुणविशेषमधारयति न स्थिन्द्रियमिति । अथ च कर्णगण्ठुलीसंयोगोपाधिना
शेषस्य नमसः कथं बिन्दुदं विषयित्वा भूतेभ्य इति यत्तुम्यत्र व्याख्यातः ।
अनेन एवैवाहङ्कारिकापीन्द्रियाणि इति यदाहुः साध्यास्तस्मिन्निर्गताम् ।
निराकरणहेतुमाह ऐकात्म्यइति । क्लृप्तं पदं साध्यानां क्लिप्तं रादुर्गते कार-
णात्मकं कार्यं तच्च कारणमिन्द्रियाणामहङ्कार एव इत्येकात्म्यमेककारणकत्वं
तथा ऐकात्म्यमेकत्वं प्राणादीनामित्यनियमः स्यादिति । तदेतद्विमज्जते
एदि पुनरिति । गृह्यते एकेति । विभजते । ज्ञयेति । यतः यान्य गते
ऽनिषदेणः एकं चोपपत्तिर्यः । निराकरोति न भ्रूम इति । यद्यप्येव
निमित्तं साधारणं तथा ऽपि गन्धाद्यन्तर्गतं पूर्वगन्धादिध्वंसानां भेदादुपपन्नं
कार्यं नानामिति । तद्विदमुक्तं ये पूर्वं रूपादयः तेषां स्वगतेर विशेषः
प्रत्यय इत्यर्थः । अथ ह्युपत्यादिभामान्यमेष कस्मात् न स्वगतेर विशेष इत्यतः
आह । पूर्वं च गृह्यते । ह्युपत्यादिभामान्यानां तादृशस्येन पञ्चाराणमादि-
भेदः प्रत्यक्षानां तु स्तोत्रभूयस्य विशेषस्यैवोपपन्नइति भावः । पुनः
गृह्यते एकं कर्मेति । निराकरोति नेति । समवायिकारण स्यात्प्रत्ययत्वमिति ॥

१ मर्त्येति ॥ ११ ॥ इन्द्रियानि सति कार्यं-३ निति ।

२ अत्र एकात्म्यमिति चेत् तद्विदमुक्तं ११ ॥ १ ।

३ घटादिकं इत्यधिकं ११ ॥ १ ।

८ वा ऽपेक्षत इति भावः । शङ्कते यदि तर्हीति । लक्षणहानिस्तथा च लक्ष्यहा-
निरित्यर्थः । निराकरोति । चरमभाविनिमित्तान्तरं भावकूपमित्यर्थः ।
संयोगाभावं तूत्तरसंयोगजननायापेक्षतश्च । उपसंहरति । तस्मादिति । इन्द्रि-
यप्रकृतित्वं तु भूतलक्षणं वेदितव्यम् ।

क्रमप्राप्तमर्थलक्षणमवतारयति भाष्यकारः इमे त्विति । तुल्यत्वेना-
र्थमात्राद्वायच्छिनति । येषामिन्द्रियविषयत्वेन भाष्यमानानां निःश्रेयससाध-
कत्वं मिथ्याज्ञानविषयीकृतानान्तु संसारनिमित्तता तदमे इत्यर्थः ।

गन्ध-रथाः (सू. १४) ॥ अथ चोद्वेगक्रमस्मारिता अर्था लक्ष्यतया प्रति-
पत्त्याः तेषां च लक्षणं तदर्थो इति । तदित्यनन्तरलक्षितानीन्द्रियाणि परा-
मृशति । तेषामिन्द्रियाणामर्था इन्द्रियैर्यमाणत्वमर्थानां लक्षणम् । यथावतैव
लक्षणे पर्यवसिते सुहृद्भावेन विभागविधानं* पृथिव्यादिगुणा इति । पृथि-
व्यप्रेक्षासि च गुणारच धर्माः संख्याकर्मवादयः । विभागे ऽप्येवावता ऽवगते
गन्धाद्यविधानं सुहृद्भावेनेन्द्रियविषयनियमसाधनार्थम् । पृथिव्यादीनामिति
भाव्यं न पृथीसमाससाधनार्थमपि त्वर्थविधानमाहम् । यथाविनिर्योगमिति ।
मयाक्रमं पृथिव्यादिष्वनित्यान्तेषु गन्धादयः स्पर्शान्ताः चतुस्त्रिंशोक्तनियमेन
विनियुक्ताः शब्दस्वाकाशपवेत्यर्थः । तदर्थो इति लक्षणपदं ध्याचष्टे
इन्द्रियाणामिति । येन क्रमेण घ्राणादय इन्द्रियसूत्रे पठिताः येन चेह
गन्धादयस्तदनतिक्रमेत्यर्थः । अथ वार्तिककारः पृथिव्यादिगुणा इत्यत्रा-
नेकसमासप्रतिभासनात्संशयं कृत्वा द्वन्द्वसमासप्रधारयति । पृथिव्यादि-
गुणा इति । पृथीसमासेनाभिप्रायंत्वात्समासप्रतीतिमासे न दर्शितः । ननु
कष्टेकान इतिप्रद्वेयधिकारण्ये ऽपि बहुव्रीहिर्भविष्यति पृथिव्यादीनां गुणा
येभ्यो गन्धादिभ्यस्ते तथा । तथा हि परमाणुगतता गन्धादयो ऽप्यप्यनि
गन्धादारमन्ते नभोगतरच शब्दो नमपि समानजातीयो शब्दमित्यत
। २० आह । न चान्यथेति । चापकथशङ्कं चिह्नधिकारणानां बहुव्रीहिसंशय-
कृतं च न मयेव न च गन्धादीनां पृथिव्यादिगुणहेतुत्वप्रतिपादनं क्व चित्रि-
यंटायोपपुष्पतइति भावः । अन्यसमासः कर्मधारयादिः । द्वन्द्वमयधा-

वितर्कितवति न ब्रह्म इति । समाधत्ते नोभयस्यापीति । पृथिव्यादिः १५ । ■
 ग्रहणेनेति । यदादिशब्देन वाक्यादयो गृह्येरन् तदर्थो इति लक्षणमव्यापकं
 स्यात् तेषां बाह्येन्द्रियार्थत्वाभावादित्यर्थः । शुश्रूषाग्रहणेन सर्व इति
 चाश्रितानामित्यामिषां गुणशब्दस्य धर्मवचनत्वात् । विशेषस्तु रेखापरे-
 कादिः न त्वन्यः तस्यातीन्द्रियत्वात् । उक्तेषां च यथायोग्य मिथ्याज्ञानस-
 म्यग्ज्ञानविषयाणां रागवैराग्यहेतुत्वमूहनीयम् । चोदयति । शब्धेति । परि-
 हरति । न कर्तव्यं लघुपूर्वं गन्धाद्रीणां पृथगभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।
 निगममाह इन्द्रियाणीति । तत्पेत्त्यनिशतेषु मध्ये पृथिव्याग्नेर्वापि इन्द्रिय-
 बाह्याणि शेषश्च गुणराशिः संख्यादिभिरेवोक्तो द्वीन्द्रियगण इत्यर्थः ।
 तथा सर्वेन्द्रियगण इत्यर्थः । अथ योद्धुमुत्पादयति । दर्शनस्पर्शनाभ्या-
 मिति । तस्य पर्यनुयोगमाह । स इति । स्वसंवेदनेन मानवेन वा कृपादा-
 लम्बनप्रत्ययो कृपादिभिर्गुणैः यथा अनुभूयते एवं कृपात्यातिरिक्तघटादिभि-
 र्गुणैः अनुभूयतइत्यर्थः । अथ पर आह । रूपादिभ्यस्तथा सन्निति-
 ष्टेभ्य इति । तद्येत्थाकारं निर्दिशति । सन्नित्येवोक्तं व्यपस्थानं कृपादिपरमाणव-
 ष्वथ तेन तेनाकारेणोत्पन्ना यकयोऽटकाहरणक्रियया व्यवच्छिन्ना घटादय इत्यु-
 च्यन्ते अनुरञ्जनदिक्रिया तु कृपादिव्यपदेशः । यथाह घट इत्यपि च कृपा-
 दय एवेकार्थेभिर्याकारिणस्तथा व्यपदिशन्तइति । निराकरोति । नाकारा-
 र्थेति । तद्यार्थस्य यथावदार्थेन नित्याभिसंबन्धात् यथा घटस्तथा सन्निति
 कृपादय इत्यर्थः गम्यते तेन घटाकारेण घटसादृश्येनेत्ययमर्थः तथा च द्रूप-
 यमिति । द्रूपणान्नमाह रूपादिमात्रे चेति । न तावद्रूपादिषु एको घटः
 यथान्तरं तत्प्रयोगाभावात्तद्वद्वात् तस्माद्रूपादिमात्रमविवक्षितं* तथा सत्येत्तद्रूप-
 यमितिः । शङ्कते संस्थानमेवादिति । यथासंख्यानां कृपादयो ऽग्रे अनुभू-
 यन्ते तथा सन्नितिष्वेभ्यो घटादिप्रत्यया इत्यर्थः । निराकरोति । नैतदिति ।
 अन्यत्वे तदेवावयवीति संज्ञामेदमात्रम् । अन्यत्वे व्यपशमिधानं शङ्कते ।
 यदादिप्रत्यया इति । ब्रह्मनेकविवारमहत्त्वाद् असन्त एव घटादयो
 ऽनादिविकल्पासनाश्रितविकल्पाप्रत्ययातिमासम्भवाः । शब्दशब्देन विरु-
 त्तमुपलक्षयति शब्दवाचनावशादिति । निराकरोति । तदुक्तमिति । ११

८ या उपेक्षत इति भावः । शङ्कते यदि तर्हीति । लक्षणहानिस्तथा च लक्ष्यहा-
निरित्यर्थः । निराकरोति । चरमभाविनिमित्तान्तरं भावरूपमित्यर्थः ।
सयोगाभास तूत्तरसयोगजननायापेक्षतएव । उपेक्षहरति । तस्मादिति । इन्द्रि-
यप्रकृतित्वं तु भूतलक्षणं वेदितव्यम् ।

क्रमप्राप्तमर्थलक्षणमवतारयति भाष्यकारः इमे त्विति । तुशब्देना-
द्येमाषाद्वाच्येनति । येषामिन्द्रियविषयत्वेन भाज्यमानानां निःशेषसंसाध-
कस्य मिथ्याज्ञानविषयीकृतानान्तु सारनिमित्तता तद्विमे इत्यर्थः ।

गन्ध-र्याः (सू. १४) ॥ अत्र चेद्वैश्वरूपमस्मादिता अर्था लक्ष्यतया प्रति-
पत्तय्याः तेषां च लक्षणं तदर्थो इति । तदित्यनन्तरलक्षितानीन्द्रियाणि परा-
मृशति । तेषामिन्द्रियाणामर्थो इन्द्रियैर्यमाणत्वमर्थानां लक्षणम् । एतावतेष्व
लक्षणे पर्यवसिते सुहृद्भावेन शिभागामिधानं पृथिव्यादिगुणा इति । पृथि-
व्यप्रेक्षासि च गुणाश्च धर्माः सख्याकर्मोदयः । शिभागे उपेक्षाप्रता उच्यते
गन्धाद्यभिधानं सुहृद्भावेनेन्द्रियविषयनियमचापनार्यम् । पृथिव्यादीनामिति
भाष्यं न पृथीचमासत्तापनार्यमपि त्वर्थोभिधानमात्रम् । यथाविनियोगमिति ।
यथाक्रमं पृथिव्यादिष्वनिलान्तेषु गन्धादयः स्थानाः चतुस्त्रिंशोरुनियमेन
विनियुक्ताः शब्दश्चाकाशप्रेत्यर्थः । तदर्थो इति लक्षणपदं व्याचष्टे
इन्द्रियाणामिति । येन क्रमेण घ्राणादय इन्द्रियसूत्रे पठिताः येन चेह
गन्धादयस्तद्वनतिक्रमेणेत्यर्थः । अत्र वार्तिककारः पृथिव्यादिगुणा इत्यथा-
नेकममासशिमामेनात्मैश्वर्यं कृत्वा द्वन्द्वममासमवधारयति । पृथिव्यादि-
गुणा इति । पृथीचमासेनाभिन्नार्येत्यात्मैश्वर्यमामो न दर्शितः । ननु
कष्टेकानि इति शब्देऽधिकरण्ये ऽपि बहुव्रीहिर्भवेदित्यति पृथिव्यादीनां गुणा
येभ्यो गन्धादिभ्यस्ते तया । तया हि परमाणुगता गन्धादयो ऽवयविनि
गन्धादारमन्ते नभोगतश्च शब्दो नभवि समानजातीय शब्दमित्यति
॥ २० ॥ आह । न चान्यथेति । चापकयशास्त्रं चिह्नविकरणां बहुव्रीहिर्भवेदप-
कृतं च न मर्थेच न च गन्धादीनां पृथिव्यादिगुणहेतुत्वप्रतिपादनं क्व चिद्वि-
धंटायोपपुञ्जनि भावः । अन्यसमासः कर्मधारयादिः । द्वन्द्वमवधा-

रितमात्रिणिति न दन्द इति । समाधत्ते नोभयस्यापीति । पृथिव्यादिः ७५ । ७
 ग्रहणेनेति । यदादिशब्देन वाक्यादयो गृह्येरन् तदर्थो इति लक्षणमव्यापकं
 स्यात् तेषां बाह्येन्द्रियाद्येत्वाभावादित्यर्थः । गुणग्रहणेन सर्व इति
 चापितानाशितमिप्रायं गुणशब्दस्य धर्मवचनत्वात् । विशेषस्तु रेषोपर-
 खादिः न त्वन्त्यः तस्यातीन्द्रियत्वात् । एतेषां च यथायोगं मिथ्याज्ञानस-
 म्यञ्ज्ञानविषयाणां रामवेराग्यहेतुत्वमूहनीयम् । चोदयति । गन्धेति । परि-
 हरति । न कर्तव्यं लघुसूत्रं गन्धादीनां पृथगभिधानं कर्तव्यमित्यर्थः ।
 विषयमाह इन्द्रियाणीति । तत्त्वैक्यमित्येषु मध्ये पृथिव्येवापि इन्द्रिय-
 याद्याणि येष्वस्य गुणराशिः संख्यादिर्विशेषणत्वात् द्वीन्द्रियास्त्र इत्यर्थः ।
 तथा त्र्येन्द्रियास्तत्र इत्यर्थः । अथ बोद्धुमुत्थाययति । दर्शनस्पर्शनाभ्या-
 मिति । तस्य पर्यनुयोगमाह । स इति । स्वसंवेदनेन मानसेन वा कृपाद्या-
 लम्बनप्रत्ययो कृपादिविशिष्टो यथा अनुभूयते यं कृपादानिरिक्तघटादिशि-
 तिष्ठो अनुभूयत इत्यर्थः । अथ पर आह । रूपादिभ्यस्तथा सन्निवि-
 ष्टेभ्य इति । तथेत्याकारं निर्दिशति । सन्निवेशो व्यवस्थानं कृपादिपरमाप्य
 यत् तेन तेनाकारेणोत्पन्न एकयोदकाहरणक्रियया व्यवच्छिन्ना घटादय इत्यु-
 च्यन्ते अनुरज्जनादिकया तु कृपादिव्यपदेशः । यथाह घट इत्यपि च कृपा-
 दय एवेकार्थजिज्ञाकारिणस्तथा व्यवदिश्यन्तइति । निराकरोति । नाकारा-
 र्थेति । तथायस्य यथापदार्थेन नित्यामिसंवेद्यात् यथा घटस्तथा सन्निविष्टा
 कृपादय इत्यर्थो गम्यते तेन घटाकारेण घटसादृश्येनेत्यमर्यः तथा च दूष-
 यमिति । दूषयान्तरमाह रूपादिभात्रे चेति । न तावद्रूपादिष्व यत्रो घटः
 पश्चान्तरे तत्प्रयोगाभावाच्चङ्गात् तस्माद्रूपादिभात्रमपिप्रसिद्धं सथा सत्येतद्रू-
 षमितिप्रत्यर्थः । शङ्कोते संस्थानमेदादिति । यथासंख्याना कृपादयो ज्या अनुभू-
 यन्ते तथा सन्निविष्टेभ्यो घटादिप्रत्यया इत्यर्थः । निराकरोति । नैतदिति ।
 अन्यत्वे तदेवावयवीति संज्ञामेदमायम् । अन्यत्वे व्याप्यभिधानं शङ्कोते ।
 पटादिप्रत्यया इति । एकानेकविचारासदस्याद् असन्त एव घटादयो
 जगद्विकल्पस्यासनाच्चनित्यविकल्पप्रत्ययातिमापमानाः । शब्दशब्देन पिक-
 ल्यमुपलक्षयति शब्दवाचनान्यथादिति । निराकरोति । तदयुक्तमिति । ७७

धीजं मिथ्याप्रत्ययस्य सम्यक्प्रत्ययत्रिषोऽर्थः । तस्य क्व चिदभ्युपगमे
 ऽभिमतार्थेहानमित्यर्थः । यस्तु मित्रनोरुमय्यादतया ब्रूते आदिमान् मिथ्या-
 प्रत्ययः सम्यग्ज्ञानं निमित्तीकरोति अयं पुनरनादिः पूर्वपूर्वमिथ्याप्रत्ययज-
 । न्मा मिथ्याप्रत्ययप्रवाहः कृतमप्यसम्यग्ज्ञानेनेति तं प्रत्याह । मिथ्याप्रत्य-
 यारचैव इति । रुपादिष्वतिरेके अवयविन इत्यर्थः । परस्त्वव्यतिरेके प्रमा-
 णमाह । न नास्तीति । न हि मांसतोयातिरिक्तः वरिचद्रूपो नाम
 नापि तृणराजतरुश्चतिरिक्ता पङ्क्तिर्नाम । दूषयति । नार्यं हेतुरिति । ये
 घटादिभायमापन्ना भयतां दर्शने इति कामे ऽष्टद्रव्यको ऽणुरशष्टः रूप-
 धातुरूपधातुः कामधातुरिति चेधानुरं जगत् तच्च कामधातुस्वरूपमुक्तं
 कामे कामधातौ ऽष्टद्रव्यको ऽणुः रूपरसगन्धस्पर्श इति चत्वारि द्रव्याणि
 पृथिव्यग्नेजोवायुरिति चत्वारि द्रव्यशब्दो यस्तु यचनः तेषामष्टद्रव्यको ऽणु-
 रित्यागमः । सो ऽयं रूपाद्यतिरिक्तपृथिव्याद्यनभ्युपगमे बाध्येत । अथ वेया-
 त्यादुच्यते पृथिव्यादीनामिति ततश्च सांघृतत्वेनाष्टसंख्यासिद्धेर्नागमविरोधः
 इति भावः । उतर तथा ऽपीति । मा भूजन् वस्तुत उभये ऽपि सांघृता भवि-
 ष्यन्तीत्यत आह संहन्यमानस्येति । यो हि यतन्वः स तदभायमभ्यु-
 पगम्यागस्याभ्युपगमः न खलु संयुज्यमानानामभावे संयोगः शक्याभ्युपगम
 इत्यर्थः । न च संघृतिः सा हि पररूपं स्वरूपेण संघृणोति संहन्यमानाभावे
 च न संघातो न संहन्यमाना इति किमनया स्वरूपेणाश्रियेतेति भावः ।
 तदेवं तदग्रहे तद्गुणमायादित्यस्य व्याघानदोषं दर्शयित्वा स्वसामर्थ्यालो-
 चनेन श्रियवितनिष्ठाभिधायिता किं त्वसंघट्टार्येता हेतुष्वचनस्येत्याह ।
 तदग्रहे इति । एवं किलावामिममम् । पृथिव्यादयो रूपादिभ्यो ऽभिन्ना रूपा-
 द्यग्रहे पृथिव्यादिबुद्ध्यभावादिति । तच्च तदेतदग्रहे तद्गुणमायादित्यनेन न
 गम्यं यत्तु तदग्रहे इत्यत्र तच्छब्दः प्रधानपरामर्शो पृथिव्यादयश्च धर्मितया
 प्रधानमिति तस्य परामर्ष्टव्याः । तथा च पृथिव्याद्यग्रहे पृथिव्यादिबुद्ध्यभावा-
 दिति म्यात् । तथा च प्रतिष्ठातस्तेषां रूपाद्यभेदो न मिथ्येदित्यसंबन्धम् ।
 अथ रूपादयः पक्षीक्रियन्ते तथा ऽपि रूपाद्यग्रहे रूपादिबुद्ध्यभावादिति
 म्यात् तथा ऽपि न प्रतिष्ठातायेसिद्धित्यसंबन्धाद्येमित्यर्थः । एवं शब्दान्त-
 ऽपि प्रतिष्ठाप्रयोगे तुल्यः प्रसङ्ग इत्याह एवं रूपादिमात्रमिति । प्रति-

आदोषमाह । सर्वत्र चेति । नानात्वेकार्यसम्बन्धनियताया बहुत्वसंख्याया ७८ । १३
 अमेदेकार्यनियतेकत्वसंख्याया समानाधिकरणविरोध इत्यर्थः । तदेतद्वैक-
 न्तिकमिति बोध्यति नन्वि । निराकरणे । तन्मानभ्युपगमादि ।
 समान धर्मसाधनं यथाः पशु नियमाः पशु ब्रह्मचारिगृहस्थशानप्रस्थयती-
 मन्मिगेपेक्षे दशधर्मसाधनं तेषां धर्मसाधनत्वमेक चातुराश्रम्यमिति
 प्रकृतिगतविभक्तौराह । आश्रमप्रकृतिगता तु विभक्तिः प्रकृत्यर्थसमवेतामेव
 बहुत्वसंख्यामाह समानार्थानामपि प्रकृतौनां रूपमेदेन तत्परस्य प्रत्ययस्य
 सामर्थ्यमेदात् । यथा उपतोयशब्दोऽस्तुत्याद्येत्ये ऽपि तोयशब्दात्परा विभ-
 क्तिस्तोयनीति तोयसमवेतामेव बहुत्वसंख्यामाह । आप इति न तोयग-
 तासु अपि तु तत्संबन्धगतां तात्संबन्धुश्च तदवयवास्तद्गुरुपादयो वा
 बहव इत्येकस्यामपि पाथःकणिकायां बहुवचनोपपत्तिराप इति । न च
 सारस्तावत् क्रन्दतो ऽपि लोकस्य निवृत्तेर्नैवमिति सांप्रतम् । लोको हि दुष्-
 ष्यवहारमाश्रयोक्तेन न विवेचयति परीक्षकस्तु तदनुसारिणो विवेचयन्त्येव ।
 अन्यथा हि प्रत्ययादिलक्षणप्रत्ययनवैयर्थ्यप्रसङ्गः । एतेन दाराः पत्न्यगरीत्या-
 दयो व्याख्याताः । शङ्खगुण्यमपि पत्न्या गुणानामेकं राक्षस्योवनसाधकत्वं
 वेद्येपिकमित्यत्रापि विशेषणं समानासमानकालीयव्यवच्छेदकत्वमेकमुच्यते-
 इति गमयितव्यम् । हेतुदोषमाह । असिद्धो ऽपीति । स्फटिकस्य धवलं रूपं
 तच्च नीलद्रव्यानुपग्राहमिभूतं न प्रतीयते स्फटिकश्च प्रतीयते न च नीलस्य
 स्फटिकवत्त्वस्योत्पत्तिरिति तुनीये निषेदविष्यते तस्मादसिद्धो हेतुरित्यर्थः । दु-
 ष्टानाश्च साध्यविरुद्ध इत्याह । यो ऽप्ययमिति । उत्पन्नवक्तव्यानां तैले
 र्जिपि या पिष्टमांसपिशङ्गावयवानां द्रव्यान्तरेण तोयेन संप्रुतानां पाकजो-
 त्यतो सत्त्वा न चासौ सङ्गतेत्युक्तं कालविशेषानुग्रहे सतीति । स च ७९ ।
 संयोगमेव एव तोयमाद्येनैव त्वत्रयवी विजातीययोरनारम्भकत्वात् । नापि
 मूलजातीयं तोयसंयोगे द्वयं क्षीरजातीयमित्येति युक्तम् । तोयविरहे का-
 टिन्ये ऽपि क्षीरवृद्धिद्वयवदेभ्योस्तादवस्थ्यात् । इह तु काटिन्येन मूलवृद्धि-
 व्यपदेशादिति संयन्त्रमेव एव तोयमांसयोगैव इति ज्ञायम् । स चानुपध-
 पिहः संयोगिव्यतिरिक्तः । एवं बहुत्वसंख्या संयोगव्यतिरिक्ता अनुपधपिह-
 येति । एवं तत्र तत्र व्याख्येयम् । अनारम्भेनारम्भाश्रयविविधिति दृष्ट-

व्यम् । न च परकीयसाधनदोषोद्वाधनमात्रात्स्वपक्षसिद्धिरिति सिद्धान्तिनं साधनं
 ३ पृच्छति । अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरे द्रव्ये किं प्रमाणमिति । यतोयं परो
 रूपादिभ्योऽर्थान्तरं द्रव्यं प्रत्यक्षेण विद्वानपि स्वसिद्धान्ताभ्यासादितव्यामोहा-
 पस्मरो न तथा व्यवहरति अतोऽनेनानुमानेन स व्यवहार्यते । अस्ति हि
 सर्वथाप्येव लौकिकपरीक्षणां ब्राह्मणस्य कमण्डनुरितिवच् चन्दनस्य रूपा-
 दय इति व्यपदेशः । तच्च च परो रूपाद्युपलम्भमभ्युपगच्छति चन्दनोपलम्भमपि
 अन्यथा तदुद्भूतमात्रादित्येतावन्मात्रे यत्तव्ये कथमाह तदग्रहइति तेनाविग-
 च्छामे । रूपादियहेऽस्य चन्दनस्युद्भिरभिमतैति । न चासौ मनोमात्रयोनिः स्माती
 ति न्याय्यम् उपपत्तितमेतस्याः सविकल्पिकाया इन्द्रियन्यज्ञत्वं व्यवसायात्म-
 कपदव्याख्यानावसरे । द्रव्यआधकप्रमाणानि च परीक्षापर्यणि निराकरिष्यन्ते ।
 तस्मात्सिद्धमुपलम्भत्वं चन्दनस्य व्यपदेश्यस्य चोऽयं चन्दनो विवादगोच-
 रेभ्यो रूपादिभ्यो भिन्नः स्वयमुपलम्भस्य च समस्तोरुपलम्भेर्वापदिश्यमानत्वात्
 प्रधानमपि साध्येर्वापदिश्यते प्रधानस्य रूपादय इति तन्निवृत्त्यर्थमुपलम्भ-
 स्येति । प्रधानं तु काल्पनिकं नोपलम्भ्यते तथा ऽपि रूपादीनां मूलकारणं
 प्रधानमित्यस्ति साध्यानां व्यपदेशो ऽत उक्तमुपलम्भैरिति । तथा ऽपि रूपा-
 दीनां परस्परभिन्नानामन्योन्यं व्यपदेश्यव्यपदेशकभाव उपपत्स्यतइत्युक्तं सम-
 स्मैरिति । अतः समस्तेभ्यो व्यपदेशकेभ्यश्चन्दनं भिन्नं भवति उपलम्भस्यो-
 पलम्भेनेति यत्तव्ये प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षेणेति वचनं रूपावगमसमयेऽनुमेयेभ्यो
 रसादिभ्यः* यकान्ततो व्यपदेशे व्यापनमित्युक्तं न त्वस्यानुमानउपयोग इति ।
 अस्यानेकान्तिकत्वमुद्वाह्य निराकरोति । सेनायनादिभिरिति । संख्या-
 याम् असत्त्वमागदूय निराकरोति । तदसत्त्वमिति चेदिति ।
 विधीयमानं प्रतिषिध्यमानमिति यथासंख्य निषेधस्य विध्यधीननिरूपणतया
 निषेध्यमेकत्वमङ्गीकार्ये तच्च संख्येत्यर्थः । ननु सन्त्यमी प्रत्ययास्ते
 तु द्रव्यमात्रनिबन्धना भविष्यन्ति कृतं संख्ययेत्यत आह विशि-
 ष्टारपेति । न द्रव्यातिरिक्तनिमित्तप्रत्याख्यानेनेत्यर्थः । प्रयोगान्तरमाह ।
 १० तत्प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेणेति । घटप्रत्ययस्य विषयस्व
 निमित्तं घटप्रत्ययस्य तद्व्यतिरेकेणेति तद्विशिष्टसंख्यादिप्रत्ययस्य निमित्तान्तरा-

काङ्क्षित्वात् तत्किमर्थमत सत्समुत्पत्ताविति । चर्मणि द्वीपिनं हन्तीतिषद् ॥ ८
 षट्। द्विषिर्गर्भमिममव्यतिरेकभावा इत्यत्रापि प्रत्ययग्रहणं कर्तव्यम् । चोदयति ।
 महत्पुदिपतेति । न संख्याया गुणस्य परिमाणपुण्ययोगसम्भव इत्यर्थः ।
 परिहरति । नैष दोष इति । स्थानशब्देन तिष्ठतीति व्युत्पत्त्या संख्योच्यते
 यः येषामस्ति ते गणवाविपदातिप्रभृतयः स्थानिनः प्रत्येक महान्तः तत्र ते
 क्व विच्छेदमेव क्व चिन्पुनस्तज्जातीयस्यान्यद्भान्तरसन्निधाने सत्युपचिताः
 सहस्रं भवन्ति । तेन बहुव्यसंख्योपचयोपकरणान्तदेकाग्रसमवेतमहस्योपचा-
 रान्महती सेनेत्युच्यते । न चेताव्रतः यत्र यत् गच्छादयो यत्र च सहस्रं तयोः
 सेनयोर्महत्याविशेषः उपचयापचयोपकरणत्वेन विशेषितत्वात् । एवं पुष्पि
 तमनादयो द्रव्याः । प्रत्ययभेदाद्व्यादिभ्यः संख्याया भेदमुक्त्वा व्यपदेशमेदा-
 दप्याह । अत एवेति । स्यादुशब्देनापीति । मूर्ताना समानदेशत्वा-
 भावाद्ग एवमु षादिरवच स्यादुशच समवेतो । न चावस्थितसंयोगेभ्यस्तद-
 विनगारेभ्यः स्यादौलूपनिरिति युक्तम् । यस्य द्वयस्य यावत्संयोग-
 प्रचयो ऽसमवायिकारण स तावानुत्पन्नमात्र एव तज्जनकः तस्य च चेप-
 योगात् तस्मात्पक्षेण संख्यानविशेष एव स्यादुपति यमपितव्यम् । अथा-
 वस्थितसंयोगानां द्वयमाशयेतावां जनकत्वं ततः संयोगप्रचयपदेन
 स्यादुत्पत्तामात्रविशेषवद् द्वयमुपलक्षणीयम् । तच्च षादिरतरोर्मन्त्रमिति
 प्रतिमाया महामन्त्रमय्या अव्यवस्थिताः शरीरं संख्यानमेव एवं शिला-
 पुषकस्याव्यवस्थिनः संख्यानमेश शरीरम् । शङ्कते । शुणसमुदायेत । अत-
 दात्म्येनापहर्ष व्यतिरेकेणाग्रहणं वृत्त्यर्थे । ऽप्यतादात्म्यमेव शङ्कते । दूष-
 यति । अग्रहणस्येति । अतामपि वस्तुनामनुपलम्भे यथा मूलशीलकादीनां
 प्रमाणाभावेन शशविषाकादीनां चानुपलम्भे यावताभावेन तस्मादुत्तिरेका-
 ग्रहणमात्रं हेतुरनेकान्त इति । शङ्कते । आहाराभावादिति चेत् । यावता-
 भावे सत्प्रादृशादिति हेतुः न त्वग्रहणमात्रमित्यर्थः । द्वयमिति प्रतिज्ञा-
 र्थेनेति । प्रतिज्ञायस्यविदुत्वेन तद्विधिषो हेतुवधितु इत्यर्थः । शङ्कते ।
 अहणोति । यदर्थं प्रमाणम् । निराकरोति । न प्रमाणाभावाभावाद्वातिरे-
 काग्रहणपक्षः यस्तु योग्यप्रमाणाभावादिति विशेषहेतुः तं प्रत्याह । यत्र ८१
 तदग्रहणं । अविदुता हेतुदोषः । दण्डनस्वर्यनाभ्यमेकार्यप्रतिबन्धान-

व्यम् । न च परकीयसाधनदेवोद्गाथनमात्रात्स्वपक्षसिद्धिर्निति सिद्धान्तिनं साधनं
 पृच्छति । अथ रूपादिभ्योऽर्थान्तरे द्रव्ये किं प्रमाणमिति । यतोऽयं परो
 रूपादिभ्योऽर्थान्तरं द्रव्यं प्रत्यक्षेण विद्वानपि स्वसिद्धान्ताभ्यासाहितव्यामोहा-
 पस्मरो न तथा व्यवहरति अतोऽनेनानुमानेन स व्यवहार्यते । अस्ति हि
 सर्वेषामेव लौकिकपरीचक्षाणां ब्राह्मणस्य कमण्डनुरिति यच्च चन्दनस्य रूपा-
 दय इति व्यपदेशः । तच्च च परो रूपाद्युपलम्भमभ्युपगच्छति चन्दनोपलम्भमपि
 अन्यथा तद्बुद्ध्यभावादित्येतत्त्वन्मात्रे यत्तव्ये कथमाह तद्वद्वदिति तेनाविग-
 ञ्छामो रूपादियहेऽस्य चन्दनबुद्धिरमिमतेति । न चासौ मनोमात्रयोनिः स्मात्तौ
 ति न्याय्यम् उपपादितमेतस्याः सविकल्पिकाया इन्द्रियन्यजत्वं व्यवसायात्म-
 कपदव्याख्यानाशसरे । द्रव्यबोधकप्रमाणानि च परीक्षापत्रेण निराकरिष्यन्ते ।
 तस्मात्सिद्धमुपलभ्यत्वं चन्दनस्य व्यपदेश्यस्य सोऽयं चन्दनो विधादगोच-
 रेभ्यो रूपादिभ्यो भिन्नः स्वयमुपलभ्यस्य च समस्तेषुपलभ्यैर्व्यपदिश्यमानत्वात्
 प्रधानमपि सांख्यैर्व्यपदिश्यते प्रधानस्य रूपादय इति तन्निवृत्त्यर्थमुपलभ्य-
 स्येति । प्रधानं तु काल्पनिकं नोपलभ्यते तथाऽपि रूपादीनां मूलकारणं
 प्रधानमित्यस्ति सांख्यानां व्यपदेशोऽत उक्तमुपलभ्यैरिति । तथाऽपि रूपा-
 दीनां परस्परभिन्नानामन्योन्यं व्यपदेश्यव्यपदेशकमात्र उपपत्स्यतइत्युक्तं सम-
 स्नैरिति । अतः समस्तेभ्यो व्यपदेशकेभ्यश्चन्दनं भिन्नं भवति उपलभ्यस्यो-
 पलभ्येनेति यत्तव्ये प्रत्यक्षस्य प्रत्यक्षेणेति यच्चनं रूपाद्यगमसमयेऽनुमेयेभ्यो
 रसादिभ्यः* एकान्ततोऽव्यपदेशं व्याश्रयेयितुं न त्वस्यानुमानउपयोग इति ।
 अस्यानेकान्तिरुक्त्यमुद्गाध्य निराकरोति । सेनाचनादिभिरिति । संख्या-
 याम् असत्त्वमाशङ्क्य निराकरोति । तदसत्त्वमिति चेदिति ।
 विधीयमानं प्रतिषिध्यमानमिति यथासंख्यं निषेधस्य विध्यधीननिरूपणतया
 निषेध्यमेकत्यमहोकाय्ये तच्च संख्येत्यर्थः । ननु सन्त्वमो प्रत्ययास्ते
 ॥ द्रव्यमात्रनिवन्धना भविष्यन्ति कृतं संख्ययेत्यत आह विशि-
 ष्टारचेति । न द्रव्यान्तरित्तिनिमित्तप्रत्याख्यानेनेत्यर्थः । प्रयोगान्तरमाह ।
 ॥ तत्प्रत्ययविषयनिमित्तप्रत्ययव्यतिरेकेणेति । घटप्रत्ययस्य विषयश्च
 निमित्तं घटप्रत्ययश्च तद्व्यतिरेकेणेति तद्विशिष्टसंख्यादिप्रत्ययस्य निमित्तान्तरा-

शरमायिकी चितेरपरिणामितया सक्रमायोगात् । तस्माद् भ्रान्तिः सा च न
 तदवबुद्धेः तस्या अचेतन्यात् । नाध्यात्मनः तस्यावृत्तिकत्वात् तथात्वे परिणा-
 भायतेः । तस्मात्कृषणधनमिवात्मचेतन्यं न स्वपरोपकारीति बुद्धेः स्वाभा-
 विक् चेतन्यमास्थेयं तथा चेभ्यचेतन्ये दूषणमुक्तम् । प्रत्ययव्यवस्थया यदे-
 ककर्तृकत्वानुमानं तत्र स्यादित्यर्थः । अथ द्वयोश्चेतन्योरेका वृत्तिर्भेदाग्रहे
 ॥ तेनेककर्तृकत्वमिमानं इत्यत आह । बुद्धिबृक्षपविशिष्टायामिति । ८२ । १ ।
 बुद्धिर्बोधसाधनमिति । बुद्ध्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या मन उच्यते गन्धादिवि-
 रयतया सुषुप्ताद्यविवक्षितया चेय बुद्धिर्भाष्यमाणा निर्वेदाय कल्पतइति ।
 भाष्यकारः क्रमशः मनोतत्त्वज्ञानमवधारयन्नुत्तमसूत्रमन्यान्यपि लक्ष्णान्याह
 स्मृतीत्यादि । सुखादिप्रत्यक्षमित्यादिशब्देन विषयतयेच्छादयः सगृ-
 हीताः । इच्छादय इत्यादिशब्देन कार्यातया सुषुप्तयः सगृहीता ।
 पुन-इम् (सू. १६) ॥

अनिन्दितनिमिता अत्राहोन्द्रियनिमिता इत्यर्थः । स्मृतीत्या-
 दिभाष्यस्य धार्मिककारणात्पर्यमाह । स्मृतीति । अनेनेन्द्रियेत्यादि
 भाष्यं व्याधत्ते । धर्मादिति । इन्द्रियमतद्वेषादिव्यावृत्त्यर्थमुक्तमिन्द्रियसं-
 योगीति तथा ऽप्याकाशादीना मनस्तत्र मा भूदत उक्तं सहकारीति ।
 तथा ऽप्यालोकास्य मा भूदत उक्तं निमित्तान्तरमिति । तथा ऽप्यात्मने
 मा भूदत उक्तमध्यापीति । आविष्य भाष्यं समाधत्ते कथं पुनरिति ।
 अक्षुपादिभ्यो ऽनुत्पत्तो सत्यं क्रियात्वात् । अथ च य आत्मने विरोध-
 यास्ते सर्वेइन्द्रियजन्यमाने यथा गन्धादिप्रत्ययाः तथा ॥ विषादाध्या-
 विताः स्मृत्यादयः तस्मान्नेवीन्द्रियजन्यमानः यवं च संस्कारादिषु न काल-
 त्यप्रसङ्ग इति । सौच हेतुमाविष्य समाधत्ते । अथायुगपदिति । संपन्थि-
 भेदादिति । यदा तस्येव मनःसंयुक्तस्येन्द्रियस्य क्रमेण नीलद्रवो ऽथोः
 स्रवधन्ते तदा तत्क्रमात् क्रम इत्यर्थः । बुभुत्साहम् गृहीत्वा निद्रान्तो ऽपि
 मनःशक्तिर्योगो मा भूदत उक्तं सत्पां बुभुत्सायामयुगपद्व्यवस्थेति । ८४
 न हि किं विकाराय स्रष्टुमपि यदिति स्याद् यदेवं धाराणादिकानिोत्पत्तिर्न
 म्यात् । द्वितीयादिज्ञानेष्वपि क्षेत्र सामयोजि स्रष्टुदेव यावत्कलेष्वकरदा-
 रमयस्य सेवयोगात् । सेवयोगे वा परत्वादपि न जनयेद् अवियोगात् । न

मेव रूपदिव्यनिरिक्तग्रहणमितो गुणसमुद्राद्यतिरेकेणाग्रहणमित्यसिद्धो
हेतुरिति । एकत्रान्यन्वे प्रमाणानामुपपत्तेः एकत्रानन्यत्वे प्रमाणानाम-
१ उपपत्तेरिति । प्रकृतमुपसंहरति तस्मादिति । आत्मादीनां बुद्धिहेतूनां च-
यस्यानन्तरं हेतुमती बुद्धिलक्षणयोगेति आह वार्तिककारः । अथ बुद्धेरवस-
रप्राप्ताया इति । लक्षणं तावत्प्रकृतत्वादपदेष्टव्यमेव तदपदेशद्वारेणान्यदपि
किं चित्सूचनोद्यम् । अत एवाक्तं सूत्रमिति । अन्यच्च साध्यमतनिराकरणम् ।
यद्येक्त भाष्यकारेण । अचेतनस्य करणस्य बुद्धेरिति । इयकारेण नेदं
प्रत्याख्यानपरम् अपि तु लक्षणपरादयमर्थः प्रतीयमानो उपेक्षितश्च नोपेक्षणीय
इत्युक्तं भवति ।

बुद्धि-रम् (सू. १५) ॥ सूत्रतात्पर्यमाह । एतैरिति । पृच्छति ।
कथमिति । समानासमानजातीयव्यवच्छेदकं हि लक्षणमव्यभिचारितया पर्य-
यशब्दाश्च सकृत्समाधाधीनप्रयुक्तयः क्व नाम न संभवन्ति तस्मान्नेन लक्षणमिति
भाष्यः । उत्तरं व्यवच्छेदेति । ननु व्यभिचारसंभवेन व्यवच्छेदकमयुक्तमन-
आह एतैरचेति । सकृतो हि द्वेधा सर्वजनीनो यथा गौरिति गोजातीयस्य
यावत्कः । प्रादेयिकश्च यथा चेन्न इति पुरुषमेवस्य । तत्र सार्वजनीनः शत्रोति
व्यवच्छेदबुद्धिं भाषयितुं तद्विषययोगाक्तमेतेश्चेति । उपपत्तिसामर्थ्यादिति
भाष्यात्प्रयत्नं व्याचष्टे । पर्यायेति । अचेतनस्येत्यादि भाष्यं तद्व्याचष्टे ।
१ ८ ॥ आहुर्बुद्धेरिति । बुद्धिः किञ्चैगुणविकारः वैगुण्यं चाचेतनमित्यचेतनं
केवलमिन्द्रियप्रणानिकया ऽयौकारेण परिधमते चितिशक्तिरवापरिधमिनी
नित्यचेतनस्यत्वमाया तस्याः सन्निधानादयस्कान्तमविरुद्धा बुद्धिस्तत्प्रतिवि-
म्योद्भासिता चेन्नन्यरूपतामापन्नेयायांकारपरित्यागा ऽये चेतयते तेन यो ऽसौ
नोनाकारः परिधमो बुद्धेः स धानलक्षणा धनिरित्युच्यते । आत्मप्रतिवि-
म्यस्य तु बुद्धिमत्त्वान्तस्य यो बुद्ध्याकारनोन्मथन्धः स आत्मनो व्यापार-
इयोपनिधिआत्मनो धनिरित्याख्यायते तद्विदं बुद्धितत्त्वं जडप्रकृतितया
१ अनुमपव्यभिचयं स्वयनप्रकाशं चेतन्यमातंसंबन्धमवच्छेदनायापत्या प्रकाशने
प्रकाशयति चायंनिनि तत्रिराकरणाय पर्यायोपन्यासः । नात्मपूनेरुप-
पद्येत्या ऽस्मि बुद्धिः नापि बुद्धिशुचिर्ज्ञानमन्यदिति । अयमभि-
धः । ॥ तावद्बुद्धिरात्मव्यापारवतिरिन्दात्रिय मातंसंबन्धमवच्छेदनायापत्या प्रकाशने

धारमाधिको चितेरपरिणामितया सत्प्रमायोगात् । तस्माद् भ्रान्तिः सा च न तावद्बुद्धेः तस्या अचेतन्यात् । नाप्यात्मनः तस्यावृत्तिकत्वात् तथात्वे परिणामादने । तस्मात्कृष्णधनमिवात्मचेतन्यं न स्वपरोपकारीति बुद्धेः स्वाभाविकं चेतन्यमास्थेयं तथा चोपपत्तेरन्ये दूषणमुक्तम् । प्रत्यक्षव्यवस्थया गदे-
ककृतृकत्वानुमानं तत्र स्यादित्यर्थः । अथ द्वयोश्चेतनयोरेका पृथग्भेदापेक्षो
वा तेनैककृतृकत्वमिममत्र इत्यत आह । बुद्धिश्चैवविशिष्टायांमिति । ८२ । १
बुद्धिर्ज्ञानसाधनमिति । बुद्ध्याते इनेनेति व्युत्पत्त्या मन उच्यते गन्धादिवि
षयतया सुखदुःखविषयतया चैव बुद्धिर्भाज्यमाना निर्वेदाय कल्पतइति ।
माप्यकारः क्रमशः मनोसंज्ञसूक्ष्मयतारमन्तुसूक्ष्मन्यान्वि लक्षणाभ्याह
स्मृतीत्यादि । सुखादिप्रत्यक्षमित्यादिशब्देन विषयतयेच्छादयः सगु-
होताः । इच्छादय इत्यादिशब्देन कार्यातया सुखादयः सगुहोता ।
पुण-हन् (सू. १३) ॥

अनिन्दित्यनिमित्तं अभाह्येन्द्रियनिमित्तं इत्यर्थः । स्मृतीत्या-
दिभाष्यस्य वार्तिककारस्तात्पर्यमाह । स्मृतीति । अनेनेन्द्रिये यादि
भाष्य आधत्ते । यस्मादिति । इन्द्रियतत्त्वादिष्वप्यन्यत्रैवमुक्तमिन्द्रियस-
मेतीति तथा इत्याकाशादीनां मनसस्य मा भूदत उक्तं सहकारीति ।
तथा इत्यालेकस्य मा भूदत उक्तं निमित्तान्तरमिति । तथा इत्यात्मने
मा भूदत उक्तं सन्धापीति । आविष्य भाष्य समाधत्ते कथं पुनरिति ।
वधुरादिभ्योऽनुत्पत्तौ सत्या क्रियात्वात् । अथ च य आत्मने विशेषगु-
णास्ते सर्वेइन्द्रियजन्यमाने यथा गन्धादिप्रत्ययाः तथा च विवादाध्या-
मिताः स्मृत्यादयः तस्मात्तेषां इन्द्रियजन्यतः यत्र च स्वकारादिषु न करण-
त्यप्रमह इति । येष हेतुभाषिण्य समाधत्ते । स्यापुनपदिति । संपन्धि-
भेदादिति । यदा तस्येव मनःसंज्ञस्येन्द्रियस्य क्रमेण नीलादयो र्द्योः
संज्ञयन्ते तदा तत्कामात् क्रम इत्यर्थः । बुद्ध्याक्रमं गृहीत्वा निदान्ते ऽपि
मनःपरित्यागे मा भूदत उक्तं सत्यां बुद्धरसायामपुनपदग्रहणं इति । ८४
न हि किं चित्करणं स्वदृष्ट्यापि यदिति स्याद् यद्येव भाष्यार्थादिकथनोपनिर्न
स्यात् । द्वितीयादिप्रायेष्वपि सैव सामर्थ्याति सङ्गदेव ग्राहकत्वनेव्यकरणा-
त्पमयेष्वप्येवायोगात् । येष्वेव वा येषां वा न ज्ञानेदं अविशेषात् । =

च कर्तुरप्ययं क्रमकारिताधर्मः स ह्यनेकरूपणाधिष्ठानेन युगपन्नानाकार्य्याणि करोति युगपन्मात्रवशो गच्छति पठति वहति चाचार्य्यस्य कमण्डलुमिति तस्मात्सर्वमवदातम् । तद्विदमपि मनःस्मृत्यादिसाधनतया भाव्यमानं निर्वेदाय कल्पतइति सिद्धम् । क्रमप्राप्ता त्विति भाष्यम् । प्रवृत्तिलक्षणमवतारयितुं मनसो ऽपि प्रवृत्तिर्देयेनीया न चाप्रतिपादिते मनसि यस्या दयेयितुमिति मनसो ऽनन्तरत्वं प्रवृत्तेरित्यर्थः ।

प्रवृ-श्मः (सू. १७) ॥ आरम्भः प्रवृत्तिः सा द्विधा ज्ञानहेतुः क्रियाहेतुश्च । तत्र या ज्ञानोत्पादद्वारेण पुण्यपापहेतुः सा वाङ्मप्रवृत्तिः वागिति च ज्ञापकहेतुत्वनवयं तेन मनसा इष्टदेवताद्यनुचिन्तनं चक्षुरादिभिः साध्यसाधुदयेनादि सूचितं भवति क्रियाहेतुर्देवी कार्यानिमिता मनोनिमिता चेति । तदेतद्वा-
६ त्तिकारो विभजते । शरीरेणेति । ननु प्रवृत्तेर्जन्महेतुत्वमुक्तं द्वितीयसूत्रे न चेयं क्षणिका सती आमुष्मिकं जन्म साधयितुमर्हति तस्माद् द्वितीयसूत्रव्याघात इति चेदयति । क्षणिकत्वादिते परिहरति नेति । प्रयोज्यव्यापारपूर्वकत्वेन प्रयोजकव्यापारनिरूपणात् प्रवृत्त्यनन्तरं दोषलक्षणम् ।

प्रव-पाः (सू. १८) ॥ रागद्वेषो हि मोहप्रभयोः पुरुषं प्रवर्तमानं प्रवर्तयतः तयोर्धर्मः प्रवर्तना सा च मोहेकायंसमवायः सावद्वयं रागादियः स्यन्दते यावदस्य मोहेऽवर्ततइति । प्रत्यात्मवेदनीया इति चेदभाष्यं तस्यार्थः लक्षणं खन्यनुमानं न च प्रत्यात्मवेदनीयेषु समानासमानजातीष्वध्यावृत्तेषु स्फुटतरेषु तद्युक्तमिति भावः । परिहारभाष्यं कर्मलक्षणा इति । तस्यार्थः स्वरूपतः स्फुटत्वे ऽपि न निर्वेदविषयतया स्फुटता तया चेह प्रयोजनं प्रवर्तनाप्रत्ययेन चेते निर्वेदविषयाः सा च प्रवृत्त्या कार्य्येण लक्ष्यतइति कर्मलक्षणा इत्युक्तम् । यतः कर्मणा प्रवृत्त्या प्रवर्तकरागादियुक्ताः पुरुषा लक्ष्यन्ते ऽतो रागादीनां प्रवर्तनाप्रत्ययमपि सचितं भवति । यदुक्तं भवतीति स्वरूपमात्रं रागादीनामुक्तं भवति न तु प्रवर्तनाप्रत्ययमपि तेषामित्यर्थः । तदेतत्प्रत्यये वार्तिककारः प्रश्नपूर्वकं व्याचष्टे का पुनरिति । अथशो ऽप्यतन्त्यः । सा पुनरियं प्रवर्तना प्रवर्तकानां दोषाणां व्यापारः कथं गम्यते
१८ दोषा हि गम्यन्ते न तु तेषां प्रवृत्तिहेतुत्वमपेक्ष्यर्थः । एतत् प्रत्यात्ममिति ।

स्वपरात्मनोऽर्थेयासंख्यं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां मोहेकार्यसमाधौ हि रागादीनां
मानसप्रत्यक्षवेदनीय इत्यर्थः । उद्वेगक्रमणं प्रेत्यमायं लक्षयति ।

पुन-वः (सू. १६) ॥ सत्यनिकायः प्राणिनिकायः । नन्वात्मनो नोत्पत्तिः
संभरति नित्यत्वादित्यत आह भाष्यकारः उत्पन्नस्य संबद्धस्येति । तदेत-
द्वातिरुकारो व्याचष्टे । पूर्व्वेति । पुनर्यहणमिति पुनरित्यभ्यासमाह तथा चाना- ८६
दिता मूढिता भवति । तदेतद्वातिरुकात् द्वितीयसूत्रे कृतव्याख्यानम् । पूर्व्वोभ्य-
स्तसूत्रे आयमर्थे उपपादयिष्यते । आजरजरीभाव* इत्यागमभाषया ऽस्यार्थसा-
गमिकत्वं सूचयति क्रियामित्युपसर्पणमपसर्पण चेत्यर्थः । यद्यपि शरीरेन्द्रियबु-
द्धिषु छदुःखभोगानिरिक्तं मोक्षमुख्यभिन्नं फलं नास्ति ते च यथायोगं पूर्वं लक्षिता-
स्तेन च रूपेण निर्वेदोपयोगिनस्तथा ऽपि प्रवृत्तिदोषजनितत्वेनापि रूपेणामी
निर्वेदोपयोगिन इति तेन रूपेण लक्ष्यते ।

प्रवृ-त्तम् (सू. २०) ॥ अथ च प्रवृत्तिजनित इति वक्तव्ये दोषग्रहणं
न केवलं प्रवृत्तिं प्रति दोषाणां हेतुमाधौ ऽपि तु प्रवृत्तिकार्यं सुखदुःखे अपि प्रतीति-
दर्शनायम् । दोषसलिलासक्त्यायां यत्तु आत्मभूमौ धर्माधर्मबीजे सुखदुःखे
जनयतः मान्यया । न चास्ति संभ्रमो न तत्र हृष्यति तच्च तस्य सुखं न च
तद् द्वेष्टि तच्च तस्य दुःखमिति । सूत्रे ऽर्थग्रहणं मोक्षमुख्यफलाधरोपायं भाष्ये
च निष्ठा समाप्तिः सा च प्रलये ऽप्यस्तीत्यत उक्तं पर्यवसानमिति ।
अवसानमावमन्ति न पुनः परितः पुनरपि सर्वदानोपादानयोर्भाषादित्यर्थः ।
सुखोऽर्थं वार्तिरुम् । नानुक्ते शरीरादौ तेषां दुःखत्वं शक्यं लक्षयितुमिति
तल्लक्षणेभ्यः परमिदं दुःखलक्षणम् ।

बाध-त्तम् (सू. २१) ॥ अथ च बाधनेति बाधनाविषयां बुद्धिं लक्षयति
तेन बाधना ॥ तदनुषङ्गिणश्च शरीरादयो गौणमुख्यभावेन लक्षिता भवन्ति ।
सैव हि बाधनाबुद्धिर्दुःखे मुख्या शरीरादौ गौणीति । अत्रमेविरिति प्रत्ययो निर्वे-
दः वक्षितया योगिनः स्वयमुपलभन्ते स्वयमुपनतेषु विषयेषु चेत्तावीन्यमुपेक्षा-
बुद्धिर्वैराग्यं लक्षणशब्द इति वार्तिरुम् । अनुषङ्गश्च संबन्धः स च बाधनायां
विषयविषयिभावः शरीरादिपूतः । के सिद्धिरुक्तमन्या मन्यन्ते न दुःखं नामा-
स्ति स्वरूपत इति तावत्राचिकीर्षुराह स्वरूपतस्तु दुःखमिति । विरुत्पत्तौ ८७ ।

- १० त्रिषेव । अभावफलत्वप्रसङ्गादिति । यद्यप्युपातदुरितक्षयहेतवो ऽपि धर्मोः सन्ति तथा ऽप्यधिकोत्कर्षशालित्वाद्विफलानां दर्शयैर्वाभासादीनां सहस्रसंघत्स रपर्यन्तानां त्रिधायकेभ्यो घटनेभ्यो भावफलस्य धर्मो गम्यते भावस्यैवोत्कर्षशालित्वादिति । क्रमप्राप्तमपवर्गलक्षणमवतारयति भाष्यकारः यत्र त्विति ।
- तद-र्गः (सू २२) ॥ तद्वित्पन्नन्तरं गौणमुल्लेखमेदमित्रं तु ख परामृश-
तीत्याह भाष्यकारस्तेन दुःखेनेति । मुख्यमेव दुःखमिति भ्रमो मा भूदत आह ।
जन्ममेति । अनेन जायमाना दुःखशब्देन सर्वे शरीरादय उच्यन्तइत्युक्तं
मयति अभयमिति । पुनःससारमयाभाजमाह अभय च ब्रह्मेति असकृद-
भययुते । ये तु ब्रह्मेय नामरूपप्रपञ्चात्मना परिणमतइत्याहुस्तान् प्रत्याह
अजरमिति । सर्वात्मना परिणामेकदेशेन वा । पूर्वस्मिन् कल्पे सर्वात्मना
ब्रह्मणो ऽन्यथात्याद् विनाशप्रसङ्गः । एकदेशपरिणामे तु सावयवत्वेन घटा-
दियदनित्यत्वप्रसङ्ग इति सूक्तमजरमिति । वेनाशिका, प्राहुः प्रदीपस्येव त्रि-
धाय मोक्षः तस्य चेतस इति तान् प्रत्याह असृत्पुपदमिति । यतदुपपाद-
यिष्यते वार्तिककारः । तदेतद्भाष्यं वार्तिककारो व्याचष्टे । तेनेति । आत्य-
न्तिकप्रवृत्त्य मद्वाप्रलयावस्थानिशृङ्खलम् । अत्र भाष्यं नित्यं सुखमात्मन
इत्यादि तस्यार्थः । विज्ञानमानन्द ब्रह्मेति सामानाधिकरण्ययुतेः ब्रह्म-
स्यभावं मुखं तथा च ब्रह्मणो नित्यत्वात् तदपि नित्यमित्यर्थः । आत्मन
इति पृष्टी राहो गिर इतिप्रन्मन्तया । तदेतद्भाष्यं व्याचष्टे । आत्यन्तिकी-
ति । तेषामित्यादि भाष्यं व्याचष्टे । तद्येति । अचानुमानमुपन्यस्यातिप्रस-
ङ्गेन निराकरोति नेति । अथात्मनि तु खमेक नित्यं वेच्छति तथाह अनैका-
१० न्तिकता वा । नित्यस्याभिव्यक्तिरित्यादिभाष्यं व्याचष्टे नित्यमिति ।
अप्रमत्तमिच्छाः सुखं सायदात्मनो गुणो नात्मा । उपपादितो हि गुणगुणि-
नोर्भेदः यत्र विज्ञानमप्यात्मगुणः न तदवयवप्रयत्नीभ्यो ध्यानशक्तिभ्यो ऽनुद-
यश्रयधर्मो मयितुमर्हति आ

न चात्मेय तत्त्वभावः सुषुप्त्यानुपपत्तेः अचेतयत्रेव हि सुषुप्त इत्युच्यते ।
 न च तदा विषयगूढं स्वनिष्ठमात्मचेतनमित्युक्तं तदवस्थामेदस्य सुषु-
 प्त्यतिथेन स्वशान्तिकस्येव स्मरणप्रसङ्गात् । सुखं च न ज्ञानजातीयमित्युप-
 पादितं प्रत्यक्षमूढे । न च किं विदपि स्वयंप्रकाशमिति चतुर्थे निवेदयि-
 ष्यते । तदेव व्यपस्थिते दूषणं भाष्यवार्तिकोक्तं दूषणं यथा ऽपमात्मनः
 संयोग इति । संसारावस्थायां तावदपमात्मनः संयोगो धर्म निमित्तमपे-
 क्षमाणः सुखज्ञानमकार्षीत् । यदि तु मुक्तयवस्थायां तदनपेक्ष एव सुखज्ञानं
 करोति ह्यन रुपादिज्ञानेषु इन्द्रियान्तराण्यपि नापेक्षेतेति भावः । शङ्कते
 योगजैति । न धर्मं विषयमात्रपेक्षां ब्रूमो येन रुपादिष्वपि ज्ञानमुत्पादये- ६८
 दपि तु संसारावस्थायां यत्सुखज्ञानायानेनापेक्षितं तदपेक्षते धर्मरश्च तदा
 तेनापेक्षित इति मुक्तयवस्थायामपि धर्ममेषापेक्षते यथाशब्दं विशेषो यदयं
 योगश्च इति । तथा च न रुपादिज्ञानप्रसङ्ग इति । शङ्कते नित्यो ऽसाविति ।
 निराकरोति योगेति । ननु त्वन्मते यथा सुषुप्त्यवेदनं जिह्वासितमेवमस्म-
 न्मतेपि सुषुप्त्यवेदनज्ञानाय घटिष्यतइत्यत आह न धार्यं सुरामिति ।
 अस्मन्मते हि दुःखज्ञानाद्येऽतदनुपपत्तं सुखं जिह्वासितं नित्यं तु सुखं
 सर्वदुःखनिर्मुक्तं सत्तु दुःखज्ञानाय जिह्वासितं मयतीत्यर्थः । न केच-
 लमानुकूल्यात्प्रतिबन्धकत्वं नास्ति शरीरादीनां प्रत्युत मुक्तयवस्थायामपि
 कल्पनीया इत्याह । नित्यं शरीरादीति । सिद्धान्तिनां वचनमनुमाप्य
 देशयति* । प्रमाणाभावादित्युक्तं तच्च नेति । शास्त्रेण हि मोक्षसा-
 धने लोकः प्रवर्तनीयः अप्रवर्तनीयश्च प्रवर्तनीयः इष्टार्थो च प्रवर्तने तत्सा-
 धने सुखं चेष्टमिति सुखात्मको मोक्ष इत्यर्थः । मोक्षं लोकप्रवृत्तिरनेकान्तिक-
 त्वेन संग्रहहेतुरिति परिहरति । न प्रवृत्तीति । स्यादेतद् मुष्यासंभवेन गोप-
 माशीयते सुषुप्त्यदृशे सुप्ते मुष्यो मातृम्नु दुःखनिवृत्तौ तस्माच्चित्त्यानन्द
 य एव मोक्ष इत्यत आह यदि पुनरिति । संवशापकः संप्र्यानप्रवृत्तौ योगो ६० ।
 धर्माधर्मौ तावदात्मनि वार्यायिकौ न त्यजिद्याकचिती । तौ च योनिराने-
 वासक्तेन यता शक्तौ योगेन तेन न सक्तेन य हि सत्तत्त्वेषु तेषु विषयेषु

पातमुपात मुञ्जानस्यक्त त्यक्त चोपाददानं ससारात्त मुच्यते तस्मादय
 रगो बन्धनमिति समाज्ञातस्तद्विवन्धना च प्रवृत्तिः परिहर्तव्या अन्यथा
 न नित्यसुखानुधारणजनितेयं तृष्णापिशाची लब्धप्रसरा विषयसुखेष्वपि
 त्यासन्नेषु पुरुष प्रवर्तयन्ती मोक्षमस्य सुदूर प्रतिविषेदिति मनगपि
 प्रसरो ऽस्या न दातव्यः । तस्मान्नित्यानन्दप्रतिपादकश्रुतिरात्यन्तिके दुःख-
 विषयेगे भाक्तीति युक्तमिति भावः । चोदयति । यद्यपीति । रागबद्-
 १०२ पस्यापि प्रसरो न दातव्यः तस्य च त्वया प्रसरो दत्त इति तुल्यो दोष
 इति । परिहरति नाप्रतिकूलत्वात् । यथा नित्यसुखोपादान मोक्षप्रतिकू-
 लया सतया प्रतिकूल नैरमात्यन्तिकदुःखहान द्वेपानुपक्त द्वेष क्रोधो मन्दु-
 रित्यनर्थान्तर ज्वलनात्मको हि स भवति नैव वैराग्यमलप्रत्ययो हि स
 एत्यप्रतिकूल दुःखहानमित्यर्थः । तदनेन नित्यं सुखमात्मनो व्यज्यते
 मोक्ष इत्यादि तस्मिन् प्रहीणे नास्य नित्यसुखरागः प्रतिकूलो
 भवतीत्येवमन्त भाष्यजात व्याख्यात बोद्धव्यम् । यद्येवमित्यादेर्भाष्यस्या-
 यमर्थः । श्व वैराग्येण मोक्षमावस्य प्रवृत्तो सत्या प्रसक्तस्य यदि नित्य सुख
 भवति काम भवतु मा भूदुभयोरपि पक्षयोर्ज्ञातरागप्रवृत्तो न मोक्षाधिगमो
 विकल्पते न सद्विधो भवतीत्यर्थः । वैनाशिकाना मोक्षमुपन्यस्यति चित्तं
 मुच्यतइति । ससारी हि मुच्यते रागादयस्तद्वेतवः न चात्मनि नित्ये
 रागादयः ससार कर्तुमुत्सहन्ते नित्यत्यागिकार्य्यत्वेन तादवस्य्यादुपनेया-
 ऽपनेयाभावात् । यथा ऽऽहुर्वेषातपाभ्या किं व्योम्नश्चर्मण्यस्ति तयो फलम् ।
 चर्मोपमश्चेत्सो ऽनित्यः यतुल्यश्चेदसत्फलः । चित्तं तु कार्य्ये रागादिवशा-
 त्ससारी तद्विद्योगात्त मुच्यतइति युक्तमित्यर्थः । देयमनुप्यादिजातिर्गतिस्त
 चोत्पति । तदेतद्रूपयति नायन्नत इति । क्षणिकत्वाच्चित्तस्य जन्म विनाश-
 प्रयोजनमेव जन्मानन्तरमेव विनाश इति क्षणस्यामेयत्वेनोपनेयापनेयाभा-
 वात् । स्वरसभङ्गित्याच्च वैयर्थ्यमित्यर्थः । शङ्कते सन्ततेरिति । अनादिः
 खनु कार्य्यकारणप्रवाहरूपं बुद्धीना सन्ततिः स चात्मसाक्षात्कारोन्मू-
 लितसमासनक्लेशजालस्य नियर्तते निवृत्तिश्चेदमेव तस्या यतत्सन्तानव-
 ०२ र्तिनश्चेतमो ऽनागतस्यानुत्पाद इति भावः । निराकरोति । न तस्याश-
 पपत्वात् । उष्णस्यानुत्पादो न शस्यः नापि सन्ताननिवृत्तिः शस्या कर्तुं-

मन्त्यक्षणानुपपत्तेः । स ह्यन्त्यक्षः किं चिदारभते न वा । आरम्भे नान्त्य
इति न कार्यकारणप्रवाहनिवृत्तिः प्रवाहश्च सन्तान इति न सन्ताननिवृत्तिः ।
आनारम्भे तस्यासामर्थ्येनासत्त्वात्ततः पूर्वं सर्वेष्वक्षणा असन्तः स्युरिति
कस्योच्छेद इति भावः । शङ्कते अनागतानुत्पाद इति । तथा सत्यनाग- ६१
तानुत्पादलक्षणायां क्रियाकारित्वादन्त्यक्षोपपत्तिरिति भावः । निराकरोति ।
अनागतेति । प्रागभावात्तानादित्वादिति भावः । पृच्छति । तर्हि कस्येति ।
नित्यस्यानुपकार्यत्वादुपनेयापनेयामात्र इति भावः । उत्तरं च इति । यथा
चाक्षणिकस्यैवोपकार्यत्वं तथा क्षणमङ्गमङ्गलपदादियवति इति सिद्धम् ।
संशयलक्षणावतारपरं भाष्यं स्यान्नवत एव तर्हीति । तस्यार्थः स्यान्नं क्रमः
तद्वत् एव तर्हि इदानीमिति क्व चित्पाठः । स्यान्नवत एव तर्हीति । तर्हि
तदानीमुद्वेगसमये क्रमवतः संशयस्य प्रमेयानन्तरमुद्वेगस्य प्रमेयलक्षणानन्तरं
स्यान्नं क्रमो लक्षणस्येत्यर्थः । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे प्रमेयेति । एतदेव
स्फुटयति । येति । स्यान्नं क्रमग्रहणेन व्याख्यातं मत्वर्थश्च प्राप्तिग्रहणेन ।

समा-यः (सू. २३) ॥ अथ च विमर्षः संशय इति संशयसामान्यलक्षणं
तत्र च संशय इति लक्षणनिर्देशो विमर्ष इति लक्षणपदम् । यस्मिन् धर्मिणि
विरोधिनानायायमर्थो विमर्षः किं प्यदिति ज्ञानम् । तदनेनासमानजातीयेभ्यः
प्रमाणादिभ्यः समानजातीयेभ्यश्च त्रिष्यंयादिभ्यः संशयो नियतिर्नो
मयति । समानेत्यादीनि तु बीजि विशेषलक्षणानि । तेषु विमर्षः संशय इत्य-
नुवर्तनीयम् । अथ त्रिंशद्विंशोऽयमर्थो विमर्षविशिष्टः संशयो लक्षणपदं समानध-
र्मोपपत्तेरनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरिति बीजि प्रत्येकं शेषैः पदेरूपेतानि लक्षणा-
नीति । तदेतद्वद् धार्मिककारः तत्र समानेति । त्रिविध एवेति । ये
पञ्चविधमाववते ते निराकृताः । तदनवधारणं ज्ञानं संशय इति संशयसामान्यलक्षणपरं भाष्यं व्याचष्टे तत्र विषयस्वरूपेति । प्रत्ययोऽनवधार-
णात्मकश्चेति । आक्षेपपरिहारो प्रथमसूत्रपद व्याख्यातो । प्रत्ययशब्दस्य
निरवयवजन्यमभ्युपेत्य व्याख्यानं प्रतीयते इति परमार्थतन्मु प्रत्ययशब्दे
ज्ञानपर्यायः ज्ञानत्वं तु सामान्यं संशयादिष्वप्यस्तीति न विरोध इति ।
समानधर्मोपपत्तेरिति व्याचष्टे समानेति । त्रिकल्पार्थमिति किं पुनरिति ।
कसादिति । साक्षात्तद् दृश्ये संशयं गुणं यत्र कस्मात्तु करोतीति प्रस्तावः । ॥ २०

३ समाधत्ते न साधारणेति । यादृशं सत्त्वाप्रचयपरिमाणभेदयोगि परिमाण
 स्थानुपहरयोस्तादृशमस्यापि पुरोर्ज्ञानेनो द्वयस्य परिमाण तस्मात्सदृशपरि-
 माणधर्मस्य धर्मिण उपपत्तिरित्यर्थः । महत्त्वदीर्घत्वसामान्यघट्टर्मयोगस्तु
 सन्नपि न सशयकारणम् । असादृश्ये तदाग्रे ऽपि सशयाभावादिति भावः ।
 स्यादेतत् । उपपत्तिः सत्ता न च सदृशो धर्मः सत्तामात्रेण सशये हेतुः अपि
 तूपलब्धः न चोपलब्धेर्वाचकमवाप्ति पदमित्यत आह तस्योपपत्तिर-
 ध्यवसाय इति । यद्यप्ययमुपपत्तिशब्दः सत्तावचनस्तत्परश्च तथा ऽपि
 पदान्तरसमभिध्याहारादपगम्यते सत्तामात्रमिधाने ऽपि तदुपलब्धिर्विधिति
 तेति । त्रिपयत्रिपयोरभेदत्रिपयस्य सामानाधिकरण्यामुपपत्तिरुपलब्धिरिति ।
 पृच्छति कस्मादिति । अस्मदायते हि शब्दप्रयोगे किमित्यथाचक प्रयोक्त्या-
 महइत्यर्थः । उत्तरमनुक्तमपीति* । विशेषापेक्ष इति विशेषस्यापेक्षोच्यते ।
 अपेक्षशब्दश्च यदापीच्छाया धर्नते तथापीह जिघृक्षाया वाक्यसामर्थ्यात् ।
 न च सा सशयस्य हेतुः तस्याः सशये सति भावात् । तस्माद्विशेषापेक्षया
 जिघृक्षालक्षणेह विशेषयोः पुरोर्ज्ञानेनोस्तु सादृश्यात्स्मरणे सत्यग्रहण लक्षणीय
 यथा गङ्गाशब्दस्तीर स्वस्रद्धमेव लक्षयति न तु तीरमात्रमेव ध्रुमुन्धया ऽपि
 स्मर्यमाणमेरागृह्यमाण स्रद्ध लक्षणीय न त्वगृह्यमाणमात्रम् । अनेनेनाभिप्रा-
 येण वक्ष्यति भाष्यकारः विशेषस्मृत्यपेक्ष इति । तस्माद्विशेषग्रहणप्रतिषेधात्
 सामान्यज्ञानमभ्यनुज्ञात भवतीति भावः । परिहारान्तरमाह अथ वेति ।
 स्यादेतत् । उपपत्तिशब्दः सत्तावचनश्चोपलब्धिवचनश्च तथा च विनिगम-
 नाया को हेतुरित्यत आह यः पुनरिति । नन्यभाषः प्रमाणालम्बन उक्त-
 स्तत्कथ न विरोध इत्यत उक्त स्वतन्त्रमिति । अथ वा सत्तायाचको ऽप्य-
 यमुपपत्तिशब्दः स्याभिधेयत्रिपयामुपलब्धि लक्षणीयस्याह त्रिपयशब्देनेति ।
 न चेयमलौकिकी लक्षणेत्याह लौकिकमिति । यथा धूमो न सत्तामात्रेण
 हेतुस्तयोक्त प्रागिति । एकदेशिनामुपसत्त्वानामुपन्यस्यति अव्यवच्छेदेति ।
 ३ ते हि मन्यन्ते व्यापच्छेदहेतुरपि धर्मः समानो भवति यथा कृत-
 कृत्यं साध्यधर्मिणि शब्दे दृष्टान्तधर्मिणि च घटादौ समानमिति । चाद्ये

* मुद्रितयार्तिके पु ५ ८५ । य ८ यत्प्रातिरिक्तं अनुगम्यतीति चापवादः ।

† अथ वाप्यर्थोक्तिरिति मु १० पु अपवादः ।

नित्यत्वसंशयहेतुरपि त्वनित्यत्वस्यायोगं साध्यधर्मिण व्यच्छिनति तस्मा-
 दव्यवच्छेदहेतोरिति वक्तव्यमित्यर्थः । तदेतद् वक्तव्यं दूषयति न समा- ६३
 नेति । समानो हि धर्मः प्रतिसंबन्धनमपेक्षते केनेति संशयपदेन च स्ववि-
 शयोपस्थापकेन वरस्वरविरोधनावुपस्थितौ तेन साम्यां समान इति गम्यते ।
 तेन विषधितसज्जातीयवृत्तित्वे सति अन्यजातीयवृत्तिरेव गम्यते न चेदं
 कृतकत्वं तस्मान्न वक्तव्यमव्यवच्छेदहेतोरिति । समानशब्दाद्यैः सादृश्यं
 तत्र नास्तीत्यर्थः । अपेक्षोपलब्धौत्यादिपदद्वयं शङ्कापूर्वकं ज्ञानमपि
 सोऽयं साधारण इति । उपलब्ध्यनुपलब्धौ न व्यवतिष्ठते इति शिरःपा-
 य्यादीनामुपलब्धिवर्तककोटरादेरनुपलब्धिः पुरुषस्य साधकं प्रमाणं तद्विषय-
 शिरःपाय्यादेरनुपलब्धिवर्तककोटरादेरुपलब्धिः पुरुषस्य बाधकप्रमाणं तद्वि-
 पुरुष यथायमिति वा इदंतया व्यवतिष्ठते इदंतानियेधेन वा नायं पुरुष
 इति नेदंतया व्यवतिष्ठते तदभावे व्यवस्था । तदनेन साधकबाधकप्रमाणा-
 भावे दर्शितः । विशेषाभावायां चेति विशेषस्मृतिर्दर्शिता । विमर्षपूर्वकं समस्त-
 मित्ययधारयति । किमिदमिति । तत्रैकपदपरिग्रहे दोषमाह यदि स-
 मानेति । विशेषः शिरःपाय्यादिः विशिष्यते ह्यनेन पुरुषः स्थायोरिति
 अनुपलब्धसामान्यस्यापि क्व विदुषस्तद्व्यनुपलब्ध्याव्यवस्थास्तीति । यथा सप्रमे-
 रसे दशमे द्वये । न हि तत्र साधकं बाधकं वा ऽस्ति प्रमाणाणां च संशयः
 विशेषावेव इत्येतावतीति । तद्यथा हस्तिर्न दृष्ट्वा तत्संबन्धिनैः स्तूषाह-
 स्तिप्रकोः स्मरति न च तत्र संदिग्धे एकद्विपदपरिग्रहे दोषमाह एवं स-
 मानेति । नेदोलाद्याहृदो हि गच्छन् विदूरे आरोहपरिणहवद्वस्तुदग्नेन
 सत्यपि च साधकबाधकप्रमाणाभावे विशेषस्मृत्यभावाज्ञा इति वा नाग इति
 वा न संदिग्धे एवमुपलब्ध्यनुपलब्ध्याव्यवस्थाते विशेषावेव इति च पदद्वये
 विधीयमाने अन्यतः स्मर्यमाणाद्विशेषात्सदृशधर्मवति धर्मिण्यनुपलब्ध्यात्वे
 संशयः स्याद् अस्ति हि तदा विशेषस्मृतिः साधकबाधकप्रमाणाभावश्च न
 धर्त्यनुपलब्ध्यामाने समानधर्मं धर्मिणि तद्गता वक्तव्यकोटरादयो वा शिरः-
 पाय्यादयो वा शङ्क्यग्राहा इति यदा ऽयं द्रष्टेति । यदा स्वल्पं दृष्ट्वा प्रतिपु- ६४ ।
 रद्वुरोद्वेदपुलकिताभिर्मन्दमलग्नाह्वानन्दोत्पन्नललितलास्यशालिनीभिः शाखा-

भिर्मधुमदमुदितमधुषमालागुञ्जितवल्लकीवाद्यमनोहराभिर्मतपुंस्कोकिलकलवि-
 पञ्चमानपञ्चमाभिराव्यसङ्गीतकं सहकारतरुमालोक्त्याथ विदूरवती कुञ्ज-
 रसदृशचर्मवन्तमनुभवति तदा ऽस्यास्ति समानधर्मोपलब्धिरस्ति च कतिपय-
 रूपविशेषस्मृतिर्न तु साधकबाधकप्रमाणाभाव इति न संशेते । कतिपयव्यत्या-
 श्रयत्वं सहकारत्यादेर्विशेषस्याल्पविषयत्वम् आरोहपरिणाहादेस्तु बहुव्या-
 पित्वं महाविषयत्वं नानाशायमर्पणं च विरुद्धाशायमर्पणं तदनेन स्थाणुपुरु-
 पयोरित्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । पश्चात्त्रित्युपपत्तिविशरणं विशेषं बुभुत्स-
 मान इति । विशेषापेक्ष इत्यस्य विशरणं किं स्वित्ति विमर्षविशरणम् । स्यादे-
 तत् संशयोत्तरकाला बुभुत्सेति कथं बुभुत्समानः संशेतइत्यत उक्तं भाष्य-
 कृता समानमनयोरिति । विशेषापेक्षाशब्देनेच्छाशक्तिना ऽगृह्यमाणविशेष-
 स्मरणं लक्षितमिति भावः । सेयं साधकबाधकप्रमाणानुपपत्तेः सत्या समानधर्मो-
 पलब्धिविनश्यदवस्था विशेषस्मृत्या सहाविनश्यदवस्था एकस्मिन् क्षणे सती
 संशयज्ञानस्य हेतुरिति सिद्धम् । विषदपरिग्रहमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्य-
 चापि योजयति । एतेनेति । द्वे द्वित्वे नेकीकृत्याद्यानन्तरयोरिति द्रष्टव्यम् ।
 अनेकधर्मोपपत्तेरित्यत्र भाष्यकृता व्याख्यां यहीतुमेकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य
 दूषयति अनेकेति । शब्दे हि संयोगजः संयोगजत्व हि कार्ये द्वये गुणे च
 रूपादौ शरीरादिक्रियायां चास्तीति द्वयगुणकर्मणां समानं तस्मादनेकस्य
 धर्मश्चरितार्थः । एवं शब्दगतो ऽनेको ऽपि धर्मः समानतयेव द्वयव्यादिसंदे-
 हहेतुः त्रिषु संयोगजत्वं साधारण सत्त्वादिना निर्विमलस्य निर्गुणत्वं गुणकर्म-
 णोः । एवं चणिकृत्वं द्वयगुणकर्मणामिति समानधर्मोपपत्त्या गतार्थमित्यर्थः ।
 = पृच्छति । अयेति । भाष्यकृद्वाक्ययोत्तरम् असाधारण इति । पुनः पृच्छति
 कयमिति । समासपदशब्देन तदेकदेशो ऽनेकशब्दे । लक्ष्यते समासगतेना-
 नेकशब्देनेत्यर्थः । उत्तरं समानेति । एतदुक्तं भवति यतो ऽनेकस्मात्समाना-
 समानजातीयोऽपि स्यादयं व्याप्यतेत्यति अतो ऽनेकापादानकव्यावृत्तिहेतुत्वात्
 क्षणाय ऽनेक इत्युच्यते । तदनेन समानजातीयमसमानजातीयं चाने-
 कमिति भाष्यं तस्माद्विशेष इत्यध्याहृत्य व्याख्यातम् । अध्याहृतविशेषपद-
 विशरणं विशेषको धर्म इति । सवन्धसामान्यविश्रवणं यद्वि तस्यानेकस्येति

लक्षणावीजान्तरमाह तस्य चानेकस्येति । निवर्त्यनिवर्तकसंबन्धेनानेकशब्देन धर्मो लक्ष्यतइत्यर्थः । तदनेन त्रिनेत्राध्याहारं समानजातीयमसमानजातीयं चानेकं तस्य धर्मो निवर्तकतयेति व्याख्यातम् । न त्वच समासप्रान्तिः कर्तव्या दर्शयिष्यति बहुव्रीहिमिहैव धार्तिककारः । तदनेन लक्षणावीजद्वयोपन्यसेनासाधारणो धर्म इति सहणकवाक्यं व्याख्यातम् । प्रकारान्तरेणानेकधर्मपद व्याचष्टे एकानेकेति । एक चानेक च तदुभयमनेक तदित्यनेकस्य प्रत्ययहेतुर्धर्मो ज्ञेयधर्मः भेदाभेदप्रत्ययहेतुरित्यर्थः । विभागजत्वं विभागजानां शब्दानामन्योन्यस्याभेदप्रत्ययहेतुः तदितरेभ्यश्च भेदप्रत्ययहेतुरिति तदिदमाह यतो विभागजन्यत्वादेव प्रत्ययो भवतीदं विभागजं शब्दजातमेकम् इदं च ततो ज्ञ्यदनेकं मित्रं तच्च य एवेकप्रत्ययहेतुर्धर्मो भेदप्रत्ययहेतुः स एवानेकप्रत्ययहेतुर्धर्मो ज्ञेयधर्मो भेदप्रत्ययहेतुर्बिभेदः । जात्यभिप्राय चेकवचनं सदादिर्हं धर्मो द्रव्यगुणकर्मणामभेदप्रत्ययहेतुः सामान्यादिभ्यश्च शब्दं निर्बिभर्षति तदिदमाह यतः सदादेरेव प्रत्ययो भवतीदमेक यतश्च विभागजत्वादेव प्रत्ययो भवतीदमनेकमिति तस्मात्सिद्धमेकं चानेकं चानेकमिति तत्प्रत्ययहेतुसुपचारेणानेक इति । तदिदमुदाहृत्य व्याख्यातम् । अत्रोदाहरणमाह यथेति । द्रव्यादिकोटिचयविशेषे सशयप्रदर्शनायमुक्त सामान्यविशेषसमवायेभ्य इति । सदनित्यं द्रव्यवत्काय्यकारणं सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः तेनानेन सदादिना निर्बिभक्तस्य पृथक्कृतस्येत्यर्थः ।

स्यादेतत् । यद्येन सहचरितं दृष्टं तत्तु चिद्विद्यमानं तस्मादयतद्वि-
कहेनापि संशयान्तरनिश्चायमात्रसंशयहेतुर्भवति यथा समानो धर्मः असा-
धारणस्तु धर्मो विभागजत्वं नर्ते शब्दात् क्व चित्पृथिव्यादो वा उत्प्रेषणादो
गन्धादो वा दृष्ट इति कथं स्मारयेद् अस्मारयन् वा कथं संशयं जनयेत् ।
तस्मात्को ज्ञं भवेदित्यतो धर्मादिति चिन्नासामात्रमुत्पादयेद् न त्वयं
दायं वेति सशयमित्यत आह न हीति । कस्मात्त दृष्टमित्यत आह सर्वत्रासं-
भवात् । न हि द्रव्यादेर्विभागतो जन्म समयति तदन्यव्यतिरेकाननु-
विधानादित्यर्थः । नन्वत योजकं न संशयहेतुरित्यत आह विभागजत्वम् ।
सशय करोति सर्वतोव्याचूर्तेरिति । अपमर्थः । यद्यपि विभाग-

भिर्मधुमदमुदितमधुपमालागुञ्जितवलकीवाद्यमनूहराभिर्मतपुंस्कोकिलकलवि-
 पञ्च्यमानपञ्चमाभिरारब्धसङ्गीतक सहकारतरुमालोक्त्वाथ विदूरवर्ती कुञ्ज-
 रसदृशधर्मवन्तमनुभवति तदा ऽस्यास्ति समानधर्मोपलब्धिरस्ति च करितरु-
 रूपविशेषस्मृतिर्न तु साधकबाधकप्रमाणाभाय इति न संशेते । कतिपयव्यत्या-
 श्रयत्वं सहकारत्वादेर्विशेषस्याल्पविषयत्वम् आरोहपरिणाहादेस्तु बहुव्या-
 पित्व महाश्रियत्वं नानाधर्मपर्येण च विरुद्धाद्यधर्मपर्येण तदनेन स्थाणुपुरु-
 पयोरित्यादि भाष्यं व्याख्यातम् । पश्चात्त्रित्युपपत्तिविवरण विशेषं युमुत्स-
 मान इति । विशेषापेक्ष इत्यस्य विवरण किं स्थितिं विमर्षविवरणम् । स्यादे-
 तत् संशयोत्तरकाला युमुत्सेति कथं युमुत्समानः संशेतइत्यत उक्तं भाष्य-
 कृता समानमनयोरिति । विशेषापेक्षाशब्देनेच्छावाचिना ऽगृह्यमाणविशेष-
 स्मरण लक्षितमिति भावः । सेय साधकबाधकप्रमाणानुपपत्तेः सत्या समानधर्मो-
 पलब्धिर्विनश्यदवस्था विशेषस्मृत्या सहजिनश्यदवस्था एकस्मिन् क्षणे सती
 संशयज्ञानस्य हेतुरिति सिद्धम् । त्रिपदपरिग्रहमनेकधर्मोपपत्तेर्विप्रतिपत्तेरित्य-
 चापि योजयति । एतेनेति । द्वे द्वित्वे नेकीकृत्याद्यानन्तरयोरिति दृष्टव्यम् ।
 अनेकधर्मोपपत्तेरित्यत्र भाष्यकृता व्याख्यां गृहीतुमेकदेशिव्याख्यानमुपन्यस्य
 दूषयति अनेकेति । शब्दे हि संयोगजः संयोगजस्य हि कार्यं द्रव्ये गुणे च
 रूपदो शरीरादिक्रियायां चास्तीति द्रव्यगुणकर्मणां समानं तस्मादनेकस्य
 धर्मश्चरितार्थः । एवं शब्दगतो ऽनेको ऽपि धर्मः समानतमेव द्रव्यत्वादिसदे-
 हहेतुः त्रिषु संयोगजत्वं साधारण सत्यादिना निर्विभक्तस्य निर्गुणस्य गुणकर्म-
 योः । एव क्षणिकस्य द्रव्यगुणकर्मणामिति समानधर्मोपपत्त्या गतार्थमित्यर्थः ।

८ पृच्छति । अथेति । भाष्यकृद्वाक्ययोत्तरम् असाधारण इति । पुनः पृच्छति
 कथमिति । समासपदशब्देन तदेकदेशो ऽनेकशब्दे । लक्ष्यते समासगतेना-
 नेकशब्देनेत्यर्थः । उत्तरं समानेति । एतदुक्तं भवति यतो ऽनेकस्मात्समाना-
 समानजातीयादेव स्वाश्रयं व्यावर्तयति अतो ऽनेकापादानरुच्यावृत्तिहेतुत्वात्
 क्षणया ऽनेक इत्युच्यते । तदनेन समानजातीयमसमानजातीयं चाने-
 कमिति भाष्यं तस्माद्विशेष इत्यध्याहृत्य व्याख्यातम् । अध्याहृतविशेषपद-
 विवरण विशेषको धर्मे इति । सन्नन्धसामान्यविधिवया यद्गो तस्यानेकस्येति

लक्षणावीजान्तरमाह तस्य चानेकस्येति । निवर्त्यनिवर्तकसद्वन्धेनानेकश- ६५
ब्देन धर्मो लक्ष्यतइत्यर्थः । तदनेन विनेवाध्याहार समानजातीयमस-
मानजातीयं चानेकं तस्य धर्मो निवर्तकतयेति व्याख्यातम् । न त्व-
च समासभ्रान्तिः कर्तव्या दर्शयिष्यति बहुव्रीहिमिहैव यार्तिककारः । तदनेन
लक्षणावीजद्वयोपन्यासेनासाधारणो धर्म इति ग्रहणकवाक्य व्याख्यातम् ।
प्रकारान्तरेणानेकधर्मपद व्याचष्टे एकानेकेति । एक चानेक च तदुभयमनेक
तदेतस्यानेकस्य प्रत्यग्रहेतुधर्मो ऽनेकधर्मः भेदाभेदप्रत्यग्रहेतुरित्यर्थः ।
विभागजत्व विभागजाना शब्दानामन्योन्यस्याभेदप्रत्यग्रहेतुः तदितरेभ्यश्च
भेदप्रत्यग्रहेतुरिति तदिदमाह यतो विभागजन्यत्वादेव प्रत्ययो भवतीदं
विभागज शब्दजातमेकम् इदं च ततो ऽन्यदनेकं भिन्नं तत्र य एवेकप्रत्य-
ग्रहेतुर्धर्मो भेदप्रत्यग्रहेतुः स एवानेकप्रत्यग्रहेतुर्धर्मो ऽनेकधर्मो भेदप्रत्यग्र-
हेतुर्विशेषः । जात्यभिप्राय चैक्यचन सदादिर्हि धर्मो द्रव्यगुणकर्मणामभेदप्रत्य-
ग्रहेतुः सामान्यादिभ्यश्च शब्द निर्बन्धमिति तदिदमाह यतः सदादेरेव प्रत्य-
ग्रो भवतीदमेक यतश्च विभागजत्वादेव प्रत्ययो भवतीदमनेकमिति तस्मान्नि-
द्धमेक चानेक चानेकमिति तत्प्रत्यग्रहेतुरुपचारेणानेक इति । तदिदमुद्वाप्य
व्याख्यातम् । अत्रोदाहरणमाह धयेति । द्रव्यादिकोटिषयविशेषे सशयप्र-
दर्शनार्थमुक्त सामान्यविशेषसमवायेभ्य इति । सदनित्य द्रव्यवत्कार्य
कारण सामान्यविशेषवदिति द्रव्यगुणकर्मणामविशेषः तेनानेन सदादिना
निर्बन्धतस्य पृथक्कृतस्येत्यर्थः ।

स्यादितत् । यद्येन सहचरितं दृष्टं तत्तच्छ चिद्वृत्त्यमानं तत्स्मारयत्तद्वि-
रुद्धेनापि स्वन्यादानिश्चाययत्सशयहेतुर्भवेति यथा समानो धर्मो असा-
धारणस्तु धर्मो विभागजत्व नतं शब्दात् क्व चित्पृथिव्यादेः वा उत्क्षेपणादेः
गन्धादेः वा दृष्टं इति कथं स्मारयेद् अस्मारयन् वा कथं सशयं जनयेत् ।
तस्मात्को ऽयं भवेदित्यतो धर्मोदिति जिघासामाचमुत्पादयेद् न त्वय
याय वेति सशयमित्यत आह न हीति । कस्मान्न दृष्टमित्यत आह सर्वत्रासं-
भवात् । न हि द्रव्यादेर्विभागतो जन्म भवति तदन्वयव्यतिरेकाननु-
विधानादित्यर्थः । नन्वत एवेति न सशयहेतुरित्यत आह विभागजत्वम् ।
सशयं करोति सर्वतोऽन्यावृत्तेरिति । अयमर्थः । यद्यपि विभाग-

चत्वं न द्रव्यादेः क्व विद्वष्टं तथा ऽपि तद्व्यतिरेकः प्रत्येकं द्रव्यादेः
 दृष्टं इति विभागक्षत्वेन सदाद्यविशेषणान् शब्दे द्रव्यकर्मभ्यां व्यावर्त-
 मानः किं गुणः गुणकर्मभ्यां व्यावर्तमानः किं द्रव्यं गुणद्रव्याभ्यां वर्त-
 मानः किं कर्मेति व्यतिरेकमुखेन ततस्तस्मादयन् असाधारणो धर्मो भवति
 संशयकारणमिति । देशयति ननु चेति । अयममिषन्धिः । वंशे पाठ्यमाने
 वंशदलयोः क्रिया ततस्तयोर्मियो विभागः ततो वंशदलाद्वरुद्धनभोभाग-
 विभागः सो ऽयं विभागो विभागो न वंशदलकर्मजः अथयवक्रिया त-
 दवरुद्धनभोभागविभागजनिका द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनकत्वेन
 व्याप्रा विकसत्कमलकुड्मले दृष्टा । न हि तच्च मुकुलिताद्विकसिकमलमन्यत् ।
 आकुञ्चितप्रसारिताङ्गुलिकरतलयमत्त्वेन प्रत्यभिज्ञायमानत्वात् । वंशदलक्रिया
 ऽपि चेत्तदृशी नूनमनया ऽपि द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनिकया
 भवितव्यं तथा च द्रव्यं कार्यमपि न नश्येत् तस्मान्नानया वंशदलाका-
 शविभागो जनयितव्यः न चान्यदस्य कारणं संभवति । तस्माद्वंशदलक्रि-
 याजनितो दलयोर्विभागः । कार्यैकाग्र्येणमवेतः तदवरुद्धाकाशप्रदेशविभाग-
 स्यात्समवायिकारणमेवित्यः एवं च गुणः शब्दो विभागक्षत्वाद् विभागज-
 विभागवदिति विभागक्षत्वं गुणत्वनिश्चयहेतुरिति सिद्धं भवति । परिहरति
 अनभ्युपगतविभागजविभागस्य एतद्विभागक्षत्वेव संशयकारणं भवति ।
 अनभ्युपगमबीजं च कुतः पुनरेतदेवमवगतं पद्वपचावयवक्रिया विभागद्वयज-
 निकेति । विभागद्वयकर्मकल्पनायां प्रमाणाभावादिति चेद् हन्त वंशदलयोरपि
 तुल्यम् । ननूतं द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्विविभागजनकं स्यात् कर्म ततश्च
 द्रव्यनाशो न स्यादिति । अथ विपर्ययः कस्मान्न भवतीति वंशदलद्वय-
 क्रियेय विभागद्वयजनिका पद्वपचावयवक्रिया त्ववयवविभागजनिका तदव-
 यवाकाशविभागस्त्ववयवविभागजन्या यदि च पद्वपचावयवक्रिया समयज-
 निका भवेद् वंशदलक्रियेय द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्वि- विभागं जनये-
 दिति । न चान्यतरत्र विभागविषययोगवदानिश्चयकर्मप्रमाणाभावरत्वं तुल्यः
 तस्मात्पद्वपचावयवक्रियाविभागजनकत्वसंदेहादशक्यनिश्चयो व्याप्यव्याप-
 कमायः । क्रियावेनक्षण्यात् स्वहेतुयैलक्षण्यान्मनः कार्यस्य विभागस्य
 यैलक्षण्यं स्यात् । गदेको द्रव्यारम्भकसंयोगाप्रतिद्वन्द्वी अप्रतिद्वन्द्वी चेत्तरः

तथा ऽपि चेत्तद्वैतलक्षणं क्रियाया अभ्युपगन्तव्यं यदेका विभागमेकं जनयति अन्या तु विभागद्वयमिति । तस्मादेतदुदाहरणवलेन न विभागजविभागसिद्धिः । यत्स्वहस्तिकमौनन्तरमहस्तिकविभागो हस्ततहविभागः शरीरतहविभागश्च दृश्यते तत्राहस्तिकविभागमहस्तिक्याथवा क्रिया करोतु हस्ततहविभागस्तु न यत्ता जनयितु तस्याः स्वाश्रयसमवायात् स्वाश्रयसमवेतकार्यजनने च क्रियायाः सामर्थ्यवधारणात् । तस्मादहस्तादितहविभागः क्रियातो ऽसंभयत्रहस्तितहविभागमेष कार्यैकार्थसमवायलक्षणप्रत्यासत्त्या निमित्तीकरोतीति विभागजविभागसिद्धिं मन्यते तं प्रत्याह यः पुनरिति । अस्तु वा विभागजो विभागः तथा ऽपि विभागजस्यमीदृशमसाधारणमेवेत्यत आह अस्तु चेति । अस्तु तस्याभ्युपगतविभागजविभागस्यापि विभागजत्वमसाधारण विशिष्टं तदेव दर्शयति विभागजेति । यद्व्यमाने हि यथे शब्दोत्पत्तौ वंशदलयोर्विभागो निमित्तकारणं यददलायहस्ताकाशविभागस्तस्यसमवाधिकारणं न तु मेर्याकाशसयोगवद् वंशदलाकाशसंयोगो ऽसमवाधिकारणं भवितुमर्हति । तथा हि प्रयोगः यो ऽयं वंशदलविभागनिमित्तः शब्दः स निमित्तसमानजातीयासमवाधिकारणजन्यः तदसाधारणनिमित्तजन्यत्वाद् यो यः शब्दो यदसाधारणनिमित्तजन्मा स सर्वस्तज्जातीयासमवाधिकारणजन्यः यथा मेरीदण्डसयोगनिमित्तः शब्दो मेर्याकाशसयोगासमवाधिकारणकः तथा चार्थतन्मातया । तदेवं वंशदलविभागस्तद्व्यजन्मना वंशदलाकाशविभागेनासमवाधिकारणेन जनितः शब्दः । तदेव विभागजविभागासमवाधिकारणकत्वं शब्दस्य तदपि यदाहस्तिक्याकाशविभागजहस्ताकाशविभागासमवाधिकारणे कायाकाशविभागे ऽस्ति तथा ऽपि कारणमात्रविभागजविभागासमवाधिकारणकत्वादिति हेतुभाष्यकारेण विभागजत्वादित्यनेन सूचितः । न चाहस्तिक्याकाशविभागपूर्वकः कायाकाशविभाग एवं स हि कारणकारणविभागपूर्वको न तु कारणमात्रविभागपूर्वकः तदिदमुक्तं विभागजविभागासमवाधिकारणकः शब्दो नान्यः पदार्थ इति । ननु सहचरितो दृष्टः स्मारयन् विशेषसंशयहेतुर्भवति न तु यो व्याधृतः तेनासाहचर्यमिति शङ्कामपनेतुं भाष्यकारीयमुत्तरमाह तुल्यजातीयेति । यदापि व्यतिरेकमुत्प्रेनासाधारणः शक्तः स्मार-

६५

६६

यितुं तथा ऽपि भाष्योक्तमप्युक्तं यत्खलु सदादिरूपसंपन्नं विशेषतत्समानजा-
 तीयेभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यश्च व्यावृत्तं यथा पृथिवी द्रव्यम् । अवादिभ्यश्च
 द्रव्यान्तरेभ्यो गुणकर्मभ्यश्च विजातीयेभ्यो गन्धवत्त्वेन व्यावृत्तं द्रव्यजाती-
 यमेवं रूपत्वेन रूपं गुणः उत्क्षेपणत्वेनोत्क्षेपणं कर्म तथाविधः शब्दः
 सदादिरूपसम्पन्नो विभागजत्वेन समानासमानजातीयेभ्यो विशिष्यते तस्मा-
 द्भवति द्रव्यं गुणः कर्म चेति संशय इति । पूर्वव्याख्यानतो ऽनेकशब्देनासा-
 धारधर्मो लक्ष्यतइत्युक्तं संप्रति समानशब्दपर्यालोचनया ऽप्यनेकशब्दो ऽसा-
 धारणे धर्तते लक्षणयैवेत्याह समानधर्मस्य संशयकारणत्वेनोपयो-
 गाद्वेति । समानं हि प्रतियोगितया ऽसमानं बुद्धौ सन्निधापयति तच्च द्वय-
 स्यापि समानशब्देन अत्यर्थोभ्यामुपातस्य समानधर्मस्यासमानस्य च
 समानस्य संशयकारणत्वेनोपयोगादिति योजना । पृच्छति कस्मादिति ।
 अस्मदायते शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहइति भावः । उत्तरं
 नैवमिति । असाधारणो हि धर्मो व्यतिरेकमुखेन संशयहेतुः स चानेकस्मा-
 द्ज्ञाप्यया सिध्यति सा च लाघणिकानेकपदाधीना नासमानपदाल्लभ्यतइति
 प्रयोजनवद्भाषाणिकपदोपादानम् । लक्षणैव चेयमनेकस्माद्ज्ञाप्यतो ऽनेकधर्म इति
 विग्रहेण निर्वर्ण्यतइति । अभ्युपगमाच्चमाह लाघवं चेति । असाधारणस्य
 संशयकारणत्वे व्यावृत्तिः प्रयोजिकेति मन्वानश्चोदयति यद्यनेकेति । परि-
 हरति नैव दोष इति । व्यभिचाराव्यभिचारो हि संशयनिर्णययोः प्रयोजको
 नान्वयव्यतिरेकमात्रमित्यर्थः । चोदयति यदि तर्हीति । सपचासपचसाधारण्यं
 हि हेतोर्व्यभिचारः स चेत्संशयस्य कारणं हन्त समानधर्मोपपत्तिरेव सर्वत्र
 संशयकारणमिति कृतमनेकग्रहणेनेत्यर्थः । परिहरति सत्यमिति । सत्यं सप-
 चासपचसाधारण्यं हि हेतोर्व्यभिचारः स च संशयस्य प्रयोजकः तथा ऽप्ये-
 कस्यान्वयः साधारणो ऽपरस्य व्यतिरेक इत्येतावतोऽप्युपादानमित्यर्थः ।
 उग्रमनेकधर्मोपपत्तेरिति स्वमते व्याख्याय परमतव्याख्यानं दूषयितुमुपन्य-
 स्यति नन इति । नित्यः शब्दः श्रावणत्वाच् शब्दत्ववदित्येकः पञ्चरूपोप-
 पन्नो ऽव्यभिचारी हेतुः अनित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्यपरः पञ्चरूपो-
 , पपन्नो ऽव्यभिचारी हेतुरिति । तदुपपत्तिस्तदयुक्तमिति । न ह्यव्यभिचारिणो
 पञ्चरूपोपपन्नावित्यर्थः । न चायं प्रतिवादिनः प्रयोगो ऽपि युक्तः विरुद्धशब्द-

स्याथो विरुद्धार्थ इति स्वहृपमनयोर्विरुद्धं परस्परभावश्चित्यर्थः । विशेषदर्शनादुपजात इति । संशयस्य हि विशेषादर्शनं जनक विशेषदर्शनं च निवर्तकमिति स चेत् त्वन्यते निवर्तकादुत्पद्येताऽव्यभिचारहेतुजनितान्विशेषदर्शनात्तास्य निवृत्तिः स्यादित्यर्थः । न च यदा निवर्तकमस्यास्ति तदा जनकमपीत्याह न हि विशेषदर्शने सतीति ।

स्यादेतत् । प्रत्यक्षमेव स यथार्थं गकार इत्याकारं प्रत्यभिज्ञासमाज्ञातं शब्दस्य स्योमानमाकलयत् तावत्कालं स्थिरं चेन्न कः पश्चाद्वाशयिष्यतीति नित्यत्वं परिच्छेत्स्यतीत्यत आह नायमर्थः प्रत्यक्षस्य विषयः । तदेव हि प्रत्यक्षं संशयस्य निवर्तकं यदनन्यथासिद्धं यथोपपत्त्याहि घट्टे । इदं तु सादृश्येनापि संभवात्स्यमेवेदं च संशयोच्छेदायात्मनित्यर्थः । मा भूत्प्रत्यक्षस्य विषयो भवति त्वागमस्य नो खलु क्षणिकः शब्दो ऽर्थप्रत्यायने समर्थः तस्यान्वयव्यतिरेककालानवस्थायिनो ऽशक्यसमयत्वेनार्थप्रतिपत्तेरुपपत्तेः । तस्माद्यद्यापि साक्षात्प्रत्यक्षो ऽयमिदं त्वागमो नाभिधत्ते तथा ऽपि त्रिविधसंगतैरर्थप्रत्यक्षं कुर्वन्नात्मनो नित्यतामाक्षिपन्नित्यताविषयो भवति यथा ऽऽहुर्नित्यस्तु सादृश्येनस्य परार्थत्वादित्यत आह नागमविषयः । यद्यपि धर्मव्यक्तयः क्षणिकाः तथा ऽपि स्वत्वसामान्यविशेषगत्याद्युपहिता गगदिव्यक्तय इव गेत्वाद्युपधानाः शक्यसंकेता इति न नित्यतामाक्षिपत्यागम इत्यर्थः । भवतु किं नो बाध्यतइति । न खलु चन्द्रमसः परभागे हरिणसदृशत्वावसदेहः शक्यः कदा चित्पुच्छेतुमस्मदादीनामित्यर्थः । कथं न बाध्यतइति । सन्दिग्धनित्यानित्यभावे शब्दे कृतकत्वं दृष्टमिति नानित्यत्वेन स्वभावतः प्रतिबद्धं तथा च न बुद्ध्यादीनामनित्यत्वं साधयितुमर्हतीत्यर्थः । सर्वमिति । कृतकत्वं प्रयत्नानन्तरीयकत्वप्रत्ययभेदभेदित्यादित्यर्थः । सर्वं चानुमानमिति । यदि च पञ्चगुणो ऽपि हेतुः संशयकारणं सर्वमनुमानमेवमिति सर्वमप्रमाणं स्यादित्यर्थः । वेनाशिकाः प्राहुर्नित्यासंभवादिति । न बाधापरिज्ञानादिति । बाधविषयापरिज्ञानादित्यर्थः । स्वदेशे ६८ । परोत्यतिप्रतिबन्धकत्वं सप्रतिघटत्वं न सौभान्तिकमते हि रूपं सप्रतिघमिष्यते मूले च नित्ये गवेति अनित्य गवेति वा ऽभिलाषो नोपपद्येत स्यादुरेवेति

वा पुरुष भवेति वा ऽमिलापः । चेदयति नैवं भविष्यतीति । मा भूदमि-
लाप इत्यर्थः । परिहरति व्याहृतमिति । स शयैक्यन्येनाह ननु चेति । तदेव
पञ्चरूपोपपन्नयोर्हेत्योरेक्य समावेशाभाव उक्तः । यदि पुनरसत्प्रतिपक्षत्वरूप-
रहितयोरेक्य समवेो ऽङ्गीक्रियते तथा च सशयहेतुत्वमित्यभिप्रायेण शङ्कते
अथ कृतकत्वेति । निराकरोति तथा ऽपीति । प्रत्येक सत्प्रतिपक्षत्व मिति-
तयोस्त्यसाधारणस्य तादृशो ऽन्यथादर्शनादित्यर्थः । तत्किमिदानीं सत्प्रति-
पक्षतया कृतकत्वमसाधनमेव शङ्कानित्यस्ये तथा च बहु व्याहृतं स्यादि-
त्याशयान् पृच्छति यदा पुनरेवंभूताविति । उत्तर तदा तयोरिति ।
ननु कृतकत्वस्य साध्यत्वात् श्रावणत्वस्य च सिद्धत्वात् प्रथमभाषिना
नित्यानुमानेन सिद्धाङ्गकेनापहतत्रिषय चरमभाषिसाध्याङ्गकमनित्यानुमान-
मेव बाध्यतामित्यत आह यन्नरच कियमाण इति । सिद्धमपि श्रावणत्व-
मनुनासिकत्वाद्यनित्यधर्मसाधारणतया सत्यमिचारं सन्नित्यत्वस्य साधन
न भवेनुमहतीति । कृतकत्वस्य तु पाञ्चरूप्य नित्यत्वस्य च प्रमाणबाधन-
मुपपादयिष्यतइत्यर्थः । विप्रतिपत्तेरित्यस्य व्याख्यानं विप्रतिपत्तेरिति ।
यद्यपि त्रिकट्ठा प्रतिपत्तिर्ज्ञान विप्रतिपत्तिः तथा ऽपि तस्या याद्विप्रतिपादित-
ताया अत्यन्तपरोक्षत्वात्प्रशयकारणत्वानुपपत्तेः स्वकाय्ये प्रवाद लक्षयतीत्य-
र्थः । अथ भाष्यकार उपलब्ध्यव्यवस्थाया अनुपलब्ध्यव्यवस्थायाश्च पृथक् सश-
यकारणस्य भत्वा समानधर्मोपपत्तेरित्यनेन गतार्थता परिहरन्नाह स्म पूर्वः
समानो ऽनेकरथेत्यादि । तदुपन्यस्य धार्मिककारो दूषयति तत्रैति । नो ननु
समानानेकधर्मोपलब्धौ सत्या सत्या च विशेषस्पृते साधकबाधकप्रमाणा-
सद्भावे सशयो भवतीत्युक्तं तस्मान्नोपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थौ पृथक् सशय-
कारणे इति । विशेषमपि दूषयति । समान इति । ननु यदि नास्ति
भेदः तत्किमिदानीं सर्वेषां चातृम्यस्याविशेषेण ज्ञातव्यमपि सशयका-
रणानां समानानेक*विप्रतिपत्तीनामभेदस्तथा च पृथगुपादानयेयमर्थमित्यत
८ आह समानानेकधर्मयोरिति । पुनरचेदयति समानधर्मः सर्व एवा-
पमिति । अयमभिधान्धिः असाधारणो ह्यदृष्टपूर्वः क्व चिदपि न सशय
कनुमुत्सहते यत्पुनरसाधारणस्य सशयहेतुत्वेनोपपादितं भाष्यकृता

तत्समानमेव न त्वसाधारणं यथा ऽऽहुः । अन्यो ऽसाधारणो धर्मस्त-
द्वना ऽन्यो च दृश्यते । सर्वसाधारणी सा चेद्रिष्टा संशयकारणम् । ततः साधा-
रणस्यैव सिद्धा संशयहेतुता । यच्च धार्मिककारणे सर्वव्यावृत्त्या ऽसाधारणस्य
संशयकारणत्वमुक्तं तथापि तदभावस्य साधारणस्य संशयहेतुत्वं किमाया-
तमसाधारणस्य । यथा ऽऽहुः सर्वतो ऽस्य निवृत्तत्वादभावात्संशयो यदि ।
अनन्यवृत्तिकूपस्य ततो ऽसाधारणस्य किमिति । विप्रतिपत्तिरपि विरुद्धहेतु-
द्वयसमुत्था एकस्मिन् संशयकारणं विरुद्धहेतुद्वयसमावेशश्चासाधारण एव
स च साधारणे निविशतइति सूक्तं सर्वं यथायं समानधर्मं गवामिधीयतइति ।
परिहरति न सूत्रार्थापरिज्ञानादिनि । न घटं सर्वत्र साधारणमपवा- १००
मीमहे अव्यव्यतिरेकव्यभिचारवक्तृगतत्वमेदमात्रमाद्विगमाणाः कारणमे-
देन विविधं संशयमात्रमहइत्यर्थः । धार्मिककारो भाष्यकारमतमुपन्यास्य
दूषयति अपरे पुनरिति । साधकवाचकप्रमाणाभावरहितं यद्यपि न संशय-
कारणमुक्तमित्यर्थः । अपि चेत्तयोः पृथक् संशयकारणत्वे ऽतिप्रसङ्गाद्विशेषपूर्वे
न प्रवर्तते लोकः तथा च लोकविरोध इति दर्शयति उपलब्ध्यनुपलब्ध्यो-
र्द्विविध्यावेति । न चास्य क्व विद्वास्वाधो निःशङ्कता न चानभ्यासदशापन्ने
उपलब्ध्यनुपलब्ध्यव्यवस्थायाः संशय इति वाच्यम् । अनभ्यासदशापन्नं हि दूरा-
द्विज्ञाने उपलब्ध्यव्यवस्थाया अपि न नागो नगो वेति संशयः किं तु किशुक-
कुसुमनिघयो वा उपवृद्धो वेति अत्र समानधर्मोपपत्तिरेव कारणमितरसाहिता
रथमयोगानुपलब्ध्यभावादपि न संशयो विना समानधर्मोदिदर्शनेमित्युक्तम् ।
विकल्प्य दूषणान्तरमाह येषां चेति । सामयीभेदेन भेदे वैविध्यं संशयस्य
सामयीनिवेशिकारणभेदेन तु न पञ्चविधो ऽपि त्वनेकविध इत्यर्थः । समाना-
नेकधर्मोपपत्तेरित्यत्र पृथीतत्पुरुष मत्या ऽऽक्षिपति समानधर्मग्रहणादिति ।
बहुव्रीहिं मत्या समाधत्ते अर्थं परिहार इति । अथेति । कस्तासौ विशेष-
यचेति किशिशेयः अनुपलब्ध्यपूर्वो विशेषो ऽस्य इत्यर्थः । उपलब्ध्यपूर्वायां
व्यक्तौ संशये तद्गता विशेषाः सुस्पृषिताः सज्जालीयव्यतयन्तरसंशये त्वन्यग-
तास्ते सामान्यद्वारेणोपलब्ध्या यवेति । सामान्यप्रत्यक्षादिति । सामान्यवा- १०३
नेव सामान्यः यथा सामान्यो ऽयं धर्मस्तेतुर्नृपायामिति । सामान्यरचासौ प्रत्य-
क्षश्चेति धर्मो तथोक्तः अव्यवस्थितविशेषतयं साधकवाचकप्रमाणाभावर-

त्यर्थः । बौद्धाभिमत सशयलक्षणमुपन्यस्यति अन्ये त्विति । गूढाभिप्राये दूष-
यति तैरपीति । अविदिताभिप्रायः शङ्कते धर्मी चेदिति । दूषणवादी स्वाभिप्रा-
यमुद्घाटयति । यदि तावदिति । बौद्धानां हि राद्धान्ते न रूपादिधर्माश्रयः
कश्चिदस्ति धर्मी ततश्च सिद्धान्तव्याकोपः । यदि त्वाह भवतु राद्धान्तव्या-
कोपः ॥ हि शास्त्राश्रये वाद इति तथापि दोषान्तरमाह धर्मधर्मिणोरचेति ।
अथाप्यस्मद्विशेषेति । समानानेकधर्मपदवद्बुद्धीहिरित्यर्थः । सामान्यशब्दो हि
भवितरि दृष्टो यथा सामान्यार्थसमुत्थाने जिमागस्तु समः स्मृत इति भावः ।
व्यर्थं चाभिधानमिति । सामान्यविशेषतद्वदभ्युपगमे ऽपि तद्वत्ते । ऽश्रवणात्
साधर्म्यस्य सामान्यस्य विशेष इति गम्येत न च सामान्यस्य विशेष इति
विशद्वायमभिधान स्यादित्यर्थः । विशेषिकलक्षणे हि विशेषाप्रत्यक्षादित्यनेन
साधकसाधकप्रमाणाभावे दर्शितः इह त्वसौ यत्तव्यः तस्मान्नून बौद्धल-
क्षणमित्याह उपलब्धीत्यादि । यदि च साधर्म्यदर्शनादित्यनेनान्वयमात्र-
व्यभिचारो ऽभिमतो बौद्धेन ततो ऽनेकधर्मदर्शनादिति यत्तव्यमिति । तदेवं
सामान्यलक्षणमेक बीणि च विशेषलक्षणानीति स्थितम् । तदेतानि चत्वारि
लक्षणानि पुञ्जीकृत्य विचारयति समानेति । यदि तावत्संशयसामान्यल-
क्षणे स्थिते बीणि विशेषलक्षणानि ततः सशयत्वेनापगृहीतानां वयाणां
परस्परव्यवच्छेदकमात्रं लक्षणं यत्तव्यं ततः समानानेकधर्मोपपत्तेर्विप्रति-
पत्तेरित्येतावन्मात्रं यत्तव्यं कृतमत्र शेषेण तन्मात्रादेय परस्परव्यवच्छेद-
सिद्धेः । तस्मात्परस्परव्यवच्छेदमनपेक्ष्य सशयकारणकथनपरमेतत्सूत्रं तथा
चान्यान्यपि सशयकारणानि सन्तीति तान्यपि यत्तव्यानि यदा खल्वयमा-
त्मनः शमादौ सशेते किमह चन्दनवनितादिसन्निधाने रक्ते विरज्ये वेति
सो ऽयमस्यात्मनः सन्निकर्षजन्मा सशयः अन्तरस्य शमादेर्विषयस्येति समा-
धत्ते अस्तु तावदिति । यदापि तावन्मात्रेण समानजातीयव्यवच्छेदसिद्धिः
तथा ऽपि विजातीयव्याधर्तनाय सामान्यलक्षणमनुवर्तनीयं तथा च प्रतिप-
त्तिगौरवं स्यादिति तल्लाघवाय शेषापेक्षा युक्ता । आत्मनः सन्निकर्षादयस्त्व-
त्यन्तासाधारणा विजातीयव्यवच्छेदाद्यापि नालमिति नोपाता इति भावः । यथ
सशयकारणावधारणादर्थ्यात्सशयमेदावधारणमित्युक्तं सप्रति कारणविशेषेण
२ सशयस्वरूपमेवोच्यतइत्याह स्वरूपनिर्देशो वेति । विप्रतिपन्नो ऽपि

पुरुषः सदिग्धवत्प्रतिपाद्य एवेति मनवानश्चेदयति संशयवदिति । विप्र- १०५ । ४
तिपन्नो न शिष्यः किं तु जल्पवितण्डाभ्या शिष्यता नीत्वा सान्दिग्ध एव
प्रतिपाद्यतइत्यभिप्रायेण परिहरति सत्यमिति ।

उद्वेगक्रमप्राप्तस्य प्रयोजनस्य लक्षणम् ।

यम-नम् (सू. २४) ॥ अथार्थशब्दो गोणमुख्यप्रयोजनाकारोऽर्थः ।

तत्र मुख्यं सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ गोण ॥ तत्साधनम् । अथ भाष्य
यमर्थमित्यादि । अथाधिकृत्येत्यस्य व्याख्यानं व्यवसायेति निश्चित्ये-
त्यर्थः । ससाधनो च सुखदुःखप्राप्तिपरिहाराद्यर्थः न च सुखदुःखप्राप्तिपरिहारौ
स्यहृत्प्रेण प्रवृत्तिनिवृत्तिगोचराविति तदुपायप्रवृत्त्येव चेतनप्रवृत्तिगोचराविति
दर्शयति तदातिहानोपायमनुतिष्ठतीति । प्रवृत्तिहेतुत्वादिति । यद्यपि
सुखदुःखाप्रिहाने तदुपायास्त्वान्ति तथा अपि सामान्येन ज्ञायमानानीच्छा-
द्युपहारामुखेन प्रवृत्तिहेतवः । ननुपूचे अधिकृत्येत्यस्ति भाष्ये व्यवसायेति
तत्कृते । न विरोध इत्यत आह व्यवसायो ऽर्थस्याधिकार इत्यादि ।
तदेतद्वान्तिककारो व्याप्ये यमर्थमधिकृत्येति व्यवसायेति । पृच्छति कस्ये-
ति । सुखदुःखाप्रिपरिहारयोर्व्यवसायस्तत्रैव प्रवर्तयेद् न चानयोः प्रवृत्तियोग्यता
न चान्यनिश्चयोऽन्यत्र प्रवर्तयति अतिप्रसङ्गादिति भावः । उतर सुखदुःख-
साधनानामिति । तत्रैव प्रतीतिप्रवृत्त्ये । सप्रतिपत्तिरित्यर्थः । सर्वव्यापिता-
मस्य दर्शयति अनेन प्रयोजनेनेति । वितवडाया अपि प्रयोजनमुक्तं प्रथमपूचे
चोद्यमानस्य प्रवर्त्यमानस्येत्यर्थः । शङ्कते यदीति । लोभ्यते ऽनेनेति लोभः
प्रमाणं तदन्वितस्तदुपपन्नं न च प्रमाणमोदृशमनवस्थाप्रसङ्गादिति भावः ।
निराकरोति अतिदोषो ऽयमिति । यथा च प्रमाणस्य प्रमाणोपपन्नता ऽनव-
स्था तथा द्वितीये निवेदयिष्यते । न च प्रसिद्धतरतया न प्रयोजनं लक्षणीय-
मिति युक्तं कथमस्य प्रयुक्तो साधनार्थं क्व च प्रयोजयति कथं च व्यापकमिति
सर्वस्य परीचकवेदनीयत्वात् । अथान्य इति* । अप्रामाणिको लौकिक
इति यथा घटे घटे चैवप्रण इति । निराकरोति तत्र बुद्ध्यामह इति । प्रयोष १०६ ।
नस्य प्रामाणिकत्वादित्यर्थः । यदप्युक्तं न्यायप्रमाणं प्रयोजनं न भवति तस्मात्
यत्तद्व्यमिति । तत्र युक्तं या श्रुतु निप्रयोजनेति न ब्रूम. प्रयोजनं न्याय-

स्थाङ्गमित्यपि मुख्य प्रयोजनमेव हि तन्न स्याद् यदृते पुरुषादन्यार्थमिति प्रयो-
जनयास्तु न्यायो निष्प्रयोजना तद्गता चिन्तामङ्गीकरोति फलत्रयविधा-
फल तदङ्गमिति न्यायात् । तस्मादनङ्गमपि प्रयोजन परीक्षाया मूल स्वर्ग इव
सेतिकर्तव्यताकस्य यागादानुष्ठानस्येति सिद्धम् ।

क्रमशः दृष्टान्तं लक्षयति ।

लौकि-न्तः (सू. २५) ॥ दृष्टान्त इति लक्ष्यनिर्देशः शेषं लक्ष-
यम् । साध्यसाधर्म्यान्तदुर्ममावित्वेनार्थ्यते तथा साध्यवैधर्म्यादन्तदुर्ममा-
वित्वेनार्थ्यते य चेऽर्थस्तस्मिन् तथा च नातिव्याप्तिः । उदाहरणसूचा-
च्चेदृशप्रियेषप्रतिनम्भ । लोकसामान्यं किं तदित्यत आह नैसर्गिकमिति ।
शास्त्रपरिशीलनलक्षणम् । बुद्धप्रतिशयो चैनधिकं तद्वहिता लौकिका प्रति-
पाद्या इति यावत् । तद्विपरीतास्तदुभयसम्पन्नाश्च परीक्षकाः प्रतिपादका इति
यावत् कथानुवृत्त्यास्तु बहुषधनम् । तदनेन यादिप्रतिवादिनो दर्शयितो तयोर्बु-
द्धिषां व्याचष्टे यथा यमर्थमिति । लक्षणप्रयोजनमाह । दृष्टान्तविरोधेने-
ति । दृष्टान्तस्य विरोधो त्रिरुद्धत्वं साध्यविरुद्धत्वादि । प्रतिपक्षा इति प्रति-
पक्षसाधनानि समाधिरसूतदोषारोपस्य प्रतिषेधः । लक्षितश्च दृष्टान्त उदाह-
रणलक्षणाया फलपते घटतइति भाष्यम् । अत्र धार्मिककारो लौकिकपरीक्ष-
कस्य रूपमविवक्षितमिति मन्यान आह बुद्धिसाम्येति । अविज्ञाप्रयोज-
नमन्वयत्यतिरेकाभ्यामाह एषं चेति । परेण दृष्टान्तलक्षणाक्षेपमुपन्यस्य दूष-
यति सोऽयं दृष्टान्त इति । दृष्टान्तस्य प्रयोजनमाह दृष्टान्तः सारूप्यव्यु-
त्पत्त्यर्थः । यथा ऽऽचेन्नोक्तं तत्तद्वचनमूय दूषयति असिद्धसाधनार्थो
चेति । न खन्यसिद्धः साध्येन साधनस्याधिनामात्रो दृष्टान्तेन साध्यतइत्यर्थः ।
अत्र भाष्यकारः सिद्धान्तसामान्यनक्षत्रसूचमण्डित्वेन तात्पर्यं व्याचष्टे अथ
सिद्धान्त इत्यादिना । तत्रेदमित्यमृतमिति धार्मिककारो व्याचष्टे इदमिति
सामान्यत इति । भाष्ये तु सत्यतिरिक्त्यभावात्प्रस्येति सामान्योपक्रम-
स्थाभ्युपगमस्य प्रमाणतो विशेषपर्यन्तता परिसमाप्तिः सत्यतिरिक्त्यर्थः । अत्र-
पार्थं सूचमित्याह धार्मिककारः । अस्त्यार्थस्येति ।

तथा-न्तः (सू. २६) ॥ सूचार्थमाक्षिपति किं पुनरिति । लक्ष-
णार्थं चेति । सामान्यलक्षणार्थं न खनु सामान्यनक्षत्रमन्तरेण शक्यो

विभाग इत्युक्तम् । समाधत्ते नामार्पणमिति । लक्षणाद्यैत्वं सामान्यलक्षणाद्यैत्वं १०७
तन्मन्त्रे व्युत्पाद्यन्ते प्रमेयाख्येनेनेति तन्त्रं प्रमाणं तदेवाधिकरणमाश्रयो
ज्ञापकत्वेन येषामर्थानां ते लक्ष्योक्ताः । अशास्त्रितो ज्ञाप्यात्मिक इत्यर्थः
आभिर्मात्रिक च प्रामाणिकत्वं तेन सिद्धान्तभेदिनामर्थानां सर्वेषां ॥ प्रामाणि-
कत्वप्रसङ्गः । तदेवं भाष्यकारेण व्याख्याय सामान्यलक्षणं पठितमेवं व्याख्या-
नपूर्वकमेश विभागसूत्रं पठति तत्रार्थसंस्थितिरिति । तन्त्रग्रहणेन च
सर्वतन्त्रप्रतिगन्तव्यत्वात् तयोरेव तन्त्रत्वात् तद्विदमुक्तं तत्रभेदा-
न्विति । अनवधारितार्थपरिग्रह इति । साक्षाच्छास्त्रे नोपातो यथा मनस
इन्द्रियमात्र इति ॥

सर्व-न्तः (सू. २८) ॥ यद्यपि प्राणादियु भौतिकत्वाभौतिकत्वादौ*
विप्रतिपक्षस्तथा ऽपि इन्द्रियत्वे नास्ति विप्रतिपत्तिरिति । तदेतद्वार्तिककारो
व्याचष्टे सर्वेषामिति । अथ चेदयति । न दृष्टान्तादिति । परिहरति
मिथ्यातरेति । न चेवं सर्वतन्त्रसिद्धान्तस्तस्य सर्वैरेव निश्चितत्वादिति ।
अनुमानागमयोरिति । संबन्धग्रहणाश्रयावलुमानागमौ यत्र च संबन्धग्रहः
स दृष्टान्त इत्यर्थः ।

समा-न्तः (सू. २९) ॥ समानगच्छ एकपर्यायः नैश्वर्यानां हि
समानं तन्त्रं न्यायणाप्तं परतन्त्रं च सांख्यादिशास्त्रं चेतना चात्मानो निरति-
शया अपरिच्छादिनो ॥ केन चिदुर्मैत्रेयपञ्चनाषाधर्मैश्च युज्यन्ते प्राकृतेषु च
तत्कारणेषु महदहङ्कारयक्षुतन्मात्रमूलसूक्ष्मेषु विशेषे ऽतिशय इत्यर्थः । तदेत-
त्सूत्रं धार्मिककृद्वाचष्टे सामान्येति । योगानामेव सांख्यानामेषेति नियमः ॥

यत्-न्तः (सू. ३०) ॥ यस्यार्थस्य साध्यस्य वा हेतोर्वा सिद्धाधिति
विषयसंग्रामी = तु निमित्तसंग्रामी द्वयोर्ज्ञानयोर्निमित्तनैमित्तिकत्वायोगात् । तेन
यस्मिन्नर्थे प्राप्ताग्ने तदनुपहृष्टो ऽऽर्थास्तदन्तर्भावो न प्राप्यन्ते कार्यः साधा-
दधिक्रियमाणस्तदनुपहृष्टां वाधारः तदाश्रयत्वात्तत्सिद्धेः स पक्षो वा भवतु
हेतुर्वा तेन कृपणाधिकरूपसिद्धान्तः । एवमस्यद्विधाद्याध्यापितमुपलब्धिमत्क-
रणमुत्पत्तिमत्त्वाद् वस्त्यादिर्यादिति । अथ ॥ श्रुतिग्राहिगतेनोत्पत्तिमत्त्वेनोत्पल-

विधिमत्पूर्वकत्वं तद्गतं साध्यमानं स्वसिद्ध्यन्तर्गतानुषङ्गिसर्वज्ञत्वाद्युपेतमेव सि-
ध्यति नान्यथेहोपलब्धिमत्पूर्वकत्वसिद्धिरिति । भाष्ये हेतुः प्रतिसंधानं सिद्ध्यद्
अनुपपन्नान्तरान्वितं सिद्ध्यतीत्युदाहृते तदेतत्सर्वोपरोधाद्यै* वार्तिककृदाह ।
१ वाक्यार्थेति । हेतुरीदृशः पक्षश्च वाक्यार्थ इत्यर्थः । पूर्णो ऽयै । यः साक्षादधि-
कृतः तस्य सिद्ध्यन्तर्गत इति भाष्यार्थः । अथाभ्युपगमसिद्धान्तलक्षणमूचम् ।
अप-न्तः (सू. ३१) ॥ तद्वार्तिककारो व्याचष्टे अपरीक्षितो ऽसूत्रित
इति । सूत्रितस्य प्रायेण परीक्षासंश्रन्धात् । मनसो ह्यीन्द्रियत्वेनासूत्रितस्यापि
इन्द्रियत्वाभ्युपगमः प्रमाणार्थिकरणो यतः तस्मादयमभ्युपगमसिद्धान्तः ।
सूत्रं चैव योजनीयम् असूत्रिताभ्युपगमाद्वेतेर्यतस्तद्विशेषपरीक्षणं क्रियते तस्मा-
द्विशेषपरीक्षणाज्ञायते ऽसूत्रितमप्यभ्युपगतं सूत्रकारेण । सो ऽयमस्याभ्युपगमो
ऽभ्युपगमसिद्धान्तः । एवं स्वमतेन सूत्रं व्याख्याय भाष्यकारव्याख्यानं दूषयति
शास्त्रानभ्युपगतं इति । प्रमाणीकृतेन शास्त्रेणानुज्ञातः प्रमाणानधीन
इत्यर्थः । प्रमाणातन्त्राभ्युपगमसंस्थितिर्तिरिति हि सिद्धान्तसामान्यलक्षणं न च
प्रमाणानधीनाभ्युपगमस्तदन्वेतीति नायमीदृशो ऽभ्युपगमसिद्धान्तो भवितु-
मर्हतीति हृदि निधाय युक्तता ऽपि दर्शयता । अत्र प्रत्यसदाचारत्वात् प्रामा-
णिकं च पुरुषं प्रत्यशस्यत्वादिति बुद्धिमतेरवधानस्यायुक्तत्वादित्यर्थः ।
सर्वव्याप्यं पक्ष इति । सर्वतन्त्रप्रतिसन्धिसिद्धान्तो तावत्साक्षादभ्युपगम्य-
मानोऽस्यमुदेनेव पक्षतया ऽभिधीयते अधिकरणाभ्युपगमोऽतु साक्षादनभ्युप-
गम्यमानावप्यर्थोदभ्युपगन्तव्यवर्धित्यर्थोपपत्त्या पक्षावित्यर्थः । ननु यद्युपपन्नः प्रमा-
णतया ऽभ्युपगमसिद्धान्तस्तर्हि सिद्धान्तभेदिनामर्थानां प्रामाणिकत्वेन विरुद्धध-
र्मसमानिङ्गिता भाषा प्रसज्येरन्नित्यत आह तत्प्रत्ययात् । तस्य प्रमाणीपपन्न-
कर्मत्वस्य प्रत्ययादप्रमानादित्यर्थः । पक्ष इति । पक्षव्यक्तीकरण इत्यस्माद्व्यु-
त्पन्नं कर्मतया व्यज्यमानतया वा उपादानं स्वार्थस्य पक्ष इति पदमुपादीयते
ऽनेनेति व्युत्पत्त्या क्रियासाधन इति प्रधानक्रियासाधने क्रियाविशेषयुक्त इति ।
अत्रान्तरव्यापारयुक्ते तेन हि प्रधानक्रियायां कारकाणां वैविच्यं भवतीति ।
१० यश्चासौ न्यायस्याभ्युपगम इति । यावदभ्युपगतं न्यायसाधनन्याय-
इति तावदभ्युपगतं भवति प्रमेयसाधनं प्रामाण्यमिति न च धर्मिण्यनभ्युप-

गते तदाश्रयोऽभ्युपगते। भवति तस्मादुभयथा ऽपि सर्वतन्त्रसिद्धान्तानप-
 हृव इत्यर्थः। अथ संग्रहः पक्षशब्देनेति। यथा दण्डशब्देन दण्डसंबन्धोप- ११०
 हितसीमानः समानासमानजातीयाः सर्वे संगृह्यन्ते तथा पक्षशब्देनापीत्यर्थः।
 अयं तु कल्पः सर्वतन्त्रसिद्धान्तव्यापकत्वकथनेनेवाग्रादपाकृत इति न
 पृथग् निराकृतः। पक्षशब्दो हि व्यज्यमानत्वोपाधिनिबन्धनप्रवृत्तिः न च
 व्यज्यमानत्वमस्ति निवर्गव्यक्ते सर्वतन्त्रसिद्धान्तइति भावः। वाक्या-
 र्थप्रतिपत्ताविति। योने देवदत्तो दिश न भुङ्क्ते इत्यस्य द्विधा भोजननिषे-
 धो ऽर्थः तस्मानद्विषयीतराविभोजनविधिरर्थोपनिर्लेखसिद्धा सा च न यथा
 प्रमाणान्तरफलं तथा द्वितीये निवेदयिष्यते। तदनेन प्रबन्धेन भद्रन्तदिग्भा-
 गोदितानि दूषणानि निराकृतानि।

प्रति-वाः(सू. ३२)॥ धार्तिककारः सूत्रतात्पर्यमाह। अवयवानां
 मिति। नन्ववयवसामान्यलक्षणमन्तरेणाश्रयो विभागोद्वेगः तद्विशेषलक्षणं च
 न चेदं सामान्यलक्षणं विभागपरत्वादित्यत आह सूत्रम्। विभागपरमप्येतद-
 योदवयवसामान्यलक्षणं सूचयतीति सूत्रम्। अन्यपरादपि वाक्यात् प्रतीयमानो
 ऽर्थो ऽपेक्षितः स्वीक्रियतएवेति शब्दाः। तथावयवपदादेव सामान्यलक्षणमप-
 गम्यते अवयवत्वेनैकवाक्यता दार्यता सा च यदानां परस्परसंप्रत्यायितापेक्षि-
 तसंबन्धयोग्यार्थप्रत्ययेन भवति तस्मात्तथाविधायैप्रत्यायनमेव प्रतिष्ठादीनाम-
 वयवसामान्यलक्षणं सिद्धमिति सूत्रमित्यनेन दार्यत धार्तिककृतेति। विभागोद्वे-
 गतात्पर्यमाह विभागेति। अवयवपदमुपलक्षणाद्ये ह्यवयवमित्यपि द्रष्टु-
 म्। अथ भाष्य तत्राप्रतीयमानइति। सामान्येनाश्रयतर्धमेणि विशेषे-
 णाग्निमत्यादिना सदिग्धे अग्निमत्वादितत्त्वावधारणं प्रत्ययः तस्यार्थः प्रयो-
 जनं दानोपादानेपेक्षाबुद्ध्यः अस्य प्रवर्तिका कत्यादिका विद्याया प्रत्ययसा-
 धनानुसरणद्वारेण प्रत्यासत्तिः संशयतत्त्वज्ञानयोर्विशेषणता न स्वरूपगता
 संशयानन्तरया विद्यासया संशयस्य व्यग्रधानाद् शक्य प्रमेय तस्मिन् प्राप्तिः
 शक्तता प्रमाणानां प्रमातुश्च सा च स्वरूपसद्वकारिभ्या द्वेधा तामिमां भा-
 ष्यकारो ऽनया पाद्योमद्गम दार्येति प्रमातुः प्रमाणातीति। प्रतिष्ठादिय-
 दिति वेधम्यदृष्टान्तः प्रतिपक्षोपवर्णनमिति। यद्वि शब्दो नित्यः स्यात्

स्यात्कृतक इति अनित्यत्वस्य नित्यत्वं प्रतिपद्यः तस्मिन् हेत्वभाषणं न चायमकृतक इति तदुपवर्णनप्रतिषेधे सति तत्त्वज्ञानाभ्यनुष्ठानार्थम् । ज्ञायते ऽनेनेति तत्त्वज्ञानं प्रमाणं तदभ्यनुष्ठानार्थं सशयव्युदासस्वर्कापरनामा व्युदस्यते ह्यनेन प्रमाणाभ्यनुष्ठानद्वारेण प्रमाणैतिकर्तव्यताभूतेन सशय इति ।
 १० तदेतद्वाप्यजातं प्रश्नपूर्वकं धार्तिककृष्ट्याचष्टे कथं पुनरिति । न पुनर्जिज्ञासादयः परप्रतिपादकाः शब्दादवगताः सन्तः अथ मा भूवन् परप्रतिपादकाः स्वप्रतिपादका एव कस्मान्न भवन्तीत्यत आह निश्चितत्वाच्चेति । साधनादेव गम्यते प्राप्तं च ज्ञायत इत्यर्थः । शक्यप्राप्तिश्च ज्ञायत इत्यर्थः । तत्किं सर्वे येथानङ्गं जिज्ञासादय इत्यत उक्त माप्यकृता प्रकरणे तु जिज्ञासादयः समर्था इति । तदनुभाष्य ध्याचष्टे प्रकरणे स्थितिः । प्रकरणं कथाप्रवृत्तिः तदुत्थापका जिज्ञासादयो ऽवयवा अङ्गमित्यर्थः । ते च जिज्ञासादय उत्पन्नाः प्रकरणस्योत्थापकाः स्वरूपेण न पुनः स्वज्ञानेन येन स्वशब्दप्रतिपाद्याः सन्तः प्रकरणे ऽप्यङ्गं भवेयुः यथा प्रतिज्ञादयः स्वज्ञानेन स्वार्थान्* प्रतिपादयन्तः तस्मात्सर्वेयैव जिज्ञासादिवाचरूपदप्रयोगो ऽनर्थक इति भावः । अत यथाह परप्रतिपादकत्वादिति । तु शब्दो जिज्ञासादिभ्यो व्यवच्छिनति अवयवमपीत्यपिना ह्यवयवप्रतिषेध समुच्चिनोति । उपनयनिगमनयोरित्यत्र प्रतिज्ञाया अपीति द्रष्टव्यम् ।

साध्य-ज्ञा (सू. ३३) ॥ परिगृह्यते ऽनेनेति परियहः स च वचनं चेति परियहवचनम् । उदाहरणमनित्यः शब्द इति तदाविषय धार्तिककारः समाच्यते सिद्धत्वादिति । अग्निमानेव नातद्वान् नास्याग्निनेदानीमयोग । स च सर्वेते ऽग्निमिति साध्यमाने विशेषणविशेष्ययो परस्परसम्बन्धलक्षणो नियमो ऽर्थात् सिध्यति न सादादयोगव्यवच्छेद एव साध्य लिङ्गस्यान्यापोहविषयत्वाभ्युपगमात् । तस्य निर्द्वेष इति निर्दिश्यते ऽनेनेति हि प्रतिज्ञावाक्यमुच्यते अत्रान्यव्यवच्छेद वाक्यायै मन्यनो मदन्तः प्रतिज्ञालक्षणमनिध्या-
 १५ प्रथ्याप्रिभ्यामाचिषति उभयेति । उभयोरवधारणयोः प्राप्नो सशये किमिदमवधार्यते किं चेदमिति प्रसक्तावित्यर्थः । प्रतिज्ञावधृतेति† यत एवकारय

ततो ऽन्यथाधारणमिति हि शब्दा इति भावः । व्यतिरेकित्यादिति । ११३
 व्यभिचारित्यादित्यर्थः । समाधत्ते सर्वसिन्वाधयति । मरणं चास्याधे
 इत्युत्सर्गः क्व चित्पुनरन्यत्र्यवच्छेदो ऽपीति । सामान्यश्रुता नियम इति ।
 यथेन्द्रियाद्यैर्वन्निरूप्यत्तन्मिष्युक्ते ज्ञानं सुखादि च सामान्येन प्राप्तं तत्र
 ज्ञानवद्वयं न विधायकं प्राप्तत्वादतः सुखादिव्यवच्छेदफलं विज्ञायते यदि
 त्वस्मद्दर्शनमनिरूप्य सर्वथाधारणं करोति ततो ऽस्य लोकाविरोध इत्याह
 सर्वत्र चेति । तत्किं लोके न क्व चिद्वधारणमित्यत्राह यत्र चेति । चेद-
 यति ननु चेति । विद्वर्णनोपः साध्यशब्दस्यार्थं इत्यभिप्रायः । परिहरति
 न सूत्रार्थेति । सर्वसदेहेष्विदमुपनिष्ठाते व्याख्यानतो ऽर्थप्रतिपत्तिरिति भावः ।
 चेदकः स्याभिप्रायमुद्घाटयति अथ पुनरिति । असाध्यनिर्देशः सिद्धिनि-
 र्देषः तस्य निवृत्तिः साध्यशब्दादयमगम्यते न तु प्रज्ञापनीयो ऽर्थ इत्यर्थः ।
 परिहरति असाध्यं चेति । भवेदेतदिति सिद्धमात्रमसाध्यं स्यादपि त्वनु-
 पपद्यमान साधनं सिद्धिर्यस्य तदप्यसाध्यं तथा चासिद्धस्य चाक्षुषत्वादेर्नि-
 वृत्तिरित्यर्थः । पुनर्योदयति अथ पुनरिति । न कृतकत्वादि साध्यं नाप्य
 नुपपद्यमानसाधनं नापि कृतकत्वादि पराङ्गत्वेनोपायं येनाप्रज्ञापनीयं स्यादि-
 त्यर्थः । परिहरति नैष दोष इति । प्रज्ञापनीयेन धर्मेण धर्मिणो विधिप्रस्य
 परियहयचनमिति सूचयते ॥ पुनर्धर्ममात्रपरियहयचनमिति । अभ्युपगम्य
 व्यवच्छेद शब्दार्थमेतदुक्तं परमार्थतत्त्वनियमं क्व चित्सर्वगं क्व चिद् व्यव-
 च्छेद इत्यत्र आह यथेदमिति । इतो ऽपि नाविदुयोहेतुदृष्टान्तयोः प्रवृ-
 त्त्याह साध्यनिर्देश इति च प्रतिज्ञायामिति । प्रमायतन्त्रः यत्त्वभ्युप-
 गमः सिद्धान्तः ॥ च चाक्षुषत्वादिषु प्रमाणभूतता तदभिमानो ऽपि बाधकाद-
 पाकृत इति । ननु यदि सर्वतन्त्रसिद्धान्तातिरिक्तानां सिद्धान्तान्तराणां साध्यत्व
 तर्हि साध्येनैव परित्याग्यत्वादपार्थक्यं पृथगभिधानमेतेषामत उक्तमवस्थाया-
 मिति । विमत्यवस्थायां सर्वतन्त्रे तु विमतिरशक्येत्युक्तम् । परिहारान्तरमाह
 जिज्ञासादीति । विभागसूत्रेण प्रकारोत्थानहेतवो बाधबाधयतया निरा-
 काय्यतया जिज्ञासादयो बुद्धिसंयुक्तास्तेन यत्र जिज्ञासादयः स साध्यः न च
 चाक्षुषत्वादिषु प्रमाणबाधितेषु सन्त्येव इत्यर्थः । परिहारान्तरमाह अर्हत्यर्थ-
 इति । अपरमपि परिहारमाह कर्मकरणयोर्चेति । अथ तावद्बुत्पत्त्यादिपर्याया ११५ ।

लोचनया साध्यशब्दस्य हेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्ग इत्युक्तं संप्रति लोकण्याति-
स्फुटास्तिस्रो विधा अर्थानां कृतमत्र सूत्रानुसरणेनेत्याह साध्याऽसिद्धसि-
द्धभेदादिति । अन्यतराविद्युद्योहेतुदृष्टान्तयोः प्रसङ्गे मा मूदिति कर्मतया
तउपादीयन्तइत्युक्तम् । उभयपक्षेति । पक्षशब्दो बहुवचनः संप्रतिपन्नमुभयोर्व-
ग्योरित्यर्थः । परिहारान्तरमाह अथ वेति । अथयथानामेतत्प्रकरणे तेषां
च प्रधानेकार्यप्रत्यायनेनेकवाक्यतामापन्नानामवयवमात्रः यत्प्रत्यायनेद्वेषेण ते
प्रवर्तन्ते तत्प्रधानं धर्म्मो च सिपाद्यिषितधर्मविशिष्टस्तथा न च साक्षात्प्र-
त्यायनाय ते विमर्शनीति तदर्थं साधने ध्यायित्वे तेन सिपाद्यिषितधर्मवि-
शिष्टं च धर्म्मो तेषां प्रधानं विषयश्च प्रधानं च प्रथमं युद्धे विपरिवर्ततइति
साध्यशब्देन च एवोच्यते न तु हेतुदृष्टान्ताप्रधाने इत्यर्थः । तदेवमदुष्टमस्म-
ल्लक्षणमिति यदस्मल्लक्षणमनेन दोषेण महत्त्वा भदन्तेनान्यथा लक्षणं प्रणीतं
तदेव दुष्टमित्याह न चेदयमिति । ननु यत्र साध्यपदमस्ति भवतु तत्रैष्टव्य-
मनर्थकं न त्वस्मैस्तदस्तीति कथमिष्टव्यमनर्थकमित्यत आह कर्मग्रह-
णाच्चेति । मा भूत्साध्यपदमस्ति तु यत्पदं तदपि हि पठ्यमानं व्यज्यमात्रं
साध्यमेवाह तच्च कर्म चेत्सिद्धमिति । प्राप्नुमिष्टमित्यर्थः । चेदयति । अथा-
प्यनिष्टेति । नन्वनिष्टः पक्ष इति विप्रतिषिद्धमित्यत उक्तम् । अर्थतः किलेति ।
यस्तुप्यवस्थापनाय प्रवृत्तस्य तादृशं नेष्टमित्यर्थः । औदुप्यमुपन्यस्यन्नेन मध्ये
तदभिमतं किं विविराकरोति अत्रावण इति । कृतव्याप्यानेतत्प्रथमसूत्रे ।
अपि त्यनुमानतः करणतो विविरादेः न हि व्यङ्ग्यं व्यञ्जकं कारणमनुविधत्ते ।
नो खलु महति प्रदीपे घटे । महानल्पे वा ऽल्प इति महति ॥ कारणे महान्
शब्द इति । तस्मात्कारणतो विविरात् कार्यः शब्दो यथा महद्भिः स्थूलविशे-
रारब्धो ऽवयवी महानिति । तदनेन प्रत्ययभेदभेदित्वं हेतुरुपलक्षितो भवति ।
आदिशब्देन सतः शब्दस्याभिव्यक्तौ दोषादित्येवमादयो ग्राह्याः । दोषश्च
दर्मेध्मादिशब्दपुक्तानामृचां निरिष्टरुत्वेन पुनरुपयोगः कार्यत्वे पुनरन्य-
त्वेन निरिष्टरुत्वमित्यर्थः । यदाप्यागमो ऽपि शब्दानित्यत्वे ऽस्ति यथा सोमं
राजानमक्षत ततस्तयो वेदा अक्षन्तेति तथा ऽपि नासदासीन्नो सदा-
सीदाम्नाय यथ खल्वयमयथासीदिति नित्यत्वे ऽप्यागमदर्शनादनिश्चयार्द-
॥ ८ ॥ नुमानस्येवात्र प्रामाण्यं तथा चानुमानविरोध इति । प्रसिद्धिविरोधं तु न

बुद्ध्यामहे प्रमाणविरोधाद्वेदेन । अथोचमाह कोऽयं प्रसिद्धिविरोध
इति । एकग्रन्थेनाह प्रसिद्धिः प्रत्यक्षादीनामिति । अथन्द्रः शशीति यदि ११७
चन्द्रे शशिशब्दाच्चत्वं निषिद्धते तदा लोकव्यवहारावगतान्वयप्रवृत्तिरे-
कग्रमयानुमानविरोधः । अथ विक्त्यज्ञानगोचरत्वनिषेधः ततो भवतः स्वसं-
वेदनप्रत्यक्षविरोधोऽस्माकं तु मानसप्रत्यक्षविरोध इति सर्वथा न प्रमाणा-
दन्या प्रसिद्धिरिति । तदेवं बोद्धुपक्षमुपन्यस्य तदुक्तान्युदाहरणानि दूषयित्वा
बोद्धुपक्षमुपसंहरति । एतदर्धेति । तदेतदूषयति एतच्छेति । वस्तु हि
यादृशं स्वकारणादुत्पन्नं तादृशमेव तद् न तस्यान्यथाभाव इति न तत्र
दोषो निविद्यते तद्विषयाणि पदान्यापि प्रत्येकमनुष्ठान्येव या पुनः पौरुषेयी
दृष्टमन्यथायैमन्यथा समारोप्य भ्रान्त्या वा परविप्रलम्भाय वा प्रतिज्ञादिरूपेण
वाक्यक्रिया वा स्ववचनविरोधादिशालिनी दुष्टा तदद्वारेण पुरुषो निगृह्यते
नार्थो न पदानीति । स्वार्थोपशब्दः स्ववचनविरोधः कर्तृदेवो भ्रमो वा
विप्रलम्भो वा क्रियायामुपपद्यते । न च क्रियायाः भ्रमो वा विप्रलम्भो वा
तयोरभिप्रायभेदतया पुरुषधर्मत्वात् क्रियाया वस्तुबाधनात् पुरुषाभिप्रायाय-
गतिरिति क्रियाद्वारेणेत्युक्तम् । चेदयति प्रतिज्ञाया इति । तदेतदतिप्रसङ्गेन
दूषयति नैतद्युक्तं हेत्वादीनि । न पुनर्दूषणानि न्यूनतावयवान्तरपदोपाक्षे-
पभावोद्वायनानीति चेदप्यसंपन्नो हेतुः पूर्णः स विषु रूपेणन्यतमेन रूपेण
रहितो न्यूनोऽसिद्धो वा विरुद्धोऽनेकान्तिको वा भवतीति सोऽयं न्यून-
तादोषो हेतोः । अययदोपरच प्रतिज्ञादोषः स्ववचनविरोधादिः हेतुदोषो
ऽसिद्धत्वादिर्यमुदाहरणदोषः साध्याविकलत्वादिः उत्तरदोषो जातिः प्राग्रप्रा-
ग्रिभमादिः तस्याक्षेप उपादानं स्वीकार इति यावत् । भाषोऽप्रतिमादिः स
हि यादिनो वा प्रतिज्ञादिनो वाऽभिप्रायः तस्योद्वायनानि दूषयान्तीति ।
न हि संभवे सत्युपचार इति । प्रतिज्ञागता हि दोषा यदि तद्गतत्वे ११८
भेदाध्यमाना न यादिनो निग्रहमाणद्वयेषु ततस्तत्र निग्रहोक्तत्वेनासंभवात्
पक्षपक्ष उपचर्योन् वारयन्ति ॥ प्रतिज्ञागतानि दूषणानि निग्रहीतुं यादिन-
मिति । सोऽयं प्रतिज्ञादोषाणां प्रतिज्ञायां संभव इति । कस्मात् पुनर्मनुष्या

१६ इत्येव न प्रयुज्यत इत्यत उक्तं लौकिकप्रयुक्तवाक्यार्थान्वारणानं^{*}
 नानादिर्लोकप्रयोगो नियोज्यः पर्यनुयोज्यो वेत्यर्थः । स्यादेतत् इष्टग्रहणमन-
 वराकृतमप्यभिप्रायः साध्य यथा स्यादित्येवमर्थे यथा परार्थोश्चक्षुरादय
 इति । अथ हि परार्थमात्रमवराकृतं न च तन्मात्रं साध्यमपि त्वात्मपरायं
 तत्र नोच्चारयति मा मूढनन्वयो हेतुः सद्यस्तत्वादिति तस्मात्तदवरोधाये-
 ष्टग्रहणमित्याह अथेष्टग्रहणेनेति । परिहरति अयमप्यर्थः साधनादेव
 सम्पत्तेः । अयमभिप्रायः यच्चननिष्ठा हि यत्कुरमिप्राया भवति यत्परं च यच्चन
 स यच्चनार्थः तात्पर्यं चास्य क्व चिद्व्याप्ते क्व चिद्व्यप्येति सर्वं यथासौ यचना-
 र्थः । यस्तु नैवत्रिधः कथमसौ चाद्यमिप्रायः इत्यवगन्तव्यम् । न च क्व चिदपि
 पक्षः प्रतिष्ठापदशाच्चस्तस्य धाक्यार्थेन्येन लक्ष्यत्वादेवेति । अनिष्टनिवृत्ति-
 रिष्टेति । तत्साधनमनियमाद्यमपि तदानीमिष्टमेव अन्यथा तत्र प्रयत्नानुत्प-
 नेरिच्छापूर्वकत्वात्तस्येति । अयं संशयो विचारणेति । तत्तत्र संशयविषय
 इत्यमात्रो जिज्ञास्यमानश्च साध्य एव भवति न साधनादिरित्यर्थः । स्थान-
 न्तरीयं च मद्भन्तस्य लक्ष्यं साध्यस्येनेप्यनः पक्षो त्रिरुद्धार्यानिराकृत इति
 दूषयति एतेनेति । अत्रापि साध्यपदादूढं दूष्याच्चरचनुष्ठयमिति तथा पक्षो यः
 साधयितुमिष्ट इत्यत्रापि च सुबन्धुनक्षणे त्रिरुद्धार्यानिराकृतपक्षेण कर्तव्यम् ।
 एतदुक्तं भवति । न केवलमस्माकमेव त्रिरुद्धार्यानिराकृतपक्षमनर्थकं प्रणिप्नोति
 समाननीयानामपि तथा विभाति यतस्त्रैलोक्यात्ममिति । अत एव यत्कृत्यं पक्षो
 यः साधयितुमिष्ट इति । यद्यप्यत्रापि प्रयोज्यप्रयोजकख्यापारयोः साधयितु-
 मिति समान तथा ऽपि तुमुना य एव साधयिता धादौ स एवेदितेत्युक्तं
 भवति । न पुनर्वादिनो नियोक्ता साधयिता धादौ चेदित्येति । एदितृत्वं च
 धादिनो द्युय कृत्येत्तदुच्यते यद्वा पुनरोदितृत्वमपि प्रयोजके सकार्यते तद्वा स्वय-
 ११ यद्वेनाप्यप्रतीकार इत्यमिप्रायः । तत्त्वमास्त्योरचेति । सिद्धः साध्यस्य
 प्रयोजकः कर्ता स हि सिध्यन्त साध्य साधयति धादौ तस्मिन्नेव साधना सम-
 वेत्ता । यस्तु तस्यापि प्रयोजकमनुत्पीयस्यानपतितो न तस्मिन् साधना समवे-

* निश्चितवाक्यान्वाक्यान्वयमिति सु वा- पाठः । + महत्तत्वादिति ३ पु पाठः ।

‡ अथवाधायेति ३ पु- पाठः ।

§ प्रतिष्ठ-प्रयोगादेव सम्पत्तइति ३ पु अधिक पाठः ।

॥ पृथक्त्वमिति ३ पु पाठः ।

॥ तवति सु वा पु पाठः ।

तीति । यः कारयति स करोत्येवेति कथं चिदस्य भवत्या कर्तृत्वं तच्चायुक्तं
 सति मुख्ये कर्तरोक्त्यभिप्रायः । आङ्गस्य मुख्यत्वं पूर्वमिष्टा* यस्थितमुद्धा-
 टयति । तुमुनश्चेति । अचोक्तं भाष्यकारीयाम्युपगमसिद्धान्तनिराकरणाव- १२०
 सरे ऽप्रमाणकमर्थमिति । यस्तावच्छास्त्राविरुद्धो ऽर्थः प्रमाणासिद्धः स शास्त्रीय
 एव शास्त्रोभ्युपेतप्रमाणासिद्धत्वात् तं व्युत्पादयन् न शास्त्रं बाधते । यस्तु
 प्रमाणीकृतवैशेषिकतन्त्रः शब्दनित्यत्वं साधयति चे । अनर्थेयवचनः न
 हेत्वभिधानं यावत्परिणतप्रतिवादिभ्यां नीयते अपि तु प्रतिज्ञोच्चारणान्तरमेव
 निगृह्यते । यस्तु वैशेषिकतन्त्राध्ययनमात्राद्वैशेषिकत्वमात्मने । दर्शयित्वा श-
 ब्दनित्यतां प्रतिजानीते नासौ प्रमाणीकृतवैशेषिकतन्त्र इति न निगृह्यते ।
 यथाप्रमाणको ऽभ्युपगम इति । अभ्युपगम्यत इत्याभ्युपगमः तदभिधानं
 प्रतिज्ञेति वक्तव्यमिति । साध्यग्रहणानुद्देश्य लाघवादित्यर्थः । यस्तु तत्र
 भवता नैयायिकेनेति । प्रकृतमुपसंहरति तस्मादपेतेति । अशान्तरसंगतिं
 प्रदर्शयन् प्रतिज्ञावचनस्य साधनाङ्गत्वमपि दर्शयति हेतोरवसरमाप्तस्ये-
 ति । प्रतिज्ञानन्तरं हेतुवचनस्यावसरः । तथा हि परप्रत्यायनाय वचनमुच्चार-
 यन्ति प्रेषावन्तः तदेव च परे बोधयितव्या यदुमुस्सन्ने तथा सत्यनेनापेक्षि-
 तमभिधानात् परो बोधितो भवति नो खस्यायान् पृष्टः कोविदारानावसायः
 प्रपुरुषधेयवचने । भवति अनर्थेयवचनश्च कथं प्रतिपादको नाम । यथा
 ■ माठर समिधमाहरोति गुहणा प्रेषित एषो ऽहमाहरामीत्यनुक्ता तदर्थं
 यदायं गुहं प्रविशति तदा ऽस्मै कुप्यति गुरुः आः शिष्यापदं ह्यान्दसध-
 त्तर माठर मामवधीरयसीति श्रुण्वः । यथमनित्यं शब्दं युमुस्वमानायानित्यः
 शब्द इत्यनुक्ता यदेव किं चिदुच्यते कृतकत्वादिति या यत्कृतकं तदनि-
 त्यमिति या कृतकरश्च शब्द इति वा तत्सर्वमस्यानपेक्षितमापाततो ऽव-
 धद्वाभिधानं तथा अनर्थहितो न बोद्धुमर्हतीति । यत्कृतकं तत्सर्वमनित्यं
 यथा घटः कृतकरश्च शब्द इति वचनमर्थसामर्थ्येनैवापेक्षितशब्दानित्यत्व-
 निश्चायकमित्यवधानमपेक्षेति चेद् न परम्पराययत्याशङ्क्यात् । अयधाने सत्य-
 तो ऽर्थनिश्चयस्तस्माद्वावधानमिति । न च परिणतप्रतिवादिनो प्रमाणीकृ-
 तवादिनो यदेतद्वचनमनुसन्धाय प्रपत्तिष्येते तथा च सति न हेत्वाद्यपेक्षेतां

तद्वचनादेव तदर्थनिरवयात् । अनित्यः शब्द इति त्वपेक्षितउक्ते कुत इत्य-
पेक्षायां कृतकत्वादिति हेतुरूपतिष्ठते । सोऽयं पञ्चावयवप्रयोगे च तल्लक्षण-
च प्रतिष्ठानन्तरकाल एवावसरो हेतोः तदेवं हेतोस्त्वसत्प्राप्तस्य सामान्य-
लक्षणापदेशद्वारेण तद्विशेषलक्षणम् ।

उदा-तुः (सू. ३४) ॥ युत्यर्थोभ्यामुभयलक्षणसूचनात्सूचम् । अथ च
हेतुरिति लक्ष्यनिर्देशः स च विभागोद्वेगे यावद्यावयव इति वचनरूपः तस्य
सामान्यलक्षण साध्यसाधनं साध्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या यद्यपि पारार्थ्यापन्नं कृत-
कत्वादिकमर्थमाह तथाऽपि तस्य वचनात्मकहेतुसामानाधिकरण्यानुपपत्तेर्वि-
षयि कृतकत्वादित्यादिकं वचनमुपलक्षयति । यद्वि च वचनं हेतुरित्युच्येत
तत्साध्येन समभिधायकत प्रणिष्ठा स्यात् । अथ वचनमित्येतादुच्येत तदा-
तिश्याप्रिः स्यात् । उपचारे तु न ह्य वित्प्रसङ्गः उपनयादपि साधनं न परा-
ङ्गतया गम्यते किं तु प्रातिपदिकार्थप्रधानतया स्वमिष्टमिति न तथापि प्रसङ्गः ।
हेत्यामासाश्च न साधनमिति साधनपदेनैव निराकृताः । न्यायपञ्चावयव-
त्वेन च नान्यशब्दे प्रसङ्गः । तदेवं समानासमानजातीयव्यवच्छेदकत्वं सिद्धं
सामान्यलक्षणस्य । इदं चाथे शौत तु विशेषलक्षणं हेतुरिति यद्यपि सामा-
न्यपदं तथाऽपि प्रकरणादन्यव्यतिरेकिहेतुपरं दृष्टव्यम् । तेन हेतुरिति
लक्ष्यनिर्देशः परिशिष्टं तु लक्षणं तदेतद्वाच्यकृष्ट्या च उदाहरणेनेति । साध्यं
पदव्याख्यानं सामान्यादिति । साध्यसाधनपदव्याख्यानं साध्यस्य धर्म-
स्येति । साध्यस्येति धर्ममात्रे बुद्धिर्मा भूदत उक्तं धर्मस्येति । धर्मसहितस्य ध-
र्मिण इत्यर्थः । तदेव स्फुटयति साध्ये प्रतिसन्धायेति । उदाहरणे साध्यमा-
त्साध्यस्येत्यनेनान्वयपदधर्मस्येति अन्यव्यतिरेकपदधर्मत्वानि च दर्शितानि ।
साध्यसाधनमित्यथ च साध्यग्रहणेनाविधितविषयत्वासत्प्रतिपक्षत्वे सूचिते ।
तद्विपरीतस्य साधनानर्हत्वादिति तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे । उदाहरणेने-
ति । यो धर्मो धूमादिः साध्ये भवति स तथामून एवोदाहरणेऽपीति उदाहि-
यतइत्युदाहरणं दृष्टान्तधर्मो तास्मिन्न पुनः स एव कुतः अन्यधर्मस्येति । यद्वि
तर्हि नान्यस्य धर्मोऽन्यत्र यतंते कथं तर्हि समानता सा हि तत्तान्यत्यजिरो-
धिनीत्यत आह किं तु तत्तुल्यः । स एवाच्यते यथा तानेव धानीन्
मुञ्चमहे तानेव तित्तिरीनिति तदनेन सामान्यादिति मायं व्याख्यातम् ।

उदाहरणग्रहणप्रयोजनमाह यदि पुनरिति । साधर्म्यमात्रं हि विरुद्धे चासा १२२ ।
 धारणे सव्यभिचारे चास्ति तेषामपि वचनं हेतुः स्यात् तेषामपि यथास्वं
 साधारणत्वादित्यनिवृत्तमित्यर्थः । ननु तथा ऽपि सव्यभिचारे ऽप्युदाहरण-
 साधर्म्यमिति कथं निवर्त्यत इत्युक्त आह उदाहरणेति । विशिष्टविधानस्य
 शेषनिषेधो ऽर्थसिद्ध इत्यर्थः । पदान्तरमाह अवधारणेन चेति । साधर्म्यादि-
 त्यतो विशेषेण सर्वसाधर्म्यप्राप्तावुदाहरणसाधर्म्यमपि प्राप्तमेवेति विधानान-
 र्थक्यं परिसंख्यायकं सर्ववधारणाश्रमेव भवति । तदवद्योतनाय चेषकार
 इत्यर्थः । साधर्म्यमेवेत्यत्र साध्यपदं योजनीयं तेन साध्येकदेशासिद्धमपाक-
 रिष्यति । पृच्छति कस्य पुनरिति । उत्तरं कस्यान्यस्येति । अपेक्ष हेतुद्व-
 यमाह प्रकृतत्वात् प्रत्यासत्तैरेव । साध्यं खल्वत्र प्रकृतं प्रधानं तदुद्दे-
 शेनावययानां प्रयुक्तेः साध्यसाधनमिति च पदेन सन्निधापितमिति तदेव द्विती-
 यमवधारणं स्फुटीकरोति । अत्रापि चेति । साध्ये प्रतिसंभायेति भाष्यार्थमाह
 साध्योदाहरणाभ्यामिति । द्वाविति । स्यत्वापेक्षाव्यापकावित्यर्थः । अनै-
 कान्तिकस्य चेति । साधारणस्य वा असाधारणस्य वेत्यर्थः । एवं भगवन्मा- १२३ ।
 नेनेति । परिभाष्यमानेन भातिप्रसक्तस्येति परिसंख्यायकं हेत्वाभासलक्षणं न
 विधायकमित्यर्थः । एतत्किल हेतुलक्षणं भवन्तो दूषयां वसूच साधनं यदि
 साधर्म्यं वाक्यांशः न ह्यर्थः पञ्चावयववाक्यस्यावयवः न पञ्चमी यदि
 साधनसाधर्म्ययोरात्यन्ताभिदे । यदि वा सामान्यविशेषभावेन कथं चिद्वैद
 उभयथा ऽपि न पञ्चमी । साधनसामानाधिकरण्येन प्रथमाप्रसङ्गात् । अत्य-
 न्ताभिदे चैकतरपदाप्रयोगात् । वाक्यं चेततः पञ्चम्युपपद्यते । साधनं हि वा-
 क्यरूपं साधर्म्योदर्थोदुत्थितं यतः तद्विशेष्यं स्यात् । न हि वाक्यमेवा-
 र्थोदुत्थितम् अपि तु विद्यत्वादासीति न विशेष्यं कृतः साधनत्वादसंभवः ।
 अर्थसमुत्थानामपि ज्ञानविवक्षादीनामप्रसङ्गे ऽसाधनत्वादिति । न तथापि द्वेधा
 दोषात् साक्षात्साधनं पारंपर्येण वा यदि पारंपर्येण यत्तुज्ञानं तर्हि साक्षा-
 त्साधर्म्यसमुत्थं पारंपर्येण च श्रोतुः साध्यविज्ञानसाधनं हेतुः स्यात् । अथ
 साक्षात्साधनं तर्हि श्रोतृज्ञानं पारंपर्येण साधर्म्यसमुत्थं साक्षात्साधनं हेतुः
 स्यात् । प्रकृते तदन्यसंभवः यदि तु पञ्चावयववाक्यस्य प्रकृतत्वात् ज्ञानादि-
 व्यग्रच्छेदः तथा ऽन्यसंभवः उपनयस्यापि साधर्म्यसमुत्थत्वात् । स्थलत-

येन बाधो चेन्न विकल्पादिसंभवात् । तस्मात् पट्टमस्तु तथापि विशेषणमन-
 यंरुम् साधर्म्यस्य हेतुरित्येतावन्मात्रं यत्तद्व्यमिति । तदेतद्विगुणमद्वय-
 समुपन्यस्यति उदाहरणसाधर्म्याच्चेति । यद्यर्थात्मक साधर्म्यमेव साध-
 नमुच्यते तदेतद् दूषणमित्यर्थः । यदि पुनरर्थात्मकस्य साधर्म्यस्यार्थात्मकमेव
 साधन सामान्यमुच्यते तथाह । अथ पुनरिति तदिदमुक्तं भदन्तेन । न
 पञ्चमी । अन्ये त्वेतदन्वया व्यावृत्ततइत्याह । अन्ये त्विति । विशेषातिरिक्तं
 न सामान्यं नाम किं विदस्ति तस्य कल्पनाभावात्वात् । भेदस्य घटत्वधिष्ठान-
 त्वादित्यभिप्रायः । दोषान्तरमाह साध्यसाधनेति । यदा हि साध्यसाधन
 नामौदाहरणसाधर्म्यादतिरिक्तं नास्ति किं तु शब्दभाषमवशिष्यते तदोदा-
 हरणसाधर्म्यमनेनाभिधेयत्वेन विशेषणीयं तथा च साध्यनिर्द्वैतः प्रतिज्ञेत्य-
 नेन विरोधः । अनेन ह्यवयवः शब्दात्मकः प्रतिज्ञा लक्ष्यते हेत्वादिसमुदा-
 यापेक्षया चाप्येवो भवति न चाभिधानाभिधेयात्मकः समुदायो दूष इति
 तस्मात्समुदायाभावात्त्रोमयेषामवयवत्वं तदिदमुक्तं न वाक्याश इति । तदे-
 तल्लक्षणं व्याचक्षणेस्माभिः परिहृतमिति न परिहृतान्तरं प्रयोजयतीत्याह
 तच्च त्विति* । उक्तं यथा हेतुपदसन्निधौ साधनपदं हेतुपदे प्रवर्तते न चोप-
 नये प्रसङ्गः तस्य प्रातिपदिकार्थमात्रप्रधानत्वेन हेतुभाषाप्रकाशकत्वात् । अथ
 चादयति । साधर्म्यस्येति साधर्म्यस्य लिङ्गस्य कृतकत्वादित्यादिहेतुपदवा-
 च्यस्य व्यभिचार्य्यव्यभिचारित्वयोगादुदाहरणविशेषणयोगो न पुनः साध्य-
 साधनपदवाच्यस्य कृतकत्वादित्यादिहेतुवचनस्येत्यर्थः । तदुक्तं भदन्तेन तथापि
 विशेषणमनर्थकं वचने ऽपीत्यर्थः । तदेतद्दूषयति वचस्व इति । वचनमपि दर्श-
 नभेदेनोपपद्यते ऽपि भवति यथा मीमांसकानां नित्यं वचनं यथेष्टिकाणामनित्य-
 मिति केचो विदमूर्तः शब्दः केचो चिन्मूर्त इति यथा ऽऽहुर्वैय्यास्यपदाते शब्द-
 तामिति । तथा प्रातिस्विकमपि भेदं सर्वेषामेव शब्दानामितिकरणो दार्ययती-
 त्याह दृष्टरचेति । स्ववर्तिविरोधमाह स्वयमिति । अनभ्युपगतेति । अनभ्यु-
 पगते ऽर्थान्तरं विपक्षो यस्य हेतोरनित्यत्वे साध्ये कृतकत्वादेः स तयोक्तः ।
 यदभ्युपगतं भदन्तेन तस्मात् पट्टमस्त्विति तद्वयति । यदपीति । विवक्षातः
 कारकशब्दप्रयोगादिति । कारकत्वेन सर्वान्वित्यमुपलक्षितं क्रियाकारका-

भत्वात्सन्नित्यत्वस्य न तु पञ्चमी वा षष्ठी वा कारकविभक्तिरिति । अथ भाष्यका-
 रेण शुद्ध हेतुवचनमुदाहृतम् । उत्पत्तिधर्मकत्वादिति तस्य चोदाहरणसाध-
 म्यसमुत्पत्त्यवज्ञापनायोदाहरणमपि दर्शिनमुत्पत्तिधर्मकमनित्यं दृष्टमिति ।
 अथ भाष्यकारेण शुद्ध हेतुवचनमुदाहृतं तत्प्रतिज्ञापदेन पूरयित्वा वार्तिक-
 कार आह उदाहरणमिति । अथ पृच्छति । किं पुनरिति । सतो वि- १२५
 नाशो ऽनित्यत्व तद्योगो वा तद्वैभयमयुक्तं न हि सदसतोः कश्चिदस्ति
 सन्न्यो ऽसमानकालत्वात् ततश्चानित्यः शब्द इति सामानाधिकरण्यं न
 स्यादिति । अपि च शब्दस्य भूत्वा यदभयं न तदेव पिठरस्य न चाभव-
 नत्व नामास्ति सामान्यं येन दृष्टान्तो न साध्यविकलः स्यात् । न च सामा-
 न्यातिरिक्तं सादृश्यं पश्चन्नरं दृष्टमिष्टं वा तस्मान्मृगशेषमनित्यत्व साध्य-
 मिति भावः । गूढधिय उतर पस्यानित्यत्वमस्ति तदनित्यं । स्वाभिप्रायेण
 पृच्छति अथेति । उतरवाद्यभिप्रायमुद्घाटयति उभयान्तेति । अपरान्तेति
 शक्त्यो उभयान्तग्रहणेन पूर्वान्तनिवेशेन हेतोस्तत्पत्तिमत्त्वस्यात्यन्तिकी प्रत्या-
 सतिमदिनाभावोपयोगिनी दर्शयितुमिति । अवच्छेदकत्वं चोपलक्षणत्वं न वि-
 शेषणत्वं तच्चापरान्तस्य भिन्नकालस्य सन्न्यस्यापि विरोधितया बुद्धिस्यस्य
 समर्थति । तथा च येषां परान्तावच्छिन्नस्य सता पिठरस्य येषां परान्तावच्छिन्नश-
 ब्दस्यापि । यव सतासमवायो ऽपि तद्विधयो पिठरशब्दयोः समानः । विरो-
 धिभावः पश्चाद्वावचनाभावमात्रात् प्रध्वंसस्य विशेषः । पृच्छति अथोत्पत्ती-
 ति । न तावदुत्पन्नस्योत्पत्तिधर्मः तदा ऽप्युत्पद्यत इति प्रत्ययप्रसङ्गात् । नाप्य-
 नुत्पन्नस्य असतो धर्मित्वायोगादिति भावः । गूढधिय उतरमुत्पत्तिरिति ।
 उक्ताभिप्रायान् पृच्छति का पुनरिति । उतरमसादशेपणस्य सतो ऽत्य- १२५
 न्तमभावमात्रप्रतिषेधः । असदिति प्रागभाषमाह विशेषणत्वं च प्रागभाष-
 स्य उपलक्षणत्वं तच्च भिन्नकालस्यापि बुद्धिस्यतामापेक्षोक्तं तेनासद्विशेषणस्य सत-
 इत्येतावतेश्च पूर्वान्तपरिच्छिन्नस्य सतासन्न्यं सता वा तद्विशेषणोत्पत्तिर्दर्शिता ।
 यश्चेदृशस्तस्य गगनवज्रात्यन्तमसमर्थः गगनकुसुमयद्वा नात्यन्ताप्यत इति
 स्वहृपमुक्तमुत्पत्तिमुपलक्षयितुमुपलक्ष्योपलक्ष्ययोश्चाभेदविश्रयया सामानाधि-
 करण्यम् । न चेव लब्धोत्पत्तिनि यस्तुन्युत्पद्यत इति प्रसङ्गः लभ्यमानोत्प-
 तितदवयवेषु तदुत्पत्तदानुकूलव्यापारावेकलक्ष्यपूर्वापरीक्षावेषु तत्प्रयोगस्य

लोके दर्शनात् । तस्मात् पूर्वान्तावच्छिन्नवस्तुसतया तत्संबन्धेन वा तस्यैव
 वस्तुनोऽपरान्तावच्छिन्नता तत्संबन्धो वा ज्ञाप्यत इति सर्वं रमणीयम् । ननु
 भाष्यकृदभूत्वा भावित्वमित्यस्य धाव्यस्यार्थमुत्पत्तिं घट्यति त्वं पुनरस-
 द्विशेषणस्य सत्तेऽत्यन्तमभाषप्रतिषेध इत्यस्य धाव्यस्यार्थमुत्पत्तिं तत्कुतो
 २ न विरोध इत्यत आह वाक्यार्थेति । य एवार्थो भाष्यकारेणोत्पत्तिशब्दाद्य-
 तयाऽभ्यनुष्ठानोऽङ्गीकृतः स एवास्माभिरपि नात्यन्तमभाषप्रतिषेधस्योत्प-
 तिरपि त्वसद्विशेषस्य सतः सता वा तत्संबन्धो वेत्युक्तमित्यर्थः ।

सूचान्तरमपसारयति । किमेतावदिति ।

तथा-त् (सू. ३३) ॥ अथ यदि वैधर्म्यादित्युच्यते ततः सकलके-

सरादिमत्पदार्थपक्षीकरणेनास्वत्वं यदा विपाक्षित्वेन साध्यते तस्यास्ति पक्ष-
 वैधर्म्यमिति हेतुः स्यादित्यत आह उदाहरणेन वैधर्म्यमिति । विपक्षे-
 योत्पद्यते । तथा ऽपि यदा शरीरमात्रं पक्षीकृत्य सात्मकत्वं साध्यते
 प्राणादिमत्त्वेन तदा ऽस्ति तस्योदाहरणेन वैधर्म्यमिति ये ऽपि हेतुः
 स्यादित्यत आह एवेति । न चेतावता सपक्षत्वप्रसङ्गः सपक्षस्याभा-
 वात् । अवधारणस्य व्याप्या पक्षसत्त्वेनोपपत्तेरिति । तथा ऽपि अन्वय-
 व्यतिरेकिणो हेतोरनेकान्तिरुक्तस्य च विपक्षेकदेशव्यापिनः संग्रहः स्याद् यथा
 अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वाद् अनित्यो मूर्तेत्वादित्यत आह वैध-
 र्म्यमेवोदाहरणेनेति । विपक्षोदाहरणेनेत्यर्थः । भाष्यकारीयमुदाहरणं निग-
 देनोपन्यस्यति अनित्यः शब्द इति । नित्यमनुत्पत्तिधर्मकं दृष्टमिति यो-
 जना । तदेतद्रूपमिति एतच्चेति । मा भूत्प्रयोगमात्रभेदाद् भेद उदाहरणभे-
 दाद् भेदेः भविष्यतीत्यत आह उदाहरणमात्रभेदाच्चेति । तदेतद्भाष्य-
 कारीयमुदाहरणं दूषयित्वा स्वकीयमुदाहरणमाह उदाहरणं स्यिति । प्राणा-
 दिना च स्वकारणं प्रयत्नाद्युपलक्षयति । यदुभयपक्षसंप्रतिपक्षं निरात्मकं तत्सर्व-
 मप्राणादिमद् दृष्टमिति विपर्ययेण योजना । प्राणादिकारणेच्छारहितं यदित्यर्थः ।
 तस्मान्नेदमिति । नेच्छादिषमवायिकारणरहितं यथासौ इच्छादिषमवायि-
 कारणं पृथिव्यादिविलक्षणो द्रव्याणां नवमः स आत्मेत्युच्यत इत्यर्थः । अन्यवि-
 ध्यतिरेकिणोऽप्यतिरेकिणश्च तन्त्रान्तरसिद्धेन नाम्ना तन्त्रान्तरसिद्धान्तं दर्श-
 यति । यति सोऽप्यमर्चात इति । विविधेन प्रकारेण इतः प्राप्ते घोतः पक्षव्यापकत्वे

सति सपक्षव्याप्या ऽव्याप्या च तस्मादन्यो ऽधीत इति । गूढाभिसंधिः पृच्छति
 कथं पुनरित । गूढाभिसंधेस्तत्तम् । अथ यो ऽभ्यनुज्ञात इति । यथा १२६ ।
 यीतस्याद्येपरिच्छेदकत्व तथैवाधीतस्येत्यर्थः । प्रष्टा स्वाभिप्रायमुद्घाटयति
 बीतो ऽन्वयादिति । गृहीताविनाभावो हि हेतुः साध्येन तस्य परिच्छेदकः
 च दृष्टान्तधर्मिणि हेतुसाध्यधर्मयोर्दर्शने सत्यविनाभावो दृष्टो भवति । न च
 सात्मकत्वं क्व चिद् दृष्ट तत्कथं तेनाविनाभावदर्शने प्राणादिमत्वस्य दर्शने च
 नाधीतः किं तु धीत एवेत्यर्थः । उत्तरधादौ प्रष्टार पृच्छति अथ प्रमेयत्वमिति ।
 प्रष्टा आह व्यभिचार इति । उत्तरवादाह न तर्ह्यन्यथ इति । स एवैकग्रन्थे
 नाह यदि चेति । तदेवमुत्तरवादिना स्वाभिप्रायमुद्घाटितः* पृच्छति कथं
 व्यभिचारित्वं व्यतिरेकिण इति । अव्यभिचारमाह यावदिति । अत्रापि या-
 वन्निरात्मक तत्सर्वेषु अप्रमाणादिमद् दृष्टमिति व्याख्यासेन योजना । साध्यविष-
 यस्य व्याप्यत्वाद् व्यापकनिवृत्ते । च व्याप्य निवर्तते यथा धृजत्वनिवृत्ते
 शिशपात्वमारुपलभ्यमानादेर्कशिलाप्रयादुक्लप्रदेशादित्यर्थः । यदि पुनरेव-
 मुच्यते निवर्ततामप्राणादिमत्वं जीवच्छरीरात् प्राणादिमत्वस्य प्रमाणत
 उपलब्धेर्मा निवर्तितु नैरात्म्य तस्माद्व्यभिचारहेतुत्वमित्याशङ्कते अथ
 पुनरिति । निराकरोति न पुरातमि ते । किं जीवच्छरीरे साध्ये नैरात्म्य-
 निश्चयाद् व्यभिचार उत तत्सदेहात् । यदि निश्चयात् कृत व्यभिचारेण
 वाचितविषयत्वेनेह हेतोरप्राकरणात् । अथ सदेहात् तथा सत्यन्वयिना
 ऽप्यहेतुत्वे सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्ग इत्यर्थः । शङ्कते सर्वात्मकत्वप्रसङ्ग
 इति चेत् । निराकरोति न विकल्पानुपपत्तैः । शङ्कायाश्च विमर्शते
 यदीति । न तावदयमात्मा नाम प्रमाणेन क्व चिदुपलब्धः यस्य प्रतिषेधो १२७
 नैरात्म्यमप्राप्येत तदुपलम्भे वा कृतमनया कुलुष्या । तस्मात् कल्पयित्वा
 ऽऽत्मानमप्रापिक तत्प्रतिषेधस्य घटादाप्राणादिमत्वेन व्याप्ति गृहीत्वा
 जीवच्छरीरे व्यापकस्याप्राणादिमत्वस्य निवृत्त्या नैरात्म्यस्य व्याप्यस्य निवृ-
 त्तेरात्मा ऽवगन्तव्यः । यद्य च सति कल्पनाकोपस्यापरिमेयत्वाद् यदादेव क-
 ल्प्यते तत्तदभावस्य घटादौ सुलभत्वाद् अप्राणादिमत्वेन व्याप्तेर्जीवच्छरीरे
 ऽप्राणादिमत्वस्य व्यापकस्य निवृत्तेरात्मसद्भाववत् सकलकाल्पनिकद्वित्यादि-

१. मन्वप्रसङ्ग इत्यर्थः । निराकरणवाक्यं विभवते तच्च नैवं कस्माद् विकल्पा-
 नुपपत्तेः । विकल्पयति किमिति । अयमर्थः । प्राणादयो ह्येष्टान्वय-
 व्यतिरेकानुविधायिभावमाश्रित्या इच्छादिकार्याः अक्षयिकत्वे च व्यवस्थिते
 कार्ये समवायिकारणापेक्षमितीच्छादीनां समवायिकारणेन भाष्यमिति कार्य-
 त्वाद् घटादिवत् शरीरेन्द्रियादीनां च समवायिकारणत्वनिषेधे सति यदि-
 च्छादीनां समवायिकारणं परिशिष्यते तद् द्रव्यमात्मेति चेन्न इति वा-
 ख्यायते* तदस्य विशेषतोऽनवगतस्यापीच्छादिसमवायिकारणतया सामान्य-
 रुपेणावधारितस्य शब्दः प्राणादिरहितेषु घटादिव्यभावः प्रतिपत्तुं निरात्म-
 कशब्देनापि चायमेशाये उच्यते ऽनेन प्राणादिलक्षणकार्यभावेन घटादे-
 र्निरात्म्यलक्षणकारणमाश्रित्या व्याप्तिरवधारिता सो ऽयं जीवच्छरीरे कार्यस्य
 अभावो व्यापको निवर्तमानः स्वव्याप्यं तत्कारणमाश्रमादाय निवर्तत इति
 सिद्धं जीवच्छरीरे प्राणकारणं च चात्मेति । यदि च हित्यादयो ऽपि
 तथा तदात्मनो नामान्तराणि नाद्यन्तराणि । नामानि च लोकात्मन्याणि । अव-
 धारित कार्ये प्राणाद्युपलक्षितमिच्छादि यस्य सो ऽवधारितकार्यः स य-
 स्यभावो यस्य तथोक्तः । एतदुक्तं भवति सामान्यतस्तत्तद्विच्छादीनां कार्यत्वे-
 नान्वयव्यतिरेकिता हेतुना समवायिकारणवत्त्वमनुमितम् उभयसिद्धिर-
 घटादिविच्छादिकारणमाश्रितः । ये ऽपि हि निरात्म्यादिनो भुङ्क्ष्व वा भूतपरिण-
 मभेदं वा इच्छादिकारणमाश्रिते ते ऽपि घटादेः न तदातिष्ठन्ते । तस्मादु-
 भयसिद्धिर्निरात्म्या घटादयः तेषु चेच्छादिकार्यमाश्रित्य निरात्म्य व्याप्य सो ऽयं
 जीवच्छरीरे कार्यभावो व्यावर्तमानः कारणमात्रं व्यावर्तयति । न च कार्येणैव
 कारणमनुमीयतां जीवच्छरीरे किं व्यतिरेकिता अत्रुमागेण सिद्धत्वां को
 नु पक्षेण साधयेदिति वाच्यम् । कारणमात्रस्य ततः सिद्धेरित्युक्तम् । परिशेष-
 द्विगोबन्धिरिति चेत् स यत्र व्यतिरेकीत्युक्तम् । यदि हि पृथिव्यादिममवायि-
 कारणा इच्छादयो मवेयुः घटादिव्यपि प्रसज्येरन् । तस्माद् घटादिविच्छादि-
 कार्यनिवृत्त्या द्रव्याष्टकातिरिक्तकारणनिवृत्तिर्याप्या दृष्टेतीच्छादयः शरीरे दृश्य-
 माना व्यापिकां स्वनिवृत्तिं निवर्तयन्तो व्याप्यद्रव्याष्टकातिरिक्तकारणमाश्रि-
 त्वनिवृत्तेन नश्यं दृश्य साधयन्ति । न चेवं बुद्धिरेव समवायिकारणं दृश्यमप्येव

समर्थाधिकारव्यवस्थानिमोद्धुत्वेत्वाद्वाक्यात् । यथा च भूतानां परिणतिभेदो
न कारणं तथा तृतीयसंपादयिष्यते । व्यतिरेकमुखेनापि प्राणादेः सात्मकत्वे-
नान्वयसिद्धौ न केवलव्यतिरेकीति चेद् न स्वाभाविकं साध्येन प्रतिबन्धम-
न्वयव्यतिरेकीयं व्यासेधायः किं तु संप्रदायावेन विविमुखेनास्य प्रतिबन्ध-
निराकृतेः । प्रतापतेव धान्यमिने भिद्यते । न च एव एव संप्रदायः जिज्ञासित-
विशेषस्य ज्ञानविशेषादन्यत्वात् । शरीरादिषु च सत्सु वैराग्यनिषेध इत्या-
त्मसद्भावाः असन्निवेशस्य सत्त्वावलक्षणत्वात् । संप्रदायावस्तु वैराग्येनाप्यव्य-
पदेश्य इति कथं वैराग्यनिषेधेन व्यपदिशयतामसतो ऽधिकरणत्वायोगादित्यु-
क्तम् । एतेन परैर्यदुक्तं संप्रदायव्यतिरेकी चेद्भवेद्भेदसुरतोऽन्यथैव । नास्यव्यतिरेकी
चेदनैराग्यं न सात्मकम् । तदनेन निराकृतम् । एतदुत्सामभिरन्वयहेतुस-
मर्थनेन स्फुटीकृतम् । तस्मात्पर्ययवदात्मम् । विषयव्यतिरेकिमात्रेण व्यतिरे-
किणो गमकत्वं माया चेदयति यदि तर्हीति । परिहरति न हेतुर्भाष- १२५
रिज्ञानादिति । न चेधर्म्यमात्रेण गमकत्वम् अपि स्वव्यभिचारिणोऽवधारण-
मिचारेः नास्तीत्यर्थः । ननु मा भूद् गन्धधन्वे हेतुर्न्यतिरेकव्यभिचाराद् अनि-
त्यादिबहिर्न्याद्वयस्य व्यभिचारात् । यस्य पक्षः ॥ केवलं न तु संप्रदाय-
पक्षो न तस्य व्यतिरेकव्यभिचारेऽस्तीति स कस्मात् हेतुरिति चेदपि
यः पुनरिति । परिहरति सत्यमिति । व्यतिरेकधर्मोऽव्यभिचारेः ना-
स्ति व्यतिरेके संभवति असतो ऽधिकरणत्वायोगादित्युक्तत्वादिति ।
प्रत्युदाहरणान्तरं दर्शयति एतेनेति । एतेन विषयमावात् ततो व्या-
धुन्यभावेनेत्यर्थः । चेदयति यः पक्षैकदेशरति । यदि हि पक्षैकदे-
शवृत्तिरपि विषयमावाद् न व्यतिरेकी हेतुः तर्हि यस्य पक्षैकदेशवृत्ते-
रपि सतो विषयानिवृत्तिरिति स हेतुः प्रसज्येन अस्ति व्यन्धत्वेनादाहरणये-
धर्म्यमेवेति व्यतिरेकहेतुलक्षणमित्यभिप्रायः । परिहरति अयमपि न हेतुः
कस्मात् सूत्रार्थनापादितत्वात् । तं सूत्रपठपूर्वकं दर्शयति सूत्रार्थ इति ।
अथ च येन पक्षैकदेशवृत्तेर्यतिरेक्यमायनिराकरणं तदवधारणं प्रदर्श-
यति । उदाहरणेनैव वैधर्म्ये नानुदाहरणेन पक्षेणापि अस्य तु पक्षे-
णापि इति व्यतिरेक्यपि न हेतुः न पुनर्यधर्म्यमेवेति सूत्रार्थः । तथा यति
व्यभिचारमात्रस्य निवृत्तिः स्याद् न तु पक्षैकदेशवृत्तेरित्यर्थः । अयमिति हेतुः

लक्षणमुपन्यस्य दूषयति हेतुर्विषयाद्विशेष इत्यन्ये । यतश्चात्रे अन्ये
 त्विति । साधर्म्यमात्रनिराकरण इति । यस्य कस्य चित्साधर्म्यस्य
 निराकरणे विषयसाधर्म्यनिराकरणे तावद्विषयग्रह । यदा सपक्षादिसा
 धर्म्यनिराकरणं तदा अनिष्टस्य विरुद्धत्वादेः समग्र । उपलक्ष्य चेतद् दृष्टा-
 निष्टसमग्र इति दृष्टपरित्याग इत्यपि द्रष्टव्यम् । स चानेकभेद इति ।
 सपक्षादपि विशेषे सति विषयाद्विशेष पक्षादपि विशेषे सति विषयाद्विशेष
 विषयमात्राद्विशेष इति प्रकारा । अत्र पूर्वयोः प्रकारयोर्यथाक्रममसाधारण
 स्यादित्यस्य च हेतुत्वप्रसङ्ग इति तन्निवृत्त्यर्थं विषयादेवेत्यवधार्यते । द्विती-
 यमवधारणमवधारयितुमाह अवधारणे चेति । विषयादेवेत्यनेनावधार-
 णेन विशेषोऽवधारित न विषय स चायं विशेषे चाविरये च प्रसृत इति
 विषयैकदेशवृत्तेऽपि पक्षसपक्षसाधारणस्य हेतुत्वप्रसङ्ग इति तन्निवृत्त्यर्थं द्विती-
 यमवधारण विशेष इति उपसहरति तदेवमिति । तदेतदव्यापकत्वेन दूष-
 यति सत्यमेक इति । अत्र चोदयति विषयैकदेशवृत्तिप्रतिषेधादिति ।
 विशेष एवेत्यवधारणे विषयैकदेशवृत्ति गोरिय विषयान्वित्वादिति हेतु-
 त्वेन प्रतिषिद्ध । तस्मादेतन्मिथ्यवधारणे सत्येव विषयादेवेत्यवधार-
 णीय तथा च विषयादेव यो विशेष एव स हेतु सपक्षात् यो विशेष एव
 स न हेतुरित्युक्तं भवति । तथा चाश्वोऽयं विषयान्वित्व इति सपक्षाद्विशेष
 इति हेतुत्वेन प्रतिषिद्धो भवति । यस्तु सपक्षैकदेशवृत्ति प्रयत्नानन्तरीयक-
 त्वादि स सपक्षाद्विशेष एव न भवति अतः सामान्यमपीति । तस्य हेतु-
 त्वमवधारितमिति । हेतुरेवासाधित्वार्थं । परिहरति यथेवमिति* । यदि
 सपक्षादपि यो विशेष सपक्षैकदेशवृत्ति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिहेतु एव विष-
 यादेवेत्यवधारण बाधितं भवति । शङ्कत अर्थेति । न विषयादेवेत्येतन्मात्रम-
 वधार्यते येन सपक्षैकदेशवृत्ति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिर्न हेतु स्यादपि तु यो
 विशेष एव स हेतुरिति प्राप्ते विषयादेवेति नियम्यते तेन साधारणस्य वि-
 शेषस्य विषयवृत्तेर्हेतुत्व प्रतिषिद्धं भवति । यथाऽश्वोऽयं विषयान्वित्वादिति
 य पुनर्विशेषपक्षान्निवेश्य सपक्षे हेतु तस्य हेतुत्वेऽपि न विषयादेवेति
 बाधितं भवति । यद्यपि येन सति सपक्षैकदेशवृत्तेर्हेतुत्व न श्रुतं तथाऽपि

विपदादेवेतेनैवावधारणेनानिष्टमनुमतमेव । तेन चायुतेनार्थेनादृशार्थे अव-
धारणे इत्यर्थः । निराकरोति एवं चेति । यथा तत्तुल्यैकदेशवृत्तेराविहितमपि १२६ ।
हेतुत्वमनिषेधादनुमतमेव पक्षैकदेशवृत्तेरपीति सोऽपि हेतुः स्यादित्यर्थः ।
युनः प्रत्यक्षमिष्टे नैव दोष इति । पक्षधर्मत्वे सति विशेष एवेति नियमे
कृतः पक्षैकदेशवृत्तेः प्राप्तिः अपक्षधर्मत्वात्स्येत्यर्थः । परिहरति यो धर्मः
पक्षस्यैव नेनेति । पर आह न कस्यन्य इति । दूषयितुमवधारणं विफलमिति
किं पुनरिति । प्रथमकल्पं गृह्णाति अस्तु तावदिति । एतमपि दूषयितुं
विफलमिति किं पुनरस्येति । सामर्थ्यं प्रयोजनमित्यवश्यः संभवश्चापनस्ये
ऽप्यपननिवृत्तिः प्रयोजनम् । असंभवनिवृत्तिपक्षे त्वत्थान्तायोगव्यापृतिः फलम् ।
यथा नीलं सरोजं मयत्येवेति । विफलं दूषयति उभयथाऽपीति । युग-
न्तरमाह न चेति । अत्यन्तायोगो निवृत्तौ भवति न त्वयोग इत्यर्थः ।
शङ्कते अपेक्षेति । विशेषणसंगतो ह्येवकारोऽयोगं व्यर्थमिति यथा चैवो
यमुद्धर एवेति हेतुविशेषणं चेदपक्षधर्म एवेति । तस्मात्त्रिदं पक्षैकदेशे वृत्ते-
निराकरणमित्यर्थः । निराकरोति सत्यमिति । येषमनुमानमूचे व्याख्यात-
प्रागमिति नैह व्याख्यातम् । हेतुर्विपक्षाश्लेषः इति च सौत्रा-
न्तिकपक्षमिति । यदा त्वनित्यात्वेनेति लक्ष्ये लक्षणं विधायक इति विपक्ष-
व्याप्ये वाच्यः । ननु नित्यो विपक्ष इत्यत आह न असतीति । न हि
निष्पाद्यमाख्यात इत्यर्थः । न चाख्यातान्तरं नाप्यधिकार इत्यर्थं येन
पक्षमी वा सप्रमी वा प्रपञ्चेत्येवाह न चासतीति । न चासतो विपक्षाह्या-
वृत्त्यभावेन विशेषोऽपीत्याह विपक्षासंभवे सतीति । पक्षस्यैवेति । अत्र
विपक्षकाराख्यः पदान्तरानवेक्षणं सूचयति । पक्षस्यैव धर्म इति हेतुनस्ये
ऽवधारण एव हेतुः स्यात् । समान एव मिदं इति । हेतुनस्ये चरस्य
विशदित्ये माध्यं गेल्याद्विहेतुः स्यात् । विपक्ष एव नास्तीत्युच्यमाने अनित्यः
गच्छः प्रमेयत्वादित्येव हेतुः स्यात् । तस्मान्नयः पक्षा हेयाः । यदा च
पक्षस्य धर्मः । समाने च मिदं इत्यत्र पक्षमिवारो हेतुः स्यात् । पक्षस्य
धर्मो विपक्षे च नास्तीत्युच्यमानेऽप्यप्राप्तो हेतुः स्यात् । समाने च मिदं
विपक्षे मास्तीत्युच्यमाने अनित्यः परमाणुः कृतकत्वादिति हेतुः स्यादिति
अत्रः परमममिमं वदमाह पक्षस्येति । तेष मुद्योधम् । अत्र दिद्वानेन १

सपक्षे सन्नसन् द्वेधा पक्षधर्मं पुनस्त्रिधा । प्रत्येकमसपक्षे च सदैसद्द्विविध
 त्यत इति । न च पक्षधर्मान् हेतुतदाभासान् दर्शयित्वा तत्र य, सन् सजातीये
 द्वेधा चासस्तदत्यये । स हेतुर्विपरीतोऽस्माद्विसृद्धोऽन्यस्त्वनिरिच्यत इति
 हेतुतदाभासविषेको दर्शितः । तस्यार्थः । य, पक्षधर्मं स सपक्षे सन्नसन् द्वेधा
 इति न पुनरसपक्षे सदसद्द्विविधत्वतः प्रत्येक विधा भवतीति पक्षधर्मः सपक्षे
 सन् विपक्षे सदसद्द्विविधत्वतस्त्रिधा पक्षधर्मः । सपक्षे द्वेधा विपक्षे सदसद्-
 द्विविधत्वतस्त्रिधेति अपोदाहरण प्रमेयकृतकानित्यकृतकान्ययवज्जा । अनि-
 त्ययवज्जास्पर्शनित्यत्यादिषु ते नयः । नित्यत्वाद्विषु साध्येषु प्रमेयत्वादयो
 नयः । हेतुतदाभासाः तेषां यथासंख्य नित्यत्वादीति । साध्यान्पुदाहरन्ति
 नित्यानित्यप्रयध्नोत्थमध्यमधिकशाश्वता । अयन्नानित्यनित्याश्च प्रमेयत्वा-
 दिसाधनाः । तदेतत्पु हेतुतदाभासेषु हेतुर्निर्दुर्गारितो येन तदुपन्यस्य धार्तिक-
 कारो व्यापटु तत्र य इति । तदेतद्रूपयति यथाश्रुतीति । तत्र य सन् सजा-
 तीये द्वेधा य, चासस्तदत्ययइत्येतावन्मात्रं लभ्यतइत्यर्थः । चोदयति ननु
 चोक्तमिति । उक्तं दिङ्नागेन साध्यधर्मो यतो हेतुस्तदाभासश्च भूयसेति
 तदेतत्परिहरति उक्तमेतदिति । न पुनः पक्षधर्मे श्वेत्यर्थः । अवधारणमबुद्धा
 शङ्कते अपापीति । अवधारणायांलाभेनातरमाह सत्यमर्थादिति । ननु
 पक्षधर्मत्वनिवृत्त्येव पक्षाव्यापकस्य गम्यते न ह्यव्यापको भवत्यपक्षधर्मनिवृ-
 त्तिमान् इत्यत आह अपक्षधर्मनिवृत्तिमात्रत्वेन चेति । अत्यन्तनिवृत्तनि-
 वेचेन धृतिमात्रं स्याद् नैकान्तिकी धृतिरित्यर्थः । चोदयति न प्राप्त इति । परि-
 हरति नावधारणस्येति । हेतुत्वाभासावेव पक्षधर्मो नान्य इति नियमघा-
 पनार्थमवधारणमिष्टं भयद्विरित्यर्थः । शङ्कते अपोभयेति । निराकरोति
 तथाऽपि सन् सजातीय इति । तदेतत्पूर्वमेव व्याख्यातमायम् । द्वेधा
 चेति । सर्वथा न चक्षव्यमिति । सन् सजातीयइत्यस्योपादानेऽनुपादाने
 चेत्यर्थः । सन् सजातीय इति नोपादातव्यमिति यदुक्तं तत्र शङ्कते अपम-
 न्येतेति । निराकरोति अवधारणेति । यथावधारणं युज्येत अवधारणायां
 युक्तं आरम्भस्तदेव त्वयुक्तमित्यर्थः । आद्यो पदइति* । पक्षस्य धर्म इत्यास्मिन्
 पदइत्यर्थः । अन्यपदे इति । अन्यो पदे यथो पक्षधर्मत्वविपक्षासत्ययोस्ते

तद्योक्ते । तत्र त्रैविध्यं निराकियत इति । मन् सञ्जातीयः इति सर्वेयेति
सञ्जातीये द्वेधा चेति पदोपादाने अनुपादाने चेत्यर्थः । सञ्जातीयएव द्वेधे- १३४ ।
रप्यनेनैवेति । हेतुसङ्गतामास्योरोत्सर्गिके पक्षधर्मत्वे स्थित इति भावः । शङ्कते
अथ मा भूदिति । सञ्जातीयएव द्वेधेति नावधारणमित्यर्थः । निराकरोति
तथा उपोति । मन् सञ्जातीये द्वेधेति मध्यमपदे इत्यर्थः । तदेवं सञ्जातीये
एव द्वेधेत्यवधारणं दूषणं संप्रति द्वितीयमवधारणं शङ्कते अथ पुनरिति ।
निराकरोति तथा उपीति । तथाच यत्तदेव शृतिरपि हेतुः प्रसक्तः यदि च
तदस्य पक्षेति नावधार्येन ततो ऽनेकान्तिको ऽपि हेतुः स्यादिति दोषः ।
दिनागम्येष प्रदेशान्तरहेतुलक्षणम् । यावधर्मः पक्षधर्मः । तदर्थेन तस्यैव
पक्षधर्मो माध्यमधर्ममन्येन व्याप्नोति हेतुरिति । तदेव तद्वेतुलक्षणमुपन्य-
स्यास्मिन् पूर्वोक्त दोषमभिदिशति एतेनेति । अनिदेशमेव स्फुटयति अव्या-
पकादिरिति । यथाश्रुतलक्षणे पक्षाव्यापकस्य हेतुत्वं तदर्थेतिव्याप्तस्य इत्य-
स्य विश्रुतलक्षणेन सवधसत्त्वं विपक्षाच्च व्याप्तिरित्यर्थः । तथा च पूर्वोक्त-
दोषप्रसङ्ग इत्यर्थः । सिद्धावलोकिताव्याप्येन दूषयति असंस्तवरूपय इतीति ।
अन्येषां हेतुलक्षणं दूषयितुमुपन्यस्यति तादृशिति । तदेतद्व्याचष्टे तादृशेति ।
किन्कारो ऽरुचो । पक्षधर्म इति च हेतोरभिधानं तेन चित्तलक्ष प्रविभा-
गात्मा हेतुरित्यर्थः । दूषयति यस्यादिति । आवर्णत्वाद्यपीति । तदुक्ता-
ऽसाधारण इत्यर्थः । यस्तु तादृशविनामासीति विषये सत्ताप्रतिवेधात् पक्षे
सत्य गम्यते विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुक्षापिपक्षत्वादिति मन्येत तं प्रत्याह
भयतु तावदिति । एकदेशाभ्यनुष्ठाने ऽपि विशेषनिषेधस्योपपत्तेर्न समस्त-
भ्यनुष्ठाने प्रमाणमस्तीति भावः । योदयति नमूषदर्शनं प्रहृषादिति । परिह-
रति न तद्विध्यत इति । न हि चाक्षुषपत्यमिति । योदयति दूषयति विजातेर्नि-
त्याया अमायात् न चाक्षुषपत्यमनित्यत्वेन विना भवतीत्यर्थः । यस्तु मन्येत
विशेषनिषेधस्य शेषमाभाभ्यनुष्ठानहेतुत्वेनागृह्यमाणविशेषत्वात् पक्षधर्माभ्यनु-
ष्ठानं तत्रा योपदर्शनपदेन पक्षे हेतोः सतोपदर्शनं मरतीति तं प्रत्याह उपेत्य
येति । भुवोऽधम । तदेवं लक्षणं दूषयित्वा तदुदाहरणं दूषयति यत्त्विदमिति ।
एतस्मिन् हेतुलक्षण इत्यर्थः । प्रपञ्चानन्तरीयकत्वं प्रपञ्चकारणकत्वं तत्साधा-

त्पारपर्येष वा तत्र प्रथमे कल्पे दूषणमाह प्रयज्ञानन्तरीयकत्वस्येति । द्विती-
यकल्पमाशङ्क्य दूषयति । अथेति । प्रयज्ञग्रहणमपार्थक्यमित्यर्थः । भावप्रत्ययवाच्य
विकल्प्य दूषयति पक्षेदमिति । एवमप्युपलब्धेरेवेति । न हि बोद्धुरा-
द्धान्ते किं चिदुपलभ्यमानं नित्यमस्ति येनोपलब्धिर्विशेष्योक्त इत्यर्थः । प्रय-
ज्ञानन्तरमन्यथा चेति । यदाचिदुपलब्धिकर्म तत्सद्यै प्रयज्ञादेव पुरुषस्या-
पारादिषोपलभ्यते नान्यथेत्यर्थः । शङ्कते अथेति । अस्माकं नैयायिकानामिति
भावः । उत्तरं यैवेति । अस्मद्वृत्तेन चेदास्याय त्वया बोद्धेनाश्रिते ततः प्रयज्ञ-
ग्रहणेनाप्यनैकान्तिकत्वसदस्यमेवेत्यर्थः । अव्यापकं चेति । न हि दयदहना-
भिधातः प्रस्फुटहेतुदलविभागजन्मा टात्कारो ऽस्मदादिप्रयज्ञसाध्य इत्यर्थः ।
शङ्कते अथेति । वर्णात्मकमित्यर्थः । निराकरोति तत्रापीति । पारम्पर्येणापि
प्रथमं यत्र यर्थः प्रयज्ञानन्तरीयकं न द्वितीयादयं अतिपारम्पर्योऽप्रयगे त्वति-
प्रसङ्गः प्रायेण तस्य तत्र तत्र सुलभत्वादिति । शङ्कते अथ य इति । विशेष-
प्रयज्ञानन्तरीयकत्व धर्मविशेषण प्रयज्ञानन्तरीयकत्व सामान्यं च हेतु-
रित्यर्थः । निराकरोति तथा ऽप्यन्य इति । न हि भवतामस्माकमिव
विशेषातिरिक्तमस्ति वस्तु सामान्यं सद् यो हेतुः स्यात् । न च कल्पनारो-
पित हेतुः सम्यग्ज्ञानस्य भवितुमर्हति न चात्यन्तासतः कल्पना ऽपि सम्-
भवतीति भावः । तदेवमुदाहरणं दूषयित्वा प्रसङ्गेन परेवामुदाहरणविचारं दूष-
यति यदप्युक्तमिति । यत् खलु सर्वसामर्थ्यरहितं तदानीतानामितभावाभा-
वधर्मज्ञं भवतीत्यर्थः । निरस्यं तु किं चिद्वधतीति । तस्य धर्मयोग सम्भव-
त्येव न त्वस्याप्यप्रयज्ञानन्तरीयकत्व त्वप्रत्ययाभिधेयं हि जन्म प्रयज्ञेन प्रय-
ज्ञादन्येन वा विशेषणीयम् । यस्य जन्मेव नास्ति तस्य तद्विशेषणं दूरो-
त्सारितमित्यर्थः । एतेनाभाव इति । नैयायिकामिमतो ऽप्यभावेऽध्या-
य्यातः तस्यापि हि प्रागसतः स्वकारणेन समवाय इति जन्म नास्तीति न
तद्विशेषणयोग इत्यर्थः । प्रकृतमुपसहरति तदेवमिति ।

हेतायुक्ते नाव्याप्नो ऽसौ साध्यधर्मेण हेतुभावे व्यवर्तितृते न च व्याप्ति-
प्रदर्शनेमुदाहरणमन्तरेणेति हेतुलक्षणानन्तरं क्रमप्राप्तिमुदाहरणलक्षणमाह ।
साध्य-रणम् (सू. ३६) ॥ सूत्रमित्युदाहरणसामान्यलक्षणमप्यनेन
५ सूचितमिति दर्शितम् । अस्य तात्पर्यमाह अस्येति । दृष्टान्तानुरूपो नोदा-

हरणस्य वचनात्मकस्य स्थलपतो लक्षणं संभवति तस्मात् स्वामि-
 धायवचनेनपलक्षकत्वेन लक्षणस्य सामानाधिकरण्यां मज्जतइत्यभिपद्यि-
 नेतमुदाहरणोपलक्षणमिति । अनेन च सामानजातीयेभ्यः प्रति १३९ ।
 चादिभ्यो ऽसमानजातीयेभ्यश्च प्रमाणादिभ्य उदाहरण व्यवच्छिन्नं भव-
 ति । साध्येन साधर्म्यमित्यादि भाष्यं तस्यार्थः साध्येन धर्मैश्च
 शब्देन साध्यै दृष्टान्तस्य स्थान्यादेः कृतकत्वं तद्वति नित्यत्वेन साध्ये
 च शब्दे दृष्टान्ते च स्थान्यादौ समानं तस्मात् कारणात् प्रयोजकात् तदु-
 र्मेभावी तस्यैव साध्यस्य शब्दस्य धर्मो धर्मान्तरं येन विगृह्यः शब्दः सिध-
 धयितो ऽनित्यत्वेन तदनित्यत्वं तदुर्मः स यव भावस्तद्वाचः सो ऽस्या-
 लीति तदुर्मभावी स्थान्यादिरनित्यत्वधर्मवानिति यावत् । तेन तादृशा
 दृष्टान्तेनोपलक्षिते तद्विषये वचनमुदाहरणमिति । तच्च धार्मिककारः सूत्रपदं
 व्याचक्ष्य यव फलतो भाष्यं व्याचष्टे साध्येति । उदाहरणसाधर्म्यादित्यस्य
 व्याख्यानं साध्यसाधर्म्यादित्येषां योजयति अत्रापीति । साध्यशब्देनैव
 कृतकत्वं साधर्म्ये दृष्टान्तस्य नासाध्येन विशेषणाकाशदिना नित्येन ततो हि
 कृतकत्वं व्यापनमिति तथा च सप्रामिसरो व्यवच्छिन्नो भवति । साधर्म्ये-
 वेति भागाविद्धो व्यवच्छिन्नः यस्मात्साध्यात्साधर्म्ये तदुर्मभावी भवतीत्ये-
 तत्स्यो ऽयं दृष्टान्त उदाहरणमिति यावदुक्तं न समाप्यते तावदुक्तं न
 पृच्छति किं कृतविषदिति । अवधारणद्वययोगिनः साध्यसाधर्म्यादृष्टान्तो
 ऽवश्यमेव तदुर्मभावी भवतीति यथाथे तदुर्मभावीत्येतदिति भावः । उत्तरं ,
 न भवत्पपीति । यथा नित्ये शब्दे साध्ये ऽमूर्तर्येदेः साध्येन शब्देन
 सर्वैः साधर्म्यात् कर्म न तदुर्मभावि भवति नित्यं न भवतीत्यर्थः । साध्ये-
 मेवेत्यवधारणेनैवेतमुदाहरणं प्रत्युक्तमिति । शिष्योपाध्यायस्यामत्यमेवतनय-
 त्यादयो ऽचौषाधिकमयन्या उदाहरणोः । हेतुलक्षणे तु सामान्यलक्षणापेक्षं विधे-
 पलक्षणमिति नातिव्याप्तिः । अथ साध्यसाधर्म्येणैव साधनधिकलमनु-
 दाहरण भवतीत्युक्तं भवति । यथा नित्यः शब्दो ऽमूर्तेत्यापरमाणुप्रदिति
 तदुर्मभावीत्यनेन साध्यधिकलं परास्तम् यथा नित्यः शब्दो मूर्तेत्यात्कर्म-
 दिति । एतेनोपपत्तिकलमपि परिहृतं यथा नित्यः शब्दो ऽमूर्तेत्यात् घटवत् ।
 पञ्चम्युपादानेन च साध्यसाधर्म्येऽमुक्तं तदुर्मभापित्वं यच्च वचने प्रदर्शयते

तदेवोदाहरणं नान्यदिति दर्शितं भवति । प्रयोजकत्वं च साध्यसाधर्म्यस्य हेतोः स्वाभाविकः सवन्धो व्याप्यत्वमिति यावत् । प्रयोज्यत्वं च साध्यसाधर्म्यस्य व्यापकत्वमिति यावत् । तेनाप्रदर्शितान्वयविपरीतप्रदर्शितान्वययोरनुदाहरणत्वमुक्तं भवतीति । तद्यथा अनित्यः शब्दः उत्पत्तिमत्त्वात् पठ्यदिति । यो यो अनित्यः स स उत्पत्तिमान् यथा घट इति समाख्यानिर्गचनसामर्थ्यात् सामान्यलक्षणमध्यनेन सूचितमित्याशयवता भाष्यकृता समाख्यानिवृत्तिः कृता तां वार्तिककारो दर्शयति उदाह्रियते ऽनेनेति । चेदयति ननु चेत् । परिहरति मैव दोष इति । घटनस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणत्वेनेत्यर्थः । अभिधीयमान इति चाभिधानोपलक्षणपरं नाभिधेयपरम् । असमानाधिकरण्यदोषस्य तावदवस्थ्यात् तदुर्ममावीति सूत्रावयवव्याख्यानपरं भाष्यं तस्य धर्म इत्यादि । अथ चोत्तरमिति पाठमिष्य तदेतद्भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे तस्य धर्म इति । तस्य धर्मस्तदुर्म इति हि धर्मस्य सवन्धित्वेन पृथग्वचनम् । न च धर्म इव धर्मस्य नापि धर्मोन्तर्धर्मस्य किं तु धर्मिण इत्यर्थः । भाष्यकारीयमनुपपत्तिमुक्त्वा वार्तिककारः स्वकीयामप्याह धर्मे च साध्य इति । अनेन हेतूदाहरणोपलक्षणवैधर्म्याच्चात उक्तः । भाष्यं साध्यसाधर्म्यादुत्पत्तिधर्मकत्वादिते तद्व्याचष्टे तस्य धर्मिण इति । तदुर्ममावी भवतीति तदनुपपन्नं न हि कृतकत्वात् स्यात्पादेरनित्यत्वं भवति जायते बीजादिपाङ्गुर इत्यत उक्तं भवति विद्यते वैधर्म्योदाहरणस्य लक्षणम् ।

तदि-तम् (सू. ३७) ॥ अनुवृत्तेन पूरयित्वा सव्याख्यानसूत्रं पठति । साध्यवैधर्म्यादतदुर्ममावी दृष्टान्त उदाहरणमिति । सात्मकतया साध्येन जीवच्छरीरेण वैधर्म्याद् घटादेर्दृष्टान्तस्य सात्मकत्वसाधर्म्यशिरहादिति यावत् । तस्य साध्यस्य जीवच्छरीरस्य धर्मः प्राणादिमत्त्वं तदुर्मः स एव भावस्तदुर्ममावः सो ऽस्याप्तीति तदुर्ममावी न तदुर्ममावी अतदुर्ममावी प्राणादिरहितो घटादिरिति यावत् । यतदुक्तं भवति । यत्र घटादेः साध्यधर्मोभावप्रयुक्तः साधनधर्मोभावः स घटादिवैधर्म्यदृष्टान्तः तद्विषयः शब्द उदाहरणमिति । सूत्रस्यैव पाशब्दः समुद्भूये वेदितव्यः । व्यतिरेकविषयत्वाद्देध-

म्योदाहरणस्येति । अथ भाष्यकारेणान्यव्यतिरेकी पूर्वसृष्टोदाहृतोऽवाप्युदा-
 हृतः साधनधर्माभावाप्रसक्त्यं च साध्यधर्माभावास्तोक्तं तन्नामुक्तम् । अन्य-
 व्यतिरेकिणि हेतोः मत्प्रापि वैधर्म्यं साधर्म्योदाहरणमेवाचितं तत्र तत्पूर्वकत्या-
 द्वेधर्म्यप्रतीतिः । परलुमागेष विध्यते । इत्येव यज्ञेष साधनायोगात् । व्याप्यव्या-
 पकभावरत्न यादृशो भाष्योस्तदभाष्योऽस्मद्विपर्ययो बोद्धव्यः अन्यथा सपक्षे
 ऋतेश्चर्ता न हेतुः स्यादिति मन्यमानो धार्मिककार आह उदाहरणमधी- १३८
 तहेताविति । तन्नास्माभिः सूत्रं योजयद्विहकमिति । अथाचार्यदेशीयानाम-
 भार्थमूत्रपाठदूषणं नास्माकमार्षमूत्रपाठेऽस्तीति प्रतिरिषाद्विमुखाचार्यदेशीयानां
 पाठमभिप्रायं आह अन्ये त्विति । आर्ये हि पाठे सामानाधिकरण्यादुद्घातस्या-
 र्थहृत्पस्य यद्वदुपेयोदाहरणेनेकं स्यात् । यदा तु दुष्टान्तस्योदाहरणमिति पाठः
 तदा नायं दोषः दूषणं चापरेण यथा न दुष्टान्तस्योदाहरणेन सामानाधिकर-
 ण्यम् । यथैवास्त्वस्मादर्थहृत्पस्य* स्वविषयवचनेपलक्ष्यत्वेन तु सामाना-
 धिकरण्यं दुष्टान्तोऽपि तुल्यम् । तस्मादार्थमेवास्त्विति । आर्येऽपि पाठे परेतत्
 दूषणमुपन्यस्यति एतस्मिन्नपीति । उपपत्तये किञ्चकारः एवमाद्वयमेवास्ती-
 त्ये किञ्चिन्ना भाषीति ध्रुवपन्न तया च तदुर्मैकारित्यमर्थः । न च आप्रानाद्
 अन्या क्रिया संभवतीति समकत्वम् । तच्च सर्वेषामयवधानामभिप्रायमिति
 साधारणत्वाच्च यत्कन्यमित्यर्थः । तदेतदभ्युपगमेनेव परिहरति नापमिति ।
 अन्ये तु तदुर्मैभाषीत्येतद्विहकस्य दूषणन्तोऽस्याह अन्ये त्विति । तत्र प्रथ-
 मकल्पे दूषणमाहुः तत्रादीति । नायं सूत्रार्थः सर्वोपपत्तिसाधारण्यमिति
 तस्मात् किं विदेगत् । तदुर्मै भाषयितुं गौतमस्येति द्वितीयकल्पे दूषणमाहुः
 दण्डिन्याप इति । संभवे व्यभिचारे च विशेष्यमर्थेत् न संभवमात्रमर्थः ।
 तदेतत्परेशं दूषणं दण्डिन्यापमान्त्र्य परिहरति न यत्कन्यमिति । संभ-
 वव्यभिचाराभ्यां समर्थे विशेष्यमित्यर्थः । न बहुव्रीह्याविति । अन्यथाद्येविष-
 यमेवेतिराख्यते वा च बहुव्रीहयेऽप्यस्यगति कुतमेवेतिनेत्यर्थः ।
 मुहुर्भावेन वेद् अथ एवाह अभावरत्नमिति । प्रयोजनानन्तरं भाष्यदण्ड-
 न्वाचिनोऽपि सन्तीति । अथ मुह्यन्तुः किञ्चादयमर्थोऽवयवा दुर्मैहिका
 अथगदयवसेनेत्युक्तं तदुपमिति तदेतस्मिन्नि न । तदेवमुदाहरणमप्यम् ।

१८ पपाद्य परेषा लक्षणं दूषयितुमुपन्यस्य व्याचष्टे तथा सिद्ध इति । यथा च
 स एव साध्यो विशिष्टः प्रत्ययभेदाभेदित्वेनेति प्रत्ययः कारणं तदेतत्साध्य-
 साधनघत्व दृष्टान्तस्य बोद्धव्याद्दान्ते ऽव्यापक स्यात्वादेौ दृष्टान्ते कृतकत्वा-
 नित्यत्वद्वयसाध्यसाधनघत्ववेकत्वात् प्रागभावे । स्यात्याः कृतकत्वं
 प्रध्यसाभायश्चानित्यता दृष्टान्ते बोद्धानां न चेवमुभय स्यात्यामस्ति तस्या
 स्वाभावरिरोधित्वादिति दूषयति अत्र विस्फूर्जता ऽपीति । एतेनेति ।
 अव्यापकत्वेन निर्हरयते ऽस्मिन्ननेन चेति । निदर्शनेन साध्येनानुगमे
 हेतोः साध्याभावे च नास्ति तेति च प्रत्युक्तं कृतकत्वानित्यत्वयोः । स्यात्या-
 मसम्भवदर्शनादव्यापकत्वेन अस्मद्वाद्वान्ते यथा तयोः स्यात्यादेौ सम्भवः
 तथोक्त हेतुलक्षणसूचक इति । भाष्ये परिहृतरूपवेदनीयमिति । प्रशस्तपरिहृ-
 तवेदनीयमित्यर्थः । स्वप्रतिपत्तेौ व्याप्तिस्मरणानन्तरं तथा चायं न तथेति वा
 परामर्शे चानोत्पादाद् उदाहरणवचनस्य च व्याप्तिप्रतिपादकत्वात् परा-
 मर्षदाने हेतोरुपनयस्योदाहरणपूर्वकत्वनिश्चयाद् उदाहरणानन्तरमुपनयं
 लक्षयति ।

उदा-यः (सू. ३८) ॥ अपेक्षापदं माप्यकृद्वाचष्टे उदाहरणतश्च
 इति । उदाहरणवशं घश्यतइति वशः यस्मिन् उदाहरणस्य वश्य इत्यर्थः ।
 यतदेव कर्मणोऽपारं निष्कृष्य विष्णोति वशः सामर्थ्यं वश्येन उदाहरणस्य
 फले न उपनयेनाभिषेचन इत्यर्थः । तथात्वात्तयात्वयोर्विषय विभजते
 साध्यसाधर्म्ययुक्त इति । ननु हेतोरुपसंहार उपनयो न साध्यस्य
 तथा चानुपपन्नः साध्यस्योपसंहार इत्यत उक्तं साध्यस्य शब्दस्यो-
 त्पत्तिधर्मकत्वमिति उदाहरणसिद्धव्याप्तिहेतुमतया साध्यमुपसंह्रियते न
 स्वरूपेणेत्यर्थः । अत्राप्युदाहरणापेक्ष उपसंहार उपनय इति सामान्यल-
 क्षणम् । तथा न तथेति चेति सामान्यलक्षणापेक्षे विशेषलक्षणे इति
 बोद्धव्यम् । अत्र के चिदाहुः हेतुवचनादेव उदाहरणात् साध्यसिद्धेरसा-
 धनाङ्गमुपनय इति तन्निराकर्तुमाह वार्तिककारः यथा तथेति । प्रतिविम्ब-
 ० । ५ नाये तदेतत् प्रश्नपूर्वक विभजते किं पुनरिति । तदनेन व्युत्पन्नाध्युत्पन्न-
 तया परेषामनिग्रहप्रतिसाधनत्वात् स्वप्रतिपत्त्यनुसारेण परो बोधयितव्यः
 व्याप्तिस्मरणानन्तरौत्पन्नलिङ्गपरामर्षपूर्वकरूप स्वयमनुमेयार्थप्रत्यय इति

तथैव परे बोध्यन्ते । तथा च परामर्षज्ञानहेतोरुपनयस्य सिद्धुपगच्छत्वम् । १४० ।
 न च यथा लिङ्गपरामर्षज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधानमनुमेयज्ञानस्य तथा दधि-
 भक्षणाद्यनुविधानमपि येनातिप्रसङ्गश्चोद्येतेति । प्रयोजनान्तरमुपनयस्याह
 साध्ये वा संभवः । ति । चेदयति ननु चेति । यद्यपि साधनतया कृतक-
 त्वमुक्तं प्रतिज्ञानान्तरं प्रतिपत्ता साधनस्येषापोक्षितत्वात् तथा ऽपि तन्नासिद्धं
 तत्र साधनत्वेन व्यतिष्ठतिप्रवृत्तिरिति स्वसिद्धिमात्रमिति सामर्थ्यादिति भावः । परि-
 श्रुतिरिति मोक्ष इति । यत्परः शब्दः च शब्दार्थ इति शब्दाः । साधनत्वपरस्य
 कृत्रिमत्वादिति सामर्थ्यादाद्येव तूदाहरणमपि न प्रोक्तव्यम् । अत्रापि
 साधनत्वसामर्थ्यादाद्येणद् अद्याप्यस्य साधनत्वायोगात् तद्विद्यस्यापि प्रमेय-
 त्वादेः शब्दमित्यत्वादेः साधनत्वप्रमेय प्रयोगो ऽविद्वे ऽपि तुल्य इति
 व्याप्तिप्रदर्शनाद्येदाहरणप्रयोगघट्टेनोः सिद्धत्वप्रतिपादनाय उपनयस्यापि
 प्रयोग इति रमणीयम् । निगमनलक्षणाप्रत्यक्षरमात्रे द्विविधस्य पुनरिति ।
 साधर्म्येण वैधर्म्येण द्विविधानामपि हेतूदाहरणोपनयानां समान निगमन-
 लक्षणमित्यर्थः ।

हेत्व-मम् (सू. ३६) ॥ तस्यादिति । हेत्वपदेवात्तद्धेतुकमनित्यः
 शब्द इति प्रतिज्ञायाः पुनर्बोधनम् । यद्यपि च सिद्धनिर्दिष्टो निगमनं साध्यनि-
 देशश्च प्रतिज्ञा तथा ऽपि तस्यैव प्रतिज्ञाया साध्यत्वमासीत् तस्यैव निगमने
 सिद्धत्वमित्यवस्थापनमेकमाश्रित्य समानविषयतया निगमनं प्रतिज्ञेत्युपपद्यते
 तथा च पुनर्बोधनमप्युपपन्नं तदेतद्व्याप्यकारो व्याप्ये साधर्म्योक्त इति ।
 व्याप्यादयति निगम्यन्त इति । साधर्म्येवैधर्म्ययोः प्रतिज्ञातः प्रभृति निग-
 मनानां प्रयोगमाह तत्रेति । तत्र प्रथमसूत्रवदेव यथाव्यवधानेषु प्रमाणानां
 परमन्यायं स्तोतुं समवसाह । अवयवसमुदाये चेति । आत्मोपदेशस्ये-
 ति । सदेव साम्येदमप्यधीदित्यादेरापेक्षदेशस्य प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रति-
 साधनात् । कस्मात् प्रतिज्ञेयापेक्षदेशो न भवति कृतमस्या आगमान्तर-
 विषयत्येनेत्यत आह अनूपेक्षेति । अनुमानं हेतुः । स्यादेतद् द्वितीयं
 लिङ्गदर्शनं हेतुर्न च नवनुमानं तृतीयस्योपनयविषयस्य लिङ्गदर्शनस्य तथा-
 भावादित्यत आह उदाहरण इति । उदाहरणे दृष्टान्ताधर्मिणि साध्यसाध-
 नयोः प्रतियन्धं सादृश्यं सम्यग् दृष्ट्वा लिङ्गस्य प्रतीतेः । यत्तदुक्तं भवति

यद्यपि यथाशामपि लिङ्गदर्शनेनां सम्प्रतीमामनुमानत्वं तथाऽपि तदेक-
 देशे मध्यमेऽपि लिङ्गदर्शने समुदायोपचारादनुमानव्यपदेशहति प्रत्यक्षवि-
 यमुदाहरणं कस्माद् दृष्टेनादाहरणे प्रतिबन्धेनादृष्टमाध्यधर्मिण्यनुमेयस्य
 सिद्धेः यदि पुनर्न मूल प्रत्यक्षमास्थीयेताव्यवस्थया नादृष्टं सिद्धेदिति भावः ।
 निगमनप्रयोजनं प्रतिपादयति सर्वेषामिति । प्रतिज्ञादीनामुपनयान्तामा-
 मेकोऽर्थः स्वभावप्रतिबद्धं लिङ्गं वा अनुमेयं वा तस्य प्रतिपत्तिः तस्या
 सामर्थ्यप्रदर्शनेन निगमनमिति तदनेनैकार्थत्वं दर्शयितुम् । द्विविधं हि प्रयो-
 जनं तथायान्तरं स्वभावप्रतिबद्धं लिङ्गप्रतीतिः परमं च साध्यप्रतीतिरिति
 संप्रति विभागे साक्षाद्भूत्वं दर्शयति । इतरैतरानिसंबन्ध इति । अभिषे-
 धेन फलेनाकाङ्क्षामुपलक्षयति असत्यामिति । प्रधानं हि प्रतिज्ञापदं तदु-
 त्तरकालं हि साधनाकाङ्क्षया प्रतिज्ञामाश्रित्य हेतुपदं प्रवर्तते न पुनः प्रथ-
 ममेव हेत्यपेक्षेति हेतुलक्षणेऽस्माभिः प्रतिपादितमिति । हेतुपदविरहे
 आकाङ्क्षा दर्शयति । असति हेताविनि । उदाहरणामात्रेऽप्यपेक्षामाह
 असत्युदाहरणं । उपनयामात्रेऽप्यपेक्षामाह उपनयं चान्तरेणेति ।
 निगमनामात्रेऽप्यपेक्षामाह निगमनाभावे चेति । अवयवानां प्रातिस्विकं
 प्रयोजनमुक्तमपि शिष्यहिततया भाष्यकारः प्रतिपादयति अपेक्षेति । पञ्चावय-
 यप्रतिपादनप्रयत्नस्य प्रयोजनं दर्शयति न चैतस्यामिति । कथं पुनः प्रज्ञ-
 मतइत्यत आह अच्यवस्याप्येति । व्यवस्थापिते न आतिरेकस्य इत्याह
 उपवस्थिते हीति । अत्र के चिदाहुः निगमनमसाधनाहं कथं प्रतिज्ञया
 गतायंत्वादिति तन्मतमेषाकते धार्मिककारः सप्रयोजनं निगमनं दर्शयति
 १५ प्रतिज्ञाविषयस्यार्थस्येति । चतुर्भिः स्वत्ववयवहेतुस्त्रीणि रूपाणि द्वे वा
 प्रतिपादिते न स्वव्याधितविषयत्वासत्प्रतिपत्तित्वे । पञ्चसु वा चतुर्षु वा
 रूपेषु हेतोरगिनाभावः परिसमाप्यते तस्मादव्याधितत्वासत्प्रतिपत्तिरित्यहपद-
 यंसमूचनाय निगमनं तद्विदमुक्तं विपरीतप्रसङ्गप्रतिषेधार्थमिति । बाधने
 प्रतिपद्ये वा साध्यविषयप्रसङ्गः स्यादिति । सोऽयं प्रतिज्ञाविषयार्थस्य अनेन
 प्रमाणमूलाग्रयणोपपत्तौ सत्यां प्रतिज्ञेयस्यार्थस्य सिद्धतया पुनरेवनेन निगमनेन
 प्रतिविध्यते । न च प्रतिज्ञावचनादेव तन्निश्चिः तस्य साध्यपरत्वात् । न चा-
 न्यपरादप्यासेव निश्चिः हेत्वाद्विप्रयोगवेद्यार्थमज्ञातं प्रतिज्ञातं यत्र सर्वोपेक्ष-

संभवात् । तस्माद् दृष्टव्यप्रतिपादनाय निगमनं यथा च वेदव्याप्तिरित्यनेन दूष-
 द्दं तथोपपादितमस्माभिः प्रथममूचे । हेत्वामासेषु च शेषं दर्शयिष्यामः ।
 यस्मिन् सूत्रार्थे परस्य प्रतिज्ञार्था निगमनं गतायै मन्वमानम्याप्रकाशे
 भास्ति । यस्तु मन्येत न हेतोरविनाभावविद्विमतरेषु सिद्धिनिर्देशो निगमनं
 भवति न च पाक्षद्वयं विना ऽविनाभावविद्विः निगमनात् तन्मिदो न
 सिद्धिनिर्देशो निगमनमपि तु तत्रपि साध्यनिर्देश एवेति तं प्रत्युपेत्य तद्विनि-
 दाच्चिह्नोपपादयेत्तं चाक्षयमुपलप्यते । परेषां चाक्षयं पठति उपनयनिगमने १४०
 स्थिति । दूषयति इदं तावदिनि । यथाशुक्ति निगमनोपनयनयोरेवं साध्यमिति
 अर्थगत चादिशेत् हेतुमाह तन्नेतद्विनिर्देशोऽन्यथाहेतुं काकस्य कार्पण्यं द्विवदा-
 पतितम् । शङ्कते अथ हेतूपनयाविति । उपनयनं चेत्तत् प्रतिज्ञानिगमने
 इत्यपि दृष्टव्यम् । अर्थाविरोधादिति अग्निगिष्टार्थन्यादित्युच्येत इत्यम् । तथा
 च सत्यं इति शङ्कितुरभिप्रायः । अत्रापि दोषमाह स विपक्षेति । पुनः
 शङ्कते अपैरुपयोजनत्वेनेति । निराकरोति तथापीति । मिदुत्थेकप्रयो-
 जनत्वे साध्ये हेतोरविरोधो हेतुम् न प्रतिज्ञार्थादतिरिक्तसहाय्यः ।
 तद्वर्णितमिति । अन्यत्वं हेत्यर्थो ऽन्यत्वेनयार्थे इत्येतद्वर्णितमित्यर्थः ।
 यत्तेनोपनयनिगमनप्रयोजनमिधानेन ये अथयत्वं यास्यमाहुस्तन्मगमपाम्ना-
 मित्याह । पक्षधर्मत्वेति । यच्च परैरुपनये दूषणं विरुद्धाभ्यासादि तत्तादृ-
 षमप्यपि यदपि यथा तथेति । सर्वसामान्ययोगे हि तदेव म्यात्र तु तथेति
 अन्यथा शङ्क्य कृतकत्वादिति न हि यथा घटः कृतकः तथा शस्त्री ऽपि
 कृतकः घटगट्टयोरमेदप्रसङ्गादित्यर्थः । तस्मात्सामान्यप्रतिषेधे विशेषप्रतिषे-
 धे च कृतकत्वसामान्य परिगण्यते तस्य च यथातथाभाषयोरभावात्कृतकत्वा-
 दित्येव स्यात् तथा न हेतोर्योनितरेक उच्यते । स्यादित्याह परिशेषा-
 दिति । तदेतत्परिषा दूषणं निराकरोति तदप्ययुक्तमिति । यथा तथेति १४१
 चाक्षयमुपमानेकदेशमुपमानमुपचाराद् उपमानमर्थो यस्य सो ऽयमुपमा-
 नायै उपनयः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात् तद्विरोधानं न सर्वथा साध्यसाधन-
 माधमापित्य प्रयत्ने साध्ये शब्दे साधनस्य कृतकत्वस्य स्थालीगतस्य यः
 सर्वथाभावः स्थालीत्वाद्यकार्यसमशयः तमापित्य न प्रवर्तते तथा च
 शङ्क्यान्वोरपेक्ष्यान्वयान्

व्युदासेन कृतकत्वसामान्यमात्रसाधारणेन यथातथेत्युपमानोपपत्तिरित्यर्थः ।
 नन्वेवमपि कृतकत्वसामान्यमात्र शब्दे स्थानं तु यथातथाभावेन तथा च
 न हेतोरतिरेक इत्युक्तमत आह कृतकत्वसामान्यं त्विति । न हि
 छातु शब्दलेखमन्त्रिधौ गोत्वसामान्यमात्र भवत्यपि तु विशेषमहितं तथा च
 यथाभावे उपपन्न इत्यर्थः । एतेन यत्परैरूपनयस्य दृष्टान्तादभिन्नत्व वर्णित
 तदपि परास्तामित्याह गतार्थत्वादिति । अनेनोपमानसमानत्ववर्णनेन एत-
 देव विभज्यते यदप्युक्तमिति । व्याप्तिप्रदर्शनविषयो दृष्टान्त दृष्टव्याप्तिरस्य
 हेतुः साध्यधर्मिण्युपसंहार उपनय इति महान् भेद इत्यर्थः । एतेन निगमन
 प्रतिज्ञाया समानाभिधेयत्वे ऽपि प्रतिज्ञार्थत्वेन प्रयुक्तम् । प्रतिज्ञाया साध्यपर-
 त्वाद् निगमनस्य विपरीतगङ्गानिरूपितपरत्वादिनि प्रयोजनभेदसामान्यमात्रविश-
 लया एतेनेत्युक्तम् । अत्र भाष्यकारेणैकस्मिन्नन्वयव्यतिरेकिण्येव धीताधीतवा-
 क्ये पञ्चाधये उदाहृते तत्र कदा चिद् भ्रान्तिः स्यादेकोदाहरणतया द्वे
 अपि वाक्ये परस्परान्वये श्वेति तन्निराकरणायाह ते एते इति । न पुनर-
 न्वयि व्यतिरेकि चेत्येक वाक्यमित्यर्थः । अत्र भाष्य तर्कजलशयावतारपरम्
 अत ऊर्ध्वमिति । उद्देशक्रमानुसारेण ।

अवि-तर्कः (सू ४०) ॥ तर्कप्रवृत्तिरुक्तमाह अविज्ञायमानत-
 रये ऽर्थ इति । यद्यपि सशयस्य पश्चादेव जिज्ञासा भवति तथा ऽपि जिज्ञासा-
 या परस्तादपि सशयो भवति स चात्र विवक्षित तर्कप्रवृत्त्यङ्गत्वात् तर्कस्य हि
 प्रसङ्गापरनाम्ना द्वयोः पक्षयोरेकतरनिषेधेनेकतर प्रमाणविषयतया ऽभ्यनुज्ञा
 तस्य इति विषयप्रत्यासत्त्या तर्कप्रवृत्ति प्रत्यङ्गता सशयस्येति । कारणोपपत्त्येति
 व्याचष्टे संभवत्पक्षिन्कारणं प्रमाणमिति । अत्र च कारणव्याख्यान प्रमा-
 णमिति उपपत्तिव्याख्यान संभवतीति अनुज्ञाव्याख्यानम् एवमेतन्नेतर-
 दिति । एतदुक्तं भवति । यस्मिन्विषये प्रमाणं प्रवर्तितुमुद्यत तद्विषयशङ्काया
 न तावत्प्रवर्तते न यावदनिष्ठापय्या विषयशङ्का उपनामते तदुपनय एव च
 स्वविषये प्रमाणसम्भवं इति चोपपत्तिर्गति व्याख्यायते । तथा प्रमाणस्योपपत्त्या
 इति कर्तव्यतया प्रमाणस्याभ्यनुज्ञानस्य विशेषिते विषये प्रमाणमप्रत्यूह
 प्रवर्तते । न चोपपत्तिरेवास्तु निश्चयहेतु कृत प्रमाणेनेति यत्तद्व्यम् । उप-
 पत्तेरस्यतन्मात्राणां आश्रयासिद्धतया स्वतो निश्चयायोगात् तदुपपत्तिरिति प्रय-

मधुप्रवृत्तिः । उदाहरणमाह निदर्शनमिति । स्वकृतस्य कर्मणः इत्यादिना भा-
 पूर्वस्य कारणमित्यन्तेन संसारे दर्शयति । उत्तरोत्थादिना उपपन्नं इत्यन्तेना-
 पयते । तेन संसारावधौ विच्छिन्तो वादिप्रतिवादिनो प्रति आत्मनित्यत्वविषयं
 प्रमाणं धर्तमानम् अनेन तर्कानुगृह्यत इति प्रमाणविषयविषयगानुशेष प्रमा-
 नविषयाभ्यनुज्ञा निवृत्तप्रमाणाविषयस्यैव साधान्निकर्तनात् । अत एव भाष्ये
 उपसंहारः । यत्र कारणमनुपपद्यमानं परयति तन्मानुजानातीति ।
 ननु यदि तर्कं यवमेतन्नेतरादित्येवमाकारः कथं पुनरयं तत्त्वज्ञानार्थो न तु
 तत्त्वज्ञानमेवेति देशयति कथं पुनरिति । परिहरति अनवधारणादिति ।
 पर्यायेर्निश्चयादत्यन्तभेद उक्तः भाविताच्चिन्तात् । अत एव प्रसङ्गादि-
 र्मलादिति । प्रमाणस्य सामर्थ्यादिति तर्कस्य स्वातन्त्र्यमपाकरोति । स्यादेत-
 दिति । तर्कस्तत्त्वनिश्चयसाधनमपि प्रमाणमेव हन्त भोः किमर्थं तर्हि
 वादे प्रमाणातर्कसाधनेत्युक्तमित्यत आह सोऽयं तर्क इति । व्यत्यभिप्रायेण
 प्रमाणातीति प्रमाणविषयविषयगद्वाविघटितानि प्रमाणाणि प्रतिबंधयान
 इत्यर्थः । वातिककारः सूत्रतात्पर्यमाह अस्येति । समानजातीयान्तरादेरस्य १४
 मानजातीयान्तेच्छादेर्व्यवच्छिद्यते । यद्यपि संशयजिज्ञासे अप्यविज्ञाततत्त्वेऽर्थे
 प्रवर्तते तथाऽपि न कारणोपपत्तिरिति तथोक्त्यवच्छेदः । तस्य ध्यायते
 पथे न । समानासमानजातीयव्यवच्छिन्नमविपरीतं कुर्यात् तत्त्वमित्यर्थः । चेद-
 यति कृतः पुनरिति । हि सामान्यज्ञानविधायकं पदमभास्तीत्यर्थः परि-
 हरति अविज्ञातेति । विशेषनिषेधः शेषाभ्यनुज्ञाहेतुरित्यर्थः । विवृणोति
 अविज्ञाततत्त्व इति । समासोऽयमिति । अवधारयति यद्विप्रवेष्टेति ।
 युक्तमुपपन्नं तृतीयापिपक्षे त्वनुपपन्नमित्यर्थः । संशयवादाह विशेषहेत्व-
 भावादिति । युक्तमिति प्रतिज्ञामात्रेणोच्यते न त्वत्र हेतुरभिधीयत इत्यर्थः ।
 युक्तत्वे हेतुमाह युक्तमर्थमहणसामर्थ्यादिति । अन्यत्वेदयति अर्थम-
 हणमन्तरेणापीति । ज्ञेयेन हि ज्ञानं निरूप्यते न ज्ञाया तस्य साधारण्या-
 दिति सामर्थ्यमित्यर्थः । गूढामिसंधिः परिहरति एवमपीति । तस्यामिसंधि-
 येदमुरीकृत्य चेदयति मा भूत्समास इति । उत्तरवादाह भवत्येवेति । १४

नाद्याप्यनेन स्यामिप्रायो दर्शित इति मत्वा पुनश्चोदयति अनुक्तेऽपीति ।
 उक्तपरिहारपूर्वे स्यामिप्रायमुद्धाटयति अत्रोक्तमिति । समस्तानभिधानप्र-
 सङ्गाच्चेति स्यामिप्रायोद्धाटनम् । एतदुक्तं भवति सामर्थ्यप्राप्स्यानभिधानेति-
 प्रसङ्ग इति न सामर्थ्यमाश्रित्य लक्षणे सशयो निराकरणीय इति तन्निरा-
 करणार्थमयेषहण कर्तव्यमिति । अथ चोदयति अविज्ञाततत्त्वइति न
 यक्तव्यमिति* । न हि तत्त्वे ज्ञाने तत्त्वज्ञानार्थता भवति तस्माद्व्यप्यते
 अविज्ञाततत्त्वइति भावः । गूढाभिधिरुक्तं परिहार स्मारयति अत्र ताव-
 द्भुक्तमिति । अविदिताभिप्रायश्चोदक आह मा भूदिति । अस्तूहस्तर्क इत्ये-
 तादयेत्यर्थः । उत्तरवादी स्यामिप्रायमुद्धाटयति न बुद्धिधर्मैति । यद्यपि
 नास्माकं राद्धान्ते शुश्रूषादयो बुद्धिगुणा बुद्धितत्त्वस्येवाभावात् तथा ऽप्या-
 त्मगुणा अपि साध्याभिप्रायेण बुद्धिगुणा उक्ताः । एतदुक्तं भवति यदूहस्तर्क
 इत्येतावदुच्येत यदि वा तत्त्वज्ञानार्थमूहस्तर्क इत्येतावन्यात्र ततो विद्या-
 ततत्त्वे ऽपि यदूहः पूर्वानुभूतपरिच्छेदात्मा जायते पुनस्तत्त्वज्ञानार्थं यो
 ऽपि तर्कः स्यात् तस्मादविज्ञाततत्त्वइति यक्तव्यमित्यर्थः । यद्यपि कारणो-
 पपत्तित इत्येवस्मादप्यगम्यो गम्यतएव तथा ऽपि कारणोपपत्तेरेवद्वपत्त्यं
 नाविज्ञाततत्त्वयद्वहमन्तरेण भवति । तथा हि अधिगतपरिच्छेदात्मा ऽप्यूहः
 कारणस्योपपत्त्या समवेन जायते कारणसमवे कार्यस्यासत्त्वाद् न त्वमात्र-
 विज्ञाततत्त्व इति ततो व्यवच्छेदः । तथा च सति प्रमाद्यमपि तर्कः स्यादत
 उक्तं कारणोपपत्तित इति । उक्ते सति प्रयोजनानुसरणं न न्यिह लाघवादरः
 सूत्रकारस्येति मन्तव्यम् । चोदयति पट्यामिधानमिति । परिहरति न
 विमक्तिव्यत्ययादिति । यथा ऽन्यत्र कणभुजः सूत्रे विप्रतिपन्नः पृच्छति
 कस्मात् । प्रष्टुधेकग्रन्थेनाह यदि व्यत्ययेने ते । परिहरति न युक्त इति ।
 सामान्येनाधिगतस्य विशेषेण चापनार्यम् । नित्यत्वादयो विशेषाः समवा-
 यिनः यद्वाद्यत्र धूमादिसयोगिन इति । शेष सुगमम् । देशयति ऊहः
 संशयनिर्णयाम्यामिति । केचित्सिद्धान्तैकदेशिनो ऽनुमान तर्क इत्याहुः ।
 अन्ये त्वनुमानमेव युक्तयैस्तं विपर्यये ऽनिष्टप्रसङ्गापेक्ष तर्क इति पर्ययन्ति ।

१८ तत्र प्रथमचोदक इत्याह यस्तावदिति । आक्षिप आक्षिपूहदयः न तु तर्क-

प्रत्ययस्वरूपं चेत्यत इत्यर्थः । विशेषदर्शनादिति । विशेषदर्शनादित्यर्थः १४४ ।
 प्रमाणेन भवति न तर्केण तदनुमानमात्रत्वात् तर्कस्येत्यर्थः । चोदकं निरा-
 कृत्य सिद्धान्तोक्तदेशेन निराकरोति एतेनेति । यदि संशयात्प्रच्युतो निर्णयं
 चाप्राप्तार्हं तस्य स्वरूपं वक्तव्यमिति पृच्छति किं पुनरिति । उत्तरं भवे-
 दिति । प्रमाणविषयाभ्यनुज्ञेत्यर्थः । द्वितीयमेकदेशेन निराकरोति धैर्यपीति ।
 युक्तिर्हि प्रमाणोपपत्तिस्तज्जन्मा च प्रत्ययस्तर्कं यद्य स चानुमानमिति त्वयो-
 ज्यते अस्यामिस्तु तर्क इति संशयभेदमात्रमित्यर्थः । शङ्कते अयेति । निराकरोति
 अनुमानमिति । प्रमाणोपपत्त्यतिरिक्ताया युक्तेरनिरूपणाद् युक्त्यर्थः वक्तव्यः
 न ह्यपेक्षणीयमन्तरेणापेक्षा यस्या निरूपयितुमिति भावः । ननु यदेव किं
 वित्स्वविषयाधिगमे ऽनुमानमपेक्षने वैवापेक्षणीय इतिरनुमानस्य भविष्यती-
 त्यत आह स्वविषयाधिगमे चेति । शङ्कते अयेति । निराकरोति एवमिति ।
 यद्युच्यते प्रत्यक्षागमपेक्षमनुमानं न वक्तव्यं युक्त्यपेक्षमिति सर्वस्यानुमानस्य
 तुल्याभावे ऽव्यभिचारेण विशेषणयोगादिति भावः । पुनः शङ्कते अपानुमान-
 स्येति । निराकरोति तज्जापीति । एवमपि तर्कं नार्थान्तरं स्यादनुमानभेदस्य
 चेदृगस्य प्रमाणपमान्तर्भाव इति भावः । उक्तमयं प्रमाणमिति भवेदिति । प्रत्य-
 यो ऽप्यधारणस्य प्रत्ययेत्यर्थः । चोदयति अनुमानमिति । विषययो ऽनिप्र-
 चङ्गे व्यतिरेकी लिङ्ग तद्व्यागृहीतसंशयं लिङ्गिनि न प्रवर्तत इति लिङ्गनिहिंसं-
 न्यन्त्यपेक्षत्वाद् प्राणादिमन्यप्रसङ्गादिति यदनुमानमेवेत्यर्थः । यद्विरति न
 तर्केति । युक्तं व्यतिरेकिणि धीवच्छरीरे धर्मिर्वा प्राणादिमन्यस्य साधनधर्मस्य
 दयेनात्र तु यद्युच्यते मानात्मा ऽभिव्यक्त संवारापशङ्गावुपपत्त्येतमित्यथात्म-
 नि धर्मिणि साधनधर्मे व्यतिरस्ति यद्वयेनतः संस्कारोद्देशे सति लिङ्गनिहिं-
 संन्यन्त्युक्तिर्भवेदित्यर्थः । न केवलं प्रसङ्गसाधने साध्यधर्मिण्यसिद्धमपि त्यज्य-
 गत यद्य प्रसङ्गहेतुः न त्यज्यमानमन्यगतादुमेत्यवर्तते तस्यादनुमानादस्य
 स्फुटो भेद इत्याह अनुमानं चेत् । भाष्याध्याप्यानं सो ऽयमिति । नेतहि १४५ ।
 संशयात्स लक्षणमपि तु परीक्षाप्रयोजनस्य स च निर्णयो विमर्शान्तरेत्यत्र तर्क-
 महाप्रमाणनिश्चयनस्तर्कं एवेति निर्णयभेदलक्षणमिति नाज्यापकं तल्लक्षण-
 मिति दर्शयितुं भाष्यकारो निर्णयलक्षणमप्रकारवति एतस्मिंस्तर्कविषये ।

विमृ-यः (सू. ४१) ॥ अथ पक्षप्रतिपक्षयोः कर्मतया न निर्णयसाध-
नत्वमित्यनुपपत्त्या साधनोपालम्भो घाटसूचगते लक्षणीयाधिति तावैव ताव-
द्वाप्यकृद्विभजते । स्थापना साधनं प्रतिषेधः साधनस्योपालम्भः लक्ष-
णादिबन्धन एवमन्वयाह । तौ साधनोपालम्भाधिति । यदाप्युपालम्भो न
प्रतिपक्षायितः तथा ऽपि सदुद्देशेन प्रवृत्तस्तदाधिति इत्युच्यते । मुख्यपदोपा-
दानोल्लङ्घनेन साधनिरूपदोषादानलभ्य प्रयोजनमाह व्यतिपक्षाधिति ।
अर्थग्रहणसामर्थ्यलभ्यमेकतन्निर्णयावसानत्वमाह अनुबन्धेन प्रवर्तमाना-
धिति । यतश्च य तिके स्फुटीभविव्यति । तमेव साधनोपालम्भयोः परस्परानु-
बन्ध दर्शयति तयोरन्यतरस्येति । यस्य साधनस्य वा उपालम्भस्य
वा ऽपस्त्यान तस्य साधनस्य वा उपालम्भस्य वा यो ऽर्थः पक्षः प्रतिपक्षो
वा तस्यान्धारणमित्यर्थः । अथ पक्षप्रतिपक्षप्रयोगाद्वादे सशयो ऽस्तीति
ज्ञान्त्या बोधयति नेदमिति । एक इति घाटी । प्रतिज्ञातमर्थं हेतुतः
स्थापयति । द्वितीयस्य प्रतिषादिनः प्रतिषिद्धं प्रतिषेध बाधुक्तस्य हेतोर्दूष-
णमिति यावत् । उद्धरति दूषणाभावीकरोति । द्वितीयेन तु प्रतिषादिना बाधु-
क्तस्य हेतोः स्थापनाहेतुत्वं प्रतिषिध्यते तस्येव बाधिमः प्रतिषाद्युक्तदूषण
प्रतिषेधहेतुरथ प्रतिषादिनैवोद्धिपते च यादिने वा प्रतिषादिनौ या हेतु-
रूपोपालम्भश्च निवर्तते तस्मिन्नवृत्ते यो ऽधतिष्ठते एकस्तेनार्थनिर्णयो ॥
द्विभ्या तस्मादयुक्त पक्षप्रतिपक्षाभ्यामिति । न तावत्सशयविषये निर्णये बादि-
प्रतिषादिनौ स्तः तयोर्निश्चितयोरैव प्रवृत्तेः । अभ्युपेत्य परिहरति उभाभ्या-
मिति । बादिनः साधनस्य समव प्रतिषादिन उपालम्भस्यासमवः यव "प्रति-
षादिनः साधनस्य समवो बादिन उपालम्भस्यासमव इति । विमृश्येति वि-
मर्शं कृत्येति । अनुपादेयो ऽपि विमर्शः कार्यत्वात्कृतिव्याप्य उक्तः । विमृश्ये-
तिपदोपादानस्य प्रयोजनमाह सो ऽयमिति । अवस्योत्य नियमेन विषयो-
कृत्येत्यत्रे । श्रुतार्थमित्ययोरित्यस्य व्यतिरेकमाह यथा क्रियेति । विरुद्धयो-
रित्यस्य कालभेदेन व्यतिरेकमाह एकवर्गमित्ययोरश्चेति । न निर्णयमात्रस्येदं
लक्षणमपि तु परीक्षाविषयस्येत्याह न चार्थं निर्णयइति । अर्थापधारणं
निर्णय इति एतावन्मात्रं लक्षणम् इन्द्रियाद्येसन्निकर्षोत्पन्नप्रत्यक्षे भवतीति

योजना । इति व्यवस्थितमभ्युपगममुद्घाटयति वादे शास्त्रे चेति । न हि
 'व्योतिष्ठोमादीनां स्वर्गादिवचन्यनिर्योये आगमेन कर्तव्ये विमर्षे' इति नापि
 वादलक्ष्यवितण्डासु विमर्षे निश्चितयोरेव पादिनोस्तत्र प्रवृत्तेरित्यर्थः ।
 धार्मिक संयन्धो अर्थश्च पूर्ववत् । संयन्ध उद्देशक्रमेण तर्कानन्तर्यलक्षणः १४५
 अर्थश्च प्रयोजनम् । समानासमानजातीयव्यावृत्तिरित्यर्थः । शेष भाष्यव्याख्या-
 नेन गतम्* । ननु भवतु पक्षशब्दलक्षितस्य साधनस्य निर्णयं प्रति कारणात्
 प्रतिपक्षलक्षितस्य तु तद्रूपस्य न साक्षात्साधकत्वमित्यत आह पक्षान्वये-
 ति । हेतुत्वं पारंपर्येत्यर्थः । पक्षप्रतिपक्षान्वयमिति । साधनद्रूपान्वयमि-
 त्यर्थः । लक्षणमावितिपुर्विकल्पयति क पुनरयमिति । अथ पक्षप्रतिपक्षा-
 भ्यामेवेति प्रथमः कल्पः । तदा हि यत्त यकारकरणं ततोऽन्वयावधारणमिति
 निर्णये नियमो भवेत् । निर्णय इवेति द्वितीयः कल्पः । तदा हि पक्षप्रतिपक्षा-
 भ्यामित्यत्र नियमः । विमुख्येवेति तृतीयः । तदाऽपि निर्णये नियमः । तत्र
 प्रथमं कल्पमाविति यदि विमृश्येति । एतस्मिन्काले कल्पे निर्णयः पक्ष-
 प्रतिपक्षविमर्षातिलङ्घनेनान्यत्र न प्रवर्तत इति प्रत्यक्षं प्रमाणं निर्णयफलं न
 स्यात् । न हि तत्र पक्षप्रतिपक्षो नापि विमर्षे इति प्रत्यक्षलक्षणं ब्राह्मणे
 इत्यर्थः । तृतीयकल्पमाविति एतेनेति । व्याचक्षतेनेत्यर्थः । द्वितीयकल्पे दूय-
 समाह अथ पक्षेति । तदा निर्णयस्यानियमात् पक्षप्रतिपक्षौ तदभावश्चेति
 तदुभयं तदाप्यत्र निर्णयः प्राप्नोति तथा चाध्यापकं लक्षणमित्यर्थः । प्रथमं
 कल्पमालम्ब्य समाधत्ते तर्कविषय इति । न निर्णयमात्रस्येदं लक्षणमपि तु
 निर्णयविशेषस्येत्यर्थः । निर्णय इति । निर्णयमात्रमित्यर्थः । अथ निर्णयस्य
 किमिति । निर्णयसामान्यस्येत्यर्थः । एकशब्दप्रमाणैरिति । प्रत्यक्षादिभिः
 ब्रह्मस्य प्रमाणैरिति । साधनद्रूपसमाधानैरित्यर्थः । पक्षप्रतिपक्षाभ्यामेव वादे
 निर्णयो न तु विमर्षः शास्त्रे तु निर्णय एव न तु शास्त्रातिरिक्तं साधना-
 न्तरमाश्रीयत इत्यर्थः । पक्षप्रतिपक्षशब्दान्वयमिति । लक्षणायां हि येन
 हि लक्ष्यते तदवच्छेदकतया तदपि बुद्धो सन्नघीयते ततश्च तेन नियमो
 भवति लक्षणमात्रस्य यथा गङ्गां घोष इति गङ्गासंयन्धेय तौरं घोषेणान्वी-
 यते न त्वकूपारतीमपीति । चोदयति अर्थेति । परिहरति न नेति । अर्थग्रहणे १४६ ।

क्रियमाणे काल्पनिकृत्यं प्रतिपिद्यते न चाकल्पित विहृदधर्मवदित्येकतर-
 १ निर्णयः । नेदं पक्षप्रतिपक्षाभ्यामित्यादि चेद्यमाणं व्याचष्टे पक्षप्रति-
 पक्षाभ्यामिति । उभाभ्यामिति । परिहारमाप्य व्याचष्टे उभाभ्यामेवेत्या-
 हेति । पृच्छति एतस्मिन्निति । प्रथमं साधनं द्वितीयं दूषणं तृतीयं समाधा-
 नम् । उत्तरं सर्वेषु कदा चित्प्रथमे कदा चिद् द्वितीये कदा चित् तृतीयइत्य-
 र्थः । अयस्य तु तृतीय इत्याह अथ वेति । उभयत्र कल्पे प्रश्न कथमिति ।
 उत्तरम् एकस्तावदिति । निर्णयेऽनुमानमेवेति केचित् । तथा हि तृतीय-
 लिङ्गदर्पणं प्रत्यक्षफल निर्णयस्तदेव चानुमानमते । निर्णये चानुमानादतिरि-
 च्यतइत्यर्थः । परिहरति न लिङ्गसिद्धीति । यदि निर्णयमात्रमनुमानमुच्येत
 न तदा तस्य सर्वस्य लिङ्गलिङ्गिसमन्वस्यत्यवेक्षत्वमिति । यदि तु लिङ्गपर-
 मर्शो निर्णयस्तस्य चास्ति लिङ्गसमन्वापेक्षित्वमिति तत्राह प्रमाणफल-
 त्वात् । सामान्यव्याप्तेः वा विशेषः सामान्यवृत्तौ निवर्तते शिष्टपात्वमेव
 वृक्षत्वनिवृत्तौ च फले प्रमितिरूपे निर्णये प्रमाणकरत्वात् फले नास्तीति
 मानुमानत्वं तद्विशेष इत्यर्थः । इतरवानुमानान्निर्णयेऽभिद्यतरस्याह
 निर्णयः स्वविषयश्चेति । न हि निर्णयेऽनिर्णयत्वेन प्रतिपत्त्यनुबन्धिभू-
 ताद्विषयादन्यचानुमानं तु तत्र चान्यत्र च यथाऽनुमेयोऽग्निरेष हेत्वा-
 दिभिः परिच्छिद्यते अग्निज्ञानेनानुमानेन यदा तु धूमज्ञानेनाग्निरनुमीयते
 तदाऽन्यथेति गमयितव्यं शेषमतिरोहितम् ।

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायां
 प्रथमस्याध्यायस्य प्रथममाह्निकम् ।

नितान्ताद्विषयलक्षणाधियो गृह्णन्त्यमत्सराः ।

वाचस्पतिगिरामच तत्त्वानि विबुधा इव ॥

उद्वेगमप्राप्त घादलक्षणसूत्रमवतारयितुं भाष्यं तिस्रः कथा भव-
न्तीति तदयुक्तम् । गृह्णन्त्यादीनां निष्ठुषु कथास्वनन्तर्भावात् । न च सामा-
न्यलक्षणाभिधानमन्तरेण विशेषलक्षणावतारो* इति घादादयश्च कथाविशेषा
इत्यत आह धार्तेककार. तिस्रः कथा भवन्तीति । नार्थं कथामात्रनियमो १४८
येन गृह्णन्त्यादीनामकथात्वं स्याद् अपि तु यन्नानाप्रयत्नके विचारे वसति
तद्विचारवस्तु विचारविषया वाक्यसंदृब्धिः कथेति यावत् । तस्यां कथामामेव
नियमस्ति न यथेति । तथा च नानाप्रयत्नविचारविषया वाक्यसंदृब्धिः कथेति
सामान्यलक्षणम् । पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इति सूत्रायथेन सूचितमित्येतदप्य-
थादुक्तं भवतीति द्रष्टव्यम् । यद्वस्तु विचार्यत इत्यर्थं विधानमात्रं न तु विचारव-
त्त्वित्यस्य विवरणम् । घादादिव्यधिकारिणः पुण्यानाह तत्र शुर्बादिभिरिति ।
घादलक्षणस्यानन्तर्गते हेतुमाह तत्र यथोद्देशमिति । सूत्रमिति । सामान्यल-
क्षणमप्यनेन सूत्रात् इत्युक्तं भवति । एकाधिकरणस्यावित्यादिभाष्यं प्रश्न-
पूर्वक व्यापृष्टे काविति । वस्तुधर्माविति विभजते वस्तुधर्माविति । धर्म-
शब्दो विशेषे तदनवसायद्वस्तुनः सामान्यतोऽवसाय उक्तो भवति । तदि-
दमाह वस्तुनः सामान्येनेति । अविच्छेदव्यपेक्षं न विचारं प्रयोजयत
इत्यर्थः । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भपदस्य तात्पर्यमाह अस्येति । अनेन तस्य
विशेषणमित्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । यदापि वितर्कव्याप्यामपि पक्षप्रतिपक्षप-
रिग्रहे इति तथा इति प्रतिपक्षसाधनं नास्ति तस्याः साधनहीनत्वात् ।
यदापि च कल्पे न पक्षप्रतिपक्षसाधनमस्ति तथा इति न प्रमाणमूलैरवयवै-
स्तर्केण च साधनोपालम्भाविति जल्पवितर्कव्याप्यां प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ-
ग्रहणेन व्यपच्छेदः । यथा चेततयोपगृह्यपणादविष्यते । आक्षिपति कथं पु-
नस्तर्कयेति । समाधत्ते न द्रूम इति । तर्कस्येति कर्तव्यताकृपस्य प्रमाणानु-
याहकतया प्रमाणमूला अयथास्तर्कमूला अपि भवन्ति तथा च तर्कस्यापि
साधनोपालम्भहेतुमात्रः सिद्धो भवतीत्यर्थः । विकल्पानिपति साधनमु- १५० ।
पालम्भश्चास्मिन्निति । परं प्रति हि सिद्धुपलब्धी विशिष्टे न च ॥ प्रमा-

यत्तर्काभ्यां तयोः स्वप्रतिपत्तिहेतुत्वात् । अथयथार्थस्यावयवशब्दार्थस्येत्यर्थः ।
 २ उभयथा ऽभिमतत्वे ऽपि करणसाधनपक्षं कुक्षीकृत्य तावत्समाधत्ते नान्या-
 र्थत्वादिति । अन्यप्रयोजनत्वादित्यर्थः । यदा तु मावसाधने तदा पृच्छति
 अप्येताविति । विप्रतिपन्नस्य प्रश्नः न प्रतिपक्षविषय उचालम्भो नापि तत्स-
 धनविषयः तयोर्वस्तुनो. स्वकारणादुत्पन्नयोः सदा तद्रूपत्वेन पुरुषधर्मोपाल-
 म्भानास्यद्वयत्वादित्यासेवार्थः । समाधत्ते इवमेतदिति । धर्मो धर्मविशिष्टः
 पक्षः प्रतिपक्षो वा कर्म तस्य विषय तस्य धर्मिणो वास्तवं तादृशत्वमतादृशत्व
 वा करणस्य तु कर्मैव विषयः । तत्र कर्मकरणे समर्थे एव नासमर्थे । अन्यविषये
 तु पुरुषस्ते निमुञ्चानो ऽसमर्थो करोति । सो ऽयं पुरुषस्यापराधो न कर्मक-
 रणयोः । यथा ऽऽकाशे निशातमसि व्यापारयतः पुरुषस्यापराधो नाकाशस्य
 शब्दे समर्थस्यासेवो निशातस्य दाहनि समर्थस्य । तस्मादौपचारिकः साधन-
 स्योपालम्भो न मुख्यः मुख्यस्येव पुरुषस्य वचनद्वारेण तद्वाच्यते पुरुषस्येति
 वचनउपचर्यते न तु पक्ष पक्षद्वारेणानुद्धावनादिति सिद्धम् । यथा ऽयमर्थः
 सूत्रपदेभ्यो लभ्यते तथा प्रश्नपूर्वकं दर्शयति कथं पुनरिति । यदुक्तं प्रमा-
 तर्कसाधनोपालम्भयङ्गं वादस्य जल्पवितर्कभाष्या विशेषणार्थमिति तत्र
 प्रकारं पृच्छति अप्येति* । प्रवेवाह नन्विदमपीति । उत्तरं न समानमिति ।
 नियममाह प्रमाणातर्कसाधनोपालम्भ एव वादः । यवकारेण श्रुतादि-
 साधनोपालम्भत्व वादस्य व्यञ्जयते तथा च जल्पवितर्कभाष्या व्य-
 ञ्छेदः । एतदुक्तं भवति तर्कानुगृहीतप्रमाणमूला अवयवाः परमार्थतो भवन्तु
 मा भवन् वादिप्रतिपादिनोस्तथभिप्रायो भवति प्रमाणमूला अवयवा इति ।
 यतावतेव प्रमाणातर्कसाधनोपालम्भता वादस्य धीतरागकथात्वेन तत्त्व-
 निर्येणायसानत्वात् । जल्पवितर्कयोस्तथप्रमाणमूलस्य विदुषा ऽपि प्रतिपा-
 दिना श्रुतादिभिः प्रत्यक्षस्येवमेकान्तपराजयादुरं सशयोस्त्वितोच्छता
 जिगोपुणा । यथा चास्य शास्त्रे व्युत्पादन नासदृशं यथा चैवमाचारस्तथा
 जल्पलक्षणे वक्ष्यामः । जल्पे निग्रहस्यानविनियोगादिति भाष्यं तदनुप-
 पन्नम् । उपालम्भयङ्गादेव वादे ऽपि नियहस्यानस्य लब्धत्वादित्यत आह
 वार्तिककारः अलजातीति । असत्युपालम्भयङ्गवत्यर्थः । चेदयति सम-

स्तेति । * यद्युपालम्भग्रहणस्य निग्रहस्थानविधानं प्रयोजनं हन्त भो न जल्पा-
द्वादस्य विशेषः कृतं चोत्तराभ्यां पदभ्यामित्यर्थः । परिहरति नोत्तमयोरिति ।
नियमः परिषंख्या तदनेन कस्य चिदनुज्ञानार्थमिति भाष्यं व्याख्यातम् ।
सिद्धान्ताविरुद्ध इत्यथ भाष्याख्यासुषुप्तस्य दूषयति सिद्धान्ताविरुद्ध १५१ ।
इत्यनेन किलेति । भाष्यमते दूषिते पृष्ठा स्वमतेन व्याचष्टे अथ किमिदं
पदमिति । पृच्छति कस्मात्पुनरिति । उत्तरं शुर्वादिभिरिति । न तत्र-
प्रतिमाद्युद्वाहने तत्त्वप्रतिपत्तावुपयुज्यते अधिकं तु न यद्यपि तत्त्वप्रतिपत्तिं
साक्षाद्वाहन्ति तथाऽपि तत्त्वप्रयोजनानुसरणे परः प्रतिपत्ता समाकुञ्चित-
बुद्धिः न तत्त्वं प्रतिपत्तुमर्हतीत्यधिकस्यापि तत्त्वप्रतिपत्तिविघातहेतुत्वमिति ।
तत्त्वबुधस्तुतिरिति जिगीवुतां निराकरोति । न हि शुर्वादिसिद्धिर्वादीशसंभवः ।
त्रिविधं फलमिति । अनधिगततत्त्वावबोधः यद्यनित्यतिरिक्तवर्तमानाभ्यु-
ज्ञानमिति फलानि त्रीणि । प्रतिबुद्धिर्न तु न वादेऽपि तु जल्पवितरणे । चोद-
यति प्रमायतकैति । पारमार्थिकार्तकसहितात्प्रमाणादेकस्मिन्विषये साधनो-
पालम्भयोः संभवे विरुद्धधर्मालिङ्गितमेकदा वस्तु प्रसज्यत इत्यर्थः । परि-
हरति नैष दोष इति । वादेऽभिप्रायो निगम्यते चाद्विप्रतिपादिनोः प्रमा-
यिकधिया साधनोपालम्भो साभ्यां प्रयोक्तव्यो नाप्रमायिकधिया जल्पवित-
रणयोरिव न पुनर्वस्तु नियम्यत इति तथा च वादे बुद्धिपूर्वे जलादिप्रयोगे
तदुद्वाहनमपि संभवति तावदेव चोद्वाह्य यावत्पुनर्वाकिते तत्त्वप्रतिपत्तिव्या-
घातः यस्मिंस्तत्त्वबुद्धावितेऽपि न तत्त्वप्रतिपत्तेर्व्याघातः तत्र प्रयुक्तमपि नोद्वा-
हनोपम् । यतस्तु पञ्चमेऽध्याये निपुणतरमुपपादयिष्यते । साधनोक्तं प्रकारं
दूषणेऽप्यतिदिशति दूषणमप्येवम् । पूर्वस्मिन्प्रयोगेने स्थिते भाष्यकारः प्रयो- १५१ ।
जनान्तरमन्वादिनोति अवयवेति । न हि पञ्चावयवोपपन्नं प्रमाणं तदनु-
याहकं च तर्कमन्तरेण भवतीति पञ्चावयवोपपन्नादेव प्रमायतर्कप्रतिलम्भे साध-
नोपालम्भयोर्व्यतिपद्वापनायावश्यं साधनोपालम्भग्रहणं तावत्कर्तव्यमन्य-
थेकः सुस्थानस्थितः । यद्यप्यद्वैतस्थितत्वं प्रति पञ्चावयवोपपन्नं चाक्यं प्रयुक्ते
अपरोऽपि तादृशः शब्दनिश्चयतां प्रति तादृशमेव चाक्यं प्रयुहति नोऽपि

* सु. पा. पु. अत्र कश्चित्दोषस्तुटितः तेन प्रतीक्यशब्दो न भवति ।

† अस्यानस्थित इति २ पु. पा. ।

वादः प्रसज्येत । साधनोपालम्भविशेषणाय च प्रमाणतर्कपक्षार्थं कर्तव्यमिति
 भावः । प्रयोजनान्तरमन्याचिनोति अन्तरेणापि चेति । वादः पञ्चाद्यवयोप-
 पन्न इत्येकः कल्पः प्रमाणतर्कोपमाधनोपालम्भ* इति द्वितीय इत्यर्थः । प्रयो-
 जनान्तरमन्याचिनोति छलजातीति । चिनिग्रहो जल्पो मा विश्रायि
 वादगतनिग्रहस्थानरहितो मा विज्ञायीत्यर्थः । तद्विज्ञाने कीदृशो ऽर्थो भव-
 तीत्यत आह छलजातिनिग्रहस्थानेति । वादगतो निग्रहो न जल्पे
 जल्पगतश्च निग्रहो न वाद इति मा विश्रायि इष्यते हि वादगतो निग्रहो
 जल्पे से ऽयमिष्टो ऽर्थो अन्याधिज्ञात् प्रमाणतर्कपक्षालम्भ्यत इत्यर्थः ।
 तदेवं स्वामिमत वादलक्षणं व्याख्याय चोक्तं त्वं लक्षणं दूषयितुमुपन्य-
 २० त्यति अपरे स्थिते । स्वपक्षस्य सिद्धिः परपक्षस्य चासिद्धिः तदर्थं पक्षं
 वाद इत्यर्थः । दूषयति अत्र चेति । प्रथमं हेतुं विमज्जते एतादिति ।
 पूर्वं पक्षो ऽयुक्तः पक्ष उत्तरस्तु युक्त इत्यर्थः । एकस्य वाशब्दस्य धर्मिणो
 ऽनेकनित्यामित्यविशेषणामि संबन्धिनः पुरुषामिसन्धिभेदादनेकशब्दामिधानं
 स्वपरशब्दामिधानमित्यर्थः । तदेव चिन्त्यते किं तत्स्वीकरणमिति न
 तावदुमिधानादिविषय स्वोचितार्थक्रियासु यथेष्टविनियोगयोग्यत्वं स्वत्वमर्ज-
 नापादितमनित्यत्वादिना प्रतिज्ञाते शब्दादेः संभवतीत्यर्थः । चेदयति
 ममेति प्रत्ययोत्पत्तिकारणत्वं स्वत्वमकारणमस्वत्वमिति । दूषयति निर्दिष्ट
 इति । यथेष्टविनियोगयोग्यमेव ममेति प्रत्ययकारणं नान्यत् । न चेतन्नित्य-
 त्वादिना प्रतिज्ञाते शब्दे ऽस्ति शास्त्रकारस्येत्यर्थः । अपि चोपकारकत्वेन व्याप्तं
 स्वत्व गोचटादिषु तथा दर्शनात् पक्षाविवर्तमानमुपकारकत्वं स्वत्वमपि स्व-
 व्याप्यं निवर्तयति वृत्तत्वमिव शिरोपात्तमित्याह यद्य यस्पेति । द्वितीयं कल्प-
 माङ्गुते साधनीयेति । निरकरोति अहो शब्दार्थेति । विशेष्यपदादन-
 तिरिक्तार्थं विशेषणपदमित्यर्थः । अपि चेद विशेषणपदं सामान्यतः प्रसृतं
 विशेषे ऽयस्यापयति न वा अवस्थापयति चेद् न साधनीयमाचार्यता स्व-
 शब्दस्य न चेद्विशेषणं व्यर्थमित्याह व्यवच्छेदार्थेति । ननु च विशेष्य-
 शब्दो विशेषणयोगाद्विशेषे वर्तमानो ऽपि सामान्यशब्द यद्य तत्तत्स्व यकोति
 १९ समानमये यत्तुमिति देशयति सामान्यशब्दा अपीति । परिहरति न ते

सामान्यशब्दा इति । अपि च साधनीयः यत्ने इति विरुद्धोपदर्शनेन स्फुटा १५२ ।
 प्रतीतिर्भवतीति अयुक्तप्रतिपादनाय युक्तस्याप्युपन्यास इति । यदि न पक्षेण
 दूषणं संबध्यते कल्पार्हे तस्य विषय इति शङ्कते अथ दूषणस्येति ।
 उत्तरम् कस्य चिदिति । उत्तरदोषो जात्युद्वाचनम् । आविष्यन्तइत्याक्षेपः
 के ते भावाः अप्रतिभाविदोषादयः नैति स्वपरपक्षाभ्यां^१ संबध्यन्ते नापि
 स्थापनयेति । चेदयति सत्यमिति । परिहरति उपचरितेति । नतै
 प्रयोजनादिषु मुख्यशब्दाद्येनङ्गनमिति गाथा भवतामित्यर्थः । अपि चोपधा-
 रश्चेन्नक्षणे धरमेव क्रियता लक्षण लाघवायेत्याह यदि चेति । शङ्कते अथेति ।
 निराकरोति स्वरूप इति । मुख्यत इत्यर्थः । चेदयति स्थापनयापीति ।
 परिहरति न दोषेति । ननु न दूषणमात्रं संबध्यते अचिद्वर्धमिति च
 दूषणमात्रमिधानं तत्कुतो विशेषप्रतिलम्भ इत्यत आह सामान्यामिधा-
 नेपीति । तृतीयं कल्पं दूषयितुमुपन्यस्यति स्वपरशब्दाविति । यतदपि
 सूचान्तरेण* दूषयति न युक्तमेतदपीति । ते साधनदूषणैः स्वपरशब्दाः
 संबध्यन्तइति सूत्रे हि नियमेन स्वपक्षे साधन परपक्षे दूषणमुक्तं तथा चोत-
 रपक्षो दूषणीय एवेति उत्तरपक्षवादिना ऽपि दूषणीयम् । यत्र पूर्वपक्षोपि
 साधनीय एवेति उत्तरपक्षवादिना ऽपि साधनीयो न दूषणीयः स्यादित्यर्थः ।
 अपि चायुक्तस्य पूर्वस्य यत्तस्य साधन युक्तस्य चोतरपक्षस्य दूषणमिति विष-
 रीतप्रसङ्ग इत्याह स्वपक्षरचोत्तरपक्षवादिनः पूर्वपक्षादयुक्तपक्षावन्यो
 युक्त इत्यर्थः । न पदार्थो नावयवार्थ इत्यर्थः । एतेन सूचान्तरनिय-
 ममिधानव्याघातेनेत्यर्थः । व्याख्याता निराकार्यत्वेन यद् कल्पं दूषयि-
 तुमुपन्यस्यति एक एवायमिति । दूषयति युक्तमेतत् । एकस्यानेक विरो-
 धम् । द्वितीयं हेतुमुपन्यस्त व्याख्यातु स्मारयति समासेति । न केवल
 विशेष्यात्पृथक् स्वार्थो विशेषण नावधार्यते अपि त्वन्यस्मादपि न भिद्य-
 तइत्याशयवानाह भेदानेति । चेदयति असत्यपि भेदइति । न केवलं
 पत्युर्विशेष्यात्त्वेना न भिद्यते ऽपि तु सतो ऽन्येभ्यो ऽपि द्वास्तिताप्योवर-
 थपदातिभ्य इति यत्र पानकमपि न केवलं तदङ्गेभ्यो जीरकादिभ्यो
 ऽपि त्वन्येभ्यो ऽपि फलसलिलादिभ्य इति । परिहरति तच्च नैति । उक्त १५४ ।

१ प्रसृत्य शङ्कते अथ मन्यसे स्वार्थ इति । उक्तस्मारणेन निराकरोति तस्मैति । एतेन कर्मधारयबहुव्रीही अपीत्याह एतेनेति । अपि च स्व. पक्षे यस्य साधयितुः स तथोक्त तथा च साधयितृविषय स्यादित्याह साधयितृविषयं चेति । ननु मा मूढयेष्टशिनियोगयोग्यार्थता स्वशब्दस्य साधनोपाधेता तु भविष्यति तथा च समासोपपत्तिरिति चेदयति ननु चेति । बहुसमासपक्षोक्त दोष स्मारयति न संभवतीति । अपि च "सावात्स्वपक्षस्य भेदे सूचान्तरव्याघातेऽभेदे वा एतस्य व्याघात इत्याह विरोधाच्चेति । अपि च वाक्यसमासयोः समासो लघुवादिभ्याम् आस्तां तावदिति । न ह्यर्थं समर्थः समास इति । विद्वद्विद्वयैमित्यस्य समासः स्वपक्षपरपक्षयोः प्रत्येक न सधन्वाद्ये इत्यद्यौत् कस्य चित्चिद्विः कस्य चिद्विद्विरित्यर्थः । परिहरति यद्यसामर्थ्यात् समासः विद्वद्विद्वयैमिति । समासेऽपि तर्हीति । स्वपक्षपरपक्षविद्वद्विद्वयैमिति समासेऽपीत्यर्थः । एकवचनबहुवचनप्रसङ्गेऽपि नास्यसामर्थ्यादिति चेदसमाधानाभ्यामदशेयति एकवचनेति । अनित्यत्वेऽपि समासविधेः समास एव विग्रहावज्यायामिति चेदसमाधानाभ्यामदशेयति अनित्य इति । भवतु गौरवमपि को दोष इत्यत आह अनुगत्यर्थं चेति । लघुनेपथेनागुविद्वौ गुर्वभिधानमनर्थकं यथा ऽऽहु अक्षे चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेत् । इष्टस्यार्थस्य सविद्वौ को विद्वान् यजमाचरेद् इति । अनर्थकयोर्गौरवानपेक्षितः शिष्येरिति तेषामप्यसनात् शास्त्र स्यात् तद्विदमुक्तं शास्त्रत्वेनेति । विद्वद्विद्वयैमित्येतदपि दूषयति सिद्धासिद्धयर्थमित्येतदपि न युक्तमिति । तन्न तावदिति । तदिति तयोर्भेद इत्यर्थः । अधिकरणप्रस्थापनमिति । प्राश्निकप्रस्थापनमित्यर्थः । कुतो व्याहृतमित्यत आह ये चैते इति । ये यस्मादर्थे अधिकरणे वर्तन्ते पक्षस्येति व्याहृतमित्यर्थः । चेदयति नायमिति । विद्विर्ज्ञान तस्य पक्षो विषय आश्रयास्तु प्राश्निका इत्यर्थः । शिकन्त्य दूषयति न युक्तमेतदिति । न तावज्ज्ञान पक्षविषय प्राश्निकाधिकरण्य चेति चेद्विराट्ज्ञाने समर्थति ज्ञानस्यानाधारत्वात् । विषयविषयमावस्यातास्त्वित्यतः ।

१ । ८ तस्मादन्या सिद्धि तच्चेदमुपनिष्कृते किं तर्हीति । सिद्धियोगात्सिद्धः पक्षो

भवति प्रमाणयोगश्च सिद्धिः सैवाद्येस्य तथा तस्यास्तु प्राप्तिज्ञानां प्रतीति-
 र्भवति तस्मान्न प्राप्तिप्रतीतिः वक्ष्यसिद्धिरिति विरोधः । यस्मात्सोऽयं-
 स्तथा भवति तस्मात्तथाभावादधिकरणप्रत्यायनं भवतीति । द्वितीयं कल्पमा-
 शङ्कते अभासिद्धइति । यावत्पक्षविषय साधनं न प्रयुज्यते तावदधिकरणप्र- १५७
 त्यायनं ततः साधनप्रयोगात् प्राप्तिप्रत्यायनमस्तीति वादवेष्ट्यै सा-
 धनदूषणप्रयोगे । अनर्थकः । दूषणान्तरमाह पक्षस्येति । न प्रयोजनमन्तरेणे-
 दानीतनानामस्मदादीनां मुख्यार्थशब्दस्यातिक्रमे । स्वाचक्षपदप्रयोगेण लभ्यते
 इत्यर्थः । यथा ऽऽहुः अस्मदाद्यने शब्दप्रयोगे किमित्यवाचकं प्रयोक्ष्यामहे
 इति । स्यादेतत् । मञ्जुः क्लेशन्तीति वक्तव्ये विना ऽपि प्रयोजनं मञ्जुः
 क्लेशन्तीत्युपचारो दृष्ट इत्यत आह अपि तु प्रमाणासंभवेनेति । प्रमा-
 णासंभवेनापि त्विति योजना । नन्विहापि विना ऽपि प्रयोजनं प्रमा-
 णासंभवमावेष्टोपचारो मञ्जुः क्लेशन्तीतिषट्पक्षिष्यतीत्यत आह लोकप्र-
 पुक्तशब्दार्थवदुपचारो ऽपि लौकिको न प्रयोजनाभावेन शब्दो ऽप्यदितु न
 लौकः पर्यनुयोज्यो यतः इदानीं तु न अस्मदादिप्रयोगः प्रयोजनाभावेन शब्दः
 पर्यनुयोज्यमित्याशयेनाह न चेदं लौकिकमिति । अपरे त्विति । न दूषण-
 विषयत्वमसिद्धिर्येन न पक्षेयं संमध्येतापि त्वज्ञानं तस्य पक्षविषयमेवेति न मु-
 ष्यार्थलङ्घनमित्यर्थः । अत्रापि पूर्वोक्तं प्रसङ्गमाह तद्यदीति । तस्मात्पक्षस्येती-
 ष्टता सिद्धसिद्धिज्ञानाद्यने पक्षधर्मावेवाभ्युपगन्त्ये यतस्तयोः पक्षधर्मत्वा-
 देतद्वदिति सिद्धः पक्षो ऽसिद्धः पक्ष इति । अस्तु तर्ह्येवमित्यत आह एवं
 सतीति । न दृष्टाधारता ज्ञानस्य विषयता च बोद्धुराद्धान्ते संभवतीति भावः ।
 शङ्कते अथ मा भूदिति । अस्ति ज्ञानालम्बनान् यदुपाश्रित्यापि प्रतीतिज्ञा-
 नानि जायन्ते । तस्मादालम्बनयो दृष्टा तत्स्ये यथ निष्ठासिद्धौ । ननु पक्षस्य
 तद्विषयत्वात्तस्यापीति चेत् कः पुनरयं विषयमायः । तत्कारणत्वमिति चेत्
 चक्षुरादीनामपि ज्ञानकारणानां विषयत्वप्रसङ्गः । अक्षतरवाकारणस्याविषयत्व-
 प्रसङ्गः । ज्ञानप्रकाशयत्वं विषयत्वमिति चेद् । न ज्ञानेनार्थं प्रकाशाजननात्
 तस्माज् ज्ञानस्य तदसमवायिनः तदविषयस्य दृष्टस्येति चेति सिद्धम् । निराकरोति
 तथा ऽपीति । पुनः शङ्कते अथ तथा ते इति । प्रमाणयोग इत्यर्थः । निरा-
 करोति तथा ऽपीति । तस्य जिज्ञासुः पृच्छति के पुनरते इति । सुदृष्ट्या १५८ ।

नोनरमाह धस्तुधर्माविति । यद्यपि प्रमाणयोगयोगे प्रमेयस्य प्रमातृश्च साध-
नासन्नन्धे कर्तृत्वानुपपत्ते तथा ऽपि प्रमेयस्य प्राधान्यात्तत्रैवामिधानप्रत्ययाविति
प्रमेयधर्मायुच्येते व्यत्ययक्तौ न ॥ प्रमातृधर्माविति सिद्ध्यर्थमित्यर्थश्चानुप-
पत्ति । कस्मादिकल्पानुपपत्तेः । विकल्पमाह अर्थशब्दः खल्विति । इह
सूत्रे धननिमिनाद्विषयनता ऽर्थशब्दस्य न समप्रतीति चयमवशिष्यतइति त्रैधा
प्रयत्नतइत्युक्तम् । साधन साधनाभासे दूषण दूषणाभास इति चतुर्विध
वाक्य प्रथमकल्पमणकरोति । तन्न तावदिति । तदिनि तेषु मध्यस्थये ।
यन्यातरेण युक्तायुक्तत्वेन शिष्याणाञ्चतुर्विधवाक्यमङ्गहार्ये छुट्टेरे अर्थ
शब्दे व्याख्यातः । न च युक्तायुक्तविशेषणे चतुर्विधवाक्यसमूहे भवति ।
साधनाभाससन्नन्धेन, एवस्य युक्तत्वाभावनद् दूषणाभाससन्नन्धेन च प्रति-
पक्षत्वाभावायुक्तत्वाभावादित्यर्थः । अथ न साधनादियोगे ऽपि तु साध्यधर्म
यस्य साधनानपेक्षे युक्तायुक्तत्वमिति शङ्कते अथ पुनरिति । निराकरोति
तथा ऽपीति । कुतो व्याघात इत्यत आह नहीति । यदि प्रत्याघन सिद्धिः
प्रतीति' तथा ऽपि सा प्रत्याघन न समर्थति अथ करणं तथा ऽपि कर्म करणं
न समप्रतीति व्याघात इत्यर्थः । द्वितीय कल्पमाशङ्क्य निराकरोति अथ
प्रयोजनइति । प्रयोजन कार्ये तन्न कारणाभासाद्विधुमहंति न हि धर्माणि
गृहीत, यद्येतो दहति पचति वेत्यर्थः । तृतीय कल्पमाशङ्क्य निराकरोति
अधानिधेय इति । अन्यकारः भूषकारः । एवं स्थिति । यत्र सति सिद्धि-
यत्ने ऽस्मिद्विशेषश्च पाद स्यात् । ननु धननिमितादयो ऽव्ययैश्चन्द्रबाध्याः
सन्ति ते कस्मादिह न गृह्यन्तइत्यत आह तन्न सूत्रे न सन्न्यो ऽर्थशब्दस्य
विषय, समर्थति न हि सिद्धिर्धनं वा स्वपरपक्षयोः साधनं वा निवृत्तिर्वा
समप्रतीत्यर्थः । अपि च यवर्नाशोपपत्ते स्वशास्त्रव्याघात इत्याह सिद्ध्य
सिद्ध्यर्थं च वचनं पाद इति ब्रुवाणेत्रेति । नेमाधिकहेतुद्वय पूर्वनिर्दे
भूषमुतरम् । उषहरति तदेवमिति । तन्त शास्त्र लोकं च प्राप्यन्तइति ।
अथाथकपदप्रयोगात् साधनदूषणाभासयादिनश्च पादित्येन लोकसिद्धस्याभा-
दित्यापादनात् सिद्धसिद्धिगष्टयोश्च पादत्वापादनादित्यर्थः । सूत्रद्वयप्रत्या

। ११ दूनं दूषयति यथा चेति । 'अस्य पक्षस्येति । अस्यास्मीयपक्षस्य न हि पक्षस्य-

तिरेकेण पचाधारं साध्यं ज्ञानमन्यत्वाविद्विशब्दाविधेयं संभवति ज्ञानस्य
 पुनराधारतया उपाधारतया वा पचाधारत्वानुपपत्तेः । यवस्य तु भवेत्त्वेन
 चित्संबन्धेन यादृशतादृशेनेत्यर्थः । ते साधनदूषणे रित्यत्र पृथगुक्ते साधनदूषणे
 युक्तायुक्ताभ्यां ते युक्तायुक्तत्वे । साधनदूषणै रिति । न हि कर्मकरणं भवती-
 त्यर्थः । अपि ॥ युक्तायुक्ताभ्यामभेदे साधनदूषणपदमनर्थकं ते इत्यनेनैव
 युक्तायुक्तत्वायमापेक्षा गम्यर्थव्यादित्याह युक्तायुक्तशब्दाभ्यां चेति । अथ न १५६ ।
 पर्यायता ऽपि तु सामान्यविशेषभावो युक्तायुक्तत्वे सामान्यं साधनदूषणे च
 विशेष इति शङ्कते अथ मन्यस इति । निराकरोति न प्रथमेति । उभयव्य-
 भिदारे विशेषविशेषभावो कामवारादुत्पत्तेरित्युक्तम् । द्वितीयं कल्पमाशङ्क्य
 दूषयति योग इति चेदिति । न यत्तु योगो नाम बौद्धावा साध्यसाधनवृत्तिर्दू-
 ष्यदूषणवृत्तिर्वा कश्चिदस्तीत्यर्थः । अपि च साधुता ऽपि योगः साध्यसाधनसा-
 नाधीननिहुणेतया नानिहुषिते साध्ये निहुषितो भवति निहुषणं च निर्येय
 इति योगनिहुषणात्प्राक् साध्यनिर्घेयात्कृत् योगनिहुषणेन साध्यनिर्घेयार्थेनेति ।
 युक्तायुक्तत्वेन करणेनाधिकरणप्रत्यायनमिति व्यापात इत्याह साधनेनेति ।
 भवति सायते । तृतीयं कल्पमाशङ्क्य निराकरोति अथ पदार्थस्येति । युक्ता-
 युक्तत्वेनाधिकरणप्रत्यायनमिति युक्तायुक्तत्वयोः करणत्व दर्शितं तत्तथाव्या-
 तयावपक्षे ॥ संभवति कर्मत्वात् तद्विदमुक्तं ते उपपच्छेयं परिच्छेये न तु
 व्यबच्छेदस्य परिच्छेदस्य साधने इति । अधिकरणप्रत्यायनमिति दूषयति अधि-
 करणेति । शास्त्रसंबन्धः प्रयोजनेनेति चेदग्रि । प्राश्निकप्रत्यायनादिति ।
 कश्चिच्चोदकः पृच्छति तत्प्रत्यायनादिति । चोदकस्योत्तरं प्रतिवादी कि-
 षेति विद्वान्प्राह । सन्तमप्यर्थं न प्रतिपद्यत इति । न एतत्वाध्यात्मिकस्य
 क्लिबेपक्षः सम्राहितः समग्रसाधनप्रयोगे सति सन्तमर्थे न प्रतिपद्यत इति
 संभवतीत्यर्थः । तथाविधेनावि चेत्प्रतिपत्ता सो ऽप्यौ अन्यथा प्रतिपन्नः कश्च-
 मसौ तथा सन्नित्यामिधीयत इत्याह कथं चेति । शङ्कते अथ जिगीषुतया
 प्रतिपद्यमानो ऽपीति । कामकारो ऽनुज्ञा । निराकरोति तथा ऽपीति । न
 प्रतिपद्यते प्रतिपद्यमान इति व्याहृतं न चायमनुष्ठानविधेयो न प्रतिपद्यत-
 इति पादे यीतरागकृत्वात्पाञ्च जिगीषाया अभावादिति भावः । यच्च प्राश्निक-
 प्रत्यायनादिति । अन्यदर्थेन करणेनान्यः प्रतिपद्यत इति सुभाषितम् । १६

२ अन्यविषयस्येति । अन्याश्रितस्येत्यर्थं न चार्थं निषेध इति । न घादे प्रा-
 श्निकानामुपादानं देवागतानां तु न वर्त्तनमित्यर्थः । घादस्य अन्यविषयत्वा-
 भ्यामभेदमभिप्रेत्य चेदयति यदा तु नायमिति । आशयस्थितमर्थमनभ्युपग-
 च्छन् परिहरति सत्यमिति । अमिप्रायं दर्शयति न श्रैविध्येति । दूषयति
 न भवद्भिरेव प्रतिषेधादिति । चेत्विद्यानभ्युपगमादिति दूषयति यदपीति ।
 यद्युक्तं वृत्तेः पक्षनिवृत्तिरप्यमेतदपि दूषयितुमुपन्यस्यति यच्चोक्तमिति ।
 न कामतो विना प्रयोजनमिति । विना ऽपि प्रयोजनं प्रमाणासम्भवेनापीति
 योजना । सूचोक्तं दूषणं वृत्तायाह तदर्थं वचनं सिद्धसिद्धार्थमित्यर्थः । अधि-
 करणं दूषयति अधिकरणमिति । न हि प्राशिकाधारमिति । प्राशिका
 यद्यथावृत्ते न सन्ति अभ्युपेत्य उक्तमिति । शङ्कते प्रत्यायनाधारत्वादि-
 ति । सिद्धिः प्रत्यायनं तदाधाराः प्राशिका इत्यर्थः । निराकरोति नेति ।
 शङ्कते तस्मिन्निति । देवमिलिते प्राशिके सतीत्यर्थः । निराकरोति नेति । न
 हि देवमिलित कारणं मा भूद्गृहे ऽपि धूमस्य कारणमिति भावः । चेद-
 यति यदि प्राशिका न सन्ति तदाह इति । तयोर्वादिप्रतिवादिनो-
 दस्य परीक्षाः कस्य च तयोर्वादस्य क्व वासो परीक्षा प्राशिकाभावे हि
 घादतत्परीक्षातदधिकरणानामज्ञानमित्यर्थः । परिहरति साधनेति । धीतरागो
 हि यादिप्रतिवादिनावेषं घादस्वरूपज्ञानं तत्परीक्षा च कर्तुं शक्नुतः तत्कि-
 मथ प्राशिकैः साधनप्रयोगः पक्षविषयः दूषणप्रयोगः स्यादनाविषय इति
 घादस्वरूपं साधनदूषणतदाभासानां परितो ज्ञानं परीक्षा तदर्थे तस्मिन् घादे
 ऽधिकारे धीतरागयोरेव यादिनोस्तदिदं केति विप्रश्नस्योत्तरमिति तस्मात्स-
 प्रम्यर्था ऽधिकरणार्थः । परामिमतः प्राशिक इति । यावत्स नास्ति यादि-
 प्रतिवादिनोरेव धीतरागयोः कथासमाप्तेरित्यर्थः । यदपि वृत्ते चेदितं यदि
 सिद्धसिद्धार्थं यच्च घादस्तदा प्राशिकप्रतिवादिनोः प्रियाप्रियवचसि रथ्या-
 यादि प्रसक्त इति तदप्यतिनिर्वोक्तमित्याह यदपीति । न हि प्रियप्रियवचसः
 सादात्मारपणं वा सिद्धसिद्धार्थता नापि साधनदूषणमुक्तामुक्तत्वविशेषण-
 समन्थं तस्मादेवयादौ नेतरार्हः न ह्युन्मत्ताय कश्चिदनुन्मत उत्तरमाह ।
 ३ प्रयाणो वा वो ऽप्युन्मतः स्यात् तदिदमुक्तं दत्तः स्वहस्त इति । पूर्वं
 सिद्धसिद्धार्थमिति अपरं यत्काम्यकृत्यमिति उभयोरप्यनेन चोद्योनासम्भ-

न्यात् । यदि त्वयश्चमुत्तरं वाच्यं ततो वरमेवं वक्तव्यमित्याह यदि त्विति । १६२
 सेयं मूढोक्तिका परेरिह कृतेति तन्निर्वन्धेन* वातिककृता ऽपि कृतेति ।

उद्वेगग्रमानुरोधेन वादलक्षणानन्तरं जल्पं लक्षयति ॥

यथो रूपः (सू. २) ॥ अत्रापि समानजातीयभ्यां वादवितण्डा-
 भ्यामसमानजातीयेभ्यः प्रमाणादिभ्यो व्यवच्छेदः । सूत्रार्थः । यथोक्तोपपन्नपदार्थे
 व्याप्ये समस्तमिति । चेदयति यथोक्तोपपन्न इति न युक्तमिति । निय-
 हस्याननियमस्य प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भमिष्टाननियमस्य च जल्पे ऽभावाद्
 भावे वा वादजल्पयोरेवेदप्रसङ्गाद्वादलक्षणस्य जल्पव्यापकत्वेन व्यभिचारप्रस-
 ङ्गाद् यथोक्तोपपन्न इत्ययुक्तमित्यर्थः । परिहरति नैप दोष इति । उक्तमात्रमिह
 सभवाद् योग्यतावमबाहुल्येन न त्वनुक्तो ऽर्थलभ्यो नियमः न ह्यसौ सूत्रपद-
 व्यवधानमात्रात्प्रतीयते अपि तु तदर्थे प्रतीते तस्यान्यतः सिद्धो सत्यां निय-
 म्येति प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भ इत्येवदगिदिश्यत इति उक्तमात्रोपलक्षण-
 परम् । तेन प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः पञ्चाशदवधौपपन्नः सिद्धान्तोविसदुः
 पक्षप्रतिपक्षपरिग्रह इत्येतस्य वादपदलक्षणञ्चैव समस्तस्य लक्षणस्यातिदेशः
 नियमस्त्वार्थो न संबध्यत इति सिद्धं लक्षणमाचस्येति । उक्तमात्रस्य कार्यस्य
 नापि लक्षणपदस्येत्यर्थः । अत्रैव दृष्टान्तमाह यथा ऽन्यत्र वैशेषिकतन्त्रे
 इति । न नियमार्थे पदे इत्युपलक्षणं न प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भपदलभ्यो
 ऽमिष्टाननियम इत्यपि दृष्टव्यम् । पक्षान्तरमाह अथ चेति । यथा गोमिमुक्तो
 रथो गोरथ इति युक्तपदलोप इति । न नियमार्थेयोरित्येतदयुपलक्षणं पूर्वव-
 देव । बह्ववादलक्षणं पठता भाष्यकारेण नियमो ऽप्यतिदृष्ट इति मन्वानरस्योद-
 येति भाष्यमिदानीमिति । परिहरति न सूत्रेति । जल्पलक्षणानुकूलो यः
 पाठक्रमः ततो ऽर्थस्वरूपमात्रं प्रतीयते न त्वार्थो ऽर्थ इत्यर्थः । यदुपपन्नम्
 उक्तमात्रमित्यर्थः । तत्र भाष्यकारेण च्छलादीनां निषेधार्थतया साधनाद्भा-
 यमासिध्य परपक्षविघातेन स्वपक्षरक्षणार्थदङ्गभाष्य इति दांयते तदेतद्वार्तिक-
 कार आक्षिपति छलजातिनिग्रहस्थानैरिति । तत् किं निग्रहस्थानान्यप्य-
 युक्तानि न चेत्तच्छब्देमित्यत्र आह छलं तावदिति । छलनात्योराविप्रयोः १६३ ।
 संपातायातानि निग्रहस्थानानीत्यभिप्रायः । भाष्योक्त समाधिमाशङ्कते यद्वा-

१९ भाव इति । निराकरोमि एतदपीति । न हि सहस्रेणाप्यन्येः षाट्चरेभ्यो गृह रक्षतइत्यर्थः । अत्रमात्रेण पश्येत्स्थः पृच्छति किमर्थं तर्हीति । सिद्धान्तिन उतर साधनेति । वादे साधनमपि न साधनविधानसमर्थानि तथा उपि तेषां तत्त्वमविद्वान् अभिरस्य साधन विहनिष्यामीत्यनया मुद्रया उपहृ-
 तौ ध्यामोहितः* तस्माद्वादे भ्रमेणोपादानमेषामित्यर्थः । यच्च त्वेषां तत्त्व विद्वान् प्रवर्तते न स वाद किं तु जल्पः वितण्डा वेत्याह यत्र चैतानीति । ननु जल्पवितण्डयोः प्रयोगात् साधनमङ्गं वा स्यादत आह न पुनरिति । ननु न यदि साधनमङ्गं वा कस्मात्तर्हि जल्पवितण्डयोरपि प्रयोग इत्यत आह साधुसाधनोपादाने वेति । साधुसाधनोपादाने वादिनां कृते परेष प्रतिवादिना जिगीषुषा ऽऽकुलितबुद्धिः द्राक् पारमार्थिकमुत्तरमप्रतिपद्यमानः छलादीनि प्रमुञ्चे किमर्थमित्यत आह कदा चिदिनि । यथा कथं वितप्रयोगेण तदनेन प्रकारेण तत्त्वसरसणार्थत्वात् सदाचारो न च शास्त्रकाराणां छलादिव्युत्पादनमसदृशं न च घटवटाद्यभिधानप्रसङ्गः बाभ्रुद्धे तेषामप्रसङ्गादिति । न चापेति । नैकेनापर तदेवापोद्यमइत्यर्थः । शेष सुगमम् ।

उद्वेगग्रमानुरोधेन जल्पानन्तर वितण्डालक्षणाह ।

२० स एहा (सू. ३) ॥ पूर्ववादिपक्षापेक्षया प्रतिवादिन आत्मीय एव पक्षः प्रतिपक्षः तस्य स्थापना साधन यतया हीनः तदनेन जल्पाद् व्यपच्छि-
 नमि । तदेतद्वद भाष्यकारः स जल्प इति । तयोरेकतर प्रतिवादी आत्मीय पक्ष न स्थापयतीति । परपक्षप्रतिषेधेने ते । तत्स्थापनाप्रतिषेधेनेत्यर्थः । स्या-
 देतद् यथा प्रनियादिनः पक्षो वादिपक्षापेक्षया प्रतिपक्ष एव वादिपक्षो उपि प्रति-
 वादिपक्षापेक्षया प्रतिपक्ष इत्युभयपक्षस्थापनाहीना वितण्डेति स्यादत आह
 १९ धार्तिककारः प्रतिपक्षस्थापनाहीन इति । प्रथमपक्षवादिनो हि स्थापनाया
 अभावे किं वेतयिष्येक आहोति । न च पक्षः शक्य आहन्तु तस्मात्प्रथमपक्ष-
 वादिनो ऽस्ति स्थापनेति द्वितीय पक्ष पक्ष स्थापनाहीन इति सामर्थ्याद्युक्त-
 मिति । यच्च चेदामाष्यम् अस्तु तर्हीति । स्थापनाया अभावे स्थाप्यः पक्षो
 नास्ति न हान्यया पक्षस्य पक्षत्वमिति भावः । परिहरति यद्वै तल्लु तदिति ।
 येतद्विद्वको ऽपि हि वादी पारिषेध्याद् मत्पक्ष सेत्स्यतेति बुद्ध्या स्वपक्षम-

स्याप्यन् परपक्षस्यापनामादन्ति तस्मात्परपक्षप्रतिषेधलक्षणं चाव्ययस्य पक्षः
परपक्षनिषेधेन वारिष्येयात् पक्षसिद्धिहेतुत्वादुपचारतः । तस्मादस्ति येत-
रिदं पक्षो न तु परपक्षप्रतिषेधादन्या स्यापना तेनास्य पक्षो ऽस्ति
नास्ति ॥ यद्यस्यापना तदिदमुक्तं न कं चिदर्थं प्रतिज्ञाय
स्यापयतीति । पक्षस्य तु तद्व्यपत्तामात्रेण न तु स्याप्यमानतयेति ।
अस्तु तर्हीनि भाष्याद्येमाह चार्तिककारः अपरे स्थिति । तस्मात्प्रतिपक्ष- १६
धीनो वितद्वदेति यत्तद्व्यपत्त्यर्थः । परिहरति अयुक्तं चैतदिति । न ताव-
दस्याप्यमानस्यापि स्यापनाद्वैतालक्षणा पक्षता न युज्यते तस्माच्च वेत-
रिदं पक्षो दूषणादन्त्यत् किं चिदभ्युपगच्छतीति अनभ्युपगमात् पक्षो ऽस्य
नास्तीति यत्तद्व्यपत्त्यर्थः । तथा च चतुर्वर्गाभ्युपगमे विरोधो ऽनभ्युपगमे वा
नाम लौकिको न परीक्षक इति प्रसङ्ग इति भावः । प्रतिपादयितुमव्याप्येवार्थं
प्रतिपक्षार चात्मानमित्यर्थः । यस्तु मन्यते चतुर्वर्गाभ्युपगमे ऽपि दूषणमात्रं
वितद्वदेत्येव यत्तद्व्यपत्त्यर्थेन तन्मतमुपन्यस्यातिप्रसङ्गापादनेन दूष-
यति दूषणमात्रेण । समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यादेव गम्यतइत्यर्थः । उप-
सहरति तस्मादिति । तदनेनार्थतो यद्वै स्ववित्त्यादि भाव्य व्याख्यातम् ।

उद्वेशकमानुरोधेन वितद्वदानन्तरं हेत्वामात्रेषु लक्षयितव्येष्वर्थो-
विप्रसामान्यलक्षणमेवा विभागोद्वेशपरं सूत्रम् ।

सर्व-साः (सू. ४) ॥ तद्व्याख्यानपरं भाव्यं समाख्याननिवृत्तिवशेन
सामान्यलक्षणप्रतिपादकं चार्तिककारः पठति हेतुलक्षणाभावादिनि ।
पृच्छति किं पुनरिति । न ह्यन्यस्यान्यत्पमात्रेण सादृश्यं मा भूत्सर्वस्य सर्व-
सादृश्यमिति भावः । उत्तरं प्रतिज्ञोते । प्रयोगगतं सामान्यमुक्त्वा प्रयोगगत-
माह अन्यतमेति । अत्र धितत्रियस्यासत्प्रतिपक्षितत्वे सतो अव्यवित्त्या
केलक्षणेन पक्षमिधानं* दृष्टव्यम् । शेषमतिरोद्धितम् । पट्टप्रसक्तं यत्त गण-
यति तत्र साध्यव्यापकत्वेन । एतस्या विरोधशया साध्यव्यापकसाध्यो- १६५
क्तदेशवृत्तिधर्ममेदात् योदधीद्वय विशेषणविशेष्यसिद्धिमेदाच्चतुःपाटुः । एव
समर्थोसमर्थोविशेषणमेदाच्चतुःपाटुः । तदेतच्चतुःपाटुद्वयमष्टाविंशतिकं यत्त
पूर्वया पिरोडश्या सह पट्टप्रसक्तं यत्तम् । साध्यव्यापकानां धर्मविशेषाणा-

२ मुदाहरणान्याह तत्रेति । विषयव्याप्यव्याप्तिभ्यां प्रथमद्वितीयो साधारणो
 तृतीयो ऽन्यपक्ष्यतिरेकी साध्यतज्जातीयव्यापको हेतुरेव । *विषयव्याप्य-
 व्याप्तिभ्यां चतुर्थेपञ्चमो विरुद्धो हेत्याभासो । यत्र विषये न वृत्तिस्त दश-
 यति द्वाणुकवदिति । पक्षो ऽविद्यमानसपक्षविषयो ऽसाधारणो ऽत एव घटा-
 दिवदिति । सप्रमाणमायसपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्यां साधारणो नयम सपक्षेकदेश-
 वृत्तिरन्यपक्ष्यतिरेकी हेतुरेव । दशमेकादशे सपक्षव्याप्यव्याप्तिभ्यामन्ययिने।
 हेतू द्वादशस्तु अविद्यमानविषयो ऽसाधारणः चयोदशचतुर्दशो त्वविद्यमा-
 नसपक्षो विषयव्याप्यव्याप्तिभ्यां विरुद्धो । पञ्चदशो ऽपि व्यतिरेकी हेतुरेव ।
 षोडशस्तु अविद्यमानविषयो ऽसाधारणः । यदि बाह्यकरणप्रत्यक्षे बाह्वनवे
 इति साध्येत तदा नानित्यत्व सपक्षव्यापक स्यात् । सामान्ये बाह्यकरण-
 प्रत्यक्षे ऽभावात् । अत साध्यधर्मं विशिष्टं सामान्यविशेषवदिते ।
 अनित्ये रूपविज्ञाने । अमूर्तत्वादिति रूपविज्ञानस्कन्धातिरिक्तानां वेदना-
 सञ्चासस्कारस्कन्धानामनित्यतया सपक्षाणां व्यापकममूर्तत्वमिति । तज्जा-
 तीयेकदेशवृत्तित्वममूर्तत्वस्य दशेयितुं यत्र न वर्तते तत्पुरस्सरमुदाहर-
 णम् । रूपादिवदिति । अनित्यं शब्दे ऽव्यापकत्वादिति नित्ये शब्दत्वे
 न वर्तते । अर्थः शब्द इति । शब्दे धर्मा अर्थ इति साध्यो धर्म
 द्रव्यगुणकर्मणामन्यतम इत्यर्थः । यद्यत्रोपपाद्यत्वादित्युच्येत तत सामा-
 न्यादिष्यनर्थेषु विषयेष्वपि वर्तते अत उतमश्रोत्रग्राह्यसामान्यवत्त्वा-
 दिति । अत्रोपपाद्य च तत् सामान्यवत्त्वेति विशदः । अनु चाक्षुषत्व न
 विषयवृत्ति समश्रोत्रस्यानाश्रितस्य चाक्षुषत्वादत उक्तम् । औलूख्यपक्षे
 १८ इति । सिद्धान्तभेद इति । सौचान्तिकानामित्यर्थः । असमर्थविशेषणस्यो-
 दाहरणं कृतकत्वे सति प्रमेयत्वादिति असमर्थविशेषणस्योदाहरणं प्रमे-
 यत्वे सति कृतकत्वादिति । निरपेक्षं खलु कृतकत्वमनित्यत्वे साध्ये समर्थे
 प्रमेयत्व त्वन्यापेक्षमसमर्थमित्यर्थः । तदेव त्रिषोडश्या प्रकृत्या ऽप्युच्यारि-
 शद्वदन्ति हेत्याभासः । व्यापकाव्यापकभेदेन तु द्विषोडशी यदा विशेष-
 णविशेष्यानिर्दिष्टा चेत्तस्यसम्प्रतिपक्ष्या ऽसमर्थविशेषणविशेष्यतया च उभयस-
 म्प्रतिपक्ष्या सदिग्यविशेषणविशेष्यतया च उभयसम्प्रतिपक्ष्या विक्रियते

तदा चतुःषष्टिष्वेव ह्यानवतं शतं भवति । वाद्यसिद्धप्रतिवाद्यसिद्धतया उभ-
यान्यतरसंदिग्धतया च चतुःषष्टिष्वेनाष्टाविंशकं शतमपरम् । तदिदमन्यतरा-
सिद्धम् इत्यनेन धार्तिककृता सूचितम् । द्वाभ्यामूनां विंशद् द्वाविंशदिति कथं
चिद्भुत्पत्त्या ते पुनर्व्यापकाव्यापकव्यधिकरणविशेषणविशेष्यव्यधिकरणसंदिग्ध-
विशेषणविशेष्यव्यधिकरणासमर्थविशेषणविशेष्यभेदेन चतुःषष्टिष्वेव ह्यानवतं
शतमपरम् । यद्यप्यसिद्धाश्रयविशेषणविशेष्यते । उभयान्यतरपक्षासिद्ध्या
ऽष्टाविंशकं शतम् । अत्रापि द्वाविंशकमिति पूर्ववद्वाच्येयम् । अन्यतरमाश-
मय विवक्षितं न तु वादिप्रतिवादिभेदः । ते पुनरसिद्धाश्रयाः पूर्वपक्षेदेन व्यधि-
करणविशेषणविशेष्यसंदिग्धविशेषणविशेष्यसमर्थविशेषणविशेष्यभेदेन चतुःष-
ष्टिष्वेव सति ह्यानवतं शतम् । तदेवमनन्तराभ्यां ह्यानवतशतभ्यां शतवयं चतु-
रशीतं यतदेशाष्टावत्चारिंशकशतभ्यां ह्यानवतेन शतेन संपरिबद्धं द्वाविंशदुत्त-
राष्टशती विकारभूता भवति अष्टावत्चारिंशत् प्रकृतयः पश्चात्तिवेशनीया इति ।
उभयासिद्धाश्रयविशेष्यमुदाहरति यथा अग्निमान्देशो धूमवन्त्यात् । उक्तं
हि प्राग् यथा न देशो अग्निमतया साध्यो ऽपि तु धूमविशेष यथेति । अन्य-
तरासिद्धाश्रयोदाहरणमाह अस्ति आत्मा इच्छादिगुणत्वादिति । १७० ।
आश्रयासिद्धविशेषकादयो ऽप्यहनीयाः । असमर्थव्यापकासिद्धविशेषणानामु-
दाहरणम् । असमर्थोऽयं ते ऽव्यापकाश्च व्यधिकरणतया ऽसिद्धाश्चेति वि-
ग्रहः । अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वे सति कृतकत्वादिति ।
कृतकत्वस्यैव विशेष्यस्य सामर्थ्यादसमर्थमनित्यत्वे प्रयत्नानन्तरीयकत्वम् ।
अव्यापकं च स्तनविभुशब्दानामव्यापकत्वाद् व्यधिकरणतया ऽसिद्धं च को-
पुष्यापुतात्यादिक्रियायां यत्र प्रयत्नानन्तरीयकत्वं न त्वाद्यस्याद्विशब्दस्य प्रागेव
तु श्रीचमयामि न इति । कृतकत्वे सति प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति आश-
मर्थव्यापकासिद्धविशेष्याणामुदाहरणं दृष्टव्यम् । वेमवेन त्वमिदुतावजमुदा-
हरति । अन्व्यापकासमर्थविशेष्याणामुदाहरणम् । अनित्यः शब्दः प्र- ११ । ४
त्ययभेदभेदित्वेनापलभ्यमानत्वाद् उपलभ्यमानत्वं नित्ये ऽप्यस्तीति
व्यभिचारादसमर्थम् । कारणभेदभेदित्वमेव तु विशेषणं समर्थव्यभिचारादिति
केवलव्यधिकरणविशेष्याणामुदाहरणमस्ति प्रधानभेदादीनां गोचरादीनां सुप्र-
दुःपरोक्षात्मकत्वेनात्ययदर्शनादिति । अन्वयदर्शनं भेदाधिकरणतया

न प्रधानाधिकरणमिति व्यधिकरणमिति व्यधिकरणं विशेष्यं केवल-
 व्यधिकरणविशेषणानामुदाहरणं - रुपरसगन्धस्पर्शगच्छाश्चन्दनगच्छादित्यन्तं
 भिन्नायाः समुदायसमुदाय्यसद्भावे सति रुपादीनामर्थानां रुपादिरुपानां
 च तेन चन्दनगन्धेन व्यपदिश्यमानत्वात् । चन्दनस्य रुपादय इति समुदा-
 यसमुदाय्यसम्भवे रुपादिषु व्यपदेशस्त रुपादिशब्देऽपि व्यधिकरण विशेष-
 णमित्यर्थः । तदनेन प्रपञ्चेन द्वाविंशदुत्तराऽष्टशती दर्शिता सन्ति द्वानवत-
 ८ शतयुग्मान्तरं दर्शयितुमुदाहरणमाह अन्यथासिद्धोदाहरणं नित्यः
 शब्दोऽन्यासात् । सेष क्रियाभ्यावृत्तिर्ध्या शब्दानित्यत्वेऽप्युपपद्यते
 यथा द्वितीये दर्शयिष्यते । सिद्धायलोकितन्यायेन व्यधिकरणविशेष्य संदि-
 ग्धविशेषणमुदाहरति संदिग्धाप्रसिद्धेति । विशेषणशब्दः तन्त्रेण विशेषे
 ण्ये विशेष्ये च कर्मकरणसाधनतया प्रयुक्ते । वर्तते तेन संदिग्धं विशेषणम्
 अप्रसिद्धं व्यधिकरणतया विशेष्यं येषां तेषामुदाहरणमित्यर्थः । यथा संदि-
 ष्टमानधूमादिभावेऽग्निमान् देशो धूमयत्वे सति प्रकाशकत्वाद् धूम-
 यत्वं विशेषणं संदिग्धं प्रकाशकत्वं च विशेष्यं व्यधिकरणं तत्प्रत्यु गृहेर्दुर्मे
 न देशस्येति । अप्रसिद्धविशेषणसंदिग्धविशेष्याणामुदाहरणं दर्शयति विप-
 र्ययेति । अप्रसिद्धेत्यपि दृष्टव्यम् । अग्निमान् देशः प्रकाशकत्वे सति
 धूमयत्वादिनि । सन्ति द्वानवतशतयुग्मान्तरं दर्शयितुं मूर्धिरचनां
 करोति एवमिति । ये संदिग्धामिदृश्यापक्रमेदेन दृष्टिगम एवोभयान्यतरा-
 सिद्ध्या चतुःषष्टिर्भवन्ति ततः क्रियन्त्यत आह ते चतुःषष्टितामस्ततः ।
 पूर्ववद्वेदेन व्यधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धविशेषणविशेष्यासमर्थविशेषण-
 विशेष्यभेदेन तावच्चतुःषष्टिर्भवन्त्येकं द्वानवत शतम् अपरं चाप्रयामिदृ-
 व्यधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषणविशेष्यभेदेन द्वानवत शतं
 तदिदं चतुरशीतं शतत्रयं संदिग्धामिदृश्याश्रित्य । अपरमपि द्वानवत-
 १३ शतयुग्मान्तरमन्यथासिद्धमाश्रित्याह एवमन्यथासिद्धभेदो द्रष्टव्यः ।
 अन्यथासिद्धभेदोऽपि ॥ व्यधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषण-
 विशेष्यभेदाश्चतुःषष्टिर्भवन्ति । पुनश्च ॥ यथान्यथासिद्ध आश्रयामि-
 दृश्याधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषणविशेष्यभेदाश्चतुःषष्टिर्भवन्ति
 द्वानवतशतयुग्मेन शतत्रयं चतुरशीतम् । अपरमपि द्वानवतशतयुग्ममाह

एवं विरुद्धविशेषणविद्वद्विशेषणानेति । विरुद्धविशेषणविशेष्या अपि हि १३० ।
 अधिकरणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषणविशेष्यभेदाच्चाश्रयसिद्ध्याधि-
 करणविशेषणविशेष्यसंदिग्धासमर्थविशेषणविशेष्यभेदाच्च यतवयं चतुरशी-
 तम् । तदेवमेभिस्त्रिभिश्चतुरशीतेः यतवयेद्विपश्चायच्छतेतरं सदृश-
 मेकं द्वाविंशदुत्तरया ऽष्टयत्या सदृशमेकं चतुरशीतिवहिता च मध-
 यती तदेवं प्रकृतिभूताष्टयत्वारिंशत्प्रघेयेष संयोजितं द्वाविंशे द्वे सदृशे
 भवत इति तन्नासत्त्वादिति । पञ्चानां चतुर्यो वा कृपाणां संपत्तिरव्यभिचारः
 स चेकस्मि न्निश्चये विरुद्धयोर्न संभवति । अन्ततो ऽसत्यातिपक्षस्यैव रूप-
 स्यामावादित्यर्थः । पञ्चानां हेतुनामिति । सव्यव्याप्यव्यापिभ्यामन्वयी
 द्वेधा व्यतिरेकेकः अन्वयव्यतिरेकपि सव्यव्याप्यव्यापिभ्यां द्वेधेति पञ्चहे-
 तवः पञ्चानां हेतूनां सदृशसदृशप्रतिबन्धात् पञ्च पञ्चका भवन्ति । सदृशो
 ऽन्वयिनो ऽन्वयी व्यतिरेकिणो व्यतिरेकी अन्वयव्यतिरेकिणो ऽन्वयव्यतिरेकी ।
 असदृशस्यान्वयादेर्व्यतिरेक्यादिः तेन प्रतिबन्धः । यतनुक्तं भवति अन्वयादा-
 येकैकस्मिन् सदृशसदृशः पञ्च हेतवः प्रतिबन्धका इति पञ्चमिः पञ्चकैः पञ्च-
 विंशतिवैसृष्ट्याव्यभिचारिण इति । चेदयमिति । लक्षयत्त एवेति । शिद्धरति
 मानर्थकमिति । अन्यो हि वाच्यस्तथासौ प्रमाणं समानासमानजातीयव्य-
 वच्छेदकं च लक्षणसूत्रमिति तत्रैव प्रमाणं न त्वियत्तायामतत्परत्वाद् न
 चासाधार्यं सतो ऽप्यनुपयोगाद् अलक्ष्यमाश्लेषणतः प्रमेयान्तरव्यति ।

तदेवमर्थान्तिप्रचामान्यलक्षणं विमर्शं दर्शयित्वा विशेषलक्षणमवगा-
 रयति भाष्यकारः तेषां हेत्वाभासानां मध्ये ।

अनै-रः (सू. ५) ॥ अथ अनेकान्तिकसव्यभिचारपक्षो पर्यायो
 पुह्यभेदपेक्षया लक्षणलक्षणेनापभ्यस्यते । अस्यानेकान्तिकपदार्थो ऽश्विदुः
 प्रसिद्धश्च सव्यभिचारपदार्थः तं प्रत्यनेकान्त इति लक्षणनिर्देशः सव्यभिचार
 इति लक्षणं यस्य तु सव्यभिचारपदार्थो ऽश्विदुः प्रसिद्धस्तानेकान्तिकपदा-
 र्थस्तं प्रति सव्यभिचार इति लक्षणनिर्देशो ऽनेकान्तिक इति लक्षणम् । तत्र सव्य-
 भिचार इति लक्षणपदं कसोकृत्याह भाष्यकारो व्यभिचार एकप्राप्यक-
 स्यतिः । यतनुक्तं भवति सव्यभिचारपदं निर्वचनसामर्थ्यलक्षणपदमिति ।
 अनेकान्तिकपदलक्षणपक्षे भाष्यकारोऽतमनित्यत्वमेकान्त इतीत्यादि तन्म-

१६ निरुक्तकारः पर्युदासमिश्रायेण व्याचष्टे एकस्मिन्नन्ते नियत ऐकान्तिक इति । न हेतुरेकान्तिको येन तदन्यत्वेन हेत्वाभासस्य हादेरुजातीयत्वेन हेत्वाभासानां विभागमूत्रविरोधः स्यात् किं त्वेकस्मिन्नन्ते यो नियतः स ऐकान्तिकस्तद्विपर्ययादनैकान्तिको ऽनियतो नित्यत्वे चान्वयेन व्यतिरेकेण योभयपक्षगमोति यावत् । न चैवभूता विरुद्धादयो हेत्वाभासा इत्यभिप्रायः । तदेयमनेकान्तिकः सत्यमिचार इति स्थिते वृच्छति । कः पुनरिति । उत्तर साध्यतद्वातीयेति । अत्रगतमेव व्यभिचार इति अनैकान्तिकपक्षया व्यत्यस्य कथमित्यत आह । सर्वो ऽयमिति । प्रमेयपदार्थस्य तु सर्वव्यापिने वान्ते व्यतिरेको ऽस्त्येत्यत उक्तमन्यत्र प्रमेयादिति । अथ बोद्धे-
येद्विरुद्धं दृश्यमुक्तं तदुपन्यस्यति । अनैकान्तिक इति । किं पुनरय-
मिति । ऐकान्तिको* हेतुस्ततो ऽन्यः सर्व एव हेत्वाभास इत्यर्थः । द्वितीय-
पक्षं दूषयति अथ प्रसज्येते । तथा ऽपि हेतोरभावे ऽनैकान्तिको न चासौ न्यमिचार भावधर्मो हि व्यभिचाराद्यमिचरो नामाद्ये सर्वोपाध्या-
विरहिते युज्येते इत्यर्थः । तदेतच्छब्ददूषणं निराकरोति नायं पर्यु-
दासपक्ष इति । पर्युदासपक्षस्तावदस्माकमभिमत उपपन्नतरश्च कैवल्यमय प्रस-
ज्यप्रतिषेधमूलभस्तमादाय सर्वे दूषयतीति तमेवाङ्गीकृत्य सज्जेन घूम इत्याद्य-
यत्रत समाधानम् । न पुनरत्राह्यादायपि वार्तिककारस्य प्रसज्यप्रतिषेधो
ऽभिमतः किं तु पर्युदास एवेति । अभ्युपेत्य तु तथापि प्रसज्यप्रतिषेधाभि-
धानम् । न हि प्रसज्यप्रतिषेधस्तुच्छः ऽपि तु कस्य चिद्वक्तुने ऽध्यानेन
प्रणिष्टुं किं त्रिदश वस्तव्यर्थः । अथ भाव्यं निदर्शनं नित्यः शब्दो
ऽस्पर्शत्वादिति । वेधर्म्यं दृष्टान्तमाह । स्पर्शवानिति । अनित्य-
कुम्भ स्पर्शशान् दृष्ट इति योजना । वेधर्म्यं व्याप्यव्यापकधैरीत्यादिति
वेधर्म्यमभिचारमाह । दृष्टान्ते स्पर्शवत्त्वमनित्यत्वं च धर्मो न साध्य-
साधनमूनी शृतेने । न हि यदनित्यं तात्पर्यं स्पर्शवद् बुद्ध्यादिभिर्धैवात् ।
साधर्म्यं ऽप्येव व्यभिचारो वस्तव्यवशीह नोक्तम् । ननु च मा भूत्रित्यत्र साध्यम्
अव्यवस्थितमेवात् नित्यत्वस्य साध्यमित्यत आह । स्पर्शवांश्चाणुर्नित्यश्चेति ।
तथा ऽपि यदस्पर्शवद् भवति तन्नित्यमपि न भवतीति वेधर्म्यं व्यभिचरति

स्पर्शरते । उप्ययोर्नित्यत्वादित्यर्थः । साधर्म्यमिदं च आत्मादौ चेति ।
 अथ धातुकारोऽस्पर्शत्वस्य हेतोः प्रश्नपूर्वकं स्वहृषं निष्कर्षति ।
 किं पुनस्तदस्पर्शत्वं शब्दाद्विन्नमित्यर्थः । सत्ताविशेषणो वा समवायः १७२ ।
 समवायविशेषणो वा सत्ता अन्यव्यतिरेकाभ्यामित्यर्थः । वाक्यार्थे च पद-
 प्रयोगे । उप्यर्थ इति श्रौतमिदं वदित्याह । वाक्यार्थ इति । अनेकान्तिक
 इति लक्षणपक्षे चोदयति । अतिदेशे न । यदि हि क्व चिच्छास्त्रप्रदेशे
 अनेकान्तिकः कथितस्तद्वेशितलङ्घनेनातिदिश्यमानो विदितरूप इह सव्य-
 मिचारं लक्षयेत् । न त्वस्य शास्त्रप्रदेशे क्व विदपि कीर्तनमस्तीत्यर्थः ।
 परिहरति नेदमिति । लोकप्रसिद्धत्वेनात्प्रायमित्यर्थः । अन्येनेवेभ्यः भयान्ता-
 ब्रियते । अनेकान्तिक इति मन्यानः शङ्कते अन्यापकत्वादिति । परिहरति
 व्यावृत्तीति । क्व चिदन्वयस्य भयान्तसंनिधत्ता क्व विदुषिरेकस्येत्यर्थः ।
 एकेषा मत्तमुपन्यस्यति अपरे स्थिति । दूषयति तैस्त्विति । नादाहरणे
 व्यभिचारात्प्रत्यक्षव्यभिचारे भवति अन्यथा । नो खलूदाहरणमाद्विन्यते
 परीक्षकाः किं तु लक्षणमित्यर्थः ।

सिद्धा-छः (सू. ६) ॥ पृच्छति कोऽस्य सूत्रस्येति । न खनु
 हेतुरप्येवम् । सिद्धान्तमभ्युपगच्छति । यस्याभ्युपगच्छति चेत्तत्र नामान्वय-
 मेव हेतुलक्षणेन युज्यते इति न हेत्वाभासः । न च पक्षः सिद्धान्त इति तद्वि-
 रोधी न विरुद्धः स्यादिति भावः । उत्तरम् अभ्युपगतार्थविरोधी
 विरुद्धः । हेतुद्वारेण पुरुषस्याभ्युपगमो हेतावुपवरितः अभ्युपगम-
 मार्गप्रवृत्त्या सिद्धान्तशब्दः प्रयुक्तो न पुनः सिद्धान्त एवेह विशिष्टः
 तेन पक्षोऽभ्युपगमविषय इति तद्विरोधी हेत्वाभासः शङ्कते । भवति ।
 विशेषविदुष्य न च हेत्वाभासतेत्युक्तं भवति । न हि विशेषोऽभ्युपग-
 मस्य विषयः । न च न्वयं प्रतिज्ञापदगोचरः । किं तु प्रतिज्ञायाम्य सिद्ध-
 नुपपत्तिर्नाभ्युपगमगोचर इति भावः । ईदृशस्य भूषणस्याप्यनस्य फलमाह
 एवं चेति । ईदृशं व्याख्यानमन्तरेणानुक्तस्य विरुद्धस्येत्यर्थः । अभ्युपग-
 तेन पाध्यत इति । स्वहृषेण हेतुत्वेन चेत्यर्थः । तदनेन तं चिरणद्धी-
 त्यादिभाष्यं व्याख्यातम् । चोदयति नन्वेवमिति । यदि हेतुत्वपाधाद्विरुद्धो १७३ ।

हेतुः सध्यमिचारादयो ऽपि विरुद्धाः तेषामपि हेतुत्व बाधितम् अत्रा-
 । १ धे पा न हेत्वामासो इति भावः । परिहरति सत्त्वमेक एवेति । तादृश-
 विरुद्धत्वेन तुल्यत्वे ऽप्यध्यान्तरभेदविवक्षया पञ्चत्वम् । यथा प्रमाणादीना
 प्रमेयत्वेन तुल्यत्वे ऽपि प्रमाणप्रमेयादीनामध्यान्तरभेदविवक्षया षोडशत्वम् ।
 यथा या तृणविशेष एव साधारणतया तृणोत्पत्तया व्याख्यायते । यथ
 विरुद्धविशेष यथासावनेकान्तिकादिर्विरुद्धानेकान्तिकादिपदवाच्य इत्यर्थः ।
 अत्रोदाहरणमाप्यम् । यथा सो ऽयं विकार इति । महदहकारपञ्चतन्मा-
 चेकादयेन्द्रियभूतसूक्ष्ममहाभूतानि विकारः तस्य व्यक्तिकर्मलक्षणावस्थापरि-
 णाम तन्मादणाय इति । अथ हेतुर्नित्यत्वप्रतिषेधादिति । तस्य व्याख्यान
 न नित्यो विकार उपपद्यतइति । अपेक्षो ऽपि विकारो ऽस्ति विनाश-
 प्रतिषेधात् सो ऽयं नित्यत्वप्रतिषेधादिति हेतुर्व्यक्तेरपेक्षो ऽपि विकारो
 ऽस्तीत्यनेन स्वसिद्धान्तेन विरुध्यते । यतदेव प्रश्नपूर्वक विभजते कथमि-
 त्यादिना । विरोधस्य श्रान्द्यत्वात् सिद्धान्तेन विरुध्यतइत्यभिप्राय
 सिद्धान्त व्याहन्तीत्युक्तमित्यर्थः । तदेतद्वाप्य व्याचष्टे उदाहरणमिति ।
 ननु नित्यत्वप्रतिषेधादिति हेतुर्विनाशप्रतिषेधेन सिद्धान्तेन विरुध्यतइत्येव
 पुनः शङ्काः शास्त्रविरोधमापादयति तथा च कालात्ययापदिष्टो हेत्वामासो न
 विरुद्ध इत्यत आह एते ते वाक्ये परस्परार्थबाधिते इति । दृढतरप्र-
 माणबाधितो हि हेतुः कालात्ययापदिष्टो भवति । यथा ब्राह्मणेन सुरा
 पेया द्रवद्रव्यत्वात् क्षीरवदिति हेतुः । गोही पेयी च माध्यो च विज्ञेया
 निविधा सुरा । यथेवेका तथा सर्वे न पेया ब्रह्मशदिभिरित्यादिभिराग-
 मेरतिदृढैर्बाधित कालात्ययापदिष्टतया हेत्वामासो भवति । प्रकृते वाक्ये
 परस्परविरुद्धार्थतया न प्रतिष्ठा लभेते ॥ पुनरन्यतरदन्यतरेव शङ्क
 बाधितु द्वयोस्तुन्यघ्ननस्यत् । तन्मात्राय कालात्ययापदिष्ट इत्यर्थः । व्या-
 । १३ ध्यान्तरमाह प्रतिज्ञाहेत्वोर्वा विरोध इति । सो ऽयं विकारो व्यक्ते-
 पेतीति प्रतिष्ठा नित्यत्वप्रतिषेधादिति हेतुना विरुध्यते । व्यक्तिमात्रापेक्षि
 न तु विनश्यतीति हि प्रतिषाधो ऽपेक्षो ऽप्यस्ति विनाशप्रतिषेधादित्यनेन
 व्याख्यात । तथा च व्यक्तेरपेक्षीत्यनेन विकारस्य नित्यत्वं प्रतिष्ठात नित्य-
 त्वप्रतिषेधादित्यनेन हेतुना विरुद्ध भवति । स्वसिद्धान्तेनेति । स्वस्ये

त्यर्थः । अथ चाद्यं सुगमं माप्यम् । अथ घातिरुक्कारश्चोदयति । ननु १७।
प्रतिज्ञाविरोध इति । प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोध इत्यर्थः । परिहरति नैष
दोष इति । प्रतिज्ञाव्यतत्वं विरोधस्य विधिविस्था निवहस्थानेषु प्रतिज्ञा-
विरोधस्योपादानम् । हेत्वान्वितत्वं तु तस्यैव विरोधस्य विधिविस्त-
त्याद् हेत्वामासे ऽन्तर्भाव इति । यदा प्रतिज्ञाया हेतुविरोध इति हेतोः
व्यन्यतराविद्वत्तया प्रतिज्ञासुख्यत्वामिप्राप्यम् । यदि हेतुसम्पत्तिद्वे भवति
तदा हेतोर्वा प्रतिज्ञाविरोधश्चमिति । उपसंहरति अत इति । हेतोर्विरो-
धोदाहरणम् । विरोधकत्वं विरोधः । यद्व्यस्योत्पत्तिरयमेकत्वं प्रमाणविनि-
श्चितं नित्यत्वप्रतिज्ञां वाधतइत्यर्थः । प्रसङ्गाद्देवामासतिरिक्तस्य प्रति-
ज्ञापदयोर्विरोधस्य निवहस्थानस्योदाहरणमाह प्रतिज्ञाविरोधस्येति ।
तृतीयो ऽध्याये चैव विरोध उपपादयिष्यते । हेतोर्व्यन्यतराविद्वत्तया समान-
घलयोः प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधोदाहरणं श्रुयेति । हेतुविरोधोदाहरणं
नास्त्येको भाव इति । व्यन्यतमत्वं व्यन्यतराविद्वत्तये शब्दसाधनमिति
प्रतिज्ञाया व्याहन्ति । समूहे भाषणन्दप्रयोगादिति । उभयविद्वमेव प्रति-
ज्ञाया व्याहन्तीत्येतादृता मेद इत्यर्थः ॥

यस्मा-नः (सू. ७) ॥ प्रकारणशब्दार्थमाह भाष्यकारः । विम-
र्षाविष्ठानमिति । विमर्षः संशयः तस्य विषयो अनवसितावनिर्णयः । तादृ-
शयोरेव पक्षनिषेधशब्दवाच्यत्वात् प्रक्रियते साध्यत्वेनाधिक्रियते इति व्युत्प-
त्त्या प्रकरणम् । चिन्तापदं व्यासृष्टे तस्य प्रकरणस्य चिन्ता विमर्षात्प्रमृति प्राप्ति-
र्येणानु समीक्षयमालोचनं जिज्ञासा सा खलु तत्त्वानुपलब्ध्या कृता नैव
सत्प्रमं नित्यधर्मास्तित्यस्य विनामात्रिनो ऽनित्यधर्मान् वा अनित्यस्यापि ना-
मायिन उपलभमानस्तत्र संदिग्धे तदा जिज्ञासते । सैव नित्यधर्मानुपल-
ब्धिरनित्यधर्मानुपलब्धयो विविचामिसंशयिण्या यादिनां निर्णयानुपलब्ध-
माना प्रकरणसमो हेत्वाभासः । कुतः उभयपक्षसाम्यात् । यथा नित्यस्यपक्षे
ऽनित्यधर्मानुपलब्धिरेवमनित्यपक्षे ऽपि नित्यधर्मानुपलब्धिः सैवं तत्त्वानुप-
लब्धिमात्रविषययोग्यपक्षसमा प्रकरणसमा तु यथा प्रकरणमनिरागकमे-
वमिममपीत्यर्थः । व्युत्पत्तिमात्रं चेत्तत् । प्रकरणसमपक्षस्य प्रमृतिनिमित्तानु-
सत्प्रतिपक्षत्वं अन्यथा ऽनेकान्तिकस्यापि प्रकरणसमपक्षप्रसङ्गादिति । प्रक्षायनं

प्रचाप्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या निदर्शनमुक्तम् । अनेकान्तिकत्वशङ्कां सत्प्रति-
 पक्षस्य व्यञ्छिनति । यत्र समान इति । सशयेन समा ऽनिश्चायकत्वा-
 दिति । यतदुक्तं भवति न हि नित्यधर्मानुपलब्धिहमयसिद्धे नित्ये ऽस्ति
 येन सव्यभिचारो भवेत्तान्नित्यधर्मानुपलब्धिः तमयसम्मने ऽनित्ये ऽस्ति
 येन सव्यभिचारो भवेदपि तु परस्परमनयोः सत्प्रतिपक्षतयैव हेत्वाभा-
 सत्वमिति । यस्मात्प्रकरणचिन्तेन्युक्तं सूत्रकृताश्च यस्मादप्यै प्रश्नपूर्वकं दर्श-
 यति धार्मिककारः । कस्मादिति । कारणत्वं तत्त्वानुपलब्धेरित्येव निरर्केण
 दर्शयति यस्मादिति । अत एवेति । तत्त्वानुपलब्धेरित्यर्थः । चेदपि
 नन्वपमिति । यत्प्रतिपक्षो हि प्रकरणं ते च साध्यो ताभ्यां च समः सा-
 ध्यसमः । तथा च साध्यसमाद् हेत्वाभासात्तु पृथग् निर्देशः प्रकरणसमस्ये-
 त्यर्थः । परिहरति नाविशिष्ट इति । यद्यपि प्रकरणसमशब्दे व्युत्पत्त्या
 साध्याविशिष्टेन समानार्थः तथा ऽपि प्रवृत्तिनिमित्तमस्य सत्प्रतिपक्षत्वम् ।
 न च तत्त्वानुपलब्धिः स्वयमसिद्धा सा ह्युपलम्भाभावेन सुनमेति भावः ।
 परमतमनुभाष्यातिप्रसङ्गापादनेन दूषयति । ये तु संशयहेतुत्वादिति ।
 चेदपि समूह इति । यस्मिन्सति भवत्येष तत्कारणं समूहे सति च
 भवत्येषेति नैजेकस्मिन् तस्माद्वैकेकं कारणमिति भावः । परिहरति समूहः
 कारणमिति । न ह्यकारणानां समूहः कारणं भवितुमर्हति अपिप्रसङ्गात् ।
 न च समूहद्वैतव्ययमन्तरेणाज्ञानतः समूहस्य चैतदप्यं तस्मात्समूहिन
 यथान्योन्यमवधानवतः कारणं तथा च प्रत्यक्षस्योपपन्नं संशयकारणत्वं
 न च यस्मिन् सति भवत्येष तत्कारणम् अपि तु यस्मिन्सत्येष न त्वमतीति
 चक्षुभङ्गमङ्गे यदप्यम इति । ननुमयधर्मानुपलब्धिहमयस्यसाधारणीति सव्य-
 भिचार एवेत्यत आह तमयधर्मानुपलब्ध्यावि ते । नोमयधर्मानुपलब्धिर्हेतु-
 रपि तु मरुधर्मानुपलब्धि न चाद्यो साधारणी । किं तु सव्यतिपक्षेत्यर्थः । तम-
 यविशेषानुपलब्ध्ये प्रकरणसमस्येनाभिधानागच्छत्यात् प्रकरणसमस्योदाह-
 रणान्तरं दूषयति । शरीरान्यत्वं त्विति । परेषां किनादाहरणं नित्यं
 आत्मा शरीरादन्यत्वाद् आकाशशक्तिः । अथ शरीरादन्यत्वंमुपलभमानो
 यदा तत्त्वं नित्यस्यात्मन प्रत्येति न हि तदा जिज्ञासितुं नित्यत्वं प्र-
 संते । यदा तु तत्त्वं नित्यं नोपलभने शरीरादन्यत्वंमुपलभमानो ऽपि

तदा प्रयत्नेते । तस्मादन्वयव्यतिरेकभ्यां तत्त्वानुपलब्धिरेव प्रकरणादिन्ता
प्रवर्तिका न शरीरादन्यत्वं तस्माच्चेतत्प्रकरणसमस्योदाहरणम् अपि तु
तत्त्वानुपलब्धिरेव । इतश्चेतन्न प्रकरणसमस्योदाहरणमित्याह शरीरादन्य-
त्वं धानैकान्तिकम् । उपसहरति अतो न सूत्रार्थः । न सूत्रप्रिय १७६ ।
यद्यमन्यान्यपि सत्प्रतिषेधोदाहरणान्युहनीयानि ।

साध्या-यः (सू. ८) ॥ अथ साध्यसम इति लक्षणनिर्देशः
साध्याविशिष्ट इति लक्षणम् । तदनेन स्वरूपासिद्धेकदेशासिद्धाध्यासि-
द्धान्यथासिद्धानां व्यवहः तेषामसिद्धत्वेन साध्याविशिष्टत्वात् । अथ चासिद्धः
साध्यसम इति वक्तव्ये साध्याविशिष्टगृहणमन्यतरासिद्धस्यापि सिद्धेः
प्रागहेतुत्वज्ञापनार्थमन्यथा इत्यन्तासिद्ध इव साध्यसमो नान्यतरासिद्धः
तस्य कदाचित् सिद्धेरिति भ्रान्तिः स्यात् । साध्याविशिष्टेन तु
सोऽपि गृह्यत इति । नन्वेव साध्याविशिष्टत्वेनान्यतरासिद्ध गद्य स्याच्चेतरे
तेषामसिद्धत्वेन साध्याविशेषाभावादित्यत उक्तम् । साध्यस्यादिति ।
यदि हि साध्य नासिद्धं भवेत् साध्यत्वादेव व्यवेत । न खलु सिद्ध सा-
ध्यते । तस्मात् साध्यत्वादसिद्धता सा च कस्यचित् सर्वदा कादाचि-
त्की न कस्यचिदिति सर्वेषामविशिष्टत्वमिति नाव्यभिः । नापि साध्यत्वस्या-
तिप्रसक्त्यातिव्याप्तिः हेत्याभाससामान्यलक्षणापेक्षित्वात्तद्विशेषलक्षणस्येति सू-
त्रार्थः । साधनीयत्वादिति च भाष्यगतं न साध्यत्वादित्यस्य व्या-
ख्यानमपि तु गतिमत्त्वस्यासिद्धत्वरम् । अथ धर्तृरिच्छाकारः सूत्रार्थं व्या-
चष्टे साध्येनाविशिष्टो य इति । साध्येन व्यभिचारो मा भूदित्यत
आह । साधनधर्म इति । हेत्याभाससामान्यलक्षणयोगे इति वक्तव्य-
मिति न व्यभिचार इति भावः । अथ भाष्यकारेण स्वरूपासिद्धाध्यासि-
द्धान्यथासिद्धानां साधारणमुदाहरणमुक्तं द्रव्यं ज्ञाया गतिमत्त्वादिति ।
तद्विभज्यते धातुिककार. द्रव्यं ज्ञायेति । अथ स्वरूपासिद्धता तावदाह ।
यथैवेति । आद्यसासिद्धतामश्रयत्वात् गतिमत्त्वं ज्ञायायाः पञ्चाप्रयत्नेन
यावत्वेन साधयति । गतिमत्त्वमिति । आद्यसासिद्धमाह नाश्रयासि- ॥ १५
द्धत्वादिति । सत्या यत्र ज्ञायाया देशान्तरे दर्शनस्यो ज्या गतिम
त्त्वमनुमिनेति ॥ प्रत्याशयासिद्ध देशान्तरे दर्शनम् । तदाशयासिद्ध-

५ त्वात् । तद्विदमुक्तं सति द्रव्यभाव इति । सति सत्त्वहृत्यर्थः । न तावच्छाया
सामान्यविशेषसमवायान्तर्भूता अनित्यत्वात्स्याः । नापि कर्म सयोगविभागा-
समवायिकारणत्वाभावात् । न गुणो द्रव्यासमवायात् । न मने त्रिकालगुणः तद्-
गुणानामप्रत्यक्षत्वात् । नाप्यात्मगुणो बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षत्वात् । नापि नमोनभ-
स्यतोः तद्गुणानामवावृत्तत्वात् । नापि तेजसः । तद्विरोधित्वात् तत्सहचरित-
गुणान्तरानुपलब्धेरव । अत एव न पृथिवीपायसोरपि । अपि च तद्गुणरसाक्षुषो
नानैकमन्तरेण शक्यग्रहः छाया तु तमन्तरेण गृह्यते तस्मिन्सु सति न गृह्यते
इति दुर्घटम् । नापि द्रव्य तद्वि पृथिव्यादीनामन्यतममेष भवेदन्यद्वा दयमम् ।
न तावदन्यतम तद्गुणानामनुपलब्धेः नाप्यन्यदुपर्यदिति युज्यते । तस्याद्रव्यस्य
प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः, अस्यैवस्यादनारम्भकत्वेनानेकद्रव्यत्वाभावात् । तस्माद्वा-
ऽभावा एव छाया न तु सतीति सिद्धम् । यस्तु मन्यते मा भूच्छाया सती मयस्तु
भाऽभावाः तथा ऽपि नाश्यामिदृता देयान्तरदर्शनस्य भाऽभावाययत्यादेवेति
त प्रत्यभ्युपेत्यान्यथासिद्धमया साध्यसमस्यमापादयति अभ्युपेत्ये ते । स्वाभा-
विको हि स रन्धा हेतोः साध्येन सहानुमानाङ्ग नैषाधिक इति शिषेचितमनुमा-
ननस्ये । तदयमन्यथासिद्धौषाधिकसमन्वयो मयति हेत्वाभावात् । सेय हेतोः
रसिद्धिर्द्वेधा स्वरूपतो हेतुत्वेन च । स्वरूपतो ऽपि द्वेधा स्वत आश्यामिदृता च
न चेतायता स्यामिचारादीनामपि हेतुत्वासिद्धेरसिद्धयशान्तर्भावः स्यामिचार-
त्यादिविशेषणेन तेषामतो भेदात् अन्यथासिद्धस्य तु तद्विशेषणस्यायोगिनो हेतु-
१ त्वासिद्धिमात्रेण साध्यसमेतमभाव इति सर्वमवज्ञातम् । संकलयति सो ऽयमिति ।
तण्ते ऽसिद्धिभेदा ददाहरणभेदेष्वपि दृष्टव्याः यथा नित्यः शब्दः चाक्षुषत्वा-
दिति अयमसिद्धः । तनुमुयनादीनामकर्तृत्वतो ऽगरीरत्वादित्याशयासिद्धः ।
अ यामे । मेषतनयत्वात् परिदृश्यमानमेषतनयस्तोमयादित्यन्यथासिद्धः ।
अत्रणनपरिहृतिभेदनियन्धनस्याद्रव्यभेदस्यान्यथासिद्धत्वमिति । अयमप्य-
मिदृत्यादिति भावे अपिगच्छेनायस्य छायायाः सत्त्वेनासिद्धि सूचिता ।
अथ मदन्तेनेद साध्यसमनस्यमुद्राहरणान्तर कल्पयित्वा दूषितम् । इदं
किनाप्योदाहरण नित्यः शब्दो ऽभ्युपेत्यात् सुद्विषद् । तदेतद्विधा ऽयमिद्ध
न मयतो न दूषयित्वा मदन्तेन गद्वितम्भय साध्येनाविगिष्टो दृष्टान्तो यस्मिन्म
साध्याविगिष्टो हेत्वाभावात् इति सुद्वेदंशान्तस्य नित्यत्वेनासिद्धत्वादित्याश-

द्वय बहुव्रीह्यभावेन दूषितम् । तदेतत्सर्वमभ्युपगमेन यार्तिककारो दूषयति
नित्यः शब्द इति । यद्येतन्नोदाहरणं किमुदाहरणं को वा सूत्रार्थ इत्यतः १७७ ।
आह यथा स्वस्माभिरिति । अयं भटन्तोक्तो दोष इत्यर्थः । कस्मादित्यत
आह भटन्तेन सूत्रार्थो न विज्ञातः न हि सव्यभिचारो ऽनेन लक्ष्यते ।
येन सव्यभिचारमस्वयमेवत्वमस्योदाहरणं स्यात् किं तु साध्यसमः नापि
व्यधिकरणबहुव्रीहिरूपेणोदाहरणं ज्ञातः नापि बुद्धिवदिति । दृष्टान्ताभास-
मेव हेत्याभासं कुर्वता हेत्याभासदृष्टान्ताभासो ज्ञातो भटन्तेनेत्यर्थः ।

काला-तः (सू. ६) ॥ अथ कालातीत इति लक्ष्यनिर्देशः काला-
त्ययापदिष्ट इति लक्षणम् । हेतोरपदेशस्य हि साध्यसद्विधिपटुकालः यद्य
ऽऽहुः नानुपलब्धे न निर्णयि न्यायः प्रवर्तते अपि तु संदिग्ध इति । परे
ऽप्याहुः संदिग्धे हेतुसंभवादिति । अथ च प्रत्यक्षानुमानागमविरोधो ऽनुपप्लो ऽग्नि-
द्वन्द्वत्वादिति अत्रावहः शब्दो गुणत्वादिति च शुचि नरयिरःकपाल प्राण्य-
ङ्गत्वादिति च स सर्वं प्रमावतो विपरीतनिर्णयेन संदेहविशिष्टं कालमतिप-
तन्तीति से ऽयं कालस्यात्ययेनावशिष्यमानः कालातीत इति । तथा चेदाहुतं
यत् प्रत्यक्षगमविरुद्धं न्यायाभासः स इत्यथ यार्तिककृता । साधाधिनाभा-
सयोः सहासंमव इति चाथ बोद्धुनामासेषो ऽस्माभिः समाहितः । एवं व्य-
स्थिते भाव्यकारः सूत्रं स्वपरमतस्त्रिष्टुं व्याचष्टे कालात्ययेन संशयकालात्य-
येन युक्तो यस्यार्थैकदेशः धर्मविशिष्टो हि धर्मां हेतोरपदिश्यमानस्यार्थः ॥
ह्यर्घ्यते हेतुना तत्त्वैकदेशः साध्यधर्मः स हि धर्मवि बलवता प्रमाणेन
तद्विपरीतधर्मनिर्णयं कुर्वता संशयकालमतिपातितः स तादृशो हेतुः काला-
त्ययापदिष्टः कालातीत इति स्वमतेनास्यार्थः । अथ च पूर्वमेवोदाहृतमिति
यौनहृत्यात्रोदाहृतम् । परमते तु कालात्ययेन युक्तो यस्य हेतोरनुदय एक-
देशो हेतुविशेषमिति यावत् स कालात्ययापदिष्ट इति योजना । परमते-
नेव निदर्शनमाह निदर्शनमिति । नित्यत्वं चात्रावस्थानमात्रमिति मतिमिति ।
अन्यथा घटादिभिरालोकासयोगव्यङ्ग्यैर्व्यभिचारः । तदेतत् पञ्चाशदथ वाक्य-
मुपन्यस्य संयोगव्यङ्ग्यस्य हेतोरैकदेशस्य विशेषणस्य संयोगव्यक्तिकाला-
त्ययेन हेत्याभासतामाह अप्यमहेतुरिति । स पुनरप्यमिति विशेषणतया
हेत्याभासः साध्यसम एवेति न पृथगप्य इति । सूत्रतया एव दोषो भाव्य-

कारेण नेद्वाशित यत्पुनर्भेदन्तेन कालातीतस्य व्याख्यानं कृतं प्रतिज्ञान-
न्तरं हि हेतोः कालः तत्कालीत्य हेतुः पर्यादपदिश्यमानः कालातीतो
भवति तदायाऽनित्यः शब्दो घटादिवदित्युक्ते कस्मादित्यनुयुक्तो नूने
कृतकत्वादिति सकालातीत इति । तेन चैव दूषितं किं निराकाङ्क्षे वादिन्येव
प्रतिपादिनः प्रश्न आहो सारुद्धे यदि निराकाङ्क्षे तदा न्यूनमेवास्य निग्रह-
स्थानं हेत्याभासस्याप्रयोगात् । प्रयुक्तो हि हेतुस्तदाभासे वा स्यान्नाप्र-
युक्तः । अथ सारुद्धं यत्र यादिनि प्रतिपादिनः प्रश्नस्तथाऽपि पर्यादप्यसौ
हेतुः प्रयुक्तो हेतुरेव न ह्यसौ तदा न स्वसाध्यादिनाभूतोऽपक्षधर्म्मो वेति ।
तस्मान्न कालातीतो नामास्ति हेत्याभास इति । तदेतद्वदन्तद्रूपणमेव श्या-
ख्यानामभ्युपगमेन परिहरति । अथयवविपर्यासवचनं त्विति । अनभ्यु-
पगमहेतु पृच्छति कस्मादिति । उत्तरं यस्य ते । अर्थेन सामर्थ्येन सशब्दो
ऽद्यैवग्रन्थः । अत्रि च योनहन्त्यादपि नाभ्युपगम्य गृह्यताह अथयवेति । यस्या-
पदिश्यमानस्येत्यादि पुनरुच्यते इत्यन्तं वार्तिकं भाष्यज्याख्यानेनेष व्याख्या-

१ तम् । शङ्कते समीकृतेऽभिधानादिति । अथमर्थो नैतदप्राप्रकालेन निग्रह-
इत्यानेन पुनस्तुम् अपि तु हेत्याभास इति । स ह्ययवविपर्यास उच्यते यत्रैक-
यन्तेनेष वादो प्रतिज्ञोदाहरणादि प्रयुज्य पर्यादहेतु प्रयुक्ते । यत्र तु प्रतिज्ञो-
दाहरणे प्रयुज्य विरतं प्रतिपादिनाऽनुयुक्तं पर्याद हेतु प्रयुक्ते । तस्माद्
न्यूनताद्रूपणेन एवे समीकृते पक्षमन्वता नीति सिद्धयस्यतात् प्रख्यापिते पर्या-
दसिद्धानाहुतेरेव कालातीतो हेत्याभासो न पुनरप्राप्रकालम् । निग्रहस्था-
नमिति चेदिति । निराकरोति यदीति । हेत्यनभिधानेन न्यूनतया समीकृतं
पक्ष किमत्र हेतोरसामर्थ्ये ॥ ह्यन्यदेपेक्षान्वो मुञ्चतइत्यर्थः । शङ्किता
भूते । एतदस्येति । निराकरोति नैतदिति । न्यूनतया निगृह्यतां
यदि पर्यादभिधानेन निग्रहीतव्यः ततो यादोश्च निगृह्यताम् । न त्वय
पर्यादभिहित इति समर्थं शस्यो हेतुर्नैवहीतुमिति । नाय ममोक्ताऽभि-

० दित्येनापि हेत्याभास इत्यर्थः । उभयनिराकरणमुपसहरति तस्मादिति ।
उद्वेगक्रमानुरोधेन लक्षणरूपस्य हेत्याभासानन्तरं लक्षणादेशाच्छ-
लक्षणास्यापि हेत्याभासनवचनानन्तरमाह भाष्यकारः । अथ छलम् ।

वच-लम् (सू. १०) ॥ यथा धतुरमिमते ऽथे. ततो विहृद्धो
 ऽर्थस्तस्य विकल्प कल्पना सेवोपपत्तिः तथा । अथ लक्षणान्तरवच्छलस्य
 सामान्यलक्षणे कस्मादुदाहरण न दीयत इत्यत आह सामान्यलक्षणे इति । मा.
 सामान्यविशेषवत् सर्वमुदाहरण निर्विशेषस्य सामान्यस्यासत्त्वेन केवलस्य
 सामान्यस्योदाहरणमशक्यमित्यर्थः । विभागे त्विति । विभज्यत इति विभागो
 विशेषलक्षण तस्मिन्नुदाहरणानि च न सामान्यलक्षणमभिधाय तद्विशेषलक्ष-
 णान्यभिधातुं प्रथमं तावद्भूनाधिकवत्याज्यवच्छेदार्थं विभाममवतारयति ।
 विभागरचेति । विभज्यते ऽनेनेति विभागः सूचमुच्यते । तत्र च विशेषल-
 क्षणमवतारयति । तेन कलानां मध्ये वाक्छलं लक्ष्यते ।

अधि-लम् (सू. १२) ॥ नव. कम्बला यस्येति एकव विपहे नव
 कम्बला अस्येति अपरचेति विपहे विशेषः । वाक्छलशब्दार्थं ध्यात्वादयति ।
 वाचि निमित्ते कलं वाक्छलमिति । नवकम्बल इति उभयत्रापि समानार्था
 वाचि निमित्तभूतायामित्यर्थः । तदेतच्छल * पराजयावस्थायां कल्पे प्रयो-
 क्तमित्युक्तम् । पराजये पर्यनुयोगो ऽस्येति चेत्तम् । तदत्र यथा पर्य-
 नुयोगः तथा दर्शयति शिष्यहिततया भाष्यकारः अस्य प्रत्यवस्थान-
 मिति । उभयार्थेभ्यां ऽसमवदर्थकत्वनमपुक्तमित्यर्थः । अथ प्रयोक्ता ऽपि
 कथं साधारणेन शब्देनार्थविशेषं बोधयति अबोधपरव कथं प्रतिपादको
 नामेत्यत आह प्रसिद्धरचेति । सवन्धस्वरूपमाह । अभिधानाभिधेय-
 योर्दो नियमो ऽयमेवार्थो ऽस्य शब्दो ऽस्येवार्थेत्येति तत्र यः पुरुषस्य
 नियमो ऽध्यादयमेव बोद्धव्य इत्येवमाकारः । किमते प्रत्येयमत आह
 प्रपुक्तपूर्वारचेति । तथा ऽपि किमित्यत आह प्रयोगरचेति । तामिमां
 भूमिरचनां प्रकृते योचयति तत्रैवमर्थगत्यर्थ इति । एतदुक्तं भवति । न
 सकेतकरणाश्लेषाणं वृद्ध्यावहारं वा कश्चिच्छब्दः कश्चिदर्थे शृङ्गपाहि-
 कया बोधयत्यपि तु सामान्यद्वारेणार्थप्रकरणादिमहकारिविशेषे वर्तते ।
 तस्मात्त्रेव प्रतिपादयितुमपराधो यदेष विशेषशब्दोऽर्थेभ्यां प्रतिपादयति ।
 किं तु सकेतस्यापराधो यो विशेषमपह्नाय सामान्ये शब्दानां वर्तते । तस्मा-
 द्वापराधेन बोधयन्नापराध्यं प्रयोक्तेति सिद्धम् । सामान्यमेव दर्शयति

पञ्चार्थकियाचोदनेति । स्यादेतद्विशेषाभिहिते ऽर्थेति न युक्तं न हि
नयकम्वल इति पद प्रकरणादिनिरपेक्षं क विद्वर्धमविशेषाभिधत्ते गवादिश
ब्दवत् । न हि सव्यापिशेषे च नवीनस्य च न्ति कस्वित् सामान्यविशेषो बाहु
१६ लेशादिष्विव गेत्स्य धर्ममिश्रणीतेत्यस्य आह वार्तिककार सामान्यश्रुतीति ।
अभिहितिरभिहितम् उच्चारणमिति यावत् । समान शब्दे नार्थे सामान्य
मित्यर्थः । अथ इति नामपदमन्वयस्य बाधकम् । आप्यातपदं यदा कस्य
विदभिमुखं प्रयुज्यते अथ इति तदा वृद्धिं गते । ऽसीति प्रतीयते । चोदयति
अविशेषेति । समानो हि शब्दे । ऽभिधेये सञ्जयमाधत्ते न त्वर्थमभिधत्त
इत्यर्थः । परिहरति न प्रकरणादीनि । श्वेतो धातमीति सारमेये । दत्तगर्
याति श्वीति निर्येनेतीत्यर्थः । अर्थे इत्यस्य प्रयोजनमाह अर्थग्रहणमिति ।
अविशेषयुतो शब्दे सति अर्थे अर्थान्तरकल्पना न शब्दवत्यर्थः । अस्य
प्रत्यवस्थानमित्यादिभाष्य व्याचष्टे तस्ये ॥ । सुगमम् ।

संभव-कम् (सू. १३) ॥ समवतो ऽर्थस्य ब्राह्मणविशेषस्य विद्या
चरणवपद । विद्याचरण सवदन्वेति । यत्सामान्य ब्राह्मणत्व स्यात्ते ब्राह्मणे
तस्य ब्राह्मणत्वस्यापिसामान्यस्य योगादसमूहार्थक्यनया य प्रतिषेध
तत्सामान्यच्छलम् । अहे यत्स्य ब्राह्मणे विद्याचरणवपद इति हि स्तुभ्ये
यावदभ्यनुजानताम् समवति ब्राह्मणे विद्याचरणवपदिति तदपि ब्राह्म
स्तुभ्यर्थमेव ॥ त्वस्य ब्राह्मणत्वाद्देतोर्विद्याचरणवपद्विशिन्नेति । तत्र परो
द्देतुस्यमस्याविवक्षितमारोप्य वचनं विहन्तीति तद्विद सामान्यच्छलमिति ।
विषयानुवाद इति । सवद्विषयस्य ब्राह्मणत्वस्यानुवाद इत्यर्थः । कस्यावि
चक्षितहेतुकस्य पुंश्च तदेतद्वार्ति हकारो व्याचष्टे सामान्यस्येति । विष
यितार्थमितिगत * सामान्यमित्यर्थः ।

धर्म-कम् (सू. १४) ॥ शब्दस्य धर्मं प्रयोग तस्य विकल्पो
द्वेष्टिध्यम् । तस्य च द्विविध प्रयोग प्रधाना मातरश्च । तथापि प्रधानं योम्य
मिह तस्य तु क विदपथादाद् भातो भवति । तदेतद्भा माप्यकार अभि
धानस्य शब्दस्य यथाये प्रयोगो धर्मं योत्सार्थकं तत्किमयमेव नेत्याह ।
विकल्पो द्वेष्टिध्य को ऽसौ द्वितीय इत्यत्र आह । उत्सर्गस्य तु कुतरिपद

एवादादन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः । तदेवं व्यवस्थिते धर्मविकल्पेन निर्द्वेषे वाक्ये निर्द्वेष्यते ऽनेनेति व्युत्पत्त्या तत्र भाक्तविवक्षायां मञ्जाः क्रोशन्तीति । अथार्थ-सद्भावेन प्रतिषेधः तमेवार्थसद्भाषमाह । मञ्चस्थाः पुरुषाः क्रोशन्ति न तु भा-मञ्चाः क्रोशन्तीति । धार्मिकमते त्वर्यसद्भाषस्यैव प्रतिषेध इति व्याख्येयम् । ननु यदन्यत्र दृष्टस्यान्यत्र प्रयोगः हेतुः सर्वे सर्वत्र प्रयुज्येतेत्यात आह स्वपचारो नीतार्थः । प्राणिनां च सहचरणादिना विमितेनेति । अन्यत्र दृष्ट-स्याप्यन्यत्र प्रयोगः संबन्धादेव भवतीति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । न चङ्गन्दतः ॥ चङ्गनेत्यर्थः । ननु यदि भाक्ततया ऽप्युपपत्तिर्ने किं चिज्जल्पत्वात्कमापि दृष्ट-स्यात् सर्वस्यैव यथा कथं चिद्भाक्तत्वेनोपपत्तेरित्यात आह प्रधानभूतस्येति । भाक्तस्येतितावति वक्तव्ये प्रधानग्रहणं सिद्धतया दृष्टान्तलाभाय लोकविद्व-द्वेषोपचारः कर्तव्यो नापूर्वो विना प्रयोजनम् । लोकसिद्धश्चायमुपचारो मञ्जाः क्रोशन्तीत्यर्थः । सूत्रव्याख्यामपर धार्मिक धर्मविकल्पनिर्देशशब्देन सूत्रस्ये १७६ । नाभिधानं प्रयोगः शब्दस्य धर्मो मञ्चं द्विधाविधीयते । द्वेविध्यमाह । प्रधानमिति । सो ऽयमभिधानाभिधेयव्यवहार इति शब्दो ऽभिधेयो गम्यः स च क विद्वान् क विद्वान् इति सुबोधम् । परीक्षापक्षेणः सन्नि-धानानादये लक्षणपक्षेणरि योग्याये सूत्रकारः अत्रलक्षणं परीक्षते ।

वाक्य-त् (सू. १५) ॥ स्यान्वयो गुणशब्दो यो वस्तुतः ॥ स्यान्वयः प्रधानशब्द एव इति कल्पयित्वेति योजना । यथा वाक्येन नवी-नायो नयशब्दः संख्याभेदे कल्पितस्तयोद्घापीति पूर्वपक्षः । विद्वान्तसूत्रम् । न त-त् (सू. १६) ॥ तस्योपचारच्छले ऽर्थसद्भावे प्रतिषेधस्यार्था-भ्यस्तकल्पनातः पाश्वलादित्यर्थः । सूत्रतात्पर्यमाह धार्मिककारः अपिरोपादि- १८० । त्यस्येति । विधेयवस्तु मञ्जाः क्रोशन्तीत्यत्र क्रोशनं विधीयते । मञ्जा इति त्यनूदाने । अत एव गुणे त्वन्याय्यकल्पनेति मञ्जा इत्येतदप्रधानमनूदा-तया भाक्त न तु क्रोशन्तीति । न विधो परः शब्दाद्यं इति न्यायात् । तद्विद्विधीयमानं क्रोशनमेव यस्तु प्रतिविध्यते नैव मञ्जाः क्रोशन्तीति छलवाक्येन । नयकम्यतो देवदत्त इति वाक्ये तु देवदत्तमनूदा नयत्यादि-विष्टः कम्यतो विधीयते । तत्र न विधेयस्य वस्तुतः कम्यतस्य सद्भावः प्रतिविध्यते । किं तु तदेकदेवस्यानेकताया इति महान् भेद इति विद्वान् ।

अवि-इः (सू. १७) ॥ किं चित्साधर्म्यं चित्त्वामावे द्वित्वस्याप्य-
भ्युपगतस्यामावप्रसङ्गः । योमिति ध्रुवते । यस्तुत्वेन समस्तमेदोच्छेदप्रसङ्गः ।
माप्यशान्तिके चित्तिरोद्धितार्थे ।

उद्वेगक्रमानुपेक्षेन जातिलक्षणक्रममाह माप्यकार. छललक्षणा-
दुत्थम् ।

साध-तिः (सू. १८) ॥ प्रतीकमवस्थान प्रत्ययस्थान तथा मति
कलस्य सम्यग्दूषणम् ॥ जातिस्वप्रसङ्गेऽत उक्त साधर्म्येधर्म्याभ्यामिति ।
न च छान्दे साधर्म्येधर्म्ये स्तः न च सम्यग्दूषण साधर्म्येधर्म्याभावादपि
तु प्रयोजकादिति । प्रयुक्ते हेतो तदामावे वा य प्रसङ्गे जायते सा जाति
रिति । जल्पे हि वेदप्रामाण्य विद्वांस प्रति कुहेतुना यदा नास्ति केरधि-
क्यते बहुतर वास्य यदा बहुधा न प्रतिभाति तदेवराया जनाधाराया
मा भूदेदाप्रामाण्यबुद्धिरिति जात्या ऽपि प्रत्ययस्थेयम् । अन्यदेश्यरचरिता
मुर्धनिनीमा प्रकाना विप्रबो भवेदिति । क्व चित्पुनरुद्धिपूर्वमेव हेतो हेत्वा
मावे वा जातिप्रयोग समवति । जायमानो ऽयं इति जानिषदप्युत्पत्ति-
। १ निमित्त दर्शितम् । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे साधर्म्येणेति । यथा पचे
रिति प्रतिपत्त यव स्थापनाया सत्या प्रत्ययस्थानमिति । सूत्रार्थेस्तु यथायुति
न पुनरुदाहरणसाधर्म्येण यथाभाष्य बोद्धव्य । यद्येव भाष्य तर्हि कथमि-
त्यत आह । उदाहरणार्थमिति । यव वैधर्म्येण वेत्येतदपि यथायुति
न पुनर्यथाभाष्यमुदाहरणार्थे तदित्यर्थ । अस्य व्याख्यानस्य गुणामिधानेन
प्रत्ययपूर्वक प्रपञ्चमाह किमर्थमिदमिति ।

विप्र-जम् (सू. १९) ॥ मूळप्रतिपत्तिप्रतिपत्तिर्विपरीता । स्थूलविषया
च कुत्सिता । कथमसौ निग्रहस्थानमित्यत आह विप्रतिपद्यमान इति ।
अप्रतिपत्तिमाह आरम्भविषय इति । साधयाय विप्रतिपत्यप्रतिपत्ती इति
यत्तथै कस्माद्रसमामकरणीमित्यत आह असमासाच्चेत । विप्रतिपत्यप्रति-
पत्तिभ्यामन्यदपि हेतुदाहरणाधिक नाम जल्पे निग्रहस्थानमिति तदपि
यन्याधिस्येनायत्तव्यत इत्यर्थे । आरम्भविषये अनारम्भ इत्यादि माप्य

तद्वाच्ये स्वपरार्थोत्तरा संवित्तिरिति । द्वेधा स्वस्वारम्भविषये ऽनार- १८१
म्भो भवति । दूष्य वा परोक्त साधनं प्रतिषेधहेतु वा न प्रतिपद्यते । सेय
परार्थोत्तरा सप्रतिषेधितरूपद्वयं साधनमप्युपलक्षयति स्वार्थोत्तरा प्रतिष-
तिस्तु साधनप्रतिषेधहेतु परकीयो प्रतिपद्य तत् प्रतिषेधं स्वकीयमुत्तरं न
प्रतिपद्यतइत्यर्थः । सोदयति स्वयं प्रयुक्ते वस्तुतः समर्थे साधने कथम् ।
अप्रतिषेधितप्रतिषेधितेति दृष्टव्यम् । परिहरति तदा ऽपीति । समर्थसा-
धनज्ञान साधनप्रतिषेधिते साधनमात्रज्ञानमित्यर्थः । सूत्रान्तरमवतारयितुं
भाष्यकार आह किं पुनरिति । यदापि साधनमेवेधर्मोभ्यां दृष्टान्तस्यापि
भेदस्तथा ऽपि लक्षणाभेदाभिप्रायेणामेद उक्तः ।

तद्वि-त्वंम् (सू. २०) ॥ नानाकल्प इति स्वरूपतः । विविध इति
प्रकारतः । यथालक्षणमिति यथास्वरूपमित्यर्थः । अध्यायायै खल्व्याह धार्मि-
ककारः । तन्त्रप्रतिज्ञेति । तन्त्रस्य शास्त्रस्य प्रतिज्ञा प्रमाणादितत्त्वज्ञा-
नान्निःशेषसाधिगम इति सूत्र शास्त्रमेव हि तत्त्वज्ञानमिति । सप्तारो दुःख-
जन्मप्रवृत्तिदोषमिध्याद्यानानामिति तन्निवृत्तिरपि खविदा । उत्तरोत्तरायाये तद-
नन्तराभावादपवर्तनं इति । तस्मादाः प्रमाणादिसूत्रेणोद्देशः । तत्परिकरो द्वितीय
सूत्रं द्वाभ्यामुद्देशः शेष सुबोधमिति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिशिरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्य-
टीकायां प्रथमस्याध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।
सम्प्राप्तश्चायं प्रथमो ऽध्यायः ॥

अत ऊर्ध्वं प्रमाणादिपरीक्षेत्यादिमाग्निराकरणीयमाग्न्यामाह
 चार्तिककारः । त्रिविधा चास्येति । स्थानवतां क्रमवतां परीक्षावचन- १८३
 मिति प्रमाणमेव परीक्ष्यतइति युक्तमिति । किमप्यतो प्रमाणं न परीक्षितं
 मि तु संशय एव परीक्ष्यतइत्याह । तानि विलङ्घ्येति । सोऽयं क्रम-
 मेदः कुत इति भाष्यार्थमाह । परीक्षाङ्गत्वादि । षट्पञ्चक्रमानुरोधेन हि
 प्रमाणं पूर्वे लक्षितं न तु लक्षणे संशयस्यास्ति कश्चिदुपयोगः । परीक्षा तु
 सर्वो विमर्शकरश्चेति परीक्षापूर्वेण चर्चेयाऽऽयंक्रमेण संशयस्य पूर्वभाषः ।
 यथाऽग्निहोत्रं जुहोति यथाग्नौ यजतीत्येवमित्यहोत्रात्प्राग्व्यावे यथागूपाकस्य
 तस्याग्निहोत्रसाधनात्वात् । संशयलक्षणं चात्र परीक्ष्यते न संशय इति
 नानवस्थाऽपि । देशयति । ननु चोक्तमिति । शास्त्रगता त्वयं परीक्षा
 सा च न विमर्शपूर्वैत्याद्यंक्रमभावाज्जोद्धेयक्रमो बाधनीय इत्यर्थः । परिह-
 रति सत्यं न निर्णये नियम इति । न निर्णयः सर्वः संशयपूर्वो विचारः
 सर्वे यत्र संशयपूर्वः शास्त्रवाटयोश्चास्ति विचार इति तेनापि संशयपूर्वेषु
 भवितव्यम् । शिष्योश्च वादिप्रतिवादिनोः शास्त्रे विमर्शभावे न शिष्य-
 माणयोः तस्मादस्ति शास्त्रेऽपि विमर्शपूर्वो विचार इति सिद्धम् । संशी-
 तिरिति संशयस्य निवृत्तम् । नावधार्यतीत्यर्थः । ननु यथा लक्षणाद्यैः
 पूर्वनिवृत्तस्तथा निर्वाणः पूर्ववत् इत्यत आह । तस्य यथाभूतीति ।
 परीक्षावाध्यो ह्ययंस्तत्र ध्याक्यानेन लक्षणपदैभ्यः शास्त्रादेव गम्यतइत्यर्थः ।
 समानमनयोरिति साक्षात्कारं दर्शयति । न हि यावात् स्यात्पुरुषावुपल-
 भमानः समानं जानये, धर्मे कश्चित्प्राश्नयइत्यर्थः । उपलब्धेदात्मकत्वा-
 दिनि । न निश्चयेऽनिश्चयस्य लभतां कारणानुद्धवत्त्वात्कार्यस्येत्यर्थः । न
 समानयर्माध्यवसायादेवेति । संशयलक्षणेन कारणमात्रोपलक्षणपरम् ।
 एकवृत्तित्वाच्चेति । न हि यदेवरोहणगिण्डोः स्यादोस्तावेव पुरुषस्ये-
 त्यर्थः विप्रतिपत्तौ च संप्रतिपत्तेरिति । स्वकृषविरोधाद्विप्रतिपत्तिर-
 स्तीत्यर्थः । तथाऽत्यन्तसंशय इति तात्पर्यान्तरं समानधर्मोपपत्त्या-
 दौर्ध्वेयव्यपश्यतः पूर्ववत् । विद्वान्तमाह अस्योत्तरमिति । १८५ ।

यथो-वा (सू. ६) ॥ यदि निर्बोधेयस्य समानधर्मोपपत्त्यादि संशय-

कारणमुच्येत ततः पश्चादकरणात्पूर्वमपि न कुर्यादित्यसंगतः पूर्वं वा करणा-
त्पश्चादपि कुर्यादित्यत्यन्तसंगतः । न त्वसौ निर्विशेषणः सशयकारणमिति
२ नासंगयो नात्यन्तसंगत इत्यर्थः । एतेनेति । समानपदप्रयोगेण सदृशार्थो
हि समानशब्द इति पूर्वं व्याख्यातम् । यदप्येतत् साहचर्याभावादव्ययसंश-
ययोः कार्यकारण्योरिति । विशेषानन्धानुमयोः समानमित्यर्थः । भाष्य-
कारेण तु यत्साहचर्यमुक्तं ततश्च न बोद्धव्यम् । यद्वि हि कार्यकारण्योह-
त्यतिः साहचर्यं तदतिव्यापकं चाव्यापकं च । नित्यनामपि कारणत्वात् ।
तस्मात्साहचर्यशब्दो न साहचर्यस्य निर्वृणः । अपि तु कार्यकारणधर्मान्वय-
व्यतिरेकपर इत्याह । कारणसङ्गादादिति । अनवधारणेनेव तत्त्वानुप-
लब्धेरिति प्रत्युक्तम् । सत्प्रतिपक्षयोरपि मिलितयोरन्यथादर्शनेनासाधारण-
गत्वान्तर्भावात् । एकैकविषयया तु हेत्याभासान्तरत्वमिति भावः ।
न चाव्ययस्थातः संशय इति । नासौ पृथक्कारणमपि तु समानधर्मोपप-
त्त्यादिपरिहरतयेत्यर्थः । यत्पुनरेतद्विप्रतिपत्ताविति । त्रिपदापेक्षया
विप्रतिपत्तिः स्वरूपापेक्षया सप्रतिपत्तिरिति । यवमध्यवस्थायामपि दृष्टव्य-
म् । को ऽस्य सूत्रस्येति तात्पर्यप्रश्नः । उत्तरं स्वयमिति । सशयपूर्वक-
त्वात्पूर्वपरीक्षायां परिचित्तिपमाणेन सशयापेक्षेतुमिर्न प्रतिषेद्धव्यो ऽपि तु
परैरेवमाक्षिप्रः सशय उक्तेः समाधानहेतुभिः समाधेयः । यथोचित्वेति
भाष्ये यदप्युक्तमित्यर्थः । शास्त्रकथामा वादलक्षणायामित्यर्थः ।

अथ प्रमाणपरीक्षेत्यादिभाष्यम् । आर्येण हि क्रमेण सशयपरीक्षा-
यामुक्तेनोद्देश्यक्रमो बाधितः । प्रमाणादिषु तु तद्व्याधकारणामावाद् उद्दे-
श्यक्रमानुरोधेन प्रमेयादिभ्यः प्राक् प्रमाणान्येव परीक्षितानि तत्रापि प्रथमं
प्रमाणसामान्यलक्षणपरीक्षा सत्पूर्वकत्वाद्विशेषलक्षणानाम् । तत्र सामा-
न्यलक्षणमुपलब्धिसाधनं प्रमाणमिति तच्चेष्टनञ्चिसाधनत्वं प्रत्यक्षादीना-
मेवेति प्रत्यक्षादीनामिति उक्तं तदेतदाह वार्तिककारः अथेदानी-
१ ८ मिति । परीक्षणीयं वृच्छति । किं पुनरेषामिति । सर्वेरेव याद्विधिः स्थि-
द्धान्तव्यवस्थापनाय प्रमाणान्यभ्युपगन्त्यानि तदभावे तद्व्यवस्थानुपपत्तेः ।
यस्य तु स्वपक्ष एव नास्ति नासौ लौकिको न परीक्षक इत्युन्मत्तदुपेक्ष

शीघ्र । तस्मात्सर्वप्राथम्यमुन्निष्ठेन प्रमाणसामान्य परीक्षणीयमिति भाव ।
 उत्तरम् । आदौ तावत्संभव इति । न परीक्षा सद्यमन्तरेणेति सद्य-
 बोजमाह । सदसतो रिति । पूर्वपक्षमाह । व्युदस्य संशयमिति । अथ- १८८ ।
 मत्र पूर्वपक्षिणो माध्यमिकस्यानिसन्धिः । यद्यपि मम विश्वविचारसहत्व-
 वादिनः प्रमाण नाम न किं विदास्त विचारसह तथा ऽपि लोकसिद्धान्ये प्र-
 मणानि तेरेव प्रमाणैः पर्यालोच्यमानानि विचार न सहन्ते । सेऽयं
 प्रमाणानामपराधो यानि स्वविरोधेन खिलीयन्ते न ममापराध इति ।
 ज्ञान हि प्रमाण तद्योगात्प्रमेयमिति चार्थ इति च भवति । तद्यदि प्रमाण
 पूर्वं प्रमेयादर्थोदुत्पद्यते ततः प्रमाणात्पूर्वं नासावर्थः* इति इन्द्रियाद्यैत्यादि-
 भूषण्युच्यते । अथ पूर्वं प्रमेय वरसात्प्रमाण तथाह पश्चादिति । यद्यपि
 स्वरूप न प्रमाणाधीन तथापि तस्य प्रमेयत्व तदधीन तदपि चैतन्माणा-
 त्पूर्वं न प्रमाणेयमनिवृत्त्यन स्यादित्यर्थः । तदिदमुक्त प्रमेयसंज्ञेति ।
 योगस्योदुत्पद्यमानत्वं । भूषण्युच्यते । प्रमेयस्तु प्रत्यक्षादयो न प्रमाण-
 त्वेन व्यग्रहर्तव्याः कालत्रये ऽप्यर्थाप्रतिपादकत्वात् । यदेव न तत्प्रमाण-
 त्वेन व्यग्रह्यते यथा शशविषाण तथा चेतनस्मातयेति । एवं पूर्वपक्षिणे
 सिद्धान्तमाह । अत्र समाधिरिति । उपलब्धिहेतोरित्यादिप्राप्यस्य
 कालत्रये ऽप्यर्थाप्रतिपादकत्वादिति हेतोरसिद्धतोद्भावनमर्थः । स्वयं धार्मि-
 ककारो ऽस्यानुमानस्य दूषणमाह । प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति
 चेति । लब्धात्मकं दृश्यमानं प्रत्यक्षादीनां प्रमाणानामप्रामाण्यमापाद-
 येत् । न च लब्धात्मकं तस्य तु प्रतिष्ठाविरोधेनात्मलाभ एव नास्तीति
 कथं तेषामप्रामाण्यमापादयितुमर्हतीति भावः । यदि प्रमाणानि नाथे साध-
 यन्ति प्रत्यक्षादीनीत्येव न स्यात् । न खलु तानि प्रमाणात् । ऽसिद्धानि प्रत्य-
 खादीनीत्येव भवन्तीत्यर्थः । न चेत्येवमर्थसाधनस्य सामान्यविशेषाभिधा-
 यिप्रत्यक्षादिपदगोचरता ऽपीत्याह । कथं चान्यथेति । अपि च प्रामाण्य-
 निषेधेन प्रमाणाणां प्रत्यक्षादीनामसत्त्वम् । न ह्यकमण्डलमोणवक इत्यनेन
 माणवकः प्रतिषिध्यते किं तर्हि तस्य कमण्डलुयोगो धर्मः तत्तस्य प्रमा-
 णानामसत्त्व पूर्वपक्षिणो ऽभिमत न स्यादित्याह धर्मप्रतिषेधाच्च ।

शङ्कते । अथ भावस्यास्वतन्त्रत्वादिति । निराकरोति । एवमपीति ।
 प्रतिविध्यमान इति भावे यत्तु विधीयमान इति दृष्टान्तार्थम् । एतेन
 तद्वितार्थ इति । प्रामाण्यपदार्थ इत्यर्थः । यथापुनरत्र हेतुर्व्यधिकरण
 इत्याह । यथायं हेतुरिति । यत्पुनरित्यादि प्राप्य ध्याद्ये यत्पुनरेत-
 दप्रमाणेनेति । समवः प्रत्यक्षादीना निवर्त्येतइति । प्रत्यक्षादीनामभावे
 कारक हेतुर्वचनमित्यर्थः । असमवं प्रत्यक्षादीनां सिद्धमेव ज्ञापयतीत्याह
 अथासंभवो ज्ञाप्यते न ह्यसतो निवृत्तिरिति । नासन् घटो मुद्गर-
 प्रहारेण निवर्त्येतइत्यर्थः । देशयति त्रैकाल्यासिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्ति-
 रित्येवमभिधानेनेति । परिहरति नैव दोष इति । त्वद्वचन त्वदभ्यु-
 पगमविहङ्गमस्याक तु नेतद्वचनं नाभ्युपगमविहङ्गमित्यर्थः । न च धर्मिणां
 प्रतिषेधे कश्चिन्न्याय इति । नानुमानं धर्मिप्रतिषेधे प्रभवति आशया-
 विद्वत्त्वाद्धेतोः इत्यर्थः । अपि च प्रमादमात्रमधिचक्षतः प्रत्यक्षादीनामप्रामा-
 ण्यमिति प्रत्यक्षादीनां प्रामाण्यमिति च वाक्ययोरर्थभेदाभेदौ विचारं न सहेते
 इत्याह प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यमिति । एवमेव यत्तुमिति । नञोर-
 प्रयोगेण लाघवात् चे । उपाधर्म्यं चेति । यदा सत्येव घटे तस्यासामर्थ्यं विवक्षि-
 त्वाच्यते नास्ति घट इति नोदकाहरणसमर्थ इति तदा गम्यते । तन्त्रा-
 न्तराभ्युपगतानां प्रतिषेध इति । तन्त्रान्तरे यादृशं प्रमाणमभ्युपेयते
 तादृशप्रतिषेधे अन्यादृशस्याभ्युपगमो भवति । यथा प्रधान नास्तीति जग-
 त्कारणस्य मुलदुःखमोहात्मकत्वं प्रधानत्वं तत्प्रतिविध्यते न पुनर्जगत्कारणं
 तस्यान्यादृशस्याभ्युपगमादिति । कथमिति प्रमाणात्तेषः । कस्येति प्रतिपा-
 द्यात्तेषः । कस्येति प्रतिपादकात्तेषः । प्रतिपाद्यात्तेष विभज्यते । अप्रतिपक्ष
 इति । प्रतिपादकात्तेष विभज्यते । प्रतिपक्षश्चेति । क्व प्रतिपादो । किं प्रति-
 पाद्यतइति । यदुपाशीयते उदाहरण तत्प्रमाणेनानवधारितम् । शक्यमु-
 पादातुमिति भावः । न केवलमशक्यं व्यथे चेत्याह । प्रत्यक्षादीनां
 चेति । सर्वेः प्रमाणैरिति । उदाहरणादिनिरूपे प्रमायेर्विप्रतिषिद्धौ
 विहङ्गो भवति । बाधितनिरूपयतया प्रमाणाभासो भवतीत्यर्थः । विहङ्ग
 चेत्याह सिद्धान्तमभ्युपेत्येति । प्रमाणानामित्यवयववामिप्रापम् । अवर्ज-
 नमिति । वर्जनविहङ्गमुपादानमुच्यते उपाददान इत्यर्थः । तत्प्रामाण्ये

वेति । अस्यायेः । यदि माध्यमिके। ब्रूयात् प्रत्यक्षादीनामप्रामाण्यं चेका-
 ल्यासिद्धेरिति स्वभाववाचकवाक्यानि प्रामाण्यानि यथालोकप्रतीतिं सिद्धानि
 तेरविचारितसिद्धेरितरेषां प्रामाण्यं प्रतिबिध्यतइति । तच्चेदमुच्यते । तत्रा-
 माख्ये वा अवयवाधितप्रत्यक्षादिप्रामाण्ये न सर्वप्रमाणविप्रतिषेधेः । उच्यथा-
 धितानामेष प्रामाण्याभ्युपगमात् । किं पुनरिदमविचारितसिद्धत्वं किं विचा-
 राद्यहत्वम् आहो सर्वजनसिद्धतया संदेहान्नास्पदत्वं तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे
 विचारसहस्येन स्थं दुष्यितेनान्येषां प्रामाण्यं बाध्यतइति सुभाषितम् ।
 तस्मादुत्तरः कल्पः तत्रा च न सर्वप्रामाण्यं तस्यैव प्रामाण्यात् । अत्र
 माण्यं धीत्ययमुपसर्गः संग्रहितपस्यर्थे प्रतिषेधशब्दाद्यंमनुजानाति विशेष-
 मभिदधातु न तु तद्वृत्तिरिक्तार्थे । न व्याघातवचन इत्यर्थः । तद्विदमुक्तं
 न व्याघाते कस्मादर्थाभावात् । स्वाभाववाचकवाक्यानां हि प्रामाण्यानां
 प्रामाण्ये सर्वप्रमाणप्रतिषेधव्याघातः पूर्वमुक्तस्तत्प्रतिषेधः पूर्वैव विह्वल्यते
 अशक्यपरचेति । अथैवात्र इत्यर्थः । तदेतद्वर्तमानेककारे व्याघाते धीत्ययमु-
 पसर्गे विशेषमतिषेधे । यावदुक्तं भवति विशेषेण सर्वेषु प्रमाणेषु प्रतिषेधः १६४ ।
 इति तावदुक्तं भवति विप्रतिषेध इति प्रतिषेधशब्दाद्योभ्यनुमानत्वाद्विषय-
 स्य । तेन न सर्वप्रमाणविप्रतिषेध इत्यनेन द्विषद्विहितेन विमुक्तं भवति ।
 एदमुक्तं भवति कानि चिदिदं । अवयवाधितानि प्रामाण्यानि विचार्य समुदायं
 विचारयति एवेति । तद्विदं सूचकारेण चेकाल्यासिद्धेरित्यनुयोगस्य प्रतिषेधे
 ऽपि साम्यादप्रमाणविरोधश्चाशङ्कितः संशयसिद्धतोद्भावमपरं सूचं पठति ।

श्रैका-द्धेः (सू. ७) । तत्पाठमातिशयि किमर्थमिति । स्वातन्त्र्ये-
 च चेदस्य सूच्यार्थः पूर्वमुक्तः कृतं सूचपाठेनेत्यर्थः । परिहरति । पूर्वोक्तैति ।
 तदस्माभिर्हृतसूचमुक्तमपि तु सूचार्थं एवेति आप्तार्थे सूचपाठो ऽस्माकमि-
 त्यर्थः । नियमेन यः प्रतिषेधः पूर्वमेव वा अत्रादेव वा सहेव जेति तं
 प्रतिषेधति । अनियमेन । खलुशब्दो ऽयं यस्मादर्थः । यस्मादनियमदर्शो
 षरिः । धार्मिकं तदुत्पन्नज्ञापनार्थः सूत्रपाठ इति । देययति ।
 पाठक्रममतिक्रम्य कस्मात्तत्रैवेदमिति । अथैव तद्व्याप्यं कस्मात्तत्रैवमिति
 च द्रष्टव्यम् । परिहरति । अविशेषादिति । अथ शब्दः शोचविरो सम-
 वेतः कथमातोऽयमसंबद्धं गमयतीत्यत आह । पो ऽसौ धीणावेणुशब्द- १६५

योरिति । अथ शब्दो धर्मो वीणाकुलसंयोगजश्चट्पूर्व इति साध्यो धर्मः । तन्निमित्तासाधारणधर्मवत्त्वात् । पूषोपलब्धवीणानिमित्तध्वनियदिति । तदिदमुक्त वीणानिमित्तकत्वमिति । धूमदर्शनादिति । संयोगिना विह्विता विशिष्टा धूमेऽनुमीयते न कारयेन अस्तीति वर्तमानाद्यभासानुपपत्तेरिति । यत्पुनराक्षिप्यते यदनिगत न तत्परमायंसत् । यथा रज्ज्वामारोपित सर्पस्य ताम्रेऽहं रज्जुं तदेव कश्चित्सर्प इति कल्पयति कश्चिद्वारेति । स एव कदा चित्सर्प इति कल्पयित्वा पश्चाद्वारेति कल्पयति तथा च प्रमाणप्रमेयभावस्तस्मान्न परमायंसन्निति । अचेदमुतरसूचम् ।

प्रमेया च तुला प्रामाण्यवदिति (सू. १६) । तद्योजनिका करोति । प्रमाणं प्रमेयमिति चेयमिति । अयमभिप्रायः । अणुभङ्गपरिणामनिरासे सति स्वकारणादुत्पन्न स्थिर वस्तु तत्तद्वस्तुवन्तरसन्निधानात्तद्वर्तमानेति तत्तद्वद्विषयपदेयमनुभवति । समावेशं दर्शयितुं पृच्छति यदा पुनरिति । उत्तरम् तदा निमित्तोति । अस्य चार्थस्य ज्ञापनार्थं सूच प्रमेया च तुला प्रामाण्यवदिति । न केचन प्रमाणं समाहारगुणत्वे तुला यदा पुनरस्या सदेहेऽप्यति प्रामाण्यं प्रति तदा सिद्धप्रमाणभावेन तुलान्तरेण यत्परीक्षितं सुवर्णादि तेन प्रमेया च तुला प्रामाण्यवत् । यथा प्रामाण्ये तुला प्रमेया च तथाऽन्यदपि सदैव प्रमाणं प्रामाण्ये प्रमेयमित्यर्थः । तदेतद्वाप्यकृदाह एवमनवयवेन कात्स्न्येन । तन्त्रार्थः शास्त्रार्थ इति । क्वचित्प्रमातृत्वप्रमेयत्वप्रमाणत्वादीनां समावेशो यथाऽऽत्मनि । स हि प्रमाता प्रमीयमाणश्च प्रमेय तेन ह्यप्रमितेन तद्वत्तत्त्वान्तरानुमाने प्रमाणम् । क्वचित्पुनः प्रमाणत्वप्रमेयत्वफलत्वानां समावेशो यथा बुद्धेः क्वचित्पुनः प्रमाणत्वप्रमेयत्वयोः । यथा सशयादौ वेद्य समावेशस्य तन्त्रार्थस्याप्रतिरिति । तथा

१३ च कारकशब्दा इति । अथ पूरयित्वा व्याचष्टे धार्तिककारः । यथा च प्रमाणेति । यावन्ति यच्च निमित्तानि साधता तच्च नेमित्तिकानां प्रयुक्तेरवश्यमायो नियमः । स्वस्थितौ वृत्तः स्वातन्त्र्यात्कर्तृतेति माप्यम् । तच्च स्वातन्त्र्यं पृच्छति धार्तिककारः किं पुनः स्वातन्त्र्यमिति । इतरकारकाप्रयोज्यत्व (स प्रयोजकोऽयं न कारकान्तराणां) तत्प्रयोजकत्व च कारकान्तराणां कर्तृत्वं स्वातन्त्र्यमुक्तम् । इह तु कारकान्तराणामभावात्ता-

दृशं स्यात्तन्त्र्यं नास्तीति भावः । उत्तरं कारकान्तरानपेक्षत्वं कारकान्तरा १८६
 येनस्य हि प्रयोजकतया कथं चित्स्वातन्त्र्यं विवक्ष्यते तदनपेक्षस्य नितरां
 स्यात्तन्त्र्यमित्यर्थः । यदा ऽयं स्थितिश्चन्दो गतिप्रतिषेधवचन इति ।
 यावदुक्तं भवति न गच्छतीति । तदुक्तं भवति तिष्ठतीति । अथ च निषे-
 धस्य निषेध्याधीननिवृत्त्यतया तदुपाधिः पूर्वापरीभावो न तु स्वकूपेण निषे-
 धस्य पूर्वापरीभावसम्भव इति । यदा ऽप्यस्तेरभिधायक इति । सत्ता-
 सामान्याभिधायक इत्यर्थः । अस्ति व्यनक्तीति । वृत्तस्य हि महत्त्व
 सति हृष्यत्वे इति सत्तासमवाय इय सत्ताव्यञ्जकत्वम् । तत्र चान-
 पेक्ष इत्यर्थः । गेहसंवन्यानुभवो गेहसंवन्यप्राप्तिः समवायः । तद्विषया
 क्रिया गतिविधारकः प्रयत्नस्तेन हि स तिष्ठति । घटो गृहेस्तीति त्वोप-
 चारिकः प्रयोगः । यदा ऽप्ययमभग्नवचन इति । अपापि निषेधस्य
 पूर्वापरीभावोपाधिरेव निषेधस्य तज्जमावः । अथ वा तिष्ठतीत्यपि क्रिया
 विहितवशात् कारकान्तरापेक्षा ऽस्तु तथा ऽपि तत्प्रयोजकत्वेनैव स्वातन्त्र्य-
 मित्याह । समुदायेति । अवयवानां समूहः समुदायस्तदेकदेशे ऽवयव
 इति । ध्रियतइति कर्त्तरि लकारः । प्रत्यभिज्ञानविषयता वा स्थितिः ।
 तस्यां सत्त्वामात्रे कारकान्तरापेक्षया प्रयोजकतया स्वातन्त्र्यमित्याह ।
 पूर्वापरेति । अनैके पर्यायवन्तः प्रत्ययाः प्रागनु तत्तावयस्य धर्मिणः
 पुनरनुमियः । अथ स्मृतिरथ प्रतिषेधानमिति । वेनाशिको देशयति ।
 अकौति । यदेव दण्डसंयोगेन चतुष्पदस्य तदेवेदमुपरते ऽपि दण्डसंयोगे
 इत्यर्थः । परिहरति न प्रमायेति । नास्ति बलवति बाधके प्रमाये प्रत्य-
 भिज्ञानस्य शक्य मिथ्यात्वं ज्ञालाट्टिपु तु तदन्तीत्यर्थः । न च समस्तप्रति-
 संधानप्रत्ययमिथ्यात्वे मिथ्याप्रतिषेधानप्रत्ययो भविषुमर्हति बोधादित्याह ।
 मिथ्याप्रत्ययारचेति । वेनाशिकः पृच्छति । अयं भवत इति । यथं
 द्रवाणः प्रत्ययसमवायस्य शक्यस्तेन बोधयितुमित्यनुमान प्रमाणमाह ।
 उक्तं प्रमाणमात्मलक्षणेऽस्त्विति । अनुमानान्तरमाह । कार्यस्येति । १८७
 कार्यकालानुभवन कार्यकालप्राप्तिः । वेनाशिकः शङ्कते । अनाधारमिति ।
 प्रतीत्येति । पूर्वमात्र प्रकृत्येत्यर्थः । दूषयति । तन्नेति । आधेयस्याधा-

रसमानकालस्थमनुभवसिद्ध तेनाधारेण कारणेन कार्यकारणं स्यात्तद्व्यम् ।
अनाधारत्व तु कार्यस्य नानुभवगोचर अपि तु युक्त्य साध्य सा च दृष्टान्ता-
भावादनुपपन्ना । न च त्रिप्रतिपत्तिमात्रादनुभव शक्यो ऽपवादितु क्षणमङ्गु-
लानि च निराकरिष्यन्ते । यदि हि कृपादीनामाधारत्व निश्चिद्यते ततो
ऽस्याभ्युपगमविरोधो भवति भूतानि पृथिव्यादीनि भौतिका कृपादय इति ।

- ७ अभ्युपगमान्तरविरोधमाह यस्मिन् मण्डितिरिति । न केवलं कृपादीनामा-
श्रितत्वं मण्डितिरभ्युपगतमुपपन्न चेत्याह अनाश्रितत्वाच्चेति । पृच्छति ।
कर्मणि कः कारकार्थः । कारकशब्दार्थः । क्रियानिमित्तं हि कारकं यत्पुन
क्रियाया एव व्याप्य न तत्क्रियानिमित्तमिति न कारकम् । अकारकं च
कथं कर्म । कारकाधिकारित्वात् कर्मसत्ताया इति भावः । उत्तर
क्रियाविषयत्वमिति । अनात्मसमवेतक्रियाफलशालित्वं क्रियाविषयत्व
कर्मत्वं देयदत्तसमवेतया हि क्रियाया दर्शनलक्षणा दृष्टविषयो ऽनु-
भवे ज्ञान्यते इदमेव चानुभवस्यार्थविषयत्वं यदर्थोऽधीननिरूपणत्वमित्युक्तं
प्रमाणलक्षणमिति । तेन क्रियाविषयस्य क्रियाया प्रामाद्व्याप्यत्वं कारकत्वम् ।
एव च विकार्यप्राप्ययोरुपपन्नं कर्मभावः । निर्वर्त्यस्य तु षट्पादेयद्वयं
क्रियाया प्रामाद्वो नास्ति तथा ऽपि तदप्ययाना तन्मूना प्रामाद्वस्तेषां
तादृशेन षट्पादे उपचारात्षट् करोतीति युक्तं प्रयोगः । तथा हि षट्-
चरपादिसूत्रे वक्ष्यति कटाद्येषु वीर्येष्विति । एतेन कर्मलक्षणेनाहिं लङ्घ-
यति याम गच्छन् दृष्टमूलान्युपसर्पेतीत्यादयो ऽपि सगृहीता वेदितव्याः ।
अगार गच्छति चेच इत्यत्र यथा प्राप्तिर्नगरसमवेता एव चेचसमवेता ऽपीति
चेचस्यापि क्रियाजनितफलशालिना मा मूलकर्मत्वमित्यत उक्तमनात्मसम-
वेतेति । आत्मविषये ऽपि च मानसप्रत्यये यदाप्यात्मनो न कर्मता तथा
ऽपि ज्ञानक्रिया सर्कामकेवात्मधर्मेस्यात्मव्यतिरिक्तस्य कस्य चित्कर्मणो
। २० ऽयमासनादिति सर्वमवदातम् । यच्चः संप्रदानं भवतीति । शशिनीयल-
क्षणानुरोधेन लोहिकप्रयोगानुरोधाच्च संप्रदानमिति नेयमन्वयसंज्ञेति भावः ।
गुरुत्वप्रतिषन्धे कारणमिति प्रकृतोदाहरणमिष्टायम् । तथा च गुणादी-
नामप्याधेयत्वाधिगतेर्दृष्ट्यादिभिराधेय्याश्च सिद्धा भवति । तेन न द्रव्यस्व-
भाव कारकमिति यदुक्तं माध्यमिकेन तदस्माकमभिमतमेव कात्पर्यनिश्च

कारकं न मृष्यामह इत्यनेनाभिधायिना भाष्यकारेणोक्तम् । एवं च
 सतीति । न क्रियामात्रमिति । नावान्तरक्रियामात्रम् । यत्प्रधानक्रिया-
 साधनमवान्तरक्रियाविशेषयुक्तमिति । तदेतदनुमाप्य धार्मिककारो व्याचष्टे ।
 एवं च सतीति । तदनेन कारकसामान्यमुक्तम् । विशेषलक्षणपर भाष्यं १६६
 यत् क्रियासाधनं स्वतन्त्रमिति लक्षाचष्टे यदा तु विशेष इति । स्यादे-
 तत् क्रियासाधनमित्येतावदेवास्तु क्रियाविशेषयुक्तमिति वा कृतमुपयोगादा-
 नेनेत्यत आह सर्वस्य च कारकस्येति । यदावान्तरक्रियामात्रमुच्यते
 ततस्तस्मिन् सर्वस्य कर्तृत्वात्कारकत्वेविध्य न स्याद् । प्रधानक्रियामात्रोपा-
 दाने च तत्र सर्वेषामवान्तरक्रियापरमन्तरेण वैविध्यायोगादत्र उभयोपादानं
 प्रयोजनशक्तिनि । एवं लक्ष्यत इति भाष्य व्याचष्टे एवं च शास्त्रमिति ।
 देशयति । यदीति । परिहरति । न शक्तेरिति । पुनर्देशयति शक्ते-
 रिति । परिहरति । नैव दोष इति । ननु सुदृढादयो ऽपि शक्तिव्यक्तिहे-
 तवो न चेते क्रियाकृपाः किं तु गुणकृपा इत्यत उक्तं क्रियेत्यनेनेति ।
 सामर्थ्ये बलम् । दुर्बले हि जानन्नप्युपाय न व्यापारणं यथा पाणिना
 कुण्डः कुडारं तेन शक्तिक्रियासम्बन्धयोः कारकशब्दे मुख्यः । शक्तिमात्रे
 तु गोचर इति । प्रकृते योजनं कारकशब्दभाष्यमिति । अत्रति प्रकार-
 न्तरेण प्रमाणान्यादिष्वसमाधीयन्ते । अस्ति मेः कारकशब्दानामिति ।
 अनेते कल्पे उपपन्नम् । किं प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिः ससाधना निःसाधना
 वा । यदा ऽपि ससाधना तदा ऽपि किमेभिरेव प्रत्यक्षादिमिराहो प्रमाणा-
 न्तरेण यदा ऽप्येभिस्तादा ऽपि किं तथैव प्रत्यक्षव्यक्त्या अयेका व्यक्तित्वो-
 त्पत्तरेणेति । तत्र प्रमाणान्तराभ्युपगमे विभागसूत्रव्याधानः अनवस्थापा-
 तरच । तत्र प्रत्यक्षादिभिः प्रत्यक्षादन्तराद्या यद्वाच्ये अनवस्थापानः तथैव
 व्यक्त्या तु यद्वाच्ये चात्यन्ति वृत्तिश्रोतः । न हि तथैवाविधारया वैधासि-
 धारा सिद्धये तस्मादसाधना प्रमाणाप्लव्यः । यत्र चेत् कृत प्रमेयसाधनेः
 प्रमाणे. प्रमायवदसाधनेवास्तु प्रमेयोपलब्धिरिति पूर्वः पक्षः । नासाधना
 प्रमायसिद्धिर्नापि प्रत्यक्षादिर्व्यतिरिक्तप्रमाणाभ्युपगमो येन विभागसूत्रव्या-
 धानः स्यात् । नापि च तथैव व्यक्त्या तस्या यत्र यद्वाच्यमुपेक्षते येनात्मनि
 इतिनिरोधो भवेत् । अपि तु प्रत्यक्षादिजातीयेन प्रत्यक्षादिजातीयस्य यद्-

यमातिष्ठामहे । न चानवस्था अस्ति किं चित्प्रमाणं प्रत्यक्षज्ञानेनान्यधी
हेतु यथा धूमादि किं चित्पुनरज्ञानमेव बुद्धिसाधन यथा चक्षुरादि ।
तत्र पूर्वं स्वज्ञाने चक्षुराद्यपेक्ष चक्षुरादि तु ज्ञानानपेक्षमेव ज्ञानसाधनमिति
का जनयस्या । धूमस्य चा तदपि शक्यज्ञान सा च कदा चिदेष क
चिदिति नानवस्था । न ॥ प्रमाणं प्रमाणानामप्रतीत ॥ वृत्त्यङ्गमिति तदर्थे
प्रमाणान्तरापेक्षाधामनवस्थेति वाच्यम् दृष्टार्थं वयमादपि प्रवृत्ते सत्या
प्रवृत्तिवामर्थ्येन तस्य सुज्ञानत्वात् । अदृष्टार्थेषु प्रवृत्तिवामर्थ्यावधृतप्रमाण
प्रमाणसाधन्येन तस्य शक्यज्ञानत्वादिति दर्शित प्रथमे सूत्रे । तस्मात्प्रत्य
क्षादिभि प्रत्यक्षादीनामुपलब्धिर्न चानवस्थेति सिद्धान्त । भाष्य भो
इत्यामन्त्रणे । कुत पुनरुपलब्धिहेतुत्वमत आह संवेद्यानि चेति । दो
हेतौ उपलब्धिष्विषयत्व कुत इत्यत आह प्रत्यक्षं मे ज्ञानमिति । प्रदी
पभाषाभाष्योर्दर्शनस्य तथा भाषात् । ज्ञातृमनसोश्च दर्शनादिति
भाष्य तद्व्याप्टे धार्तिककार । न चापमेकान्त इति । ज्ञाता चेय
इति सकर्माभिप्राय न ह्यन्यस्य समवेता ज्ञानक्रिया येनात्मन कर्मेता
स्याद् अपि ॥ ज्ञातृस्येव । परसमवेतफलशक्ति हि कर्मेत्युक्त तस्मात्सु
खादीनामात्मधर्मोक्तमव कर्मेता आत्मनस्तु प्रकाशमानता तत्र त्रिवक्ष्य
चेत्प्रत्याभिधान मनस्तु यदापि स्वज्ञान प्रति करण कर्म च तथा ऽपि न
स्यात्मनि वृत्तिविरोध । यद्वि हि ज्ञान करण मवेतदा ऽऽत्माग्रयदोषप्र
सङ्ग । स्वसतया च ज्ञान प्रति करणम् अन्यद्व्यास्य ज्ञानमन्या सता न च
तत्त्वमवेता ज्ञानक्रिया किं त्यात्मसमवेता तस्मात् ज्ञेयत्व ज्ञानसाधनत्व
च मनसो न दोषमर्हतीति । य तु प्रदीपप्रकाशो यथा न प्रकाशान्तरमपे
क्षते एव प्रमाणान्यपि प्रमाणान्तरमनपेक्षमाणान्याप सन्ति भविष्यन्तीत्या
चार्यदशोया मन्यन्ते तान् प्रत्याह ।

कचि-न्तः(सू १६) ॥ यथा ऽय प्रसङ्ग प्रमाणानामनपेक्षत्वप्रसङ्ग
प्रदीपे प्रदीपान्तरानपेक्षया प्रकाशकत्वदर्शनात्प्रमाणान्तरानपेक्षालोकावस्था
माणानि चेत्स्यन्ति एवमर्थमुपादीयते प्रसङ्ग । प्रमेयावस्थापेक्षाएव मेत्स्य
न्तीत्येवमर्थमप्युपादेय तथा च प्रमाणाभावा इत्यर्थः । तदेव प्रदीपदृष्टान्ताप
यणेन प्रमाणाभावाप्रसङ्गमुक्ता म्यान्त्यादिदृष्टान्तोपादाने तु प्रमाणाव्यापि प्रमाणान्त

रापेक्षेत्याह । यथा च स्यात्स्यादिरूपग्रहणश्च । तदेतद्व्याप्यं व्याप्ये
 धार्तिककारः यथा प्रदीपप्रकाशः सजातीयानपेक्षस्तथा प्रमाणानि
 सजातीयानपेक्षाणि न पुनर्यथा स्यात्स्यादिरूपं प्रमाणापेक्षं नया प्रमा-
 णान्यपि प्रमाणापेक्षाणीति । कस्मात्पुनः स्यान्त्यादिरूपं प्रमाणापेक्ष-
 मित्यत आह स्यात्स्यादिरूपप्रकाशने चेति । प्रदीपप्रकाशस्यापि प्रम-
 मिति लोकविद्वुर्मित्यर्थः । कस्मादेवं स्यात्तीक्ष्णपञ्च प्रमाणाणि तान्यपि
 प्रमाणान्तरेण प्रकाशयन्तामित्यर्थः । तदनेन प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षत्वं
 न तु स्यात्स्यादिदृष्टान्तेन सापेक्षत्वमित्यर्थं नियमहेतुनास्तीत्युक्तं नियम-
 न्तरहेत्याभादमाह । अपरं च प्रदीपप्रकाशदृष्टान्त इति । यथा हि
 प्रमाणानि प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षाणि गवं तेनेन दृष्टान्तेन कस्मात् प्रमेय-
 श्यपि तत्तत्प्रमाणभावाप्रसङ्गः । न हि प्रमाणानामेव प्रदीपे दृष्टान्तो न
 प्रमेयाणामिति नियमहेतुरस्ति । तदनेन यथा प्रसङ्ग इति मार्ग
 व्याख्यातम् । प्रदीपप्रकाशो दृष्टान्तो भवत्यित्यनेनाप्यमेव दृष्टान्तो नाप्यपि
 नियमो निराकृतः पूर्वेषां तु प्रदीपदृष्टान्तेन निरपेक्षत्वमेव न तु स्यात्-
 दृष्टान्तेन सापेक्षत्वमित्यर्थं नियमो निराकृत इति न पुनश्चक्रम् । प्रमा-
 कत्यादिना तु हेतुना संगृहीतः प्रदीपदृष्टान्तो भवतीति नियमः
 शक्यो यक्तुम् । केवले प्रकाशकत्वं सजातीयान्तरानपेक्षत्ये माध्यं विज्ञान-
 नीयं किमन्यन्तसजातीयमाहो सजातीयप्रमाणं यद्यत्यन्तसजानीयं ननः
 विद्वत्साधनं न हि चक्षुरादि प्रमाणं व्यवहृते चक्षुराद्यन्तरानपेक्षेनैव
 कथं वित्सजानीयं तदपेक्षत्वमालोक्यमप्यस्ति सम्भाषि चक्षुराद्यपेक्षत्वं
 तत्तत् माध्यहीनो दृष्टान्तः । विरुद्धश्च हेतुर्विषयज्ञानमपि विषयज्ञानेन गृह्यते
 किंतु ज्ञानविषयेण ज्ञानेनेति नात्यन्तसजातीयमिति तदनेन विरुद्धं
 धार्तिककृतोक्तमनेकान्त इत्यर्थं दोषो न भवति । दोषान्तरं तु यथा
 त्वयः । इतरपन्थस्तु सिद्धान्तं दर्शयद्विरुद्धमामिरूपपाटिभावे इति
 व्याख्यातः । येनानवम्यामुपाददीतेति मोषद्वयम् ।

प्रत्य-न् (सू. २०) ॥ प्रत्यक्षनक्षणे चानेन सूत्रेणोच्यते
 या न तावत्प्रत्यक्षकार्यमित्याह । यदिदं भवता

प्रत्यक्षकारणमित्यर्थः । कारणे सति कार्ये ज्ञान लक्षयति ज्ञान इति । द्वितीयं
 १० कल्प शङ्कते अपेक्षितं । सिद्धान्तवाद्याह नोभयथा ऽपीति । लक्षणपक्षे यथ
 सिद्धान्ते । ऽभिमतः कारणपक्षाभ्युपगमः प्रौढियादेन दृष्टव्यः । सकलप्रत्यक्ष-
 व्यापकमसाधारण कार्यमवधारयते । न हीदृशमन्यत्कारणमात्ममनःसयोगो
 वा इन्द्रियमनःसयोगो वा प्रत्यक्षस्यास्ति पूर्वस्य साधारणत्वाद् उतरस्य
 साधारणत्वादिति । समाधानान्तरमाह अर्थतो वेत्यादिना मनःसन्निकर्षो
 ऽपि कारणमित्यन्तेन । तदेव सिद्धान्तसारमुक्तं नात्ममनसोरित्यादिपक्ष-
 मपठित्वेव भाष्यकारे । व्याचष्टे । न चासंपुर्णं प्रत्यक्ष इति । सधे हि कार-
 णजात कार्योपजननाय परस्परसमवधानमपेक्षते अन्यथा यत्र तत्र स्थितेभ्यो
 ऽपि कारणेभ्यः कार्यमुपजायेत । तदात्मना ऽपि मनःसबद्धेन कार्ये जन-
 यितव्यं सवन्धश्चात्ममनसो सयोग यथ भवति वा सयोगज ज्ञानम् ।
 अर्थेन्द्रियात्मसयोगज कस्मान्न भवति कृत मनःसयोगेनेत्यात आह ।
 मनःसन्निकर्ष इति । तस्मादात्ममनःसन्निकर्षो ऽपि वक्तव्य इति पूर्व-
 पक्षः । तदिदं नात्ममनसोः सन्निकर्षेत्यादिपक्षपाठस्य पुरस्तात्कृतमाद्यम् ।
 तदेतद्वार्तिककारो माध्यमनुभाष्ये पूर्वपक्षसूत्रं पठति ।

नात्म-सिः (सू २१) ॥ सूत्रार्थमाह । आत्ममनसोरिति । पूर्व

पक्षस्य लक्षणमव्यवस्थानमवहमानो यार्तिककारः प्रतिषेधमस्योक्त स्मारयति ।
 नोक्तेति । तदेव द्वाभ्यां सूत्राभ्यां पूर्वपक्षिते सति भावमात्रेण इन्द्रियार्थसन्नि-
 कर्षादीनामनेन कारणत्वमुक्तमिति मन्यमानः शार्ङ्गस्य प्रत्यक्षतिष्ठते । सति
 चेन्द्रियार्थेति । ॥ सति भावमात्रेण कारणत्वमाकाशादीनामपि कारणत्व-
 प्रसङ्गात् । तादृशश्चात्ममनःसयोग इन्द्रियात्मसयोगश्चेति न कारण युक्त-
 मित्यर्थः । दूषयति अकारणभावे ऽपीति । नान्वयमात्रात्कारणत्वनि-
 श्चयः । अपि त्वन्यथातिरेकाभ्यां न च दिगादाद्यस्ति व्यतिरेको निन्य-
 त्वमिमुत्याभ्यामवर्जनीयः सन्निधि चेन्द्रियशरीरवत्त्वात्ममनःसयोगस्त्यन्य-
 यव्यतिरेकावधृतसामर्थ्यं शुभस्य ज्ञानानुत्पादात् । इन्द्रियार्थसन्निकर्षे त्वसति
 विप्रकृष्टे व्यग्रहिते च ज्ञान न जायते इन्द्रियमनःसन्निकर्षाभावे ॥ नापुनर-
 ज्ञानानि भवन्ति । तस्मान्नाकाशादिमिरतिप्रसङ्ग इति । तदेतद्वार्तिक-

१२ कारो व्याचष्टे एव सति भावात् । कारणमात्रं वर्णयन्ति पूर्वपक्षिणश्च

विद्वान्तिने या असति न भवतीति वादागन्तव्यारोकोऽननु प्रयोजकस्तान्
प्रति पार्श्वस्यो ध्रुते । तेषां दिग्देयेति । यथा चान्द्रमसं रूपमिति । २०५ ।
यद्यपि तथापि तेजस्योपपत्तिस्तथा उपत्यन्ताभिमुखेन स्थेचितार्थक्रिया-
नुपयोगादसत्कल्प्यमित्यर्थः । एवं पार्श्वस्यो निरस्ते पूर्वपक्षो ध्रुते पक्षो-
मिति । विद्वान्त्याह नोपसंख्येय इति ।

ज्ञान धः (सू २३) ॥ अत्र ज्ञानस्यात्मलिङ्गत्वमुच्यते ज्ञान ताव-
त्कार्थमनित्यत्वाद् घटवत् । क्वचित् समवेत कार्यत्वाद् घटवत् । न च तत्पृ-
थिव्याद्याशित मानसप्रत्यक्षत्वात् । यत्पुन पृथिव्याद्याशित तत् प्रत्यक्षान्तरवे-
द्यमप्रत्यक्षमेव वा । न च तथा ज्ञानम् । द्रव्याण्युपातिरिक्ताशित तदाश्रयश्च
द्रव्यजातीयः समवायिकारणत्वादाकारवत् । तस्य च विभुत्वमात्मलक्षणे
उस्माभिस्तुतम् । अतो गुणजातीय ज्ञान कार्यत्वे सति विभुद्रव्यसमवायात्
गच्छतम् । एवं व्यप्रस्थिते प्रश्नोत्तरे वार्तिकगतो व्याख्यातव्ये । आत्मसम-
वायादिति । कार्यत्वे खनि विभुद्रव्यसमवायादित्यर्थः । विभुद्रव्यसमवाय
यथासिद्ध इति वदत आह । न पृथिव्यादिगुणः स्वसंपन्धिरयात् ।
मानसप्रत्यक्षवेद्यात्वादित्यर्थः । स्वपरस्यद्ध प्रत्यक्षान्तरवेद्य इष्टव्यम् ।
अन्यथा पृथिव्यादिगुणेन द्वित्यादिना व्यभिचारः स्यादिति । तस्मात्
ज्ञानलिङ्ग आत्मा न त्वसावसमुक्तो ज्ञान जनयति । तस्य सदातनत्वे सदा
ज्ञानोत्पादप्रसङ्गात् । तस्मात्सयोगमेव कादाचित्कमपेक्षतइत्यर्थेऽस्तिद्ध
आत्ममन संयोग इति ॥ सूचकतात् । प्रोडिपादिनयेष समाधिरिति
दर्शयितुमुक्तमेष परमममार्थि स्मारयति । उक्तं चात्रेति । अन्यार्थमिति ।
प्रमेयमूलमन स्वहृषतिपादनायेम् अन्यायेभ्योपि तदर्थेप्रकाशकत्वम् दृष-
यतिर्लिङ्गम् । ईदृशं हि तद्विज्ञं यदन्यायेमपि ममसो ज्ञानकारणत्वं प्रतिपाद-
यतीति । न हि ज्ञान स्वतन्त्र येन स्वकारण मनो नापेक्षेत नापि चक्षुरादि
स्वतन्त्र ज्ञानजनने येन मनो ज्ञानकारणं न स्यादित्याह । न चक्षुरादीनि ।
तस्मादर्थप्रत्यक्षादात्ममन संयोग इन्द्रियमन संयोगश्च नेत्को सूचकारेव ।
देयमपि अथ कस्मादिति । इन्द्रियाद्येवविकर्षे उपपद्येत

मायः । परिहरति प्रत्यक्षेति । सर्वानभिधाने हि प्रत्यक्षं न लक्षितं
स्यादिति तद्वक्षणाय किं चिद्वक्तव्यम् । तर्णेन्द्रियार्थसन्निकर्षे एव वक्तव्यः
समस्तप्रत्यक्षव्यापकत्वात् नेतरावव्यापकत्वादिति व्यापकत्वाच्चेति परमः
समाधिः ।

सुप्त-त् (सू. २६) ॥ ज्ञानोत्पत्तेरिति मूषशेषः । प्रणिधाय संकल्प्य
प्रदेये सुप्तो ऽर्ह्येते मयोत्थातव्यमिति सो ऽर्धरात्रपवाधमुच्यते । प्रयोध-
ज्ञानमिति । प्रयोधे निद्राविच्छेदे सतीति द्रव्यस्पर्शस्य संज्ञानं प्रयोधज्ञानम्
इत्यर्थः । सुप्रमनसामिति व्याख्याय व्यासक्तमनसामिति व्याचष्टे । एकदा
खल्वयं विषयान्तरेति । प्राधान्ये च हेत्वन्तरम् ।

तैश्चा-णाम् (सू. २७) ॥ इन्द्रियैर्यपदेशं शिवहसमासाभ्यां ज्ञा-
नस्य दर्शयति प्रायेति । इन्द्रियविषयसंख्यानुरोधात्तज्ज्ञानस्य तद्व्यपदेश
इत्याह । इन्द्रियेति । वार्तिकं यथासाधारणं तेनेति । दिगादिरप्यु-
पाधिकल्पितेन प्राचीत्वादिना काये विशेषणज्ञसाधारणमेवेत्यभिप्रायः । अनेन
प्रथम्येनेन्द्रियार्थसन्निकर्षे एव कारणं ज्ञानस्य न त्वात्ममनःसन्निकर्षे इन्द्रि-
यमनःसन्निकर्षे वा ज्ञानकारणमनेनोक्तमिति मन्वानो देशयति ।

व्याह-तुः (सू. २८) ॥ परिहारमूषम् ॥

नार्थ-त् (सू. २९) ॥ अनेनेन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमाश्रमुच्यते ।

न त्वात्मनःसंयोगस्येन्द्रियमनःसंयोगस्य वा ऽकारणत्वमुच्यत इति न व्यापात
इत्यर्थः । पृच्छति । असति संकरूपे प्रणिधाने चेति । प्रयुक्तं प्रणिधानं
संकल्प इच्छा । उत्तरं यथैवेति । नन्वस्य जात्याद्युपयोगनिमित्तमवगतं
न तु मनःप्रेरकत्वमपीत्यत आह । तेन व्यप्रेर्यमाणे मनसीति । भोगो
हृदृष्टस्य प्रधानं प्रयोजनं तन्नान्तरीयकतया जन्माद्युपी आसिदिति । स्वसं-
न्धिमुपदुःखसाक्षात्कारश्च भोगः तदायतनं च शरीरम् । अत्रापि च मनो न
तत्र भोगं च भोगविषयो मुपदुःखे च तयोः कारणं च ज्ञानं जनयितुम-
र्हति नूनं तात्प्राप्तिहेतोर्मेनःकमेवः कारणमदृष्टं वक्तव्यम् । अन्यथा ऽस्य
मर्त्यदृष्ट्यागुणकर्मकारणता न स्यात् । मा भूत्सर्वायंतेत्यत आह अपि-
न्यं नास्तीति । अपूनां विशेषणं भूतमूल्यामिति । व्याहृतत्वादिति
पूर्वपक्षमूषम् । अस्य तात्पर्यमाह वार्तिककारः । अनेनेति । नन्विदं

विमूर्खी इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य प्राधान्यमाह न पुनः संयोगान्तरस्य कारणत्वं
 प्रत्याशृष्टइत्यत आह । इयं किलेति । कारणत्वं प्रतिपिध्यतइत्यभि- २०८
 मानः पूर्वपक्षिण इत्यर्थः । दृष्टज्याघात इति । अयोगपक्षं दृष्टं तस्य
 व्याघात इत्यर्थः । खेपे तु भाष्यव्याख्यया व्याख्यातमिति । अतः परमि-
 दानीमिति । न ह्यवयवी नाम कश्चिदर्थान्तरभूतोऽवयवेभ्योऽस्ति
 अपि त्ववयवा एव परमाद्येयन्तः तेषु च कतिपयानवयवान् गृहीत्वा
 तत्सहचरितानवयवाननुमाय प्रतिसंधानजेयं पृथग्बुद्धिस्तानेवावयवानाल-
 म्बमानाननुमायानुमानमिति प्रत्यक्षस्यानुमानेनन्तर्माषाद्विभागमूषेय न्यूना-
 धिकसंख्याज्यवच्छेदो नोपपद्यतइत्यर्थः । निराकरोति । न यथाव-
 मव विकल्पानुपपत्तेः । एकदेशो ह्यवयविन आधार इति । एक-
 रचासौ देशरचेत्येकदेशः । देशरचाधारो न चाधेयोऽस्त्यवयवीति कथ-
 माधार इत्यर्थः । अहो शब्दार्थकौशलमिति । शब्देऽर्थे वा कौशलमि-
 त्यर्थः । अर्थे तावदकौशलमाह । अकार्येति । कार्यस्यैकस्य कारणानां
 तदेकं कार्यं कर्तुं परस्परात्प्राप्तिसंभवति । यथा मृदुल्लङ्घनमूषाणां घटे
 जनयितव्ये प्रत्यासतिः । कार्याणां चेकसामयीजन्यनां परस्परप्रत्यासतिः यथा
 हृत्परसगन्धस्पर्शानां कार्यकारणयोर्वा यथा अग्निधूमयोः येषां तु न कार्य-
 कारणभावे नेककार्यत्वं वा नेककारणत्वं वा तेषां कुतो नियमयती प्रत्या-
 सतिरित्यर्थः । शब्दाकौशलमाह । न च परस्परेति । अवयविन दधदय-
 यवान्तरमयान्तरमपेक्षते । तत्तदवयवयोः परस्परोपकारिणो भवन्ति । अव-
 यवमभावे तु न परस्परोपकारिणः कथमवयवा इत्यर्थः । न चापृक्षप्र-
 तिसंधानजेति । स्वस्तिमर्तो हि ना गृहीत्वा कालात्वां गतिं गौरिति
 प्रतिसंधानं दृष्टं न त्वर्यं गृहीत्वाऽश्वान्तरे गौरिति प्रतिसंधानं दृष्टं
 तत्कस्य हेतोः तयोरगोत्यात् । ययमर्वाय्माणपरमाणानामवृक्षत्यावृक्ष इति
 प्रतिसंधानं न भवेदित्यर्थः । यदुच्येत मा मृदुल्लङ्घनमवयवः पूर्वमर्वा-
 भातं धर्मिण पृथग्विषयमनुमाय प्रतिसंधास्यतीत्य आह । न चानुमानम् ।
 कस्मादित्यत आह । अनुमानमिति । नायमनुमाता पूर्वमनुपलभ्याग्नि- २११
 मनुमानेन च धूमविशेषणमग्निं प्रतिपद्य प्रतिसंधति । अयं धूमोऽयं चा-
 ग्निरिति । अथ इयं प्रतिसंधानं परवादनुमानमित्यत आह । न च

प्रतिसंधायेति । प्रतिसंधानसमयस्यानेरवगतत्वाद्बुधितव्यमग्निनेति
 १६ ध्यर्थमनुमानं स्यादित्यर्थः । अभ्युपेत्याह । प्रतिसंधायापि चेति ।
 किं चार्वागभागमयमिति । स भागवान् भागो न भवति किं तु भाग्येव ।
 कस्मान्न पश्यतीत्यत आह । नार्वागभागपरभागौ संबन्धे । एकाग्र-
 धिसमवायेन हि परस्परसंबन्धो स्यात्ता न चावयव्यस्ति न चापि समुक्तो
 संयोगस्यावयवनिरासमार्गेण निरस्तत्वादित्यर्थः । पृच्छति । कथं पुन-
 रिति । उत्तरं नित्यमर्वागभागेनेति । संबन्धस्तावन्नास्तीत्युक्तमेव ।
 तमभ्युपगम्य सूत्रं सत्यं संबन्धो सत्यपि संबन्धे अवश्यमप्यहो ऽप्राप्तित्यर्थः ।
 सत्यं संबन्धुदित्ययमभ्युपगमवाद् यथ । यच्चेदमुच्यते प्रतिसंधानप्र-
 त्ययजेति । पूर्वं सत्यपि वृत्ते अवयवानामवृत्तत्वाद्भावये प्रतिसंधानजा
 वृत्तमुद्धिरित्युक्तं संशतिं तु वृत्तस्यासत्त्वेन नावयवे वृत्त इति प्रतिसंधानमित्य-
 यो न सत्त्वम् । रूपं च मयोपलब्धं रसरूपेति । यं यथोलब्धा रसप्रत्ययो-
 पराञ्जितः स यथ रूपप्रत्ययोपराञ्जित इत्यर्थः । प्रमाणस्य यथाभूता-
 र्थपरिच्छेदकत्वादिति । यथा भ्रान्तामव्यनुमानमर्थसंबन्धेन प्रमाणमिति
 न भवति तथा प्रथमे ऽध्याये दर्शितम् । प्रधानानुकारेण भ्रान्तिरिति
 विपरीतध्यातो सत्या सा चोपपादिता प्रथमाध्याये । न तथा शब्दस्यार्था-
 नभिधानादिति । कः पुनरयं तद्यशब्दार्थः । परमाणूनां रूपं वा नेर-
 न्तये वा संयोगभेदो वा उत्पादभेदो वा । यदि रूपमात्रं तद् घटादिष्वपि
 वृत्तमुद्धिः स्यात् । अथ रूपभेदः घटान्तरेणावृत्तः स्यात् । न हि तत्पूये
 रूपम् । अथ नेरन्तये तद् घटादिष्वप्यस्ति । न वा क्व विदपि । गन्धरसक-
 पस्पर्शपरमाणुव्यवधानात् । न संयोगो भवद्विरास्योपगतइति कुतस्तद्भेदः
 उत्पादभेदो ऽपि परमाणूनां रूपमेव । न हि परमाणुव्यतिरिक्तः कश्चिदस्ति
 तेषामुत्पादः । रूपं च पूये विकल्पितं यदि हि क्व विदययवसन्निवेशो
 वास्तवः पूयोपरमाणादिशब्दप्रवृत्तिहेतुसुखलब्धः स्यात् ततस्तद्यशब्दार्थः
 प्रतीयेत न तु भवतां क्व चिदेव वास्तवः यस्तु सतां परमाणूनामभागत्या-
 दित्यर्थः । सामान्यतोद्गृहे धर्मविषयकमपि प्रत्यक्षं नास्तीति भ्रान्तः
 १८ पृच्छति सामान्यतोद्गृह्यस्येति । उत्तरम् । अयं विरोधः इति । द्विकृत्य
 प्रत्यक्षेण प्रविष्टो सामान्यतोद्गृहं प्रवर्तते । विकल्पे तु प्रत्यक्षेण प्रविष्टो

प्रत्यक्षतोदृष्टमिति विशेषः । सर्वम्याप्रत्यक्षत्वाद् दृष्टबुद्धिर्न प्रत्यक्षतोदृष्टादनुमानादपि सामान्यतोदृष्टादित्याह । अथरूपं चैव स्त्विति ।

२१४ ।

न प्र-त् (सू. ३१) ॥ न प्रत्यक्षम्यानुमानता । कुतः । यावदेकदेश-
सूत्रम्यापेक्षागत्यापह्नयेकदेशपह्णानुपलब्धेतिवत्यथ हेताविध्यते तावदपि
प्रत्यक्षेण । अन्ययेकदेशपह्णामावेनानुमानानुदयात् । अनुमानान्तरेण वा तदु-
हये अनयम्यापत्तात् । अतस्तावतो ऽर्थजातस्य प्रत्यक्षेणोपलम्भान्नायत्प्रत्यक्ष-
मनुमानमिति प्रतिज्ञा हेतुना एकदेशपह्णानुपलब्धेरित्यनेन याधिता । एक-
द्वेयपह्णस्य प्रत्यक्षेणानभ्युपगमे वा प्रमाणात्तास्य तत्रानुपपत्तेरविद्धे । हेतुः
येयमुपपत्तस्याग्रा रक्षुतित्यर्थः । अनुमानेनेकदेशपह्णान्नाविद्धे हेतुरि-
त्यत आह भाष्यकारः न चैकदेशपह्णमिति । अनुमितिरनुमानम् । भाष-
यितुं कर्तुंम् । अनयस्याप्रसङ्गेन हेत्यभाषादिति । तदेताम्बुचं धार्मिककारो
व्याचष्टे । विरुद्धभाष्यमिति । अन्येकदेशप्रत्यक्षत्वे ऽपि तन्मात्रं प्रत्यक्षं न
तु सपे प्रत्यक्षं स्थादित्यत आह न चैवं प्रतिज्ञापते सर्वमिति । अम-
कारवदिति । अनुमानस्य हि नयः प्रकाशो यादृशो न तदुगाः प्रत्यक्ष-
स्येति । ध्रिक्कालविषयवत्यायेति । अनेन परोक्षार्थत्वं सूत्रप्रत्यनुमानस्य
प्रत्यक्षं त्वपरोक्षार्थविषयं तस्मादपि भेद इत्यर्थः । विज्ञपरामर्शज्ञानस्य
प्रत्यक्षफलस्यापि प्रमाणस्य सतो लिङ्गलिङ्गिष्वन्वस्मत्पुनरुद्धे । ऽस्त्युत्पत्तौ
न त्वेवं प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य अत उत्पत्तौ वा कार्ये वा लिङ्गलिङ्गिष्वन्व-
स्मत्पुनरेतेत्यर्थः । अन्यथा ऽपि चैरपादि भाष्यं व्याचष्टे । इतरथेति ।
न त्वेतदनुमानमिच्छादिभाष्यापेक्षाह । इन्द्रियेति । इन्द्रियसंबन्धाद्वा- २१
र्थस्य प्रत्यक्षमुत्पद्यते न त्वनुमानमेवमित्यर्थः । अपि चावधिवेनो ऽवत्वं मन्य-
मानेन त्ययेकदेशमात्रोपलब्ध्या दृष्टबुद्धेरनुमानत्वमुक्तं न त्वियमेकदेशमात्रो-
पलब्धिदपि तु तस्य तत्सहचरितस्य चावधिविन उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्य सिद्धेरि-
त्याह । न चैकदेशोपलब्धिरिति । तदेतद्भाष्यमनुभाष्य धार्मिककारो
व्याचष्टे न चेति । न च देशमाप्यम् । सकृत्सन्प्रहणादिति चेत् । उत-
रभाष्यं न कारणत इति । देशविवरणम् । न चावयवा इति । एक-
देशपह्णनिवृत्त्यै हि त्वया ऽवयवपह्णमाख्योयते न चेतावता कृत्स्न-
प्रहणसंभवे यत एकदेशपह्णनिवृत्तिः स्यात् । न ह्यवयवविषये कृत्स्ना

अप्ययथा गृहीता भवन्ति । नाप्ययथी तस्यार्वाभासस्य ग्रहणे ऽपि
 मध्यमपरभागस्यस्याग्रहणादिति देश्यमाप्यायैः । तदेतद्वाप्यं धार्तिककारो
 १ व्याचष्ट । नाययविन उपलब्धिरिति । यत्खलु बहुषु वर्तते तत्प्रत्येक
 समष्ट्या या यथा कनविह्वलकण्टगुण । यद्गुणदेशेन या यथा ससूचं कुसुमेषु ।
 न च कृत्स्नेरुदेशाभ्या प्रकाशान्तरमस्ति । अन्योन्यतरनिषेधस्यान्यतरि-
 धिनान्तरीयरुत्याद् नित्यत्वानित्यत्वश्रुदिति । न चैकैक कृत्स्नसमाप्राव-
 न्यच तस्यैव सभव इति तथा सति कृत्स्नसमाप्रेरभायात् तस्माद्यो ऽवय-
 यान्तरे दृश्यते नासाययथी तथा चाययत्रा यवेति प्राप्तिमित्यपि दृष्टव्यम् ।
 न ह्यस्य कारणव्यतिरेकेणैति । यदि ह्येकदेशान्तराण्यस्य स्यु ततस्ते
 व्यपि घृतावेकदेशान्तरकल्पनायामनयस्याप्रसङ्ग इत्यर्थः । पूर्वपक्षत्रायेऽ
 प्रश्नपूर्वकं क्रियातिषेतिमाह । अधोपलभ्यमान इति । उत्तरभाष्यविश-
 यपर भाष्य कृत्स्नमिति वै खल्वित्यादि । तदेकन्यतया अङ्ग तु भवा-
 नित्यादिसंबोधनोपक्रम भाष्य व्यावर्त्यतम् । तदेतद्धारतिककारो व्याचष्टे ।
 एकस्मिन्निति । अयमभिषेधिः । यतायत्कुसुमेकदेशेन वर्तमानं दृष्टमिति ।
 तदनुपपन्नं यदि कुसुमेषु सूत्राययथा वर्तन्ते किमायातमवयविन* सूचस्य ।
 न ह्यन्यस्मिन्वर्तमाने अन्यद्वर्ततइत्युक्तम् । न चावयविनो ऽभावे मध्यत्ये-
 तदपि सूत्रमयव्ययवैवर्ततइति । अथ मा भूत्सूच नामावयविन एकदे-
 शास्तु कुसुमे वर्तन्तइति ब्रूमः । तथा च सति नैकमनेकैकदेशेन
 वर्तते कि त्वनेकमनेकचेति । तथा च कुसुमपरमावयवभावे कस्मिन्सूचपर-
 माणुरेको वर्ततइत्युक्तं भवति न च घृतिरपि परमाणुभ्यामतिरिच्यते यतो
 भवति वर्ततइति तस्मान्निरन्तरोत्पाद् एव परमाणोर्घृतिरिति व्यावर्तनं व्या-
 न पुन, परमाणुस्यरूपातिरिक्ता का घिदृतिरस्ति यस्तुसती । एतेन कल-
 विह्वलकण्टगुणप्रत्येक कृत्स्नपरिसमाप्तिर्वृतिरित्यादि व्याख्यातम् । तथा च
 घृतेरभावादिकदेशेन या कात्स्न्येन या वर्ततइति रिक्तं यचः । यथालोकप्र-
 त्यय ॥ घृतेरभ्युपगमे सूच कुसुमेषु नैकदेशेन वर्तते कि तु तदेकदेशा* सूच
 च कुसुमेषु वर्ततइति लौकिको ऽनुमयः । तत्र सूचस्य घृतिः कुसुमेषु नैक-
 देशेन या नापि कात्स्न्येन कि तु स्वरूपतः यवमवयवेष्वययविन, स्वरूपत

एव । इयांस्तु विशेषो यत्सूत्रस्य कुसुमेषु वृत्तिं प्रति सन्ति भागा अपीति सूत्ररूपं च भागाश्च कुसुमेषु वर्तन्त इति अथयविनस्तु स्वावयवेषु वृत्तिं प्रति नाथयवान्तराणि सन्तीति रूपमात्रेण तत्र वर्तते इत्यवतीति । तस्मान्न किं चित्क चित्कात्स्न्येनैकदेशेन वा वर्तमानं दृष्टमिति तयोर्वृत्तिं प्रति व्यापकत्वमसिद्धम् । रूपस्येव न गमकत्वं* तन्माधयविन्यायस्तीति व्यापकानुपलब्धेरसिद्धेर्नाथयविनोऽवयवेषु वृत्तिनिवृत्तिरिति सिद्धम् । यथा च कृत्स्नेकदेशयच्छेदो नाथयविरूपे वर्तते तथोक्तं धार्मिककृतेति । नैकदेशेन वर्तते २१७ । न च कात्स्न्येन वर्तते अथ च वर्तत इति । यथा वाचोयुक्तः । यदाश्रमूतं वस्तु ततया निर्दिश्यत इहेति योजना । उभयेन व्यापातादिति । एकस्यानेकवृत्तेः एकदेशेन कात्स्न्येन च व्यापात इत्यर्थः । स एव हि धर्मो विकल्प्यते यो विकल्प्यमानो धर्मिण च बाधते यथा शब्दे । नित्योऽनित्यो वेति यो ह्यधिकरणं धर्मिणमेव बाधते नासौ धर्मविकल्पो न्याय्यः । आशयासिद्ध्या तस्यानुपपत्तेरिति । यस्तु मन्यते यत्सतत्सर्वमनवयवं यथा विज्ञान सत्त्वेद नीलाद्यानुभवावसितमिति स्वभावहेतुः सत्तामाश्रय्यापित्वादनवयवित्वस्य । यथा ह्येकस्य सत्त्वं विरुद्धधर्मसंसर्गेण व्याप्तं तद्विरुद्धश्च विरुद्धधर्मसंसर्गो नीलादीनां सावयवत्वे प्रसजन्स्वयिषुद्धं विरुद्धधर्मासंसर्गं निरस्यंस्तद्व्याप्तं सत्वमपि निवर्तयति तथा हि बाण्यादिकम्ये तात्स्थानोऽवयव्यपि कम्पत इति तस्य अह्नादिष्ववयवेष्वपिशेषेणस्थानस्यावयवविनः कम्प उल्लभ्येत न चोपलभ्यते तस्मात्स एव तदानीं कम्पते न कम्पत इति विरुद्धधर्मसंसर्गः । अथावयवेषु कम्पमानेष्वपि नावयवी तत्समवेतः कम्पते ततश्चलाचलयोर्बेत्तोदकवद्युतसिद्धिप्रसङ्गः । एकस्यावयवस्यावरणे तत्तदवस्थानोऽवयव्यावृत्त इति अवयवान्तरस्यानस्याप्यावरणप्रसङ्गः अमेदात् । न वाऽस्य क्व चिदप्यावरणमित्यविकलो दृश्येत । अवयवस्यावरणं नावयविनस्तस्यान्यत्वात् । न ह्यन्यस्यावरणे अन्यदावृत्त मयत्यतिप्रसङ्गादिति चेद् न । अर्धेवरणेऽप्यनावृत्तत्वादवयविनः प्राग्वदधिकलक्षणाप्रसङ्गः । अवयवदर्शनेनद्वारेणावयविदर्शनाददृश्यावयवस्यावयविनोऽप्रतिपत्तिरिति चेद् न । विकल्पासहत्वात् । किं सर्वोवय-

यदर्शनद्वारेणाययविनः प्रतिपत्तिस्तु कतिपयावयवदर्शनद्वारेण । पूर्वस्मि-
 न्कल्पे नावयवी कदा चिदपि दृश्येत । ॥ ह्यसर्ववित्सर्धावयवोपलभ्यमः
 अर्वाभागेन मध्यपरभागयोर्व्यवधानात् । कतिपयावयवदर्शने तु तदभि-
 ध्यक्ताख्यायवयवदर्शने ऽपि बहुवयवदर्शनवत्स्थूलोपलभ्यप्रसङ्गः । रक्ते
 चैकस्मिन्नवयवे तत्स्थानो ऽवयव्यपि रक्त इति अवयवान्तरे ऽपि तस्या-
 भेदाद्वागोपलभ्यप्रसङ्गः । अवयवमाचरणे वा तत्स्थानस्यावयविनो रूपम-
 रक्त दृश्येत चे ऽयं विद्वद्बुधर्मससर्ग इति । तदनेनाभिप्रायेण वार्तिककारो
 ग्रहणायग्रहणस्येन विद्वद्बुधर्मससर्गेण सर्वानेव विद्वद्बुधर्मससर्गानुपलभयति ।
 ग्रहणाग्रहणेति । निराकरोति न भेद इति । इदं तावदत्र वक्तव्यम् । यद्य-
 नुभूतावसितं नीलमनत्रयवत्त्वेन बाध्यते ततः सिद्धसाधनं नो यत्तु रूपवि-
 शेपो नीलादिरस्माकमपि सावयवो गुणत्वात् । तदाश्रयो घट इति चेत् ।
 ननु घटइत्यपि च रूपरसगन्धस्पर्शं यथार्थक्रियाकारिणस्तथा व्यपदिश्यन्ते
 ते च गुणत्वेन निरवयवा यत्र न तु तदाश्रयो ऽस्ति इत्य नाम । अयं पर-
 सिद्धद्रव्यरूपावाश्रयप्रतीकृत्य परसिद्धेनेव तस्य सत्त्वेनानवयवत्वसाधयति
 चे ऽयमसिद्धसिद्धेन साधयन् महानेयाविकृत्यमात्मनो दर्शयति । न हि
 स्वयमप्रतीतो साध्यधर्मिणो परत्वायमात्रकल्पेते । यथा ऽऽहुः । ये ऽपि ताव-
 त्परसिद्धः स्वयं सिद्धो ऽभिधीयते । भवेत्तत्र प्रतीकारः स्वतो ऽसिद्धे तु का-
 क्रियेति । न च प्रसङ्गसाधने ऽप्येतद्बुधितुमर्हति । न च सावयवत्वेन विरोधाभा-
 सात् । न चैकस्य विद्वद्बुधर्मो बाधकप्रमाणम् । न तावदेकस्यावयविनो ग्रहण-
 ग्रहणे । अवयवावयवे ऽपि तस्य कतिपयावयवस्थानस्य ग्रहणादेव । न च
 बहुवयवस्थानस्य ग्रहणदेव कतिपयावयवस्थानस्य ग्रहणे तादृशस्योत्थानव-
 भासादनवभासो ऽवयविन इति साग्रतम् । परिमाणभेदो हि स्योत्थमवयवि-
 धर्मो न च तस्य तादृशस्थानवभासो ऽवयवी नावमासितो भवति । तस्य ततो
 ऽन्यत्वात् । तस्मादिन्द्रियसन्निकर्षमात्रवयविनो ग्रहणम् । इन्द्रियेणार्थस्य
 इन्द्रियावयवैरर्थस्य इन्द्रियेणार्थवयवानां इन्द्रियावयवैरर्थवयवानां सन्नि-
 कर्षात्परिमाणभेदग्रहणमिति सामग्रीभेदादवयवितत्परिमाणभेदोर्ग्रहणग्रहणे
 उपपद्यते । एतेनार्वाक्यमासहितस्य ग्रहणे ऽपि न मध्यभागपरमाणसहित-
 स्याग्रहणं कथं विद्विरोधमासहितोक्तं भवति । न वा ऽवयवकर्म्ये ऽवयव-

भावाभावो गुणपदेकश्च विरुद्धाविति सिद्धम् । रक्ताक्तयोरेकत्राविरोध
सहदर्शनादिति । यत्पुनर्यदनेकवृत्ति तन्नाना अनेकवृत्तिस्त्वावयवव्याभ्युपगत
इति प्रसङ्गसाधनं स्वमात्रं हेतुः नानात्वाभावादनेकवृत्तित्वाभाव इति
प्रसङ्गपरिषेयो व्यापकानुपलब्धिरिति तत्र ब्रूमः । एकत्वानेकवृत्तित्वयो-
विरोधेन नानात्वस्य व्यापकत्वाविद्वेर्न प्रसङ्गो नापि विपर्यय इति । यद्येव
नीले परिच्छिद्यमाने तदभावे व्ययच्छिद्यते । अन्यथा न नील परिच्छिद्य
स्यात् । यद्य तदभावादिनामात्रं पीतमपि नीलपरिच्छेदकं प्रत्यक्षं व्ययच्छि-
नति तथैकाग्रयवसमं अवयविनः परिच्छिद्यमाने तदभावे व्ययच्छिद्यते
तदभावादिनाभूतास्त्वावयवान्तरसर्गा इति तेषां व्ययच्छेदव्याः तदवयव-
च्छेदे तदभावे न व्ययच्छिद्यतेति च यद्य तदानामेव तत्र भवेन्न भवे-
द्वेति दुर्घटमापद्येत । से । ऽयमेकत्वानेकवृत्तित्वयोर्विरोध इति चेत् । हन्त
भाषपरिच्छेदे तदभावे व्ययच्छिद्यतइति युक्तम् । भाषपरिच्छेदलक्षणा-
त्तदभाषव्ययच्छेदस्य । न हि भावादन्वस्तथ भावाभावो नाम । भावान्त-
राणि तु कस्माद्व्ययच्छिद्यन्ते । तदभावादिनाभावादिति चेत् । कुत, पुन-
रय भावान्तराणां भावाभावादिनाभाव, पीतादिभावतादात्म्येन कदा विदपि
नीलस्य भावस्यानुपलम्भादिति चेत् । यद्य तथैकाग्रयववृत्तेरप्येकस्यावयवा-
न्तरेषु वर्तमानस्य तादात्म्यं दृश्यते न तथैकाग्रयवसंस्तुताभावादिनाभावो
ऽवयवान्तरसंस्तुतस्य तस्मान्नैकत्वानानावृत्तित्वयोर्विरोधः । अपि च एक
विज्ञानमनेके रूपचक्षुरालोकमनस्कारे, कथं सञ्जयते सवध्यमानं वा
न वास्तव, कश्चित्कार्यकारणभावो नामास्ति सञ्जय । प्रतीत्य कथमे-
कम् । समुत्पादमात्रं तदिति चेत् । अथ कस्मादूपाद्येन प्रतीत्य रूप
ज्ञानं जायते न पुनरसादापि । स्वभाव एव तादृशो यतस्तानेव प्रतीत्य
जायते न पुनरसमादीनिति चेत् । हन्त भो, स्वभावात् भिन्नान् प्रतीत्य
कथमेको भावो जायते । को विरोधो न हि कार्यकारणयोस्तादात्म्येन
कारणस्यमाथानुरोधः कार्यस्य भवेदिति चेत् । तत्किमवयववयविनोरप्य-
भेदः समवायस्य वा साध्या येनावयवभेदे ऽवयविनो वा समवायस्य वा
भेदो भवेदिति समं समाधिः । तस्माद्यद्यवयविनि प्रमाणं यद्व्याप्तं तत्
दसति बाधके ऽप्रत्यक्षमवयविनमवस्थापयिष्यतीति सिद्धम् । यः पुनर्मन्यते

अययवसमुदाय एवाययपीति तं प्रत्याह भाष्यकारः । समुदायशेषते-
त्यादि । सुगमम् ।

साध्य-हः (सू. ३३) ॥ न परं प्रत्यसिद्धत्वमेवाययविनिः साध्यत्वम् ।
स यत्त्वेयं मेने सञ्चित्प्रति हि विषयव्यवस्थितिः । स सविदा व्यवस्थाप्यते
यस्तासा विषयः । स यय विषयो य अकारमस्यामर्पयति । न च निरन्तरोत्प-
न्नरूपादिपरमावतिरिक्तमययव्याकारं विभ्रतीं सञ्चितमीवामहे किं तु निर-
न्तरोत्पन्नरूपादिपरमाव्याकारात् । स्थौल्यं च न यद्यपि परमाणूनां प्रत्येकमस्ति
तथा ऽपि प्रतिभासधर्मो बहुत्वादिवन्न पुनरययविनिमेकमवस्थापयितुमर्हेति ।
यदाहुः सो ऽयमसूत्यदानरूपो व्याकारं च ज्ञाने समर्पयति प्रत्यक्षतां च
स्वीकर्तुमिच्छत्यययपीति । तदेवं परं प्रत्यययविने ऽविद्वेर्विप्रतिपत्तिः । ततः
साधकबाधकप्रमाणाभावे सति सधय इत्यर्थः । न साध्यत्वं स्वरूपेण संश-
यहेतुरिति मत्वा भाष्यकृदाह एषं च सतीति । परासिद्धत्वे सतीत्यर्थः ।
साध्यत्वादिति यथाश्रुतं श्रुत्वा गृहीत्वा धार्मिककारो विकल्प्याविपत्ति । किं
पुनरध्वेति । कुतश्चिद्वेत्तेतास्तस्य धर्मिणो ऽभ्यनुष्ठानमङ्गीकारमर्हेति सर्वं २१६
स्येव हेतोरप्यविद्वेरिति भावः । अथाव्यतिरेक इति । सत्येय धर्मिणि
तस्याययध्वेभ्यो ऽमेदो धर्मः साध्य इत्यर्थः । अवयव्यपेक्षत्वादिति ।
यदमेवेत्य हि तन्त्वयो ऽययवा भवन्ति नै यल्लु रषडाकरणावस्थितास्त-
न्त्वयो ऽययवा उच्यन्तइति । न च पट्टीति । यदस्यावयवास्तन्त्व इति
॥ यट्टी तथा च यट्ट्येति विशेषणमावे अवयवत्वमात्रं हेतुः स्यात् स च
निबद्ध इत्यर्थः । अनयोनारमविनावयवत्वमित्यस्योदाहरणम् । न च
तन्तुस्तन्तोरिति । पट्ट्येमावे तूतरमुदाहरणमिति । तन्तुर्मा तन्त्वव-
यवत्वं ब्रवीतीति । तच्छब्दस्य प्रधानपदमर्थकत्वादित्यर्थः । अवयव-
शब्दस्य चेति । एवै कारणमत्रिवचित्वा अययवशब्दस्य परापरशब्द-
त्वबन्धिशब्दतामत्र गृहीत्वोक्त सति कारणत्व विवक्षित्येव्यतइत्ययो-
नस्तत्त्वम् । देशेति । नैव हीति । असत् क्रियमात्र निर्वर्त्य न चात्माक-
स्तत्कार्येयादिनां तदन्तीत्यर्थः । दूषयति । एतच्चेति । न हि पटाकार- २२
त्ययस्तान्तुमात्रास्तन्वो रणजन्तरषडावस्थितेष्वपि तन्तुषु प्रसङ्गात् । न च
तन्तुपरिमाणभेदात्तन्वनः तस्य पूर्वमपि सत्त्वात् । असत्ये वा तत्कार्यवा-

दव्याहनिप्रसङ्गात् । तस्यैवावसत उत्पत्तेः । तस्मात्तनुष्वपरेषु पर इत्यकमे-
 २ नापि मिथ्या प्रत्यय इति यत्तत्त्वं तथा च दूषणमिति । प्रतिज्ञैकदेशरचेति ।
 संयोगमात्रपक्षीकरण इत्यर्थः । तान्येव तानीति । तान्येषु प्रत्यासन्नानि
 चणमङ्गपरिणामप्रतिषेधादित्यर्थः । यथा दण्डाद्यनेकं कारणमिति ।
 दण्डवेमाद्यनेक कारण घटपटादीना कार्याणा संयोगादिनिमित्तान्त-
 रापेक्षमिति । संयोग आदियेषा निमित्तान्तराणा कुम्भकारकुम्भिन्दादीना
 तानि निमित्तान्तराणि अतद्गुणसंविज्ञाने बहुव्रीहिः यथा चित्रगुरिति । तेन
 साध्यस्येव दृष्टान्ततेति न दोषः । विमृश्यावधारयति । धर्मं तु ब्रूमे
 विभाग उत्पन्न इति । संयोगो ऽनपेक्षकर्मकारणकः । कर्मकार्यत्वाद्विभाग-
 वदिति स्थिते प्रतिबन्धकापगममात्र विभागेन क्रियत इति सिध्यति । यथा
 वा संयोगः साधारणकार्यप्रत्येति । यदा हि पटः पाठ्यते तदा
 येषामययथानामवस्थिताना संयोगाना पटाख्य साधारण कार्यं तस्य साधा-
 रणस्य कार्यद्रव्यस्य पटस्य च तदसमवायिकारणाना च संयोगाना केश
 चिह्निनायोत्तरकालमर्दुपटारम्भे तेषामनपेक्षाणा कारणस्य विभागस्तु कर्मज-
 न्यस्तत्र कतिपयसंयोगविनागद्वारेण साधारणपटादिसाधयिनायमात्रे व्यापि-
 यते न तु विभागपेक्षा अर्दुपटे जनयितव्ये संयोगः कारणमित्यर्थः । न हि
 प्रमाणमन्तरेणेति । मिथ्याज्ञानमपि प्रमाणपूर्वकं सम्यग्ज्ञानपूर्वकत्वाद्विप-
 रीतव्यातीरित्यर्थः । वृक्षस्थितिं भावयद्भिः । पूर्वापरप्रत्ययेकविषयस्य
 पृथक्स्य स्थिति स्थिरतां भावयद्भिरित्यर्थः । भेदादर्शनमिति । आकारिभेदा-
 दर्शनं यथा घटपटाग्राकास्त्रिणे भेदेन दृश्यते नेषमययथावयविनो नापि सम-
 वायसमवायिनायित्यर्थः । यस्मादयमुपनयो ऽवयवारश्च तन्तयो ऽययवी च
 पट इति । पूर्वमययवारश्चेत्यायन्मात्रं हेतुकृत सग्नित्वप्रयथावयविनावि-
 त्यपोनस्तत्त्वम् । अन्यो ऽवयवार्थ इति । अवयविनो ऽन्यो ऽवयवगम्यार्थ
 इत्यर्थः । प्रदेशिने ऽन्यः प्रदेशगम्यार्थ इत्यर्थः । तत्प्रदेशशब्दस्य व्यप-
 देशविषयत्वस्येति । तन्तयो हि पक्षीकृताः प्रधानमिति तद्विति सर्वं
 नाम्ना हेतुगतेन परामर्श्याः । तथा च तन्नुप्रदेशस्य व्यपदेशविषयत्व न
 ८ तन्नुनामित्यसिद्धो हेतुरित्यर्थः । तेभ्यस्तनुत्पत्तेरिति । कश्चित्तस्य हेतोर्वि-
 धाव तन्नुभ्यस्तनुत्पत्तेरिति पट इति । उभयेन व्याघातादिति । अभ्युपगमे-

नानभ्युपगमेनेत्यर्थः । द्वेष्यान्तरेति । द्वेष्यान्तरोत्पत्तिदेशोर्ध्वार्धेदः २२६
यथा घटोत्पत्तिविशेषादन्वो घटोत्पत्तिविशेष इत्यर्थः । व्यक्त्यादिधर्मभेदेने-
ति । कीदृश्यह्येनाभिभावसंस्थानादय उच्यन्ते ते च कारयोज्यापारात्पूर्वं नास-
न्निति जन्मापि तेषामपूर्वमित्यर्थः । यथा चक्रोदिभ्यो रयावयवेभ्य इत्यर्थः ।
हिमवत्परमाणुकमिति । परमाणुग्रहणं सूक्ष्मद्रव्योपलक्षणार्थम् । न पुनः
परमाणोर्द्रुणकादन्यवारम्भसंभवः । न च विवादाध्यायिनः परमाणुर्न महद्द्र-
व्यमारभते परमाणुत्वाद् द्रुणकारम्भकपरमाणुवत् । अमहत्त्वाच्च न हिमवत्प-
रमाणुर्न प्रत्यक्षं स्यात् । तस्माद्भिमन्त्रिभिरनुभ्यां संसर्गिभ्यां संयोगादवय-
विद्वर्ज्यमारभ्यते महत्त्वं चास्यावयवमहत्त्वाद्गुण्यदने । तथा च चक्षुःस्थ-
मस्य भवति । एवं तोषदविमुक्तोदबिन्दूदधिप्रयोगाद् द्रव्यान्तरोत्पत्तिः
प्रतिपत्तव्या । भावो ऽप्रत्यक्षः स्यादिति । भावः सत्ता ननु यथा संयोगः
संयोगिद्वर्गनिरूपणाधीननिरूपणः तयोरेकस्येवाप्रत्यक्षत्वे न प्रत्यक्ष इयमव-
यवाप्रत्यक्षत्वे नावयवी प्रत्यक्षः स्यादित्यत आह । न चार्थं पक्ष इति ।
संयुज्यमाननिरूपणाधीननिरूपणो हि संसर्गो युक्तं यतदनिरूपणे न
निरूप्यत इति । न त्वयमवयवयवनिरूपणाधीनो यतेष्वनिरूपितेषु न निरु-
प्यत इति । अणुकस्यावयवाग्रहणे ऽपि ग्रहणात् । यत्र विदूरवर्तिनो हस्ति-
वनस्पत्यादेरवयवाग्रहणे ऽपि ग्रहणादिति भावः । न च तत्कृतो ऽस्त
भेद इति । न ग्रहणाग्रहणकृते । भेद इत्यर्थः । न हीन्दिगमन्यस्य सांख्य-
स्यान्यथा सूक्ष्मत्वेनापि प्रकाशयति । अन्यस्य नैयायिकस्यान्यथा स्थूल्येन
अविकल्पत्वादेरकूप्येणावस्थानादिति । प्रत्यक्षप्रमाणविरोधादिति ।
महामूतानां हि मूलकारणं परमाणवः परमसूक्ष्मास्तेषामप्रत्यक्षत्वं मान-
सानुपबसायमयं परमसूक्ष्मविषयं मे प्रत्यक्षमिति तदभावरथात्मनि संयुक्त-
विशेषेण मनःसन्निकर्षेण प्रत्यक्षविरोध इत्यर्थः । एके स्थिति । यमेव
हि अणुकं दृश्यं भवन्तो दृश्यावयवमाचक्षते तमेव वयं परमाणुमाचक्षहे
न हि तदवयवकल्पनायामस्ति प्रमाणमिति भावः । कथमवयवमयते
मिचते त्रसरेणुरिति । अक्षुत्पणभ्यां मृदमानस्यास्यादर्शने सूक्ष्मतया २३४ ।
ऽप्युपपद्यते । जालसूर्यमरीचिस्यमेव तद्वजः कथं चिदुपलभ्यते नान्ययेति
भावः । द्रव्यत्वे सतीति सामान्यसमयागौ निवर्तयति । आद्येत्यात्मानं

१३ निरर्तमिति । अनित्यत्वाच्चेति । अनन्तावयवत्वेन मेरुसर्पपयोरभिन्नप-
 रिमाणत्वप्रसङ्गात् महाभूतमूलकारणमनवयव कल्पनीयं न च द्रव्यमनवयव
 विनश्यति आकाशादिवदिति नित्याः परमाणवस्त्रसरेणवस्त्यनित्या इति न
 परमाणुः । अनित्यत्वमेव कुत इत्यत आह । सामान्यविशेषवत इति ।
 संज्ञानामिति । रूपादीना सघातः परमाणुरिति । न चासंज्ञप्रति-
 पेय इति । अप्रतिषेधे वा तदवयवसहताः परमाणव इति भावः । संपुज्यते
 चायं विभज्यते चायमवयवव्यन्तरेणेति । न व्यतिरेक इति । यदा
 भिन्नात्मयोगात्प्राप्यभावो व्यावृत्त ययमभिन्नादपि न हि स यत्र तन्तुस्तेनैव
 तन्तुना प्राप्यतइत्यर्थः । सर्पकुण्डलोदाहरणे अन्वयी हेतुरित्यर्थः । सत्प्राज्ञ-
 स्तमसा न संयोगः किं तु तेषा स्याभाधिकः स को ऽपि परिणतिभेदो यत
 समूयकारित्यमित्यर्थः । गुरुत्वान्तरकार्याग्रहणादिति । अयमयगुरुत्वाद
 गुरुत्वान्तरमयविनस्तस्य यत्कार्यमनतिविशेषस्तस्याग्रहणादित्यर्थः ।
 सत्यमुपपादितः पक्षधर्म इति । कार्यग्रहणेन कार्यप्राप्त्यस्ततः कारणस्य
 गुरुत्वस्याभाव इत्यर्थः । प्रतिषेध्य कार्यगतरूपादि तदभ्यनुज्ञात भवतीति ।
 तथा ऽपि कुतः प्रत्यक्षविरोध इत्यत आह कारणरूपादय इति । सो
 जेतो । एतेन कार्ये रूपादिप्रतिपत्तिः प्रत्युक्ता । निषेध्यत्वेनेति । यदा हि
 कार्यमेव रूपादि नास्ति तदा कस्मात्तच्च रूपादिप्रतिपत्तिः प्रतिदिध्यते
 इत्यर्थः । यथा रूपाद्यन्तरकार्यमिति । अथविगतानां रूपादीनां कार्ये
 रूपसंस्कारादयमविनश्वास्तुतया यत्र दृश्यतेति । उपन्यासः स्यापनम् ।
 यद्यप्ययमयनमनविशेषप्राप्त्यनुनाय्यधिकरणः तथा ऽपि न शाब्दी तुना
 मयन्विता ऽस्य प्रतीयते किं त्ययनमनविशेषमयन्वितायेतावतोक्तम् ।
 सो ऽयमिति । असिद्धतायदित्येकदेशेनो दूषणम् । तदेतदेकदेशिदू-
 षणं दूषयति । न तद्वत्तानुपलब्धेः परमाण्वेदूषणमाह । अयमपीति ।
 गुरुत्वमात्रेणहितानामणूनामयनमनविशेष न करोति तुना द्रव्यसमाहार
 इति । कार्यकारणद्वयममाहारो मृत्कणभृशुर्गणैराकपालकुम्भसमाहार
 इत्यर्थः । ननु समाहारः कुम्भस्य कारणं तच्च घाते यद्गुरुत्वमेवेत्यन-
 १४ आह । न चेति । ये त्याग- मर्थे मृत्कणादिः कुम्भवर्धमान- कार्यस-
 मूहः । परमाणुष्वेव समवेति ॥ हि मृत्कणादिकमारभ्य मृशूर्गान्यारभन्ता

इति । प्रसङ्गात्तन्मतप्रपाकर्तुमुपन्यस्यति । के चित्तिवति । निराकरोति । २२६ ।
 तान्मतीदमिति । गुरुत्वमनुपतदिति । न च यथा प्रदीपाधीनप्रकाशा
 घटादयो न तु प्रदीपः प्रदीपाधीनप्रकाशः तस्य स्वमहिमनिषिद्धतमोनुपहृ-
 त्वात् । एवं गुरुत्वाधीनपाता घटादयो गुरुत्वं तु स्वस्य चान्येषां च
 गुरुत्वान्तरानपेक्षं पतनहेतुरिति वक्तव्यम् । न हि प्रदीपेन स्वात्मनि प्रका-
 शयितव्ये किं विद्वन्वात् क्रियते यादृशा घटादयः । स्वप्रकाशोत्पादे
 तादृशः प्रदीपो ऽपि । चतुषः पुनरयं स्वभावमेदो, येन घटादौ प्रकाशयि-
 तव्ये प्रदीपमपेक्षते न तु प्रदीपे प्रकाशयितव्ये प्रदीपान्तरमिति । तस्मान्न
 प्रदीपस्य स्वात्मनि कर्मकरणाभावः गुरुत्वं तु द्रव्यगतस्य पतनकर्मणः करणं
 तेन हि द्रव्यं पात्यते । स्वगतस्य पतनकर्मणः करणत्वे तदेव कर्म
 करणं चेति स्वात्मनि वृत्तिविरोधः । आत्मनस्तु स्वात्मनि प्रकाशयितव्ये
 कर्तृत्वमेव न कर्मेत्यमित्युपपन्नमिति । तस्माद्गुणादयो विवादाधिकरणा
 न यतन्ति अद्रव्यजातीयत्वाद्गुरुत्वमिति सिद्धम् । सिद्धान्त्याह । वेद
 पुनरिति । कारणं प्रमाणं रूपादयो न संयोगरूपप्राप्तिमन्तः गुणात्वात्संयोग-
 गवदित्यग्रेः रूपादिषु निश्चयानन्ददर्शनमिति रूपादिषु प्राप्तिभवे द्रव्ये
 प्राप्तिप्रत्ययः पारमार्थिक एवेति विनिश्चयः । तदनेनार्थप्रायेणोपसंहरति ।
 तस्माद्व्यवस्थितमिति । वेदमतिरोहिताद्यम् ।

सर्वा-द्वैः (सू. ३४) ॥ स्यादेतद् यथा ऽथयविनं नाभ्युपैति परः एवं
 गुणकर्माद्यपि । तत्कणमयं प्रसङ्गः परस्य सर्वोपहृणमित्यत आह तदिदं २४१ ।
 सूत्रमिति । यो ऽपि हि तावद् गुणकर्मादि नेच्छति सो ऽपि न तत्प्रत्यय-
 मपहृते अस्ति लौकिकपरीक्षणात्मययिद्रव्यगुणकर्मादिप्रत्ययः सो ऽयमथ-
 व्यापहृयः तस्य प्रत्ययस्यमुपपादितं प्रत्ययतत्तणे । अथयविद्रव्यप्राधिकाति
 च प्रमाणान्यधस्तान्निराकृतानि । सो ऽयमस्ति वाचके स्वयं च गुणादिमिरुच
 सहेतुपलभ्यमानो न शक्यो निराकर्तुमित्यधिकरणाद्यः ।

धार-श्च (सू. ३५) ॥ ति एते धारणाकर्षणे गोघटादिकमुपलभ्य-
 मानमथयविनं साध्यतः कुतो निरवयवे विद्यानाकाशादौ अथयवे च परमा-
 यो चादर्शनात् । इदमेवं प्रयोगमारोहति । यो ऽयं दृश्यमानो गोघटादिरयमथो
 परमाणुसमूहभावेन विवादाध्यासितः नासाधयवर्षो धारणाकर्षणानुपपत्तिप्र-
 १८

ज्ञात् । ये। ये। इत्ययमर्थः तत्र तत्र धारणाकर्षणे न भवतः यदा विज्ञानादौ न
 २ चाय मोघटादिस्तथा तस्मान्नानयमर्थीति । न विरोध इति व्यभिचारलक्षणो
 दोषो विरोधः । अवयविन एव ते प्रत्येकमिति । परमाणुसमूहे तु प्रत्ये-
 कमपि न परमाण्वोऽवयविन इत्यर्थः । विशेषहेत्वभावादिति । एव हि
 विशेषहेतुः स्याद् यद्ययमविनमन्तरेण क्व चिद्विज्ञानाकाशादौ सण्डरचोक्त-
 लक्षणे धारणाकर्षणे हेतुता या इत्य दृष्टा स्यात् । न चासौ दृश्यस्य
 काष्ठतृणोपलादयः प्रत्येकमवयविन इत्यर्थः । स्यादेतत् । अवयवित्वेन
 तुल्यत्वे ऽपि कस्मादेकं धारणाकर्षणे नान्यचेत्याह पांशुरासीति ।
 समूहमात्रत्वेन तुल्यत्वे ऽपि यथा कश्चिद्विशेषे हेतुरेवमवयवित्वेन
 तुल्यत्वे ऽपीति समानमित्यर्थः । तत्सहचरितस्य संबन्धविशेषः त्रेहद-
 वत्प्रकारित इति । तस्माद्वाच्यकारस्य सूत्रदूषण परमतेन द्रष्टव्यम् । अथे-
 दानीमन्वयिनि इति । अन्वयव्यतिरेकिण इति । पटोऽयमित्येकविषय
 मुद्गिरिफणुद्भिः तन्तव इति नानाविषया मुद्गिरिनेत्रमुद्भिः । समुचितसमु-
 चितविषयत्वादिति । असमुचितविषयत्वादेकमुद्गेः समुचितविषयत्वादेने-
 कमुद्गेरिति । आद्यङ्गात् इत्यमरम् ।

सेना-नाम् (सू. ३६) ॥ तथोक्तमिति । बहुत्वसंख्येयसेना यत्र
 चेति । यस्तु मन्यते सेना घनमिति व्यपदेशाय तज्जनिताय वा विज्ञानाय
 बहुत्वसंख्येय कथं चित्कारण संप्रवर्ति यस्तवयवमेन्द्रियकं प्रत्ययः प्रत्येकमगु-
 ष्ठीतिरुत्थेषु पृथेकानुपपन्नापेक्षानुद्देष्टागित्येकघनयनायगाही जायते तत्र कार-
 णभावेन बहुत्वस्यानुपपत्त्या तत्र बहुत्वसंख्येयान्मन्यते इति न परितुष्यति ।
 प्रत्याह । अभेदप्रत्ययस्य चेति । उपलभ्यमानरूपेष्वेव कुतश्चिन्नमिताद-
 नुपलभ्यमानवृत्तये मिथ्याभेदमुद्भिर्भवेति । न पुनः सर्वेदानुपलभ्यमाने-
 ष्विनि तात्पर्यार्थः । यस्तु नेमयपक्षमप्रतिपक्षमस्ति जगति किं विदेकमिति
 मन्यते तं प्रत्याह । एकं नास्तीति । स्यादेतत् । दूरात्काष्ठलोष्टतृण-
 पाणादयः प्रत्येकं पृथक्कृता नोपलभ्यन्ते । समुदायस्तु तेषां दृश्यते । न
 च तं दृष्टान्तरमात्रमने विज्ञातायत्यात् तया मा भूयन् परमादयः
 प्रत्येकं दृष्टा समूहस्तु तेषां दृश्यते विनेव कार्यन्तरात्ममित्यत्र आह ।
 १२ गृहमाणप्रमाणस्य चेति । तेषामेवागृहमाणानामपि मिनिगाना दगंन ये

न रूपेण ग्रहणयोग्यता निमित्तान्तरात् न गृह्यन्ते परमाणवस्तु परमसूक्ष्म-
 तया न स्वरूपेण ग्रहणाद्वा इति मिलिता अपि न ग्रहीतव्या एष न
 जातु मिलिता अपि पवनसमूहा भवन्ति चाक्षुषाः । रूपवन्महत्त्वमपि
 भाषानां स्वरूपयोग्यता ग्रहणं प्रतीति भावः । ततश्च तत्त्वैन्द्रियका अने-
 न्द्रिगकाश्चेति महान्विरोधाः । अथान्तरे वार्तिककार आह स्म । के वा
 विरोधो* ग्रहणः यत्नात्तातिगताः पृथक्पृथक् कारणा बुद्ध्यैव नामेन्द्रियाः
 द्विवदिति । एतदपि वार्तिककृतेष्वर्थाऽनुपजातविशेषा इति वदता परा- २४४ ।
 स्म । न खलु स्यैवेन्द्रिये भाषानामवयवविद्व्योत्पादमन्तरेणाल्पान्योऽति-
 शयः परमाणूनां न चायमागन्तुकमासाद्य परमाणवे । उच्यते न जनयन्ति
 तेनेव स्थूलबुद्धिं कृतमवयवविनेति सप्रतम् । यदाभासा हि बुद्धिस्त-
 दस्या आलम्बनप्रत्ययः न चेयं परस्परव्यापुतपरमसूक्ष्मपरमाण्वालम्बना
 तिथा सति स्थूलमेदानदेकमिति न स्यात् । न चेयं प्रत्ययो विकल्पः
 स्पष्टप्रतिभासत्वात् । न वा त्रिकल्पोपाधिरस्य त्रिशदता निर्विकल्पकेनापि
 तस्या ग्रहणात् । न च प्रतिभासधर्मः स्थूलम् । नानादिदेशस्थितस्य
 निरन्तरस्यैकेन विज्ञानेन ग्रहणं स्थूलम् । तत्स्थूलोद्भूतत्वं परमाणूनां
 प्रतिभासधर्ममाधौति प्रतिभासधर्म इत्युच्यते । तथा चेप समीचीन यथानु-
 भवः न हि ते न परमाणवे न च न निरन्तरात्पत्रा न च न दिदेशमित्रा
 न चैकस्मिन्विज्ञाने न चर्कासति । तस्मात्कस्यान्यान्यात्वं । यथा ऽऽहे
 न च तद्दर्शनं भान्तं नानाधस्तुग्रहात्स्वतः । सादृशग्रहणं नान्यत्र च
 वस्तुग्रहे भ्रम इति । अथ तावन्विलतवदुलबद्धन्यरूपपरसंस्पर्शपरमाणुभिरन्त-
 रिततया निरन्तर्यमेव नास्ति । तस्मादन्तरालाग्रहणे दूरादेकधमयनप्रत्यय-
 धर्मं मिथ्याप्रत्ययो रूपादिपरमाणूनां सान्तरत्वाद् अनेकत्वाद् । न
 चासति बाधके मिथ्येति युक्तम् । उक्तश्च बाधकाभावः स्येमा च भाषानामु-
 पपादयिष्यते । तस्मादयुक्तमेतदधीति । हृदमेव परीक्ष्यत इति भाष्यम् । सर्व-
 बाधविनमपहुषानस्य अतीन्द्रिय या ऽऽणुसक्यमात्रमिच्छतः सेनाधनाङ्गाना-
 मपि करिषुसुम्भादीनामतीन्द्रियाणुषवयमावत्त्वाद् दृष्टान्ताभाष इति तात्प-
 र्यार्थः । शङ्कोते दृष्टमिति चेत् । सेनाधनाङ्गानि तावद् दृष्टतया न शक्यान्वप-
 ह्नेतुमिति सिद्ध निदर्शनमित्यर्थः । निराकरोति तच्च तन्नैवमिति । यदि

दृष्टमप्रत्याख्येयमश्रयव्यपि दृष्ट इति सो ऽपि न प्रत्याख्येयः । अथाय परीक्ष्य
 प्रत्याख्यायते सेनायनाङ्गान्यपि प्रत्याख्येयानीति दृष्टान्ताभार* । साध्यसम
 ४ त्यादिति भाष्यार्थः । वार्तिके कश्चायमनेकस्मिन्निति । अत्रिदमानोऽयमेव ।
 शुक्लो रजतस्य तस्य दर्शनं वक्षिष्यीष्यादौ तस्य द्वार संस्कारः तेनाध्यारोपित*
 *शक्तिविपरीतधर्मे रजतस्य येन सामान्यदर्शनेन तत्तथोक्त तस्य भाव
 सत्तासामान्यदर्शनस्येति । तिरोभूतभेदमुपमानमेव भाक्त भेटोल्लेखेन जाय
 मानमिति विवेकः । सञ्ज्ञाज्ञानमोषमिकोदाहरणम् । यथा सिंहो माणवक
 इति । नन्येतदपि तिरोभूतभेदतया भाक्तमेवेत्यत आह । सिंह इव सिंहः ।
 अयमर्थः । सिंहशब्दादुपमानादाचारे सर्वप्राणिपदिकेभ्य क्वचित् क्लिबन्ता-
 त्कर्तरि अबि कृते सिंहशब्द उपमानार्थो भवति । नानाभावे चाणूना-
 मित्यादिभाष्य व्याचष्टे । मिथ्याप्रत्यया अपीति । तदभावे तु । प्रधाना-
 भावे तु घटादौ मिथ्याप्रत्यय इति । परमाणुषु संचितेऽपि । येषामपि
 घटे ऽथयथी तैरपि परमाणुसचयो ऽभ्युपेयः । येषामप्यवयवी नास्ति तैरपि
 परमाणुसचय उपेयः सो ऽयमुपयसमतः सचय इत्यर्थः । ते ऽपि संचिता
 एवेति । येषामिकाः खनु वात्सीपुत्रा भूतभौतिकसमूहात्पटादपि शब्दादौ
 निष्पन्ति अतस्तेषां मते शब्दादयो ऽपि संचिता सवेत्यर्थः । अपि चास्म-
 न्मते ऽपि शब्दादीनां न मुख्यमेकस्य सत्त्वाया गुणस्य गुणेषु शब्दादिव्यभा-
 धात् । अपि तु भाक्तमेवेत्यत आह । शब्दादिषु चैकप्रत्यय इति ।
 शङ्कते सर्वत्रेति । निराकरोति । न द्वे इत्यत्रेति । समुच्चयनिवृत्तिमात्र-
 मेष चेदेकस्य द्वित्यनिवेधेन समुच्चयो निवर्तत इति तन्निवृत्तिमात्रमेकस्यमे-
 वेति एकमनेक वेति सचयो न स्यात् । न च तत्प्राप्तरेकमेवेति नियमार्थे
 १० मधेऽिति । गनौ । प्रपौ । शङ्कते सर्वत्रेति । निराकरोति । नैकमित्य-
 त्रेति । अयमभिप्रायः । द्वित्यादीनामभावे समुच्चयमात्र स्यात् । न तु समु-
 च्चयानामशान्तरभेदः । तथा च नैकमित्यसमुच्चयसहितैकस्यसमुच्चयः प्राप-
 यथेति न सचय म्यात् । इदं त्विदं पक्ष्यम् । शब्दादौ द्वित्यादाभावे
 कथं द्वित्यादिप्रयोगः भाक्त इति चेत् । किं भक्तिनिमित्तं समुच्चयमात्र
 चेत् कृतो ह्यपि नियमः । समुच्चयविशेषादिति चेद् नन्यस्य नामन्या

जानतो भेद इत्युक्तम् । न चेह द्वित्वमस्ति यद्विशेषात् तथा चाकामे-
 नापि समुच्चयानामवान्तरभेदः स्वाभाविको वक्तव्यः । तथा च स एवास्तु
 संशयविषयः कृतं द्रव्ये द्वित्वादिनेति । तस्मात्संविदेव भगवती वस्तूपगमे
 नः शरणं समुच्चयादिविलक्षणं द्वित्वाद्यवगाहमाना व्यवस्थापिका द्वित्वा-
 दीनां तदनुसरणप्रकारश्च युक्तिबहुलतया चार्तिककृता कृत इति मन-
 व्यम् । यः पुनरनुभूयमानमेकत्वं द्वित्वादौश्चानुभूयमानान्न प्रतिपद्यते
 तस्य खल्वनुभयमपहृष्टानस्य निर्मयोदतयेकत्वाधारो ऽपि नास्तीति कस्य
 समुच्चयो द्वित्वादिः स्यात् । समुच्चयभावे ऽपि कस्याभाव एकत्वं स्यादि-
 त्याह यः पुनरिति । अपि च युक्त्यादीन् मुख्याननभ्युपगच्छतो ऽयमपि २४९
 भाक्तः प्रयोगो न स्यादित्याह । एकत्वद्वित्वादौख्येते । माप्यमनुभाष्य
 व्याचष्टे । तेषु चैवमिति । इयत्ताऽनवधारणादिति । प्रत्यक्षपरिमाणवि-
 ययिमित्ताधारणं परममहती त्वप्रत्यक्षपरिमाणानां सत्यपीयतानवधारणे
 नापरिमाणात्ता द्रव्यत्वेन व्योमादीनां परिमाणानुमानादिति । यथा मह-
 त्परिमाण इति । कुशलपरिमाणादमलकपरिमाणं महदिति लौकिका
 व्यापदियन्ति । यथा कुशलादामलकं महदिति । न च परिमाणस्य परिमा-
 णयोगः अनवस्थाप्रसङ्गादिति । तस्माद्वक्तो ऽयं व्यपदेशो महत्त्वे मह-
 दिति । तस्मिन् तच्छब्दे भाक्तमद्वच्छब्दान् गुणत्वान्महत्त्ववत् गुणत्वं
 च शब्दस्यानुमानलक्षणे प्रसाधितम् । भाक्तं च मुख्यपूर्वकमिति क्व विन्मु-
 ख्येन महत्त्वेन भवितव्यं तच्चासति बाधकद्रव्ये मुख्यमिति विदुम् । न
 महत्प्रत्ययविषयत्वादिति । न तन्वाचाह अपि त्ववाधितादनन्यथा-
 सिद्धादिति तदेवाह । अपि त्वित्यादि । अनेनानन्यथासिद्धिर्द्रव्ये मद्-
 त्प्रत्ययस्य दर्शिता । तथैकादिमहत्प्रत्यया इति । समुदायमेकमादित्येति
 शेषः । समुदायश्च समुदायान्तरप्राप्ताविति । यदा हि मित्रा अपि
 समुदायिनः प्राप्या एकीकृता बहूः समुदायः तदा समुदायान्तरमपि समु-
 दायान्तरेण प्रथमेकः समुदायो न चेकस्यात्मना प्राप्तिरस्ति । न हि तादे-
 याङ्गुण्यं तेनेयाङ्गुण्येण प्राप्यते तत्तरेण द्वयोः समुदाययोः प्राप्तिरित्युक्त-
 मित्यर्थः । योदयति । नैव जातिरस्तीति । अयमभिप्रेक्ष्यः न सामान्यं २५० । १
 नम वस्तुमद् यस्याभयो वस्तुमत्तो ऽनुम्रियते । तथा हि तत्पिण्डे या

धर्तत सर्वेषां वा यदि सर्वेषां सर्व एव गावः प्रसज्येरन् यथा हि शशलेयादौ
गोत्वाभिसम्बन्धाद् गाव एव विश्वमेव तत्सम्बद्धमिति गो प्रसज्येत । अथ वे
चिदेव पिण्डेषु धर्तते तदा यत्कथ्य ततो यदा क्व विद्वेगे पिण्डो जायते तदा यत्
कुतस्त्य पुनरस्य गोत्वमिति । न तावत्तथापि पिण्डोत्पादात्पूर्वमासीन्नापि पिण्ड
नारादागत तस्य निष्क्रियत्वात्पिण्डान्तरत्यागप्रसङ्गाच्च । न च पिण्डो जायम
जायते अनित्यत्वापत्ते पिण्डान्तरस्य च गोत्वाज्जन्माजन्मस्वरूपविसृद्ध्यां
ध्यासेन भेदे सत्यसामान्यत्वप्रसङ्गः । तदितो महाव्यसनाद्विभ्यता साधुतं

- १ । १२ सामान्यमास्त्येय न पारमार्थिकमिति । परिहरति जातिविशेषस्येति । प्र
यानुवृत्तिर्येद्यपि प्रत्यक्षा तथा ऽपि विप्रतिपन्न प्रति सैव लिङ्गमुच्यते । स
हि के चिद्वाय ये सहायस्थाने ऽपि परस्परमसम्बद्धा यथा समानका
गन्धरसकृपस्पर्शा विज्ञानानि च बहूनि परेषां समानकालान्यव्यसर्गाणि
दिङ्मालाकाशात्मानश्च सहायस्थाना अपि परस्परासर्गिणो वैशेषिकाया त
सामान्यमपि सर्वोसम्बद्धमपि सर्वे सहायतिष्ठते । यास्त्वस्य व्यक्तयस्तार्
पर सम्बध्यन्ते तथा च यत्र जायन्ते व्यक्तयस्तत्रासम्बद्धावपि स्त सामान
समवायाविति । तासां जन्मेव सामान्यसमवायावच्छेदः । स च स्वकारणा
ननुयोज्य इति प्रस्तुर्गात प्रामाणिकी विद्वांसो नास्माद्वृत्त्याद्विभ्यतीति
साधकान्तराणि चास्यावयवविख्याप्यनेन प्रत्याख्यातानि । तावदेव त
धिकरणं जातेः प्राप्तमिति । ये ये वृत्त्यादिजातिमनपेक्षा व्यञ्ज्या
ते ते परस्पर वृत्तादिव्यक्तितया भिद्यन्ते । यथा किङ्कराद्योक्तसम्पकाद
भिन्नास्तत्स्येति ऽवैभ्यागमध्यमागपरमागा अपि भिन्नास्तस्य स्युः । *
ययिनि तु जायमाने नार्थ दोष । तस्य सर्वोवयवसाधारण्येन प्रत्यमि
यमानत्वात् । न चैवमवयविनो ऽपि तावन्त स्फुरिति चाक्षम् । त
कस्य सर्वोवयवसाधारण्येन प्रत्यमिद्यायमानत्वात् । अवयवान्तरस्य तु न
ग्रयान्तरे प्रत्यमिद्यायमानमिति । तेषां वृत्त्यव्यक्तिहेतुत्वे वृत्तानेकत्वप्रसङ्ग इति
सर्वोपकृष्टः संघातश्चेति व्याघातः । सैह्यमानावेक्षया इनपर्योदित्यारं
साध्यमययवेभ्यो इनर्थान्तरमवयविनं मन्यमान प्रति प्रयोगमाह । अप
३ । ४ न्तरमिति । प्रावरणसामर्थ्ये षट्स्य तन्तूनां तु षटोत्पादनसामर्थ्ये तत्तु
द्रूपे इति । तन्तूनां नीलपीतलोहितादिरूपं षट्स्य तु चित्रं तत्र नी

दीनां समवायिकारणं तन्तव्यः चित्तस्य तु पटः । एवं तन्तुपटयोः साधये
 ऽपि कश्चिद्विशेष उल्लेखः । विशेषवत्त्वं च वैयधिकरण्येन प्रतीयमानत्वं तेन
 च भिन्नकारणत्वं भिन्नसमवायिकारणत्वं साध्यत इति न विद्वसाध्यं
 नाध्यनेकान्तिकत्वमिति । ये तु पक्षहेतुं अन्यथाकारं गृहीत्वा दूषयां वभू-
 युः तन्मत्तमुपन्यस्य दूषयति । एके त्विति । अनुमानमिदानीमिति २५२ ।
 माध्यम् । अवेदानीं वेदार्थमाह यार्तिककारः । अवेदानीमवसरमास-
 मिति । उद्वेगक्रम एव लक्षणपरीक्षयोः संबन्ध इत्यर्थः ।

रौघो णम् (सू. ३७) ॥ अप्रमाणपदस्य व्याख्यानमाध्यमेकदा
 ऽपीति । प्रतिपादक निश्चायकम् । लक्ष्यपरत्वाद्दृष्टव्यस्य लक्षणमुक्तस्य लक्ष्यस्य
 व्याभिचारदप्रमाणात्त्वेन लक्षणमेव दूषितं भवतीत्यर्थः । यार्तिकम् । पूर्वज्ञदा-
 देकदाहरणानीति । अथ च नदीपूरमयूखादिषु शेषवत्त उदाहरणे विपीलि-
 कारवत्सङ्घुरणं चाक्षिरमुत्पत्त्यमानस्य वर्षस्य न कार्यं न ह्यनागतं कारणं
 भवति पूर्वोत्पन्नस्य । न च नासाधनत्वादयो ऽप्यनागतेन मरणेन क्रियन्ते
 तथा सति पुनः ऽपि प्रितुः कारणं स्यादिति सर्वमप्यदातम् । कार्यकारणभा-
 वव्यवस्थापनं लौकिकं भवेत् । नियमवान् खलु प्राग्भावः कारणात्त्वस्य
 व्यवस्थापके । नियमवाक्च परवाद्भावः कार्यत्वस्य व्यवस्थापकः नासाधन-
 त्वादयो मरणस्य यत्कारणं तस्य पूर्वकायौतीति प्रत्यासत्त्या ऽनया मर-
 यमनुमापयन्ति । न च विपीलिकावत्सङ्घुरणं वर्षस्य कारणमनुपपन्न-
 सामर्थ्यात् । असत्यपि तस्मिन्यर्थस्योत्पत्तिः । वर्षमूलकारणस्य तु महा-
 भूतसंबोधस्य विपीलिकावत्सङ्घुरणं पूर्वकार्ये कथ्यमानाः खलु विपीलिका
 भेदेनोपपन्ना स्वान्यवहानि भूमिपृष्ठानुपरिपृच्छयन्ति । तस्मात्पिपीलिकावत्स-
 ङ्घारेण वर्षकारणमनुमाय यदि वर्षकारणात्कार्ये वर्षमनुमिमते अनुमातारः
 तदा पूर्वपदुदाहरणम् । अथ कार्यकारणभाषमनुद्वेष तदा कार्यका-
 रणभाषाभावेन सामान्यतेऽदृष्टस्योदाहरणमिति मन्तव्यम् । उदाह-
 रणव्यभिचारद्वारकामिति । लक्ष्यदूषणद्वारेण लक्षणस्य दूषणमित्यर्थः । २५
 न हि व्याभिचारलक्षणस्यानुमानाप्रामाण्यप्रतिपादकस्यानुमानस्य व्याभिचारे
 हि चित्प्रमाणमस्तीति । भाष्ये विपीलिकाप्रायस्येति । प्रायशब्दः प्रथ-
 म्यर्थः । तदेवमनुमानलक्षणपरीक्षाद्वारेणानुमानलक्षणं परीक्ष्य संबन्धनु-

पद्यायोगपदाचिरादिप्रत्यया अपि काललिङ्गं न ह्येते क्रियायां तत्कारकेषु वा
 भवितुमर्हन्ति तेषु सत्स्वयि कादाचित्कत्वात् । नन्वयं कालो ऽपि नित्य
 इति तस्मिन् सत्यप्येते कादाचित्काः कथं कालकारणम्* अपि यदुच्येत ।
 एकसूर्यपरिस्पन्दार्थच्छिन्नकालसंबन्धिन्यः क्रियाः युगपदनेकसूर्यपरिस्पन्दार्थ-
 च्छिन्नकालसंबन्धिन्यः क्रियाः क्रमवत्यो योगपदाप्रत्ययगोचरः । यथं बहु-
 तरानेकसूर्यपरिस्पन्दार्थच्छिन्नकालसंबन्धिनी क्रिया विरप्रत्ययगोचरः । अल्प-
 तरानेकसूर्यपरिस्पन्दार्थच्छिन्नकालसंबन्धिनी क्रिया शिप्रप्रत्ययगोचर इति ।
 कृतं तर्हि सूर्यपरिस्पन्दस्य कालावच्छेदेन । नन्वयं साक्षादेव क्रियामवच्छे-
 त्स्यतीति तथा च युगपदादिप्रत्यया भविष्यन्तीति तत्र सूर्यपरिस्पन्दस्य
 क्रियाभिः संबन्धमात्रेण तदवच्छेदकत्वानुपपत्तेः न वा ऽऽकाशादिसंबन्ध-
 द्वारमस्य तदवच्छेदकत्वम् । तथा हि नाकाशादयः क्रियायोगपदादिप्र-
 त्ययनिमित्तम् असाधारणगुणयोगित्वाद् घटयत् । यथं योगपदादिप्रत्यया
 न दिङ्कारणकाः दिग्देशनिघमानपेक्षणात् । कालविषयसंयोगजपरत्वापरत्व-
 यदिति । तस्मात्सूर्यपरिस्पन्दस्य देयदत्तादिपरिस्पन्दस्य चास्ति कालेन
 सूर्यगतेन संयुक्तसमवायलक्षणः संबन्धः यतया च द्वारा परिस्पन्दयोरप्यस्ति
 संबन्ध इति । कालसंबन्धानपेक्षमेव च सूर्यपरिस्पन्दार्थच्छिन्नस्य देयदत्ता-
 दिपरिस्पन्दस्य ग्रहणमुपपद्यते । यथा दयतीति यन्दादृष्टबाधच्छिन्नं पुष्पं
 प्रतीत्य तदन्यथानुपपत्त्या परचादृष्टपुष्पयोः संयोगभेदो ऽवगम्यते न तु
 संबन्धज्ञानपुरःसरं दण्डविज्ञानम् एवं परत्वापरत्वे अपि कालविषयसंयोग-
 निबन्धने गृहीत्वा कालो ऽनुमीयते न तु कालज्ञानपुरःसरं तज्ज्ञानं
 तत्सिद्धमरूपतया कालो ऽप्रत्ययः परत्वापरत्वाद्यनुमेयरत्वेति । तस्मात्सु-
 गतं परादिप्रत्ययानां चेति । कार्यकारणविशेषापेक्ष इति । कार्यस्य २५५
 परापरादेः प्रत्ययस्य च यः कारणविशेषो बहुतराल्यतरातीततपनपरिस्पन्दा-
 र्थच्छिन्नकालविषयसंयोगस्तदपेक्षः कालो यतो ऽपि यद्यपरादिप्रत्ययहेतुः परा-
 परत्वलक्षणगुणोत्पादनद्वारेणेति वर्तते कारकग्रहणः कालः तस्य निष्-
 प्रतया व्यक्तिसाधनात्वेपपत्तेः । न तु क्रियाग्रहणः तस्याः साध्यतया अक्षिप्त-
 त्याह्वानं इति हेतुमात्रमायात् । तथा चातीतानगतमात्रदर्शनादुन्माना-

भावेन न नैकाल्यविषयमनुमान तयोश्च पितापुत्रवत्परत्वापरत्ववद् ध्रुवद्वी
र्धवच्च परस्वरापेक्षा सिद्धिरन्तरेणापि वर्तमान कालमिति पूर्व.पक्षः ।

तयो-त्वात् (सू. ४०) ॥ नातीतादिरूपता कालस्य कारकव्य-
ङ्ग्या तयोस्तादयस्यात् । अपि तु क्रियाव्यङ्ग्या ता खलुररीकृत्य प्रवर्तमाना-
नयमतीतानागतवर्तमानान् प्रतिपद्यते नान्यथा । यदा स्वत्वार्थं पुनः फल
प्रवर्तमानपतनक्रियाविशिष्ट प्रतिपद्यते तदा व्यपक्षयति पतति फलमिति ।
तन्मूले चास्यातीतानागतत्वे अपतत् फल पतिष्यतीति । न च वर्तमानप-
तनमसिद्धं येन न काल व्यञ्ज्यात् (तदुद्योस्तादयस्यात् अपि तु क्रिया-
व्यङ्ग्यता) तदसत्त्वे कस्येद कारण गुह्यत्वं कस्य च फल कारक कस्य च
फल भूमिसंयोगः कार्यः । न च परत्वापरत्वादीनामपि सिद्धिः परस्वरा-
पेक्षा । किं तर्हि सन्निकृष्टमुद्भूतपेक्षमपरत्व विशिष्टमुद्भूतपेक्ष परत्व पूर्वसत्त्वाव-
च्छिन्नता च समुक्तसंयोगानां सन्निकर्षः । परसत्त्वावच्छिन्नता च विशिष्टः
एव ह्रस्वत्वदीर्घत्वे अपि परिमाणभेदे न परस्वरापेक्षा पितापुत्रो च प्रमा-
णभेदेऽव्याप्यया व्याप्यता । तस्मादतीतानागतयोर्वर्तमानानपेक्षत्वाद्वर्तमा-
नस्य च तदपेक्षत्वादस्ति नैकाल्यमिति सिद्धान्तः । भाष्यम् अथापीति ।
कस्मादतीतानागतादितरेतरापेक्षा न भवतः कृत वर्तमानेनेति शङ्का सूच-
यति । तन्निराकराय सूचम् ॥

नाती-द्धिः (सू. ४१) ॥ परस्वरापेक्षसिद्धेर्हि वर्तमानामाद्य. चेव तु
नास्तीति सूचार्थः । कया युक्त्येति प्रश्नः । उत्तरं केन कल्पेन प्रकारेणातीतः
मृदनेन वर्तमानामाद्येऽतीतस्यरूपात्वे कृतः । ह्रस्वदीर्घत्वादीनां परस्वरा-
पेक्षसिद्धित्वमङ्गीकृत्याह । तन्नोपपद्यते विशेषहेत्वभावादिति । परमा-
द्यंतस्य न चेतरेतरापेक्षा ह्रस्वदीर्घत्वादीनामपि सिद्धिरिति । स्वकीया युक्तिं
१५ वार्तिककार आह । न च वर्तमानकालानभ्युपगमे पतत इतीति ।
यत्परमाणुमुच्यतेतदपर भाष्यम् । अर्थसद्भावव्यङ्ग्यश्चायमिति । अस्या-
र्थः । न केवल पतनादिक्रियाव्यङ्ग्यो वर्तमानः कालः । अपि त्वर्थसद्भावे
ऽयस्य सत्ता इति क्रियेति यावत् । तथा व्यङ्ग्यः कालः पतदुक्तं भवति पत-

नादयः क्रियाः धर्तमानेष्वपयान्त्युपयन्ति च अस्तिक्रियास्तु सर्वधर्तमान-
 व्याप्तिनी तदेवमस्तिक्रियाधिशिष्टस्य धर्तमानस्याभावे सर्वोपहण प्रत्यक्षानुप-
 पत्तेः न चाविद्यमान तस्य विवरणमवदिति । न चायं धर्तमानाभाववादी
 विद्यमान सत्के चिदनुजानाति । अथ वार्तिककारः पृच्छति । कथं पुन- २५९
 रिति । न हि सर्वं प्रत्यक्ष धर्तमानविषयमतीतानागतयोरेव योगिप्रत्यक्ष-
 त्वादिति भावः । उत्तर यस्मादिति । ज्ञातीतानागतविषयतया प्रत्यक्षानु-
 पपत्ति इमः अपि स्वज्ञातीतानागताधारतयेत्यर्थः । भाष्यमपि धर्तमानाभावे
 प्रत्यक्षाङ्गिमित्त सन्निकर्षः अस्मदादिप्रत्यक्षविषयो विद्यमानो घटादि' प्रत्यक्ष
 प्रमाणमनाधार सत्त्ववे नोपपद्यतइति दृष्टव्यम् । अथ भाष्यमुभयथा
 धर्तमानो गृह्यतइति । तदवतार्य व्याचष्टे वार्तिककारः । उपपन्नञ्च सन्
 द्वेधा भिद्यतइति । क्वचित् क्रियामात्रव्याङ्ग्यः यथा ज्ञातीति । क्वचित्
 क्रियासतानव्याङ्ग्यः । पतति च्छिनत्तीति । अथ हि पूर्वोपरीभावः प्रतीयते
 न च प्रतिषेधमप्यवर्ततः कर्मण एकस्य पाकस्य वा छेदनस्य वा पूर्वोप-
 रीभाव इति । कर्मसंतानस्तथास्त्येयः सोऽपि चेकमुपसर्गादकमन्तरेण न
 भवत्यत उक्त भाष्यकृता एकार्थी क्रिया संतान इति । एकप्रयोजनाय-
 च्छिन्नेत्यर्थः । अथ साधिश्रवणादयो भवन्तु पक्षयोः यथा ऽऽह महाभाष्यकारः
 तदभिप्रेतिपूर्वकं प्रेषणमध्येव वा युक्तं तत्त्ववे पक्षार्थ इति । कृपादिपरा-
 वृत्तिमाचार्यत्व वास्य पक्षेराह्णतादृष्टः सर्वेऽयमध्येषणादिर्भवेत्तु भावना-
 भिधानः नोभयथापि का चिदस्ति दर्शनवतिः अनागतानुवच्छिनत्ति
 नानारम्भ इति । अनारम्भेऽननुष्ठान न विषयित यथा पक्ष्यतीत्ये-
 त्यर्थः । अतीताद् व्यवच्छिन्नति । नोपरमो विवक्षित इति । यथा ऽप्रा-
 प्तीदित्येत्यर्थः । संतानारम्भविवक्षायामिति । आरम्भे ऽपि चिकीर्षे
 ऽभिधीयतइति न विरोधः । तदेषु धर्तमान क्रियासत्तायमुक्ता तत्त्वसन्ध-
 व्यङ्गा कारकस्य धर्तमानतामाह । यद्येदं विद्यमानमिति । न तत्क्रिय-
 यमाण धर्तमानक्रियासन्धेन धर्तमानं न ॥ स्यरूपत इत्यर्थः । तस्य च
 कारकस्य धर्तमानक्रियासन्धेन धर्तमानागततानागततानागततये क्रि-
 यायाः कारकस्यापि व्याप्तिः तद्विशेषातिः । तद्वेतुक् च द्वेविध्यमिति प्रति-
 षादनपरं सूत्रमयतारयति । तस्मिन् क्रियमाणे ॥

कृत-णम् (सू. ४३) ॥ भाष्यम् । आरब्धाभीष्टकलोरीकरणेन क्रियास-
तानः पक्षतीति वक्ष्यमाणाघेष्टकृतोपयोगितया क्रियासंतानस्वरूपमाह ।
तत्रेति । क्रियासंतानो न तु विद्यत इत्यपि पूर्वपरीभाषाश्रमादतीतानाग-
ताभ्यां सृष्टं एवेत्यत आह वार्तिककारः अत्र हि केवल इति । शब्दमाहा-
त्म्यात्संपर्को न चास्तथो चास्तथ तु वर्तमानत्वमत एवाह । केवलः शुद्ध
इति । पर्यायमिधानमात्यन्तिक संपर्कभाव दर्शयति । यदि क्व चिन्मुल्य
वर्तमानत्व नाभ्युपेयते ततस्तत्पूर्वको भाक्तो ऽपि वर्तमानप्रयोगो ऽपि न
स्यादित्यत आह । अन्यश्च लोक इति ॥

अत्य-द्धिः (सू. ४४) ॥ यथा गौरेव गवय इत्यतिदेशवाक्यार्थस्मृ-
तिप्रवृत्तिरिति साहचर्यदर्शनेन साध्यस्य गवयो ऽयमिति सत्तासद्विषयान्धस्य साध-
नमुपमान तद्वेद नोपपद्यते विकल्पानुपपत्तेः । किं यथा गौरेव गवय इति
गवा ऽत्यन्तसाधर्म्यं विवक्षितं तथा सति गवान्तरमेव गवयः स्यात् । तदि-
दमाह भाष्यकारः । न चैवं भवति यथा गौरेवं गौरिति । चे यस्मादर्थे ।
तस्माद्यथा गौरेव गवय इति वाक्यस्यार्थो भवति यथा गौरेव गौरिति । गवा
प्रायसाधर्म्यादपि गवयोपमानं न विध्यति । महिषस्यापि गवा प्रायसाधर्म्यस्य
विद्यमानत्वेन तस्यापि गवयमिधानप्रसङ्गात् । तदिदमाह न हि भवति
यथा ऽनङ्गानेव महिष इतीति । यथा ऽनङ्गानेव गवय इत्यस्य वाक्य-
स्यार्थो यथानङ्गानेव महिष इति यस्माद्भवति । एकदेशसामर्थ्यादुपमानं न
भवति । एकदेशोपमानस्येयानुपपत्तेरतिप्रसङ्गात् । तदिदमाह न हि सर्वेषां
सर्वमुपमीयते तथा सति सुमेरोरपि सर्वेषोपमानप्रसङ्गात् ।

प्रति-त्तिः (सू. ४५) ॥ प्रकरणाद्यपेक्ष हि वाक्य स्याद्ये प्रतिपादयति
न केवलम् । तद्व्याप्तं क्व चिदत्यन्तसाधर्म्ये प्रतीयते ॥ चिद्वयः साधर्म्ये क्व चि-
देकदेशसाधर्म्यं तदिह प्रतीतमहिषादिकं पुरुष प्रति यथा गौरेव गवय इति वा-
क्यमुपगते तदा महिषादपरिहाराय भूय साधर्म्ये विवक्षितमित्यवगतं वा-
क्ये स्मरन् महिषादिषु यने गोसाधर्म्ये पश्यन्नपि न गवयसंज्ञा निवेशयति ।
अपि तु साधर्म्यं सति गवयस्य ता निवेशयति । यस्त्वप्रतीतमहिषादिस्त प्रत्ये-
तद्व्याप्तमुपमानं न भवत्येवमिति परमार्थः । यथा च प्रकरणादियथादत्यन्तप्रायेक-
देशसाधर्म्यमाश्रित्यातिदेशवाक्यानि प्रवर्तन्ते तथा चेत्त वार्तिककृताः । न सा-

धर्म्यस्येत्यादि । भाष्यं नियमं निषेधति न साध्यम्यस्य कृत्स्नमाधमेयं वा ऽल्प-
भाधमेयं वा आश्रित्यातिदेशवाक्यं प्रवर्तते । किं तर्हि प्रसिद्धसाध्यम्योद्देशोः
साध्यसाधनमाधमाश्रित्योद्दिश्येति । यत्तदुक्तं भवति । न नियमः किं तु क
चित्किं चित्साध्यम्यमाश्रित्यातिदेशवाक्यं प्रवर्तते तच्च प्रकरणाद्युत्तरेणमिति ।
अनभ्युपगमादिति च धार्तिकं नियमाभिप्रायमेव । तत्क्रिययेय तत्क्रिया- २५६
न्तरमित्यर्थः ॥

प्रत्य-ः (सू. ४६) ॥ यथा गौरैवं गवय इति हि वाक्यं प्रत्यक्षेण
गवा गवयप्रत्यक्षं प्रतिपादयति । न खलु भुतवाक्यो ऽपि यदा प्रत्यक्षेण गवयं
पश्यति तदा वाक्याद्यधिगमादधिकं किं चित्प्रतिपद्यते । संज्ञासंज्ञिसंज्ञयोः ऽप्य-
नेन वाक्यादेशावगतः । तस्मात्प्रत्यक्षेण गवा प्रत्यक्षस्य गवयस्य गवयसंज्ञादि-
शिष्टस्य प्रतीनेह्यमानस्यानुमानतेति पूर्वः पक्षः । सिद्धान्तस्तु ॥

नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थमुपमानस्य पर्याप्तः (सू. ४७) ॥
गवयत्वं हि संज्ञि न च तद्यथा गौरैवं गवय इति वाक्यात्प्रतीयते । अपि तु
कस्य चिद्गवा सादृश्यं न च वाक्यगतेः गवयशब्दस्यास्य वाचकः । तथा तदा-
नीमगृहीतसंगतित्वात् । न च सादृश्यं संज्ञि तस्मात्प्रत्यक्षं यव गवये गव-
यत्वस्य प्रत्यक्षत्वात्संज्ञासंज्ञिसंज्ञिबन्धवरिच्छेदः प्रमाणार्थः । उपपन्नं चैत-
दुपमानकत्वे । तस्मादप्रत्यक्षो गवयः प्रत्यक्षेण गवा प्रतीयतइति सिद्धमि-
त्यर्थः । पूर्वपक्षमाह । परार्थमुपमानमिति चेन्नमन्यसे सिद्धान्तमादि-
तंज्ञास्ति । कुतः स्वयमप्यध्यवसायात् । इयं हि पराये स्यादयथा
गौरैवं गवय इति वाक्यं यदि परस्वेवाध्यवसायं जनयेत् यावतोच्चारयितु-
रप्यध्यवसायं जनयति तस्मात्स्वाद्यैमपीत्यर्थः । एतदेव दर्शयति भाष्य-
कारः । भवति भोः स्वयमप्युच्चारयितुर्वाक्यादध्यवसाय इति । सिद्धान-
न्तामाह । नाध्यवसाय उच्चारयितुः प्रतिपिध्यते उपमानम् उच्चारयि-
तारं प्रति न भवति । कुत इत्यत आह प्रसिद्धसाधर्म्यादिति ।
धार्तिकं ॥ परार्थत्वेनानुमानादुपमानमेदमाह परार्थत्वाच्चेति । ननु
प्रत्यक्षं सादृश्यज्ञानमुपमानं न चैतत्परार्थमित्यत आह न हि यथा-
र्थेति । अस्तु तर्हि वाक्यमेवेत्यत आह न ह्यागमेति । भिन्नयोरप्यनुमानो- २६० ।
पमानयोरेतावन्मात्रेण साध्यमित्युपसंहारव्याप्तेनाह । तस्माद्यथेति ।

अतरोहितमितरत् । अथ हि सूचकारेण प्रथममनुमानान्तर्गतिः परीक्षिता ।
 न चापरीक्षितप्रमाणमावस्य सा युक्तेति धार्त्तिककारः प्रथममस्य प्रमाण
 १८ भावमेव परीक्षते । तस्याच्चेपो न शब्दः प्रमाणमिति । यस्मिन्सति
 प्रमा भवत्येष न न भवति तत् प्रमाण साधकतमस्य करणत्वात् । सत्यपि
 तु शब्दे प्रमा न भवतीति तस्य साधकत्वं विघटयति विषयाभावा-
 दिति । प्रामाण्यं हि विषयवन्तया व्याप्तिं सा शब्दान्वितमाना प्रामाण्यमपि
 निवर्त्तयति वृत्तयेव निवर्त्तमाना स्वव्याप्तिं शिथलात् । द्विविधश्च विषयः
 प्रत्यक्षः परोक्षश्च । तत्र पूर्वः प्रत्यक्षस्य प्रमाणस्य विषयः । अप्रत्यक्षश्चा-
 धिनामूताल्लिङ्गादवगन्तव्यः । तदनपेक्षये असद्व्याविशेषात्सर्वं सर्वस्मान्न-
 म्येत । तथा च सर्वः परोक्षार्थप्रत्ययेऽनुमानव्याप्तिः । न च प्रत्यक्षपरो-
 क्षाभ्यामन्यो राशिरस्ति तस्माद्विषयमावादपि न शब्दप्रामाण्यमिति । यन्ता-
 धत्वप्रमितेरिति । तन्न अस्ति हत्वादिति । न शब्दमात्रं प्रमाणमपि
 ॥ गृहीतः स्मर्यमाणश्च न्यश्च । न चेदृशे शब्दे सति प्रमा न भवति ।
 यादृशे तु सति प्रमा न भवति नासौ प्रमाणमित्यर्थः । तन्महत्प्रत्ययक-
 र्त्वादिति । महत्त्वपरिमाणं हि महतो विशेषणं तन्न ज्ञातं विशेष्ये
 महति प्रमाणम् । तदेष विदुःप्रमाणमावस्य शब्दस्यानुमानादमेव परीक्ष-
 माणः पूर्वपक्षपतिः । अनुमानं शब्द इति ।

शब्दो-त्वात् (सू. ४६) ॥ यच्च ज्ञानं प्रत्यक्षेणानुपलभ्यमानार्थवि-

षय प्रत्यक्षस्य पश्चादुपलभ्यते तदनुमानं यथाग्निमद्भूमिज्ञानं तथा च शब्दज्ञानं
 तस्मादनुमानमित्यर्थः । अद्विप्रवृत्तिकृत्य प्रकारभेदरहितस्य प्रत्यक्षानुमाने तु
 परोक्षापरोक्षावगाहितया प्रकारभेदवती इत्यर्थः । विद्वान्स्वहृणमुपक्रमते
 १० यस्तावदिति । एतेन सशब्दादिषु व्यभिचारेण तेऽपि हि चिकालविषया
 इति । अन्यथातिरेकोपपत्तिमात्रं प्रत्यक्षेऽप्यस्ति । प्रत्यायनाङ्गान्धव्यतिरे-
 कज्ञानं तु अन्यादृशं शब्दे अन्यादृशं त्वनुमाने तद्विषयधर्मतापेक्षमनुमाने
 शब्दे तु तदनपेक्षमित्यत्र सूत्रं भवति ।

यातो यः (सू. ५२) ॥ यो ह्यस्थन्तादृष्टपूर्वः स्वर्गापूर्वदेवतादिः
 स यास्यायंरूपः । तथा हि यन्न दुःखेन समिद्धं न च यस्तमनन्तरम् । अमि-
 तापोपनीत च तत्पुत्र स्वपदाप्यदमिति स्वर्गो यास्यायंः । यद्यमपूर्वमपि

तत्त्वज्ञानं स्वर्गनरकादिहेतुः पुरुषविशेषगुणः कालान्तरस्यापीत्यकार्यविरो-
धीति वाक्यार्थे यत् । एवं देवता इति । सा इति हि सूक्तहविर्भागिनी सह-
साद्यदुपेतदेहादिमयी वाक्यार्थे यत् नेषेण शब्दादृते अस्मदादिप्रत्ययादि-
गोचरः । न चागृहीतं लिङ्गमात्मन्यवर्तितुमर्हति न चागृहीते सधन्विनि
शक्यपक्षः संबन्धः । पदं तु यद्यपि पदार्थमङ्गतिस्त्वेतन्नमपेक्षते यद्यपि
पदार्थे यत् पदार्थान्तरविशिष्टो वाक्यार्थः ये इति वाक्यार्थे सर्गादौ पदा-
र्थस्मरणद्वारेण प्रवर्तमानं सङ्गतिग्रहणपक्षमेव स्वर्गकृपवाक्यार्थं कुर्वन्ति
स्यलोकसिद्धं सुखजातीयमुद्विष्य लोके सिद्धेरेव दुःखाद्यसंभेदेविशिष्टं स्वर्ग-
पदवाच्यं प्रतिपादयन्ति नापदार्थे वाक्यार्थे कुर्वन्ति वाक्यार्थं च पदवचनं
स्वर्गे इति यथा श्रोत्रियंश्चन्दोऽधीतइति । यथा चक्षुरादयो कृपादि-
व्यगृहीतसङ्गतयः प्रवर्तन्ते यत् पदार्थसङ्गतिग्रहावेवाप्यपि पदानि
वाक्यार्थबोधने सङ्गतिग्रहमपेक्षन्ते कार्यव्यङ्ग्यत्वात्प्रमाणभावस्य सङ्गतिग्रहा-
वेवेभ्यो इति च पदभेदेभ्यो वाक्यार्थोपबोधकार्यदर्शनात् । तस्मान्न पदं
तदर्थं वा वाक्यार्थोपबोधे लिङ्गं तत्र संबन्धग्रहणपक्षत्वाद् कृपादिबोधे
चक्षुरादिवत् । स्यादेतत् । मा भूत्प्रत्यक्षतोदृष्टमनुमानं वाक्यार्थं सामा-
न्यतोदृष्टं भविष्यति । यद्यपि च वाक्यार्थे साध्ये पदानामपक्षधर्मत्वं
यद्यपि च पदस्मारिताः पदार्था व्यभिचारिणः तथा इव्याकाङ्क्षयोग्य-
तावतिविशेषणाः पदार्थाः सर्गे लिङ्गं भविष्यन्ति । तथा हि यत्र दुःखे-
नेत्यादिभिः पदैः स्मारिताः पदार्थाः मुख्यप्रधानमन्त्रेनावस्थिताः संसर्गवन्तः
आकाङ्क्षयोग्यतावतिमन्त्रे सन्ति पदैः स्मारितत्वाद् सामान्येति पदस्मरि-
तपदार्थेयत् । संसर्गस्य च संसृज्यमाना यत् विशेषो न पुनराज्ञानतोऽस्ति
कश्चिद्विशेषः । संसृज्यमानास्तु पदैरेव स्मारिता इति संसर्गविशेषप्रति-
सम्भः । स एव च वाक्यार्थे इति सिद्धुमानुमानिको वाक्यार्थे इति । सामा-
न्यजेत्यत्र पदार्थानां संसर्गवत्त्वं च वाक्यार्थवत्सम्भन्तरूपयोग्यवृद्धिप्रवृत्त्यनु-
मितपदार्थसंसर्गप्रत्यगादवगतम् । तदेतदवसुरसम् । पदानामेव पदार्थस्म-
रणाद्यन्तरव्यापाराणां वाक्यार्थप्रमां प्रति करणतया प्रमाणत्वात् । तेषां
चापक्षधर्मतया लिङ्गत्वानुपपत्तेः । यदि तु पदानि पदार्थमापश्यन्वचितवृत्तीनि
न वाक्यार्थप्रत्ययपराणि स्युः ततो न पदार्थानामाकाङ्क्षाऽस्त्येति वाक्यार्थ-

प्रत्ययो न भवेत् । न खल्वकाङ्क्षा विना सन्निधियोग्यताभ्यामेव पदार्था
समृच्च्यन्ते यथा ऽयमेति पुषो राक्षः पुरुषो ऽपसार्यतामित्यत्र पुषस्रन्धेन
निराकाङ्क्षो राजा न पुरुषेण सचध्यते । न च पदानां वाक्यार्थप्रत्ययपरत्वम
न्तरेण तस्मास्मरितानां पदार्थानामाकाङ्क्षास्ति । न हि यद्येन विना न भवति
तत्तदाकाङ्क्षति येन कारकं क्रियामपेक्षेत द्रव्यं वा गुणं तथा सति पटो भव
तीति वाक्यं न निराकाङ्क्षं स्यात् । पटस्य द्रव्यस्य गुणाकाङ्क्षित्वात् । तस्मा
द्रक्तं पटो भवतीत्यस्यैकदेशं पटो भवतीति साकाङ्क्षत्वादप्रमाणमेव
पटो भवतीत्यपि वाक्यं साकाङ्क्षं स्यात् । न चेशमस्ति पटो भवतीति हि
वाक्यं यं कं चिद् गुणं गृहीत्वा ऽनाकाङ्क्षं प्रमाणमेव यदा पुनः रक्तं पटो भव
तीत्यस्यैकदेशो यं कं चिद् गुणमाक्षिप्य निराकाङ्क्षं यत्र विभागे सति निरा
काङ्क्षत्वेन वाक्यमेव स्यात् । रक्त इत्यपि च वाक्यं यं कं चिद् गुणितं क्रिया
च का चिदाक्षिप्य निर्वृणुयात् । न च विशेषदर्शने सति नाक्षेप इति
युक्तम् । परस्परतायां सत्यां विशेषदर्शने अनाक्षेपः । अनाक्षेपे च सत्येक
वाक्यतेत्यन्योन्याश्रयापत्तेः । तस्माद्वाक्यार्थप्रतिपादमवरसमभिध्याहृतपद
कदम्यस्मारितत्वेनापर्ययसानमेव पदार्थानामाकाङ्क्षेति युक्तमुत्पश्याम ।
तथा च पटो भवतीत्येतावन्मात्रं निराकाङ्क्षं ॥ कं चिद् गुणमाक्षिप्य निर्वृ
णोति रक्तं पटो भवतीत्यत्र तु रक्तपदस्यापि समभिध्याहारात् पटादिसर्ग-
गपरत्वमिति पटादिसर्गमन्तरेण रक्तत्वमपर्ययस्यद् पटादयश्च रक्तत्वसं-
सर्गे विना ऽपर्ययस्यन्तः परस्परसमन्धा भवन्तीति सिध्यत्येकवाक्यता ।
तस्मात्पदान्येव पदार्थस्मरणद्वारेण तत्सर्गो लक्षयन्ति वाक्यार्थं प्रमाणं
तेषां चापक्षधर्मतया ॥ लिङ्गत्वम् । स्यादेतत् । अयं पदकदम्यकविशेष
स्मारितपदार्थसर्गशान् आकाङ्क्षादिमत्त्वे सति पदकदम्यत्वाद् गामभ्या
जेतिपदार्थलोकादिति नापक्षधर्मता मेयम् । अन्योन्याश्रयापत्तेः । कर्मकारकं
हि पटादन्यद्वस्तुतः विद्वद् ज्ञानलक्षणायां फलोप कल्पते । यथा ऽग्निमता
धूमस्य पर्यंतस्य वा ऽग्निसंयोगः न त्वग्निज्ञानजनकस्य तद्वता । फल
व्यङ्ग्यं हि तन्नानुपजाते फले कल्पते । तथा च फलोपजनने सत्यग्निमता
तद्वतायां तु कर्मणि फलोपजननमित्यन्योन्याश्रयापत्तिः । न हि फलकर्म-
णोरप्ययम् । न हि पृथक् पृथक् चिद्वद् भवति । तद्विद् ससर्गवत्त्वं पदानां

तज्ज्ञानजनकत्वं नानुमानसाध्यं भवितुमर्हति । न ह्यग्निज्ञानजनकत्वं
धूमस्यानुमानसाध्यमित्युक्तम् । स्मृतिजनकत्वमप्येषां वाक्यार्थप्रत्यायनाय
कल्पित न संबन्धान्तरं ध्यनन्तीति । तस्मिद्धमेतन्न यदानीं वाक्यार्थबोधे
लिङ्गमपक्षधर्मत्वान्मनोवदिति । अपि च लौकिक यथार्थः परीक्षकेऽनुगम्यते
न तु स्वकृतलक्षणानुरोधेनालौकिकमास्थीयते । न च क्रियेन कया चित्प्रकाश्या
पक्षधर्मता कल्पयित्वा लोकः पदेभ्यो वाक्यार्थमवगच्छति अपि तु स्यत-
न्तेभ्य एव तेभ्य इति सिद्धः शब्दस्य प्रमाणस्यानुमानाद्वेदः । आप्रोक्तत्वं
तु स्वर्गादिप्रतिपादकस्यागमस्य प्रामाण्ये लिङ्गमेव न चेतावता तदर्थं आनु-
मानिको भवति । न हि प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितप्रामाण्यस्य प्रत्यक्षस्य विषयो
भवत्यानुमानिकः । अर्थविषय हि प्रमाण प्रामाण्यविषये च प्रवृत्तिसामर्थ्या-
प्रोक्तत्वे इति । एव व्यतिरिच्यते अभ्युपगमावतया भाष्यार्तिककाराभ्या-
माप्रोक्तत्वावयवस्यानाश्रयत्वे शब्दानुमानभेदहेतुतयोपन्यस्ते इति मन्तव्यम् ।
एतेन प्रवृत्तिभेदकथनेनाद्विप्रवृत्तिकृत्य व्याख्यातम् । निराकार्यतया सबन्धात्प्र-
तिपत्तेरनुमान शब्द इति यदुक्तं पूर्वपक्षिणः तदनुभाष्य दूषयति । यत्पुनरेत- २६३ ।
दिति । अस्पेदमिति पट्टीविशिष्टस्येति भाष्यं तस्य व्याख्यानं वाच्य-
वाचकभाव इति । स्वाभाषिको हि शब्दार्थयोः सबन्धेस्तथा व्याप्ति-
तादात्म्यलक्षणो वा प्रत्याय्यप्रत्यायकभावो वा प्राप्तिरूपो वा सत्वाव्यपदे-
श्यपदेन प्रत्यक्षलक्षणस्येन तादात्म्यमपाकृतम् । शब्दार्थयोः प्राप्तिनिराक-
रणहेतुना चोपरिष्ठादौत्पत्तिकः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावो निराकरिष्यते । तेन
प्राप्तिं निराकरोति भाष्यकारः प्राप्तिरूपोऽस्ति । एकैन्द्रियग्राह्येभ्यो
ऽप्राप्तिः प्रत्यक्षा यथा ऽङ्गुष्ठोः न ॥ शब्दार्थयोरेकैन्द्रियग्राह्यता तस्मान्नान-
योः प्राप्तिः प्रत्यक्षगम्या वायुवनस्पत्योर्वित्यर्थः । ननु शब्दस्यार्थः समा-
नेन्द्रियग्राह्य एव सत्कथं नेन्द्रियेण गृह्यते शब्दस्तस्य विषयभाष्यमतीतो ऽर्थ-
इत्यत आह । अस्ति चातीन्द्रियविषयभूतो ऽपीति । शब्दग्राहके-
न्द्रियातिपत्तिरिति इन्द्रियमात्रमतिपत्तिरनुभाषीन्द्रियः स च विषयभूतत्वेति
कर्मधारयः । तदेतच्चस्माच्छब्दस्येति वार्तिकेन व्याख्यातम् । प्राप्तिर-
क्षणे चेत्यादि भाष्य व्याख्ये नानुमानेनापीति । उपपद्यते प्राप्नोति ११ । १२
गच्छतीति गायत् । आगच्छन्नुपलभ्येत मोदकादिः न शोषन्मन्यते तस्मा-

नागच्छति शब्ददेशमर्थे । तत्परवास्मिन्येषे शब्दन लोकाव्यवहार उच्छि-
 १८ द्यते । अथ शब्द इति । ॥ तावद् गुणस्य शब्दस्य गतिरुपपद्यते तस्मा
 त्सतानवृत्त्या शब्देऽयं देशमागच्छताति वाच्य तथा च नित्यत्वव्याप्ति-
 रित्यर्थे । शङ्कते । अथ नागच्छतीति । भवति विद्यत इत्यर्थे । अभूत्या
 भयन भवत्यर्थे इति मत्वा निराकरोति । नित्यश्च भवति चेतीति ।
 शङ्किता स्यामिप्रायमाह । अथ नागच्छतीति । निराकरोति न सर्वार्थेति ।
 न हि समानदेशा समानेन्द्रियग्राह्या प्रतिनियतव्यञ्जकव्याख्या दृष्टा इत्य-
 मिप्राय । सामान्यस्याप्यपलब्धिव्यक्तिहेतु न पुन शब्दस्याप्यपलब्धि-
 रस्ति यत् शब्दे व्यज्येत । प्रत्युत शब्देनैवाश्रये व्यञ्जनीय स्यात् ।
 तथा चार्थाग्रित शब्दस्तात्वादिमिप्राये सार्थान्प्रति व्यक्त इत्युक्तदोषाणिति
 न च शब्दस्यार्थे प्रवृत्तिरनुभवगोचर इत्याह । न च वाच्ये वृत्तिराग-
 मात्प्रतिपत्स्यत इति । निरुक्तादिरागम उत्तर स एवायमिति । निरुक्ता
 दीनामर्थमवस्थे सिद्धे प्रतिपादकत्वं भवेत् । न यत्र तु विचार्यत इत्यर्थे ।
 पूर्वपक्षवादाह शब्दार्थेति । सिद्धान्तवादाह । न सामयिकत्वादिति ।
 अभिधानाभिधेयनियमनियोग इति । अभिधानाभिधेयनियमनियमो गो-
 शब्दस्य साक्षादिमानेवार्थे एवमप्यशब्दस्य केसरादिमानेवेति । तस्मिन्नियोगो
 बाहुल्य इति भगवत् परमेश्वरस्य सर्गादेः से । अयं समय इति अयमर्थः ।
 तस्मिन्नप्युक्ते ज्ञाने शब्दार्थव्यवस्था भवति । संपन्धवादिनोऽपि न
 यर्जनीय इति । येऽपि मीमांसका वैपाकरणा वा स्यामाधिक शब्दाद्यमा
 सवन्धमास्थित तेषामपि नैव सतामात्रेण गमका गमयितुं क्षातं सन्
 विज्ञाने चायमस्य याचक इति वाऽस्मादयं बाहुल्य इति वा संकेत व्या-
 पाय ॥ बाहुल्यपहारोऽपि गवादिशब्दानां देयदत्तादिशब्दवत्संकेतपूर्व एव ।
 तद्वरमस्तु संकेत इयं कृतमत्र स्यामाधिकेन सवन्धेन सन्त्यावादेव प्रयोगप्रति-
 पत्तिव्यापहारानामुपपत्तिरित्यर्थे । नन्वयं समय केवा चित् पदानामसति
 स्यामाधिकेऽर्थे सवन्धे न कर्तुं शक्य निर्देश्य इत्यर्थे दूयादयमस्माद्बोहुल्य
 इति । न च निर्देशोऽसति स्यामाधिके सवन्धे केवा विच्छब्दानां सि-
 ति । संकेताधीने तु याचकत्वे सर्वेषामकृतसमयत्वात् किं केन निर्दे-
 श्येत । तस्मात्संकेतकरणमेव स्यामाधिकसवन्धं प्रतिपादयति शब्दानामि

त्यत आह । प्रयुज्यमानग्रहणाच्चेति । परमेश्वरेण हि यः सृष्टादौ
 गेधादिशब्दानामर्थं संकेतः कृतः सोऽधुना वृद्धव्यवहारे प्रयुज्यमानानां
 शब्दानामविदितसंगतिमिरपि बालैः शक्यो गृहीतुम् । तथा हि वृद्धवचना-
 नन्तरं तच्छाविषो वृद्धान्तरस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिमप्रयोक्तृणादिप्रतिपत्तेस्तत्वेन
 प्रत्ययमनुमिमीते बालः । तस्य च सत्स्वप्न्येव्येषु भूतस्य अप्र-
 मत्स्य वा अवयवसमनन्तरं ॥ भवतो वाक्यप्रवणहेतुतामवगच्छति तद-
 वयवानां च पदानामावापेत्तापमेदेन तदर्थेवात्ययोपपन्नापायदर्शनातेषु तेष्व-
 र्थेषु तेषां तेषां पदानां वाचकत्वं कल्पयति । एवं पदावयवेषु प्रकृत्यादि-
 र्व्यपि द्रष्टव्यम् । सोऽयं वृद्धव्यवहारः साम्प्रतिकानां संकेतग्रहेऽप्यः
 स्वर्गादिभुजां ॥ महर्षिदेवतादीनां परमेश्वरानुग्रहादुर्मन्त्रानवैराग्यैश्वर्योतिश-
 यसंपन्नानां परमेश्वरेण सुकरं यच्च संकेतः कर्तुम् । तद्व्यवहारास्मदादी-
 नामपि सुगहः संकेतः (तद्व्यवहारपरम्परामतश्चास्मदादीनामपि) संकेतग्रहे
 न सधन्वस्तुतिमपेक्षते । आप्रपरम्परात एव ततो निःशङ्कव्यवहारोपपत्तेः ।
 अत एवाह भाष्यकारः लौकिकानामिति । स्यादेतत् । यदि शब्दानां
 सांकेतिकः संबन्धो न स्वामाधिकः कृतं तर्हि साध्यसाधुविभागपरेण व्याक-
 रणेन स्वामाधिकं हि यस्य वाचकत्वं स साधुरसाधुस्त्वेतरः सामधिकत्ये तु
 सर्ववयव साधवोऽसाधवो वित्यात आह । समयपरिपालनार्थं वदतीति ।
 परमेश्वरसमयपरिपालनार्थमित्यर्थः । तथा च येषां पदानां येनार्थेन परमेश्व-
 रेण कृतः समयः तानि तच्च साधूनि असाधूनीतरचेति विभागाय व्याकर-
 णमर्थवदिति सिद्धम् । अर्थरूपस्तुषो लेशोऽस्तुयः स नास्ति केवल परैः प्राप्ति-
 सत्त्वः सधन्वः कल्पित इत्यर्थः । तथा च स्वामाधिकसंबन्धमापादनुमाना-
 भेदायाविनामार्गसिद्धये स्वामाधिकसंबन्धाभिधानमप्युक्तमिति सिद्धम् । फलिके
 स पुनः समयः कुत इति । यदि के चनापि शब्दाः प्रसिद्धसंबन्धास्ततो नैर्दे
 ऽगव्यप्रतीतिः समय इति भावः । उत्तरं पदज्ञानात् । पदं चापत्ते व्युत्पाद्यते
 अनेनेति व्युत्पत्त्या व्याकरणादित्यर्थः । ननु सर्वेषां शब्दानामविदितसङ्गतिः
 कथं व्याकरणादपि शब्दमावात्समयं प्रतिपद्यते इत्यत आह । लौकिकत्वेति ।
 वृद्धव्यवहाराद्युक्तसमयो व्याकरणात्साध्यसाधुविभागं च प्रतिपद्यन्वत्यर्थः ।

तदेतद्विभजते तदिदं शास्त्रमिति । यव तावद्वृष्टेनैव समयेनाभयविद्वेन
शब्दार्थव्यवस्थापनस्योपपत्तेर्नात्यन्तापरिदृश्यमानस्यामाधिकसम्बन्धकल्पना यु-
क्तेत्युक्तं सम्प्रत्यनुपपन्नो ऽप्ययं स्वाभाविकः संबन्ध इत्याह ।

१२

जाति-त् (सू. ५६) ॥ स्वाभाविको हि संबन्धः कस्य चिच्छ-
ब्दस्य केन चिदर्थेनास्ति न सर्वस्य सर्वेषु । तथा सति शब्दार्थव्यवस्था
न स्यात् । यत्र च तर्हे न चप्यार्यस्नेच्छानां नियमः स्यात् । तथा हि
यत्रशब्द आर्येर्दार्धशूके पदार्थे प्रयुज्यते ते हि यत्रशब्दाद्विधिशूक पदार्थे,
प्रतिपद्यन्ते स्नेच्छास्तु प्रियङ्गो प्रयुज्यते ते हि ततः प्रियङ्गुं प्रतिपद्यन्ते । यत्र
चिद्वत्शब्दमृषयः स्तोत्रीयानरके प्रयुज्यते । आर्यास्तु लताविशेषे सोऽयमनि-
यमो न स्यात्स्वाभाविके संबन्धे न हि स्वाभाविकसंबन्धे आलोको रूपेण
सहस्रेणापि शिन्धिभीरसादिमद्यद्गुं शक्यं कर्तुम् । यतस्ततो रसादयो
गम्येरन् । नापि तत्र सकेतेन स्वाभाविकः सम्बन्धो व्यज्यते । सदेव हि
व्यज्यते नासत् । नो ऽस्तु यत्र घटो नास्ति तत्र त प्रदीपः यत्को व्यङ्ग्युत्तम् ।
सो ऽयमनियमः सामयिकत्वे उपपद्यते पुरुषेच्छाधीनत्वात् । तस्यास्वानि-
यमात् । न तु स्वाभाविकत्व इति । न च यावत् सर्वेषु शब्दाः सर्व-
ैर्यार्थैः स्यावन्तः सद्यद्वा सकेतेन तु नियम्यन्त इति प्रमाणाभावात् ।
जातिभेदेन चार्थभेदप्रत्ययस्य सकेतभेदादप्युपपन्निरिति । नन्वार्यदेशवर्तिनां
स्नेच्छानामार्यश्रवहारनिश्चितसकेतानां नानियम इत्यत आह वार्तिककारः ।
जातिविशेषशब्देनेति ।

तद-भ्यः (सू. ५७) ॥ अनुमानान्तर्भावे कदा चिदर्थशिनाभा-
वाद्भवेच्छब्दस्य प्रामाण्यं तद्वर्तिर्भावे तु सुलभमस्याप्रामाण्यमिति मत्वा
ऽनुमानभेदाभिधानानन्तरमप्रामाण्यमाह पूर्वपक्षी तस्येत्यादिमाप्य तद्वा-
र्तिककारो व्याचष्टे । तदित्यधिकृतशब्दाभिधानादिति । शास्त्रे ह्यस्मि-
न्नि प्रेयसाधिगमपरे तत्तान्तरीयकतया वेदप्रामाण्यव्याख्यादनमाधिकृतमित्यधि-
कृतः शब्दो वेद इत्यर्थः । न्यादेतत् । अनुतत्त्वमप्रामाण्यमिति पर्यायः तथा
४ च प्रतिपाद्यं यत्र हेतुरित्यत आह अप्रामाण्यमर्थस्याप्रत्यायकत्वम् ।
अर्थस्येत्यपि परीतस्येत्यर्थः । पुत्रकामेष्टिकारीणादयो हि गेहिकफला मामुप्पि-
फला गेहिकत्वेनैव तत्फलस्य चेतनेन काम्यमानत्वात् पतच्छरीरोपभोगयोग्य-

त्वाच्च विदुद्वाच्योपस्थापकत्वेन सहासमवे वाक्ययोर्वा पदयोर्वेति । अथ भाष्य-
कारेणोदितहोमादिविधिवाक्यानां निन्दाभिर्व्याघात इत्युक्तमधिकत्रिवचया
घातिकाकार आह अग्निहोत्रमिति । होमकालानामुदितादीनां निन्दया प्रति- २
षेधात् । ननु मध्याह्नापराह्णमाह्ना भविष्यन्ति होमस्य काला इत्यत आह ।
न चान्य इति । तेषामपि सर्वेषामुदितकालत्वादित्यर्थः । यस्तूदयानन्तर एव
काल उदितकाल इत्युच्यते । तथा चान्यो उक्ति काल इत्युक्ते व्याघाते न
तुप्यति तं प्रत्यन्यथा व्याघातमाह । उदितानुदितेति । अग्निहोत्रं जुहो-
तीत्युत्पत्तिवाक्येन विहिते अग्निहोत्रनाम्नि होमे तदनुवादेनैकं वाक्यमु-
दितं कालं विधत्ते । अन्यथा अनुदितकालमपर एव समयाध्यतकाल न
चेक यत्र होमस्तदा तदा शक्यः कर्तुम् । न च कालगुणानुरोधेन प्रधान-
होमस्यावृत्तिरिति युक्तम् । न चोदितादिवारूपे होमस्याभ्यासः श्रूयते । तस्मा-
त्परस्परव्याघातादप्रामाण्यमेव साधयिष्येति । अन्येतेऽनुत्पत्त्यादयः सर्वत्र-
दवाक्याव्यापिन इति भागासिद्धतया हेत्वाभासता इत्यत आह ।
दृष्टान्तत्वेनेति । अयमत्र प्रयोगः । पुष्कामेष्टिहवनभ्यासवाक्यानि अप्र-
माणम् अनृतत्वादिभ्यः दण्डिकवाक्यवदिति । एवं येषां च वेदवाक्यानि
अप्रमाणं वेदवाक्यत्वात् पुष्कामेष्टिवाक्यवदिति । एवंदासं साध्यमुक्त्वा
तेनैव हेतुना प्रसज्यप्रतिषेधसाध्यमाह अग्निहोत्रादिवारूपानां चेति ।
तदन्यथाक्यं पुष्कामेष्ट्यादि । एवं पूर्वपक्षमुक्त्वा सिद्धान्तमुपपन्नममाणः प्रथम
तावदनुत्तत्वं दूषयति ।

न क-त् (सू. ५८) ॥ कलादर्थेनमन्यथाऽप्युपपद्यमान नानृतत्वं
साधयति तत्तत्साधितमनृतत्वं हेतुर्हित्यर्थः । स्यादेतत् । इष्टेरेवोदितत्वाद-
नपेक्षेयं साधयति पुष्कारणमिति किमस्याः कर्मकर्तृवेगुणं करिष्यतीत्यत
आह । इष्टेः करणसाधनत्वेनेति । दृष्टसहकार्यदृष्टं कारण न केवलं ततो दृष्ट-
वेगुण्यादुपपन्नमभयन फलस्येत्यर्थः । अपेक्षणीयं कर्तारमाह । पितराविति ।
करणमाह इष्टयेति । क्रियामाह संयुज्यमानाविति । इष्टयाश्रयं
तावदिति भाष्यम् । समीहा तदङ्गसमिदादिकमानुष्ठान तस्या भेदे
अथोऽननुष्ठानमिति यावत् । अविद्वान्प्रयोक्तोति । विदुषो ह्यधिकारः
सामर्थ्यात् । अत एव स्त्रीशूद्रादिररक्षामसमयौनामनधिकारः विद्वानपि यदि

द्विजातिकर्महानिहेतु कर्म ब्रह्माहत्यादि कृतधान् मत्कृतमपि कर्म फलाय न
 कल्पते कर्तृत्वे वैगुण्यादिति दर्शयति । कपूयेति । कपूय निन्दत कर्म
 आचरतीत्याचरणः पुरुषः हचिरसंस्कृतममृतमप्रोक्षित वा उपदृतं श्वमा-
 र्जरादिभि मध्ना न्यूनाः क्रमविशेषेण दक्षिणा दुरागता दोष्यदूनेात्को-
 चाटेदुंशुदुषायादागतेत्यर्थः । अन्याहार्यमिह दक्षिणा । सा ततो न्यूना वा
 दीयते यागस्या पुरुषो न तृप्यति । स च पुरुषाहारो जगत्स्वरत्वेनापाक्य-
 तया निन्दितः मिथ्यासंप्रयोगः, पुरुषाग्निसादिर्मानसो योनिव्यापदो नाना-
 धिधाः पुञ्जनप्रतिबन्धहेतवः, लोहिनरेतसो बीजप्योपचात उपहतस्य यतः
 पुञ्जन्म न भवति । मिथ्याभिप्रन्यन यतो नाग्निर्जायते कर्मवैगुण्यकर्तृवै-
 गुण्ये आह धार्तिश्चकारः । तथेष्टेः साधयितुरिति । मन्त्राणामसाम-
 र्थ्यादिति । मन्त्रादिसाधनानां पुञ्जकामेष्ट्यादीनां कर्मणामित्यर्थः । ननु
 यदि निरपेक्षा नेष्टिः साधन तात्पर्यनपेक्षमाणौ पितराबेध सम्यक् संमुख्य-
 मानौ पुञ्जस्य जनको कृतमप पुञ्जकामेष्ट्या अत एव स्नेह्यादीनामपि पुञ्ज-
 न्मोपपद्यतइत्यत आह । तत्सहकारित्वादिनि । नास्वयव्यतिरेकगम्य-
 मिष्टे सहकारित्वमपि त्यागमगम्य स्नेह्यादीनां पुञ्जन्म जन्मान्तरीयादृष्ट-
 यथादित्यागमशमाख्याठनुसरणीयम् । दृश्यमानकर्मकर्तृवैगुण्ये च फलानुत्पा-
 दो ऽदृष्टमपेक्षणीयं सूचयति । तदनेन पुञ्जकामेष्ट्यादीनामनियतफलत्वमपि
 सूचितं भवति । तथा कर्मान्तरप्रतिबन्धेन कर्मकर्तृसाधनावैगुण्य ऽपि
 फलानुत्पादः समायंते भवति । ये ह्येकफलेषु तु कारीर्यादिषु साधनवै-
 गुण्य परिहारः । अनृतत्वादप्रमाणमिति चेदिति । धर्मविशेषणत्वेनाप-
 युक्तानामपि पश्चाद्विष्कण्यामिधानं न दोषावहमिति भावः । उत्तर
 किमिदमिति । नन्वर्थान्निपादकस्य प्रतिज्ञा तदेवानृतस्य च हेतुरिति
 प्रतिज्ञाहेत्यारंभेऽ इत्यत आह । अनृतत्वं चेति । यत्पुनस्तत्तमुदिते
 होतव्यमित्यादीनामेव परस्परव्याघात इति तथाह उभयेति । त्रिषु काल-
 र्थाधिपरेषु चाक्षेप्येकेकेनैव चाक्षेपेनामयोमयथास्यार्थप्रतिषेधानामिधानान्ना-
 न्यथा नाप्रामाण्यमित्यर्थः । यदापि चेको होमः समुप्रायेण तदा न शक्यः
 कर्तुं तथा ऽपि विकल्पेन करिष्यते यदुलं हि विकल्पो लोके ऽप्युपल-
 भ्यते । यस्तु हि व्यवस्थितः विकल्प्यते अनुष्ठाने चानागतात्पादो विधिः

प्रतिप्रिधविकल्पानामविरोधः स्वरूपानिष्पत्तेरिति । वाक्यार्थो न कर्तव्य इति । वाक्यं तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । कामतो वा प्रकल्प्येतेति । परस्पर- २१० । व्याहृताये प्रकल्प्येतेत्यर्थः । अभिहितत्वेति । यदनेन वाक्येन स्वसामर्थ्येनाभिहितं तद्वा परीचकैरवधृत्यानुद्यते इदमनेन वाक्येनाभिहितमिति । निरुद्धोऽयमिति । अभिहितेते । विहितानुवादो वेति क्व चित्पाठः विहितो हेमस्तस्मानुवादः कालविशेषविधानायेति । विहितानुवाद इव न्याय्यः कालविशेषविधानाय न तु कालान्तरप्रतिषेधोऽर्थः कल्प्यतश्चार्थः । एकादश सामिधेन्य उत्पत्तौ पठितास्तासां प्रथमतोमयोस्त्रिवचनं पञ्चदशारत्वं मन्त्रस्य प्रयोजनवतः साधयत्सप्रयोजनमिति । तदेवं वेदाप्रामाण्यहेतूनुद्भूत्य प्रामाण्यसमर्थहेतुः सूचकारेण वक्तव्य इति पूर्वैर्यानि ककारः स्यत एव तावत्प्रामाण्यसमर्थहेतूनाह । पुत्रकामेष्टीति । सौच हेतुमवतारयति समस्तानीति ॥ २११

विधिर्विधायकः (सू. ६३) ॥ तस्य व्याख्यानं यद्वाक्यमिति । चेदकं प्रवर्तकम् । अत्र चारोऽयकामः पथ्यमस्तीयादित्याद्युपदेशश्च वर्षधमनन्तरं पथ्याशने प्रवर्तमानं प्रयोज्यदुद्गुपलाय आलस्तस्य प्रवृत्तिहेतु प्रत्ययमनुमिमीते अस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तकप्रत्ययपूर्विका स्वतन्त्रप्रवृत्तिस्त्वान्मत्प्रवृत्तिवत्स चायमनुमाता व्युत्पत्सुः स्वात्मसिद्धमेव प्रवर्तकज्ञानमनुमिनोऽसि नादृष्टपूर्वै न हि स्वात्मनि पूर्वविद्धे प्रवृत्तिहेतौ दृष्टे समवस्थ्यदृष्टकल्पना न्याय्या । न चैष शब्दतद्वापारपुरुषाशयनिर्दिष्टाधिप्रवर्तकमात्रापूर्वप्रत्ययनात्मनि प्रवर्तकानवगतवान् येन तेषु प्रवर्तकत्वशङ्काऽप्यवतरेत् । स्तन्यपानादिविषयककार्यप्रत्यये । अस्य प्रवर्तक इति चेत् किं पुनरेतत्कार्यमिति । पुरुषप्रत्ययः कृतिस्तद्वाप्यत्वमिति चेत् । ननु कृतिरिति मायसी प्रवृत्तिः तदुपहितं कार्यं प्रकृतिविषयः प्रवृत्तिफलं वा क्लेशद्वयेन पुरुषप्रवृत्तेः । तदयमगमः प्रवृत्तिहेतुः प्रत्ययवर्गतिस्त्वाहि प्रवृत्तिहेतुस्तियुक्तं भवति । न अननुविधेयोऽश्रद्धेयः न वाननुविधेयनिधेयोऽप्यस्माकं व्युत्पन्नानां नास्ति प्रवृत्त्ययमगमः न चास्मात्प्रवर्तकमिति । अपि चेयं प्रवृत्तिः प्रयत्नापरचामा इच्छाद्वेयोनिरपति कारणे न एवज्ञानमात्रादुदेत्तुमर्हति । न चेच्छाद्वेयवेय प्रवृत्तिहेतुतिद्वादिगोचराविति संप्रतम् । तत्पञ्च लिङ्गादिनोचरोऽभ्युपेयः । यत्र धारणेन प्रवर्तयति । न स्वसत्तया शब्दस्य चापकत्यादनुत्पादकस्याह । न चेच्छाद्वेयै

द्विजातिकर्महानिहेतुं कर्म ब्रह्महत्यादि कृतवान् तत्कृतमपि कर्म फलाय न
 कल्पते कर्तृत्वे येगुण्यादिति दर्शयति । कपूयेति । कपूयं निन्दत कर्म
 आचरतीत्याचरणः पुरुषः हविरसंस्कृतममृतमप्रोक्षितं वा उपहतं श्वमा-
 चोरादिभिः मद्या न्यूनाः क्रमविशेषेण दक्षिणा दुरामता दोषादूनोत्की-
 श्यतेदुष्टादुपायादागतेत्यर्थः । अन्वाह्यमिह दक्षिणा । सा ततो न्यूना वा
 दीयते यावत्त्या पुरुषो न तृप्यति । स च पुरुषाहारो जरत्वरत्वेनापात्रप-
 तया निन्दितः मिथ्यासंप्रयोगः पुरुषायितादिर्मानरि योनिध्यापदो नाना-
 विधाः पुञ्जनप्रतिबन्धहेतवः लोहितरेतसे षीजस्योपचात उपहतत्वं यतः
 पुञ्जनम् न भवति । मिथ्याभिमन्थन यतो नाग्निर्जायते कर्मवैगुण्यकर्तृवै-
 ८ गुण्ये आह धार्तिककारः । तथेष्टेः सावपितुरिति । मन्त्राणामसाम-
 ध्यादिति । मन्त्रादिसाधनानां पुञ्कामेष्ट्यादीनां कर्मणामित्यर्थः । ननु
 यदि निरपेक्षा नेष्टिः साधन तास्तर्ह्यनपेक्षमाणे पितराविव सम्यक् सयुज्य-
 माने पुञ्स्य जनको कृतमप्य पुञ्कामेष्ट्या अत एव स्त्रेष्ट्यादीनामपि पुञ्ज-
 न्मोपपद्यतइत्यत आह । तत्सहकारित्वादिभिः । नान्वयव्यतिरेकगम्य-
 मिष्टेः सहकारित्वमपि त्वागमगम्य स्त्रेष्ट्यादीनां पुञ्जनम् जन्मान्तरीयादृष्ट-
 प्रचादित्यागमशामाण्यादनुसरणीयम् । दृश्यमानकर्मकर्तृवैगुण्ये च फलानुत्पा-
 दो ऽदृष्टमपेक्षणीयं सूचयति । तदनेन पुञ्कामेष्ट्यादीनामनियतफलत्वमपि
 सूचितं भवति । तथा कर्मान्तरप्रतिबन्धेन कर्मकर्तृसाधनावैगुण्य ऽपि
 फलानुत्पादः समर्थो भवति । वैदिककलेषु तु कारीर्यादिषु साधनवै-
 गुण्यं परिहारः । अनृतत्वादप्रमाणमिति चेदिति । धर्मविशेषणत्येनोप-
 युक्तानामपि परवान्विष्कृत्यामिधानं न दोषावहमिति भावः । उत्तर
 किमिदमिति । नन्वर्थान्तरिपादकत्वं प्रतिज्ञा तद्वैधानुसृत्य च हेतुरिति
 १२ प्रतिज्ञाहेत्वोरथामेदं ब्रूयत आह । अनृतत्वं चेति । यत्पुनरुक्तमुदिते
 हेतुत्वमित्यादीनामेव परस्परव्याघात इति तथाह उभयेति । त्रिषु काल-
 विधिपरेषु वाक्येभ्यैकेकेनेव वाक्येनोभयोभयवाक्यार्थप्रतिषेधानभिधानाद्वा-
 न्यथा नाशामाण्यमित्यर्थः । यदापि चेको होमः समुपपद्येत तदा न शक्यः
 कर्तुं तथा ऽपि विरुद्धेन करिष्यते बहुल हि विकल्पो लोके ऽप्युपल-
 भ्यते । यस्तु हि व्यवस्थितं न विकल्प्यते अनुष्ठाने चानागतोत्पादो विधिः

प्रतिषेधविकल्पानामतिरोधः स्वहृषानिष्पत्तेरिति । वाक्यार्थो न कर्तव्य
इति । वाक्यं तत्र कर्तव्यमित्यर्थः । कामतो वा प्रकल्प्येतेति । परस्पर- २३० ।
व्याहृताये प्रकल्प्येतेत्यर्थः । अभिहितत्वेति । यदनेन वाक्येन स्वसाम-
र्थ्येनाभिहितं तद्वा परीचकैरवधृत्यानूद्यते इदमनेन वाक्येनाभिहितमिति ।
निर्द्वारयति । अभिहिते त । विहितानुवादे वेति क्व चित्पाठः विहितो
हे।मस्तस्मानुवाद्ः कालविशेषविधानायेति । विहितानुवाद इव न्याय्यः
कालविशेषविधानाय न तु कालान्तरप्रतिषेधो ऽर्थः कल्प्यतइत्यर्थः । एकादश
शामिधेयं सत्यतो षड्विंशत्यां प्रथमोत्तमयोस्त्विर्वचन षड्विंशतारत्वं मन्त्रस्य
प्रयोजनवतः साधयत्सप्रयोजनमिति । तदेवं वेदाप्रामाण्यहेतून्नुक्त्य प्रामा-
ण्यसम्भवहेतुः सूचकारेण वक्तव्य इति पूर्वैर्धानिककारः स्वत एव तावत्प्रामाण्य-
सम्भवहेतूनाह । पुत्रकामेष्टीति । सौ च हेतुमवतारयति समस्तानीति ॥ २३१ ।

विधिर्विधायकः (सू. ६३) ॥ तस्य व्याख्यानं यद्वाक्यमिति । चोदकं
प्रवर्तकम् । अथ चारोग्यकामः पथ्यमश्नीयादित्याद्युपदेशश्च वर्षसमनन्तरं
पथ्यायने प्रवर्तमानं प्रयोगवृद्धसुषलभ्य कालस्तस्य प्रवृत्तिहेतु प्रत्ययमनुमि-
मीति अस्य प्रवृत्तिः प्रवर्तकप्रत्ययपूर्विका स्वतन्त्रप्रवृत्तित्वान्मन्त्रप्रवृत्तिवत्स्य
चायमनुमाता व्युत्पत्सुः स्वात्मसिद्धमेव प्रवर्तकज्ञानमनुमिनोति नाश्रुपूर्वै
न हि स्वात्मनि पूर्वसिद्धे प्रवृत्तिहेतौ वृष्टे संभवत्यदृष्टकल्पना न्याय्या । न
चैव शब्दतद्वापरापुह्याद्यनिर्मुखाधिप्रवर्तकमात्रापूर्वप्रत्ययानात्मनि प्रवर्त-
कानवगतधान् येन तेषु प्रवर्तकत्वशङ्का ऽप्यवतरेत् । स्तन्यपानादिविष-
मकार्यप्रत्ययो ऽस्य प्रवर्तक इति चेत् किं पुनरेतत्कार्यमिति । पुरुषप्रयत्नः
कृतिस्तद्वाप्यस्यमिति चेत् । ननु कृतिरिति मानवी प्रवृत्तिः तदुपहितं
कार्यं प्रकृतिविषयः प्रवृत्तिफलं वा क्लेशद्वेषेन पुरुषप्रयत्नेः । तदयममः
प्रवृत्तिहेतुः प्रवृत्त्यवगतिस्तर्हि प्रवृत्तिहेतुरित्युक्तं भवति । ॥ अननुषिधेये
ऽश्रद्धेयः न याननुषिधेयनियोगोषस्माकं व्युत्पन्नानां नास्ति प्रवृत्त्यवगमः न
आत्मात्प्रवर्तकमहि । अपि चेयं प्रवृत्तिः प्रयत्नापरजामा इच्छाद्वेषेयोजिरसति
कारणे न ह्यज्ञानमात्रादुदेत्तमर्हति । न चेच्छाद्वेषायेव प्रवृत्तिहेतुलिङ्गादिगोच-
राविति संप्रतम् । तत्स्थलु लिङ्गादिगोचरो ऽभ्युपेयः । यच्च ज्ञानेन प्रवर्त-
यति । न तु स्वसत्तया शब्दस्य ज्ञापकत्वादनुत्पादकत्वाच्च । न चेच्छाद्वेषे

स्वत्तानेन प्रवर्तयतो यत् प्रवृत्तिरिति चान्याय शब्दमपेक्षयात्ताम् । अपि तु
 सतया तस्मात्तदेव लिङादेर्चाप्यम् । सत्यं चातमिच्छाद्वेषो प्रभूते तत्र फलं
 निवर्तमुन्दरतया चातमात्मनोच्छां प्रभूते एव तदुपायो ऽपि सतया चातः
 फलसंबन्धादात्मनोच्छा तस्माद् द्वयमपिशिष्यते फलं तदुपायो वा तत्र
 फलस्य यद्यपि स्वत एवेच्छादिविषयत्वं तथा ऽपि तद्विषयेच्छा न तत्र
 प्रवर्तयितुमर्हेति तस्याप्येत्येन प्रवृत्तिविषयत्वानुपपत्तेः । न च फलमो-
 चरेच्छा अन्यच्च तदुपाये स्वकार्ये प्रयत्नं जनयितुमर्हेति इति प्रयत्नयोरेक-
 विषयतया कार्यकारणयोः सप्रतिपत्तेः । न च तत्संबन्धात्तदुपायो ज्ञेयते येन
 फलेच्छाया एवोपायविषयप्रयत्नप्रसङ्गहेतुत्वं कल्प्येत । यथा ऽऽहुः अन्यदि-
 च्छात्पन्मात्करोतीति विप्रतिषिद्धमिति । तस्मादिव्यमात्रमपि फलं प्रवृत्तिवि-
 षयत्वाभावात्तस्मिन् स्वत्तानेन प्रवर्तकं तदुपायस्तु प्रवृत्तिविषयत्वादिव्यमात्र-
 त्याच्च स्वत्तानेन प्रवर्तक इति युक्तमुत्तरायामः । यालानां तु सान्यादाव-
 पेक्षितोपायतात्त्विकं प्राम्मणीयम्याप्रियहणार्जनतत्संस्कारानुवृत्तियथादुत्पन्नव्याप्ति-
 स्मरवानां तज्जातीयत्वनिवृत्तानजमनुमानमेव । यतश्च पूर्वाम्यस्तस्मिन्नुप-
 न्यादित्येवोपायद्विषयते । अत एव प्रयोजनलक्षणं व्यावसायिकेनात्तं धर्तिककृता
 एव सुखसाधनमिति सुद्धा सुखाभावे यतते इदं दुःखसाधनमिति चायाम्य
 दुःखज्ञानमेति । तस्मादपेक्षितोपायता प्रवर्तना स्वात्मनि सिद्धा बृद्धत्यापि
 प्रवृत्तिहेतुरित्यपगच्छति व्युत्पत्तिरूपालः । सा च निहाद्विषयसमनन्तरमु-
 पजायमाना निहाद्यर्थे इति निश्चितेति न चापेक्षितोपायतामात्रं प्रवृत्ति-
 हेतुः भवति हि यत्प्रमाणनिर्वर्तिता कारीरी कृषीवलानामपेक्षितोपायो न
 चेति ऽस्या प्रवर्तने तस्या विवृत्तात् । तस्मात्कर्तुं पेक्षितोपायताप्रवृत्तिहे-
 तुरित्यास्येयं न च सिद्धे कर्तृता ऽस्ति । यथा ऽऽह भगवान् जेमिनिः
 शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तद्गुणत्वादिनि । लेके च क्रियेवापेक्षितोपायः
 शब्दाद्यं इति तदनुसारेणामिहोचं जुहुयात् स्यंक्रम इत्यादयो ऽपि
 वेदिका उपदेशा क्रियामेवापेक्षितोपायमभिदधति । सा चेयमाशुतरप्रिना-
 शिन्यप्यजानात्पूर्वव्यापारा सती चिरमाविने ऽपि फलाय कल्पते । कृपि-
 रिव निदाघममयजन्त्या हेमन्तामममाविने सस्यायेति । नाप्येस्यावापेक्ष-
 तोपायत्वं कल्पयितव्यम् । भवतु वा तदेवापेक्षितोपायः प्रवृत्तिहेतुस्तथा

ऽपि कर्तुरपेक्षितोपायतात्प्राप्तसमानोपाधिर्विधिश्चक्षस्तदेकोपाधिसंश्रयः ।
 चित्क्रियायां क्व चिदपूर्वे प्रवर्तत इति न का चिद्वर्धनवृत्तिः । तदेवमुपदेशे
 नियोज्यप्रयोजनकर्मणि व्युत्पन्नस्यानेव शब्दान् नियोज्यं प्रयोजनकर्मणा-
 चादौ प्रयुज्यमानानुपलब्ध्याध्येषानुज्ञावाचकत्वमप्यवगच्छति । अग्निहो-
 वादिवाक्यानां तु नियोज्यप्रयोजनकर्मवाचिनामुपदेश्यत्वमेव । तस्माद्यद्य-
 प्याद्याध्येषानामन्वेषोपदेशः सर्वे विधयस्तथा ऽपीहोपदेशो स्थिरमिमतः
 तस्मात्पुनस्तं यद्वाक्यं विधायकमिति । कर्षणेति तोषायतात्प्राप्तकमित्यर्थः ।
 विधिस्तु नियोगोऽनुज्ञा चेति भाष्यमनुभाष्य व्याचष्टे । विधिस्त्विति । २७१ ।
 यदेतदग्निहोषं जुहुयात्स्वर्गकाम इति वाक्यमप्रवृत्तप्रवर्तकलक्ष्यम् कर्षण-
 तोषायतां चाप्यद्विधिः तदेव तत्साधनद्रव्याद्यपिप्रवृत्तिमनुजानानिति ।
 यत्तदुक्तं भवति ये हि द्रव्यार्जननियमविधयो ब्राह्मणस्य प्रतिपत्तादिनेत्येव-
 मादयः ते च रागतो धनार्जने प्रवृत्तानां ब्राह्मणानां लौकिकानेकोपायप्रयुक्तो
 सत्यां नियमपराः पुरुषार्थाः न कृत्वर्थाः कृतुविधयस्तु धनसाधनास्ते
 ऽनूदिताः पर्यवस्यन्तो ऽपि न धनार्जनेन तद्विधमं वा प्रयुज्यन्ते पुरुषार्थत्वे-
 नैव तस्य प्रयुक्तत्वात् केवलमनुजानन्ति तस्मात्तदेवाग्निहोवादिवाक्यमप्रापे
 ऽग्निहोवादौ विधिरन्यतः प्रापे तत्साधने ऽनुचेति विदुम् । समुच्चये
 वाच्यः स्तुतिरूपयोगद्वयं प्रवृत्त्या धर्मं कर्तव्ये विधिना प्रवृत्तौ कर्तव्यार्था
 च सहकारिता प्रवृत्तिमिति ज्ञात्वा प्रवर्तमानाः पुमांसः प्रवर्तन्तेतरां सा च
 प्रवृत्तिः शब्दस्य धर्मं प्रवृत्ते वाचादस्य तथा च श्रूयते यदेव विद्याया
 करोति शब्दयोगनिपदा तदेवास्य वीर्यवत्तरं भवतीति । तच्च प्रवृत्तेः कार्ये
 सहकारितामाह । स्तुयमानमिति । विधेः कार्ये सहकारितामाह ।
 प्रवर्तिका चेति । कथं परकृतिपुराकल्पावर्षवादादिति । चरकाध्यय-
 पुरुषसंबन्धश्रयणाद्व्याहोमपृषदाज्याभिधारणयोः क्रमभेदस्याप्राप्तस्य पुरुषवि-
 शेषधर्मतया विधायकं परकृतिवाक्यम् । तथा बह्विष्यवमानसायस्तोममन्त्र-
 संबन्धस्य पूर्वकालपुरुषसंबन्धितया श्रयणादिदार्ढ्यात्तन्पुरुषधर्मतया विधायकं
 पुराकल्पवाक्यं कस्मान्न भवतीति भावः । उतस्म । स्तुतिनिन्दावा-
 फयेन कस्य चिद्विधेः शेष्मूतेन संबन्धादिति । न तावदेतेषु वाक्येषु

मिदुभिर्धामिषु विधिस्तुतिरस्ति तत्र किमयमप्रायो विधिः कल्पनामादौ प्रती-
तेन विधिनेकवाक्यतेति । तत्र कल्पनान्वाद्यत्वात्प्रतीतेन विधिनेकवाक्यतेष
ध्यायमी पूर्वपक्षे विधिकल्पना तदेकवाक्यताकल्पनमिति द्वय कल्पनीयम्
दतरस्मिन्नु गुरुवाक्यतामात्रमिति भावः । स्फुटतरस्तुतिनिन्दाप्रतीत्यभा-
वाच्च परकृतिपुराकल्पयोः स्तुतिनिन्दाभ्या भेदेनोपन्यास इति ॥

१।१६

विधि-वादा (सू. ६५) ॥ विहितमधिकृत्य स्तुतिर्ध्यायते निन्दा
वेति यथा इत्यमेधेन यजेतेति विधेरर्थवादे यो इत्यमेधेन यजतरति ।
किमर्थे स्तोतु तर त मृत्यु तर्पेन पाप्मानमिति स्तुतिः । उदिते होमव्य-
प्तित्यस्य विधेरर्थवादे यदुदिते जुहोतीति । किमर्थे निन्दितु यथा यो वा
अध्याहुतिमभ्यवहरतीति निन्दा । प्रयोजनान्तरस्याह विधिर्यो वा इमि-
धीयतइति । यथा यदग्नेयोऽग्राक्षणे भवतीत्यादिमिदमपनिषाक्ये पदा-
ग्नेयादयो यागौ योर्धर्मास्यमाश्रयाकालसम्बन्धा विहितस्तौ च विध्य इष्टान्यु-
पयताकृषा स्वकर्म्ये वेष्टमनासादृगन्तः सारिषाः । इवमाद्याद्युत्पत्तिविधयो
ऽपि कालरिषोपासन्न्या इष्टापेक्षा यत्र तत्र य यत्र विद्वान्योर्धर्मासीं यजते य यत्र
विद्वानमाश्रया यजतइति कालविशेषसम्बन्धेनेत्यज्ञानामग्नेयादीनामनुवादः
किमर्थे यदग्नेयोऽग्राक्षणे इत्याद्युत्पत्तिविध्यवैवर्तिप्रसङ्गनिवृत्तिमात्रे ददर्श-
यौर्धर्मासाध्या स्वर्गकामो यजेतेति प्रथामेकान्तेयादीनां कालविशेषसम्बन्धो-
त्पन्नानुदितानां फलसम्बन्धो यथा स्याद् मा भूदाधारादीनां कालासम्बन्धेने-
त्यज्ञानमित्येवमर्थम् । अत आचारादयः फलवत्सद्विधायकत तदङ्गमिति
दर्शयौर्धर्मासाधुतयात्रतिष्ठन्तइति सिद्धं भवति । सोऽयं फलसम्बन्ध-
नियमो विधिशेषः सदर्शमनुवाद इत्यर्थः । सदर्शमिदोऽपि जुहोतीति
विहितो हेमोऽनूदते किमर्थे दध्यादियुक्त्वविशेषाचारानुरूपं । दध्ना जुहोति
पयसा जुहोतीत्यादिषु सोऽयं मुखविधिर्विधिश्चेति इति । प्रयोजनान्तरम-
नुवादस्याह विहितानन्तरार्थ इति । यथा सोमो विहितो दशपौर्णमासो
च तमोरानन्तरं विधातुमुपयानुवादो दशपौर्णमासाभ्यामिष्टौ सोमेन यजे-
तेति । यमध्वर्युर्गृह्यणि दीक्षित्या ब्रह्मण दीक्षयतीति । विभागेऽर्थ-
ग्रहणात्प्रामावयं भवितुमर्हतीति । प्रामावयं भवतीत्यर्थः ।

नानु-सोः (सू. ६६) ॥ माव्योक्तमनुवादस्य प्रयोजनमधिकृत्यः पूर्वः १९ः ५

शीघ्र-पः (सू. ६७) ॥ वार्तिकं यथेति । यथा शीघ्रं गम्यतामित्युक्ते २७
 शीघ्रतरं गम्यतामिति न पुनरुक्तम् । तस्यः क्रियातिशयप्रतीतिः । एवं शीघ्रं
 शीघ्रं गम्यतामित्यभ्यासात्क्रियातिशयप्रतीतिः सकृदुत्तरिताज्ञानवर्गतेः क्रिया-
 तिशयस्य प्रयोचनवानभ्यासः । क्रियाविशेषणतिशयोऽपि क्रियातिशय इवे-
 त्यर्थः । अत्रगतं साधक्यौघं शीघ्रं गम्यतामित्यभ्यासातिशयप्रतीतिरनुवा-
 दस्य विशेषः । पचति पचतीत्यादौ को विशेष इत्याह । कः पुनरसौ
 विशेषो यः पचति पचतीत्यादौ भवतीति । न च यत्पुनरन्यथा प्रत्ययः
 योऽतुस्त्वान्यथा येन विप्रतिपत्तेः योऽतुः प्रत्ययो भ्रान्त इति कल्प्यतेत्याह ।
 तथा च श्रोतुरिति । नृचमन्योऽपीति । यथा यामो यामो रमणीय
 इत्यादिरिति । अनन्तरसूत्रावतारणपरं भाष्यं किं पुनः प्रतिपेयेति । तद-
 नुभाष्य व्याचष्टे । किं पुनरिति । उत्तरं नोति । पृच्छति । किं कारणम् ।
 इतरं न साधनमन्तरेणेति । पुनः पृच्छति । कुतः तर्हीति । उत्तरं
 प्रमाणतः । पृच्छति । तत्किं प्रमाणम् । तत्र तावद्वेदप्रामाण्यसंभाषनायां
 प्रमाणमाह । अर्थविभागावन्वचम् । न त्वेतेद्वेदप्रामाण्यं प्रमाणं बुद्धादि-
 प्रदीतेनागमेनार्थविभागवत्तु अनेकान्तकत्वात् । वेदप्रामाण्यप्रमाणं तु
 सूत्रोक्तम् ॥

मन्त्रा-त् (सू. ६८) ॥ चरन्दः पूर्वहेत्वनुकर्षणार्थ इति । पूर्वस्य
 प्रामाण्यसंभाषनाहेतोरर्थविभागवत्त्वस्यानुकर्षणार्थः । संभावितो हि पचो हेतुना
 स्थाप्यते न त्वसंभावितः । यथा ११हुः संभावितः प्रतिपाद्यो वतः साध्येन
 हेतुना । न तस्य हेतुमिस्त्याणमुत्पत्तयेन यो हत इति । सूत्रं व्याचष्टे
 यथा मन्त्रायुर्वेदवाक्यानीति । पुरुषस्य भगवतो वेदकारकस्य विशेषः २३३
 प्रत्यक्षीकृतहेतोरप्राप्त्येता तद्वेतुमुक्ता मूतदण्य म्नाथेचिप्त्यापिषा च कर-
 षपाठं चेति । विणिष्यते ह्यनेनेन पुरुषः पुरुषान्तरभ्योऽनापेभ्य इति ।
 त्रिविधेन विशेषणेनेत्युपलक्षणं करणापाठ्यमपि दृष्टव्यम् । यतश्चाकृतम् ।
 अनन्तान्तगणितकमुष्टुःप्रमेदवन्तः प्राणमुष्टुः दृश्यन्ते न तेषां योर्वच्यं
 स्यामांविमिति तृतीये निवेदयिष्यते । न च दृष्टकारणमात्रनिश्चयने तस्य
 दृष्ट्यभिचारत्वात् । तस्यादृष्टवद्वाच्यमदृष्टमप्य योर्वच्यस्य कार्यं तस्मा-
 द्पूर्वमिति च धर्मधर्मविति चाख्यायते । तस्य कस्य चिन्नत्यसं मन्यादे-

चिदाभिधायिषु विधिस्तुतिरस्ति तत्र किमन्यमात्रे विधि कल्प्यतामाहो प्रती-
तेन विधिनेक्यवधेति । तत्र कल्पनास्त्यघयात्प्रतीनेन विधिनेकवाक्येण
क्यायसी पूर्वपक्षे विधिकल्पना तदेक्यक्यताकल्पनमिति नृप कल्पनीयम्
सतरास्मस्तु शक्यास्त्यतामाश्रमिति साय । स्फुटतरस्तुतिनिन्दाप्रतीत्यभा-
वाच्च पराकृतिपुराकल्पयोः स्तुतिनिन्दाभ्यां भेदेनोपन्यास इति ॥

॥ १३

विधि-वादाः (सू ६५) ॥ विहितमधिकृत्य स्तुतिर्वैच्यते निन्दा

वेति यथा इत्यमेधेन यजेतेति विधेरर्थवादे यो इत्यमेधेन यजतइति ।
किमर्थं स्तोतुं तत्र त मृत्युं तरति चाप्मानमिति स्तुति । उदिते होतव्य-
मित्यस्य विधेरर्थवादे यदुदिते जुहोतीति । किमर्थं निन्दतुं यथात्र वा
नस्त्युतिमभ्यावहरतीति निन्दा । प्रयोजनान्तरस्याह विधिशेषो वा उन्नि-
धीयतइति । यथा यक्षानेयोऽष्टाकपालो मयतीत्यादिमिहत्पतिवाक्ये पडा-
न्नेषादयो मया पौर्णमास्यामावास्याकालसम्बन्धा विहितान्ते च विधय इष्टान्यु-
पयताः पूर्ण स्ववाक्ये चेटुमनासादयन्त सापेक्षा । यथाधाराद्युत्पत्तिविधयो
ऽपि कालविशेषसम्बन्धा इष्टायेवा एव तत्र य यत्र विद्वान्यौर्ध्वमासी यजते य एष
विद्वानमावास्या यजतइति कालविशेषसम्बन्धेनेत्यज्ञानप्राम्नेयादौनामनुवाद
किमर्थं यक्षानेयोऽष्टाकपाल इत्याद्युत्पत्तिविध्योक्तितेप्रसम्बन्धनियमायै दर्श-
यौर्ध्वमावास्या स्वर्गकामे यजेतेति प्रणामेनाग्नेयादौना कालविशेषसम्बन्धे-
त्यज्ञानादिताना फलसम्बन्धो यथा स्याद् मा भूदाधारादीना कालसम्बन्धेना-
त्यज्ञानामित्येवमर्थम् । अत आधारादय फलवत्सन्निधायकत्वं तदङ्गमिति
दर्शयौर्ध्वमासाङ्गतयाप्रतिष्ठितइति सिद्धं भवति । यो इय फलसम्बन्ध-
नियमो विधिशेष तद्वर्गमनुवाद इत्यर्थे । अयमभिहोष जुहोतीति
विहितो हेमोऽनूच्यते किमर्थं दध्नादियुषविशेषाधानार्थम् । दध्ना जुहोति
पयसा जुहोतीत्यादिषु यो ऽयं गुणविधिविधिशेष इति । प्रयोजनान्तरम-
नुवादस्याह विहितानन्तरार्थ इति । यथा सोमो विहितो दर्शयौर्ध्वमासा
च तयोराननाये निघातुमुभयानुवादो दर्शयौर्ध्वमासाभ्यामिष्टा सोमेन यजे-
तेति । अयमध्यगुर्गृह्यति दीक्षयित्वा ब्रह्माण दीक्षयतीति । चिमातो ऽर्थ-
ग्रहणात्प्रामाण्यं भवितुमर्हतीति । प्रामाण्यं मयतीत्यर्थे ॥

नानु-क्षेः (सू ६६) ॥ माप्योक्तमनुवादस्य प्रयोजनमविदुषः पूर्वं पठ ॥

तानि । बुद्धादियाक्यानि तु न लोकयाचामुद्बहन्ति न च तत्र लौकिकाना-
मविगानं न च विगायतां सांयूनमित्युक्त्वा ऽपि तदर्थानुष्ठानम् । तस्माद्वि-
गानात्फेरिचदेव स्वेच्छादिभिर्मेनुष्यापसदेः पशुप्रायेः परियहान्नेतेषामप्राप्तेः कृत्य-
संभवः । न चेतेषां मन्वादियाक्यवद्वेदमूलकतया प्रामाण्यमिति सांप्रतम्
अध्येषध्यापयिचनुष्ठातृकर्तृसामान्यस्य वेदमूलकत्वानुमाननिवृत्त्यै स्मृतिवेद-
योरपि बुद्धादियाक्येष्वभावात् । तत्सर्वज्ञत्वसंदेहेन चानुभवमूलकत्वाऽभि-
व्यथात् । मन्वाद्युष्येदेषु प्रवृत्तिसामर्थ्यानुमितप्रामाण्येषु वेदिकशान्तिरूपेण वि-
कादिकर्मोभ्यनुष्ठानात् । रसायनादिक्रियारम्भे च वेदविहितचान्द्रायणादिप्रा-
यश्चितोपदेशादायुष्येदेषां प्राप्तेः प्रमाण्यमभ्युपेयते । तत्सिद्ध-
माप्रप्रणीता वेदाः प्रामाण्यमिति । अभ्युपेयमात्रं तु कारीर्यादिषु संशय इति ।
यतदेवाभिप्रेत्य पार्त्तिककारः प्रयोगमाह । अस्य प्रयोगः प्रमाणं वेद २१३
याक्यानीति । प्रयोगान्तरमाह । एककर्तृकत्वेनेति । मन्वाद्युष्येदयाक्यानि
सर्वज्ञकर्तृकाणि । महाजनपरिग्रहे सति अलौकिकार्यप्रतिपादकत्वात् । यानि
तु न सर्वज्ञपूर्वकाणि तानि नैवहृषाणि यथा यातपुत्रीययास्यानीति व्यति-
रेकी हेतुः यथा च बुद्धादियाक्यान्यलौकिकान्यापि न महाजनपरिगृहीतानि
तथोक्तमनन्तरमेव । मन्वाद्युष्येदयाक्यानां च सत्यपि प्रवृत्तिसामर्थ्यं तासां
तासामोपधीनां तत्संयोगभेदानां च तत्तद्वरावापोद्धारभेदस्य च नासर्वज्ञः
सहस्रेणापि पुरुषायुधैः शक्तः कर्तुं प्रयममन्वश्रव्यतिरेके । न चानिर्दयप्रयमता तत्प-
रिहारः सर्गादौ तदसंभवात् । सृष्टिमहाप्रणयो चानुमानागमाभ्यामुपपादयिष्येते
इति सर्वैरमणीयम् । तत्रैव सर्वज्ञपूर्वकत्वे सति सिद्धमप्राप्तेः कृत्येन मन्वाद्युष्येदप्रा-
माण्यमोदनायै षष्ठेऽपि लौकिकयाक्यवदिति । यदि न नित्यानि कथं
प्रमाणम् । अनित्यत्वे हि पुरुषाणां विचित्राभिसंधित्वेन भ्रमशङ्का न च
शक्या ऽपारुते तस्मादपौरुषेयत्वमेव पुरुषाग्रगण्योपापानपारुष्येद्वेदप्रामाण्य-
वस्थापकमिति भावः । उक्तं प्रतिपादकत्वादिति । अप्राप्तेः कृत्येनानित्य-
स्यापि निश्चायकत्वादित्यर्थः । केचित्तिवति । प्रमाणवत्प्रमाण्येऽपि कुर्य-
त्प्रमाणं न च नित्यस्याप्येकस्या ऽस्ति तस्मात् प्रमाणमित्यर्थः । निराक-
रोति । तच्च न सम्प्राप्यति पर्याय इति । यथा च नित्यस्याप्येकस्या २१४
संभवस्यादा गृहीते यत्प्राम इति भावः । आत्मा चेति प्रमाहेतुगामाच-

रित्युपपादितम् । तन्नुभयनाद्रिनक्षत्रस्य कार्यस्य कर्ता तन्निर्माणसमयेः
 समस्तवस्तुसत्त्वज्ञः क्लेशकर्मविषाकाशयापराधृष्टः परमकारुणिकस्तन्नुभयनादे-
 रेव कार्यदनुमीयतइति चतुर्थउपपादयिष्यते । सो ऽयमात्मीयहिताहित-
 प्राप्तिपरिहारोपायानविदुषः प्राणिनः पश्यन् प्रत्युत्तानेकविधदुःखदहनदण्ड-
 मानानधलोक्तयन् कथं न तप्येत तप्यमानो वा हिताहितपरिहारोपायतत्त्व
 विद्वान् कथं नोपदिशेत् अन्ययोर्षाद्वेदा । तस्मादनेन परमकारुणिकेन पृथि-
 ष्यादि सुगुण प्रचारवस्तुर्विधात्ताभ्यो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपाय उपदेष्टव्यः ।
 न ह्ययमनुपदिश्य स्यात्तुमर्हति । प्रजानां वितृकल्पस्य चास्योपदेशो देवर्षि-
 नुपदेशोऽपरिहारावधानेन चातुराश्रम्येव चाऽऽदराद्वाह्यः । धार्म्येव हिताहि-
 तप्राप्तिपरिहारोपायानुष्ठानाय तस्माद्यो वर्णोपमाचारव्यवस्थापक आगमो
 महाजनपरिगृहीतः स तत्प्रणीत आशोक्तत्वात्प्रमाणं मन्त्राद्युर्वेदयानपर्वदि-
 ति संप्रसाध्यते । कतमो ऽधावागम आशोक्तः किं शाक्यभिक्षुकदिगम्य-
 संसारमोक्षनादीनामागमाः किं वा वेदा इति । तत्र शाक्याद्यागमनां बुद्ध-
 र्यमादयः प्रणेता इति स्फुटतरमस्ति स्मर्यं न तूक्तलक्षण ईश्वरस्तेषां
 कर्तेति । न चेति बोद्धेदनिश्चितयः तन्नुभयनादीनां कर्तारो येन सर्वथा
 इति निश्चीयेरन् तदुपायानुष्ठानेन तु संभाव्येतैषां सर्वज्ञता न च संसार-
 नामात्रेण तत्प्रणीतेष्वगमेष्वप्यस्यासः प्रेषावत्तं भवितुमर्हति न चेतोपमा-
 गमा वर्णोपमाचारव्यवस्थाहेतवः नो यत्तु विवेकाद्याः क्रियाः श्रमशान्ताः
 प्रजानामेति विदधति । न हि प्रमाणीकृतबोद्धाद्यागमा अपि लोकयाचार्थां
 श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणनिरपेक्षगममात्रेण प्रवर्तन्ते । अणि तु त्रि ऽपि बाधत-
 मेतदिति सुग्राह्यं लोकयाचार्थां श्रुत्यादीनेष्वनुसरन्ति । तस्माद्वयत्तु वेदेषु
 जगन्निर्मातृकर्तृकत्वस्फुटितः मा वा भूद् तस्य त्थोश्चरणीता इति पस्या-
 मः । न ह्येते चेत्यबन्धनादिवाक्यवदन्यकर्तृकाः स्मर्यन्ते न चान्य आगमो
 लोकयाचामुद्बन्धन् महाजनपरिगृहीत ईश्वरप्रणीततया स्मर्यमाणो दृश्यते न
 चेत्यरो ऽनुपदिश्यन्नयस्यानुमर्हतीत्युक्तं तत् परिशेषाद्देदा एव सकललोक-
 याचामुद्बन्धनो हिताहितप्राप्तिपरिहारोपायमुपदिशन्त ईश्वरप्रणीता इत्यर्थग-
 च्छामः । तत्रा ह्येतद्वैव वैवर्षिकैरदायावत्प्रत्येन गृह्यन्ते धार्यन्ते च ।
 तदर्थेपालनायां च महाविपरीतपरिहारेणाहेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणि प्रणी-

अथार्थ इति भाष्यम् । प्रमाणानां विभागोद्देशो यः सौ उच्यते । तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे प्रत्यक्षेति । एवं विमान्तस्याल्लेप इति २७६ । भाष्यमतेन सूचं व्याख्याय प्रक्रान्तरैणापि व्याचष्टे । संशयव्युदासार्थं वा प्रकरणम् । सूचं तु संशयार्थम् । न चतुष्टु निश्चेतुं शक्यं कस्मात् । ऐतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् । परेभ्युपगतादस्माकं संशयादिति सूचार्थः । तात्पर्यान्तरमाह । विधीति । विभागोद्देशो अधिकनिषेधपर इति पूर्वपक्षे अथार्थः प्रमाणोद्देश इति पूर्व व्याख्यातं संगतिं तु प्रत्यक्षादिशिधिपरो ऽसाधारम्भः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति । अधिकनिषेधस्त्वर्थलभ्य इति पक्षमभिप्रेत्योक्तमित्यप्येनमुक्तम् । तात्पर्यान्तरमाह दोषवतामिति । तात्पर्यान्तरमाह प्रत्यक्षादिष्विति । अन्तर्भावपरात्प्रकरणादयं द्विभागोद्देशस्य अर्थानां विध्यतीत्यर्थः । देशयति सिद्धत्वादिति । न हि यावत्सूच्यते सूचकारेण तावदयम्युपगदनीयं भाष्यकारादिभिरपि तदुपगदनीयमिद्वेति भावः । परिहरति भावधारणप्रयोजनस्य प्रमाणान्तरनिरासस्येति । यत्सूचनमात्रादनुक्तमपि लभ्यते तत्सूचकारेण नेष्यते । यच्च सूचितमपि तिरोहितमिव तत्सूचकारेणोद्घाटनीयमेव न हि तथास्ति निश्चये ऽस्मदभिमतमेव घटन्ति भाष्यकारादयो नान्यदिति भावः । किमत्रार्थादापद्यत इति प्रश्नः । उत्तरं संभवतीति । प्रत्यनीकस्य ग्रहणादिनि । अथां पातप्रत्यनीकस्योपातस्य ग्रहणान्विरोधिनः पातविरोधिने घाम्यभ्रसंयोगस्य ग्रहणं तद्विदं क्लृप्ताभावात्स्यं प्रमाणं प्रतीयते मेघोदये ऽपि यतोऽयानामायेन घाम्यभ्रसंयोग इति । विद्वान्तमाह तान्येतानीति । ननु भविष्यत्यसौ विषय वक्तलक्षणानामगोचरः प्रमाणानाम् । प्रथस्यन्ति च तथैतिहादीनि प्रमाणान्तराणीत्यत आह । विषयाभावाच्चेति । चेदयति अथ प्रयोजनभेदादिति । तदेतदतिप्रसङ्गापत्तयेन दूषयति । एवं तर्ह्यष्टत्वमिति । न तावत्सन्ति तादृशः प्रयोजनसामान्यविशेषाः येः प्रयोजनवन्ति प्रमाणानि परस्परतो व्यावर्तयेयुः । अथ तु भेदमात्राद्वावर्तयन्तीति पक्षव्यम् । तथा चातिप्रसङ्गेनाष्टत्वसंख्याव्यावृत्तिरित्यर्थः । अथ विषयसा- २७७ । मान्येति । रूपत्वादिकं विषयसामान्यं तस्य स्वस्यशक्तिव्यतिरेकं पक्षत्वं

॥४॥ ० त्रिवक्ष्यं न ॥ करणत्वाभिप्रायम् । प्रमाणशब्दस्येति । अत्रापि नै कौ-
 यन्वत्रिवक्ष्यं किं ॥ प्रमाहेतुमात्रविवक्षयेति द्रष्टव्यम् । इतरवस्तुसाध-
 कत्वेनेति । इतरस्य परमाणुगतस्यैव भूतत्वादेः साधकत्वेनेत्यर्थः । तदे-
 वमेकदेशिमतमप्राकृत्य स्वमतमाह । तस्मादिति । स च संसा-
 रानादित्यादि त । यदापि वर्णपदवाक्यानि प्रत्युच्चारणमन्यानि तथा ऽपि
 गत्यादिसामान्याशब्दज्ञाना गकारादीना तत्समूहाना च वाक्याना यन्मो-
 नात्वादिसामान्याशब्दज्ञानाभिः शाब्दलैषादिव्यक्तिभिरेव संकेतो ग्रहीतुमिति
 भावः । मन्वन्तरेति । महाप्रलये त्वीश्वरेण वेदान् प्रणीय सृष्ट्यादौ
 संप्रदायः प्रवर्त्येत्येवेति भावः । शेष भाष्ये वार्तिके चातिरोहितार्थं
 मिति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकता-
 त्पर्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्याध्यायमाह्निकम् ।

अथार्थ इति भाष्यम् । प्रमाणानां विभागोद्देशो यः सोऽयमर्थः ।

तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे प्रत्यक्षेति । यच्च विधानस्यास्येति इति २३६ ।

भाष्यमतेन सूत्रं व्याख्याय प्रकारान्तरेणापि व्याचष्टे । संशयव्युदासार्यं वा प्रकरणम् । सूत्रं तु संशयार्थम् । न चतुष्टु निश्चेतुं शक्यं कस्मात् । ऐतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात् । परेभ्युपगतादस्माकं संशयादिति सूचार्थः । तात्पर्यान्तरमाह । विधीति । विभागोद्देशोऽधिकनिषेधपर इति पूर्वपक्षे अयमर्थः प्रमाणोद्देश इति पूर्व व्याख्यातं संप्रति तु प्रत्यक्षादिविधिपरोऽसाधारम्भः प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति । अधिकनिषेधस्तत्रैव इति वचनमभिप्रेत्योक्तमित्यपौनस्त्यम् । तात्पर्यान्तरमाह दोषवतामिति । तात्पर्यान्तरमाह प्रत्यक्षादिष्विति । अन्तर्भावपरात्प्रकरणादर्थोद्भिद्भागेद्देशस्य यथार्थेना सिध्यतीत्यर्थः । देशगतं सिद्धत्वादिति । न हि यावत्सूच्यते सूचकारेण तावदपश्यमुपपादनीयं भाष्यकारादिभिरपि तदुपपादनविद्वेरिति भावः । परिहरति नावधारणप्रयोजनस्य प्रमाणान्तरनिरासस्येति । यत्सूचनमात्रादनुक्तमपि लभ्यते तात्सूचकारेण ज्ञेयते । यच्च सूचितमपि तिरोहितमिव तात्सूचकारेणोद्घाटनीयमेव न हि तथास्ति निश्चये । अस्मदभिमतमेव घटन्ति भाष्यकारादयो नान्यदिति भावः । किमत्रार्थादापत्तय इति प्रश्नः । उत्तरं संभवतीति । प्रत्यनीकस्य ग्रहणादिनि । अथ वातप्रत्यनीकस्योपातस्य ग्रहणमद्विरोधिनेः वातविरोधिनेः वाय्वभ्रसंयोगस्य ग्रहणं तद्विद्व किलाभाषास्य प्रमाणं प्रतीयते मेघोदये ऽपि यतोऽपगतानामखेन वाय्वभ्रसंयोग इति । विद्वान्तमाह तान्येतानीति । ननु भविष्यत्यसौ त्रिष्य वक्तव्यत्वात्तानामगोचरः प्रमाणानाम् । प्रवर्त्यन्ति च तथेतिष्ठादीनि प्रमाणान्तराणीत्यस्य आह । विषयाभावाच्चेति । सोदयति अथ प्रयोजनमेवादिति । तदेतदतिप्रसङ्गादनेन दूषयति । एवं तर्हिपृत्वमिति । न तावत्सन्ति तादृशं प्रयोजनसामान्यविशेषाः येः प्रयोजनयन्ति प्रमाणानि परस्परतो व्याचर्तयेयुः । अथ ॥ मेघभावाद्वायवतेयन्तीति वक्तव्यम् । तथा चातिप्रसङ्गेनापृत्वस्य व्याख्यातिरित्यर्थः । अथ विषयसामान्येति । रूपत्वादिक विषयसामान्यं तस्य स्वस्वव्यक्तिव्यतिरेकं यत्तत्

४ । ० विषयस्य न तु करणत्वाभिप्रायम् । प्रमाणशब्दस्येति । अत्रादि ने करे-
ण्यविषयस्य किं तु प्रमाहेतुमात्रविषयस्येति दृष्टव्यम् । इतरवस्तुमात्र-
कृत्येनेति । इतरस्य परमाद्युक्तस्यैव मूर्तिव्याप्तेः साधकत्वेनेत्यर्थः । तदे-
वमेकदेशितसमणकृत्य स्वमतमाह । तस्मादिति । स च संसा-
रानादित्यादिते । अत्रापि वर्णपदवाक्यानि प्रत्युच्चारणमन्यानि तथा इति
गत्यादिनामान्यावच्छिन्नानां गकारादीनां तत्त्वमूहानां च वाक्यानां शब्दो-
पेत्यादिनामान्यावच्छिन्नानि शब्दलेशादिव्यक्तिमिरेव सकेते । यद्वागुक्ति-
मात्रः । मन्वन्तरेति । मन्वाप्रत्यये त्थोरस्यरेण वेदान् प्रणीय सृष्ट्यादौ
प्रदायः प्रवर्त्येत्येति भावः । येष भाव्यं वार्तिकं चातिरोहितार्थ-
मिति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकता-
त्पर्यटीकायां द्वितीयाध्यायस्याथमाह्निकम् ।

अथार्थ इति माध्यम् । प्रमाणानां विभागेद्वेषो यः सौ ऽयथार्थः ।
तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे प्रत्यक्षेति । यच्च विभ्रान्तस्याक्षेप इति २९६ ।
माध्यमतेन सूत्रं व्याख्याय प्रकारान्तरेणापि व्याचष्टे । संशयव्युदासार्थं
वा प्रकरणम् । सूत्रं तु सशयार्थम् । न चतुष्टु निश्चेतुं शक्यं
कस्मात् । ऐतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यघात् । परेभ्युपगताद-
स्माकं सशयादिति सूत्रार्थः । तात्पर्यान्तरमाह । विधीति । विभागेद्वेषो
ऽधिकनिषेधपर इति पूर्वपक्षे अथार्थः प्रमाणोद्देश इति पूर्व
व्याख्यात सप्रति तु प्रत्यक्षादिविधिपरो ऽसाधारम्भ प्रत्यक्षानुमानोप-
मानशब्दाः प्रमाण्यानीति । अधिकनिषेधस्त्वर्थलभ्य इति वक्ष्यमभिप्रेत्ये-
कमित्येव न हतयम् । तात्पर्यान्तरमाह दोषवतामिति । तात्पर्यान्तरमाह
प्रत्यक्षादिविधिति । अन्तर्भावपरात्प्रकरणादयो द्विभागेद्वेषस्य यथार्थता सिध्य-
तीत्यर्थः । देशयति सिद्धत्वादिति । न हि यावत्सूच्यते सूत्रकारेण ताव-
दयं श्यमुपपादनीय माध्यकाराद्विमिरपि तदुपपादनविद्वेरिति भावः । परि-
हरति नावधारणप्रयोजनस्य प्रमाणान्तरनिरासस्येति । यत्सूत्रं
प्रमाणदनुक्तमपि लभ्यते तत्सूत्रकारेण नोच्यते । यच्च सूचितमपि तिरोहि-
तमिव तत्सूत्रकारेणोद्घाटनीयमेव न हि तथास्ति निश्चयो ऽस्मद-
भिमतमेव घटन्ति माध्यकारादयो मान्यदिति भावः । किमर्थोदाहृत्यत इति
प्रश्नः । उत्तरं संभवतीति । प्रत्यनीकस्य ग्रहणादिनि । अपा पातप्रत्यनी-
कस्योपातस्य ग्रहणान्तिरोधिना पातविरोधिना वाय्वधसंयोगस्य ग्रहणं तदिदं
किलाभावात्स्य प्रमाणं प्रमीयते मेघोदये ऽपि यतोऽयथागमावेन वाय्वधस-
योग इति । विद्वान्तमाह तान्येतानीति । ननु भविष्यत्यसौ विषय
वक्तव्यत्वात्तानामगोचरं प्रमाणानाम् । प्रवर्त्यन्ति च तथेति ह्यादीनि प्रमा-
णान्तराणीत्यत आह । विषयाभावाच्चेति । वेदयति अथ प्रयोज-
नभेदादिति । तदेतदतिप्रसङ्गाशङ्कनेन दूषयति । एवं तर्ह्यपृत्व-
मिति । न तावत्सन्ति तादृश प्रयोजनसामान्यविशेषा ये प्रयोजनयन्ति
प्रमाणानि परस्परतो व्याघर्तयेयुः । अपि तु भेदमात्राह्वायनेयन्तीति धक्क-
व्यम् । तथा चातिप्रसङ्गेनापृत्वसंख्याव्यावृत्तिरित्यर्थः । अथ विषयसा- २९७
मान्येति । रूपत्यादिक विषयसामान्यं तस्य स्वस्यव्यक्तियव्यतिरेकं यकृत्य

- १ । २२ तस्मादित्यर्थे । निराकरोति न युक्तस्तीति । निरुपाधानस्वरूपमेक व्यापकत्वान्वितत्वसंबन्धित्वोपधानास्तस्य इति चत्वारो विषयसामान्यविशेष इति चतुष्टयप्रतिषेधो न युक्तमित्यर्थे । यद्येतानीति । यद्येतिह्यादीनि प्रमाणानि क्व प्रत्यक्षादौ किमेतिह्याद्यन्तर्भवतीति वक्तव्यम् । अप्रमाणस्य प्रमाणान्तर्भावो न भवतीति प्रमाणान्नोक्तम् । यत्कलत्रनिर्दिष्टप्रयत्नक प्रश- द्धारण्यमेतिह्य तस्य चेदाप्र कर्ता नाधारित ततस्तत्प्रमाणमेव न भव- तीति यदीत्युक्तम् । अद्यावरपरम्परैस्त्वगत तत्प्राप्तेऽप्येव इति शब्दलक्ष- णान्नातिरन्ते तद्विदमुक्तम् । सामान्यलक्षणत्वादित्ये । वृच्छति कथम- र्थापत्तिरिति । असत्सु मेघेषु पृष्ठिर्न भवति सत्सु भवतीति सेवमर्थोपति कथमनुमानेन सगृह्यते । उत्तर द्वयोरिति अचोदाहरणमाह । यत्र पत्रेति । उदाहरणस्य साध्यविकलत्वमुदाहरति । एके तिचति । यदि द्वियेव न भुङ्क्ष्विति कालविशेषप्रतिषेधो निश्चीयते ततो रात्रौ भुङ्क्ष्विति कालान्तर- विधानं गम्यते न तु कालविशेषनिषेधनिश्चयो ऽपि । दिवा भुङ्क्ष्वपि नेति । भोजनादिक्रियाया या ऽन्या ऽऽसनादिक्रिया तन्निषेधनिषेधेन रात्रिभोजनाच्चेपादिति । द्वियेव न भुङ्क्ष्वित्यस्यैकस्य प्राप्ते भवेदात्रौ मुक्ते इति क्रियान्तरनिषेधा निषेधस्य च प्राप्ते न यक्तव्यं रात्रौ भुङ्क्ष्वित्यर्थे । तदेतद् दूषयति । एतत्सु न सम्यगिति । प्राप्तिपूर्विका हि प्रतिषेधा भवन्ति । न चेह भुञ्जानस्याभुञ्जानस्य वा क्रियान्तरभाव प्रसक्तो घेनाद्ये प्रतिविध्यते भुङ्क्ष्वपि नेति । न हि कश्चिद्भुङ्क्ष्वपि न भुञ्जानो न वीक्षते । अन्ततो ऽस्त्यदिरेपि क्रियाया भावात् । व्यापृत कदा चित्र व्यापारान्तरं कुर्यादपि किं पुनरव्यापृत स हि व्यापारान्तरास्यव्यापृत करोत्येवेत्यर्थे । उपसदिति तस्मादित्ये । कालप्रतिषेधो द्वियेव भुङ्क्ष्व इत्यस्य प्रतिषेध इत्यर्थे । क्रियान्तरप्रतिषेधनिवृत्तरसमवेन निराकृतत्वादप्राप्त्यात्र प्रतिषेध । २० इति भावः । क्रियान्तरप्रतिषेध इति । अन्तरकृष्टो विशेषश्च तेन भोजनक्रियाया यदनन्तर विशेष क्रियान्तररहितस्य भुङ्क्ष्व तस्य प्रतिषेध इत्यर्थे । सामान्यतोदृष्टमिति यत्र न कार्यकारणयोर्गोच्यममकभावः । तत्सा मान्यतोदृष्टमिति । सत्यमेतानीति माध्यम् । तस्यार्थे । सत्यमेतान्ये तिह्यादीनि प्रमाणानि न तु प्रमाणान्तरं नेव प्रमाणान्तरमनुमानादिभ्यः

इत्युक्तम् । न तु प्रमाणत्वमेवामीषा न मृष्यामह इति भावः । धार्तिकम्
अर्थापत्तिमात्रस्येति । दिवा न भुङ्क्ते इत्यादेरर्थापत्तेरेकान्तिकत्वादिति । न
स्वमतेन दूषयित्वा सौचं दूषणमाह । यामपि भवानिति । न सत्सु
मेघेषु युष्टिर्भवेत्येवेत्यर्थो येन व्यभिचारो देश्येतापि तु असत्सु न भवतीति
तथा च न व्यभिचार इत्यर्थः । यद्वि तु यच्च विषये ऽर्थापत्तिरेकान्तिकी
ततो विषयान्तरं कल्पयित्वा ऽनेकान्तिकं देश्येत ततो यः प्रतिषेधविषयः
प्रामाण्यमर्थापत्तेः ततो विषयान्तरमर्थापत्तेः सत्त्व प्रतिषेधविषय कल्पयित्वा
प्रतिषेधस्याप्रामाण्यं शङ्कते अतः तथा च प्रतिषेधाप्रामाण्यान्वर्थापत्तेरप्रामा-
ण्यमित्याह ।

प्रति-त् (सू. ५) ॥ एवं ह्येकान्तिकः प्रतिषेधः स्याद् यद्यर्थापत्तेः
प्रामाण्यं सता च प्रतिषेधति । न तु सत्त्वं प्रतिषेदुमर्हत्यनेकान्तिकत्वात् ।
न हि यदनेकान्तिकं तत् सर्वं नास्ति प्रमेयस्यादीना नित्यत्वसाधने
अनेकान्तिकाना सत्त्वात् । यस्मादर्थापत्तेर्विशेष इति । अर्थापत्तेर्विशेषः
प्रामाण्यं न ह्यर्थापत्तिमात्रं सतेति । न चानेकान्तिकत्वं प्रामाण्यत्वप्रतिषेधे
ऽस्तीति यदि मन्यते पूर्वपक्षी एवं तर्हि ॥

तत्प्रामा-ण्यम् (सू. ६) ॥ विप्रतिपत्तिरतिवर्तिवै नियमस्या-
नमिति पदत इत्यर्थः । या ऽपि मीमांसामाप्यकृता ऽर्थापत्तिरदृष्टा
जीवतश्चैवस्य गेहभाषदर्थनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पनेति । तदप्यनु-
मानमेव यदा खलु सन्नेकच नास्ति तदा ऽन्यथास्ति यदा वा ऽव्यापक
एकथास्ति तदा ऽन्यथा नास्ति सो ऽयं स्वशरीरश्च व्याप्रियहः सुकरः
तथा च सतो गेहभाषदर्थनेन लिङ्गेन बहिर्भावदर्थनमनुमानं न च तस्य
सत्त्वेन गेहभाषः शक्यो ऽपह्नोतु येनापह्नो गेहभाषो न हेतुः स्यात् ।
गेहभाषेन वा सत्त्वमपह्नोतु येन सत्त्वमेवानुपपद्यमानं न स्यात्मान
बहिर्भवस्याप्येत् । तथा हि सत्त्वमात्रं वा विरुध्यते चैवस्य गेहभाषेन
गेहसत्त्वं वा चैवस्य न तावदात्र क्वचन सत्त्वस्यास्ति विरोधो गेहे अस-
त्तया समानविषयत्वाभावात् । देशसामान्येन गृहविशेषाद्येवो ऽपि पाक्षिक
इति समानविषयतया विरोध इति चेत् । न प्रामाण्यनिश्चितस्य साक्षि-
केन प्रतिषेधायोगात् । नापि प्रामाण्यनिश्चितो ऽमान एव धार्तिक तस्य

गृहसन्त्य प्रतिषिक्त्यन्तमपि प्रतिषेधुं शार्थवृत्त्य वा उपनेतुमर्हतीति युक्तम् । गृहार्थवृत्त्याभावेन गृहसन्त्य विरुद्धत्वात्प्रतिषिध्यते न तु सन्त्यभावः तत्र तस्योदासीन्यात् । तस्माद्गृहभावेन सिद्धेन घतेो बहिर्भवोऽनुमीयत इति युक्तम् । एतेन विरुद्धयोः प्रमाणयोरविरोधापादनं विषयव्यवस्थया भर्था पतिविषयः परास्तः । अत्रच्छिन्नानवच्छिन्नयोरविरोधात् । तस्माद् नानुमानात् प्रमाणात्प्रमाणान्तरमर्थापत्तिरिति स्थितम् ॥

११८ नाभा-हेः (सू. ७) ॥ नाभाज्ञानं प्रमाणं कस्मात् प्रमेयस्याभासस्यासिद्धेः । नो खलु सर्वोपाख्यारहितं प्रमाणज्ञानमप्यप्रमाणमनुभवति । केवलं काल्पनिकोऽयमभावव्यवहारो लौकिकज्ञानमिति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तमाह । अभावस्य भूयसीति । सर्वज्ञानीनाभावप्रत्यक्षव्यवहारो न काल्पनिको भवितुमर्हतः । न च कल्पना इति सर्वोपाख्यारहितं नोपरयितुमर्हतीत्युक्तं विपरीतव्यातिशयनाशकम् । लक्ष्यमङ्गभङ्गावसरे च तस्योपाख्येयत्वमुपपद्यमिष्यते तस्मादस्य प्रामाण्यमुक्तं प्रमाणान्तर्भावः । तदेतत्सर्वे धार्तिककारो व्याचष्टे नाभावः प्रामाण्यमिति । यथोक्तं दूषयति । कश्चैवमाहेति । अमात्रो हि प्रमेयमुच्यते ॥ तत्त्वबुद्धये प्रमाणमपि तु तद्विषया प्रतिपत्तिः । सा च प्रत्यक्षफलमुपादानादितुष्टौ प्रमाणं यथा एते तथा वक्ष्यते सर्वोपाख्यारहितं वाच्यमप्येतेऽनुमानयुक्तम् । प्रतिपद्य चानयतीति लक्षणाभावेन विशेषणेनवच्छिन्नान्यानेतव्यात्वेन प्रतिपद्यानयति । एतदुक्तं भवति लक्षणाभावाज्ञानं निश्चिते घासि प्रत्यक्षजनमासाधकतमत्वात्प्रमाणं भवति ॥

अस-सोः (सू. ६) ॥ भावधीननिवृत्तत्वात्प्राप्तिपूर्वकत्वाच्च प्रध्यस्यभावात् । तस्य भावपूर्वकत्वात् । नान्योऽस्त्यभाव इति मन्वानस्य पूर्वपक्षः । नापरिज्ञानादिति । प्रत्यक्षं हि प्रमाणं प्रमेयमात्रं व्यवस्थापयति । तच्च प्रध्यस्यत्राप्यभावेऽपि तुल्यम् । प्रतिपत्तिं हि लौकिका दधि सीराभावाभिव्यक्तं चारे दध्यमायम् । ननु सूत्रमन्वेषु घासस्य लक्षणाभावकृपाणामुपपत्तिं सद्भावमाह । न त्वभावाफलव्यतिरूपे तत्कुतो न विरोध इत्यत आह । अत उक्तार्थं सूत्रमिति । व्यतिरेकमुपेन भूयस्योक्तोऽर्थः । अत एवाह भाष्यकारः । नैवमलक्षिनेष्विति । लक्षणादर्शनेन हि लक्षणाभावाद-

येनमुपलक्षितम् । यानि तानि लक्षिनेष्विति । न कस्य चिद्वक्षितस्य न २८२
 सन्ति यानि च सन्ति तेषामभावे व्याहतः । एतदुक्तं भवति यत्र लक्षणानि
 सन्ति तत्र तेषामभावे व्याहतः यत्र च न सन्ति तत्राप्यभावे अनुपपन्नः । तस्य
 भाषाधीननिरूपणस्य तदभावे उच्यमानिरूपणत्वादिति । परिहरति नापरि-
 क्षानादिति । भाषाज्ञानाधीननिरूपणो मध्यमाभावे न तु भाषाधीननिरूपणः
 प्रागभावेऽपि च शक्यो भविष्यद्वायज्ञानेनान्यथावस्थितभाषाज्ञानेन वा निरु-
 पयितुमिति न प्रागभावाभावा इत्यर्थः । अभावद्वैतमिति । प्रकृतार्थेण प्रकृतं
 प्रथममाश्रयादिकं प्रति प्रागभावाप्रतिपादनं परमार्थतस्तु प्रथममाभावे द्वैतं तादा-
 त्म्याभावाः संसर्गाभावश्चेति संसर्गाभावेऽपि प्राक्प्रथमसात्पन्त्याभावापेक्षेन वि-
 विध इति चतस्रो विधा अभावस्येति । असत्यर्थे नाम्नाः । तत्सिद्धेरल-
 क्षितेष्वहेतुरिति बोधे अप्येते ह्यलसूत्रे इति । यो योऽभावः स सर्वः
 सत्यर्थे भवति यथा प्रथमः न च तथा लक्षणाभाव इति सामान्यव्युत्पन्नम् ।
 तत्सिद्धेरिति तु वाक्येन यानि लक्षणानि भवन्ति कथं तान्येव न भवन्तीति
 तत्सिद्धेः ।

तदेवं शब्दपरीक्षां प्रस्तुत्य तस्य प्रामाण्यं परीक्ष्य विभागेद्वेशः
 परीक्षितः संप्रति शब्दपरीक्षाशेषं वर्तयन्नाह । आश्लेषदेशः शब्द इति ।
 संशयकारणं विप्रतिपत्तिं दर्शयन् जलन्मीमांसकानां मतमाह । आकाशगु-
 णः शब्द इति । अभिधातवेति न हि वायुना यावद्देगमिप्रतिष्ठमानेन
 कणेशब्दुच्यवच्छिन्नमेवमागममन्त्रेण नित्यः शब्दो व्यज्यतइति । तदेत-
 द्वागन्तरुकारो व्याचष्टे । एके तावदिति । अविनश्यदाधारमपि संयोगाद्य-
 नित्यमित्यत आह । एकद्रव्यमिते । तथाऽपि पाशेषशुण्णै ह्यपादिभ-
 रनेकान्तिकमत आह । आकाशगुणश्चेति । एकद्रव्यत्वे सत्त्वाकाशगुणसत्त्वा-
 दित्येतावताऽभिमतमिद्वैरविनश्यदाधारत्वं तत्रैवज्ञाये वेदितव्यम् । संयोग-
 विभागनादा इति । भेरीदण्डसंयोगेतिता वायुः कणेशब्दलोमन्तमाकाशं
 प्रापः शब्दस्य व्याचष्टः एवं वंशदलविभागोतिता वायुः शब्दस्य व्याचष्टः
 इति दृष्टव्यम् । संयोगविभागौ परम्पर्येव नादस्तु साक्षादिति । सांख्यीयम् ।
 तमाह गन्धादिसहवृत्तिरिति । पञ्चतन्मात्रात्पञ्चभूतमूलमसमुद्रादिव्याप- २८३
 यिव्यादिभिरिति । गोपटादिभूतिः शब्दो योग्यदेशस्य आहंकारिकतया व्यापकं

- १० विषयदेशस्य श्रोत्रेन्द्रियं विकुर्वन्नयस्थित एव गृह्यते । तदेतदाह । अपरे पुनरिति । भूतविशेषाभिधाता इति । मेरीदण्डाभिधाता इत्यर्थः । वेशेषिकमतमाह । आकाशगुण इति । बोद्धुराहुान्तमाह । महाभूतसं-
क्षोभज इति । नासंभन्धादिति । यदा भावो ऽस्ति तदा प्रागुपध्वंसा-
भावाच्चानित्यत्वम् । अनुत्पन्नविनष्टयोश्च प्रसङ्गादिति । न तावत्प्राक्-
ग्रन्थसाभावयोः सहभावो ऽस्ति तस्मात्प्रत्येकमेव तावन्नित्यत्वं तथा चानु-
त्पन्ने यस्तुनि नष्टे वा ऽनित्यत्वप्रसङ्गः । ■ चेद दृष्टमिष्ट वा भावधर्मत्वे-
नानित्यत्वस्य प्रतीतेरनित्यो घट इति न केवलमनित्यत्वस्य भाव इति
परमस्मिन्पक्षे न युज्यते पक्षयोरैव नास्ति कस्माद् भावस्याभावो धर्मो न
भयतीत्यत आह । न च धर्मकाल इति । चो हेत्वर्थे । शङ्कते ।
अथेति । भवत्वे हि यस्मात्प्राग् न भवति पश्चाच्च तस्मात्तस्याभाव इति
यदुपपत्तिरित्यर्थः । उत्तरम् एवमपीति । सत्यं भवत्वेव न भयतीति न
त्येतावता ऽस्याभावसम्बन्धो भिन्नकालत्वात् । तस्मान्नास्मदुक्त किं चित्प्रति-
पिद्धमित्यर्थः । लोकविरोधमुद्गायमिति घटस्य प्रागभाव इति । असंबन्धे
पट्टीप्रयोगो ऽयं भाक्तः भावाधीननिरूपणत्वं च भक्तिरित्यर्थः । अपि च धर्म-
मानयस्तु नित्यमित्युच्यते तस्य भावो नित्यता भवतु किमेतावता ऽपीत्यत
आह । वर्तमाने चेति । विनाशो ऽस्यावश्यंतथा भविष्यतीति अवश्यप्रा-
विने विनाशस्य सन्निधानेन संबन्धमुपचर्य मतुषः प्रयोग इत्यर्थः । उपल-
ब्धिलक्षणप्राप्तयेति । न हि सतो विनाशो ऽस्ति येनासम्बन्धो भावस्य
देश्येत किं तु यथा सत आविर्भावो जन्म एवं सत यवात्यन्ततिरोभावो
विनाश इति अनित्यतेति चाख्यायते तिरोभावस्य च सता सह समानका-
लतया संबन्ध उपपद्यतइति भावः । तिरोभावश्च घटादिना ऽपि सम्भवती-
त्युपलब्धिलक्षणप्राप्तयेत्युक्तम् । तदेतत्साध्योय मत दूषयति । एतत्तु शून्य-
मभिधानमिति । प्रधानविकारत्वाद्विशेषस्य विकारस्य च प्रकृतेरनन्यत्वात्
प्राधान्यरूपस्य कस्य विदुषलम्भान्नास्त्येव तद्वस्तु यदत्यन्तं नेपलम्ब्यतइति
साध्यसिद्धान्तस्त वाधतइत्यर्थः । अपि च यथा सतो न विनाश एवमसतो
ऽपि जन्म नास्ति तथा चानुपजातविशेषस्य यस्तुनस्तिरोभावो न युक्तः विशेष-
वैपजनने च कथं सत उत्पत्तिविशेषस्येव प्रागवस्थात् सत्ये वा प्रागव्यनुप-

लब्धिप्रसङ्ग इति । ये पुनरिति । अनित्य एवानित्यता स्वार्थिकस्तत्प्रत्यय २८६
 इत्यर्थः । दूषयति । एतत्तु न युक्तम् । पाणिनेरपि स्मृतिः प्रमाणाविरोधिनी
 तत्त्वव्यवस्थाहेतुर्न तद्विरोधिनापि अस्ति च ठगादीनां स्वार्थिकत्वे प्रमाणावि-
 रोधः । तथा हि प्रकृतिप्रत्यययोः समभिध्याहारो न स्याद् न खल्वेकार्थयोः
 समभिध्याहारो दृष्टः न हि भवति ब्रूयः शिंशपा इतिब्रूयस्तद्विरिति प्रयोगः ।
 कथं तद्धंको द्वे बहव इति चेत् । न निहविशेषव्यत्ययत्वादिप्रतिप्रयोगस्य
 एवं यावकादिव्यपि विरुद्धात्पन्तरव्यपेक्षेष्टः प्रत्ययार्थः वेदितव्यः । यथा
 च व्याचक्षते शाब्दाः याव शब्द यावक इति । तद्विदमुत्तमनुपलभ्यमानमे-
 दानामप्यनुमानतो भेद इति । किमनुमानं पृच्छा भेदविपपत्त्व-
 मिति । त्वत्तलमिषां नित्यत्वानित्यत्वयोः प्रकृतत्वात् । तस्य भावस्यतला-
 धिति त्वतलोः पृष्टीसमर्थोदुत्पत्तेः सर्वविषयं त्वनुमानमुक्तमिति । अवध्य-
 पेक्षानपेक्षेणि । सतेषोभयान्तायध्यरेखा भवत्यनित्यता सैव च तदनपेक्षा
 नित्यता अशुद्धिचोपलक्षणं न विशेषणम् तच्च भिन्नकालमपि भवत्येष यथा
 मृगायां मातरि देवदत्तायां देवदत्तापुत्रे यद्यदत इति भूतपूर्वगत्या देव-
 दत्ता स्वपुत्रमुपलक्षयति यथा च कार्यत्वं समवायस्तदोभयान्तावच्छिन्ना
 सता नित्यता । यथा तु पूर्वान्तावच्छिन्ना सतेषोभ्यतिस्तदा उपरान्ताव-
 च्छिन्ना सता अनित्यतेति न हेतुतत्त्वव्याख्याभावपरोक्तो विरोध इति ।
 कर्णान्नित्यमिधीयत इति । समवायिकारणामिषाणाम् । समस्तकारण-
 व्यापकं तु लक्षणं कार्योत्पादस्य पुरस्ताद्वियमेन सद्भाव इति द्रष्टव्यम् ।
 कार्योत्पत्ताभहेतुः समवाय इति । कार्यस्यात्मलाभः स्वकारणवैश-
 न्यत्वं तस्य हेतुः समवायः । समवायो हि समवेतत्वं भवति समवायः
 कारणविशिष्टकार्यत्वमिति निमित्तकारणभेदानुविधानमुत्पत्तेधर्मकत्वं गम्य-
 गमकयोरभेदविषयतया निमित्तकारणानि भेदीदृशसंयोगादयः । तद्वेदात्पुन-
 रब्दे । मित्रो भवति । शङ्कते संयोगविभागेति । यथा हि कारणभेदेन
 भेदो दृश्यते एवं व्यञ्जकभेदेनापि मणिकृपाणदण्डादिव्यञ्जमानस्य मुखस्य
 भेदो दृष्टः तस्मात् संशय इति । ओत्रं तावन्न शब्ददेशं गच्छत्यमूर्त्ति- २८७
 त्वादिति । कर्णगण्ठन्यवच्छिन्नं हि नमः शेषं न च कर्णगण्ठनी मूर्त्ता अपि
 सती घट्टकमुपसर्पति प्रत्यक्षं हि कर्णगण्ठनी शेषस्या गृह्यते तस्माद्-

१० विषयदेशस्य चोपेन्द्रिय विकुर्वन्नवस्थित एव गृह्यते । तदेतदाह । अपरे पुनरिति । भूतविशेषाभिधाता इति । भेरीदण्डाभिधाता इत्यर्थः । घेरेदिकमतमाह । आकाशगुण इति । बोद्धराद्धान्तमाह । महाभूतसंज्ञोभज इति । नासंयन्धादिति । यदा भावो ऽस्ति तदा प्राकृष्यसाभावाद्भानित्यत्वम् । अनुत्पन्नविनष्टयोश्च प्रसङ्गादिति । न तावत्प्राकृष्यसाभावायो सहभावो ऽस्ति तस्मात्प्रत्येकमेव तावन्नित्यत्वं तथा चानुत्पन्ने वस्तुनि नष्टे वा ऽनित्यत्वप्रसङ्गः । न चेदं दृष्टमिष्टं वा भावधर्मत्वेनानित्यत्वस्य प्रतीतेरनित्यो घट इति न केवलमनित्यत्वस्य भाव इति परमस्मिन्ने न युज्यते ब्रह्मण्येव नास्ति कस्माद् भावस्याभावो धर्मः । न भवतीत्यत आह । न च धर्मकाल इति । वो हेत्वर्थः । शङ्कते । अथेति । भवन्नेव हि तस्मात्प्राग् न भवति परचाक्षु तस्मात्तस्याभाव इति शङ्क्यपत्तिरित्यर्थः । उत्तरम् एवमपीति । सत्यं भवन्नेव न भवतीति न स्येतावता । इत्याभारसम्बन्धो भिन्नकालत्वात् । तस्मान्नास्मदुक्तं किं चित्प्रतिपिदुमित्यर्थः । लोकाविरोधमुद्गायति घटस्य प्रागभाव इति । असम्बन्धे श्रुत्येवमेवो ऽयं भाक्त भावाधीननिरुपण्यत्व च भक्तिरित्यर्थः । अपि च वर्तमानवस्तु नित्यमित्युच्यते तस्य भावो नित्यतां भवतु किमेतावता । ऽपीत्यत आह । वर्तमाने चेति । विनाशो ऽस्यावश्यतया भविष्यतीति अवश्यभाविनो विनाशस्य सन्निधानेन सम्बन्धमुपचर्य मतुष प्रयोग इत्यर्थः । उपलब्धिलक्षणप्राप्तयेति । न हि सतो विनाशो ऽस्ति येनासम्बन्धो भावस्य देश्येत किं तु यथा सत आविर्भावो जन्म एव सत यथाप्यन्ततिरोभावो विनाश इति अनित्यतेति चाख्यायते तिरोभावस्य च सता सह समानकालतया सम्बन्ध उपपद्यतइति भावः । तिरोभावश्च घटादिना ऽपि सम्भवतीत्युपलब्धिलक्षणप्राप्तयेत्युक्तम् । तदेतत्साख्यीय मतं दूषयति । एतस्तु शून्यमभिधानमिति । प्रधानधिकारत्वाद्विश्वस्य विकारस्य च प्रकृतेरनन्यत्वात् प्रधानिकस्य कस्य विदुषलमभावात्पण्ये तद्वस्तु यदत्यन्तं नोपलभ्यतइति साख्यसिद्धान्तस्त वाच्यतइत्यर्थः । अपि यथा सतो न विनाश एवमसतो ऽपि जन्म नास्ति तथा चानुपजातविशेषस्य वस्तुनस्तिरोभावो न युक्तं विशेषोपजनने च कश्च सत उत्पत्तिविशेषस्येव प्रागवस्थात् सत्ये वा प्रागव्यनुप-

लब्धिप्रसङ्ग इति । ये पुनरिति । अनित्य गगानित्यता स्वार्थिकस्तत्प्रत्यय २८
 इत्यर्थः । दूषयति । एतत्तु न युक्तम् । पाणिनेरपि स्मृतिः प्रमाणाविरोधिनी
 तत्प्रत्ययस्याहेतुर्न तद्विरोधिन्यपि अस्ति च ठगार्दीनां स्वार्थिकत्वे प्रमाणावि-
 रोधः । तथा हि प्रकृतिप्रत्यययोः समभिध्याहारो न स्याद् न खल्वेकार्थयोः
 समभिध्याहारो दृष्टः न हि भवति वृत्तः शिथला इतिवद्वृत्तस्तरिति प्रयोगः ।
 कार्यं तद्वैको द्वे बहव इति चेत् । न निद्रविशेषव्यत्ययस्याद्विभक्तिप्रयोगस्य
 एवं यावत्ताद्विषयि विरुद्धत्वात्प्रत्ययच्येदः प्रत्ययार्थो वेदितव्यः । यथा
 च व्याचक्षते शाब्दाः याव यव यावक इति । तद्विदमुत्तमनुपलभ्यमानमे-
 दानामप्यनुमानतो भेद इति । किमनुमानं पण्ड्य भेदविषयत्व-
 मिति । त्वतलभिषायं नित्यत्वानित्यत्वयोः प्रकृतत्वात् । तस्य भावस्त्यतला-
 धिति त्यतलोः षष्ठीसमर्थादुत्पत्तेः सर्वविषय त्वनुमानमुक्तमिति । अवध्य-
 पेक्षानपेक्षेति । सत्तेषामप्यन्ताप्रत्ययेना भवत्यनित्यता सैव च तदनपेक्षा
 नित्यता अग्रविशेषलक्षण न विशेषणम् तच्च भिन्नकालमपि भवत्येव यथा
 मृतायां मातरि देवदत्तायां देवदत्तापुत्रे यद्यदत इति भूतपूर्वगात्या देव-
 दत्ता स्वपुत्रमुपलक्षयति यदा च कार्यत्वं समवायस्तदौभयानावच्छिन्ना
 सता नित्यता । यदा तु पूर्वान्तावच्छिन्ना सत्तेषामप्यनित्यता उपरान्ताव-
 च्छिन्ना सता अनित्यतेति न हेतुनक्षणाव्याख्यानापचरोक्तौन विरोध इति ।
 कर्णमित्यभिधीयत इति । समशयिकारणानि प्रायम् । समस्तकारण-
 व्यापक तु लक्षणं कार्यत्वात्पुनरुपलक्षणमेव सद्भाव इति दृष्टव्यम् ।
 कार्यात्मलाभहेतुः समवाय इति । कार्यस्यात्मलाभः स्वकारणसं-
 न्धित्वं तस्य हेतुः समवायः । समवायो हि समवेतत्वं भवति समवायः
 कारणविशिष्टकार्यत्वमिति निमित्तकारणभेदानुविधानमुत्पत्तिधर्मकत्वं गन्ध-
 गमकरोरभेदविषयता निमित्तकारणानि भेदेदण्डसंयोगादयः । तद्वेदात्वनु-
 शब्दे भिन्नो भवति । शङ्कते संयोगविभागेति । यथा हि कारणभेदेन
 भेदो दृश्यते एवं व्याचक्षते भेदेनापि मणिकृपाणदर्पणादिव्याप्यमानस्य सुखस्य
 भेदो दृष्टः तस्मात् संशय इति । श्रोत्रं तावन्न शब्ददेयं गच्छत्यमूर्त्ति- २८७
 स्वादिति । कर्णशून्यवच्छिन्नं हि नभः शेष न च कर्णशून्यो मूर्त्ति उपि
 सतो यत्तद्वत्तुमुपसर्पति प्रत्ययं हि कर्णशून्यो शेषस्या शब्दो तस्माद्-

छदपि कर्तृशक्त्यनुष्ठानविरहात् नमोमात्रं योऽपि तमान्मा कर्तृशक्त्युनी
 यासीत् तदुपकृतं तु नमो गच्छतीति यो मन्यते त इत्येतदुक्तमिति तदु
 १२ ध्यम् । क्रियाकारणशुद्धसमवायादिते । नोदन्मिच्छातसमवायादि-
 त्यर्थः । नार्यं निरपेक्षार्थं इति । यद्यपि समप्रधिकारण एतने कर्तृशक्त्ये
 गुरुत्वमपेक्षते तथा ऽपि चरमभाविनिमित्तान्तर नापेक्षतइति निरपेक्षगच्छ
 स्यात् । यद्यपि प्रतिबन्धकारणमेव भवति चरमभावि तथा ऽपि न
 निमित्तान्तरं प्रतिबन्धे हि सति गुरुत्व न करोति कार्यमौत्सर्गिक न पुन
 प्रतिबन्धकारणमस्यापि तत्र निमित्तमात्रकल्पना युक्ता तद्वन्वयव्यतिरेकस्या
 न्यथाविद्धेरिति मायद्वय वा चरमभाविनिमित्तान्तर नापेक्षतइत्यपेक्षार्थः ।
 विषयाभावाच्चेति । क्रियात्वद प्रति योऽप्यता क्रियाविषयस्त माश्रित्य क्रिया
 भवति सा मूर्ति न चासायसर्वगततद्व्यपारिमाणनक्षणात्मा ऽऽकाशदेव सर्व
 गते समति तस्माच्चेति क्रियावन्त इत्यर्थः । ततो ऽन्त्यस्यातिमान्या-
 दिति । नान्य शब्दान्तरमात्रमते न केवलमसौ स्वकारण यच्च नाशर्पाति
 तु सो ऽपि स्वकारणेन शब्देन नाश्रयते तद्विद्वन्मनयो कार्यकारणविरोधित्वत् ।
 आद्यन्तु कार्येणैव नाश्रयते मय्याना त्वनियम इति । चरन्मोमात्रक्रमतमुत्था
 पप्रति एक एवेति चेदिति । यत्र एव तेषां शब्दो नभोगुणो नभो वितत्या
 यस्थित परिमाणवदित्यर्थः । शब्दवस्कारणत्वं कसीदृश्य द्रुपणमाह न सर्व-
 रूपलब्धिप्रसङ्गादिति । न किम इति प्रश्नस्येत्यर्थः । शब्दस्याकार-
 ण्यत्वादिति । आकाशस्य सर्वगतत्वेन तत्र व्याप्तं सर्वत्र व्याप्त इति
 सर्वत्रोपलम्भस्तद्वत्त्व इत्यर्थः । अभ्यु पेत्येकदेशमाह । एकदेशाभि-
 व्यक्तौ धार्थप्रत्ययो न स्यात् । सर्वसाध्यस्य कार्यस्येकदेशेनाकरणात् ।
 यथा नानाग्रहं पदे ग्रहवर्णाभिधायको नार्थप्रत्यय इति । स्यादेतद् एक-
 देश एव सर्व तथा च सर्वसाध्य कार्यमेकदेशे शक्तं कर्तुमिति न आह ।
 सर्वगत्य न्यापका भवन्तीति । एतावन्त्येव सर्वेकदेशव्यक्तिरभ्युपगम्यते
 तस्माद्वापकाद्वर्णाद्व्यापक एकदेशो ऽन्य इत्यर्थः । नन्वसत्येकदेशेन प्रत्ययं
 प्रत्यय इत्यत्र आह एतस्मिन् एते सर्वेकदेशव्यक्तिरभ्युपगम्यते न च
 सर्वेकदेशः सम्यो निरूपयितुम् । अन्यथा हि प्रत्ययेन सर्वमुत्तरं
 भवितुं शक्नोति शक्नोति वा सर्वमेव शक्नोति न ॥ तदेकदेश कदा विदपी-

त्यर्थः । निरूपणमभ्युपेत्याह । न च निरूपितादिति । बहवस्तर्हि धर्मा २६० ।
व्यञ्जन्ता तन्निरूपणात्तार्थो गम्यतरित्यत आह । एतेनेति । यस्तु मन्यते
न वस्तुतो ऽस्त्येकदेशः शब्दस्य किं तु सत्कारस्याव्याप्यवृत्तित्वमेवैकदेशः ।
भयत एवे शब्दस्याव्याप्यवृत्तित्वमेव नमस एकदेश इति त प्रति दोषा-
न्तरमाह कोलाहलश्च स्यादिति । यद्युच्येत कश्चिदेव ध्वनिः कं चिदेव
शब्द व्यनक्ति ततश्च न कोलाहल इति तथाह । नियमश्च न स्यादिति ।
समानदेशानामपि कृपरसादीना व्यञ्जकनियम इत्यत उक्त समानेन्द्रिय-
प्राज्ञाणामपि त तथा ऽपि भिन्नदेशाना समानेन्द्रियप्राज्ञाणामपि न सहसा
सर्वेषा व्यक्तिरित्यत्र उक्त समानदेशानामिति । शङ्कते यद्यस्य व्यञ्ज-
कमिति । न हि व्यञ्जकाना व्यञ्जकत्वं व्यक्तेरन्यतः प्रतीयते सा च
नियतेति व्यञ्जकानामपि नियमविद्वित्तिरित्यर्थः । परिहरति तन्नाहृष्ट-
त्वात् । अन्येषामेव भूताना व्यञ्जकाना व्यङ्ग्याना चानियमो दृष्ट इहापि
नियम विद्यत इति । कार्येणा तु समानदेशानामपि समानेन्द्रियप्राज्ञाणामपि
कृपादीना सप्यादीना च दृष्ट कारणनियम इति शब्दानामपि नित्यकार-
णतयोत्पत्तिनियम उपपद्यते इति भावः । समस्तप्रत्यक्षप्रवधानेन सामा-
न्याना सर्वसामान्यसगत समस्त वस्तुत्वमिति मन्यान शङ्कते । सामान्य-
वदिति । सर्वार्थाव्यवधाने ऽपि किं चिदेव वस्तु केन चिदेव सामान्येन
सबद्ध न सर्वं सर्वेणेत्याशयवात्रिराकरोति । नानभ्युपगमादिति । यद्य-
प्येकदेशस्याना समानेन्द्रियप्राज्ञाणा सत्त्वनरत्प्राप्त्यवस्थाना स्वरूपमेव
सत्त्वानयेति व्यङ्ग्याना प्रतिनियतव्यञ्जकव्यङ्ग्यात्वं तथा ऽपि समानदेशत्वाभा-
वात्त व्यभिचारः । सत्त्वस्य पदार्थैक्यसमवायादधिकदेशतया नरत्त्वस्य प्राप्त-
यत्तु चरित्यादिषु सद्भावाद् प्राप्त्यवस्थस्य चरित्यादिपरिहारात् कदाचिदेव
भावाद् न्यूनाधिकदेशतया न समानदेशत्वमिति । एतेन शेषसंस्कारे
ऽप्यनियमो बोद्धव्यः यद्येन्मीलनसंस्कृतमिन्द्रिय समानदेशान्यप्राज्ञान्स्कृ-
देव दर्शयति न तु किं चिदेवेति सर्वमयदातम् । अपि च सर्वशब्दस्य
तात्त्रादिप्रयोगव्यङ्ग्यत्वे तदुपरमे विदूरे शब्देनोपलभ्यमानं न चोपलभ्यते ।
पापुसतानव्यङ्ग्यत्वे तु प्राक्तननियमाभावा यत्र दोष इति शङ्कोतराभ्या
दर्शयति । यदि चेति । अपि चायं नित्यः शब्दः प्रादेशिको वा स्वाद्यापको २६१

- १ । १८ वा उभयथा ऽपि दोष इति शङ्कोतराभ्यां दर्शयति । निमित्तसन्निधा-
 चेति । स्यादेतत् । मा भूद्वायुसंतानो व्यञ्जकः सन्ति खलु वायुगु-
 नादास्ते ऽस्य शब्दस्य व्यङ्ग्य इत्यत आह । नादोपलब्धौ चेति ।
 तावन्नादो नाम वायुगुणः कश्चिदुपलब्धते अभ्युपेत्यपि ब्रूमः । नादो-
 लब्ध्वापि यथ वायुस्तत्र तद्गुणो ऽङ्गीकर्तव्यः न च त्रिशंकुष्टेन पुरुषेण शब्दो-
 पलब्धौ तत्र वायुरस्ति तद्गुणो वा नादः वायुसंतानगमनं चास्मिन् प-
 नेष्यते यस्माद्विशंकुष्टेन पुरुषेण शब्दोपलब्धेर्न व्यञ्जको नाद इति । स्यादे-
 तन् । मा भूद्वायुसंतानो मा च भूतद्गुणो नादः शब्दस्य व्यञ्जको वायवी-
 यात्तु संयोगविभागा व्यञ्जक इत्यन्तीत्यत आह । एतेनेति । यस्तु मन्यते
 प्रत्यभिज्ञैव भगवती शब्दस्येव साधिनो तदानुगुण्याय व्यापिनः शब्दस्य
 गुणस्य द्रव्यस्य वा प्रयत्नप्रेरितो वायवो वायवेण प्रतिप्रभातोः योच श्रोत्र-
 षच्छिन्नशब्दविशेष वा संस्कुर्वन्तो व्यञ्जका इति कल्प्यते । न च समानदे-
 शानां समानेन्द्रियग्राह्याणां निवृत्तव्यञ्जकव्यङ्ग्यत्वं न दृष्टमिति प्रसङ्गं
 प्रत्यभिज्ञां सृपति सोऽयमनया बाधिताविषयो विलीयतइति तं प्रत्याह ।
- २ । ८ कृतकवदुपचारात् । अत्र चेपचारेण प्रयोगेण तत्कारणं शब्दभेदप्रत्ययमुप-
 लभयति । अस्ति हि शुक्रसारिकामनुष्यरक्तप्रभेषु यकारादिषु स्फुटतरा रूपभे-
 दप्रत्ययाः पुष्पाः । यथ स्त्रीपुंसप्रभेषु स्त्रीपुंसभेदप्रभेषु च । न चेयमोश-
 धिकी न तु स्वरूपत इति वाच्यम् । तथा ह्योपाधिकत्वमानुभाषिकं वा
 स्याद् यथा कुङ्कुमारुणां तर्ह्येति । उपपत्तिगोचरे वा यथा कृपावधारणाय
 जले च प्रतिबिम्बहेतो रोचिष्णुताया दीर्घयामतायां मुखस्य न तावदानु-
 भाषिकं विदितोपाधेः यत् तद्भवति यथा विश्वकुङ्कुमस्य कुङ्कुमारुणेति ।
 शुक्रादिभेदमधिदुषो ऽपि च कायवष्टादाद्युक्ते शुक्रादौ शब्दभेदप्रत्ययो
 भवति यत एतदुच्यते शुक्रोद्दीरिता मञ्जुतमा गच्छेति प्राप्योपाधिकत्वमु-
 पपत्तिगोचरः न हि शब्दस्वरूपसमवायिनो भेदस्योपाधिकत्वे किं
 विदस्ति प्रमाणं मुख्यं य एतदपेक्षकृपावगतस्य । न खलु विरुद्धपरिमाणेषु
 दर्पणादिषु विरुद्धपरिमाणानां प्रतिबिम्बानामुत्पादः सम्भवति । शब्दानां
 तु संयोगविभागयोगानां मुक्तस्तद्वेदेन रूपभेदः । स्यादेतत् । तीव्रमन्द-
 त्वादयो धर्माः परं भिद्यन्ते न तु तदाश्रयः शब्दः न ह्यन्यस्य भेदेनान्यो

मेतुमर्हति अनिप्रसङ्गात् । न हि कृपरादीनां युगपद्वाचिनां वा क्रमभा-
विनां वा संयोगादीनां भेदे द्वयं मिथ्यते । कथमेकस्यैव शब्दस्याप्यायेण
तीव्रमन्दत्यादिविहृद्यधर्मसंसर्ग इति चेत् । अत गवोवाचिके ऽस्तु मुख-
स्येवाभेदिने ऽप्यायेण कृपाणादिषु दीर्घपरिमाणजनत्वादिः । अथोच्यते
न ययं धर्मभेदमात्रेण धर्मिणो भेदमावच्छेदहे किं तु धर्मभेदमात्रप्रथा उक्त
धर्मभेदे ऽपि प्रयतयति निपुणं निरूप्यताम् । अस्ति हि गौरीरिति
प्रथानुगमे ऽपि शुक्रकविलक्षणैतिकासु गोषु धर्मभेदाप्रमाहिनी प्रथा । अस्ति
च धर्ममात्रभेदाप्रमाहिनी प्रथा धर्मिणमात्रप्रमाकलयन्ती यथा शालप्रागुः
पृथुनविशालरक्षाः प्रलय्यभुञ्जे नीलान्वलदलरक्षामः विहास्यो नवाम्भोदध्य-
निर्गम्भीरमधुरस्योपश्चकोरेषवः चचिद्युवेति । सेयं गुरुसारिकामनुष्येपु युगप-
द्गकारानुध्वारयत्सु तीव्रमन्दानुनासिकादिगकाराद्यगादिनी प्रथा किमेकमेव
चचिद्युधानमिष गकारमनेकधर्मवन्तमालम्ब्यते एको गकारो नानाधर्मेति किं
वा यद्येयं युक्ता गौरियं कपिला गौरिति तथा तीव्रो ऽयं गकारो मन्दो ऽयं
गकारो ऽनुनासिके ऽयमिति भवन्त एव विद्वां कुर्यन्तु । सेयं गौत्यमिष
कपिलादिषु गोविशेषेषु गत्वं तीव्रमन्दादिशब्दभेदेष्वालम्ब्यमाना प्रथमिषा
च भेदप्रथा चोपपत्स्यते । अपि च युगपतीव्रमन्दत्यादिलक्षणविहृद्यधर्मसं-
र्गादपि गकाराणां परस्परतस्तत्पनखद्योतयद्वेदमनुमिममहे न चायं विहृद्य-
धर्मसंसर्गो न गकारादिनिधेयो किं त्वेषाधिकः उपाधयरच मिथान्तर्गण न गकार
इति सांग्रहम् । गकारसमवायिनः प्रतीयमानव्यासति बाधके चोपाधिकत्यक्त-
ल्पनाऽयोगात् । प्रत्यभिधानस्य च गत्यवसानान्वयनत्यनेनोपपत्तेः । अपि
चोपाधिकत्यवसे तात्शब्दादिसंयोगधर्मो वा तदभिधातप्रतिरिध्यनिधर्मो वा तीव्रा-
नुनासिकत्यादिः शब्दे समारोप्यतइत्याख्येयम् । न चारोप्यमज्ञानतामारोपः
संभवति । न च ध्यनीनां तात्शब्दिसंयोगविभागानां वा धर्मः शेषेव शब्दे
यदीतुं तदन्यधर्मत् । न चेति तदानीं प्रमाचानारोपनीयन्ते मृगा वा येना-
रोप्येन् न च ध्यनिभेदसंस्कारयणाद्धेत्वस्येनादृशः सामर्थ्यभेद आधिभंशति ।
यत आरोप्यावहे ऽपि भ्रमे भवति । न च मरूकवपत्तामावाविशानयग-
ताम्पुनोरागावामपि प्रथमतवसन्निपाताद्वैगुण्यारोप इति सांग्रहम् । सर्वोपायेषु
भ्रान्तीनां प्रमाचयुद्घोषारोप्यारोपविषयवदपुनःपरत्यनिवृत्तात् । तदनुवारेव

मण्डूक्यसाक्षात्ताणामपि षष्ठेऽपराधभ्रमे व्याख्येयः । वशानां तावदस्ति भूतः
 साहचर्यमुरगेण तेन चैने तन्मात्रेण रूपेण शकुन्ति गृहीताः स्मारयितुमु-
 रगम् । १० यदमपि दृष्टव्यं भ्रमे न भवति तच्च सर्पाकारव्यावृत्तदश हो
 हेतु मण्डूक्यसाङ्गन च वशकारपिधानमात्रहेतुः । न च प्रथमावसन्निधा
 तादेव भ्रम इति प्रामाणिकं क्षणभेदस्य दुर्धानत्वात् । न चागृहीतसर्पस्य
 भयतीति युक्तं शक्यं वक्तुम् । तस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा सर्पग्रहण
 मवात् । ध्वनिधर्मस्त्वनुनासिकत्वादिरस्मिन्नेव जन्मनि जन्मान्तरे ऽप्यशक्यं
 यद्दृश्यं । तस्माद्वर्णसमवेतोऽनुनासिकत्वादिरः प्रतीयमानोऽवर्णधर्म इव
 नैर्वाधकः तथा च युगपद्ब्रह्मद्वययोगात्परस्परमन्यत्वं गकारादीनामिति
 युक्तम् । तदनेनाभिप्रेक्षितं कृतकबहुपचारादिति । तदेतद्वार्तिककारेण
 व्याचष्टे । तीव्रं मन्दमिति कृतकमुपचर्यत इति । शब्दत्रियस्येन विह-
 द्धधर्ममुपनयति । अत्रानपि शब्दानित्यस्य हेतुनाह । कृतकबहुपचा-
 रादित्यनेनेति । सामान्यतः इत्येतावतेव जातिनिराकरणे विद्वेऽप्येव
 ग्रहणं साधय्य सामान्यमिति भ्रमनिराकरायाम् । तद्वि प्रमेयत्वसत्त्वादिकं
 गुण इव जात्यादावप्यस्तीति । विशेषपदेन तु जातिग्रहणं त्रिरितेन
 भवति । उपलभ्यस्येति तूपरिष्ठात्स्फुटीभविव्यतीति । शङ्कते तीव्रशब्द-
 स्येति । तीव्रत्वधर्मान्ययतिरेकानुविधिनिश्चयित्वतीव्रशब्दे न शब्दधर्मि-
 ममिधातुमहंतीति यथोक्तमात्रस्यापेक्ष इत्यर्थः । निराकरोति न शब्दशब्देन
 समानाधिकरणस्येति । एतच्च व्यक्ताकृतिजातयः षडार्थे इत्यत्र प्रति-
 पादयिष्यते । शङ्कते व्यञ्जकस्येति । स्वकारणात्स्वबु व्यञ्जकाच्छब्दज्ञान-
 मुपपन्नं तीव्रमन्द चेति । तेन तीव्रज्ञानघेयं शब्दे ऽपि तीव्र इव मन्दज्ञान
 घेयं शब्दो मन्द इव भाषते न त्याज्यान्तेऽस्य तीव्रत्वं मन्दत्वं वा येन
 १३ प्रियात इत्यर्थः । निराकरोति नाभिभव्येति । अन्यत्त्वत्वन्येन समान-
 जातीयेनाभिभूयते न तु तदेव तेन न हि मध्यदिनेल्काप्रकाशपक्षध्वनी
 पटं पटुना साश्रितेण प्रकाशेन प्रकाशमानमात्मानमात्मना ऽभिभवति । यद्य
 गकारो ऽपि तीव्रध्वनिप्रकाश गकारमात्मानमभिभवत् । यदि त्वय मन्द-
 ध्वनिप्रकाशो गकारस्तोऽध्यनिप्रकाशश्चाङ्गारादन्ते भवति । ततो मध्य
 दिनेल्काप्रकाशः सवितृप्रकाशेन चाप्यत्यादमिमयने इति युज्यते तद्विद

शेषं भाष्यउक्तमिति । सत्यमन्यदन्येनाभिमुख्ये तथा ऽपि न गकारस्य २६३ ।
नानात्यमपि तु तद्ग्रहणाना तेषा चाभिभवाभिभायकभावेन न गकारस्ये-
त्यनेनाभिप्रायेण शङ्कते । ग्रहणमिति । निराकरोति । न ग्रहणभेदस्येति ।
अर्थभेदाधीननिहृष्यो ग्रहणभेदो नार्थभेदमन्तरेण शब्दो निहृष्यितु न
च भेदेनानिहृषितः शब्दो ऽभिभाष्याभिभायकभावेन प्रत्येतुमित्यर्थः ।
नित्यं ग्रहणभेदः स्यादिति । ग्रहणभेददर्शनाभ्युपगमे नियतामर्थभेदो ऽभ्यु-
पगन्तव्यः । तथा च सर्वमेव मिथ्यातदिति नाभिन्न किं चिद्वयेत् । भेदो
ऽपि न स्यादभेदाग्रथत्वाद्भेदस्येत्यर्थः । अभिभवानुपपत्तिर्धोः ।
यस्मिन्नर्थे चोपे ध्वने चानुमन्तरेणोत्पद्यामिभवनीय तदेव तेन विनाश्यते न
चासतो ऽभिभव इत्याद्यर्थः । साध्यमते ऽपि नाभिभव इत्याह । अभिभवेति ।
परजितं साध्यं दुष्प्र. नास्माकमयमन्यनुयोग इति मन्याने मीमांसकः
पुनः शङ्कते । सर्वधोः । निराकरोति ने न । साध्यश्चोदयति । यदि
संतानपुत्तिरिति । परिहरति । शब्दसंतानस्य निमित्तभेदाभिमु-
ख्येनादौ प्राप्तेरिति । निमित्तभेदो मेरोशङ्कनालशदिरच तद्वाभिमुख्ये न यः
कर्णशङ्कुग्नसदृश नमसः शेषस्य भागः स्थितस्तस्मिन्नादौ च उत्पन्नः
शब्दस्तस्य प्राप्तेः पूर्वपरदिशिगस्थितशङ्कुद्विकन्मा ऽयं शब्द इत्यनुमीयते ।
यत्तदुक्तं भवति विशिष्टदिदेशशस्थितशङ्कुद्विप्रभवशब्दसंतानजन्यस्य तस्य
शब्दस्य के। ऽपि धर्मभेदः शेषोपरो यस्मात्तस्य विशिष्टदिदेशशस्थित-
शङ्कुद्विप्रभवस्यमनुमीयते न चासौ सामान्यविशेषे ऽश्वपदेश्यत्वात्तान्ति ।
न हीनुहीनुहादीना मधुत्वाथान्तरसामान्यभेदाः प्रत्यक्षेदनीयाः शब्दा
अन्यपदेश्यतया प्रत्याख्यातुम् । अनुभवश्च समानः तस्मादानुमानिकः
गच्छे दिदेशप्रत्यय इति । यः शब्दसंतान इति । सतनोतीति सतानः
आद्यः शब्दो ये जायते स सतनोतीति सतन्यः यस्मात्तद्विमतादभिमुख्ये
नेति योजना । आद्यशब्देति । तदभिमुख्यभागदुक्तः शब्द इति । तदेवं
स्यमतमुक्ता परमतमाह । एके स्थिते । परोचो यत्तरीति शेषः । यदापि
जात्यन्यानामपि कस्य चिदभिमुख्यशृङ्गपर्यन्तः शब्दविवेकः संभवति तदा
ऽपि पूर्वपरदिशिभवो नास्तीत्यत्र उक्तं जात्यन्यानामिति । मतश्रामात्रे २६५ ।
नास्तीति न सतासंयतो नेमयान्तावच्छिन्नत्वमित्यर्थः । अनु यद्यन्य-

ह्यापकस्य नास्ति कश्च तर्हि भगवतिः केषां विज्ञापकस्यमप्यापकस्य च केषां
 १२ विद्विष्यत इत्यत आह । वयं तु व्याप्तिमद्बुद्धिरूपस्येति । यत्र यत्र
 यथोपनिन्दितान् न च यद्वस्तुष्वन्यथोपनिन्दितं सत्तुपनिन्द्यते तद्व्यापकं तेन
 यनाका व्यापकमपि तैत्र्य मन्दमन्दानि के वनाकायामुपलभ्यमानायांमपि नेप-
 लभ्यते योग्यताभावात् । ईदृशं सयोगाद्रीना व्यापकत्वमशक्यं गुणत्वेन
 साधयितुमनुपलब्धिजिरोधादित्याह । न पुनः शब्दादय इति । उपल-
 ब्धियोग्या इति शेषः । सर्ववस्तुविषय च स्यादिति व्यापकस्याप्यापकस्य
 साक्षिण्याह । समुदितस्थानानामिति । समुदितस्थाना हि सत्तादयो
 गोत्वाद्यवयव व्यापका यकसमुदाय्युपलम्भे उपपलभ्येः सयोगादयस्तु
 समुदितस्थाना अप्यापकाः न ह्येते समुदायिन्येकस्मिन्नङ्गप्यन्ते अपि
 तु समुदितेष्वेव यकाययाणां रूपद्रीना व्यापकानामप्यापकानां च
 यदनुद्भादीनामाश्रयोपलब्ध्यानुपलब्ध्यनुपलब्ध्यौ व्याप्यज्याप्री इति योजना ।
 यकसमुदायीत्येकग्रहणमशेषसमुदायिनिवृत्त्यर्थम् । न त्वेको विरहित-
 तस्तद्ग्रहणं या तिन कतिपयाश्रयोपलब्ध्यौ तदनुपलब्ध्यौ चोपलभ्यमानौ
 उपपत्तौ व्यापकत्वेनोक्तौ भवति । मूर्तिमत्त्वादिभ्य इत्यादिग्रहणेन स्या-
 यन्त्याप्यापित्याद्रीनि गृह्यन्ते । कार्याकाशसंपोगो विप्रतिपत्तिविषय
 इति । यदि कार्याकाशसयोगमात्रं एकीक्रियते ततो विनश्यदाधा-
 रद्वयवर्तितं सयोगस्यैवमन्वत इति यावद्ब्रूयमात्रित्वमित्यपसिद्धान्तः
 स्यादित्यत उक्त विप्रतिपत्तिविषय इति । तेनैवनेकान्तिक स्यादत उक्त-
 मविनश्यदाधारत्व इति । तथा उपि षट्स्य नीलोद्भवसयोगेन यावद्ब्रू-
 यमात्रिना एनेकान्तिक स्यादित्यत उक्त त्रियायद्ब्रूयवृत्तितये इति ।
 विरहितपरस्परविभागहेतुक्रियायत्नमिह यावत् । ॥ चित्पट्टजते विप्रति-
 पत्तिविषया विमागिन आकाशादयः क्रियावद्ब्रूयसंपोगि-
 त्वात्परमाणुवदिति । अप यदाकाशादयो विमागिन इति साध्येत तत
 आत्मादिमपि विमागिन स्मृतित्यपसिद्धान्तः स्यादत उक्त विप्रतिप-
 त्तिविषया इति । ततो मूर्तेन विभागो न इत्यमिमत्त लभ्यते । सयोगस्य
 चाप्याप्यवृत्तिर्यामिति । प्रदेशवर्तः खन्यामलकयो सयोगो अप्याप्यवृत्तिता
 सयोगस्याकाशादावपि प्रदेशशब्दव्यसामान्य तेनाकाशादेः प्रदेशोपचार इत्युक्तं

संप्रति सामान्यान्तरउपचारवीजमाह एकस्य चेति । यथा घट एको ऽनेक- २६६ ।
मूर्तिमद्रूपसंयोगी प्रदेशवानेवमाकाशमित्यर्थः । कतमस्मिन्नथइति प्रश्नः ।
तस्यार्थः । तत्त्वमाक्तयोर्नानात्वस्य विभागादव्यभिचारः संतानानुमानविशे-
षणात् कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानादिति सूचरेखानैकान्तिकत्वपरिहा-
रादस्मिन्नर्थे सूचं ॥ श्रूयते इत्युक्तमिति । उत्तरं निष्प्रदेशमाकाश-
मिति । न हि कारणद्रव्यस्य प्रदेशशब्देनाभिधानादिति सूत्रमाकाशादीनां
निष्प्रदेशत्वं साक्षाद् द्रुतइत्यर्थः । एवं स्थिते भाष्यकारोऽयं प्रश्ने वार्तिककारः
स्यमुत्तरमाह । अर्थतो ऽधिगतेरिति । विषयान्तरं प्रश्नोत्तरयोराह
शब्दसंतानेति । भाष्यकारीयमुत्तरमाह दौ पक्षौ न व्ययस्यापयतीति ।
भाष्यत्वार्थः निष्प्रदेशत्वमात्मादीनां शब्दसंतानं च सावादापवाणः सूच-
कारः एवं व्ययस्थापयेत्तु तेनेदमभिहितमिति अनुमानतरोश्च पक्षानां
रूपाणां चतुर्थो वा संबन्धः साक्षाद् बहव इत्यर्थः । सतो ऽनुपलब्धिका-
रणाभाय इति । प्राक्पृथ्व्यामात्रायां व्यभिचारो मा भूदिति सत इत्यु-
क्तम् । अथ जातिधादिनः सूचद्वयं तदनुपलब्धेरनुपलम्भादावरणोपपत्तिः ।
आवरणानुपलब्धेस्तादनुपलब्धिर्न संभवति । अनुपलब्धित्वरूपविरोधात् ।
तस्मादावरणानुपलब्धिरेव धत्तव्या तथा आवरणानुपलब्धेरभावे सत्यावर-
णोपलब्धित्वात् आवरणसद्भावात् । ज्ञानस्य निरालम्बनत्वाद्येतात् । द्वितीयं
सूत्रम् अनुपलम्भादननुपलब्धिसद्भावात्तावरणानुपपत्तिरनुपलम्भात् । यदि पूर्वो-
क्तदोषमयादननुपलब्धमभावा ऽप्यावरणानुपलब्धिरस्ति तथा सत्यनुपलब्धेरनै-
कान्तिकत्वात्तावरणमात्रेण ऽनुपलम्भादिति । तदिह द्वाभ्यां सूत्राभ्यामनैका-
न्तिकत्वं देशितम् अस्याप्रतारक्याप्यम् एवं च सति तत्त्वमिति । तदेत-
द्वातिककारो व्याख्येयं एवं चेति । सूत्रयोस्तात्पर्यं प्रश्नपूर्वकमेकैव दर्शयति
को ऽस्य वाक्यस्येति । अथ सिद्धान्तो पृच्छति कथं पुनरिति । जाति-
धायाह किं मत्र ज्ञेयं प्रत्ययात्मवेदनीयत्वादिनि । सिद्धान्त्याह एवं
सतीति । यदावरणानुपलब्धिरनुपलब्धते मानसेन प्रत्यवेण तदा नानैकान्ति-
कत्वं न चावरणसद्भावः । उत्तरवाक्यमिति । जात्युत्तरवाक्यमित्यर्थः ।
नास्त्योत्थानमस्तीति । न सूचद्वयस्याप्युत्थानमस्तीत्यर्थः । ननु पूर्वेष्वेव ३०१ ।
सूत्रेणावरणोपपत्तेरुक्तितायां कृतमनुपलम्भादित्यनेन सूत्रेणेत्यत आह ।

॥ ५ ॥ अभ्यनुज्ञावादेनेति । पूर्वसूत्रेणानुपलब्धेरनुपलम्भादमात्र उक्तः ॥ इह त्वनुप-
लम्भादपि यदनुपलब्धेर्नोभावादिति तदनेनाभ्यनुज्ञाया अनैकान्तिकत्वमु-
च्यते इति नापार्थक्यमेतत्सूत्रमित्यर्थः । सूत्रगतोऽपि अभ्यनुज्ञायां शब्दोक्तमिति ।
एतदेवाह माध्यकारः । यद्यप्यनुज्ञानाति भवानिति । तदनेन सूत्र-
येनानैकान्तिकत्वमुक्तमिति स्थितम् । अस्योत्तरसूत्रम् ॥

अनु-तुः (सू. २१) ॥ ज्ञानिवादानुपलब्धेरनुपलम्भमिति धिरे-
धादिति मन्यते तत्र विधिविषयप्रमाणोचरता । अनुपलब्धेः त्रिरूपेण ।
ननु निषेधोपाधप्रमाणविषयता । अपि तत्तद्विषयलब्धिं निषेधता प्रमाणेन
मनसा अनुपलब्धिपक्षेण न विरोधमाशङ्कति तद्वयं सूचयते । अनुपलब्धे-
राशङ्कानुपलब्धेरनुपलम्भात्मकत्वाद्वाच्योपलब्धिनिषेधात्मकत्वात् । तद-
नुपलब्धेरनुपलम्भादित्ययमाशङ्क्योपपत्तौ न हेतुः । असिद्धत्वाद् निषे-
धविषयेणानुपलब्धेरनुपलम्भादिति तदेतद्वाच्यकारो ध्यायते । यदनुपलम्भ-
तइति । यदनुपलम्भ्यते विधिविषयेण प्रमाणेन तदस्ति यद्विषयलम्भ्यते शब्दे-
धविषयेण प्रमाणेनोपलम्भ्यते तन्नास्तीति । तस्मादनुपलम्भात्मकं निषेध-
विषयप्रमाणमसिद्धमिति स्थितम् । उपलब्ध्यभावरचानुपलब्धिः सेवमा-
यस्यान्वोपलम्भ्यते विधिविषयेण प्रमाणेन । शेषं सुगमम् । अस्य वार्तिक-
कारः परमसाध्यमाह । अतथाजातीयनेते । अनुतरं ज्ञात्युत्तरमि-
त्यर्थः । यथाजातीयक इति । उपलब्ध्यस्य हि शब्दस्यास्यनुपलब्धिकारणे
प्रागुद्धं चोच्चारणादनुपलम्भप्राप्त्यामित्यस्य सधर्मः नान्य आत्मादिदं
इतित्य इति । ननु प्रागुद्धं चोच्चारणान्मा भूच्छब्द इति शताश्रयः । अपि नित्या-
न्तरविधेर्न कस्मात् नित्यः शब्दः न ह्यात्माकागादयो नित्याः सर्वथा
सर्वथा सधर्माः मा भूदेषामभेद इत्यत आह । उक्तं चेति । अनित्यत्वं
साधनमाह । अनित्य इति । प्रत्यक्षत्वादित्युच्यमाने नेत्यादिभिर्न्येभिचारः
स्यादत्र उक्तं व्यापकत्वे समवाये सतीति । तथाऽप्यात्मसमवायिने-
कत्वेन व्याभिचारः प्यादत उक्तम् । अत्रापकस्यासमवाये सतीति ।
तथाऽप्यात्मसमवायिण्यस्येति अमूर्तत्वादित्युच्यमाने घटादिभिः प्रदेशशब्दः
प्रथमे चोच्चारणे व्याभिचारः । अत्र उक्तं सर्वथा इति । तथा अपि क्रियागुणादिभिर्न्ये-
भिचारः प्रमाणेन हि समवायिकारणं प्रदेश इत्यत उक्तम् । इत्यस्य मत

इति । तदेवं स्वपक्षसाधनमुक्त्वा विप्रतिपत्तिर्निमित्त परपक्षसाधनमुपन्यस्या
निराकरोति । अथ शब्दस्येति । अस्यर्थेन कर्मण्येवामयतो व्यभिचारे लब्धे ३
नित्येनाप्युना व्यभिचारोद्गाहनं कृतकत्वा नित्यत्ववत्तत्समव्यापिकत्वा निराकरणाये
दृष्टव्यम् । अयं तर्हि हेतुः संप्रदानादिति । संप्रदीयमानत्वादित्यर्थः । दातृ-
प्रतिग्रहीचोरन्तराले शब्दो ऽस्ति अव्यापनाद् गुरुणा शिष्याय दीयमान-
त्वाद् धनुर्घेऽश्विदा ऽऽचार्यश्च शिष्याय दीयमानेष्वादिवदिति । यदन्यत्राम
जगति भवेत् ततो ऽन्यत्वे ऽप्यभ्यासोपचारादित्यनेनानैकान्तिकत्वमुद्गाह्येत
तदेव नास्तीति चाकूलेन प्रत्यक्षतिष्ठते ।

अन्य-वः (सू. ३०) ॥ तस्य परिहारसूचम् ।

तद-जः (सू. ३१) ॥ तयोरेत्यानन्ययोर्मध्ये ऽनन्यस्यान्यपक्ष-
सिद्धेरित्यर्थः । न चान्यस्यरूपात्तवनन्यदिति परस्मादप्यनन्यद्वितुम्-
हति । न हि नीलमात्मनो ऽनन्यदिति पीतादप्यनन्यदिति । अन्यदेव हि
पीतानीलमिति परमार्थः । अयं तावत्प्रत्ययः पुरुषान्तरे निवर्त्त-
मानो दृष्ट इति । यदा यत्त्वेरुस्य पुरुषस्य तत्प्रत्ययो भवति तदा ऽप्यस्य
न पुरुषान्तरस्य तस्मात्प्रत्ययाव्यावृत्तिरसिद्धेवेति । नृवमेतदिति । सत्यं
विशेषदर्शने तत्प्रत्ययनिवृत्तिहेतुः तदभावे तु विशेषादर्शनेस्य न शक्य संशय-
हेतुत्वं निवारयितुमित्यर्थः । यत्पुनरेतद्देश्यशब्द इति । गोशब्दो गोशब्द
वत्येकाकारः प्रत्ययो नैकमन्तरेण भवितुमर्हति । अथ भ्रान्तः कस्मान्न
भवतीत्यत आह । न च गोशब्दस्येति । भ्रान्तत्वे हि ततो गोशब्दाद-
यंप्रत्ययो भ्रान्तः यथा समारोपितधूमभावया मशक्यत्वा धूमध्वजनु-
मानम् । तस्मादभ्रान्तो गोशब्दैकत्वप्रत्ययः स्थायितामस्य सूचयतीत्यर्थः ।
दूषयति एतदपीति । युक्ता तु कारणसामान्यात्तत्प्रत्ययस्याव्यावृत्तिरिति ३०५
गोशब्दबुद्धेः कारणभालम्बनं गोशब्दस्य सामान्य गत्यमेतत्वं गोशब्द-
त्वमिति यावत् । तस्मात्तत्प्रत्ययस्य व्यावृत्तिर्गुहा गोशब्दो गोशब्द वत्ये-
वंरूपा कथमिति प्रश्नः गोबुद्धो गोबुद्धिप्रत्ययो न व्यावर्त्तते जात्यभिप्राय-
मेकवचन गोबुद्धाविति । यथा हि गोबुद्धिषु मित्रास्त्रि परस्परं गोबुद्धि-
गोबुद्धिरित्यनुगतावभाषिनी प्रथा गोबुद्धित्वसामान्योपधाना स्वकारणभूता
गोबुद्धीरालम्बते एवं गोशब्दो गोशब्द इति बुद्धिरपि गोशब्दत्योपधाना

गोशब्दव्यक्तीने पुनर्गोशब्दव्यक्तिमेकामनेरुदेशकालव्यापिनीम् । न चास्या
गोशब्दबुद्धेरित्यपि चातवेक्यवनम् । गोशब्दो गोशब्द इति बुद्धानु
गतिः । सामान्यनिबन्धना अनुगतित्वे सति गोशब्दबुद्धिष्वन्यत्वात् ।
गोशब्दबुद्धिर्गोशब्दबुद्धिरित्यनुगतबुद्धिष्वदिति । मित्रमभेदेन विद्वान् प्रस्था
नुपलब्धविशेष इव नियन्ते त इति तस्य यस्तुन कि विशेषो ऽस्ति

६ नास्तीति भयन्त एव प्रवृत्त्या उभयत्र दोषमाह यद्यस्तीति । आत्मक-
मि त । मित्रमभिन्नमित्यर्थे । अशेषपुरुषविषयतयेति । आधारेत्येत्यर्थः ।
कारणद्रव्यविभाग इति । विभागेनाद्यध्यायिकारणसंयोगविनाशो लक्षित
तत्कार्यत्वात् । अनपदेशो हेतुरित्यर्थः । उभयमितीति । यथा क्रमेलक
विपाणित्यादश्वत्थेन बाधयति तदा ऽस्य न विषयः नापि तत्सम्बन्ध
यथा विपाणित्यं क्रमेलके ऽसिद्धं तथा ऽनुमानेन विनाशकारणोपलब्धौ तद-
नुपलब्धिश्चरित्वेति । अत्रविपाणसंबन्धस्याभावादिति । अश्वत्थविपा-
णत्वयोर्वैत को ऽपि सन्ध्ये ऽश्वेषु सिद्धो नास्ति तस्माद्विरोधादनुमानमे-
तदयोभनमित्यर्थः । तस्माद्यथा विरुद्धहेतोरनुमानमवदेवमसिद्धादपी-
त्यर्थः । शङ्कते कर्मत्ववदिति चेत् । निराकरोति । तद्य न आश्र-
यस्यानित्यत्वात् । कर्मत्वाच्च कर्म तस्यानित्यत्वादित्यर्थः । शब्दस्य
नित्यस्यावयवमनुषपन्नम् अवयवकारणानुपपत्तेरिति ब्रूम । तत्राश्रयानित्य-
त्वादिति यद्व्यकृत्यास्य विभजते कर्मत्वस्य पुनरिति । प्रतिघातिद्रव्य-
संयोगस्त्यन्त्यस्य शब्दस्य निरोधक इति भाष्यम् । तस्यार्थः । प्रति-
घातिद्रव्यं कुड्यादि तत्संयोगो नभसः । शतद्रुक्तं भवति घनतरद्रव्यसमुक्तं
नभो न शब्दसमवायिकारणत्वा प्रतिपद्यते ततश्च सन्नप्यवयवकारण
शब्दो न शब्दान्तरमारमते तस्य च स्वकारण तत्कारणस्य तस्माद्विनाशो
भवतीति दृष्टव्यम् । अथमन्यायापीदृश एव शब्दविनाशहेतुकृद्दनीय इति ।
७ इत्यस्य शब्दो नित्यः इत्यहः । यद्व्यकृत्यामनित्यमनापमिति । यदि
घटस्थेन व्याघ्रकेनान्यवृत्तिना वा ऽवस्थितेन पतानवृत्तिना वा नित्यः शब्दो
व्याज्येत । ततस्तारतारतारतारममन्तमन्ततस्तद्विद्युतिमेदे । न स्यात् ।
नित्यस्य च शब्दस्य न व्याभाविको भेदो नाप्योपाधिक इत्युपपादितम-
धस्तात् । यदि तु तारतमादयस्तावन्त एव शब्दो नित्याभ्यासतावन्त एव

युगपदेव गम्येरन् विशेषामावाद् एको ह्येका व्यञ्जकः स्थिर इति । अयं
सन्तानवृत्तिस्तथा ऽपि सर्वेष्वं तत्सन्ततिर्पतिताः समर्था इत्याद्येनैव
सर्वे व्यञ्जेरन् न तु समानदेशानां समानेन्द्रियग्राह्याणां व्यञ्जकनियमो युक्त
इत्युपपादितमधस्तात् । कारणत्वे तु घण्टास्यस्य संतानवृत्तेर्युक्तं यतारत-
मादिभेदेन कारणभेदात्कार्यभेद इति तात्पर्यार्थः । युगपदनेकशब्दोप- ३०६
लब्धिप्रसङ्ग इति । अनेकस्य तारतमादेः शब्दस्योपलब्धिप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
घण्टास्य चाभिव्यक्तिकारणं कथमन्यत्र वर्तमानमिति । श्रोत्रे वर्त-
मानमित्यर्थः । द्वितीयं कल्पमाशङ्क्य दूषयति । अथान्यगतमिति ।
घण्टासंघन्येय शब्द इति हि तावत्क्षेत्रिकप्रत्ययः सो ऽयमन्यगते शब्द-
व्यञ्जके यथैकस्यां घण्टायां भवति तथा घण्टान्तरेष्वपि तत्प्रत्यासन्नेषु
भवेद्विशेषात् । तस्मादेकघण्टास्यत्वे नियमहेतुर्वक्तव्य इति । अस्ति
शब्दभेदे श्रुतीनामिति । शब्दज्ञानामित्यर्थः । नाद इति वायुधर्मो
ऽभिधीयत इति शङ्कते व्यामोहमस्य इति । यथा हि वस्तुतः स्पष्ट-
धत्ते स्फटिकमणौ लावारावापकेनिरम्कृतधवलनिर्मलं लोहितः स्फटिक
इति प्रत्ययः शब्दमिव्यञ्जकवृत्तिस्तारत्वादिभ्रान्त्या शब्दे प्रतीयते
इत्यर्थः । निराकरोति न विशेषहेत्वभावादिति । न हि समीचीनात्प्र-
त्ययात्तारो ऽयं शब्द इति प्रत्ययस्य कश्चिद्विशेषहेतुरस्ति बाधकप्रत्ययो
येनैव मिथ्याप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । न च निर्वाका भ्रान्तिरपि संभवितु-
मर्हति दीर्घत्वादिभ्रमाणां तु शब्दे ऽस्ति बीजमित्याह यदि चायमिति ।
यानि खलु दीर्घाणि वंशश्रुतीनि श्यामयमवौ वा ऽपचयः समानजातीयो-
पचय इहाप्यशिराश्रुते। शब्दसंताने विवृतकारणनिष्पन्ने समस्ति समानजा-
तीयोपचय इति तत्साधर्म्याद् दीर्घत्वमम एवं शब्दसंतानं यद्य तारो
महानित्युच्यते तथाप्यस्ति समानजातीयोपचयो ऽस्ति च स्फुटतरत्वं महा-
नपि स्फुटतरं ऽयमपि तथेति महानित्युच्यते । शङ्कते तुल्यमिति चेत् ।
यथा ह्यनित्यभावे घण्टास्यमवस्थितं संतानवृत्ति न युगपत्तारमन्दानुत्पाद-
यति किं तु क्रमेणैव एवं नित्यानपि शब्दान् क्रमेण व्यङ्ग्यतीत्यर्थः ।
निराकरोति । न तन्निमित्तस्य कदा चिद्भावात् । न तावन्नित्ययादि- ३०७
भिस्तारत्वादिधर्मभेदेन शब्दभेदे ऽभ्युपेयते तथा चेकैनावस्थितेन घण्टा-

स्येन सतानश्रुतिना व्यज्यमानं तेषांस्मिन् शब्दे नित्ये श्रुतिभेदः कदाचित्को नोपपद्यते । शब्दे त्वनित्ये ऽन्यास्मिन्नन्यास्मिन् क्रियमाणे संतानश्रुतिना कारणेन तद्देयात्कार्यत्वात्कादाचित्कत्वाच्च श्रुतिभेदोपपत्तिरिति । २१ वैश्वमित्यर्थः । तत्र कारणमिति । निमित्तकारणमित्यर्थः । पाणि-
संरलेपमपेक्षमाणादिति । स्वयं द्वेगद्वयसयोगाद् घट्टाया कर्म कर्मवद्-
घट्टाकाशसयोगात्तादृशाच्छब्दश्चेत्येकः कालः तत्कर्म पाण्यभिघातमपेक्ष-
माणं विभागसमकालं संस्कारं वेगाप्यं करोति । सा घट्टा चलन्त्याध्यात्मिकं
वायुमुपगृह्णाति घट्टातद्वयप्रसयुक्ता वायुपरमाणव एवाध्यात्मिको वायुः
तदुपयहो घट्टायाः स्ववेगमपेक्षमाणाया वायुसयोगाद्वयौ त्रियोत्पादकत्वं
तत्तरवानिलकर्मणो घट्टान्निसयोगो वायुगतवेगापेक्षो घट्टाया कर्मरभते
तदिदमाह सा च वायुना ऽभिहता पुनः कर्म करोति । तदेवं वायुघट्टा-
सयोगो घट्टारिगापेक्षो घट्टाकाशसयोगश्च शब्दमात्मतश्चिद्व्युत्पद्यते ।
तत्तरव कर्मणा संस्कारः संस्कारेण पुनः कर्म शब्दश्चेत्यपि द्रष्टव्यम् । सुग-
ममन्यत् । देशयति अथ घट्टास्य इति । न खलु कारणविनाशे कार्यो-
च्छेदो मा भूत्कुलालादिनिवृत्तावपि घट्टादिनिवृत्तिरित्यर्थः । परिहरति
न भ्रूम इति । यद्यपि निमित्तनिवृत्तावपि कार्ये निवर्तन्ते यथा ऽपेक्षावृद्धि-
नाशाद् द्वित्यादि तथा ऽपि निमित्तनिवृत्तावपि तदनिवृत्तिमभ्युपगम्यैव
परिहार इति मन्तव्यम् । सिद्धायलोकितन्यायेन पूर्णतः हेतु दूषयति ।
विनाशेति । प्रत्यक्षेण शब्दविनाशकारणानुपपन्नध्वेषावस्थाने शब्दस्य शब्दो-
पपत्त्येव नित्यस्यप्रसङ्गः । न हि तस्या अपि विनाशकारणं प्रत्यक्षेणोप-
लभ्यतइति तदनेन विनाशकारणानुपलब्धिरित्यस्थानेकान्तिरुक्त्यमुद्रापि-
तम् । अर्थः साध्यः । प्रत्यक्षश्रुते । कम्पसमानाश्रयस्येति । अनुपपत्ते-
नातः शब्दो ऽनुनाद इति । वैयधिकरण्ये हीतः । द्रव्यप्रत्यक्षबाधमाना
धिकरणस्यैव संस्कारस्योच्छेदः स्याद् न व्यधिकरणस्य शब्दस्य व्यधिक-
रणस्य लुच्छेदाभ्युपगमे ऽतिप्रसङ्गः स्यात् तस्यात् कम्पयतानमस्कारसमा-
नाश्रयः शब्दो ऽभ्युपगम्यः । तदनेनाकाशप्रत्यक्ष शब्दस्य प्रतिषिद्ध-
तदेतद्वार्तिककारो व्याचष्टे । व्यधिकरणत्वादप्युक्तमिति । अस्योक्त-
म् २२ ।

अस्प-घः (सू. ३७) ॥ प्राप्यकारित्वमिन्द्रियाणां व्यवस्थितं प्राक् । घटाद्याभयः शब्दे न शेषः प्रप्रेति । एवं हि प्राप्नुयाद् यदि घटा कर्णशृङ्गुलीमागच्छेत् कर्णशृङ्गुली वा घटां न चेतदुभयमस्ति । न वाङ्कारिकमिन्द्रियं व्यापीत्युक्तम् । तस्माच्छब्दाधारो निःस्पर्शो व्यापी वा-काशस्तदाधारः शब्दः श्रोत्रमायाति संतानपृथ्व्येति युक्तं तथा च मयणम-स्योपपन्ने नान्यथेति । तदेतद्वार्तिककृद्विभवते अस्पर्शेति । येन केन ३०६ चिदिति । मन्दतरेण वा मन्दतमेन वा कारणशब्देनेत्यर्थः । अनेकः संस्कार इति तत्तत् शब्दमेवादिति । एकस्य हि संस्कारस्य धर्मभेद-कल्पनायां कल्पनागौरवप्रसङ्गः संस्कारस्तावदेको धर्मो धर्मभेदाश्चेति । तदिह धर्मभेदस्थाने ऽस्तु संस्कारभेदः कृतमपेक्षेन धर्मिणा । न च संस्कारभेदेषु धर्मभेदाः कल्पनीयाः संस्कारभेदमात्रादेव कारणात्कार्यभेदो-पपत्तेः । तद्गतधर्मभेदकल्पनावैयर्थ्यादिति भावः । यस्य च वैशेषिकस्येकः संस्कारस्तस्येवोः पातः प्राप्नोति संस्कारस्य हीयैर्मूर्तद्रव्यसंयोगो विनाशको ऽविनाशको वा विनाशकश्चेद् आद्येनेव मूर्तद्रव्यसंयोगेन तस्य विनाशाद-गत्वेद्य एव तद्गतव्यभिचोः पातप्रसङ्गः । द्वितीये तु कल्पे कृतकस्यापि संस्कारस्य विनाशकारणभावोनाविनाशश्च कदा विद्वपि पातः स्यात् प्रयो-गश्च इत्यादिवेगः क्षणिकः वेगत्वाद् घटादिवतवेगश्चादिति ।

विभ-से (सू. ३८) ॥ सांख्यानां कृपरसगन्धस्पर्शशब्दसमुदायो बीजाद्येणुशृङ्गादिद्रव्यं तत्र समासे समुदाये स्थितस्य व्यज्यतइति दर्शने तस्मिन्समुदाये सांख्यामिमते विभक्त्यन्तरौपपत्तेश्च न व्यज्यते शब्दः यदि समुदाये व्यज्येत शब्दः विभक्तिश्च बहुधेवतगान्धारादिभेदेन विभागान्तरं च पङ्कजातीयस्येव सारमन्द्रादिरूपं शोषयति न हि सद्गतानां गन्धाद्री-नामेकस्मिन्नेव द्रव्ये बीजादौ नानाजामीयानां च प्रतिचक्षं भेदो दृश्यते तस्माद्विभक्त्यन्तरौत्पत्तेर्न समासे व्यज्यते शब्दः अपि त्वाकाशगुणः क्रियत-इति सांप्रतम् । सूत्रध्यास्ययेव भाष्यवार्तिके व्याख्याते । तदेवं रूपादि-सन्निविष्टः शब्दो व्यज्यतइति सांख्यमते दूषिते स एव सांख्यो वर्णेषु प्रकृ-तिविकारभाष्यश्रुतेर्मृत्सुवर्णाद्वक्ष्यपरिणामिनित्या यथै इति यदि प्रत्ययतिष्ठते तत्र परीक्षामारभते दिविघञ्चार्यं शब्द इति । विकारोपदेशो ऽपि न भा-

ध्वनिमात्रे शब्दे ऽस्तीति न तस्य परिष्कारमित्युक्तमापादयितुमर्हति केवलं
 यथात्मन्यापादयेद् यदासंदेहः स्याद् अस्ति तु तथापि संदेहः । तथा
 हि इको यणचि इत्यादिकं विकारोपदेशमाचक्षते अन्ये त्वादेषोपदेशं
 तत्र व्याख्यातुमशक्तिपतेः संशयः । तन्नाशरीत्या शक्यमवधारयितुमित्यर्थः ।
 तत्र परीक्षायामादेशोपदेशस्तत्त्वमित्यवधारयति । आदेशोपदेश इति ।
 सुपर्णजातीयाः खल्वथवा अन्यतमव्यूहपरित्यागेनान्यतम व्यूहमापद्यमाना
 ह्येक इति वा यदुमान इति वा परिणमन्ते अस्ति हि तेषु सर्वेषु
 सुपर्णजातीयानामवयवानामनुगमः न तु यकारे इकारस्य वा तदारम्भ-
 कस्य वा अवयवस्यानुगममीदृशमहे । तस्माद्विकाराभावादादेशत्वमस्य
 निश्चिनुम इति । उपपन्न्यन्तरं चाधिकारे दर्शयति । भिन्नकारणयोश्चेति ।
 यदि हीकारविकारो यकारः स्याद् यकारप्रयोगाद्येकारमुपाददानास्तत्कारणं
 विवृतकरणं पूर्वमुपाददीरन् । तन्निरपेक्षास्तु यकारं प्रयेत्यभावात् ईपास्य-
 ट्करणमुपाददते तस्माद्विकारविकारो यकार इत्युत्पत्त्यामः । उपपन्न्यन्तर-
 माह । अधिकारे चेति । कारकत्वात्कयोर्ह्येकारविशेषमाह । सम्यग्नेति ।
 उपपन्न्यन्तरमाह । प्रयुज्यमानेति । यथा हि वीर कालविशकापेक्षं द्रवि
 भगदृश्यते न तवेकारो यकारो भगद्वित्यर्थः । यदि न विकारः कथं
 तर्हि शब्दान्वाख्यानमिको मणुषीत्यत आह । अधिकारे चेति । इकः
 प्रयोगप्रसङ्गे संहितायां यणः प्रयोगमाह तत्सूचं = पुनरित्यिकारं यणमि-
 त्यर्थः । ननु मा भूद्विकारः परिणामो ऽर्थान्तरं तु भविष्यति ततो नित्या
 यणो भविष्यन्तीत्यत आह । एतावद्येतदिति । परिणामो वेत्याशङ्कतः
 कार्यकारणभावो वेति परमाद्यैः । न चातु सौं तदवयवा वा दधिकृतेण
 परिणमन्ते न ह्यवयवा अवयववित्यभावाः तस्मात्कार्यकारणमात्रं यथ
 तात्त्विक इति । स च सर्वेषु न्यस्ति इगनपेक्षस्य यथो निष्पत्तेः । तस्मा-
 द्दिक्प्रयोगप्रसङ्गे संहितायां यणः प्रयोग इत्यन्वाख्यानार्थ इति । इतरथा-
 यमादेशोपदेश इत्याह । वर्णसमुदायेति । वर्णस्यैकस्य घातावत्यात् क्रदा
 चिद्विकार उपपद्यते बुद्धिः समाहात्मावस्य तु तत्समुदायस्य न विकार-
 संभवः । तस्मात्तत्कामेनाप्यादेशोपदेशो यत्तव्यः । स च प्रपञ्चादेक-
 स्मिन्वप्यस्तु एवमिति इत्यर्थः । इतरत्वं न प्रकृतिविकारमात्रः । प्रकृति-

विवृद्धाविति । महद्भिः यत् तूलपिण्डेतराव्यस्यूतः पिण्डो ऽप्येष्वारब्धो
महानल्प इति दृष्टं तद्विद्वापि दीर्घकारविकारस्य यकारस्योकारविकारा-
द्विवित्तव्यं विशेषेण न चास्ति विशेषः तस्मान्न प्रकृतिरिकारमात्र इत्यर्थः ।
अस्याचेपसूत्रम् ।

न्यून-तुः (सू. ४१) ॥ अल्पेन हि न्ययोधबीजेनारब्धो न्ययो-
धतर्महान् ततो ऽतिमहता वा नारिकेलबीजेनारब्धो नारिकेलतह-
रल्पः नारिकेलबीजेरेव परस्परपेक्षमाणसमैरारब्धः सम इति । अस्य प्रत्या-
ख्यानसूत्रम् । द्विविधस्यापि हेतोरिति । यदि च न्यूनसमाधिकोपल-भा-
व्येति साधनं तदा द्विविधस्य हेतोरभावाद् दृष्टान्तमात्रस्य साधक-
त्वात् प्रतिदृष्टान्तस्य च संभवादित्येतद् दूषणम् । यदि च न्यूनसमा-
धिकोपलब्धेरत्यनेनानेकान्तिकोद्भावनं प्रकृत्यनुविधानस्य क्रियते तदा दूष-
णपक्षे नातुल्यप्रकृतीनां विकारविकल्पादिति दूषणम् । अनेकान्तिरुदापस्या-
संबन्धत्वं नाम न्यूनसमाधिकत्वे तु प्रकृत्यनुविधानं विकाराद्यामप्रच्युतम् ।
तथा ह्यतुल्यायाः प्रकृतेर्विकारा विकल्पन्ते प्रकृतिभेदमनुविधीयन्ते न
जातु न्ययोधबीजाद् नारिकेलपादयो भवति भवति च न्ययोधबीजाद्व्य-
योधपादप इति । एतदुक्तं भवति प्रकृतिभेदानुविधानं विकारभेदानां ब्रूमे
न पुनस्तद्विशृष्टिद्वयाभ्यां तद्विशृष्टिद्वयासौ येनानेकान्तिकत्वमुद्भाव्येत तस्मा-
दनेकान्तिकोद्भावनमसंबन्धमित्यर्थः । न त्विवर्णमनुविधीयते यकार
इति भाष्यं तस्यार्थो ॥ त्विवर्णभेदमनुविधीयतइति । तस्मादनुदाहरणं
न्यूनसमाधिकभावे द्रव्यविकार इति । अस्याचेपसूत्रम् ।

द्रव्यविकार इति । न प्रकृतिभेदमवश्यमनुविधीयन्ते विकाराः द्रव्य-
त्वेन तुल्यत्वे ऽपि प्रकृतीनां विकारवैषम्यदर्शनात् । एवं वर्णेत्येन तुल्यत्वे
ऽपि विकारवैषम्यं तथा च दीर्घह्रस्वाभ्यां वैषम्ये विकारवैषम्यं भविष्यति
प्रकृतिसाम्येव विकारवैषम्यम् इति भाष्यः । तत्र प्रत्याख्यानसूत्रम् । न
विकारधर्मेति । यदापि प्रकृतेर्द्रव्यत्वमभेदस्तथा ऽपि विकारभेदे प्रकृतिभेद
गोपमुज्यते न पुनः प्रकृतेरभेदः तद्विकाराणां ॥ यदमित्रं रूपं द्रव्यत्वं तत्र
तस्योपयोग इति स्थिते परिहारो ऽन्वयः (स्याचेपसूत्रं द्रव्यविकार इति) *

१ । ८ यद्वयं परिहार उक्तः । इतश्च न सन्ति वर्णविकारा इत्याह । विकारेति ।
 नै खलु क्षीरविकारो दधि पुनः क्षीरं दृष्टमित्यर्थः । अननुमानादिति
 प्रमाणमावमुपलक्षयति । अस्याक्षेपः सुवर्णादीनामिति सूचनम् । साधनपक्षे
 दूषणं व्यभिचारादिति । दूषणपक्षे दोषमाह । सुवर्णादाहरणोप-
 पत्तिश्चेति । तथा हि । ये मुख्यवर्णासीया अवयवा रुचकत्वमापन्नास्त-
 एव पूर्वव्यूहपरित्यागेन वर्धमानतामापन्नाः पुनः स्वकत्वमापदन्ते तद-
 वयवानां तत्र प्रत्यभिप्रायमात्रत्वात् । न त्विहेकारो यकारानुगत इकार-
 यकारानुगतो वा अन्यः करिष्वह्मौ दृश्यते य' इत्व परित्यज्य यत्प्रमा-
 पद्यते वर्णत्वं त्वनुगतमपि न धर्मे किं तु धर्मे इव । न च निवर्त-
 मान ईकारो यकारस्य धर्मो भवितुमर्हति धर्मधर्मिणोः समानकालत्वा-
 दित्यर्थः । ननु तदध्ययेति प्रयोगे कदेकारस्योत्पद्य निरोधः । तथा दधि
 अवेति प्रयोगे कदा यकारस्योत्पद्य निरोध इत्यत आह । तदेतदवगृह्य
 संघातइति । अवयवोऽसंहिता दधि अवेत्युच्चार्य दध्यवेत्युच्चार्यते
 दध्यवेति वा संघाय दधि अवेत्यवगृह्यतइत्यर्थः । जातिशब्दी प्रत्यव-
 तिष्ठते । नित्यपक्षे तावदिति । यथा हि इत्यपि नित्यत्वे के चिद-
 तीन्द्रियाः यथा परमाण्वाकाशदयोः के चिदेन्द्रियकाः यथा गोत्यादयः
 एवं सत्यपि नित्यत्वे परमाण्वाकाशदयो न प्रकृतिविकारभूताः वर्णस्तु
 प्रकृतिविकारमात्रमापत्स्यन्ते नित्यः अपीत्यर्थः । सेव विकल्पसमा जातिरि-
 त्याह विरोधादिति । न खल्वेन्द्रियकत्वानेन्द्रियकत्व भ्यामस्ति करिष्वि-
 त्यात्वस्य विरोधः । प्रकृतिविकारभावेन त्वस्ति न हि सम्भवति फाये च
 नित्यं चेत्यर्थः । अनित्यपक्षे जातिगत्याह । अनवस्थापित्वे चेति ।
 यथा सत्पण्यनयस्थापित्वे वर्णो इन्द्रियेण सवध्यः स्यादपि चान्न जन-
 यन्ति एवं विकारमपि करिष्यन्तीत्यर्थः । सेव साधर्म्यसमा जातिरि-
 त्याह । असंयन्धादिति । कतिपयसंयावस्थानेन वर्णानां क्षणिकानामपि
 स्वविषयज्ञानहेतुमात्रेण युज्यते अवगृह्य विर सित्वा यदा सधीयते संघाय
 वा चिरं स्थित्वा यदा विगृह्यते तदा वर्णानामनित्यता न साधन्त
 कालमश्रयानमस्तीति नेषलब्धिहेतुत्वेन विकारकर्तृत्वं वर्णानां सुत्यम् ।
 तस्मादसमन्धादसमं यथोपनिष्यवर्णविकारप्रतिपादनइत्यर्थः । मा

मूद्रयोपलब्धिर्वर्णविकारैश्च साक्षात्संबद्धा आदेशयिरोदितया तु तन्नि-
 पृत्या पारिशेष्याद्विकारं साधयिष्यतीत्यत आह न च वर्णोपलब्धिरिति ।
 तदेवं जात्युत्तरमुत्थितमेव मारितं कृत्वा भाष्यकारो ऽप्येवार्थं सूचं पठति ।
 विकारपरमत्वइति । धार्तिकम् उपलभ्यमानस्य चकारस्य यत्वा- ३१३
 नुपपत्तेरिति । अचगृह्य चिरं स्थित्वा संघाद्य यदा यत्वं तदोपलभ्यमा-
 नतेकारस्य नास्तीत्यर्थः । इतस्त्व वर्णविकारानुपपत्तिः । प्रकृत्यनिय-
 मादिति । लीरजातीयस्य दधिजातीयो विकारो न पुनः कदा चिदपि
 दधिजातीयस्य लीरजातीयो विकारो उपलभ्यन्ते । इह तु यथेकारजाती-
 यस्य यकारजातीयो विकारो दृश्यते इत्युच्यते एवं यकारजातीयस्यापि
 विकार इकारजातीयो दृश्यते यथा व्यथेः सति प्रसारणे यकारस्येकार
 इति । तस्मादनियमान्न प्रकृतिविकारभाव इत्यर्थः । अथ च्छलयादी
 प्रत्ययप्रतिष्ठे । अनियमे नियमादिति । तदेतस्य चाच्छलत्वमापादयति
 नियमानियमविरोधादिति । नियमानियमसामानाधिकरण्यं विहृष्यते
 न त्वाधाराधेयभाव इत्यर्थः । तदेवं प्रकृतिविकारभावं निराकृत्य विकार-
 वचनव्याक्तं शब्दानामादेशण्ये समर्थयति । न चेयं वर्णविकारोपप-
 त्तिरिति । एकस्याप्रयोगे अन्यस्य प्रयोगो विकार इति सामान्यलक्षणं
 तस्य विशेषानाह । स मिथतइति । उपमर्दो नामेति । यथा ऽस्ते-
 भूदिति । लेहः स इत्यशस्तेरफारलोपे स्कारमात्रस्य लेहस्येकदेशस्य
 ध्ववस्थापनम् । स्नेह आगमः प्रकृतेः प्रत्ययस्य वा अत्रापि केवलस्याप्रयोगे
 विशिष्टस्य प्रयोग इत्येतावता विकारसामान्यलक्षणं लक्षणीयम् । यतेन
 धार्तिकमपि व्याख्यातमेवेति । तदेवमुक्तेन क्रमेण वर्णानामनित्यतां प्रति-
 पाद्य शब्दप्रामाण्येऽप्येवमिदं पदं निरूपयति ।

ते चि-दम् (सू. ५५) ॥ यं किल के चिन्त्यन्ति न यदोः
 प्रतिपादयन्त्यर्थान् ते हि प्रत्येकं वा अन्यधियमादधीन् नागदन्ता ॥
 चिन्त्यालम्ब्यते मिनिता वा यथाह इव विट्टरधारणम् । तत्र न लाघूप्यर्थः
 कल्पः । प्रत्येकमर्थप्रत्ययानुत्पादणम् । वर्णान्तरोच्चारणार्थक्याह । नापि
 संज्ञताः यद्व्यक्तप्रयोगे क्रमनियमेन संघातानुपपत्तेः । अनेकशृङ्गप्रयोगे
 ऽपि सत्यपि यौगपदे चर्चप्रत्ययानुत्पादनात् । नापि क्रमशःपूर्वपर्यानुमय-

मादितसस्कारसहितो ऽन्त्यवर्णप्रत्ययार्थप्रत्ययहेतुरिति साप्तम् । भावना-
 परनाम्न सस्कारस्य स्थेत्पादकानुमनविषयस्मृतिजननादन्यत्र सामर्थ्यादय-
 भात् । न हि गयानुभवजनित सस्कार करोति स्मृतिं तुरङ्गमे । अपि
 चेद्यमन्त्यवर्णश्रुतिं स्थायैसकेतस्मृत्यपेक्षा धार्थप्रत्ययमादधीत अन्यपेक्षा वा
 तदपेक्षत्ये तत्काले अन्त्यवर्णश्रुतिस्वरता क्षणिकत्वेनेति कथा सकेतस्मृति
 रपेक्ष्यते अन्त्यवर्णश्रुतिसमये च सकेतस्मृतिरनागतेति किमन्त्यवर्णप्रत्ययो
 ऽपेक्षेत । सकेतस्मृत्यनपेक्षत्ये अगृहीतसकेतस्यापि प्रथमत्राधिक्यो ऽर्थप्रत्य-
 यप्रसङ्गः । न हि चिरध्यस्तस्यानपेक्षितस्मृते सकेतग्रहव्याप्तिं कश्चिदु-
 पयोग इति । न च भावनास्यसस्कारसहितो ऽन्त्यवर्ण प्रत्यायको ऽपेक्ष्य ।
 नाप्यन्य एव कश्चित्पूर्ववर्णानुभवजनित सस्कार प्रावणादिमिरिष द्वीद्वा
 देरन्त्यवर्णप्रत्ययसङ्केतरीति युक्तम् । अनेकादृशकल्पनाप्रसङ्गात् । स एव
 तावददृशपर कल्पनीयतस्य चानेकत्वमिति चे । ऽयं वर्णभ्यो ऽर्थप्रत्ययो
 भवन्ननुपपद्यमानस्तदतिरिक्त स्कोटादनुभवमायतते । अस्ति हि भिन्नेष्वपि
 वर्णेषु धात्वभिदमेक पदमिति या सर्वजनोक्तेः । अनुभव न चासौ भिन्नवर्ण-
 लम्बनो भवितुमर्हति एकस्य नानात्वविरोधात् । तस्मादुक्तमिति पद
 धात्व चालम्ब्यते । तच्च प्रत्येकमेव ध्वन्यो ऽभिप्रेत्यशक्यं किञ्चलं पूर्वं
 ध्वनयं स्वहृषमामासयन्ते चरमस्तु व्यक्तं न चेयमर्थं विधा सभविनी
 प्रत्यक्षप्राननिमित्तत्वात् । व्यक्ताव्यक्तायमासितायां पदे प्रत्यक्षे उपपत्ति
 अर्थस्य तु पदगम्यस्याप्रत्यक्षस्य मानान्तरेण ग्रहणमस्तीति । अग्रहणं वा
 न तु स्फुटास्फुटत्वाभ्यां योगः । अपि च शस्मिन्ननुवर्तमाने प्रवृत्तावर्तते
 ततस्माद्विद्यते मया सुवर्णाग्रवेध्वनुर्तमानेषु कटकमुकुटादयः । अनुवर्त-
 मानेषु तु वर्णेषु व्यावर्तन्ते पदभेदात्ताम्रमातेऽपि वर्णभ्यो भिन्ना इति
 तान्प्रत्याह । ते विभक्तवन्ताः पदम् । तद्यज्जयो एव पदं न तु तद-
 तिरिक्त स्कोटाप्यमित्यर्थः । इदमत्राकृतम् । न तावदुक्तमिति पदात्मा
 कश्चिदुपलभ्यते प्रत्यक्षेण पदमिति तु व्यपदेशस्तानेयं यथोक्तं वृत्त-
 योक्तस्मृतिसमरोहित्तया या यथाशेषोहेतुतया या अभिन्नकारकावस्था
 पतया या ऽलम्ब्यते भातः । न चेद्यमन्योन्यसम्बन्धं नतै पदा-
 धात्वादादर्थोपयोगो न चाद्योपधममन्तरेण पदावधारणमिति । एक

स्मृतिबुद्धिसमारोहिण्यां वर्णानामसत्यर्थवतया इत्येतेषु सुज्ञानत्वात् तन्मा-
 यस्य च स्वाद्येन संकेतग्रहस्यापि सुकरत्वात् तदुत्तरकालत्वाच्च यदमिति
 कारकशब्दप्रवृत्तेः । इतरथा सर्वेषु कारकशब्देषु दुर्धरमितरेतराश्रयत्वं
 प्रायोपहितमर्थादत्वात्कारकाणां तदनुपातित्वाच्च तच्छब्दानां तस्माद्वापदे-
 शमाचानुरोधेन नेकेकथार्थमावाचमासिनीषु श्रोत्रजामु बुद्धिषु तदाश्रितवा-
 समालम्ब्यजन्यायां चानुमृतवर्षेसंज्ञलनात्मिकायां स्मृतिबुद्ध्यावप्रथमानो वर्ष-
 विभागोऽप्यमर्देन न शक्यः पदात्मा प्रत्यक्ष इति वस्तु नापि निर्भागस्य
 स्फुटास्फुटत्वे वा भागविपर्ययो वा युज्यते नो खलु सर्वथा इदृश्यमानो
 नाम स्फुटः नापि समारोपविषयः । न हि सामान्यात्मना इव्यगृहीता
 शुक्ती रजतत्वसमारोपविषयः न च निर्माणे पदात्मनि गृहीते किं
 चिदस्यागृहीतमवशिष्यते यदपहणादव्यक्तत्वं वा समारोपो वा भवेत् ।
 न च तदेव तदेव तेन गृहीतमगृहीतं च संमर्थति । तस्मात्तत्र प्रत्य-
 क्षस्य तदाभासस्य वा गौचरः पदात्मा । नाप्यनुमानस्यार्थप्रत्ययलिङ्ग-
 न्मनः परस्परान्वयप्रसङ्गात् । न तावत्सनामापेक्ष पदात्मा इयंप्रत्ययमाश्रिते
 मा धात्रित्वत्वेन नित्यमेवम् । तस्मात्स्वज्ञानेन तच्च स्वज्ञानमर्थप्रत्य-
 यात् तथा च सत्यर्थप्रत्यये पदप्रत्ययः पदप्रत्यये च सत्यर्थप्रत्यय इति
 व्यक्तमन्योन्याश्रयत्वम् । न चैवमर्थधीर्बोधेभ्यो नोदेतुमर्हेति ते हि पूर्व-
 मनुभूताः प्रत्येकम् अनुमृतताक्रमोपपत्त्या एकबुद्धिसमारोहिण्यः शक्तुपन्त्य-
 र्थधियमाधातुम् । न चाक्रमानुक्रमविपरीतक्रमावाप्तविशेषो वर्णानाम् । पूर्वा-
 नुभवपत्रिवेशानुसारित्वात्स्मृतेः तत्त्वत्रिवेशस्य च विशेषाद्विशेषोपपत्तिः ।
 क्रमेदे इति च वर्णानां न हि हिमेत्यादौ पदभेद उपपत्स्यते विना इति
 स्फोटकल्पनाम् । क्रममेदानुविधायित्वात्पदभेदस्य अर्थप्रत्ययकारकत्वं च न
 धर्ममात्रावामपि तु क्रमन्यूनातिष्ठित्वाद्युपहितानाम् । तत्तदुपधानं च
 तुल्यत्वे इति वर्णानामन्यत्रन्यदिति पदभेदासिद्धिः । तस्माद् दृष्टेभ्य एव
 वर्णेभ्यो दृष्टप्रकारानुपातिभ्यो इयंप्रत्ययोत्पत्तिरुपपद्यमाना नादृष्टं स्फोटात्मानं
 दृश्यमानवर्षभेदापह्नवेन कल्पयितुमर्हतीति सिद्धम् । ते विमलतन्ताः पद-
 मिति । यथादर्शनं विकृता इति भाष्यम् । गुणान्तरापत्त्यादिमिरादेशकृपेण
 विकृताः यथादर्शनं यथाप्रमाणं न तु प्रकृतिविकारभावेन तस्य प्रमाणबोधः

३। ४ तत्वादित्यर्थः । वार्तिकम् अर्थप्रत्ययस्तर्हि न प्राप्नोतीति । स्फोटन-
 दिन उक्तो ऽभिप्रायः । उत्तरम् । अन्त्यवर्णप्रत्ययादिति । वर्णेषु प्रत्यये
 वर्णप्रत्ययः । अन्त्यश्चासौ वर्णप्रत्ययश्चेति अन्त्यवर्णप्रत्ययः सकलवर्ण-
 यगाहिनी स्मृतिः । सा च प्राचः प्रत्येकवर्णानुभयानपेक्षान्त्या भवति ।
 यद्येवमगृहीतसंकेतानामप्यस्यस्तीति । तेषामर्थप्रत्ययप्रसङ्गः स्यादित्यत
 आह । पूर्ववर्णप्रतिसंधानप्रत्ययापेक्षादिभिः । संकेतपदसमयः पूर्वः
 तद्वाचिनो वर्णोः पूर्वं तेषां प्रतिसंधानं यावता यादृशानां यज्जातीयानां
 गृहीतं संकेतस्तादृशास्त्यवन्तस्तज्जातीया यथैतदित्येवमाकारं तदेव प्रत्य-
 यस्तदपेक्षात् । न चासाद्यगृहीतसंकेतानामस्तीति सन्नप्यन्त्यवर्णप्रत्ययो ना-
 र्थस्य प्रत्ययक इत्यर्थः । अभिधेयस्य क्रियास्तरयोगाद्विशिष्यमाणरूपः
 शब्दो नाम अन्तरशब्दो विशेष्यजनः क्रियाविशेषयोगाद्भेदोतिरित्यर्थः ।
 एतदुक्तं भवति । यस्याभिधेयं क्रियाविशेषसंबन्धेन विना न पर्यवस्यति
 तन्नाम आख्यातायेस्तु यद्यपि क्वचित् क्रियया ऽपि संबध्यते यथा ऽभि-
 क्रामं कुर्वेति मुक्तां व्रजतीत्यादिषु तथा ऽपि कुर्वेति व्रजतीत्यादयो न
 क्रियासंबन्धमन्तरेण न पर्यवस्यन्ति अपि तु तत्समभिव्याहृता अपि संब-
 द्यन्ते । नामार्थेस्तु न पूर्वापरीभूतप्रधानक्रियापदार्थमन्तरेण पर्यवस्यति ।
 अत एवादुः यथान्यत् क्रियापदं न श्रूयते तथास्तिर्भवन्तीपरः प्रयोक्तव्यः
 तथा च ब्राह्मणे ऽभिक्रामं भोक्तुं भुक्तेत्यादयश्च समुच्चयाद्यपेक्षाः क्रिया-
 विशेषमन्तरेश्च पर्यवस्यन्तो नामत्येन सगृहीता भवन्ति । अस्योदाहरणमाह ।
 यथा ब्राह्मण इति । अस्यार्थमाह क्रियाकारकसमुदायः कारकसं-
 ख्याविशिष्टः । अथ हि क्रियाकलेन ब्राह्मणस्य भावो ब्राह्मणत्वमभिधीयते
 भावशब्दस्य क्रियायेत्यात् । भविता च ब्राह्मणः कारकम् । तयोर्ब्राह्मण-
 त्वब्राह्मणयोः समुदायः स च कारकस्य भवितुर्ब्राह्मणस्यैकत्वसंबन्ध्या विशिष्टो
 ११ ब्राह्मण इत्येतस्मान्नामपदाद्गम्यतइत्यर्थः । आख्यातलक्षणमाह । क्रिया-
 कालयोगासिधापि क्रियाप्रधानमाख्यातं क्रियायाः कालयोगः पूर्वा-
 परीमायः । कालयोगाद्वि भवति तदभिधाप्रि । तदनेन पाक इत्यादि-
 नेमपदाद् व्यपच्छिनति । एवमपि मुक्तां भोक्तुमित्यादावपि नान्नि प्रसङ्गः ।
 अस्ति हि तथापि कालावधिपूर्वापरीभूतकर्मचरणप्रचयप्रत्ययो ऽन्यथा चेदन-

मिति कर्मसंबन्धे न स्याद् अत उक्तं क्रियाप्रधानमिति । स्वनिष्ठा ह्याख्या-
तात् क्रिया प्रतीयते नान्यतन्वा । मोक्षमित्यादौ तु क्रियान्तरमन्तरेण न
एवमस्म्यतीति क्रिया गम्यते । ब्रजतीत्यादौ तु न तथा तद्विदं क्रियाप्र-
धान्यम् । तदनेन पचति पचेत पच्यते स्वीयतरत्यादि सर्वमाख्यातं संगृ-
हीतं भवति । न क्व विदधि नाम्नि प्रसङ्गः यदप्यस्त्यादि नामाख्यात-
प्रतिरूपकं तथापि सन्नित्यप्यर्थे सिद्धरूपे तद्वर्तते न पुनः पूर्वापरीभूतक्रि-
यार्थत्वमिति दृष्टव्यम् । यस्मात्साम्ना सर्वं पदं व्याप्यत इति । आहुत्यं ३१४ ।
व्याप्यर्थः । प्रायेण हि वाक्ये यद्वाच्यं नामपदानि आख्यातं पुनरेकमेवैक-
स्मिन् वाक्ये आख्यातमेवे चाक्यमेवादिति । अधिकरणमाक्षिपति न पदा-
र्थमाधिगतिरिति । पदेन हि विशेषो वा ऽभिधीयते सामान्यं वा तत्र
विशेषाभिधानं तावद् दूषयति । विशेष इति । अनवस्थानमनवधारण-
मिति । सामान्याभिधानमाख्यायाह न पदस्येति । दूषयति न सामा-
न्यस्येति । व्यवहाराय हि वाक्यमुच्चारयन्ति पृष्टाः न तु व्यवहितया ।
न चास्ति सामान्यवाच्यः कश्चिद्व्यवहारः किं तु सर्वो व्यवहारो विशेष-
वाच्यः । न चास्य पदं वाचकं तद्व्यवहारे वाक्यार्थस्य वाचकमिति न
पदार्थचिन्तावसर इत्यालोच्यते । समाधत्ते न सामान्यविषयत्वे स्ती-
ति । न तावत्पदानिरिक्तमस्ति वाक्यं नामेत्युक्तमवस्थात् । न तु सर्वमात्रेण
पदार्थप्रतिपादनायान्तरव्यापारानपेक्षा वाक्यार्थबोधिनीति युक्तम् । अनपे-
क्षितसंकेतयद्वायास्तदवबोधने प्रथमप्राविशो ऽविदितसंकेतस्य वाक्यार्थ-
बोधप्रसङ्गः । यतः संकेतयद्वाचेत्येव वाक्यार्थेन सहानन्त्यप्राविधाराभ्यां
वाक्यसंकेतयद्वाच्यमव इत्यकामेनापि पदानां स्वार्थे संकेतो ऽभ्युपगन्तव्यः ।
तस्मात्पदानां सामान्यमर्थस्तत्प्रतिपादनायान्तरव्यापाराणां च यथा वाक्या-
र्थप्रतिपादकत्वं तथा ऽस्माभिस्तत्त्वचिन्दो निपुणतरमुपपादितम् । सर्वं पदा-
त्सामान्यप्रतीतिर्गौरिति वा अथ इति वा सर्वगदीषु सर्वोपपत्तेषु बोधवर्धनी
शुक्त इति कृप्य इति वा विशेषपुत्या नियम्यत इत्यर्थः । पृच्छति । कथं-
पुनरियमिति । तिष्ठति गच्छतीत्यादयो ऽपि न पदत्येन विशेषे वर्तितुम-
र्हन्ति संबन्धयद्वाच्यमवस्थात् । तस्मादेते ऽपि सामान्यवचना इति भावः ।
उत्तरं नैवेपमिति । तदेवं पदस्य सामान्यवाचकत्वनिश्चयादाकुतिय २

तयोश्च पदात्प्रतीतेवोदिनां विप्रतिपत्तेर्मथति संशयः । किं चित्प्रमथं आहो
 अन्यतम इति । एवं तावत्सामान्यावगमाद्वाचकत्वं निश्चित्य विन्नान्तरा-
 धतारो दर्शितः । अत्रति द्वितयावगमात्पदस्य वाचकत्वशङ्के न नास्ति
 ११ तस्माद्युक्तिश्चिन्तान्तरायकार इत्याह भवतु चेति । प्रतीतिषिद्धमनुमाना-
 ति क्रिया च तत्साधनं चेति । भविता गौरित्यर्थः । किमन्यतमः
 पदार्थ उतैतत्सर्वमिति भाष्यम् । तत्रान्यतमार्थमाह वार्तिककारः ।
 किं व्यक्तिरिति । अथ शाशब्दादिप्रयोगसामर्थ्याद्भुक्तिरेव पदार्थ इत्येके
 मन्यन्ते । स्यादेतत् । व्यक्तिपदाकृतिरपि मिथ्यातद्व्याकृतेरप्यभिधायक
 कस्मान्न भवतीत्यत आह । आकृतेरपीति । योत्वं च जातिरुपाधिर्भवि-
 प्यति तेन नातिप्रसङ्गः न उपाधेरभिधानम् । अनभिहितस्यापि तच्छब्दे-
 नोपहितायच्छेदकत्वदर्शनात् । यथा गार्गिकया श्लाघतइत्यथ श्लाघोपाधि-
 पिहितो बुद्धि न श्लाघामाहेति भावः । तस्मिन् व्यक्त्यभिधाननियमवादि-
 नमपाकरोति । नानेनेति । नाप्रतीत उपाधिरुपाधित्वावच्छेदाय प्रभवति ।
 न च गार्गिक्येत्युपाधिर्बुद्धिर्नाभिहितो ऽपि न प्रतीयते श्लाघतइति पदा-
 न्तरेण तस्याभिधानात् । अथ तु श्लाघतइति न प्रयुज्यते न तत्र बुद्धो
 भावाभिधायिनः साधुत्वमस्ति । सर्वं व्यधिकरणे ऽनुपाधौ गतिः । समा-
 नाधिकरणे तु पश्चादावुपाधौ प्रत्ययान्तरशब्दवाच्यत्वमेव । यथा दृतिहरिः
 श्रेति । अथ हि दृतिहरिरित्येतावतेव यथो लब्धे तद्विदेषनिय-
 माथै श्रेति प्रयुज्यते । न च प्रयोगदेवोपाधेरङ्गममानत्वादनभिधानं सप्र-
 तम् । तदुपाध्यनभिधायिनस्तत्र प्रयोगनियमस्य परमनुयोज्यत्वात् । अननुयो-
 ज्यत्वे अनादेर्लक्षप्रयोगस्य सर्वेषामेव शब्दानामनभिधायकत्वप्रसङ्गः ।
 प्रयोगनियमादेव हि तेभ्यो ऽप्यर्थो ऽवगम्यते । अथाप्रतिपादकस्य प्रयोग-
 नियमो नोपपद्यतइति यत्र प्रयोगस्तत्प्रतिपादकत्वमित्याभ्युपेयते तदुपाधा-
 धवि समानम् । तथा च स्मरति भगवान्कात्यायनः तदन्तधाव्यः समान-
 शब्दो ऽप्रमिति । समानशब्दः समानाधिकरणशब्दो य उपाधिरसौ प्रत्य-
 यान्तरशब्दवाच्य इत्यर्थः । तस्माद्भुक्तिनियमे अप्रतीता जातिरशक्ता । न च
 गोशब्दादन्यदस्याः प्रत्यायकमस्तीति सा ऽपि तेन प्रत्ययनीयति सिद्धं न
 व्यक्तिमात्रं पदार्थ इति । कटार्थेषु वीरणेषु व्यूढमानेपिहित भाष्यम् ।

कटं करोतीति निर्वर्त्यस्य कटस्य कर्मत्वमनुषपन्नं कारकाऽधिकारीयत्वात् ।
 कर्मसंज्ञायाः क्रियानिमित्तस्य च कारकत्वात् । अचिद्धस्य च क्रियायाः
 पूर्वं निमित्तमावयोगात् । तस्मात्तादर्थ्यनिमित्तादेव कटशब्दः कटार्थेषु
 वीर्येषु व्यूह्यमानेषु वर्तते । वीर्यानां च वा रक्ष्यमानानामस्ति कटक्रिया-
 पूर्वभाषित्वेन निमित्तमाव इति । यदि न जात्या विना व्यक्तिनियम इति
 जातिरभिधेया हन्त भोः सा ऽप्याकृत्या निवन्तव्येत्याकृतिरेषाभिधीयता-
 मित्याह । यदि तर्हीति । यतश्चि दूषयति । अत्रापि तदेवोपस्थितं ३१७ ।
 न तदनवस्थानादिति । संस्थानेनापि व्यञ्ज्यमाना जातिरेकार्यसमवायाद्वा-
 ज्यते च व्यञ्ज्यमायते च । सा तु व्यक्तिसंस्थानाभ्यां व्यावर्तमानाभ्यामनुवर्त-
 माना ऽभिन्नमुद्गमा ऽवसोयते । तादृशी च व्यक्तिसंस्थानाभिधानानपेक्षेयापि
 पदेन शक्या बोधयितुं संस्थानं तु व्यक्तिवद्विन्नमानन्त्यव्यभिचाराभ्यामश-
 क्यसंकेतपक्षं जात्याभिधानमनवत् न शक्यं पदेन बोधयितुमिति न
 संस्थानापरनामा ऽऽकृतिः पदार्थ इत्यर्थः । नापि जातिद्वारेण व्यक्तिवदा-
 कृतिः पदार्थो जात्या सहासंबन्धादित्याह । यस्य च जात्या योग इति ।
 अस्तु तर्हि जातिरेव पदार्थः तच्च हि सुकरः संकेतपक्षः व्यभिचाराभावा-
 दिति । व्यक्ताकृत्योस्तु व्यभिचारः जात्यभिधायिना व्यक्तायाकृतौ चोपचा-
 रिकः प्रयोगो भविष्यतीत्यभिप्रायेणाह । अस्तु तर्हीति । शेषमस्यातिरेहि-
 तार्थम् । एकमनेकत्र वर्त्ततइति प्रतिजानानो नानुयोक्तव्यः । उभ-
 येन व्याघातादिति । यद्येकमनेकत्र वर्त्तमानं प्रतिव्यक्ति सर्वोत्पन्ना वर्त्तत-
 इति किं त्वनेकमनेकत्र वर्त्ततइति प्राप्सम् । एवं चानुयोगाधिकरणव्या-
 घातः । अथेकमनेकत्र वर्त्तमानं प्रतिव्यक्त्येकदेवेन वर्त्तते तथा ऽपि नैक-
 मनेकत्र वर्त्तते किं त्वनेकमनेकचेति एकदेशानामनेकत्वादिति । सो
 ऽयमुभयेन व्याघातः उक्तो ऽवयविषादे तदेवमन्यतमाभिधाननियमं निरा-
 कृत्यानियमाभिधानं सिद्धान्तमाह ।

व्यक्त्या-र्थः (सू. ६३) ॥ इदमवाकृतम् । गोशब्दोच्चारणान्तरं
 विदितसंगतेरेकपदे व्यक्त्यकृतिजातिनिर्भाषः प्रत्यय उदयमासादयति न पुन-
 र्यथा गङ्गायां घोषः प्रतिघसतीत्यत्र गोर्वाहीक इत्यत्र वा गङ्गात्यगोत्यायगमोत्-
 रकालं धात्र्यार्थं तत्संबन्धानुपपत्तेस्तदविनाभावेन वा सत्यमाशङ्क्येनेन वा

तीर वाहीको वा ऽवगम्यते तयोहावगतिः । प्रयोगप्राचुर्येद्रेत्यन्ताभ्यासेनातिशी-
घ्रतया सद्यपि प्रथमक्रमो न लक्ष्यते । शीघ्रतरवायहेतुकशतपञ्चशतप्र्यति-
भेदश्चेदिति चेत् । न भवति वाचके बलवति प्रत्ययभेदप्रत्ययामन्यथाकर-
णयोगात् । तथा च सति न क्व चिदप्यभेदे ऽवतिष्ठेत तथा च भेदे
ऽपि न स्याद् अभेदाश्रयत्वाद्भेदस्य । अपि च न कृपिगूण्या कृपावगतिः
कृप च द्रव्यास्य जातिः तेन कृप्यमाणत्वाद् कृपि द्रव्याम् । न च येन
यदुच्यते तदनङ्गमे तदवगमः । यथा नार्धमन्तरेश बुद्धेरुपलम्भे
तस्माज्जात्युपलम्भो द्रव्योपलम्भेकदेशे । न द्रव्योपलम्भमन्तरेश केवल. सम-
वति । तस्मादेकौपलम्भगोचरत्वाच्च जातिजातिमतोर्लक्ष्यलक्षणभावः । स
चौपलम्भ शब्दज्ञानानन्तर जायमानः शब्दः न च वाच्यमेकौपलम्भगोच-
रत्वे ऽपि जातिव्यत्ययोर्जातिरेव वाच्यः न व्यक्तिः शब्दवाच्यत्वे ऽप्युभयोपल-
म्भोपपत्तादुभयवाच्यत्वकल्पनानुपपत्तेरिति । कार्यव्याप्त्य हि कारणात्ता साम-
र्थ्ये कार्यस्य नाकार्ये । कार्ये चानुभव. स चेक एवेति न सामर्थ्यभेदक-
ल्पना । तद्द्वारेण तु कर्मव्यप्युच्यते पदमर्थे समर्थमिति कार्ये च द्वारमेक-
मिति विषयभेदे ऽपि सामर्थ्यमेकमेवेति । अपि च पुरुषधर्मेता-
पेक्षयुतीना एताना न किं वित्सामर्थ्ये नाम प्रमाणगोचर यदेक-
मनेक वा स्यात् । शक्तेन निष्कटलक्षणाया शब्दस्य वाच्यमिधानो-
पसीयस्य न व्यक्तिसामर्थ्ये कल्पनीयम् । अन्यथाव्यापृतस्य तत्पार्थक्येव
सामर्थ्यमिति यदाहुस्तदपि निरस्तम् । स खल्वर्थः प्रतीतो वा व्यक्ति
गमयेद् अप्रतीतो वा । अप्रतीतस्य गमकत्वे सत्वेदेव व्यक्त्यवगतिप्रसङ्गः
कारणस्य नित्यत्वात् । प्रतीतस्य गमकत्वे दुर्हतरमात्माययत्वं न ।
जातिप्रत्ययादन्यो व्यक्तिप्रत्यय इत्युक्तम् । तस्मात्स्यधु पारमर्षमूष
व्यक्तपाकृतिजातयस्तु पदार्थ इति । सप्रत्यन्यासोहपदार्थवादिनमुत्था-
पयति । न व्यक्तपाकृतिजातयस्तु पदार्थ इति केचिदिति । अथ
द्रव्यादिवृत्तित्यादिति । यथाश्वस्य तु नाश्रयाश्रयिभाव इति भावः ।
जातिमन्मात्राभिधायको ऽपि सच्छब्दो न भवति । कस्मात्
अत्यन्तश्रुत्वादिति । जातिमन्तो घटपटादयः न चेते घटादिशब्दा-
दिय निरपेक्षात्पच्छब्दात्प्रतीयन्ते किं न चच्छब्दाद् घटादिषु बुद्धिः रति-

प्रथमे । घटादिशब्दापेक्षस्तु सच्छब्दो घटादिनिश्चयहेतुः । तस्माद् घटा-
 दिशब्दपरतन्त्रत्वात् तद्वृत्ते वाचक इत्यर्थः । अथ चेति । यद्यपि परतन्त्रं ३२४ ।
 वर्तते ततस्य न वाचकं यथा गङ्गागवादिशब्दास्तोरवाहीकादेः । तथा च
 जातिशब्दा जातिमिति । तस्मान्न जातिमद्वाचकाः ते हि जातिमपेक्ष्य
 जातिमिति वर्तन्त इति तादृशं पारतन्त्र्यमित्यर्थः । अथ जात्यनपेक्षं
 कस्मात् तद्वति वर्तन इत्यत आह । उक्तं चात्रेति । अस्तु तर्ह्यपचा-
 रिक एव तद्वति प्रत्यय इत्यत आह । तद्वति चेति । यथा ऽऽधिपत्य-
 लक्षणे गुणः स्वामिनो जितकाश्विनि मृत्ये ऽप्यस्तीति तत्र स्वामिगष्टः
 प्रवर्तते न तथा जातिगुणयोगो व्यक्तेरित्यर्थः । अपि च अन्यशब्दो ऽन्यत्र
 वर्तमानः प्रथमे तावदन्यधियमुत्पादयति अन्यान्यत्र वर्तते यथा
 गोशब्दो गवि बुद्धिसुत्पाद्य वाहीके वर्तते । न चेह जातिशब्दो जातो
 तद्वतिक्रमेण प्रवृत्तः । न चोपचारिकस्य धृतियोगव्यतिरिक्त्याह । क्रम-
 कृत्यभावात् । युगपदसंभवान्न । गुणोपरागं दूषयति । अयमार्थ-
 शानोत्पत्तिप्रसङ्गात् । गुणोपरागाद्या नीलः स्फटिक इति दानमेवं
 सर्वमेव शब्दं दानं विना वाचकमवधार्यमेष स्यादित्यर्थः । एकस्यलक्षणा-
 मिधानं दूषयति । असाधारणेति । अशक्यसमयत्वाच्चेत्यपि दृष्टव्यम् ।
 तदेवमन्यापोहवादिनमुत्पाद्य दूषयति । अत्रास्माभिरिति । व्यतयाकु- ३२५ ।
 तिजातयस्तिन्नो ऽस्माक पदार्थः । गुणप्रधानभावेस्तु विदेव कस्य पितृ
 जातिमश्रुत्यभिधाने द्विविधमप्यस्यातन्त्र्यं न संभवति शब्दानाम् । न
 तावद्वाक्तिज्ञाने जनयितव्ये तदर्थे जातिज्ञानं पूर्वमवेद्यते शब्दा इति संभ-
 वति । द्वयोरप्येकज्ञानवेद्यत्वनियमेन यौगोपर्ययोगात् । नापि विशेषवाचकं
 पदं विना जातिशब्दानां बुद्धिपरिग्रहात्तद्विनिश्चयाय विशेषणशब्दापेक्षया
 स्यातन्त्र्यम् । स्वधियप्ये जातिशब्दाद्बुद्धेरपरिग्रहात् । जातिमश्रुतिमात्रमस्य
 हि विषयो न चात्र बुद्धिपरिग्रहः । व्यक्तियोगस्तु विषय इति न तत्र
 बुद्धिपरिग्रहे दूषयति । दूराद्भि आरोहपरिग्राह्यद्रव्यमात्रं गोचरः प्रत्यक्षस्य
 न तु स्याद्युः पुरुषो वा न चात्र बुद्धिपरिग्रहः प्रत्यक्षवृत्तिं का चनायह-
 ति । न चास्मिन् पक्षे जातिशब्दो व्यतयाकृत्योः परशब्दो येनोपचारिकः
 स्यात् । न च सामानाधिकरण्यं न कल्पते जातिव्यक्तिपदयोरेकार्थमिधा-

विनेयैवधिकरणयोगात् । तस्मात्सर्वमप्यदातम् । एतन्नेकान्तवादे परीत-
 १ । ३ दोषाप्रसङ्गमभिधाय दूषणवाक्यं परीतं दूषयन् दोषामाधमाह । न वैते
 दोषा इति । संत्ताशब्द इति । संतायाः शब्द इति वा विग्रहः संता-
 कृपः शब्द इति वा तत्र पूर्वस्मिन्कल्पे संताया न वाचकः संताशब्द इति
 व्याघातः । उत्तरस्मिन्कल्पे न वाचकः संताया इत्यनेन व्याघातः संताया
 इत्यनेन शब्देन संतामभिधत्वे अथ च तस्य वाचको न संताशब्द इति
 दूरे ततो व्याघातः संताशब्द इति चोपलक्षणाये संताया न वाचक इति
 दृष्टव्यम् । शङ्कते भवदभिप्रायेणेति । निराकरोति । नेति । यदा-
 स्मदभिप्रायाये प्रतिपद्यसे अर्थप्रतीत्यधीना ऽभ्युपगम इति अभ्युपगम
 दूरे ततया च न निषेद्धमर्हतीति भावः । अथ निषेद्धं प्रत्येमि न
 पुनरभ्युपेयीत्याशङ्क्याह यच्चैदमिति । दूषयति तदपि नेति । अतथा-
 भूतस्यापुरुषभूतस्य स्याद्योस्तथाभाविभिः पुरुषैः सामान्ये सत्य-
 ध्यारोपितः पुरुषत्वादिधर्मो यस्य च तथेत्युक्तः तस्य प्रधानमर्थः
 पुरुषः तदाकारा प्रतीतिरित्यर्थः । संत्तायाः प्रधानसाधनवा-
 चिने ते । प्रधानं साधनं व्यञ्जकतया मजितृद्रव्य तद्वाची खलु सच्छब्दः
 संताशब्दस्तु द्रव्योपपन्नैश्चाप्रशची न तस्य द्रव्यशक्तिना सामानाधिकर-
 ण्यमित्यर्थः । सामानाधिकरण्यासिद्धिः सर्वद्रव्यशब्दयोरिति ।
 सिद्धिः प्रतीतिः सा मयन्मते न स्यादिति यदुक्तं कैश्चित्तदप्यनेन सामाना-
 धिकरण्यव्यवस्थापनेन प्रत्युक्तम् । व्याख्यातो निराकार्यत्वेन । स्वयं प्रकृ-
 तां वाच्योपुक्तिमिति । जातिशब्द इति सदादियन्तेषु स्वयं प्रकृता या
 प्रचन्यातिस्ता प्रतिषेधति तत्र चास्माकं सिद्धसाधनमित्यर्थः । सच्छब्दो
 जातिशब्दस्तस्य भेदवाचकत्वं नास्य समतमिति मन्यानां देशयति ।
 यदि तर्हीति । मुगमः परित्यक्तः । तथा ऽपि नान्वयी न व्यतिरेकी चे-
 ति । ये ये चनन्ता न ते जातिशब्दवाच्या इति न दृष्टान्तः । सद्येभेदप-
 चीकरणात् । भावि यो जातिशब्दवाच्यो न तज्ज्ञानन्त्य यथा गोत्यादिकमिति
 गम्यं वक्तुं जातिरेव मयन्मते व्योमाद्विन्दाद्यमानत्वादिति भावः । शङ्कते
 अपर्याप्तिः । तथा भाव्यन्त्यो दृष्टान्तो तद्व्यतिरिति भावः । निराकरोति ।
 अयमपि नेति । विनेयदोषादानविरोधात् । न हि भेदमनारेव हि विद-

स्ति यस्तु सद् यतो विशेषणं व्यावर्तयेदिति भावः । हेतुभावात्तन्मुपग- ३२७
मादिति । न शब्दोऽयं प्रत्यायने लिङ्गं येन व्यभिचारेण दुष्यति । न च प्रत्या-
यकमात्रं व्यभिचारेण दुष्यति चक्षुरादीनामपि नीलादिव्यभिचारेण पीतादे-
यत्नेमानतया व्यभिचारिणामप्रत्यायकत्वप्रसङ्गात् । संकेतग्रहस्तु सत्यपि मे-
दानां व्यभिचारे चेकेकेजोतिःश्रीर्षाकृतायां सुकर एवेति भावः । भेदवाचक-
त्वप्रतिषेधादिति । भेदवाचकत्वे निषिद्धे द्रव्यवाचकत्वं निषिद्धं भवति द्रव्य-
स्य भेदत्वात् । तत्तत्तत् द्रव्यशब्द इति व्याघात इत्यर्थः । उत्सोत्सारमे-
तत् सत्त्वबुद्धद्रव्यशब्दयोरेकविषयत्वादिति । विशेषणमात्रं विषयः सदा-
दिशब्दस्य न पुनर्निर्णयोऽयमेव वाच्य इति भावः* । उत्साराब्देन द्रव्य-
गुणकर्माणि नातिप्यन्त इति । सामानाधिकरण्येन गतयेत्यर्थः । तद-
न्तरेण तदनुपपत्तेः । आक्षेपमात्रं तु शक्यं वक्तुमित्याह । शक्यं वक्तुमिति ।
पृष्टु सच्छब्दस्य गुणप्रधानत्वात् न चोऽयं इति सूत्रकारन्यायेनावधार-
यति । सविति चायमिति । अर्थकृत इति । अर्थः कार्ये तात्कृतः । एत-
दुक्तं भवति यस्य कार्येण संबन्धस्तन्प्रधानं यस्य स्वार्थसंबन्धवाच्येद्वक्तव्यं तद-
ङ्गमिति । एतेनेति । अर्थप्रमाभिधानेन । न हि स्वाभिधेययोः भवति भृत्ये ।
अपि तु तदर्थक्रियाकारितया स्वाभिधेयपदेशमात्रमित्यर्थः । नात्र क्रमो
न युगपत्प्रत्यय इति । भेदाधिष्ठाने क्रमयोगपक्षे नैकस्मिन् विधिप्रद्वयप्र-
त्यये संभवत इति । एतेनेति । शब्दस्य सत्ताविशिष्टद्रव्यवाचित्वाभिधानेना-
यथायैवान्वयान्वयप्रसङ्गादिति प्रत्युक्तम् । परमार्थस्य च धर्मत्वे हि स्फटिके नी-
लीवृत्त्योदधानाङ्गीलप्रत्ययो भवतु ध्वान्तः तस्य परमार्थेनो नीलगुणसमवा-
यात् । सत्तासमवायस्तु द्रव्यादीनां पारमार्थिक इति न द्रव्यादिषु सविति
प्रत्ययस्य मिथ्यात्वमित्यर्थः । न हि कश्चिच्छब्द इति । स्वतत्त्वानामगत्य-
संभवात्तथा न कश्चिदपि शब्दो भवता तद्व्यापकत्वेनाभ्युपेयत इत्यर्थः । न च जा-
तिशब्दस्योते । आन्तरभावादिति भावः । ॥ जातिशब्दो मेदानां वाचकः कस्य
गर्हति पूर्वं मेदान्प्रधानीकृत्योक्तं संगतिं तु जातिशब्दानित्येतावता अपौरु-
षम् । नास्ति विवाद इति । अन्यापोहजात्येलेक्ष्यामेटे नास्ति विवाद इत्य- ३३१
र्थः । द्रव्यसच्छब्दयोस्तु सामानाधिकरण्यं न च भेदवाचकताः शब्दा

* न विशेष्येन जातिं सामानाधिकरण्येन निषम्यते न तु जातिः इति १ पु. अधिष्ठान ।

१ । ८ इति न्याहृतमिति । द्रव्यमिति हि विविहृषमेव सदित्यपि विविहृष
 तच्छब्दो तयोर्गोचरो तयोरेक्यापोहायेत्व व्याहृत विविशब्दो चान्यापो
 हायोरिति न समरति । न च भेदानभिधानेन सामानाधिकरण्यमपि
 युज्यते । भिन्नाभ्यां हि निमित्ताभ्यामेकस्मिन्नर्थे भेदरूपे धर्ममाने समाना
 धिकरणौ भवेतां भेद चेन्नाभिधानो नेरुच वर्तमानात् । अथतमाने च
 भिन्नप्रवृत्तिनिमित्तपर्यवसितौ गोरश्च इतिवच्च समानाधिकरण्यौ भवितुमर्हत ।
 नोऽयमपरो व्याघात । भेदानभिधानं च सामानाधिकरण्यं चेति । तद
 नेन व्याघातद्वयमुक्तं तदेतद्व्याघातद्वयं निराविजयीयुंशङ्कते । उपचारतो
 न व्याघात इति चेत् । तदेतद्विमज्जते द्रव्यसच्छब्दादिति । तदनेन
 प्रथमो व्याघात परिहृत द्वितीय व्याघात शङ्क्या परिहरति । तापेता-
 यिति । वृत्त प्रतिपादयतोऽव्ययस्यत इति यावत् । एतदत्र कृतम् ।
 विकल्पयानयो हि शब्दात्मादेवामिनिविगन्ते यद्विकल्पानां गोचरः ।
 कार्यकारणयोः सामानाधिकरण्येन प्रतिपत्ते । चतुष्टयी चैव विकल्पानां
 सदसद्विमसदुर्मावगाहिना व्युत्पत्तिः । गोरीश्वरो मानं नित्यमित्येवमादीनां
 च विकल्पानां गोचरो यो विकल्पने देवज्ञानादस्याभेदेनैकत्वेनानुमधी-
 यते तदेवेदमिति । ८ अथ च शब्दगोचरं तत्र शब्दानां शब्दगोचरेण
 स्यात् । न च स्थलशब्दानि चैनेत्यविलक्षणान्येवमिति न विकल्पविषयः । न
 च सामान्यं नाम किं विद्वन्ति यद्विषयं भ्यात् । अत एव न तद्विनि-
 म्यनशब्दान्यपि तेषां सामान्यानामभावात् तदुनामा स्थलशब्देववायात् । अपि
 चास्तु सामान्यं धम्ममत् तया ऽपि नित्यस्यादनुपकार्येणया स्थलशब्दाधार-
 त्वानुपपत्ति आधारेण्यमपि हि करणस्यमेव । एतन्धर्मादो हि ब्रह्मरादय
 कुरडादिभिरपतनधर्माश्च क्रियन्ते । न च नित्यं क्रियत इति नाधेयम् ।
 तथा वृत्त्यभिगणान्ये स्थलशब्देव सामान्ये व्यगष्टाभ्यामप्यमिति न गोचरे
 इतिप्रमामानाधिकरण्यं भवेताम् । अपि च भयसु नित्यस्याप्युपकार्येणाना-
 धेयस्य तथा ऽप्येकद्विकल्पनीयम् । किं येनैव स्थलायेन तत्स्थलस्य वृत्त-
 त्वमुपपत्तेति तत्रैव अभिगणान्यमपि अथ स्थलायान्तरेण । अथ हि स्थला-
 यान्तरेण स्थलाभेदादन्वीत्यनशब्दं अभिगणान्याधारेण ऽन्येषु वृत्तस्याधार-
 इति पुनरपि गोरश्च इतिप्रमामानाधिकरण्यमाधेयं स्यात् । अथैकेन स्थला

वेन स्वलक्षण सर्वसामान्योपकारि तथा ऽपि स्वभावामेदे तदुपकाराधीन-
 स्वभावानां सामान्यानां च मध्ये एकसामान्यवतः स्वलक्षणस्य एकेन
 शब्देन विकल्पेन वा शक्ये सर्वेषां तदेकोपकारनिबद्धस्वभावाणां सामान्यानां
 यद्व्याप्तद्वयवार्थवृत्तशेषाविकल्पानां शब्दानां च पर्यायत्वप्रसङ्गः । यथा
 ऽऽह । एकोपकारके बाह्ये नोपकारास्ततो ऽपरे । दृष्टे तस्मिन्नदृष्टा ये तद्वहे
 सकलपक्ष इति । तस्माच्च सामान्यघट्टेदगोचरा विकल्पाः । स्वलक्षणभेद-
 गोचरत्वनिषेधेन ज्ञानग्राह्याकारगोचरत्वमव्यपास्तम् । स्वाकारमबाह्यं बाह्य-
 मध्यवस्थान् विकल्पः स्वाकारबाह्यविषय इति चेत् । यथा ऽऽह स्वप्रति-
 भासे ऽनर्थे ऽद्याध्यवसायेन प्रवृत्तिरिति । अथ को ऽयमध्यवसायः ।
 किं यद्व्याप्तमाहे । स्वित्करणम् उत योजना अथ समारोपः । तत्र
 स्वप्रतिभासमनर्थमर्थे कथं गृहीयात् कुपोद्धा विकल्पः न हि पीतं नीलं
 शक्यं यदीतुं कर्तुं वा शिल्पिणोनापि । नाप्यगृहीतेन स्वलक्षणेन
 स्वाकार योजयितुमर्हेति विकल्पः । न च स्वलक्षण विकल्पगोचर इति
 चोपपादितम् । न च स्वाकारमनर्थमर्थं आरोपयति । न तावदगृहीतः
 स्वाकार शक्य आरोपयितुमिति तद्व्यवहारेपितव्यम् । तत्किं गृहीत्या आरो-
 पयति अथ यदैव गृह्णाति तदैवारोपयति । न तावत् पूर्वं पक्षः न हि
 विकल्पज्ञानं क्षणिक क्रमवन्तो यद्व्याप्तमारोपे करुमर्हति । उतरस्मिन्तु
 पक्षे विकल्पस्वयमेव न प्रत्यक्षाद्विकल्पाकारादहङ्कारास्पदादेनहङ्कारास्पदं समा-
 रोप्यमाणो विकल्पो नाम्यगोचरो न शक्यो ऽभिन्नः प्रतिपत्तु नापि बाह्यस्व-
 लक्षणेकत्वेन शक्यः प्रतिपत्तु विकल्पज्ञानेन स्वलक्षणस्य बाह्यस्याप्रतिमा-
 सनात् । तस्मादेव विकल्पविषयो न ज्ञानं न ज्ञानाकारो नापि बाह्य इत्य-
 लीक एवास्त्येव । यथा ऽऽह भद्रन्तधर्मोत्तरः बुद्ध्या कल्पिकया विधितम्-
 परैर्धूषमुल्लिख्यते बुद्धिर्नो न बाहिरिति । तथा ऽपि विकल्पज्ञानादुपपत्ति-
 मुच्यते प्रवृत्तिस्तद्वर्तिना न स्यात् । तस्मादलीकबाह्यमेवा विषयः बाह्यमेवा-
 यद्व्याप्तस्य बाह्यत्व न पुनर्बाह्यभेदयद्वः । विकल्पगोचरे बाह्ये तदभेद-
 वस्याशक्यत्वात् । तस्मान्निर्विकल्पकपृष्ठभाविनो विकल्प्याः तदुपनीतबा-
 ह्यस्वलक्षणभेदं स्वग्राह्यानीकस्यागृह्यन्तः तदभिर्मुखं प्रवर्तयन्ति व्यवहृत-
 यिनः पारंपर्येण तत्सबन्धात् प्राप्तेन विषयादयन्ति लोकम् । तेषां च

विकल्पविषयाणां न तेरेव विकल्पेः परस्परतो भेदो गृह्यते नापि विकल्पा-
न्तरेति भेदावहादभेदमभिमन्यते ब्रह्मणः तदभेदाच्चावधारणाम् ।
अभेदः तदभेदाच्च तद्देतूनामविकल्पविषयामभेदः तदभेदाच्च स्वलक्षणानाम-
विकल्पविषयामभेदः । यथा १५६ । शक्यत्वधर्मस्य हेतुत्वाद्गौर-
भेदिनी । एकधोहेतुमात्रेण व्यस्तीनामप्यभिज्ञतेति । तत् सिद्धमलीकं धार्ष्ट्यं
विषयो विकल्पानां शब्दानां चेति । तच्चेदमन्यथावृत्तिरूपं भावाभावसाधा-
रण्यस्यात्यन्तविलक्षणानां सालक्षण्यपादनाच्च तादृशानुभवाच्च । तथा हि
यद्वायाभावसाधारणं तदन्यस्यावृत्तिरूपमेव । यथा १५७ तत् तत् खलु
विज्ञाने च शशविषाणे च साधारणम् । तथा च विवादाध्यासिता विकल्पवि-
षयाः घटपटादय इति स्वभावहेतुः । गौरस्ति गौर्नास्तीति हि भावाभावसा-
धारण्यो गवादिर्विकल्पविषयो विधिद्वयस्यलक्षण्यद्वायासाधारण्ये नास्तीत्य-
नेन न संबध्येत विरोधात् । अस्तीत्यनेनापि न संबध्येत पौनस्त्यात् ।
भावाभावसाधारण्यहणं च नानिमित्तं नाप्यन्यनिमित्तं न हि विधिद्वयविष-
यस्य तत्त्वद्वयविषयस्य वा विधिधर्मापातिनस्तत्र निमित्तमात्रः संभवति ।
तस्माद्विमित्ततया साधारण्यहणं ध्यात्वं विषयानिमित्ततत्त्वस्य व्यापक-
स्यानुपलभ्या निवर्तमानमन्यथावृत्तिविषयत्वेन व्याप्यतइति प्रतिबन्ध-
सिद्धिः । अपि चात्यन्तविलक्षणानां सालक्षण्यम् अन्यथावृत्तिकृतमेव ।
यथा गवाश्चमहिषमातङ्गानामत्यन्तविलक्षणानामपि सिंहव्यावृत्त्या सालख-
ण्यम् । तथा च बाह्यस्य स्वलक्षणस्य विधिद्वयस्य परमावेक्षतोऽपरमार्थ-
ज्ञताऽत्यन्तविनक्षणेन सालक्षण्यमिति स्वभावहेतुः । बाह्यं हि विधिद्वय-
मप्यनोपलभ्यम् । विकल्पविषयोऽपि चेदगोप्यावृत्तस्ततः सालक्षण्यं
नान्यथा तथा च सालक्षण्यमपि निमित्ततया ध्यात्वं तदनुपलभ्या
विषयाज्ञावर्तमानं स्वसाध्येन व्याप्यतइति प्रतिबन्धसिद्धिः । अपि चानु-
भूयतएव विकल्पविषयो ध्यावृत्तिरूपः । तथा हि । तदप्रतिभाषने गां वधा-
नेति देगिति १५८ वधीणद् गोरस्याद् भेदेनाप्रतिभाषनात् । प्रतिभाषे
वा कथं नागोप्यावृत्तिप्रतिभाषः । तस्मादन्यायोहगोचरो शब्दविकल्पविषयः ।
तदेतद्वक्तव्यार्थिकता । तावेतावसद्व्यव्युदासस्त्वेण प्रवर्तमानावे-
कमर्थमधिकुरुत इति । एवं न्यवक्ष्यमध्यवस्यतः अव्यवसायश्च स्ववि-

यस्य स्वलक्षणद्वेदेनावह इत्युक्तम् । अचोच्यते । जातिस्वायदुपपादितस-
 'द्राश तत यय तद्वतो व्यक्तीरपि परमार्थवती । स्वाभाविकश्च संबन्धे व्यक्ते
 र्जात्या सह नोपकारमपेक्षते । अपि चानित्यस्याप्युपकार्यता सप्तभङ्गमत्त-
 उपपादयिष्यते । यथा चैकोपाधियहे ऽपि नोपाध्यन्तरविशिष्टग्रहस्तथोपपा-
 दितं ग्रन्थक्षलक्षणवसरे । न चात्यन्ताद्यतः केन विदसद्रूपस्य प्रयोगप्रदात-
 इति साहचर्यनिमित्तां भ्रान्तिमुपपादयता पार्तिककृतोक्तम् । उपपादितं
 चास्माभिः । तस्माज्जातिमत्स्यो व्यक्तयो विकल्पानां शब्दानां च गोचरः
 तासां तद्वृत्तीनां रूपमतज्जातीयव्यावृत्तिमित्यर्थः अतस्तद्वगतेर्ज्ञेयां यथा-
 नेति चेद्विज्ञेया ऽश्वादीन् वध्नाति । न च शब्दार्थस्य जातेर्भावाभावसाधा-
 रण्यं नोपपद्यते । सा हि स्वहृणते नित्या ऽपि देशकालविकीर्णोपपन्नव्य-
 त्त्याश्रयतया भावाभावसाधारणी भवत्यस्तिनास्तिबंधनयोगात् । परंत-
 मानव्यक्तिबंधन्यता हि जातेरस्तिता अतीतानागतव्यक्तिबंधन्यता च
 नास्तिनेति । संदिग्धव्यतिरेकित्वाद्यनेकान्तिकं भावाभावसाधारण्यमन्य-
 यासिद्धं चेति । जातिमती व्यक्तीर्विकल्पगोचरो नालीकमिति कस्य वस्तुना
 सह सादृश्यायान्यव्यावृत्तिरूपता ऽऽस्थीयते । अपि चालीकस्य समसावा-
 मर्थ्यद्विरहिणो ऽत्यन्तविषदृशस्य समर्थेन स्वलक्षणेन विधिहृण्येण किं
 सादृश्यम् । अन्यव्यावृत्तिरिति चेत् । नन्यन्यव्यावृत्तिर्भाषिकी स्वलक्षणस्य
 स्वभावो वा अन्यो वा न तस्वभावो विधिहृण्येण विरोधात् । अद्विराधे
 या विधिनिषेधयोरैकत्वाद्विधिहृण्यताविषेधेनालीकस्य स्वलक्षणसाहचर्याया
 ऽन्यव्यावृत्तिरूपतावपादनमनर्थकम् । विधिहृण्येतुच्छेन तुच्छस्य साह-
 चर्यमनुपपन्नमिति चेत् । इत्तं भोः स्वलक्षणस्यास्ति किं तुच्छमपि हृण्यं
 येनालीकस्य तुच्छस्य साहचर्यं स्यात् । तथा सत्ययमेकस्य स्वलक्षणस्य
 तुच्छतुच्छविषदृशस्यभावदृशस्यभावसमभ्युपगच्छन् वनाधनोपपत्तो देवानां-
 प्रियः । न च स्वलक्षणान्यव्यावृत्तिरालीकमन्यव्यावृत्तिं स्वलक्षणेन सहपयति
 तथा सति हस्तिमर्गकावपि रासभः सहपयेत् धर्मो न च स्वलक्षणधर्मो
 व्यावृत्तिर्भेदद्विरभ्युपेयते । स्यादेतत् । अध्यवसीयमानमपि स्वलक्षणं न
 परमार्थवत् । अपि तु तदपि कल्पितं तस्मात्तस्य विधिनिषेधरूपता न

विरुद्धेन वस्तुनि हि विरुद्धधर्माध्यासे विरुद्धते नावस्तुनि तेनास्य विधि-
रूपपरित्यागेन निषेधरूपतामुपश्रद्धायाऽलीक्य साहचर्यमुपपद्यते । यथा
ऽऽह यच्च गृह्यते यस्माध्यवर्णीयते ते द्वे अव्यन्यस्यावृत्ती न वस्तुन इति ।
अथालीक्य स्वलक्षणस्यालीकसादृश्ये किं सिध्यति । न तावत् तत्र
प्रवृत्तिः असत् प्रवृत्तिरिष्यत्वायोगात् । सतस्तु प्रवृत्तिविकल्पस्य न सदृश्य-
मसत्ता सादृश्ये वा कृता अलीकस्यनलक्षाभ्युत्पत्तिः । अथ न प्रथमलीक-
स्वलक्षणांतरमाप्तिग्रामहे किं त्वलीक्येव दाहपाकादिकसामर्थ्यारोपम् ।
न तत्स्वलक्षणं तस्य सर्जतेऽप्यावृत्त्या अभिलाषसर्गयोग्यत्वेन विकल्प-
शाभप्रतिभासाभावात् । अभिलाषसर्गयोग्यस्य चान्वयिनेऽस्वनलक्षणात् ।
तस्मात्त्वान्वयिनेऽन्यथावृत्तिरूपस्यासमर्थस्यापि सामर्थ्यं समारोप्य तत्तद-
यिने व्यवहर्तृन् प्रवर्तते लोकविकल्पा पारपर्येण सन्धात्समर्थं वस्तु प्राप-
यन्ते । न त्रिसवादनन्ति लोकमिति युक्तमुच्ययाम । अथास्य अतदर्थकियासा-
मर्थ्यारोपः किं दृष्टार्थे क्रियास्वलक्षणमालक्ष्येनाहो स्थितनादिसनावशात् ।
तत्र स्वलक्षणेन सर्जतेऽप्यावृत्तन समर्थेन समस्तसामर्थ्यजिरहिणोऽन्वयिने
न किं चदस्ति साहचर्यम् अन्यवृत्त्या तु साहचर्ये विधिद्वयेणापि प्रसङ्गः ।
तस्यास्ततो भेदाभावादित्युक्तम् । अनादिसनावशात् तदारोपे प्रथमदर्शने
ऽपि भानिकेरद्वेषानतस्य वहे दाहपाकादिसामर्थ्यज्ञानप्रसङ्गः । यद्विष्यलक्ष-
णादाहपाकादिकारिणो भेदापह्लादलीकस्य तद्रूपसमारोप इति चेत् । किं
स्वलक्षणे गृह्यमाणे अथागृह्यमाणे । न तावद्गृह्यमाणे तस्य विकल्पज्ञानगो-
चरत्वामापादित्युक्तम् । तत्समयमादित्वविकल्पकं तस्य गृह्यदपि न विक-
ल्पे स्थविष्य निवेशयति । तस्य ततोऽन्यत्वेन तद्वर्तमानमिदं तस्यात् । यत्र
विकल्पज्ञानमपि समनन्तरोत्पन्ननिर्विकल्पकश्चापारवारपर्येऽपि न स्वलक्षण-
गोचरमित्युक्तमिति । तस्याभिलाषसर्गयोग्यप्रतिभाषविषयत्वादित्युक्तम् ।
समनन्तरप्रत्ययादविकल्पादुत्पत्तेस्तद्वापारपर्यारम्भेऽन्नेऽपि तद्गोचर-
इवामासतइति चेत् । अनुमत्प्रवाचनाभावेऽपि भवेदपीय यतिर्न तु धरोपा-
भावापगाद्विषयविद्यावाचनाभवेऽपि समर्थति । अपि चानुभवप्रवाचनाभवेऽपि
तद्गोचरत्वामिमानस्मिन्नप्रयमाने तदुत्पत्तिमात्रं भवितुमर्हति । अगृह्य-
माणे तु यद्विष्यलक्षणे ततो भेदापह्लाद तद्रूपारोपे चैनोत्पन्नारोपप्रसङ्गे निय-

महेतोरभावात् । न हि तदानीमगृह्यमाणतया चेतोऽप्यादृष्टिस्य न चक्षस्य
 कश्चिद्विशेषः यद्विस्वनक्षत्रादिपयनिर्विकल्पकप्रभवत्वेन तन्मिद्विषये अविद्या-
 यामनाप्रभवेण प्रधानेश्वरादिकल्पेषु तदभावा इति नियमो न स्यात् । न
 चायहेण तदारोप्यभव इत्युक्तम् । तस्मादलीकस्य बाह्यत्व विकल्पगोचर
 इति रिक्तं यत् । अविज्ञानाकारवत्स्वनक्षत्रादानीकबाह्यत्वमपि न विक-
 ल्पगोचरो भवितुमर्हति । एतद्वि कल्पनाधीनमुत्पन्नाया कल्पनाणामुत्पन्नमिष
 विनष्टाया नष्टमिष विकल्पनाभेदे भिन्नमिष न शक्यमेकत्वेन प्रतिवस्तुमिति
 भेदानयमपवादिति चेत् । किमन्यानवप्रवृत्तिरिति चेत् । न तर्हि
 कल्पितम् । ननु नास्य भेदो ऽपि स्वाभाविकः स्वाभाविको हि भेदभेदाभ्या
 सुज्यते न त्वलीकम् । मा भूद्वेदे ऽस्य स्वाभाविकः कल्पनाधीनः ॥ तदलीकं
 तद्वेदाद्विन्नं प्रतिपत्तव्यम् । अन्यथा तदधीनत्वापत्तेः । इदमेव हि तस्य
 विकल्पितस्य कल्पनाधीनत्वं यत्कल्पनाभेदाभेदानुविधानं नाम तदधीनत्वे
 तु कल्पितस्यानुवर्तनेरलीकत्वप्रसङ्गात् । तस्मा नाम भूतामस्य स्वाभाविके
 नानात्वेकत्वे न तु भिन्नकल्पनाऽनुपाति शक्यमेकत्वेन प्रतिवस्तुमिति भिन्न
 प्रतिपत्तव्यम् । तत्सिद्धं विकल्पगोचरत्वमलीकबाह्यस्य अभिलाषसर्गायो-
 ग्यत्यासुजादिस्य नक्षत्रादिभिः । अभिलाषसर्गायोग्यं हि तत् तेनाशक्यम-
 मयत्यात् सुजादिलक्षणादिति । शक्यमयतया खल्वभिलाषसर्गायोग्यता
 व्याप्ता अन्यथा ऽतिप्रसङ्गात् । सलीकबाह्यतायाः प्रतिविकल्पं मित्राया
 व्यावर्तमाना अभिलाषसर्गायोग्यत्वमपि व्यावर्तयतीति प्रतिबन्धविहितः ।
 अविचेदमलीकमनेत्याश्रितिरूपं वा तदुक्तं वा । अगोव्याश्रितिरूपं चेत् । न
 तदविद्वत् गवि शक्यं गहीतुम् अगोत्व गौनिषेधात्मेति गोसिद्धिमपेक्षत इति
 दुर्गतरमितरेतराशयत्वं तदुक्तं वा गौत्वमेवास्तु भाषिक तदुक्तं शिधि-
 रूपः कृतमनीजैर्नाशिरूपेण । तदुक्तं वा तद्वाविकल्पसाधनं च निराकृतं
 तस्य ॥ भावाभावसाधारण्यमुपपादितं तद्विस्तारद्विष्यतो ऽपि बहुभारवि-
 स्तरे पतिताः स्म इत्यास्त्यमेतन्नास्तिकमानेकमर्तनमिति । उपचारतो न
 व्याघात इति चेदिति शङ्कायाः परिहारवार्तिकम् । मुख्यार्थसंभवादिनि । ३३१
 सर्वेषु मुख्यपूर्वकं उपचारो वा समारोपो वा दृष्टः तथ तु राहान्तेन
 विधियिषयः कश्चिदस्ति मुख्यः शब्दो वा विकृत्यो वा सर्वस्य निश्चिन्तो-

चरत्वात् । न चाध्यवसेयो विधिः संभवसौत्थ्यपणादितमघस्तादिति मायः ।
न चान्यापोहपक्ष उपचारो युक्तः उभयोः प्रधानशब्दत्वादिति । न हि
सिद्धत्वं नाम किं चिदस्ति सिंहव्यक्तिषु यन्माणवके न स्यात् । अपि

२ । ० यके ऽपि सहशब्दो मुख्य एव स्यादित्यर्थः । किं गौरगौरिति । अश्वादि-
त्यर्थः । प्रेषप्रत्ययपूर्विका प्रेषप्र प्रेषवेषये प्रवृत्तिः सप्रतिपत्तिः अङ्ग-
व्यतिरिक्तस्य चाङ्गिनः सेनाघनबहुत्वसंख्यादीनां भर्तृद्विरभ्युपगमादित्यर्थः ।
क्रियारूपत्वाच्चापोहस्य विषयो वक्तव्य इति । कर्म विषयः क्रियाया-
स्तद्वृत्तव्यमित्यर्थः । कथमन्यविषयादिति । कथमन्यविषयादपोहाद्गौ-
विषयाद् गवि प्रतिपत्तिरिति । अथागौरिति । अस्ति हि काचित् क्रिया
या ऽन्यस्यान्यविषया । यथा विज्ञानमात्मनो ऽर्थः विषयं चेत्यर्थः । निरा-
करोति । केन गौरिति । क्रिया हि चेतनानां प्रयत्नपूर्वा भवति । अपोह-
लक्षणा च क्रिया निषेधरूपा निषेधश्च प्राप्तिपूर्वकः न हि गौरगोत्वं केन
वित्प्रसजित यत्प्रेषावता व्यपोहेनेत्यर्थः । कथं चागवीति । अगवीति
पदेन यो ऽयं प्रतिषेधो नासौ गोप्रतिपत्तिमन्तरेण भवतीत्यर्थः । अद्यावा-
नुपपत्तेरर्थप्रत्ययो न युक्त इति । अपोहद्वयो ऽर्थप्रत्ययो न युक्त इत्यर्थः ।
किमपोहो वाच्यो ऽथावाच्य इति । अपोहादिशब्देनेत्यर्थः । यदि वा-
च्य इति । स्वद्वयेणोपोहो वाच्यो न चापोहापोहेनेत्यर्थः स्यादेतत् ।
यद्यन्यापोहेन शब्दो न वर्तते कथं तर्हि ह्यादिविशेषेणैकशब्द एकापो-
हेन वर्तते । न ह्यचानेकत्वं नाम गेत्वमिव किं चिदस्ति सामान्यमित्यत
आह । अनेकमिति चास्य पदस्य द्रवादिविषयत्वात् । सामान्य-
धिगतानेकत्ववर्जितसत्त्वात्त्वसामान्याधिगतौ विशेष आचरितव्यः । द्रव्या-
त्वसामान्यमेवैकत्ववर्जितं तत्र ह्यादिविशेषाधिगतिहेतुर्न गुणरन्यापोहमाच-
मित्यर्थः । न ह्यस्ति सामान्यशब्दादेकत्ववर्जितसत्त्वात्त्वसामान्यवाचकादने-
कशब्दाद् विशेषाश्रयणे अन्यापोहमाचद्विशेषाधिगतिरिति योजनायम् ।
अत्राह्मणादिशब्दानामपीवमेव गतिः । तथापि पुस्त्यसामान्यमेव ब्राह्मण-
६ शब्दार्थ इति । नीलोत्पलशब्दपोश्च प्रधानत्वादिति । अनोलानुत्पलव्यु-
दासो हि प्रधानो नीलोत्पलशब्दात्तुः न ह्येतयोरस्ति विशेषणविशेष-

भावः परस्परसंबन्धादिति भावः । एतेन नीलोत्पलशब्दयोरस्मिन्निष्ठान्ते प्रधानार्थत्वेन व्युत्पादनेन राजपुरुषशब्दौ व्याप्यतां प्रधानत्वेन अवाप्यराजापुरुषव्यवच्छेदयोर्नीलवच्छेदावच्छेदकभावः नापि स्वस्वामिभाव इत्यर्थः । समानाधिकरण्योश्चेति । शब्दविकल्पयोः परमार्थसद्वस्तुसंस्पर्शासंभवादित्यर्थः ॥

व्यक्ति-रितिः (सू. ६४) ॥ अथ हि व्यक्त्याकृतिजातीनां समावेश-
ज्ञातव्यं व्यक्तिनिर्द्धारणार्थेन लक्षणम् । तेनाकाशादनवरोधे ऽपि न दोषस्त-
थाकृतेरभावादिति भाष्यमतम् । यथा ऽऽह भाष्यकारः न सर्वं द्रव्यं
व्यक्तिरिति । यद्यपि गुरुत्वादयः सामान्यगुणान्तथा ऽपि गुणान्तरेभ्यो
व्याप्यमाना गुणविशेषा इत्युच्यन्ते । अव्यापिन इति । सर्वगतस्य द्रव्यस्य
परिमाणं व्यच्छिनति । मूर्च्छिताः परस्परं संयुक्ता अवयवा यस्य तन्मूर्च्छि-
तावयवम् । कथं पुनरित्यादिभाष्यमाश्लेषति कर्तिककारः । अधिगतत्वादि- ३३४ ।
ति । स्वरूपापगमपूर्वकत्वाद्वाक्यप्रतिपादनस्य स्वरूपापगमे ऽपि तन्नान्त-
रीयकत्वात्सिद्ध इत्याशेषामिष्टायः । निराकरोति । न निमित्तत्रैविध्ये
सति तद्विशेषविषयज्ञापनार्थत्वात् । अणस्य शब्दप्रवृत्तिविहितानां
त्रैविध्ये सति तद्विशेषश्च विषयः तज्ज्ञापनमर्थः प्रयोजनं यस्य स तथोक्तः ।
यतदुक्तं भवति सिद्धं कृत्वा भेदमभिधेयत्वं चामाणां प्रतिपादितम् । संगति
च यस्य भेदः प्रतिपाद्यतइति । सूत्रमिति । बहूनामर्थानां सूचनादिति
भावः । अथ भाष्यव्याख्यानमुपन्यस्यति । व्यज्यतइति । दूषयति एतस्तु
नेति । व्यक्तिः पदार्थ इत्येतत् प्रकृतं तत्र यथा ऽवयविने व्यक्तेः पदार्थत्व-
मेवम् आकाशादीनां चोत्पत्तेरभावादीनां च ततथा लक्षणं व्याप्येयं यथा सद्ये
संगृह्यते अन्यथा सूत्रकारो ऽङ्कुशलः स्यात् तदर्थमाह । सर्वं तु द्रुम इति ।
अपेक्षं व्याख्यानम् । व्यक्तिरिति लक्षणनिर्द्देशः शेष लक्षणम् । गुणविशेषा इति
द्वेधा समासः गुणश्च विशेषश्चेति प्रथमो विग्रहः तेनाकृतिनिर्नाकृता संगृही-
ताश्च रूपादयो भवन्ति । तथा ऽप्युत्पत्तेरभावादिव्यक्तेरसंबन्ध इति द्वितीयो
विग्रहः । गुणेभ्यो विशेषा गुणविशेषाः गुणेभ्यो व्याघृता उत्पत्तेरभावादय इति
यावत् । तथा ऽपि न द्रव्यं संगृह्यतइत्यत आह । आश्रय इति । तच्छब्दा-
ध्याहाराद् गुणविशेषाग्रयो द्रव्यमित्यर्थः । प्रतिपदमिति । गुण इति च ३३५

विशेष इति चाऽऽशय इति चेति वदन्ति । अथ वा गुणविशेषाणामाशय इति गुणा रूपादय विशेषा कर्माणि गुटेभ्य इत्यर्थात् । तेषामाशयश्चेति द्वन्द्व एव तेषां नित्यार्थादुच्यते न च मूर्च्छा इति मूर्च्छा न सन्ध्यं ब्रह्म चासौ ममराय इति ।

आकृ-रया (सू. ६५) ॥ जानिश्च जानिलिङ्गानि च जानिनिङ्गानि तान्याख्यायन्ते यथा सा आकृतिः । शिर पाण्याटिव्यूह आकृतिर्जाति मनुष्यत्वादिकमाचष्टे । शिरोनासिकाललाटाभिमुकादीनां शिरोऽययथानां व्यूहे मनुष्यत्वजानिलिङ्गं शिर आचष्टे । शिरसा पादेन गामनुमिन्बन्तीति भाष्यम् । यदापि गोत्वं प्रत्यक्षमेव नाकृतिज्यङ्गं तथा ऽपि त्रिप्रतिपद्यमानं प्रत्युच्यते अनुमिन्बन्तीति न पुन सर्वो जातिराकृत्या निङ्गम इति । मृतसुवर्णरजतादिका हि कृत्रिमशेषज्यङ्गा जातिर्नाकृतिज्यङ्गा ब्रह्मण्यस्य दिजातिस्तु ये निज्यङ्गा आकृत्यतेलदीनां जातिस्तु गन्धेन वा रसेन वा व्यज्यते । अत एव न सापेरादीनां तैलत्वमस्ति तद्व्यञ्जकयोगेन्धरसयोरभावात् । भातस्तु तैलवद्ब्रजयोगं शीरजातिरपि रसव्यङ्ग्येन अत एवामिवायां शीरत्वमस्तु पाजि-
मस्य तद्व्यञ्जकस्य रसभेदस्य पाजिने ऽभावाद् आमिवायां च भावादिति ।

समा-तिः (सू. ६६) ॥ प्रसूत इति प्रसव समानघुट्टेभिन्नेषु प्रसेषीया जाति सा ऽशय समानप्रत्यय प्रसूते न पुनर्या समानप्रत्ययं प्रसूते वा जातिः । पात्रकादिषु व्यभिचारादिनि । व्यत्याकृतिभ्यां भेदरूपमात्रं चेत् प्रत्यय न तु सर्वथा वेदितव्यम् । यस्तु वेदात्यात्रत्यस्ये ऽपि विप्रतिपद्यते । १९ त प्रत्यनुमानान्याह । गवादिष्वनुवृत्तप्रत्यय इति । व्यपदेश इति सप्रस्थाना समन्धान्तरस्य विशेषणं पुरुषो व्यपदिश्यते रास इत्यनेनेति । गोर्गोत्वानुवृत्तिप्रत्यया इति । पूर्वमनुवृत्तप्रत्ययमात्रं पक्षीकृतम् इह तु गोर्गोत्वानुवृत्तिप्रत्यय इत्येवमनवृत्तम् । कीर्तित इति । यथा * लिङ्गं प्रियवितममन्तरत्यात् । अन्यत्र यथालिङ्गं प्रत्यय इति । नपुंसकमनपुंसकेनेति नपुंसकस्य नाशङ्कनीयमिति ।

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्य-

टीकायां द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयमाह्निकम् ।

द्वितीयो ऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ भाष्यं परीक्षितानि प्रमाणानि प्रमेयमिदानीं परीक्ष्यते-
 इति । घृतानुक्तं तन्न प्रमेयपरीक्षा धर्मव्यमाणा प्रति घृतायाः प्रमाणपरीक्षाया
 हेतुभाव्यं दर्शयितुम् । प्रमाणेन हि प्रमेय परीक्ष्यते नान्येन न च तदपरी-
 क्षितं प्रमेयपरीक्षाये प्रभवति । तस्मात्प्रमाणपरीक्षा हेतुः हेतुमती प्रमेयपरी-
 क्षेति । द्वादशविधं प्रमेय तत्कस्मात्प्रथमत आत्मेव परीक्ष्यते न प्रमेयान्त-
 रमित्यत आह । तस्मात्मादीत्यात्मा विचार्यत इति । आत्मेव हि
 प्रमेयेषु प्रथममुद्दिष्टो लक्षितश्चेति तदनुरोधादात्मेव प्रथमं परीक्ष्यते न
 प्रमेयान्तराणीति । अथ यद्यपि स्वहृदयेणात्मन्येव परीक्षां प्रतिजानीते
 तथा अपि लक्षणपरीक्षाद्वारेण लक्षणपरीक्षणाल् लक्षणपरीक्षेश्च द्रष्टव्यः । यथा
 चेषमात्मलक्षणपरीक्षा तयोपरिष्ठाद्वर्त्येष्ट्यते । तदेतद्वर्तनिककारो व्याचष्टे ।
 आनन्तर्यादिति । किं पुनः प्रयोजनं प्रमेयपरीक्षायाः न हि निप्रयोजनं ३३८ ।
 परीक्षन्ते प्रेक्षावन्त इत्यत आह । यद्विषयो ऽहंकार इति । अहंकार
 चत्पात्मादिविषयं मिथ्याज्ञानं निर्दिशति । शरीराद्यभेदेनात्मद्वयं यत्तु
 संसारं प्रवर्तयतीत्युक्तं द्वितीयसूत्रे । अनेन प्रमेयपरीक्षायाः प्रयोजनवत्त्वं दर्श-
 तम् । अथ भाष्यकारेण विचारपूर्वकूपः संशयो दर्शितः । किं देहेन्द्रिय-
 मनोबुद्धिसंघातमात्रमात्मेति । सशयकारणं चेत्तत् व्यपदेशस्येति ।
 यद्यपि घृतप्रासादयोरवयवसमुदाययोरन्ययोरवयवसंघेन समुदायिना च व्यप-
 देशस्तथाऽव्यवयव्यभावं समुदाय च समुदाय्यनतिरिक्त मन्वानस्य परम्योदा-
 हरणं द्रष्टव्यम् । तदेतद्वर्तनिककार आत्मेऽपि वृत्तिः । किं पुनरस्येति । तन्न
 किं शरीरेति । आक्षिपति नेति । समानधर्मयो धर्मयो दर्शनात्संशयो न पुन-
 र्दर्शनादित्यर्थः । समाधत्ते नेच्छादिसूत्रेति । इच्छादयो हि कार्येत्यान्
 लिङ्गमात्मन इति दर्शितम् । तान्येव तु लिङ्गानि दर्शयत्येवितारं परीक्षन्ते ।
 किं देहेन्द्रियव्यतिरिक्तं शरीरेभ्यः सिध्यति आहो स्थितमिदं इति युक्तो
 विचारः । अपि चायमात्मशब्दाभिधेयो धर्मो सर्वसत्त्वमिदुः केषामस्य
 शरीरेण सह भेदाभेदे चादिनां विषाद इत्याह । अविप्रतिपक्षेति ।
 ननु चात्मासत्ये परेः प्रमाणान्यजातत्यादीन्युपन्यस्तानि तत्र कथं न
 तत्सत्ये विप्रतिपत्तिरत आह । असत्यप्रतिपादकप्रमाणामावायेति । ३३९ ।
 पापेनासौ न भवति यो धर्मिणि विप्रतिपद्यते न हि धर्मिणि स्थितिपदा-

मानस्यास्ति किं चित्रमाणं सर्वस्य तस्याभ्यासिद्धेरप्रमाणत्वात् । अभाष्य
च भाषाधीननिरूपणस्यात्यन्तासद्भावातिरूपणोर्नानिरूपणात् । तस्मादुभयं
भाववादी न लौकिको न परीचक इत्युन्मत्तपदुपेक्षणीय इति भावः । धर्मं

६ । ६ सिद्धिर्वादिना प्रमाणमुपन्यस्यति न नास्तीति । निराकरोति । तत्र
नास्त्यास्मेति । यत्पुनरपरे समादधुं 'अनादिवासनेतुतविकल्पपरिनिष्ठि-
त' । शब्दायेतिविधौ धर्मो भाषाभाषोभयाभ्यस्य । भाषाभयो यथा नील
मिति अभाषाभयो यथा यथविषाणमिति उभयाभयो यथा इमूर्तमिति ।
अमूर्तं हि भवति विज्ञानं भवति च यथविषाणम् । तस्मिन्बाह्यानुपादाने
साध्ये ऽस्यानुपलम्भनम् । तथा हेतुर्न तस्यैवाभावः शब्दप्रयोगत इति ।
को ऽयमात्मविकल्पो बाह्योपादानो न भवतीति । यथा नीलविकल्पो
बाह्यनीलोपादानं नैवमात्मविकल्पो बाह्योपादान इत्यर्थः ।

तत्रैव भयाग्रपृष्ठ्यो जायते । किमात्मविकल्पस्य बाह्योपादान-
त्वमात्रं प्रतिषिध्यते किं बाह्यात्मोपादानत्वम् । पूर्वस्मिन् सिद्धसाधनं मा
भूदात्मविकल्पो बाह्यनीलोपादानं किं न द्वित्रम् । उतरस्मिन् कल्पे ह्याय
बाह्यात्मा सिद्धं यदुपादानत्वविकल्पस्य प्रतिषिध्यते । सिद्धश्चेत् क्वपि
नास्यात्यन्ताय प्रतिषेधः । असिद्धश्चेत् कथमप्रतीतस्य निषेधः । प्रतीते
विकल्पे बाह्ये निषिध्यते चेत् इत्तं गेहे चत्वरत्नले निषिध्यत इति चेत् ।
यद्यपि यत्र प्रतीतस्तत्र न निषिध्यते यथा भवद्विरेखात् न तस्यैवाभावः
शब्दप्रयोगत इति । बाह्यश्चात्मा विकल्पेन नोपदर्शित इति प्रसक्त्यभावात् यद्यपि
निषेद्धम् । अप्रदर्शितोपपद्यवसित इति प्रसक्तं शब्देति चेत् । ननु विकल्पस्य को
ऽयमध्यवसायो नाम यदुपादानविरक्तं बाह्यस्य स्वाकारस्य वा ऽऽलीकस्य वा
बाह्याध्यारोप इति चेत् । न बाह्याऽविषया विकल्पा बाह्यमारोपयन्तीनि
विषम् । न हि आरोपविषयारोप्ये अज्ञानन् आरोपयितुमर्हतीत्यसकृदाद्ये
दितम् । अपि च अनौक्तं प्रतीयमानं यथा न निषेद्धुं शक्यं प्रतीयमानत्या-
देवमस्य बाह्यत्वमपि । मित्यात्यात्प्रतिषिध्यत इति चेत् । तत्किमलीकमपि
सत्यं यत्तदुल्लङ्घ्य बाह्यस्य प्रतिषेद्धमध्यवसितो ऽसि बाह्यभेदग्रहस्तद-
ध्यवसायो न प्रसज्यक इति न निषेधगोचरः । न च चानाकार आत्मा
परमार्थसन् बाह्यत्वेनारोप्यमाणं प्रतिषिध्यत इति यावत् । विज्ञानमये

हि सर्वथा बाह्यस्यायहे तत्समारोपासंभवात् । अत्यन्तासतश्च बाह्यस्य
 विज्ञानानात्मनो ग्रहे तथाविधेनासता विज्ञानानात्मना विज्ञानपाक्षेण
 किमपराद्धं येन तद्वाह्यो न स्यादिति विज्ञाननयो दतजलाज्जलिः प्रसज्येत ।
 न चायमात्मा पूर्वापरकालावस्थायौ क्षणिकविकल्पाकारो भवितुमर्हति येन
 तदाकारो बाह्यत्वेन प्रतिषिध्यते तस्मादन्यत्र दृष्टमन्यत्र समारोप्य प्रतिषि-
 द्यत इति युक्तं च च समारोपः क्व चित्स्वकारणप्रभवः क्व चित्प्रतिषिध्यते
 यथेन्द्रियादिदोषादुत्पन्नरजतज्ञानस्य शुक्तिकायां नेदं रजतमिति । क्व चित्पु-
 षराहार्यो यथा नेह चेन्न इति । तस्मादात्मनो देशकालान्तरे वस्तुनि
 विकल्पनं विज्ञाने सासंभवादत्यन्तासतो न समारोपः तदभावादात्मन्येव
 नास्ति अस्ति चेत्कथमत्यन्ताय निषेधः । तस्मादात्मा नास्तीति पदयो-
 र्घ्यायातः । यद्यप्यात्मा नास्तीति पदानि तथा ऽपि नास्तीत्यम्यैकपदां
 विषदित्या पदे इति द्विवचनोपपत्तिः । पश्यते गम्यते ऽनेनार्थे इति विष-
 दित्या पदसमुदायो ऽपि पदमुच्यते । यद्यपि घटादीनां देशान्तरादौ निषे-
 धस्तथा ऽपि आत्मनोत्यन्ताय भविष्यति न हि प्रतिषेधान्तरधर्ममवश्यं
 प्रतिषेधान्तरमनुवध्नातीत्यत आह । सर्वथापमिति । उपपादितमेतदर्थ- ३३६ ।
 स्ताद् यथा नानारोषितप्रतिषेधो यथा चाननुभूतमशक्यमारोपितुमिति न
 क्व चिदात्मन्यन्याधारत्वमुक्तं स्वातन्त्र्यादात्मनः सामान्यादवस्तु विपद्या-
 दिपरतन्त्रनिक्षेपणाः विपद्यायाधारा इति । पृच्छति किमयमिति । यत्र
 क्व चिदस्ति तदत्यन्तमसद् यथा शशविषाहं तथा चार्थं तस्मादत्यन्त-
 मसन्निति भावः । उत्तरं न नास्तीति । न तावत्त क्व चिदस्तीति वाक्य-
 मात्मानं स्वह्रुपेक्ष निषेधति देशरूपविशेषप्रतिषेधात् । शङ्किता आह ।
 कैयं वाचोयुक्तिरिति । उत्तरमाद्याह । एषा वाचोयुक्तिरिति । यथा
 वक्ष्यमाणार्थः । तदर्थमाह । यद्यथाभूतमिति । न हि पदार्थानां सता
 देशशलेन व्याप्रा येन देशवत्त्वं निवर्तमानं तां निवर्तयेदिति भावः । न च ३४० ।
 कालविशेषप्रतिषेधो ऽपीति । कालान्तरप्रतियोगी यत्केकः कालः काल-
 विशेषः तत्प्रतिषेधो ऽप्यात्मन्ययुक्तः न हि यथा, घटादिष्ववच्छेदार्थः
 कालः तथा नित्यआत्मनि । प्रथमं सामावयान् घटः घटत्वापीत तथा ऽऽत्मा
 प्रागभाववान् घटो भविष्यति न तथा आत्मा । अतीतप्रागभावो ऽनागतप्र-

ध्वस घटो वर्तमानो न च तथा आत्मा तस्माद्वास्यापच्छेदार्थेन चैकान्य
मपारतत । असीतानागत्यपवृत्तवर्तमानक्रियावद्भूत कालेऽस्ति घटा
नित्याना यतोऽस्त्यात्मा विद्यते व्योमेति तस्मादपच्छेदकचैकान्याशङ्गे न
चैकान्यप्रतिषेधः । असीतानागत्यपवृत्तक्रियावद्भूतस्य च वर्तमानव्याप

१. ७ क्वनिषेधत्वाद् नात्मनि कानप्रतिषेध इति स्थितम् । आत्मप्रतिषेध
चेति आत्मेति हि एत लोकासिद्ध पद्यते ह्यनन कश्चिदर्थं येन न
कश्चिदर्थं पद्यात तदपार्थक्यमपि नुमर्हति । किमसत् सता साधर्म्यमि
ति । नहि भयतः सिद्धान्ते षडपारित्याहितमसत्प्रमयमपीति भावः । अथ शरी
रात्मात्मन्य उन्वित निविध्यते शरीरादयो नात्मन इति तथाह आत्मसा-
मान्य चेत् । अथ शरीरादीति अहकारस्तात्परमार्थतः शरीराद्विषय
सूत्रोऽह गौरोऽहमिति प्रचयात् । तमिममात्मनि कल्पयित्वा विपर्य
स्यति तदनुहूय व्यतिशति व्यग्रहरति च । सेऽय विपर्यय प्रतिविध्यते
नास्त्यात्मेति । निराकरोति । एवं शरीरादीनि । न ह्यहकारसमारोपनि
यमसन्धिमनभ्युपगच्छत मजाराय उपपदाय तस्मात्प्रतिषेधतो व्याघात
इत्यर्थः । चतुर्णामुपादानरूपत्वात् तमस इति । रूपरसगन्धस्पर्श
श्रवणारो घटादिहृषण परिणामास्तयामुपादानरूप नम इति उपादीयतइत्यु
पादानम उपादेयकृषण इति क्व विव्याट स तु सुगम । सेऽय
वात्मोपुषाण वेमपिकाका सिद्धान्त तेन विराध इत्यर्थः । सुगममन्यः ।
अशय भावप्रतिषेध इति । न जन्ममरणनिषयोऽस्ति तु आत्मनो
भाव नतः प्रतिविध्यत इत्यर्थः । स्वतन्त्रस्य धर्मस्य समवायादन्यस्यादर्थ-
नादिति । निराश देवमनुष्यनिर्गणदीनामनैतराधर्षणावस्थित सघात
तद्विनिर्गमिस्तित्यर्थः । कार्यं कारण चेत् । यदि त्रियाणमयमसत्तदा
कारण यदि तु केनचिद्रितुष्वेवाकारम्भकत्वात्तावदसत्तदा कार्ये तस्मा
नत्प्रमयपीति । उक्तमप्यर्थं पुनर्विकल्पयन् धर्मनुयोगार्थमाह । इदं शरी
विषाण नास्तीति द्रुवाण इति । सामान्यप्रतिषेधो त्रियाणस्यन्धमाश्रति
पेध इति । विशेषप्रतिषेध कार्यकारणभावसंघस्यन्धप्रतिषेध इति ।
१. ४ विषयस्वमायमेदानुविषायीति । अहमिति विज्ञान मानस विषय
स्यात्मना य स्वभावमेद कर्तृत्वमेतत्त्वलक्षणे ज्ञानेऽह भुञ्जइत्या

- सत्त्वमनुपलब्धेरस्य साधयितुमध्यवसितः । तच्चास्य सधर्मेणानुपलब्ध्या न सिध्यति । न चातु स्यात्पुचर्मेण कल्पितेन पुरुषे स्यात्पुत्वं पारमार्थिकं यस्य । ३ साधयितुमित्याह । किमर्थं चायमात्मेति । रूपादिशब्देभ्योन्यत्वे सतीति । यदि हि पदत्वादित्युच्यते कृपादिशब्देनैकान्तिकं स्यादत उक्तम् । कृपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सतीति । यदेकरूपदत्वादित्युच्येत कृपादिशब्देनैकान्तिकं स्यादत उक्तं कृपादिशब्देभ्योऽन्यत्वे सतीति । तथाऽपि कृपादिज्ञानवेदनासंज्ञासंस्कारा इत्ययं शब्दो कृपादिवाचको यः शब्दो कृप वेदना सज्ञा विज्ञानमित्यादिभूतोऽन्योऽसमस्तादन्यः समस्त इति तेनानैकान्तिकत्वमतं उक्तमेवेति । तेन कृपादिवाचकपदव्यतिरिक्तं यदेकपदं तद्रूपादिव्यतिरिक्तस्य वाचकं यथा घटादिपदं तथा चात्मपदं तस्मात्तदपि तथेति । एतेनेति । आत्मशब्दसाध्यत्वेनेजसमिन्नेवप्रत्ययोऽहप्रत्ययो व्याख्यातः । शङ्कते असिद्ध इति । घट इति कृपादयं एवेकोदकाहस्याजच्छिन्ना उच्यते । न कृपादितिरिक्तो घटो नाम कश्चिदस्तीत्यर्थः । निराकरोति । अत्रोक्तमिति । उपादेयरूपत्वात्तमस इति । यथा दायइति देयमुच्यते यथमुपादायेत्यनेनोपादेयमिति । सविषयत्व सविषयत्व सिद्धान्तिनोक्तमिति मन्यानश्चोदयति । तमःशब्दस्य सविषयत्व इति । यद्यप्यभासविषयत्वेऽपि न निर्विषयत्व तथाऽपि देयकामिमानमनुविधानः परिहरति । न सूत्रार्थेति पुनर्दृष्टान्तो नास्तीति । पूर्वमात्मानुपकारकत्वे साध्ये दृष्टान्ताभाव उक्तः पुनरिष्टोच्यत इत्यर्थः । देयमिति । अथात्मशब्द इति । यो यो धर्मोऽत्मकः स सर्वोऽनित्यविषयो यथा घटदिशब्दः तथा आनित्यत्वे सति तद्विज्ञानमेव स्यान्नात्मेति फलत आत्मप्रतिषेध इत्यर्थः । एतदपि दूषयति तथाऽपीति । नित्यशब्दस्तावन्नित्यमाचष्टु अन्यथा न तत्प्रतिषेध इत्यर्थः । शङ्कते अथेति । सिद्धसाधननिवृत्त्यर्थे शरीरादिव्यतिरिक्तविषय इति । निराकरोति तथाऽपीति । कृपादिस्कन्धपञ्चकानिरिक्तं नास्तीति मयता राट्टान्तस्तदतिरिक्तमप्युपगमेन विरुध्यत इत्यर्थः । यदि विवक्षितार्थव्यतिरेकेणेति । यादिनो हि शरीरेन्द्रियनुद्वेदनामघातस्य पारार्थ्यं विवक्षितं पराशरश्चराटय इति वृत्तो न सघातपारार्थ्यत्व तद्वेदपक्षधर्मगास्ताम्बिध्यद्रव्याभिप्रायेण व्याप्यते न तु साक्षाद्विवक्षितं तद्वि-

हामिप्रायव्याप्तं विवक्षितमारोप्य यद्यनन्यविरोधो दृश्येते ततः सर्वानुमानो-
 न्येदः गतश्चेत्स्वरसिद्धौ निपुणतरमुपपादयिष्यते । अथानुमानेन बाध्यत- ३४५
 इति । संघातत्वानुमानमेवमिष्टेतिविपरीतसंघातपरायेत्यपरो व्याप्यान्व-
 यानिष्टप्रसङ्गदुष्यत्कर्तृमहात्मस्य बाध्यकं प्राणादिस्त्वानुमानं वेति । एकदेशेन
 च एकदेशान्तराणामिति ब्रूयते । घातिककारस्य गृहप्राप्तादयो नाप्र-
 विनो विजातीयानामनारम्भकत्वादित्यभिमतम् । अकार्यकारणभूतानां
 चेति । यथा हि कानाचीं गामोवितततः स्यन्तिमत्त्वां गतिं भवति प्रतिसं-
 धानं न चेतयोरस्ति कार्यकारणभाव इत्यर्थः । स्यं चैतन्यं त्वात्मनः
 स्यातन्त्ये सत्यव्यवस्थानाच्च चक्षुरादिरिति हेतुः प्रमाणसंशयविपर्य-
 स्मृतिषु यो ऽनुस्यूत एक उपलभ्यते स चेतनः स्यातन्त्ये सत्यव्यवस्थानात् ।
 यत्त्ववेगनो नासौ स्यातन्त्ये सत्यव्यवस्थितो यथा चक्षुरादिरिति व्यतिरेकी
 हेतुः । यद्यव्यवस्थानादित्येतावन्मात्रमुच्येत ततो मनसा ऽऽनेनान्तिरु म्यादत
 तत्तं स्यातन्त्ये सतीति । अथ वा कृतमव्यवस्थानेन स्यातन्त्येमेव केवल-
 मन्तु चैतन्यसाधनमित्याह । नाचेतन आत्मेति । आत्मेति प्रमाणसंश-
 यविपर्यस्मृतिष्वनुस्यूतमनुभूतम् उपलभ्यति । निराकृतमव्यये प्रकारान्तरेण
 पुनरुपलभ्य निराकरोति । वृथिव्यादितित्यत्त्वसाधन इति । भाव्यं
 मित्रनिमित्तादिति । मित्रमिन्द्रियं निमित्तं ययोः अनन्यकर्तृकौ आत्मेक-
 कर्तृकौ समानविषयो दृश्यमेकं विषय इत्यर्थः । पूर्वपक्षसूत्रम् ।

न चि-त् (सू. २) ॥ यद्वाशमाशानुविधःपिनो चान्माशमाशौ तन्ने-
 तनम् । इन्द्रियभाशमाशानुविधःपिनो ताविति तदेव चेनमिति भावः । विद्वा-
 नाभावं संदिग्धव्यादहेतुः अनन्यथाविद्वायन्वव्यतिरेको कारणव्यमाचे
 प्रमाणं न तु कर्मा न चेनस्वेननं करणमित्येस्यर्थः । विषयव्यवस्थानं च
 विद्वद्विन्द्रियादीनामचेतन्यस्य साधनादित्याह । यथोक्तमिति ।

तद्व-धः (सू. ३) ॥ सर्वेषु इत्यस्य विषयत्वं सर्वविषयवादी सर्व-
 यामिन्द्रियाणां च ये विषयान्ताद्वही इन्द्रियान्तराणि प्रमाणान्तराणि च पुनर्य-
 पत्तिविषयानि तेनाप्राप्य सर्वेषु इति विदुम् । नत्रेदमभिज्ञानमिति ।

असाधारण चिह्नमभिज्ञानमुच्यते तच्चाप्रत्याख्येयमनुभवविदुष्यात् । चेन्न-
 वृत्तमभिज्ञानप्रत्याख्येयमुदाह्रियतइति योजना । अनियतपर्यायमनिग्रसकर्ममि-
 त्यर्थः । अनेकविषयमर्थजातमिति । अनेकपदार्थो विषयो यस्मार्थजातस्य
 ततयोक्तम् । क्व चित्पाठः । अनेकविषयमर्थजातमिति समुगम इव । आकृति
 मात्रं त्विति । सामान्यमात्रमित्यर्थः । तदेतन्नेतनवृत्त देहादिभ्यो व्याप-
 तंमान तदतिरिक्त चेन्न साधयतीति स्थित चेच्छायाधारस्य देहादीना-
 मिति । भूषान्तरस्मरतारयति भाष्यकारः इतश्च देहादिव्यतिरिक्त आत्मा
 न देहादिसंघातमात्रमिति ।

- शरीर-घात् (सू. ४) ॥ प्राणातिपाते घातकामावप्रसङ्गादिति
 अर्थं यद्यपि भूतचेतनिकानां नानिष्टप्रसङ्गस्तथा ऽपि शास्त्रान्प्रति द्रष्टव्यः
 तं हि प्राणातिपातकृत घातकमिच्छन्ति । यद्य च न बुद्धिरात्मेति वक्तव्ये
 देहादियद्वयं त्रिचिन्तामिषधित्वान्मुसा यदि कश्चिद्वृत्तचेतनिक प्राणातिपात-
 कृत घातकं नेच्छेत् प्रति दूषणं मत्त्वेरमर्थमिति मन्तव्यम् । घातकम् ।
 १५ अकृतकृताभ्यागमनाशदोष इति । येनाकृत कर्म प्राणातिपातं तस्य घात-
 काभ्यागमे येन च कृतं तस्य नाश इत्यर्थः । शास्त्रेष्वदित फलमनुपातरीत्या-
 यमुत्सर्गो यद्यपुन शास्त्रमन्यस्य फलमाह यथा आह्वे वैश्वानरीयेष्टादौ
 तत्र भवतु पुत्रकृतस्य आहुस्य पितृशामि फलं पितृकृताया वा जातेष्टे, पुत्रशामि
 फलमिति । भायना स्मृतिहेतुः संस्कारः । यत्कायेते । येन कायेनेपन-
 क्षिप्तं कश्चित्चित्सत्तानं स कायान्तरवत्त्वेपि फलं भुङ्क्ष्यत्यर्थः । एकमिभि-
 चानां प्रत्ययानां प्रतिबंधानादिति । उक्तमेव यथा नर्तकीभूलताभङ्गे
 वरुस्मिन् बहूनां प्रतिसंधानमिति । सर्वावस्थापलब्धेरिति । सर्वावस्थासु
 बीजावस्थानामुपलब्धे, परमाणवस्थत्ये त्वनुपलम्भः स्यात् । तस्मान्न न जा-
 यमशः पचमानाः अद्भुरीत्यन्ते परमाणवस्था भवन्ति । अपि त्वययदिन
 यत्र पचन्तइत्यर्थः । परमाणवस्था बीजावस्था न बीजत्वादित्यातिविशेष-
 न्तमारब्धमहेतोस्त्युक्तं सिद्धान्तिनेति मत्वा देशयति । यदि तर्हीति । परि-
 हरति नातेनैवोक्तोत्तरत्वादिति । प्रतिसंधानाय बीजत्वजातीयानवययान्
 लघितुमस्माभिर्बीजावस्थानां परमाणवन्तो विभाजो निषिद्धं कल्प्यादेः त्याग्मे
 परमाणूनां न प्रतिसंधानमस्ति न हि पूर्वसर्गे ये बीजमारेभिरे साप्रतमपि

६ नैयायिकं पृच्छति । अथात्मनो नित्यस्येति । नैयायिक आह । सुखदुःखे
 इति । नित्यादात्मनो व्यतिरिक्ताभ्यां पुण्यपापभ्यामात्मधर्माभ्यामनित्यभ्या-
 मात्मधर्मोद्वेग सुखदुःखे जन्येते इत्यर्थः । एतदुक्तं मन्त्रिण । नित्यस्यानित्य-
 धर्माधानमेषोपकारो न तु नित्यस्वरूपकरणं येन तदनित्यं स्यात् । धर्मस्य
 धर्मिणो मित्रो न तु धर्मिस्वभावः । यथा च भेदाविशेषे सत्यपि बहिर्धूमणोरिव
 कार्यकारणभावो न बहिर्धूमेलनयोर्बस्तुस्यभावनियमात् । एवं भेदाविशेषे ऽपि
 आत्मनः पुण्यपापणोरिव धर्मधर्मिभावो नात्माकारणयोः पुण्याकारण्येवेति लेश-
 ११ माधमचोक्त विस्तारस्तु क्षणमङ्गमङ्गे भविष्यतीति । नानेकान्तादिति । वाच-
 मिमतपरमाणुनित्यस्ययाहिप्रमासद्रास्त्रिनानैकान्तिरूपमुक्तं न तु घोहुराट्टान्ते
 नित्यः परमाश्रयि । अत यथापरितेपेनान्यथानिष्ठिमाह । चर्मण्यथानित्य-
 रथमिति । मूढतां चोपलादीनामवस्थानादिति । नास्ति विनाशप्रत्यये
 विनाशे ऽस्ति किं चित्प्रमाणम् । उपलादिषु चाश्ववज्जिभागविनाशाभ्यां
 प्राग् न विनाशो ऽनुभूयते क्षणमङ्गमङ्गश्च नियेत्यत इति भावः । आर-
 २३ थकार्याणां द्रव्यान्तरानारम्भिका इति । अवयव्यारम्भजात्सयोगा-
 २४ द्वेद उक्तः । विप्रियार्थाश्च दृष्टान्ताभाव इति । धर्मोत्पादमन्तरेणाधि-
 २५ षयते । धर्मिस्वरूपस्य विक्रियाभामित्यर्थः । शङ्कते यथेवमिति । यथे-
 २६ वंभूतो विकारः यादृशो घटाद्रीनां श्यामतानिवृत्ते । लोहितोत्पादे चित्ता-
 २७ स्तादृशो नात्मन इति यदि शङ्कस इत्यर्थः । निराकरोति । आत्मन्यपी-
 २८ ति । न बाह्येन्द्रियस्याप्यस्य विकारो ऽपि तु धर्मोन्तरोत्पादमात्रं तत्त्वान्म-
 २९ न्यस्यस्तीति ।

न का-त् (सू. ६) । वैकल्प्यं वा प्रमाणं चेति । यथा शरीरे-
 सुपध्नुर्हिनस्त्वर्थं चक्षुराद्युत्पादयन् हिनस्त्वयेति । पृच्छति कुत एतदिति ।
 स्वरूपतो हिंसापम्भवे भाक्नो हिंसा न युक्तेति येनाग्निरस्यभिषन्धिः । उत्तरं
 हिंसाफलोपभोगस्येति । येनाग्निरस्यपि विग्रहकृता माधानां न स्वरूप-
 हिंसा कारणजन्येति विलक्षणोत्पादो हिंसेन यत्कृत्यं तत्र कारणभाषा-
 रमम्भयात् तथा च तत्रापि हिंसा भाक्नोति भाक्त्वस्योभयवाच्यविशेषाद्
 यस्मिन्त्ये कृताहानमकृताभ्यागमटोपे नास्ति स यशो ऽभ्युपेगयः । स च
 ३० नित्यात्मपक्षः तस्मात्पारिशेष्यात्तत्किद्विरिति । ज्ञानचिकीर्षाप्रपञ्चानां

समवायः कर्तृत्वमित । उपायतद्वापराशामनमिद्यो हि निक्षीर्णपि न
कर्ता ययमभिद्यो ऽप्यविक्षीर्णं तथा विक्षीर्णप्यलसतया अग्रयतमानो न
कर्तेति । सुखदुःखसंवित्समवाय इति । स्वमुखदुःखेति दृश्यम् । ३६१
अस्ति हि परकीयसुखदुःखसाक्षात्कारो योगिना न चेत्ते योगिन इतश्च
देहादिव्यतिरिक्त आत्मा कुतः ।

सव्यत् (सू. ७) ॥ तच्च मानसमनुव्यवसायलक्षणं प्रत्यभिज्ञानं
भाष्यकारो दर्शयति । तमेवैतर्हीति । व्यवसाय बाह्येन्द्रियेण प्रत्यभिज्ञान-
माह । स एवायमर्थ इति । अस्यैव चानुव्यवसायः पूर्वः । तदेतच्चतुरै-
क्येनापिपति ।

नैक-त् (सू. ८) ॥ समाधत्ते ।

एक-त्वम् (सू. ९) ॥ विनाशविनाशलक्षणत्रिसद्वृत्तधर्माध्यासान्ना-
त्यमित्यर्थः । आधेया ऽऽह ।

अथ तुः (सू. १०) ॥ समाधाता आह ।

दृष्टा-यः (सू. ११) ॥ तृतीय व्याख्यानमाह ।

अथ वा एकविनाशस्यानियमादिति । एकत्वे चक्षुर्यो विनाश-
नियमो न स्यात् । सव्यस्येव चक्षुरो न दक्षिणस्येति । एकत्वात्सव्यधि-
नाशो दक्षिणस्यापि नाशप्रसङ्गात् । दृश्यते चायं नियमः । तस्माद् द्वावर्थौ
पृथगावश्यौ पृथगुपपत्तौ चेति । अपि च यदि चतुरेक सव्येन नासावशेना-
वपीडित ततोऽङ्गुल्या ऽवपीडित यथैक भिन्नमिवावभासयति । अवपीडिते
निवर्तमाने भिन्नावभासौ तावर्थौ सदधातीति । तस्य नासावशावपीडित
भिन्नमिव दर्शयेत् तत्रितृत्तौ सदध्यादिवेत्याह । अवपीडनाद्यैकस्य
चक्षुरेव इति । दक्षिणभेदाद्विषयसन्निरूपस्य भेद इत्यर्थः । अङ्गुल्यवपीडितेन
चक्षुरा दृष्टान्तेन विरोधादित्यर्थः । एकविनाशेनेतरविनाशो वा दृष्टान्तः ।
तेन विरोधादिति । स खलु दृश्यमानश्चेकान्तापधारणादतश्चेति दृष्टान्त
इति सूचार्थः । तदेतत्प्रकरणं वार्तिककारो दूषयति । सिद्धत्वादनारम्भ ३६२ ।
इति । युक्तो ऽन्यः समुच्चयः शास्त्रे । अयमभिसन्धिः । कणस्तथा न
पश्यति पिहितेकलोचनो वा यथा ऽधिकलेन्द्रियः । तच्च यदि सव्यदक्षि-
णाधिष्ठानभेदभिन्नं चक्षुर्न चेत्तद् द्वयमङ्गुना मनसा युगपदधिष्ठानं गच्छ-

मित्यन्यतरदधिष्ठम् । तथा च सर्वे श्वेकेकेन चक्षुषा पश्यतीति विहिते-
कलोचनेनातुल्योपलम्भः अविकलाद्यस्य स्यात् । न चैवमस्ति एकत्वे ॥
तदुभाभ्यामधिष्ठानाभ्यां विनिर्यत्क चिदपि मनसा ऽधिष्ठितमेवेत्यविक-
लाद्यस्य न विरुलान्नवदुपलम्भप्रसङ्गः । तस्मादेकमनेकाधिष्ठानं वस्तुति ।
२ प्रकरणविरोधश्चेन्द्रियपञ्चत्वादिति । न चैतदेकस्मिन् शरीरे जात्य-
मिद्रायां प्राणादीनां व्यक्तीनां चतसृणां व्यत्यन्तरेण सममिन्द्राहारोपपत्तेर्न तु
जात्या न द्वि भवति ब्राह्मणयुधिष्ठिरायागतायिति किं ॥ ब्राह्मण-
राजन्यायिति वा यगिष्ठयुधिष्ठिरायिति वा । यिनष्टे ऽप्येकस्मिन्नधिष्ठाने यो
ऽयिनष्टो ऽवशिष्यते तेन प्रत्ययमात्रं कारणस्येव भवति । न च नासा-
वंगाद्यपीडितेन सर्वेषां सर्वेषां सर्वेषां द्विषन्द्वयद्विभ्रमप्रसङ्गः । आगन्तुकम-
योपिडनं भ्रमहेतुर्नैतत्पत्तिकमिति कार्यदृशनात्कल्प्यते । तदेवं प्रतिसन्धान-
द्वारेणात्मनि प्रत्य ' प्रमाणयित्वा अनुमानमिदानीं प्रमाणयति । अनुमी-
यते चापमिति । यिप्रतिपन्नं हि प्रति सन्धानमुक्तं परमार्थतस्तु अनुप्रधानु-
सारमार्गो ऽयमिति मन्तव्यम् ।

इन्द्रि-त् (सू. १२) ॥ कस्य चिदन्वचिरवित्त्वादेरनुभूतस्य तेन
सहचरितं रूपं वा गन्धं वा ऽनुभवति । अथ तत्सहचरितं रसमनुस्मरति
स्मृत्वा चेच्छति इच्छातो रसनेन्द्रियविकारो दन्तोदकसंप्रवणलणः प्रयत्नेन
तद्वर्णनाद्यास्येच्छानुमीयते इच्छया च स्मृतिः सेयं स्मृतिरसत्त्वात्मनि सर्वेन्द्रि-
यविषयवेदिनि न भवितुमर्हतीति । अस्यान्तेषूचम् ।

न स्मृ-त् (सू. १३) ॥ स्मृतिरात्मानं कारणत्वेनायगमयेत् शिष-
यत्वेन वा । न सायत्कारणत्वेन तस्याः मन्कारकारणत्वात् । न शिष्यत्वेन
स्मर्तव्यविषयत्वात् । स्मृतास्तु तस्मादिन्द्रियान्तरविकारोत्पत्तिरित्यर्थः ।
समाधत्ते ।

तदा-यः (सू. १४) ॥ असत्त्वात्मनि स्मृत्यनुत्पत्तिं दर्शयित्वा
स्मर्तव्यायेविषयेयं स्मृतिर्नैवमिति पुर्येषक्षिणे ऽवधारणं ययवयति ।

अपरिसंख्यानाद्य स्मृतिविषयस्येति (सू. १५) ॥ मानसानु-
व्ययसायजनितमन्कारकारणसु चतसृष्वपि स्मृतिषु नायमात्रं विषयो ऽपि
तु ज्ञानसाधुषेयानि सर्वेण विषयाः । अतर्पुं वाक्येषु एकत्र ज्ञानं क्रिया

कारकादिभूता यथा अमुष्मिन् मम ज्ञानममूदिति अगृह्यमाणो ऽप्यर्थः स्मृति-
 सन्निधापनादमुष्मिन्निष्पद्यते । कारकादिनिष्कृष्टाप्येकैव पूर्वोपरीभूतभाजनाप्रधा-
 ना ज्ञानक्रिया गम्यते अत्रासिपमहममुमर्थमिति । अन्यच्च तु ज्ञानमावने कार-
 कादिनिष्कृष्टे कर्तृप्रधाने यथा ज्ञातवानहममुमर्थमिति । अन्यच्च ज्ञानमावने
 कारकादिनिष्कृष्टे कर्मप्रधाने यथा ऽप्यर्थो मया ज्ञात इति । समानार्थ भा-
 मिते । ज्ञानस्येष्टातृप्रकाश्येन समानमित्यर्थः । एव तावदगृह्यमाणे ऽर्थे
 स्मृतिः प्रदर्शिता अथ प्रत्यक्षे ऽऽर्थे स्मृतिः प्रदर्श्यते । अथ प्रत्यक्षे ऽर्थ-
 इति । स्मृतिरिति प्रत्यभिज्ञानमाह स्मृतिच्छायावाहितत्वात् । अत्राक्षमि-
 ति । पूर्वोद्यमर्थदर्शनेन परामृषति तेनार्थेदर्शनानुमयः कल्प्यतामनुभवकल्पना
 तु कुतश्चेत्यत आह । न खल्वसंविदिते स्वे दर्शने इति । अपि त्वर्थव-
 र्णनं तद्वर्णनं च सविदिते यथेत्यर्थः । कुत इति त्वेत्यत आह । एतदत्राक्ष-
 मिति । यस्मादनुभवपुरस्सरं यदत्राक्षमिति भवति नूनं तजानुमयप्रथा
 ऽप्यमूदिति कल्पनीयमित्यर्थः । इतो ऽपि न शरीरगुणः स्मृतिः बाल्ये
 अनुभूतस्य वार्धके स्मरणात् । अन्यद्वि ज्ञातशरीरमन्यच्च बृहदशरीरमिति ।
 आस्ता तावत्प्रत्यभिज्ञानं सादृश्यमपि दुर्विज्ञानम् । न च परमाणूनां चैतन्यं
 ते हि प्रत्येक वा चेतयेरन् मिलितं वा । पूर्वस्मिन् कल्पे अनेकचेतन्ये एक-
 स्मिन् शरीरे नैकमित्यनिश्चयो भवेत् । न हि नानाचेतनानामेकमत्यनियमो
 दृष्टः मिलितानां चैतन्ये परमाणूनामावापोद्वापभेदेन मेलकस्य नामात्वा-
 त्स एवान्योपलब्धस्यान्येन स्मृत्यमावप्रसङ्गः । तस्मान्न शरीराधारा चेत-
 नेति । परेषां कारिका दूषयति वातिककारः । एतेन न तच्चक्षुषि नो ३६६
 रूपइति प्रत्युक्तम् । आत्मनः पारिशेष्यात्सिद्धेः स्मृत्याधारत्वव्याख्या-
 नेनेत्यर्थः । यथाधिकरणे तज्ज्ञानं निष्ठितं भवेन्न तदधिकरणमस्ति न च
 नास्तीति व्याहतम् । स्यादेतद् नाय विशेषप्रतिषेधो न चक्षुषि विज्ञानं न
 रूपइति किं तु ये चक्षुराद्याण्यं विज्ञानं मन्यन्ते तन्नतः प्रसिपिच्यते ।
 आधारसत्त्वं तु न प्रतिषिद्धमप्रवक्तव्यादित्यत आह कस्य चेति । अपि चेष्टा
 कारिका आत्माभावविवरणं प्रयुक्ता आत्मसत्त्वमेव प्रतिपादयन्ती विशि-
 तविरुद्धेत्याह । अयं च विज्ञानस्येति । तदेव भाष्यमतिनेन्द्रियान्तरवि-
 कारादिति सूत्रं व्याख्याय वातिककारः स्यमतेन व्याचष्टे अथ वैकस्येति । ३६६ ।

उक्तमेव प्रतिषेधान पुनरिन्द्रियान्तरविकारद्वारेण दर्शयति सूत्रं यथा च
 प्रतिषेधान देहेन्द्रियादिव्यतिरिक्तमात्मान प्रतिपादयति तथा ऽधस्तादेव
 १० विवृतमित्याह । उक्तन्यायमिति । मति स्मृत्त्यनुमानादिज्ञानम् । यद्यपि
 चेद प्रतिस्थिरसंस्कारादिकारणक तथाप्यवश्यमेतेनेन्द्रियजेन मरित्य
 ज्ञानत्वादूपादिज्ञानमिति तच्चेन्द्रियमसति वस्तुतः भावान्मतेश्चतुराद्य
 तिरिक्त मन इत्युच्यते । ननु भवतु करणान्तर मन तत्तु कथमिन्द्रिया-
 ११ न्तरसहकारि कथं चाणुपरिमण्यमित्यत आह । तच्च ज्ञानापीगपद्यलिङ्ग-
 मिति । वार्तिकं यदि सर्वं विज्ञानं ससाधनमुच्यते मनस्वपीति ।
 न च तत्र मन एव करणमात्मनि धृतिविरोधादिति तदन्यस्य कारणत्वे
 तज्ज्ञानायापीन्द्रियान्तरमुपासनीयमित्यनवस्था अनिन्द्रियकत्वे तु मत्तापि
 संस्काराद्येव कारणमस्तीति कृत मनसेति भावः । परिहरति श्रोमितीति ।
 यथा कारणसतया कार्ये जनित कारण जायते एव मन सतया मनो लिङ्गज्ञान
 जनित मनो जायतेति । तच्च लिङ्गज मनोज्ञान मन सत्ताहेतुक न च
 स्वात्मनि धृतिविरोध न हि मन सत्ताया मन करण मनोज्ञाने वा मनो
 ज्ञान कारण येन स्वात्मनि धृतिविरोध स्यात् । केवल वा मन स्वज्ञाने
 कारण येनेकच कर्मकरणत्वे स्याताम् । अपि तु मनोज्ञाने लिङ्गज्ञानसहित
 मन करण तत्त्वसङ्घः ॥ लिङ्गज्ञानसाहित्यादिति न स्वात्मनि धृतिविरो
 धः । नाप्येकस्य केवलस्य कर्मकरणभाव इति भावः । स्यादेतद् लिङ्ग
 ज्ञानसहितस्य मनस करणत्वे मा भूदेकस्यैव कर्मकरणभावः स्वहृषेण
 कर्मत्वाद् लिङ्गज्ञानसाहित्येन च करणत्वात् । यदा ॥ योगिना प्रत्यक्ष्य
 मनो गृह्यते तदा कथमेकस्य कर्मकरणभाव इत्यत आह । यस्य तु मनः
 प्रत्यक्षमिति । शास्त्रार्थमूलाभ्युदयनि श्रेयसोपयोगिन परलोक परिचिन्धिषु
 परीक्षाहेतुभूतं सद्यमाह । किं पुनरयमिति । अथ यानिकगार सद्य
 दूषयन् प्ररुणान्तरारम्भमाविशति । एतस्मिन्नर्थ इति । देहेन्द्रियप्रद्वेषद-
 नाभ्यो व्यतिरिक्तचमात्मने दर्शयता वात्यकोमायोरनगार्तुकभेदे ऽपि
 चेकात्मप्रतिषेधानमथोदुषादयता शरीरानाशूदध्यग्रामसङ्गातो दर्शय ।
 साधता च न प्रयोजन तत्त्वमवशिष्यते यच्च सद्यो यत्कृते च प्ररु-
 १४ षात्मानमित्यर्थः । समाधत्ते नानारभ्यमिति । सिद्धे च देहादिव्यति

रेके बाल्यादिषु चानुगमे क्षिप्रमात्मा आ शरीरोत्पत्तेर च प्रायणाद्यावद्वे-
 दसंतानभायी आह । स्वदुपरते ऽपि देहादिसंताने ऽनुवर्तनपञ्चेत्ये-
 विमर्षो ऽद्यापि न निराकृत इति तन्निरासायेद प्रकरणमारभ्य इत्यर्थः ।
 भाव्यं देहभेदादिति । लब्ध्वापि पञ्चमी बाल्यकामारयोधनवार्धकदेहभेदम-
 भिषमोक्ष्य प्रतिषधनादस्यावस्थानं विदुमित्यर्थः । वार्तिकम् । अभिप्रे-
 तविषयप्रार्थनाप्राप्ताविति । अभिप्रेतविषयप्राप्ताविति यत्तस्यै प्रार्थना- ३६
 यद्वयम् इत्यमाणतमत्वं सूचयति । नेष्यमाणप्राप्ते ह्येषा ऽपि त्विष्यमाणत-
 मप्राप्ते तेनाभिप्रेतविषयस्य प्रार्थनायां सत्यां प्राप्तावित्यर्थः । हानाशक्यते-
 नि विषयेषु विषयिणीं बुद्धिमुपलक्षयति । अनष्टो विषयो मरणादिस्तस्य
 साधनमहिष्याद्यादिस्तस्योपनिषातः सन्निधानं तस्मिन्सति व्याद्यादिजिहा
 सारशक्यहानमेतदिति बुद्धिमेव सा हि कस्यापि जनयति । इष्टविषयवि-
 योगे सति तत्प्राप्त्यशक्यप्रार्थना शोकः । तस्यैव पुरुषस्य यः प्राप्य-
 शक्यः तव प्रार्थना शोकः य इष्टो विषयः प्राप्नुमशक्यस्तव प्रार्थना इदं
 मे उपपद्यतां भवत्विति इत्यंभूता चेयं प्रार्थना न स्वकूपेण शोक इत्यत
 आह । इष्टविषयवियोगे सति । अनर्हयेनेति यावत् तदयमर्थः ।
 इष्टवियोगे तत्प्राप्यशक्यताज्ञान शोक इति । अनर्हयेन प्राप्यशक्यताज्ञानं
 शोचतः सूचयति । प्रत्यक्षबुद्धिनिरोध इति । प्रत्यक्षग्रहणेन यद्वयमात्रमु-
 पलक्षयति । तदनुगृहीतः स्मृत्यनुगृहीतः । तदनुसंधानविषय इति ।
 अनुसंधीयत इत्यनुसंधाने स्मृते यदनुसंधेयं तद्विषय इत्यर्थः । तथा ऽपि
 स्मृतिप्रत्यभिज्ञयोः विशेष इत्यत आह । वर्तमानस्य विषयस्य दृश्यस्य
 तद्भावविषय इति । दृष्टो हि निरालम्ब्यनो बालः स्वलम्बातुरङ्गात्पतन-
 स्थानिष्टसाधनत्वमनुस्मृत्येव च पतनमिति परामृष्य तस्थानिष्टसाधनत्वम
 नुमाय सदन्मातुर्मेद्गत्वमुरःसूत्रं विविष्य हस्तो वेधमान उषादद्यानः
 तस्थानया चेष्टया भयशोकात्तनुमीधेते इत्यर्थः । दृष्टेन विशेषितत्वादि-
 ति । दृष्टशब्देन विशेषितो व्यवस्थापितः कार्यकारणभावो न शक्यो व्युद्-
 वितुमित्यर्थः । अथात्मन उत्पत्तिनिरोधानुमानमिति । यद्विकारि ३७०
 तदुत्पत्तिनिरोधधर्मक दृष्टं यथा पद्म तथा चात्मा तस्माद्वनित्य इत्यर्थः ।
 यदि धर्मोपजननमात्र विहारः स आकाशाद्विषयीत्यनेकान्तः धर्मधर्मिणोरथ

भेदान्न धर्मोपलननाशयो धर्मिणि युज्यते इति नानित्यत्वानुमानं विकारात् ।
 अस्माकं स्यात्प्रनित्यत्वे अनुमानमस्तीत्याशयेन नित्यत्वानुमानमाह ।
 ११ तन्न युक्तमिति । सर्वदा स्मृतत्वादिति । घटादयो ऽप्येकस्मिन् वशे
 भवन्त्यमूर्ताः परिमाणविशेषो हि मूर्तिः न च द्रव्यसमानकालोत्पत्तिर्गुण-
 नामिति तन्निवृत्त्यर्थे सर्वदेत्युक्तम् । पञ्चात्मकानां पद्मादीनां विकाराः
 पञ्चात्मकविकारा इति सामान्यतो ऽधिगतस्य विशेषज्ञापनार्थमिति ।
 हर्षादिना सामान्यत इच्छामात्रमवगतं तद्विशेषस्तु स्तन्यामिलापो रागरसा-
 चोक्त इत्यर्थः ॥

अय-णश्च (सू २३) ॥ न पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनुबन्ध एव प्रवृत्तिकारणम् ।
 अयसो ऽयस्कान्तोपसर्पणे तदभावात् । यदि च बालकस्य पूर्वाभ्यस्तस्मृत्यनु-
 बन्धो भवेज् जात्यन्धग्रधिरादयस्तज्जन्मानुभूतान् गन्धस्पर्शान् जात्य-
 न्तरानुभूतान् रूपस्पर्शादीनपि व्याचचीरन्नित्यभिप्रायः । विकल्प्य दूषयति ।
 किमिदमिति । योषनाद्यवस्थायां चेतनस्य प्रवृत्तिः क्षीरादौ पूर्वाभ्यस्तस्मृ-
 त्यनुबन्धहेतुका प्रतीतेति बाल्यावस्थायामपि चेतनस्य तद्वेतुकेव भवितु-
 मर्हति तेन हेतुना चेतनप्रवृत्तेः स्वाभाविकसंबन्धावगमाद् वन्तिनेव
 धूमस्य । एवं व्यवस्थिते यत्र स्मृतेः कार्यं दृश्यते तन्मात्रविषयेव बालस्य
 स्मृतिरनुमीयते नान्यत्र । न च य एक स्मरति तेनापरमपि स्मर्तव्यमिति
 कश्चिन्नियमहेतुरस्ति येन जात्यन्धग्रधिरादयो कृपादिभेदान् व्याचचीरन्
 अदृष्टपरिपाकौटोपितस्य सत्कारस्य तन्नियमेन नियमोपपत्तेः । अत्रान्वे-
 ऽपि चानुभूतेषु कस्य चिदेव स्मरत्यात्मा न सर्वस्येति । भाष्यं न च
 स्तन्यामिलापलिङ्गमन्यदिति । स्तन्यामिलापो लिङ्गमस्य निमित्तान्त-
 रस्य तत्तयोक्तम् । अन्यत्र लोष्टादौ लोष्टादेरिति यावत् । धृष्टीसप्रम्योरभे-
 दाश्वत्वात् । एतदुक्तं भवति लोष्टादेरन्यस्यायस्कान्तप्रवृत्त्यभावाद् अय-
 सरव निमित्तमुपसर्पणमिति पूर्वं व्याख्यातम् । सप्रति त्वन्यथा व्याघ्रे
 अयसः खल्वपीति । निपातसमुदायः कल्पान्तरं द्योतयति । पूर्वाहु-
 : भूतविषयानुचिन्तनमिति । एकविषयः स्मृतिप्रवाहो विजातीयप्रत्यया-
 समिन्नरितन्तनं तद्वानुमयश्च परवाद्वयतोऽन्यनुचिन्तनं न च तत्स्मृतिमन्तरेव
 भवति न हि तत्र प्रवाहः प्रवाहियं विना ऽस्ति तदेवानुचिन्तनं पूर्वाहुभूतविषय-

प्रायेणार्थः सङ्कल्पः प्रायेणा सङ्कल्पः स च पूर्वानुभूतविषय इत्यर्थः । अथास्मिन्नेव
 जन्मनि इन्द्रियज्ञो विषयानुभवो ऽन्वयव्यतिरेकावधारितेष्टोपायतासहकारी
 कस्माद् रागहेतुर्न भवतीत्यत आह वार्तिककारः । न विषयावगमात्- ३३२ ।
 मर्येदिति । तदनेन पूर्वानुभवश्च विषयाणामन्यस्मिन् जन्मनीति
 भाष्यं व्याख्यातम् । अत्रायमुदितानुवाद इति भाष्यम् । तस्यार्थः
 उदितमिदं चेद्यम् । अयस्कान्तदृष्टान्तेन चेद्येन तथा ऽपि तस्यानुवादो
 निदर्शनार्थः । पूर्वमयस्कान्तो निदर्शनमिदानीं तु घटादीनामुत्पद्यमानानां
 कृपादयो निदर्शनमिति तदर्थमित्यर्थः । चेद्यस्योदितानुवादस्यान्तरिहारी
 ऽप्युदितानुवाद इवेति । तन्मयत्वाद्वाग इति । अभ्युपेत्यादृष्टकारणत्वं
 रागादीनां परित्यक्तं परमाद्येनस्तु तन्मयत्वाद्वाग इत्यर्थः । स्यादेतद्
 यदि पूर्वाभ्यस्तास्मृत्यनुबन्धाद्वागादीनामुत्पादो हन्त मनुष्यजन्मान्तरं प्राप्नो-
 त् करमभाषस्य मनुष्यजन्मोचितानां भाषानामानन्तर्येण तदनुकूपा यथा रागा-
 दयो भवेयुर्न करमभाषानुकूपाः करमजातेरस्य विजातीयजन्मसहस्रव्यव-
 हितत्वादत आह । जातिविशेषाच्चेति । कर्मणः संस्कारोद्बोधकत्वात्कर-
 मजात्यर्थेन कर्मणा जन्मसहस्रव्यवहृतिः ऽपि करमभाषेनाद्बोध्यते नानन्तरा
 ऽपि मनुष्यभाषना प्राग्व्याभिभूतेति भाष्यः । मनु मनुष्यद्रव्योत्पत्तिश्चेति
 साधनपक्षे मा भूदनैकान्तिकापादनपक्षे तु को दोष इत्यत आह वार्तिक-
 कारः । अनैकान्तिकपक्षे सूर्यं न कस्मात् नोक्तोत्तरत्वात् । उक्तो- ३३३ ।
 रमेगद्यत इति । अपि च मनुष्यत्वेन तुल्यत्वे ऽपि प्रज्ञामेधाप्रकर्षनिकर्ष-
 भेददर्शनात् प्राग्भवीषाभ्यासकल्पना अद्यत्वे ऽपि हि शास्त्राभ्यासस्तद्गो-
 चरप्रज्ञामभिधर्षणत्वन्यव्यतिरेकाभ्यामनुभूयते सो ऽयमिह जन्मन्यकृत-
 शास्त्राभ्यासस्य तद्विषयः प्रज्ञामेधातिशयः प्राग्भवीषाभ्यासातिशये व्यक्ता-
 रसमश्रवणमिति जनस्य निर्घमादिजातिगतव्यवधानपरित्यागप्राप्त्या प्राग्भवीषा-
 रस्य प्रज्ञामेधानिकर्षे इति कल्पनीयं तस्मान्नित्यम्यात्मनः कर्माविद्यानि-
 यन्मनो ऽनादिरेवेऽनेकविधशरीरपरिहणरित्यागप्राप्तौ ऽप्यर्पणं इति
 विदुम् ।

आत्मानन्तरमुद्दिष्टं शरीरं परीदित्विदमाद्यो ऽयान्तरमुद्गतिमाह
 भाष्यकारः अनादिभूतनस्य शरीरयोग इत्युक्तम् । परीक्षोपयोगिनियं-

दसाधनत्वमाह । स्वकृतकर्मेति । परीक्षापूर्वरूपं सद्यमाह । किं
 प्राणादिवदिति । एकद्विचिचतु पञ्चप्रकृतिकृततामास्थिपत शरीरस्य चादिन-
 से । एव सत्त्वाचिरूप । अत्र वार्तिककारः स्वातन्त्र्येण शरीरपरीक्षायां सङ्ग-
 ५ । ८ तिमाह । आत्मानन्तरमिति । भाष्यमतेन सङ्गतिमाह । अथ चेति ।
 अत्रान्तरसङ्गतेस्तात्पर्यमाह तस्मिन् परीक्ष्यमाण इति । मानुष शरीरं
 पाथियं गन्धरत्नात् पाथियपरमाणु इति । न कारणं कार्यस्यात्मा तन्म-
 यमेकात्मकमित्यत आह । एकात्मकमित्येकस्वभाव स्ये भावे भवितुं
 जातिः एकजातीयसमवायिकारणत्वे हि तत्तदेकजातीयं स्याद् नान्यथे-
 त्यर्थः । परोक्तान् हेतून् नन्यथा सिद्धयिष्यथम तात्स्तुद्वद्वावेनाह नन्वि-
 दमथादिभिरिति । परोक्तसाधनमन्यथा सिद्धमुक्त्वा बाधकमुक्तं भाष्यकृता
 तदनुभाष्य वार्तिककारो व्याधृष्टे । तददिमनेकप्रकृतीति । पृथिव्युद-
 काभ्यामारभ्यमाणमगन्धं कारणगन्धस्येकस्वानारम्भकत्वात् । अथमभि-
 सन्धि पृथिव्याव्यपरमाणु तावन्नेकं शुणुकमारब्धमर्हत् तयो रूपरस-
 स्पर्शरस्येन तदारम्भमभवे ऽपि गन्धरत्नाभाषप्रसङ्गात् । एव पाथिगणु-
 समवेतस्य गन्धस्येकत्वेनानारम्भकत्वात् । नापि पाथियपरमाणुद्वयमेकस्य
 पाथसीय परमाणुत्वित्यणूनामारम्भकत्वे गन्धरत्नोपपत्तिरिति साम्प्रतम् ।
 परमाणूनां बहूनामनारम्भकत्वात् । तथा हि यद्य परमाण्वो न कार्ये
 द्वयमारभन्ते परमाणुत्वे सन्ति बहुत्वसत्त्वामुक्तत्वाद् घटोपगृहीत-
 परमाणुप्रचयत् । आरम्भकत्वे तेषां घटोपगृहीतानां कपालशर्कराचूर्ण-
 क्रमो घटनाद्ये नापलभ्येत । इत्युक्ते च विजातीयानारम्भकत्वे सिद्धे तेनैव
 दृष्टान्तेनान्यथापि विजातीयानारम्भो निषेध्यः । एतेन पाथिबाधप्रयाना महता
 पाथमीयेरवयवे शरीरारम्भं प्रत्युक्तं विजातीयानामनारम्भकत्वस्य दृष्टान्त-
 धर्मिणि विनिश्चयादिति । तदनेन वार्तिककृता बहिर्गतिरुत्पत्तिरिति निराकृता
 इति । यदि पुनरेकैक कारणं स्यात् ततः किं भवेदित्यत आह । एक-
 कारणत्वे स्थितिः । नित्य निषेधमेक कारणमिति सततोत्पत्तिः कार्यस्य
 भवेत् । कारणविनाशानद्विभागाद्वा द्रव्यं विनश्यति न चैकस्य कारणस्य
 विनाशो ऽस्ति । ■ च विभागः, तस्य सद्वितीयप्रस्तथाश्रयत्वात् ।
 द्वितीयभाषात् । विनाशकारणमायात्कृतकनित्यत्वाप्रसङ्गदुपम-

विषयिभावाद्देवदेवकृत्व न चाय व्यग्रहितविकृष्टयोरेति न तयोर्देवदेवकृ-
 ॥ ६ भाव इत्यर्थः । निराकरोति नेत्कोत्तरत्वात् । स यथार्थो विकृष्टो न
 विषयः सन्निकृष्टश्च विषय इत्येकस्य विषयीभावस्तदभावश्चाप्युक्तः दणमङ्ग-
 श्च निषेत्स्यमइति भावः । अमैतिकृत्वं तु व्यापकत्वादिति ।
 तदाया विज्ञानाद्यमैतिक महत्वाच्च च गृह्णतांत्वर्थः । एकदेविमतेन
 दूषणमाह । न भौतिकेषु प्रदीपादिष्विति । ननु बुद्धिर्गति महदणो
 प्रकाशनं तत् किमिदानीं सवेस्वेवाप्रकाशनमित्यत आह । अवधारितस्य
 त्वर्थस्येति । न च हानोपादानोपेक्षाबुद्ध्यो ऽप्ययो महत्यो वेति भावः ।
 पूर्वपक्षमाह नेन्द्रिये ऽपि समानत्वादिति । तदेवमेकदेविने ऽसाधारण-
 त्वापादने पूर्वपक्षिणा दूषिते सिद्धान्त्याह । अनूतात्मकं व्यापकं चेत् ।
 साध्यं गृह्णते । घृत्तिरिति । इन्द्रियाणां घृत्तयो ज्ञानहेतयः प्रतिविध्य
 न्नइत्यर्थः । युगपदनेकग्रहणप्रसङ्गाच्चेति । यदापि साध्योपराद्भुत्ते
 दीर्घा यष्टुर्नीं मद्यते । युगपदनेकज्ञानोत्पत्तिरभिमतता तथा ऽपि क्वचित्
 क्रमे ऽपि दृश्यते स न स्याद् घृत्तिमते । ऽयस्याने तदभिन्ना घृत्तिरव्यवधि-
 गृह्णति तन्मात्रार्थीनोत्पत्तीनां विज्ञानानां क्रमे न स्यादिति भावः ।
 उभयं नेप्यतश्च । घृत्तिभ्यो ऽनन्यत्वं घृत्तिमते । नेप्यते नापि घृत्तीनाम-
 नन्यत्वं घृत्तिमत इत्यर्थः । भूयोऽवयवसन्निकृष्टानुग्रह इति । इन्दि-
 यावयवानामर्थावयवे इन्द्रियावयवानामर्थेन अर्थवयवानामिन्द्रियेण इन्दि-
 यस्यार्थेनेति । तदनुपलब्धेरिति । नोपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलब्धमान
 शक्यमनुमातु नरविषाणादीनामप्यनुमानप्रसङ्गादित्यर्थः । परिहार नातु
 मीयमानस्येति । सत्यमनुपलब्धिलक्षणप्राप्तमनुपलब्धमान न शक्यमनुमातु
 न तु महत्वाद्योपलक्षणप्राप्तेरपि ॥ रूपविशेषो ऽपि । न चासौ विशेष
 उद्भवसमाख्यात कृष्णसाराधिष्ठानस्य चक्षुषो ऽस्तीत्यर्थः । आचार्यदेशीयानां
 मतमाह । अपरे त्विति । दूषयति । एवं तर्हीदमिति । यत्रोपलब्धस्त-
 चेतिदिति सूचार्थः । ततो महत्वादिषु मध्ये यत्किं चिदेक यत्तव्य सूचका-
 रेण यत्रोपलब्धस्तचेतिदित्येकस्मादेव सिद्धेरेनेकापदानयेष्यते तस्मात्समा-
 धनायोग्यतामिधानपद सूचम् । ननु यथाश्रुतं महत्वाद्युपलब्धकारणमस्ति
 ११ चाक्षुषस्य एवेति कस्मादयं नोपलब्धतइत्यत आह । इव्यगुणधर्म-

ति । अनेकरश्मिसन्निधाने स्वर्गम्योद्भूतो सत्यां द्रव्यं दह्येत हृषोद्भूतो
 सत्यां व्यग्रहितत्यादादे। निषत्तितेन चक्षुरन्तरेण द्रव्यस्यानुपलब्ध्या भवि-
 तव्यम् । शङ्कते अप्यानेकेति । नानानयनावयवैरेको ऽसौ नयनाव- ३८२
 यव्यारभ्यतश्चत्यर्थः । निराकरोति । एवं सतीति । नानानयनावयवैरा-
 रव्य एको ऽसौ नयनावयवो समयासमयचक्षुःपुरुषसाधारण इत्युपलब्धि-
 स्तुल्या स्यादित्यर्थः । न हि यद्यस्याभिभावकं तत्तस्य व्यञ्जकमि-
 ति । राशौ यद् लोप्यतेजसो ऽभिभावकं दिवा कथं तदेवाप्य व्यञ्जकं
 येन तदभावादाशो लोप्यतेजो नोपलभ्येत इत्यर्थः । अपिशब्दाद्गम्यत-
 इति । न राशवपीति सूचयतादित्यर्थः । सो ऽयं चक्षुषो रश्मिः किमभा-
 वादोपलभ्यते किं वा ऽनुद्भूतेरबाह माप्यकारः उपपन्नरूपा वैयमनभि-
 व्यक्तितो ऽनुपलब्धिरिति योजना । अनमिव्यक्तितो ऽनुद्भूतेरित्यर्थः ।
 अप हेतुर्वाह्यप्रकाशानुग्रहाद्विषयोपलब्धेः विषयस्य स्वकृपमात्मनो ऽन्यच्च ।
 यतदुक्तं भवति यदुपलब्धो बाह्यप्रकाशमनुग्राहकमपेक्षते तस्यानुद्भूतेरे-
 वानुपलब्धिर्न त्वभिभूतेः यथा हेमन्ते विषक्तावयवस्याप्यस्य द्रव्यस्य ।
 आप्यं हि द्रव्यं विषक्तावयवं स्वविषयोपलब्धो बाह्यप्रकाशानुग्रहमपेक्षमाणं
 दृष्टं चक्षुरपि न विषयोपलब्धो बाह्यप्रकाशमपेक्षते निरालोके तस्याप्रवृत्तेः ।
 तस्माद्विषयोपलब्धो बाह्यप्रकाशापेक्षत्वात्तदनुद्भूत्या न प्रतीयते न पुनरभि-
 भूत्येति सिद्धं प्रकृतम् । तदेतद्वार्तिककारे व्याचष्टे । तस्य विद्यमानस्ये-
 ति । तस्मिन् विशेषं मध्यंदिनेत्काप्रकाशादायविद्वान् पृच्छति । कस्मात्पुनर्ना-
 यनस्येति । अशेतरम् ॥

अभि-त् (सू. ४२) ॥ अभिभवनीयस्य रूपमाह । यदुद्भूतरूपमिति ।
 तद्वेधन्यमनुद्भूतरूपस्याह । अनुद्भूतरूपश्चेति । अनुद्भूतरूपस्याभिभवाभावे
 निदयेनमाह । यदनुद्भूतरूपमिति । बाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षस्य चाभि-
 भवाभावे निदयेनमाह । यच्च बाह्यप्रकाशानुग्रहापेक्षमिति । कृष्णसार-
 रश्मिमदित्युच्यमाने प्रसन्नान्यस्यापि कृष्णसारं रश्मिमत्साध्येत तथा चाप-
 सिद्धान्त इत्यत आह । विप्रतिपत्तिविषय इति । तेन विप्रतिपत्तिवि-
 षयः कृष्णसार रूपं च रश्मिमदिति साध्यनिर्द्देशः । उपलब्धो निमित्तत्या-
 दित्युच्यमाने गन्धादिभिरनेकान्तिकं स्यादत उक्तं रूपोपलब्धाविति । ३८४ ।

- रूपमात्रात्कारइत्यर्थे । तथा ऽपि सन्निकर्षादिभिरनैकान्तिकमत उक्त
 ७ द्रव्यत्वे सतीति तथा ऽपि मनसा ऽनैकान्तिकमत उक्त नियतस्य
 साधनाद्भवेति । असाधारणस्य साधानाद्भवे सतीति । मनसस्तु साधा-
 रणस्य साधनाद्भवे रूपोपलब्धौ निमित्तत्वम् । साधन समुदायस्तदङ्गम-
 वयव । अथ वेति । द्रव्यत्वे सति नियतत्वे चार्थप्रकाशकत्वादित्युच्य-
 माने छायादिभिरनैकान्तिक स्यादत उक्त स्फटिकादिद्रव्यवहितेति ।
 मानुषं चक्षुरश्मिपदिते । रूपाद्युपलब्धिनिमित्तत्वादिति । साधार-
 ण्य रूपादानामेवेति तेन न मनसा ऽनैकान्त । तथा ऽपि सन्निकर्षणा-
 नैकान्त इत्यत उक्तमप्राप्तिस्यभावत्वइति । इतरत्र भौतिकानोन्दि-
 याणि चक्षुरमनत्वगुच्छानोत्पद्ये । तथा ऽपि श्रोत्रस्य रूप न चापते-
 कीदृश तदित्यत आह । भूलं श्रोत्रम् । अशेषप्रकाशकत्वादित्युच्यमाने
 मनसा ऽनैकान्तिकमत आह प्राप्तेति । न हि रूपादिभि सहान्ति
 मनस प्राप्तिस्तथा ऽपि मनस्वेतानैकान्त आन्तर हि सुखादि मन प्राप्य
 प्रकाशयत्यत आह प्राप्तेति । तथा ऽपि सन्निकर्षादृशादिभिरनैकान्ते ऽत-
 आह । द्रव्यत्वे सतीति । शब्दामात्र जातिभेदवदिन्द्रियभेद इति
 चेत् । निराकरोति धर्मभेदमात्रं चानुपपन्नम् । दृषदशनयनस्य रश्मिमत्त्व
 मानुषमनस्य तु न तत्त्वमिति यो ऽय धर्मभेद स यत्र मात्र तद्वानुप-
 पन्नम् । यो ऽयधारेणे भिन्नक्रम । अनुपपन्नमेवेति योजना । कुतेऽनुपपन्न
 मित्यत्र हेतुमाह सावर्णस्येति । यथा हि धूमयत्न पर्वते रसरत्या-
 चान्यत् तथा ऽप्येव विधेयेऽस्याग्निमत्त्वानग्नित्वे प्रत्यक्षप्रयोजक । एव
 विहालत्वमनुपपत्वे अप्रयोजके इत्यर्थे । सो ऽप्रतिहन्यमान इति । स
 रश्मिरप्रतिहन्यमान काचेन काच व्यतिमिश्रार्थेन सञ्चयते काचान्तर्ग-
 ८ तेन । धार्तिकम अव्यूहमानायवयवद्रव्यानुप्रवेश इति । यस्य द्रव्यस्य
 भर्जनरूपालादेरवयवा व्यूहन्ते धूर्तौत्पन्नद्रव्यारम्भरूपयोगनाशेन द्रव्या-
 न्तरजनकसमागोत्यादय व्यूहन तत्र क्रियन्ते तस्य द्रव्यस्य भर्जनरूपाला-
 देरव्यूहमानस्यावयवस्यूहनमवयविनो ऽपीति अव्यूहमानस्येत्युक्तम् । तस्य
 भर्जनरूपालादेरन्तरावयवार्थेऽभिप्रेत्येवो पद्वे सो ऽप्रतिघात । एतदुक्त
 भवति सान्तरत्यादवयवविद्रव्यात् तदविनाशेनाग्नेयोऽनुप्रवेश सो ऽप्रति-

घात इति । प्रवेशे ऽप्रतिघातमुक्त्वा निःसरणे ऽप्यत्रिघातमाह । अन्तर्व्य- ३८६ ।
 स्थितस्य वा द्रव्यस्य मधूदकादेर्वहिरवस्थितहस्तादिप्राप्तिः तस्य कीदृ-
 शस्य बहिरस्थित आह । अन्युह्यमानावपयस्य शलाकादेस्तस्य बहि-
 रिति द्रव्यान्तरासंपृक्तद्रव्यसमवायः स्वच्छतेत्यर्थः । प्रवृत्ताप्रतिविम्ब-
 मेत्यादिक्रममाह । आदर्शादिष्विति । यदभिमुखमप्रमिति । द्रष्टुः
 पुरुषस्याभिमुखं नयनरश्मिः परावृतस्याय तदभिमुखं मुखादि पश्यति ।
 साहचर्यनिबन्धनत्वादिभ्रमाणां साहचर्यमिहाप्याह । यथा ऽयतो ऽवस्थि-
 तस्य पुरुषस्य मुखं लोचनरोचिरयसंबन्धमभिमुखमेवमेतदिति । नन्वाद-
 र्शप्रतिवृत्तश्चेद् नयनरश्मिः परावृतः कथं पश्चादभिमुखविभ्रमहेतुः
 हन्त मेः पातमावादादर्थज्ञानेन भवितव्यं पश्चात्प्रतिविम्बविभ्रमेण न चैव-
 मस्ति योगपदप्रतिभासादित्यत आह । आदर्शेति । कुतस्तर्हि मणिकृपाणा-
 देर्दर्पणत्वेषु नामानिर्भेदः प्रतिविम्बावभास इत्यत आह आदर्शरूपा-
 नुग्रहादिति । संप्रति तेषामेवेन्द्रियाणामेकानेकत्वे परीक्षितेषुः सदिग्धे ।
 अप्यापि खल्विदमस्ति । प्रश्नपूर्वकं सूत्रमप्युपपाद्यति । कुतः संशयः ॥

स्थाना-यः (सू. ३१) ॥ तत्र के चिदिदं सूत्रं भाष्यमनानपेक्षं

यथाश्रुतिं व्याचक्षते । तद्वद्रूपपुरःसरं भाष्यव्याख्यानं यहीतुं यथाश्रुतिं व्या-
 ख्यानं परेषां सूत्रपाठपूर्वकमुपन्यस्यति । एके स्थिति । दूषयति अनुपपन्नरू-
 पपरिचायमिति । अथ हि यथाश्रुतिं स्थानान्यत्वमिति निमित्तसम्प्रम्या नानात्व-
 स्य योजं स्थानान्यत्वमुक्तं ॥ त्वेकत्वस्येति । एकत्वस्य तु योजं नानास्थानत्व-
 यथोक्तम् । अथयदिनानास्थानत्वादिति । अथयदीत्येकत्वमुपलक्षयति ।
 स्थानान्यत्व च स्थानस्थानान्यत्वमुच्यते । नानास्थानत्व ॥ नानास्थानानि यस्ये-
 त्यन्यपदार्थः स्थानान्यत्वादित्यः न तु धर्मद्वयं वाच्यत्वं शङ्क्यकारणमित्येक-
 त्वस्येकानेकसाधारण्यं वाच्यम् । तत्र यदि तावदेव क्रियते संशयः स्थाना-
 न्यत्वे नानात्वैकत्वदर्शनादिति । तदा सूत्रार्थलोचनेनैकत्वे स्थानान्यत्व-
 स्यादर्शनात् समानधर्मः सूत्रं यत्वेकत्वे नानास्थानत्वमाह ॥ स्थानान्य-
 त्वम् । अनेकत्वमात्रे हि तदुक्तं सूत्रकारेण स्थानान्यत्वे नानात्वादिति ।
 अथ नानास्थानत्वे सत्येकत्वानेकत्वदर्शनात्संगम इति एताद् दूषयति ।
 तदा द्रव्यं नानास्थानमनेकं न किं चिद् दृष्टं सूत्रम् । अथयदिनाना- ३८८

स्थानत्वादिति सूत्रं नानास्थानत्वेनेकत्वमाह न तु नानात्वमपि यत्पुनर्घटा-
द्यनेकं न तन्नानास्थानमुक्तं सूत्रकृता । अपि तु स्थानान्यत्वे सूत्रकृतोक्त
१२ स्थानान्यत्वे नानात्वादित्यनेन दूषणमुपसहरति । सोऽयं संशय उभय-
याऽनुपपन्न इन्द्रियेषु यथाश्रुतसूत्रपरिग्रहेण उभयथा स्थानान्यत्वेन ना-
नास्थानत्वेन चेत्यर्थः । तदेव परव्याख्यानं दृष्टवित्वा भाष्यकारीयस्य
व्याख्यानस्य युक्तत्वमाह स्थानेषु तु युक्तः । स्थानेष्विति निमित्तसमामी ना-
नास्थानत्वनिमित्त इन्द्रियेष्वेकस्थानिकत्वसंशयो युक्तः नानास्थानं पक्षेकमत्र-
यदिदृश्यं दृष्टमनेकं च भिन्नभाजनगतं कनमिति । इन्द्रियप्रियं नानास्थान-
त्वनिमित्तकं संशयमाह । किं नानास्थानानीन्द्रियाणि उत नानास्थान-
मेकमिन्द्रियमिति । तदिदमुक्तं भाष्यकारेण बहूनि द्रव्याणि नाना-
स्थानानि दृश्यन्ते नानास्थानरश्च सन्नैकोऽवयवी च । तेनेन्द्रियेषु
भिन्नस्थानेषु संशय इति । सूत्रेऽपि स्थानान्यत्वे इत्यनेन नानास्थान-
त्वमेवोपलक्षणीयमित्यत्रिरेधः । यथाश्रुतस्तु न सूत्रार्थ इत्याह । इन्द्रियेषु
तु न स्थाननानात्वासंभवति । न च नानास्थानत्वादिति । किं त्वि-
न्द्रियप्रियो नानास्थानत्वादेव संशयो भाष्यकारीयः साधीयानित्यर्थः ।
तदेव परोक्तं संशयधीकं दूषयित्वा भाष्यकारीय संशयंजं दृष्टवित्वा पार्ति-
ककारः स्वातन्त्र्येण संशयप्रीजमाह । शरीररूपतिरेकित्वात्सत्त्वाच्च
संशय इति । पूर्वपक्षं गृह्णाति ।

तयम-त् (सू. ५२) ॥ कः पुनरव्यतिरेक इति । घटादिप्राप्तं चक्षु-
स्त्वच्चो व्यतिरिक्तमप्येति भावः । उत्तरम् । सर्वाधिष्ठानसंबन्ध इति ।
सौचव्याव्यतिरेकशब्दस्य व्याख्यानान्तरमाह । सति भावो वेति । तदनेन
यस्यां च सत्पामिति भाष्य व्याख्यातम् । चे विकल्पार्थः । सिद्धान्तभाष्य
नेन्द्रिये ते । लोकविरोध इति । लोकान्ते दायते ऽनेनेति लोक प्रमाद्य तद्वि-
रोध इत्यर्थः । अनेकेन चानिन्द्रियेणेत । शरीरं पार्थिवं भूतान्तरधृक्
च तदिन्द्रियाधिष्ठानानि शरीरावयवभूतानि पृथिव्यादिना व्याप्राणीत्यनेक-
ता । न व्याप्रातादिति । षट्दोषोद्भावनपरं न पुनस्त्यगवयवत्वमिन्द्रि-
यान्तराद्यामिमममिति । अथ भाष्यकारीयसिद्धान्तमुक्त्वा सौचं सिद्धान्तमाह ।
३ सूत्रेण चाभिसंबन्धः सिद्धान्तस्य ।

न पुनरेतः (सू. ५३) ॥ नैतदस्येकमिन्द्रियमिति कस्माद् युगपद-
 यानुपलब्धेरिति । तदेतत्सूचं भाष्यदृष्ट्या व्याचष्टे चार्तिककारः । यस्यैकमि- ३६०
 न्द्रियमिति । तदेतद्वाख्यानं दूषयति । नैकेन्द्रियग्राह्याणामिति । भाष्य-
 व्याख्यानं दूषयित्वा सूत्रमन्यथा व्याख्यातुं भूमिरचनां करोति एवं ब्रुवाण
 एकेन्द्रियवादीति । साम्यार्थम् । एकमपीन्द्रियमर्थे प्राप्य गृह्णाति अप्राप्तं
 चार्थमेकदेशे इति यावत् । करणधर्ममतिरामन्तं प्रति युगपदुपलब्धिप्रसङ्गे ।
 दूषणमित्यर्थः । एकत्वप्रतिषेधादेव पारिव्याप्तान्नानात्वं चेत्स्यतीत्यत आह
 नासाधना क्रियेत । एकत्वं च कथमिति । न शक्यः एको दूषयितु-
 मित्युक्तम् । न च साधननिराकरणमात्रात्साध्यं निवर्तते मा भूद्रुमनिवृत्ते वृद्धि-
 निवृत्तिरित्यर्थः । पृच्छति कथं तर्हीति । उत्तरम् । प्रतिषेधाद्यानन्त-
 रमिति । यद्यप्यनन्तरशब्दप्रयोगे पञ्चमी न स्मर्यते तथा ऽप्यन्यशब्दस्या-
 ध्याहारेण पञ्चमी व्याख्येया । अनन्तरं प्रतिषेधादन्यः स्थापनाहेतुरिति यो-
 जना । अप वेति । व्यतिरेको हेतुद्वयोर्गोत्रहृयोरेकतरनिषेधेनैकतर्ही व्य-
 स्थापयति । यथा नैरात्म्यनिषेधेन जीवच्छरीरस्य सात्मकत्वमिति ।

इन्द्रि-त् (सू. ५५) ॥ सूत्रमाक्षिपति । इदं तु सूत्रमिति । एष
 न्याये मया अत्रोक्तं मङ्गलं सूचितं इत्यर्थः । पूर्ववक्षितः सूत्रम् ।

न त-त् (सू. ५६) ॥ पूर्ववक्षमाक्षिपति न विरोधादिति । पूर्व-
 वक्षितः समाधानं नासाधनादिति । सिद्धान्तः ।

गन्ध-धः (सू. ५७) ॥ यस्याधिष्ठानं भिन्नमिति । भिन्नं निय-
 तम् । एतदुक्तं भवति रूपव्यञ्जनस्य कृष्यसारमेवाधिष्ठानं न कर्तेशष्कु-
 ल्यादि एवमन्यथापि दृष्टव्यम् । यस्य पुनः सिद्धान्तिनो ऽधिष्ठानाभेदस्तथा
 च तदधिष्ठानस्येन्द्रियस्यापि भेदः तस्यैवाधिष्ठानविनाशेन तद्वत्तस्येन्द्रियस्य
 विनाशे ऽप्यधिष्ठानान्तरावस्थितस्येन्द्रियान्तरस्यावस्थानमिति नैकाधिष्ठाननाशे
 सर्वोधिष्ठाननाशात्सर्वेन्द्रियनाशलक्षणः तथैकाधिष्ठानावस्थाने सर्वेन्द्रिया-
 स्थाननक्षणे दोष इति । इष्टानिष्टोपेक्षणीय इति । उपेक्षणीयस्यापि ३६४
 पुरुषार्थत्वं भवति केन चित्प्रकारेण यदि चित् तत्र पुरुषः प्रवर्तते ततो
 निष्कले कर्मणि प्रवृत्तः पुरुषस्तप्येन । दुःखं चर्मैत्यनुभवो लोकस्य उपेक्ष-
 णीयत्वे तु तत्र तस्य भवति । तत्र पर्यायं घातं रूपरसगन्धस्पर्शेषु निय-

मेन गन्धस्य व्यञ्जकत्वाद् बाह्यपर्ययवदिति । यथा हि मृगमद्गन्ध-
 व्यञ्जका कुकुटोद्गारादयः पार्थिव इत्यर्थः । न चातोषेनानेकान्तः ।
 न ह्यातोषो गन्धव्यञ्जको ऽपि तु जलाभिभूतो गन्धो द्रव्याणां नोपलभ्यते
 केवलं जलमातोषो ऽपनयति न तु गन्धं द्रव्यस्याभिव्यजति तस्मान्नाने-
 कान्तः । एव रसनमिन्द्रियमाप्य गन्धादिषु मध्ये नियमेन रसस्य व्यञ्ज-
 कत्वाद् दन्तान्तरस्यन्दमानोदकचिन्दुवत् । न खलु विगुण्यतास्यो मेद-
 कादिरसमनुभवति । एव तैत्रस चक्षुः गन्धादिषु मध्ये नियमेन रूपस्य
 व्यञ्जकत्वात् प्रदीपादिवत् । एव वायवीय त्वमिन्द्रिय गन्धादिषु मध्ये
 स्पर्शस्य व्यञ्जकत्वात् स्वेदोदचिन्दुशीतस्पर्शव्यञ्जकव्यजनवदनवत् । निय-
 मग्रहणं मनोनिवृत्त्यर्थम् । गन्धादिषु मध्यममिति साधधारणविद्वयम् ।
 अन्यथा घ्राणादीनां गन्धाद्यादिव्यञ्जकत्वेनावधारणं न स्यात् । तदेत-
 ११ दाह । एव शोषेष्टिति । एव चेन्द्रियवस्तुत्वेन हस्तबाधनायुपस्थघ्राद्यामि-
 न्द्रियस्थनिषेधो ऽपि सूचित इन्द्रियलक्षणविरहात् । यच्छरीरसमुक्तं सखा-
 रकदोषव्यतिरिक्तं सावात्प्रतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति ह्येन्द्रियलक्षणं न चेत्
 टक्षितं हस्तादिषु । तच्च चानेन्द्रियाणां लक्षणमिमानि कर्मेन्द्रियाणीति चेत् ।
 हन्तेषामिन्द्रियत्वलक्षणान्तरं घक्तव्यम् । शरीरान्वितमसाधारणकार्यकारीन्द्रि-
 यमिति लक्षणमिति चेत् । यत्तन्मेषामसाधारणं कार्यम् । घक्तं वचना-
 दानविहरणोत्सर्गमन्तां वृत्तानामिति । मन्वादानविहरणोत्सर्गोत्तावृत्त-
 हस्तादिभिरपि शक्यां कर्तुम् । अपि चास्ति कष्टहृदयमाययगृहायया-
 दीनां गिरणादिततदसाधारणं कार्यमिति तान्यपीन्द्रियाणि प्रवर्ज्ये-
 त्ति तस्मादतिक्वचितेतदपीति । क्रमप्राप्तमर्थेनच परीक्षितमर्थो-
 ऽर्थलक्षणं स्मारयति । गन्धादयः पृथिव्यादिगुणा इत्युक्तिरिति ।
 लक्षितमिति घक्त्यै समुच्चाभिधानं सामान्यादुद्दिष्टमित्युक्तम् । तत्र परी-
 क्षामुपलं सयग्रमाह । उद्देशश्च नियोगेति । नियोगादीनां रूपमाह तत्र
 नियोग इति । तद्वै निमृष्य नियोगसमुच्चयोः परित्यज्य विकल्पमाल-
 म्यते मूलग्रन्थमते विरोधार्थमिति ।

गन्ध-व्याः (सू ६१) ॥ अस्ते-रः (६२) । विशेषणार्थमिति ।

११ सूत्रयोस्तात्पर्यमुक्तं तदेव स्फुटयति । नियमार्थे इति । उत्तरेष्व्यादिव्येकैकशो

ऽपकर्षो गन्धादीना स्पर्शपर्यन्तानाम् । तथा हि चतुर्षु गन्धापकर्षोऽप्यपकर्षस्य
गन्धस्य पुनरुद्भवो नास्तीति अदृश्य उत्तरे तेजसि रसस्यापकर्षः । यद्यमप-
कर्षयोश्च गन्धरसयोः पुनरुद्भवो नास्तीति तेजउत्तरे वायोः रूपापकर्ष
इति । यद्यमपकर्षानां गन्धरसरूपाणां पुनरुद्भवो नास्तीति वायोऽस्तरस्मिन्ना-
काशे स्पर्शस्यापकर्षः । तदिदमुक्तमेकैकश इति । अव्युत्पन्नो ऽयमुत्तरशब्दो ३६६ ।
ऽनन्तरपश्चन. तेन ग्रहूना निर्द्धारणे ऽप्युपपन्नार्थे इति । भयतु वा तरन्नि-
र्देशः तथा ऽपि न दोष इत्याह भवत्स्विति । क्व चित्पाठस्तन्त्र वेति
यथाभाष्य स्फुटार्थं यद्य । पूर्वपक्षी नियोगपक्षमुत्थापयति ।

न स-ब्धेः (सू. ६३) ॥ पृथिव्यादिप्रकृतीनां घ्राणादीनां गन्धादि-
प्रतिव्यक्तिनियमं यद्यमुपपद्यते यदि गन्धमात्रगुणा पृथिवी रसमात्रगुणा आप
इत्यादि न त्वन्यथा । अन्यथा तु पार्थिवेन घ्राणेन गन्धवद्रसरूपस्पर्श
अपि व्यन्तेरन् अविशेषादित्यर्थः ।

विष्टं ए (सू. ६३) ॥ सवर्गस्य ह्याप्रत्यये ऽदि न द्वये समानत्वं
यथा ऽग्निधूमयोः सवर्ग्यो ऽन्यथा ऽग्ने. स हि व्यापको धूमे धूमध्वजस्य
भाषणं नामात्रः । धूमस्तु व्याप्यः तस्य बह्विधेय भावो नान्यचेति । यद्यमपरं
पृथिव्यादि परेणाद्यादिना विष्टं व्याप्य नात्रादिसन्तरेणास्ति पृथिवी । तेन पृथि-
व्यामत्रादिगुणानां रसादीनां निश्चयेनोपलम्भो न त्वबादिषु पृथिवीगुणानाम्
यजमप्यन्यन्तादेगुणो व्याख्यातः । विवृतत्वं सयोगविशेषो व्याप्तिरित्यर्थः ।
भाष्यं तच्चैतद्भूतसृष्टाविति । भूतसृष्टिप्रतिपादकेषु पुराणेषु । नैतर्हीति ।
नेदानीमननुभवादित्यर्थः । सिद्धान्ती विकल्पवादेनद् दूषयति ।

नपा-त् (सू. ६७) ॥ विविधं हि द्रव्यं चाक्षुषमिष्यते पार्थिवमाप्य
तेजस च । तत्र रूपवत्त्वेन तेजसमेव चाक्षुषं स्याद् नेतरद् रूपवत्त्वात् । न च
रूपिद्रव्यसर्गाद्याक्षुषत्वमरूपयोरपि पार्थिवाप्ययोरिति वाच्यम् । नभोऽन्य-
तोरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्गात् । अस्ति हि रूपवत्ता तेजसा तयोः सयोग इति ।
अथ वा पार्थिवाप्यसंबन्धिनो रसमेदस्य रूपमेदस्य चैकानेकविधात्वेन
प्रत्यक्षत्वादित्याह भाष्यकारः । रसयोर्चेत्यादिनोपपद्यत इत्यन्तेन । पुन-
रस्येव व्याख्यानान्तरमाह । स्पर्शयोरिति । पार्थिवाप्ययोरित्यस्योद्गाहरण-
माचार्यत्वात् पार्थिवतेजसयोरित्यपि व्याख्यानमुक्तम् । व्याख्यानान्तर-

माह अथ वेति । कार्यस्य व्यवस्थितगुणस्य दर्शनात् कारणमपि व्यवस्थितगुणमनुमीयते । न च सर्वत्र सम्यगेत्येनान्यस्य गुणोऽन्यत्रोपलभ्यते त्रिवेकस्यासम्यगस्य दर्शनात् । व्याख्यानान्तरमाह दृष्टुं चेति । चे । त्रिवेक्यार्थः । त्रिवेक्यस्तु निरनुमान इत्याह । निरनुमानं तु विष्टं ह्यपरं परेषेत्येतदिति । यद्युक्तं भूतमृष्टो वेदितव्य नेतर्हीति तद् दूषयति । नियमकारणभावादिति । नियमो गन्ध एव शृङ्गिण्यामित्येवमादि । तस्य कारणं प्रमाणं नास्ति तद्व्यापकस्यैव प्रमाणस्योक्तत्वात् । तस्माद्गुणं दृष्टुं कथं विदुषवारतो व्याख्येयेति । विष्टस्य समानं स च द्वयोः समानं इति अन्यगुणो यदन्यत्रोपलभ्यते तत्किं सम्यगादाहो स्विह्यामे यदि व्याप्तेः नायेनोक्तं बहिःपृक्ते बहिःगुणा गृह्येन् । तयोर्व्याप्यव्यापकभावाभावात् । धूमे च गगनतलायनमित्यनि भूमिष्ठेन बहिःना व्याप्तिरन्तेर्गुणा गृह्येन् तयोर्व्याप्यव्यापकभावात् । तस्मादन्वयसंयोगो हेतुः स चोभयोरपि शिष्ट इति तेजसा समुक्तस्य वायोरपि दूषयत्वेन चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति ।

पूर्व-नम् (सू. ६८) ॥ प्रधानावदाद्ये व्याचष्टे भाष्यकार विषयग्राहकत्वं गन्धादिविषय । तदेव त्रिवयसाहस्यं कुतस्तथाह । गुणोत्कर्षात्तद्विषयवृत्तिसामर्थ्यात् । विषयग्राहकस्य चेत्याद्यान्य तत्सर्वेषामेवेन्द्रियाणां विषयग्राहकत्वादित्याशयवान् चार्तिककारो भाष्यकारीय व्याख्यानमप्युच्यते ॥ ६८ ॥ माय, पृच्छति । का प्रधानता । स्वमतेनोत्तरमाह । चतुर्गुणत्वादिरिति । यतदुक्तं भगवि यस्माच्चतुर्गुणत्वेन पार्थिवं घ्राणं रसनादिभ्यः श्रोत्रादिभ्यः प्रधानं तस्मादस्यागन्धस्य नास्ति येन गन्धः न गृहीयात् । न त्वेव रसः घन्वादिभ्यः प्रधानोऽस्ति घ्राणस्येति रसादिकमपि गृहीयादत उक्तं गुणोत्कर्षादिति । सर्वेषां समवायाविशेषेऽपि गन्धस्यैव घ्राणोत्कर्ष इति गन्धमेव गृह्णाति तेनागन्धस्यत्वनिषेधपरं प्राधान्याभिधानं न पुनर्गन्धग्रहणे गन्धवत्त्वं प्रयोजकमपि तु गन्धस्योत्कर्ष इति सिद्धम् । तत्रोत्कर्षपदाद्ये पृच्छति चार्तिककारः को गुणोत्कर्षः । उत्तरं स्वगुणाश्रित्यक्तिसामर्थ्ये स्यो गुणो घ्राणस्य गन्धः तज्जातीयश्चन्द्रनादिसमवेतोऽपि गन्धः स इत्युच्यते । न पुनः स्वगुणमेवामित्यनक्ति घ्राणं घ्राणसमवेतस्य हि गन्धस्यादृष्टयत्नादृष्टो निर्माद्यभेदे येन सजातीयश्चन्द्रनादिसमवेत गन्धमभिव्य-

नक्ति यथा मृगमदादिमन्थं पार्थिवद्रव्यान्तरसमवेतो गन्ध इति । अत
एवाह येन गुणेन यद् द्रव्यमुत्कृष्यते स तज्जातीयाभिव्यञ्जकत्वा- ३६८ ।
इत्कृष्टो भवति । तस्मिन् द्रव्येति शेषः । यः पुनर्गन्धगुणत्वादिति ।
गन्धमात्रगुणत्वादेव घ्राणं गन्धस्य व्यञ्जकं न तु गन्धस्योत्कर्षादित्यर्थः ।
तस्य चाद्रिनः रुच्येयामेव पार्थिवानां गुणानामुपलब्धिप्रसङ्गः घ्राणपाह्यत्वप्र-
सङ्ग इत्यर्थः । ननु भवतो ऽपि कुतो व्यवस्थितिरिति सूक्ष्मवतारयितुं
पृच्छति । कस्मात्पुनरिति ।

तद्वत्-त् (सू. ६८) ॥ अर्थनिर्वृत्तीति । अर्थः पुष्पाद्यः । प्रविभ-
क्तस्येति । इतरेभ्यो विणिष्टस्य । संस्कारकारित इति । अदृष्टकारित
इति । शङ्कते । यदि पुनरिन्द्रियस्य गन्ध इति । निराकरोति । तेनैव
तस्येति । तदेतद्वद्व्यञ्जकत्वं चोपस्कारं व्याचष्टे । यदिन्द्रियं स्वगन्धं
गृहीयात्ते तय द्रव्येनासाविन्द्रियगन्धः असेन्द्रियं गन्धस्ततो नेन्द्रियपाहः
स्यात् । कस्मात्नेन्द्रियपाह इन्द्रियगन्ध इत्यत आह । गन्धं च गृह्णदिति ।
चे हेत्यर्थे न चात्मसाधनं करणमस्तीति मनस्तु लिङ्गवदात्मनि करणं न केव-
लमित्युक्तम् । तुल्यत्वमापादयितुं सिद्धान्ती पूर्वेणविषयमनुगृहे कस्मात्पुन-
रिदं न चोच्यतइति । पूर्वोपक्ताह न चोच्यतइति । सिद्धान्तपाशाद
तुल्यं घ्राणेन स्वस्य गन्धस्याग्रहणमिति । तुल्यतामेवापादयति एत-
दप्यवशनीयमिति । तद्गुणत्वमेव शब्दगुणत्वमेव दिक्कालयोरिति चेद्
नास्ति विवादः दिक्कालयोर्हि शब्दगुणत्वे सत्यसाधारणयोगित्वेन न परा-
रध्यतिकारकारणत्वं श्रुतिव्यादिषट्पदमितुमर्हतीति । तथा च शब्दगुणं परा-
परप्रत्ययाकारणं चाकार्यमेवेति नास्ति विवादः । दिक्कालौ ॥ परापररध्यति-
कारकारणे कल्पनीये ततो व्यतिरिक्तावित्यर्थः । अपि चाशयमिच्छत
आकाशप्रत्यारूपानं च सामर्थ्यानुपलब्धेरिति । रुपादिषाधात्कारे
हि इन्द्रियाणामिन्द्रियत्वमेव स्वरूपसामर्थ्ये तच्चपरादिद्रव्यस्य दृष्टं न गुण-
दीनामित्यर्थः ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकनाटप-
टीकायां तृतीयाध्यायस्य प्रथममाह्निकं समाप्तम् ॥

परिक्षितानीन्द्रियाण्यर्थाश्च बुद्धेरिदानीं परीक्षाक्रमः । क्रमः

म्यान धृत्यतिथ्यमाणानुकीर्तनं हेतुहेतुमद्भाष्यघापनार्थम् । अर्थेन्द्रियपरीक्षा
 च बुद्धिपरीक्षणं च यथोपपद्यते तथा बुद्धिपरीक्षायामेव स्फुटीभविव्यति ।
 सशयमात्रिपति । अनुपपन्नरूप इति । यद्युपलभ्यमानज्ञानविषयः सशयः
 सोऽनुपपन्न साध्यानामपि तद्वन्नित्यत्वस्याभ्युपगमात् । अथ साध्याभिमत
 तमद्वतत्त्वविषयः तस्य सत्त्वशय विप्रतिपत्तिरिति कुतस्तद्वतधर्मविचारः
 सति धर्मिणि धर्मारिचन्त्यन्ते न सन्दिग्धसत्त्वश्चि भावः । समाधत्ते
 इष्टिप्रवादेति । साध्याना हि दर्शने प्रवादे महदन्त करणं बुद्धिरिति
 तदुपासम्भार्यं रूपकार्यं प्रकरणीमि । अयमभिप्रायः नेह नित्यानित्यवि-
 चारोऽपि त्वनया द्वारा वृत्तेरतिरिक्ता साध्याभिमता बुद्धिर्निराक्रियते सामा-
 न्यतो बुद्धिमात्रस्य नित्यानित्यत्वविचारेण । यदि हि नित्या बुद्धिः स्यात्तो
 वृत्तिभ्य वदयध्ययवर्तीभ्योऽतिरिक्तं महत्तत्त्वमन्तं करणं स्यात् । अथ तु
 नित्यत्वसाधनानि प्रतिबन्धानादीनि न बुद्धिनित्यत्वस्येयते ततो वृत्तय
 श्व बुद्धयो न तु तदतिरिक्तं बुद्धितत्त्व विध्यतीति सिध्यति बुद्धिरुपल-
 धिर्ज्ञानमित्यनर्थान्तरमिति बुद्धेर्लक्ष्य तथा चास्य लक्षणे सङ्गतिः इतरथा
 तु प्रधानतो नित्यानित्यत्वविचारो न लक्षणेन सङ्गच्छतश्चि । साधनं च
 प्रचक्षते विषयमत्यभिज्ञानादिते । वृत्तिमान् किल विषय प्रत्यभिज्ञा-
 नज्ञात्मानमपि प्रत्यभिज्ञानाति । न च चेतनो वृत्तिमान् तस्य कूटस्थनि-
 त्यत्वात् । अन्यथा पूर्वावस्थायामेदवान् न कूटस्थनित्यः स्यात् । परिणा-
 मिनित्या तु बुद्धिरुदयव्यवहारेणैकवृत्तिमती युज्यतश्चि भावः । सिद्धा-
 न्याह साध्यसमत्वाहेतुरिति । वृत्तयो हि वृत्तिमते मित्रास्तेन
 तासां नित्यत्वेऽपि न वृत्तिमान् कोटस्थ्याश्च्ययते । तथा च प्रत्यभिज्ञाता
 ऽऽत्मैव प्रत्यभिज्ञानात्रित्यः स्यान्न त्वन्त करणं बुद्धिसत्तर्कं न तत्प्र-
 त्यभिज्ञाने प्रकाशतद्वत्यर्थः । क्रियाणाधारत्वाच्च करणस्येति । प्रधान-
 क्रियाणाधारः करणं प्रधानक्रिया चेयमुपलब्धिः स्वतो यदाधारा प्रतीयते
 स कर्तो न कार्यं तथा च प्रत्यभिज्ञानाद्युपलब्ध्या तदाधारः कर्तो ऽऽत्मा
 सिध्यति नित्यो न तु करणमित्यर्थः । क्रियामाश्रयिधनेन शङ्कते

* यद्बुद्धेर्यथादिक्साक्षाद्विद्वत्तयाः व्यपगतनीत्याभ्यासवन्मात्रिकान्तमेव व्यापवार्तिकं
 बुद्धिर्निति तदनुसारेण वृत्ताङ्का निर्वाहता । तदनुक्तं सूत्राङ्केण निर्वाहं कार्यं इति ।

स्वकियेति । प्रधानक्रियामालम्ब्य निराकरोति सत्यं भवतीति । ननु
यदि भेदविषयया कथंदिशब्दप्रवृत्तिरभेदविषयायां च कारकशब्दप्रवृत्तिः
कथं तर्हि कर्ता कारकं करणं कारकमित्यादिसामानाधिकरण्यं भेदाभेद-
विषययोर्वैरुद्धाद्येत्वादित्यत आह कारकशब्देनापीति । नाभेदविषया
विशेषाणां किं तु सामान्यविषया भिद्यतइति भेदो न भेदो ऽभेद
इति सामान्यस्याभिधानात् । तथा च सामान्यविषयया प्रवृत्तः शब्दस्त-
द्भेदाभिधानाद्भेदंवाचिना सामानाधिकरण्यं प्रतिपद्यमान इतरैतरव्यावृत्ते
विशेषे ऽपादानादौ प्रयतंते अन्यस्य कारकविशेषस्य कारकशब्देन सामाना-
धिकरण्यासम्भवात् । पूर्ववदिति । द्वितीयाध्यायोक्तं कारकविशेषस्य लक्षणं
स्मारयति । चेदयति यथान्यकारकेति । कारकायामुपादानेन खलु प्रथ-
मैतः कर्ता कारकाद्युपादाने । तस्मादितराप्रयोज्यत्वमस्याधिष्ठमित्यर्थः ।
परिहरति । न प्रयुज्यते फलस्य प्रयोजकत्वादिति । नाप्रयुज्यमानं
कर्तारं प्रमो ऽपि तु कारकाप्रयोज्यं न च फल कारकमित्यर्थः । उपेत्य
प्रत्यभिज्ञानमन्तःकरणे तस्येति । प्रत्यक्षं चेत्यस्यभिज्ञानं नेकत्वे हि
त्यनुमान ततो यद्यत्प्रत्यभिज्ञायते तत्तदेकमिति न निदर्शनमस्ति न हि
तस्यैकत्वमन्यतो निश्चितमतः प्रत्यभिज्ञानात् । नाप्यनेकत्वं दृष्टं तथा
चासाधारणतया हेत्वाभास इत्यर्थः । प्रत्यभिज्ञानत्वरूपावधारणे च सति
विरुद्धे हेत्वाभासे बुद्धिनित्यत्वसाधनादिति । शेष निगदेनैव व्याख्यातम् ।
चेतनाध्यवसायभेदे बुद्धिलक्षणे ऽस्माभिर्विचारितः । वृत्तिमते ऽवस्थाना-
दृत्यवस्थानप्रसङ्ग इति सूचार्थः । आद्येपूर्ववत्तन्ममाप्येवं कस्मान्नेति
समाधातुर्वचनं न कारणभेदे दृष्टत्वादिति । कारणभेदे हि सति एकस्य
कर्तृयुगपदनेकं कार्ये दृष्टम् । साध्यानां चान्तःकरणं कर्तुं व्यापकं चेति
सर्वव्यापकेनान्तःकरणेनाधिष्ठितानौन्द्रियाणि युगपदेव कार्योक्तिं कुर्वन् ।
अस्माकं त्वन्तःकरणस्य करणत्वादेकेन्द्रियाद्ये ऽपि न युगपत्कार्योत्पाद
इति विशेषः । गत्यभावाच्च प्रतिपिद्धं विभुनो ऽन्तःकरणस्यायुगप-
द्वग्रहणं न सिद्धान्तरेणानुमीयतइति भाष्यस्य गत्यभावाच्च विभुनो
ऽन्तःकरणस्येति प्रतीकमनूय तस्यार्थमाह प्राप्त्यर्थस्य गमनस्याभा-
वादिति । न चा युगपत्प्रत्ययोत्यतो प्रमाणमस्ति येन प्रमाणेन प्रतिपिद्धमपि
प्रत्ययायोगपथं प्रतिपद्येत । तस्माद्विभुन्यन्तःकरणे ऽवश्यमात्रं प्रत्यययोग-

यद्य न चेत्तद्वृत्तं तस्मादन्तःकरणमपि त्वय्येः । ननु दीर्घां शङ्कुनीं भक्षयतः
 पञ्चानामपि ज्ञानानां युगपदुत्पादो दृष्ट इति को ऽयं प्रसङ्गः अन्तःकरणस्य
 त्रिभुज्ये युगपदुत्पादः प्रसज्येतेत्यत आह । न च युगपत्प्रत्ययोत्पत्तावि-
 ति । अविशीघ्रतया युगपदुत्पादाभिमानो न तु तत्र योगवदा भागिकमि-
 त्यर्थः । पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति स्वमतसमाधानपर भाष्य
 व्याचष्टे । यस्य पुनर्वृत्तिर्वृत्तिमतोरिति । यदपि साध्या भाष्यस्य विष-
 यान्तरव्यासक्ते ऽन्तःकरणे चक्षुषादिसंज्ञस्याप्यज्ञानादन्तःकरणवृत्तिर्ज्ञान-
 मिति तद्विराकरणपरं भाष्यम् । एतेन विषयान्तरव्यासङ्ग इति । तद-
 नुभाष्य घातिककारो व्याचष्टे । एतेनेतत् । तत्रेतेत । नेत्यस्योपजीव्यमाह
 पुरुषो जानीते नान्तःकरणमिति । हेतुना विषयान्तरव्यासङ्गे ऽन्तःकर-
 णस्य प्रत्युक्तः । व्यासक्तो हि स भवति यो जानीते न चान्तःकरणं जानीते
 किं तु पुरुष इति तस्येदृशव्यासङ्गे नान्तःकरणस्य अन्यादृशस्त्वन्तःकर-
 णस्य व्यासङ्गे न निषिध्यत इत्यर्थः । चोदभाष्यम् एकमन्तःकरणं नाना-
 वृत्तय इति तद्व्याचष्टे । एकमन्तःकरणं नानावृत्तय इति । नैतदिति ।
 सम्यगाचष्टे जानीते सचचाणकः साध्यः साध्या हि समीचीना बुद्धिस्तया धर्ते-
 त इति साध्यः । एतदुक्तं भवति यदापि धृतयो नाना प्रतिभान्ति तथा ऽपि
 भान्तिरियमन्तःकरणादेकस्मादभिज्ञाना नानात्वानुपपत्तेः । तस्मात्स्फटिकस्य
 यथैकस्यापि तावच्छिजपाकर्णिकारादिकुसुमोपधानभेदाद्वेद चोपाधिकं यम-
 न्तःकरणमप्येव स्वच्छस्येन्द्रियप्रणादिकृत्य तत्तदयौ परतत्त्वोपाधिकं नानात्व
 धृतिरिति च प्रत्यय इति घातमिति साध्यायत इत्यर्थः । तदेतद् दूषयति ।
 नानेकान्तादिति । यो ऽपि धृतीनामोपाधिकभेदमाह तेनाप्युपाधयो ऽर्थो
 अजानते । मित्रा वक्तव्या । तथा च भेदस्य द्विधा दर्शनादनेकान्तो दृष्टान्तो
 नेकार्थस्य साधकः । न हेत्वभावादिति भाष्य व्याचष्टे यथाश्रुतिसूत्र इति ।
 न केवलं साधनाभावे वाचक चाभास्तौत्याह विकल्पानुपपत्तौ चेति ।
 न परस्परस्य प्रतिषेधमात्रेण स्वपक्षसिद्धिरस्तीत्याशयवान् पृच्छति । अप्रम-
 तामिति । उत्तरं ज्ञानानां क्रमेणेति । स्यादेतत् प्रत्ययनानात्वमि-
 मानो भविष्यति हेतुरेकत्वे धृतीनाम् । यस्तस्य धृतीनां नानात्वमिम-
 नविषयस्यात् स्फटिकवदिति तस्मान्न हेत्यापाय इति अत आह ।

एकानेकविषयत्वाच्च प्रत्ययनानात्वाभिमानस्य एकानेकविषयाधि-
 गतिः कथमिति । नानात्वाभिमानो ऽपि दुष्प्रान्तवदसाधकः नैकान्तिक-
 त्यात् । तदेवमन्तरा परकीयामाशङ्क्य निराकृत्य पुनरपि वृत्तिभेद साधयति ।
 यथायमभिन्न इति । यद्यप्यौपधानभेदात्प्रत्ययेषु भेदो न जानतस्तत्र एक-
 स्मिन्नये न प्रत्ययभेदः प्रत्ययोपधानभेदाभावादित्यर्थः । कश्चित्प्रेष्यति ।
 स्फटिक इति । स्फटिक इति न नैरन्तर्यदर्शनादिति । नीलोद्भवात्पस्यापि
 सान्तरत्वं नीलं स्फटिक इति साक्षात्कारानुमेयमिति भयः । इतो ऽपि
 प्रत्ययभेद इत्याह । यस्य च प्रत्ययभेद इति । प्रमाणस्य भेदः प्रत्ययल-
 षणकार्यभेदोन्नेयो नास्ति प्रत्ययभेदे भवितुमर्हति । शङ्कते विषयभेदा-
 दिति । यत्तदुक्तं भवति । प्रातिष्विको ऽपि भेदो विषयाणां यदि प्रमाणभे-
 दहेतुः हन्तेतस्यानन्त्येन प्रमाणानामनन्तो भेदः स्याद् न तु चित्त्वं
 तस्मादधान्तरसामान्य विषयाणामास्त्येव न च तदपि स्वरूपमाचनिष्ठ विष-
 याणां सम्भवति एकस्मिन्नपि प्रमाणाणां संप्रवात्* । तस्मात्प्रत्ययभेदोपहित-
 सामान्या विषयास्त्रित्वे व्यवतिष्ठमानाः प्रमाणमपि चित्त्वे व्यवस्थापयन्ति ।
 सामयीयान्वयव्यतिरेकानुविधायिनश्च प्रत्ययास्तयो भवन्ति । तथा च
 त्रिविषयत्वात्प्रमाणानि त्रीणि तद्विदमुक्त विषयभेदादिति । निराकरोति ।
 तत्रेति । प्रमाणभेदे सामयीयभेदे तदनुविधायिना प्रत्ययानामभे-
 दात् । न हि प्रत्ययभेदमन्तरेण सामयीभेदः शक्यो विज्ञातु तस्मात्प्र-
 त्ययसामग्र्यभेदे ऽपि विषयभेदानधिगतेर्न विषयभेदः स्थित्वागमो वा
 प्रत्ययभेदमन्तरेणेति । शङ्कते विषयतादात्म्यादिति चेत् । प्रत्ययप्रत्येत-
 व्ययोरभेदादुपपन्न प्रत्ययभेद इत्यर्थः । निराकरोति । तत्रेति । अपि च
 प्रत्ययभेदे प्रकार्यत्वाभावाद् यथा ऽध्ययस्यति बुद्धिस्तथा चेतयते पुरुष
 इति व्याघातः । कुतोऽप्रकार्यत्वाद् भिन्नो हि प्रकार्यान् भवति नाभिन्न
 इत्यर्थः । अन्तःकरणस्य बुद्धेः प्रत्ययानामभेदे बुद्धिस्तं प्रत्ययमुपलभते
 विरोध इति । तदेव स्वमतेन साध्यपक्ष दूषयित्वा बोद्धेयत्वात्परादृष्टान्ते
 दूषणमुक्तं तद् दूषयितुं बौद्धमतमुपन्यस्यति । स्फटिकान्यत्वाभिमान
 इतीदममृष्यमाणः क्षणिकवाचारेति ।

स्फटि-तुः (सू. १०) ॥ यत्सतत्सवे क्षणिक यथा शरीरं तथा च स्फटिक इति धरन्तो बोद्धाः । शरीरस्य च कालपरिपाकनयेन स्थौन्यस्य ह्रासस्य च दर्शनात् प्रतिक्षणं सूक्ष्मः परिणतिभेदोऽभ्युमीयते स चान्तरा घिनाश एवेति । यस्यापि स्फटिकादेस्तादृश स्थौल्य ह्रासो वा न दृश्यते तस्यापि सत्त्वेन शरीरस्यैव प्रतिक्षणं घिनाशोत्पादाद्यनुमीयते इति । स्यादेतद् यदेवोपचयपक्षयोः शरीरस्य दृश्येते तदेवोत्पादावनाशो भविष्यतः पूरे तु तत्प्रवन्धकल्पनाया किं प्रमाणमित्यत आह । यस्य स्वसु प्रतिक्षणमिति । अस्य प्रयोगः प्रतिक्षणमन्यवान्यश्चेति । षट्स्य कुङ्कुमादिद्रव्यसंयोगे सत्यन्तेऽसृष्टिमलक्षणे विशेषो दृश्यते न चास्यासृष्टिमा प्राप्तक्षयमासीत्यत उक्तं वाच्यप्रत्ययामेदे सतीति । अभिज्ञो हि शरीरोपचयहेतुः प्रतिदिनमुपयुज्यमानोऽन्नपानप्रचयो यथा पाकनोत्पत्तौष्यपक्षयोः घट्टिषयोगो बाह्यः प्रत्ययः कारणं षटे तु रागोत्पत्तौ कुङ्कुमद्रव्यसंयोगः साप्रतिको विधिष्ट इत्यर्थः । विद्वान्तुचम् ।

निय-ज्ञा (सू. ११) ॥ तदेतद्वाच्ये । तद्विदुमुपचयापचयेति । न हि धूमदर्शनानुमितो वाहि क्व चित्प्रघर्नतइत्यदृश्यमानेऽपि धूमे पर्वतस्य माषेण पर्वतान्तरेऽपि घट्टिमनुमिष्यतेऽनुमात्तार इत्यर्थः । शङ्कने यत्रोपलब्धिरिति । क्षणिकत्वं पूर्वोपरभागधिकूलकालकलामात्रावस्थापित्वम् । न च तादृश क्षणिकत्वं नैयायिकानां क्व चिदपि समतमिति न विदुसाधनमित्यर्थः । निपकरोति सत्यमिति । कस्मात्प्यनरस्मदभिमतैव क्षणिकता न विध्य-त्युपचयापचयप्रवन्धदर्शनादित्यत आह । उपचयापचयप्रवन्धदर्शनं चा-न्यथा भवेदिति । चे हेत्वर्थः । शङ्कते तुल्यमिति । निराकरोति नासाधनादिति । एकान्तनिरचय विना न साधनं दूषणं तु घट्टेक्षापादनेनासीति चे । इय साधनदूषणयोर्विशेष इत्यर्थः । उत्तरसूत्रमत्रतारयति । अथावरणं साधनं वक्तव्यमिति ।

नोत्प-व्येः (सू. १२) ॥ उत्पत्तिघिनाशकारणं चापकमययवोपचयापचयो न क्षणिकपक्षे युज्येते । निरन्वयोत्पादघिनाशयोः रूपचयापचयव्यत्ययामा-यादिति । उपचयापचयोत्पत्तिघिनाशकारणोपलब्धेरिति । उपचयापचयो च तादुत्पत्तिघिनाशकारणे चेति कर्मधारयः । उत्पत्तिघिनाशकार-णोपलब्धेरित्यस्य व्याख्यानान्तरमाह । अथ वा कारणमिति । समवायि-

कारणं हि कार्यानूप्यै च कार्यकाले चेति लोकासिद्धं तच्चैतत्क्षणिकत्वे ऽनुपपन्न-
मित्यर्थः । एककालानुभाविनी अनुभवः प्राप्तिः एककालप्राप्ते इत्यर्थः ।
भिन्नलोकमयोदः शङ्कते आधाराधेयभावस्येति । निराकरोति नानेका-
न्तात् । भवतामपि शङ्कान्ते रूपं सन्नित्यं कार्यमाधारवच्च । यदि तु रूपमप्य-
नाधारं मनुये ततस्ते स्वसिद्धान्तव्याकोप इत्याह । स्पर्शस्तदाश्रय इति च
उपाधात् इति । सर्वे तदेककालानुभावि सिद्धं भवतीति । शङ्कते सिद्धः
कार्यकारणभावः क्षणिकेण्वपी ते । कार्यस्यानाधारत्वप्रसङ्गेन न हि
क्षणिकत्वे कार्यकारणभावो न सिध्यति । स तु सिद्धः क्षणिकत्वपक्षे ऽपीति
कारणविनाशसमकालत्वे । कार्ये त्वादस्य कार्यकारणयोः समानकालत्वा-
दित्यर्थः । निराकरोति । न हेत्वर्थापरिज्ञानादिति । यतावता प्रयासेन
त्वेया कार्यकारणभावः क्षणिकानां समर्थ्यते न चायमक्षणिकत्वे हेतुरपि
त्वाधाराधेयभावः स चाशक्यसाधनः को नु स्वल्पं कारणविनाशः कार-
णभावो वा विनाशकारणसन्नित्यं वा । पूर्वस्मिन्यपि कार्यकारणयोः कुतः
समानकालता उत्तरस्मिन्नप्युत्पन्नस्य पश्चाद्विनाशकारणसन्नित्ये ऽपि कुतः
सतः क्षणिकता । न चोत्पद्यमानताविनश्यतयोस्तुल्यकालत्वमनुभवविरो-
धात् । कार्यस्य च तदेवोत्पद्यमानत्वे कार्यकारणमात्राभायः सध्यदक्षिण-
शृङ्गघटिति भावः । अपि न दृष्टान्ते ऽपि साध्यविकल इत्याह । अनु-
लाधारस्येति । ये अवयवकर्मणी सासेहोसो न तयोः कार्यकारणभावः ।
यत्त्वययधिकर्मे न तत्र योगपक्षं नापि कार्यकारणभाव यकत्वादित्यर्थः ।
गुरुत्वप्रत्यक्षसंयोगो उत्तरेति । विधारकः प्रत्यक्षतुलाधारस्य तदपेक्षः
सयोगः संयुक्तसंयोगो गुरुत्वं च तत्संयुक्तावयवान्तरवर्तिकारणमुन्नतेस्तुला-
वयवस्य अवयवतेरपि द्रव्यं गुरुत्ववत्सुक्ष्मादि परिमोक्षमाणं तत्संयोगानुगृ-
हीतो रज्जुतुलासंयोगः कारणम् । चेदयति न नास्ति सीतोप्यस्पर्श-
भेदस्येति । परिहरति स निमित्तान्तरादिति । पुनरुचोदयति ।
अस्तेजोवयवानुप्रवेशो न युक्त इति । स्वगता महाभूतविशेषास्तद्व-
ययाः श्रुतिव्यादयः ते हि परस्परतो विशेष्यन्तवति विशेषाः । परिहरति
न युक्तमिति । यदि प्रतिवयवमन्यत्वमात्रेण विशेषमतातः काष्ठवयानामपि
भूम्यश्मलोदधद्विशेषोपलभः स्यात् । यथा हि काष्ठवशादकम्पज्जोदयः ॥

मिथ्यान्ते यथ काष्ठवृक्षान्तराग्यपीति । तस्मात्प्राथिग्यत्वे ऽपि स्यते। विशेषा
 यास्येयो यते। भूम्यश्मादिभ्यो व्यावर्तन्ते न व्यावर्तन्ते च काष्ठवृक्षान्तराग्य
 काष्ठवृक्षा तस्मादेव विशेषादक्षिणकृत्ये ऽपि काष्ठभूम्यश्मलोहानामुपपन्न
 उत्तरोत्तरो विशेष इति वृथा क्षिणकृत्यकल्पनेति । असाधनं भूतस्वभावः
 क्षिणकृत्यविद्वावित्यर्थः । दूषणान्तरमाह विरुद्धाचार्य हेतुः उत्तरोत्तर
 विशेषदर्शनादिति । मवना किल भूतनामन्योन्यव्यावर्तक लक्षण यत्र
 स्नेहोष्णैरणात्मकानि भूतानीति । यत्र पृथिवी स्नेह उदकम् उष्ण
 तेज ईरण समोत्थो गतिमानिति यावत् । तयोत्पादे तु काष्ठभूम्यश्म
 लोहानामङ्गीक्रियमाणे एकमेव चरोष्णे खरोष्णैरणात्मक स्यादिति सकीर्ण
 त्वादुत्पत्तिलक्षणव्याघात इति । कठिनमिति यत्र पृथिवीमुपलक्षयति ।
 अस्मत्पक्षे तु न व्याघात इत्याह यस्य पुनरिति । न केवलं पृथिव्यादि
 लक्षणेन विरुध्यते अपि तु गीतोप्यस्य भेदेन नानात्वस्य साधनेन
 पूर्वोक्तेनापीत्याह । विरुद्धाचार्यमिति । पृच्छति कथम् । उत्तरम्
 एकस्य विशेषाभ्युपगमात् । येनैव विशेषेण पूर्वस्मान्नानात्वमभ्यु
 पगत गीतोप्यादिना भेदेन तनेन सम्यक्तत्वादित्यर्थः । सिद्धान्त-
 मभ्युपेत्येति । पूर्वेषां हेतुना ये ऽभ्युपगता ऽयं तद्विरोधितया विरुद्ध
 इत्यर्थः । गृह्णते अथ मन्थसे न विशेषमात्रमिति । मा भूद्रूप सप्र
 तिघमुपादानमिति रूपम्येकस्य नानात्वमिति मात्र । निराकरोति
 नाभिप्रायेति । यस्य यत्रानुपवेशे देशयेदुप्यजले वह्निष्येद्रूपयहे ऽपि
 स्यादयोगोलक इति त प्रत्येकदेशिमतेन परिहारमाह । जले ऽग्निरूप-
 ग्रहणप्रसङ्गस्त्विति । तद्रूपमिति । तत्रेति । युक्त मध्यन्दिने सवितृप्रका
 शेनाख्येन मन्त्र उक्ताप्रकाशे ऽभिभूयते सजातीयत्वे सत्पुल्व्यत्वात् ।
 तोयद्रुप तु नोन्मद्य न च सजातीयममास्यत्वात् । तेजस्य भास्वर तस्मा
 त्नामिमय इत्यर्थः । परमायेपरिहारमाह । अपि तु तेजसश्चातुर्विध्यात्
 किं चिद्रूपरूपमग्रे तेजो भवति । यथा सवितृप्रकाश शरदि वा किं चिद्रु
 द्भूतरूपमग्रे यथा चाक्षुष तेज किं चिद्रूपरूपमुद्भूतसाग्रे च यथा प्रदीप
 प्रभाया तेज किं चिद्रुद्भूतरूपमुद्भूतमग्रे यथा तोयगत तेज यथा वा

निगीये निदाद्यसमये तेजो यतो मेदस्विनः स्विद्यन्तीति । प्रतिघाथं यथा-
 संभवं विकल्प्य दूषयति । या चेयं प्रतिज्ञेति । अथ वर्तमानं स्फटिक-
 मभ्युपगम्य यदतीतं स्फटिकान्तरं तत्परीकृत्य वर्तमानातदन्यदिति
 साध्यते । निराकरोति । एवं सतीति । यदि लिङ्गं स्वसत्ताज्ञानाभ्यां
 गमकं तदा सत्यपि ज्ञाने अतीतधर्मस्य सत्ता नास्तीति न गमक इति
 भावः । यदि पुनः स्वज्ञानमात्रेण गमकं लिङ्गमुच्येत तदा दूषणान्तरमाह ।
 वर्तमानाद्येते । तद्विरोध्याश्रयनायानुविधानेन विनश्यतीति ।
 विरोधीति गुणप्रियायम् । गुणो हि विरोधिना गुणान्तरेण नाशयते आश्रय-
 नाशेन चेति सर्वसाधारणम् । आश्रयग्रहणं चावलक्षणं तेनासमवायिकारणनि-
 मित्तकारणविनाशेनापि यथासम्भवमुल्लेख्यमिति । शङ्कते विनश्यदवस्थेति ।
 मा भूत्पदीपो दृष्टान्तो विनश्यदवस्थे तु द्रव्ये कर्मोत्पन्नमुत्पत्त्यनन्तरमेवावृ-
 त्तते अत ईदृशं कर्म दृष्टान्तो भविष्यतीत्यर्थः । निराकरोति न कर्मण
 इति । कर्मोपलापनिवन्धनो ह्ययं क्षणिकधादस्तदभ्युपगमे न भवितुमर्हति ।
 स्थिराद् द्रव्यादागन्तुरुक्तमेसहितादेश कार्थोत्पादोपपत्तेरिति । निराकर-
 णान्तरमाह अनभ्युपगमाच्चेति । तादृशस्यापि कर्मणः क्षणिकत्वस्यास्माभिः
 तथा हि द्रव्यस्य विनश्यता कर्मोत्पाद इत्येकः कालः । अथ द्रव्यस्य
 विनाशः न च कार्थोत्पादसमये कार्थोत्पाद इति द्रव्यविनाशानन्तरं
 कर्मनाश इति सिद्धं क्षणद्वयावस्थाने कर्मण इति । शङ्कते । विनाशहे-
 त्वभावादिति चेत् । अयमभिप्रायः स्वकारणादयं भावो विनश्यतो जायते
 ऽविनश्यतो वा विनश्यत्तत्वेद् विनाश इति न हेतुमपेक्षेत न हि नील
 स्वकारणादुत्पन्नं नीलस्य हेतुमपेक्षते तस्यैव तादृश्यात् । अविनश्यत्तत्वे-
 तस्या ऽपि नास्य हेतुशतेरपि शक्यो विनाशः कर्तुम् । न हि नीलमुत्पन्नं
 पीतं शिल्पिशलेनापि शक्यं कर्तुम् । अपि चायं विनाशो मायस्य कारयेरा-
 धीयमानो भावाद्विज्ञो ऽभिज्ञो वा जायते । अमिदस्ये भाव यथासाक्षिनि
 विनष्टो भावः प्राग्यदुपलभ्ययोरुक्तये कुर्यात् । न च भावमाशयोः कारणभेदे
 सति सम्भवात्प्रभेदः । तन्तुसंयोगभेदेभ्यो हि पटो जायते तन्तुविभागाद्वा
 तन्तुविभागाद्वा पटमाय इति कारणभेदः । भावाद्विज्ञस्य तु जायताममायो
 मायस्य किमायातं न हि क्रमेणकोत्पादने पीनयो निवर्तते । अमायेन

भावस्तिरोधीयता इति चेत् । न तिरोधानस्यापि भावादभेदे पूर्वषट्पल-
 लब्ध्यादिप्रसङ्गः । भेदे ऽपि तिरोधानस्यान्यस्योत्पादे अन्यस्य न किंचिदु-
 त्पन्नं विनष्टं चेति भावतादवस्थादुपलब्ध्यादिप्रसङ्गः । अपि च प्रदोषां ध्रुव-
 भावि न तत्र तेषां हेत्वन्तरापेक्षा यथा कृषाणस्यायोग्यत्वे । ध्रुवभावी च
 कृतकानां भावानां नाश इति विरुद्धव्याप्नोपलब्धिः । ध्रुवभाविता हि
 प्रतिषिध्यमानहेत्वन्तरापेक्षत्वविरुद्धतान्निरपेक्षत्वव्याप्नोपलब्ध्या सेह प्रतीयमा-
 ना निरपेक्षत्वमुपस्थापयन्ती हेत्वन्तरापेक्षता प्रतिक्षिपति । ये हि हेत्वन्तरा-
 पेक्षा न ते ध्रुवभाविनो यथा वाससि रागादयः कुसुमादिसंयोगसंनिवेशा
 नादृश्यं भाविन इति । तस्मादभावस्य सर्वोपाय्यारहितस्य कल्पितस्य
 क्रियानुपपत्तेरिति । अभावं करोतीति क्रियाया अभावेन संबन्धानुपपत्ते-
 र्नेष्टुसंबन्धो भावेन करोतीति । यथा ऽऽह न तस्य किंचिद्व्यति न
 भवत्येष केवलमिति । तस्माद्विनाशकारणाभावादुत्पन्न एवाभावे विनश्य-
 तीति सिद्धः क्षणमङ्ग इति । तदेतन्निराकरोति । न विकल्पानुपपत्तेः ।
 अयमभिसन्धिः यत्तायद्विकल्पित स्वहेतुभ्यो भावा विनश्यता अविनश्यता
 वा जायन्तइति । तत्र भ्रूमः किं पुनरिदं विनश्यतत्वं भावानामभिमतमा-
 युष्यत किं विनाशस्यभावत्वम् आहो विनाशाहृत्यं नित्येभ्यो व्यावृत्तम् ।
 न तावत्पूर्वः फलः परस्परपरिहारयतोर्भावतन्नाशयोस्तादात्म्यानुपपत्तेः ।
 तादात्म्ये च विनाशयद्वावे ऽपि द्वितीयादिसंयोगेषु वर्ततेति साधु चकित्व
 समर्थितमवमधता भावानां नित्यत्वमुपपादयता । भावसमये वा विनाशो
 ऽपि भावात्मा ऽस्तीत्यत्यन्ताभावे भावस्य भवेदिति सुषट्पलानां तत्त्वं
 भावानाम् । न च भाव इकवचस्यिति धर्मो नाशो द्वितीयादिसंयोगेऽप्यिति
 साम्प्रतम् । प्रथमद्वितीयसंयोगच्छेदलक्षणविरुद्धधर्मसंयोगेण भेदाद् द्वितीय
 तु कल्पमनुमन्यामहे । नन्वेवं विनाशाहृत्येद्वावाः स्वकारणादुत्पन्नाः
 हन्तोदयानन्तरमेवापवृज्येरन् नापवृज्यन्ते विनाशाहो अपि पटादयस्तानु-
 विनाशाद्वा तन्नुविभागाद्वा स्वकारणाधीनजन्मनो विनश्यन्ति । न हि
 तदहन्ताः पचेलिमा इति विनैव दहनसन्तिसंयोगप्रचयभेद प्रक्रियन्ति ।
 फाष्टानि या भिदेलिमानोति कुठाराभिघातमन्तरेण दलन्ति । यो मन्यते
 तस्य तदहन्ताः पचेलिमाः ये समयंदहनोदकविठरसहभुवः तदनन्तरं हि

पुलाकाः प्रादुर्भवन्ति यदनन्तरं न प्रादुर्भवन्ति न ते पचेलिमा इति
तस्योत्तरमणिकार्यक्रियामुपपादयन्तो वक्ष्यामः । तस्माद्विमश्वराणामुत्पत्तेः
स्वकारणान्न विनाशकारणापेक्षा भावानामिति युक्तम् । केवल भावादन्वद-
कारणं ब्रूयात्, पर्यनुयोज्यो भवान् । किमकारणत्वाद्वाशस्य नास्तित्वं रोच-
यते किं वा नित्यता तन्नोक्तं साक्षाद्वृषणं धार्तिककृता । भयर्ता शक्यानां
पक्षे अकारणं द्विधा नित्यं व्योम शशविषाणादि वा तुच्छम् । अस्माकं
■ नित्यमेव प्रवृत्तमित्यस्य तस्य तुच्छस्याभावात्तन्नीकारादस्मदमि-
मतस्य भवद्विरनङ्गीकृतत्वेन नास्तीत्यध्यारोप्य राशिरैक उक्तः । उत्पन्नस्य
विनाश इति सर्वजनोक्तं ताद्विपरीतं भवत्यने प्रक्षेपितं । नन्वस्तु भावाभावायोः
सहावस्थानं को दोष इत्यत आह । ततश्च भावानामिति । शङ्कते
अथाविनाशित्वादिति । प्रयोजनवतिरपि यदकारणत्वे विनाशस्येव दोष
इति । न तु दोषभयेन स्फुटतरप्रमाणवाचितं कारणस्य विनाशस्य शब्दम-
ङ्गीकर्तुमिति भावः । गूढामिषधिः सिद्धान्तो वृच्छति विनाशो न विनश्य-
तीति । कुत एतत् । चेदक आह विनष्टानामिति । सिद्धान्तो बोद्धव्यत-
मालम्ब्याह । न हि विनाशाभाव इति । यस्य पटाभाव एव तुच्छस्तस्य
तदभावे का कदा तस्य तुच्छादपि तुच्छतरत्वादिति भावः । स्वमतमास्या-
याह । अपि च विनाशः कारणवाञ्छेति । शेषं सुबोधम् । यदप्यकार-
णत्वे कारणमुक्तं भावाद्विन्नरवेदभावा ज्ञेयं भावतादवस्थितिमिति । तत्रै-
च्छते नाभावस्योत्पादे भावस्यापरा निवृत्तिः किं त्वभावोत्पाद एव तन्नि-
वृत्तिः कथमन्यस्योत्पादे अन्यस्य निवृत्तिः अपर स्वभावमेवेत्युत्तरं वाच्यं ये
परस्परपरिहारावस्थितयः स्यहेतुभ्यो जायन्ते । न हि स्वतो अन्यस्याङ्गस्य
अङ्गिर्न कारणमन्यस्याविशेषाद्वृत्तमनो ऽपि न कारणमिति । स्वभावमेदेन तु
कार्यकारणभावनियमसमर्थनं परस्परपरिहारस्थितिनियमे ऽपि तुल्यम् । यथा
चोत्पादस्य पुरस्तादखिलसामर्थ्यरहितस्याङ्गस्यागमावस्योपकारं किं विदकु-
र्वन्तो ऽपि बीजादयो ऽङ्गुरमारभन्ते तदुत्पादस्येव तत्प्रागभावनिवृत्तिरु-
पत्वात् । एव तदभावहेतवो ऽपि भावरूपे अकिञ्चित्करा अपि तदभावमा-
दधति न चेद्भावरूपे किं चित्कृतं तदभावहेतुभिरप्यभावः प्रागिव स्वाभा-
वसमये कस्मान्न स्वरूपोपलम्भार्थं क्रिये करोति । अयोत्पादात्प्रागिवोत्पन्नो

ऽप्यङ्कुरः कस्मादुपलम्भायैकिये करोति । उत्पत्तेः प्रागङ्कुरो नासीत्तेन
 नाकारोऽदुत्पन्नस्त्यस्ति तस्मात्करोतीति चेत् । हन्त भावो ऽपि यदा ऽऽसी-
 तदा ऽकारोऽनदानीं तु विनष्ट इति नास्ति तेन न करोति । यथा च भावो-
 त्पाद एव तत्प्रागभावस्य नास्तितया एवमभावोत्पाद एव भावस्य नास्तितया ।
 उपलब्धनापायधर्मेतया भावामेदो विनाशस्य ततो न सदसद्रूपतया द्वेराध्यं वि-
 श्वस्येति चेत् केो ऽयमुपलब्धेः । यदि स्वकारणममशयः सताममशयो वा
 सो ऽभावे नास्ति अथ स्वहृषप्रतिलम्भः तथा ऽपि तावन्मात्रस्य साम्ये
 ऽपि अथान्तरमेदेन द्वेराध्योपपत्तिः । तस्माद्यथा सत्त्वस्य साम्ये ऽपि द्रव्य-
 गुणरूपेण तेन तत्त्वेनान्योन्यं मिथ्यान्ते एवं प्रमेयत्वमिधेयत्वकारणवत्त्वे-
 नाविशेषे ऽपि छिद्ने सहासनां सतामद्विच्छेदरूपमेदाद्वेद इति सिद्धम् । या
 ऽपि ध्रुवमादिता विनाशस्य तत्र क्रमः* ध्रुवभावित्वेन विनाशस्य हेत्वन्तरा-
 नपेक्षत्वं ध्रुवयो नाहेतुकत्वं यत्तुमहंति । हेत्वन्तरानिराकरणेन हेतुना निरा-
 करणात् । विशेषनिषेधस्य शेषाभ्यनुच्चाफलरुत्वात् । अपि च ध्रुवभावित्व-
 मसिद्धमनेकान्तिकं वा इदं भवान् शृणो व्याचष्टा किं घटसतानात्समागात्
 कपालसततिध्रुवभाविनी न वा । न चेद् न विनाशो ऽपि घटस्य ध्रुवभावी
 न एतु विषभागद्योत्पादमन्तरेण घटविनाशमोक्षामहे मासचक्षुषः तथा दा-
 सिद्धा ध्रुवमादिता विनाशस्य । अथ ध्रुवभाविनी तस्यामेव तर्ह्ये विषभा-
 गसततो ध्रुवभाविन्या मुद्गरादिहेत्यपेक्षेत्यनेकान्तिकं ध्रुवभावित्वं नानपेक्ष-
 त्वव्याप्तिमिति न हेत्वन्तरापेक्षित्य निवेदुमहंतीति । तदेतद्वदचाकारण-
 विनाशो दोषः स चापरिहार्य इत्यनेन यातिकेन सूचितम् । एवं ता-
 वदन्यत्वे साध्ये दोष उक्त इति । यदापि क्षणिकत्वमपि पूर्वमुक्त दूषित
 च तथा ऽपि चाटिकाभिधानं तथान्यपरमन्यत्वमेव तु तत्र प्रधानम् । इदानीं
 तु क्षणिकत्वमेव प्रधानतया साध्यमित्येतावता प्रकरणभेद इति विशेषणं सि-
 द्धान्तविरोधीति । यदानाशुविनाशिना ऽपि के चन भाषा भेदेभ्यः ततो
 विशेषणमाशुविनाशिन इति कल्पेत तथा च सिद्धान्तविरोध इत्यर्थः ।
 मत्यर्थीय इति । क्षणिक इति अत इतिनाशिन मत्यर्थीयशृणु अनन्तरेण
 विनाशेन विशिष्यमाण इत्युपनस्तमाणः । सर्वान्तकालमितो । पूर्वापरमा-

गणिकलकालकलेका ज्योतिर्विद्यासिद्धा सर्वान्तः कालमिति संक्षामार्चं न तु
 वास्तवं वास्तवी च क्षणिकता ऽमिमतेति । पञ्चवचनं दूषयित्वा हेतुं दूष-
 यति ये ऽपीति । अत्रादियद्येन सत्त्वकृतकत्वादयः संगृहीता वेदितव्याः ।
 तत्र यत्सत्त्वस्यै क्षणिकं यथा घटः संज्ञा विवादाध्यासितः शब्दादिरिति स्य-
 भावहेतुः सत्तामात्रानुयन्धित्वात्क्षणिकत्वस्य । कथं पुनः सत्तामात्रानुयन्ध-
 सिद्धिः क्षणिकताया उच्यते सत्त्वं नामार्थेक्रियाकारित्वं भावानां नान्यत् ।
 न ह्यस्ति संभयः संख भावो न चार्थेक्रियां करोतीति । तथा हि स सर्व-
 क्षण्य विज्ञानस्यालम्बनप्रत्ययो भवेत् वा । न चेद् नास्ति सर्वज्ञो वा न
 सर्वज्ञः तस्यैवाज्ञानाद् आलम्बनप्रत्ययश्चेत् कथं नार्थेक्रियां करोतीति । न
 च सत्तासामान्य नास्ति किं च न नापि समवायो यतः सन्नित्युच्यते । तत्स-
 द्भावे वा न भयतां सामान्यविशेषसमवायाः सन्तो भवेयुः तेषां सामान्या-
 धारित्वानभ्युपगमात् । प्रमाणव्यवहारा ऽपि प्रमाणविषयता प्रमाणं प्रत्याल-
 म्बनप्रत्ययत्वमेव तच्चार्थेक्रियाकारित्वान्नान्यदिति सिद्धमर्थेक्रियाकारित्वमेव
 सत्त्वमिति । तच्च क्रमाक्रमाभ्यां व्याप्तं तृतीयप्रकारविरहात् । तथा हि भावानां
 तानु तास्येक्रियासु क्रमाक्रमैः परस्परपरिहारयन्तो चक्रास्तः तथा च क्रमा-
 क्रमात्मकं प्रकारान्तरमपि यदीदृशाभ्यामेवानुभूतावस्थिताभ्यां क्रमाक्रमेभ्यां
 करम्यितमङ्गीक्रियते ततो दृश्यमानयोरपि क्रमाक्रमयोः परस्परसंकर-
 रप्रसङ्गः । करम्यितावेव हि क्रमाक्रमविभाषणीति दृश्यमार्गः क्रमे ऽक्त-
 मात्मकः अक्रमश्च क्रमात्मकः प्रतिभाषेत । न च तथा प्रतिभाषते । एतेन
 प्रत्यक्षमेव परस्परपरिहारयन्तो क्रमाक्रमो परिच्छिन्द्यत्सर्वेष्वानयोः संकरं प्रति-
 क्षिपति । यदि क्व विद्वानयोस्तादात्म्यं भवेद्विहापि तात्रैव क्रमाक्रममिति
 संतोर्णो गृह्येयानाम् । तस्मादनयोरिह संकरानुपलम्भ एव देशान्तरे काला-
 न्तरे च संकरं निषेधति । तादात्म्यनिषेधे च दृश्यत्वविशेषज्ञानुपलब्धेः
 दृश्यमानसम्भवादात्म्येन स्वयमदृश्यानां पिशाचादीनां दृश्यानां च प्रयक्षा-
 दीनामविशेषेण प्रतिषेधात् । यथा ऽऽह विशेषणं चावाच्यमिति । अने-
 यंभूतक्रमयोगपराव्यतिरेकवती प्रकारान्तरे क्रमयोगपरो यव न भयतः न
 हि शब्दाभेदेन घस्तुनो ह्यभेदः । मा भूतोऽशब्दासामानाधिकरण्येन घागा-
 दीनामपि विषादित्यप्रसङ्गः । स्यादेतत् । मा भूतां क्रमयोगपरो अष्टवन्व

एव क्रमाक्रमविधानः क्रमयोगपदार्थान्वयः प्रकारो यमास्त्याय भाषाः
 स्थिरा अर्थक्रियायामुपयोज्यन्ते । न त्वेषा प्रकारान्तरवदर्थक्रिया अपि पि-
 शाचायमानेव तथा चेत् किं नः शिबं दृश्यमानास्त्वनुमत्ताः सतिः परस्पर-
 रघ्यादृतक्रमयोगपदार्थप्रकारद्वयसमालिङ्ग्यरूपा अर्थक्रिया न प्रकारान्तरा-
 द्वयितुमीशते । न च प्रकारान्तरमपि । तथा हि यत्र यत्प्रकारप्रतिषेधेन यद्वि-
 तरप्रकारव्यवस्थानियमस्तत्र न प्रकारान्तरसम्भवः यथा नीलप्रकारप्रतिषेधेना-
 नीलप्रकारव्यवस्थाया पीति अस्ति च तयोरन्यतरप्रकारनिषेधे अन्यतरव्यवस्था-
 नियमो निषिध्यमानप्रकारप्रतिषेधोक्तौ सर्वत्र कार्यकारणे इति विरुद्धोपल-
 ब्धिः । निषिध्यमानप्रकारान्तरसम्भवविरुद्धो हि द्वयोरन्यतरनिषेधेनान्यतर-
 व्यवस्थानियम इति प्रकारान्तरासम्भवाद्वाचानामर्थक्रिया क्रमाक्रमान्व्याप्या
 तो च स्थिरान्निवर्तमानावर्थक्रियामपि व्यावर्तयतः वृत्ततेव निवर्तमाना शिव-
 पात्यमाराद्व्यमानादेकशिलायामाद्रुमृत्कटकदिति प्रतिबन्धसिद्धिः । तथा
 हि न तावदवर्णिकः क्रमेणार्थक्रिया कर्तुमर्हति । स्येन हि रूपेण भाषा
 अर्थक्रियायामुपयुज्यमाना दृश्यन्ते । यद्वस्तु यत्कार्यान्यव्यतिरेकानुविहित-
 भाषामात्र तद्वस्तु तत्कार्यप्रसवसमये रूपं च तस्य कार्येणानुकृतान्वयव्यति-
 रेकमिति रूपमेव समर्थं तस्य द्वितीयादिसंश्लेष्य प्रथमे अपि सत्वे सदिति
 द्वितीयादिसंश्लेष्य कार्यकलाप प्रथमस्य सत्वे निष्पादयेत् । समर्थस्य चेण-
 योगादिति नाश्लेषकस्य क्रमसंज्ञापरता प्रसज्यते । स्यादेतत् समर्थो अपि
 क्रमस्य सदकारिणो क्रमेण करोतीति तदयुक्तम् । विकल्पासद्व्यतिरेकः ।
 किमस्य सदकारिणः क विदुषकारमादधनि न वा आदधाना वा भाषाद्वि-
 ज्ञमभिज्ञ वा । तत्र भिन्नोपकाराधाने भाषे सत्यनुत्पत्तेरुपकारे च सत्युत्पत्ते
 र्गर्भं कार्यस्योपकार एव जनको न जनको भाषः । न चोपकारसदकारि
 भाष एव कार्यस्य जनको नोपकारमात्रमिति याज्यम् । उपकारस्योपकारा-
 न्तरजनने जनप्रयत्नानात् । अजनने तु सदकारिभाषाभावात् । अभिज्ञोपका-
 राधाने च भाष एव जनयेत् न च प्रागव्याप्तीदिति सदकारिवैधर्म्यम् । अनु-
 पकारकत्वे वा सदकारिणो न भाषेनापेक्ष्येन्नित्युत्पत्तमात्र एव भाषः कार्यमु-
 त्पादयेत् । समर्थस्य चेणयोगात् चेरे वा न परत्वादपि कुण्डलिनेयेत् ।
 यदि मन्येत अनुपकारका अपि भवन्ति सदकारिणो यतस्तोः सद भाषः

कार्ये करोति । न च भावेन नापेक्ष्यन्ते तैर्विना कार्यस्यानुत्पत्तेरिति । ननु
 स्वरूपेण चेत्कार्यजनको भावः न कस्मान्नेमानन्तरेण जनयति तेभ्यः प्रागपि
 स्वरूपसद्भावात् । सहकारिरूपेण वा जनकत्वे सहकारिण एव जनका न
 जनको भावः । न सोभयभावाभाषानुविधानादर्थक्रियाभावाभावयोरैकस्मात्
 व्यभिचारादुभयाधीनतेति संप्रतम् । भावे सत्यनुत्पादात्कार्यस्य व्यभिचा-
 रेण चरमभाविनिमित्तसहकारिसमवधाने सति भावादेव सहकारिसमवधा-
 नस्यैव चरमभाविने व्यभिचारेण कारणत्वावधारणात् । एतेनैतन्निरस्तं यदा-
 दुरेके स्वहेतोर्विलम्बकारी भावो जात इति नोत्पन्नमात्रः करोतीति । वा
 हि विलम्बकारिता अस्य स्वभावः सहकारिसमवधानकाले ऽप्यस्ति न वा
 अस्ति चेत्तदा ऽपि न कुर्यात् । नास्ति चेत् कथं स्वभावनाशे भावो न
 नष्टः । अथास्य विलम्बकारिता न स्वभावः कथमुत्पन्नमात्रो न कार्यं कुर्या-
 दिति । तस्मात् क्रमेणार्थक्रिया भावानां नापि योगयोगेन तस्मादावत्कार्ये
 तेनाक्षणिजेन प्रथमे क्षणे संपादितं तत्पक्षे द्वितीयादिक्षणे संपादयेत् ।
 तावत्कार्यसंपादनस्य रूपस्य द्वितीयादिष्वपि क्षणे माधात् । न च संपादितं
 यत्संपादनमिति यत् द्वितीयादिक्षणे संपादयति तत्प्रथमक्षणे संपादिताद-
 न्यदिति क्रमा यथायतनतइति तत्र चेत्तो दोषः । युगपत्कृतकृत्यस्य वा
 द्वितीयादिषु कर्तव्याभाषानार्थक्रियासामर्थ्यमस्तीत्यवस्थेन क्षणिकत्वापत्तिः ।
 तस्मादक्षणिके सत्त्वे व्यापकयोः क्रमाक्रमयोरनुपलम्भाद्यापकानुपलब्ध्या निय-
 त्तमानं सत्त्वमक्षणिकात् क्षणिकत्वेन व्याप्यतइति प्रतिशब्धविद्धिः । नीलमेव
 चानुभूतावचितं समारोपिताक्षणिकभावमक्षणिकं तादृशनीलस्वरूपोपलम्भ एव
 तत्राक्षणिके क्रमयोगपदानुपलम्भः । यथा भूतलस्वरूपोपलम्भ एव समारोपि-
 तादृश्यत्वस्य घटस्यानुपलम्भः भूतलं च तद्योत्पन्नं घटमाशेषं न त्यभाषो नाम
 कश्चिद्विषयवानस्ति यः प्रतिपत्तिगोचरः स्यात् । अपि तु व्ययवर्तव्यः परम् ।
 स्यादेतत् । क्षणिको भावो ऽर्थक्रियाजनकस्य भावो न वा न चेदसत्त्वे तज्जनकस्य-
 भावश्चेत्किमस्य सहकारिभिः । उत्पन्नमात्रमेव बीजमद्भूरं जनयेत् । ननुत्पन्नो
 योजवणः समर्थो जनयत्येवमद्भूरं कृतः समर्थस्योत्पत्तिः पूर्वस्माद्वीजवणात् ।
 तर्हि तात्सन्नानर्थातेनां सर्वेषां बीजत्वाविशेषाद्भूरजननसामर्थ्यमिति कुसु-
 मानन्तरलब्धजन्यमात्रमेव बीजमद्भूरं जनयेत् । मैवम् । पूर्वपूर्ववित्तिद्योज-

एषनादिषणसमयधानेत्यत्रातिशयवदुत्तरोत्तरषणपरम्परालब्धजन्मा इत्ये-
 योजनः समये, समर्थेचित्यादिलक्ष्यसहभूरनपेक्षयाङ्कुरं जनयति ।
 न चास्य चित्यादिसहभुवस्तदनपेक्षस्यापि तैर्विना कारण तदेकसामग्र्यधी-
 नस्य तदभावे ऽभावात् । न वा सहकारिता वित्यादीना तैरेव सहाङ्कुर-
 मनात् । तेषामपि कार्यत्पूर्वभावस्य नियमतो ऽविशेषात् । तन्मात्रत्वादेव
 च कारणताया । न वानपेक्षाणामपि प्रत्येक कार्यन्तरारम्भण तन्मा-
 त्रस्य तेभ्य उपलब्धेस्तपेव सामर्थ्यनियमात् । न च कुतर्करणतयेतरेषाम-
 क्रिया सहक्रियाया कृतमित्यसम्भवात् । न च स्वकारणलब्धसन्निधये भाश
 प्रेषावन्तः शक्यमिदमस्मात्स्वेकेनापि कर्तुं कुत न सर्वेषा सन्निधानेनेत्या-
 लोच्य निषर्तितुमौषते ॥ च स्वकारणभेदमात्रं कार्यभेदहेतु अपि तु साम-
 यीभेद तस्मिन्वति कार्यभेदोपलब्धे अभिन्ना भेदसामयीति न कार्यभेद-
 प्रसङ्गः । परस्परसमवधानं चोपसर्पणप्रत्ययेभ्यः चित्यादीनामिति । न च
 चणिकस्यार्थक्रियाविरोधादसाधारणता हेतो न च साध्यधर्मिणि दृश्यमाने
 शब्दादौ व्याप्तिसाधनादेव साध्यविद्वेदसाधनाङ्ग हेतुवचनम् । न खलु
 सर्वोपसहारवती व्याप्तिदृश्यमात्रविषया भवितुमर्हति । शक्यं हि शङ्कितु
 परेणादृश्यमानाभा सत्यमवगच्छाद् न व्यावर्तित त्वयेति सत्यमनेकान्तिक
 चणिकत्वसाधनवति । तस्माददृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं चणिकमिति दर्श-
 नीया व्याप्तिः । नन्वेवमपि शब्दादेर्विषयादास्पदीभूतस्य व्याप्तिदर्शनवलादेव
 सिद्धा चणिकतेति तदवस्थमेषासाधनाङ्गत्वं हेतुवचनस्य मेघम् । अस-
 त्यपि शशविषयादौ यत्सदृश्यमदृश्यं वा तत्सर्वं चणिकमिति यथा सर्वो-
 पसहारवती व्याप्ति न च शशविषयादयो ऽपि भवन्ति चणिका यव
 सत्यापि विषयादास्पदीभूते शब्दादौ व्याप्तिंसिद्धावपि न सिध्यति चणिकता
 तेनादृश्य दर्शयितव्यमेतेषा चणिकत्वसाधनाय सत्यमिति साधनाङ्गता
 हेतुवचनस्येति । अनौच्यते । न सत्यं चणमङ्गसिद्धावङ्गमसाधारणत्वात्
 यद्विषयव्यतिरेकित्वाद्वा । तया हि क्रमाक्रममाभ्या व्याप्तिं सत्यं तदनुपलम्भे-
 नावगच्छाद्व्याप्तिरनेतव्यं तदेव सापेक्षत्वावबन्धत्वाभ्या व्याप्तिं तदनुपलम्भेन
 चणिकादपि व्यावर्तते तस्मादङ्गत्ववचनसाधारण सदसाधनाङ्गम् । तया
 धनसंख्याप्राप्तिं चित्तिव्यवस्थाप्यस्तेजोबीजानि समर्थानि ग्राम्याधननियतानि

नियतधर्मोत्पादानामवनिष्कलानलङ्घुराणां कारणं भवद्विरभ्युपेयन्ते तान्य-
मूनि परस्परानपेक्षाणि वा जनयेयुः सापेक्षाणि वा । ननु निरपेक्षाण्येवान्त्य-
चक्षुष्यानि वित्यादीन्युत्तरस्मिन्पुञ्जे जनयितव्यवस्त्युक्तम् । तत्किमनभ्युपग-
तयिकल्पेन सापेक्षाणि निरपेक्षाणि चेत् । तत्किमिदानीं समर्थवीजलक्षण-
नको ऽपि बीजलक्षणे ऽनपेक्षं यथ । उ०मिति चेत् । नन्वेव सर्वत्र बीज-
लक्षणा निरपेक्षाः स्वकार्योपजननद्वि कृतं सहकारिभिः । ननूक्तं नेते प्रेक्षा-
धन्तः किं तु स्वप्रत्ययाधीननियतसंनिधयो न व्यपधेरीयतइति । तत्कि-
मय कृपीवल्लो ऽपि न प्रेक्षायान् प्रेक्षागान् यनः प्रयत्नेन कुपूलादवतार्य बीज-
मावपति भूमौ परिकर्षिगारां वित्यादिसहस्रं यथ बीजलक्षणस्यागिशयोत्पादप-
रम्पराया अद्भुतप्रसवसामर्थ्यात् कुशूनस्यासु सहस्रेणापि घर्षेरद्भुतानुत्पादे तत्राव-
पतीति चेत् । अथ किमयं न स्वमतानमात्रप्रभवः समर्थो बीजलक्षणः तद्या चेत्कथं
संतानान्तर नापेक्षेत स्वकार्यं । नन्वपेक्षतयय किं तु स्वोत्पादे न पुनः स्वकार्यं
तत्र तस्यानपेक्षत्प्रमुपेयते न तु स्वोत्पादे । ननूत्पतावप्यस्य जागर्ति स्वसंता-
नवर्तौ पूर्वं यथ निरपेक्षं लक्षणः यथ तस्य पूर्वं पूर्वं लक्षणः स्वसंततिपतित
यथानपेक्षो जागर्त्युपजननद्वि कुशूलनिहिताबीजं यत्र स्यात् कृती कृपीवल्लः
कृतमस्य कृपिकर्मका दुःखबहुलेन । तस्मात्परस्परानपेक्षाणामेवान्त्यचक्षुष्याणां
कार्यजनकत्वमक्रामेनाप्युपेयम् । अपि चान्त्यचक्षुष्यां बीजमनपेक्ष अद्भुतानि-
पथनपायस्तेजांसि जनयेत्किं येनैव रूपेणाद्भुतं जनयति तेनैव तद्विराज्यपि
किं वा ह्युपान्तरेण । तावतेनैव वित्यादीनामद्भुतस्याभाव्यापत्तेः । न एतु
भवतां कारणाभेदे भेदयत्कार्यं भवितुमर्हति । कार्यभेदस्याकस्मिकत्वात्
सङ्गात् । यथैतत् भगद्विरेव अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा यद्विराज्यधर्मा-
ध्यासः कारणभेदश्चेत् । नापि सामर्थ्यभेदः तस्या अप्यभेदात् । अन्यथा
सहमावनिधमाभावात् । स्वकारणादासादितः कश्चिदेव स्वमात्रभेद एक-
स्तादृशो यस्मात्तानाकार्याणि जायन्ते तस्मात्ताकस्मिकत्वात् कार्यनानात्वस्य
नाप्यनिप्रसङ्गः तादृशस्य तस्यासार्थचित्कत्वात् । न च कार्यकारणयोरभेदो
येन कारणभेदभेदाज्जुपतेतां कार्यभेदाभेदो । तस्माद्यथा केभ्यः कश्चि-
देव बहुभ्यः कार्यमेक जायते तथैकस्मादेव कुलेश्वद्वह्नि जनयिष्यन्ते कार्यो-
चीति चेत् । सुधेयं तर्हि नानादेशपृतिरेको ऽयमविसामान्यसयोगादिरर्थ-

स्तपस्वी भयता ऽऽशंसित न हि नानात्वे ऽपि देशाना तदाश्रित सामा
 न्यादिर्यो नाना भवितुमर्हति । तस्य तेभ्यो ऽमितत्वात् । रूपान्तरेण
 बीजमङ्कुरादितरेण चित्वादीना जनकम् । तथा हि बीजमङ्कुरस्योपा-
 दान तत्सारभाषाविक्रियया ऽङ्कुरस्योत्पत्ते चित्वादिषु तु जनयितव्येषु
 सहकारि पूर्ये तु चित्वादय चित्वादीना यथास्यमुपादानानि तद्विक्रियया
 तदुत्पत्तिरिति चेत् । अथ सहकारितोषादानते किमेक तत्त्व नाना वा ।
 एक चेत् कथं रूपान्तरेण जनक नानात्वे तयोर्बीजाद्वेदो ऽभेदो वा भेदे
 कथं बीजस्य जनकस्य साभ्यामेकङ्कुरादीनामुत्पत्ते । अभेदे वा कथं न
 भेदो बीजस्य भिन्नतादात्म्यात् । तयोरेकरूपत्वमेव तादात्म्यात् । तस्मा
 दङ्कुराद्विन्ने चित्वादौ जनयितव्येतदुपादानं पूर्वमेव चित्वादिसमसमयमाधि-
 योजनपेक्ष्यते । यथ बीजमपि समसमयमाव्येय सहकारिकारणं चित्वादि
 भिरपेक्ष्यते नान्यथा कार्यभेदसिद्धिरित्यनिच्छता ऽव्यभ्युपेयम् । न चानुप-
 कारकमपेक्षागोचर इति भयद्विरेषोपादिनम् । न च चणिकस्योपकारकत्व-
 समवे ऽन्यथ जननात् तस्याभेदात्वात् । न च समसमयमाधिनेनैव जन-
 नकत्वमस्ति सत्येतरविषयाद्योरिव । तस्मात्स्वसत्तानमाश्रयेय कार्योत्पाद
 प्रसङ्गात्कार्यभेदानुपपत्तेरवानुपकारिण्यपेक्षारिरहाच्च चणिकस्यापि चारेदस्या-
 नपेक्षस्य वा नार्थक्रिया समन्वितावधारणसत्य न चणमङ्गसिद्धावङ्गम् ।
 अथ मा भूदसाधारणता सत्यस्येत्यनुपकारकेष्वपि कार्यकरणापेक्षा ऽभ्यु-
 पेयते तेषामपि कार्येणानुकृतान्वयव्यतिरेकत्वात् । न त्वनेन क्रमेणचणिको
 ऽपि भावो ऽनुपकारकानपि सहकारिणः क्रमवत् क्रमवत्तैव कार्येणानुकृता
 न्वयव्यतिरेकानपेक्ष्यते । करिष्यते क्रमरत्सहकारिवशं क्रमेण कार्यणि ।
 समयस्याप्यपेक्षणीयमन्निधे कार्येणैव उपपत्स्यते । न चेतावता सहकारि-
 समप्रधानद्विशेष्यमिति कार्यसिद्धि कृतमेषा रूपेणेति वाच्यम् । तत्सहि-
 तादेव तत् उत्पत्तिदर्शनात् । रूपे सत्प्रपञ्चनुत्पादात् । समयप्रधाने हेतु-
 त्पत्त्यादादेन कार्यस्वसमप्रधानमेव हेतुर्न पुनः रूपमपीति चेत् तत्किमि-
 दानो राशमादितुल्यता बीजरूपस्य । उच्यते चेत् । अथ कस्माद्गर्दभा-
 दोनन्तर्येण बीजरूपं विना ऽपि प्राङ्मुखे जायते । तत्समप्रधानस्य तत्का-
 रणत्वादिति चेत् । तत्समप्रधाने कारणे कथं सृष्टिवेगि रूपमपि न कार-

णम् । न चाधर्मेनीयतया तद्विवेकः । समवधानमात्रस्य बीजरूपमन्तरेणापि
 तत्र तत्र भावात् । विशेषस्तु समवधाने रूपमेव बीजादीनाम् । तस्मादाद्यो-
 भयाधीननिरूपणा व्याप्तिरयोगव्यवच्छेदेन व्यापके निरूप्यते व्याप्ये भाव
 एव व्यापकस्य नाभाव इति व्याप्ये पुनरन्ययोगव्यवच्छेदेन व्यापक एव भावो
 व्याप्यस्य नान्यचेति एव कार्यकारणभावेऽप्युभयाधीननिरूपणौ ऽपि कारणे
 अयोगव्यवच्छेदेन निरूप्यते । कार्योत्पादस्य पुरस्ताद्वैय एव कारणस्य ना-
 भाव इति । कार्ये पुनरयोगव्यवच्छेदेन । कारणएव सति भावो नान्य-
 स्मिन्निति अनुभवानुसाराच्चिरचीयते । तथैव हि लौकिकपरीक्षणायाः सप्रति-
 पत्तेः । न च कारणतैव सता किं तु स्वरूप नीलादेरनुभूतावसित तद्वि तेनेव
 रूपेण स्वाभावव्यवच्छिन्नतासु तात्पर्यक्रियासूत्रमुच्यते न पुनरर्थक्रियाकारितैव
 स्वरूप मा भूदनेकार्थक्रियाकारिणो ऽपर्यायेण रूपभेदः । तस्मादाद्यस्ति सर्व-
 सत्तत्त्वं स्वरूपेणैव सम्भाव' तज्ज्ञानस्यालम्ब्यनप्राप्त्ययो भविष्यति । अथ तु
 नास्ति तथा ऽपि तदूचेऽनित्यत्वाऽऽपाततेऽकिञ्चित्करो ऽपि पश्चात्कुतश्चित्त्रि-
 मितादासाद्य सहकारित्ययान् तासु तात्पर्यक्रियासूत्रोक्तते । तत्त्वित्तुमेतत्
 क्षणिकस्यापि क्रमाक्रमभ्यां मयायोगमर्थोत्पत्तेर्यापकानुपलब्धेरसिद्धेः
 सदिग्धव्यतिरेकमनैकान्तिक सत्त्वं शास्त्राना क्षणिकत्वे साध्ये भावानाम् ।
 अस्माकं त्वन्यथासिद्धमसिद्धप्रभेद इवेति । न च जनकत्वाजनकत्वनक्षयवि-
 रुद्धधर्मसर्गो नानात्वे हेतुर्भवेत्तुमर्हेति । जनकत्व नाम न वस्तुस्यभावो
 ऽपि तु तद्वर्तुः । धर्मस्य धर्मिणो वस्तुतो भिद्यते । न चान्यस्य भेदो ऽन्यस्य
 भेदायात्मनिप्रसङ्गात् । अन्यत्वाविशेषे कथं तस्यैव धर्म इति चेत् । अत्र
 वस्तुस्यभावेरेवोत्तर साध्यम् । यथा ऽन्यत्वाविशेषे ऽपि कार्ये धूमे हुतमुज
 एव न बीजस्योक्तम् । न च कृतकत्वमपि क्षणिकत्वे हेतुरन्यथासिद्धेः ।
 सहेतुमे विनाशे तदुपपत्तेरिव । न चोत्पत्तिविभाशयोस्तादात्म्य मापस्यात्य-
 न्ताभावप्रसङ्गादित्युक्तम् । तद्विदमुक्त यार्तिरुक्ता ते ऽप्यसिद्धा अन्य-
 थासिद्धा विरुद्धा वा भवन्तीत्यहेतव इति । अन्त्यक्षणविशेषदर्शनेन
 पूर्वेष्वधर्मत्वेनासिद्धत्वादासिद्धम् । सत्त्वकृतकत्वे अन्यथासिद्धे विरुद्धत्व च
 सर्वस्यैव हेतोः क्षणिकत्वे साध्ये । तथा हि सत्त्व कृतकत्व वा चेनोत्पत्त्या-
 त्तया ऽनुगतं देशत' कालतो वा न साधन तस्यावस्थाविनाभावज्ञान-

भाषा लिङ्गभाषाभाषात् । अन्यग्रमुद्येन व्यतिरेकमुद्येन वा इतिनाभाषणद
 स्तेकस्मिन् सप्ते ऽगमत्वात् । तस्मद्वेशकालानुगत सत्त्वं कृतकत्वमन्यद्वा
 हेतुकर्तव्यम् । तच्च विविद्रुष वा भगव्यन्यज्यावृत्तिरूप वा नानाकालमेक
 मणिकरं सङ्गित्वेन साध्येन विरुध्यतइत्युक्त विरुद्धा वेति । अन्ते
 प्रियद्वयं-नादित्यस्य तु विरुद्धत्वमनन्तरं वक्ष्यति । उपेत्य प्रियेपक्षे
 सिद्धत्वमनेकान्तिरूपमाह उपेत्य येन । हेतोरसिद्धत्वविरुद्धत्वे दर्शयि
 तुमाह । अन्ते विशेषेति । दर्शनादर्शनेनलक्षणस्य हेतोरन्यथासिद्धतेत्याह ।
 योऽप्ययं हेतुरिति । भावाभावयोस्तद्वत्त्वादिति । सयोगभाषाभाषयो
 रिङ्गवृद्धेभाषणत्वादित्यर्थः । प्रदीपस्य देशान्तरे उत्पाद इत्येतदपि न
 बुध्यामहुरिति । क्षणिकस्य प्रदीपस्य यदि सतानमात्रभगवत्य निरुद्ध
 दशान्तरे कार्योत्पादकत्वं तत सर्वेण प्रदीपवत्ता देशान्तरे प्रदीपमुत्पा-
 दयेयुः । न के चन प्रचनोदरयेति । अद्योपसर्पणप्रत्ययवशात्प्रचनेदरा
 दन्त्येवापि कार्यमुत्पादयन्ति । ननुपसर्पणप्रत्यय प्रदीपे क्व विदुषकारमाधने
 न वा न तावदावते लक्ष्यमेवात्वेनोपकृतानुपकृतत्वासम्भवात् । अनाधाने
 च सहकारिभाषाभाषात् । अनुपकारकस्य सहकारित्वे ऽतिप्रसङ्गादिति भय
 तामेव गिर । न च विशिष्टप्रदीपवत्त्वजननमेषकार सहकारिणा तस्य पूर्व
 स्म देवोपादानादुपपत्ते सहकार्येनपेक्षयात् । न खलु तस्यैव सत्कारणस्या
 प्युपकारका सहकारिणो भवितुमर्हन्ति । एव पूर्व्वेयमपि प्रदीपवत्त्वानां पूर्व्व
 पूर्व्वप्रदीपमात्रसामर्थ्यमुपा न सहकारिणा किं चिदाधीयतइति सर्व्वेयैक-
 स्मिन् प्रधाने कार्यं कुपु देशान्तरे वा । यदि पुनरनुपकारिणो ऽपि कार्यानु-
 विहितभाषाभाषतया चक्षिणेन प्रदीपेन कार्यं कृत्वा प्रत्ययेत्यन्ते तद्वत्त्वैकपक्षे
 ऽपि तुन्यमिति सत्तेषु । विवक्षितं चेतदस्माभिर्ब्रह्मतन्त्रसमीक्षान्यायकणि
 काम्यामित्युपरम्यते । न किलाकाशे पततो लोप्यादेरिति । लोप्यश्वे-
 नादेस्तुल्यगुस्त्यप्रता द्वय्याणमिकस्य गुस्त्यप्रत्ययवेषा कारणम् । तथा हि
 रोधत्पोपरित्येन पुरुषेण भूमौ चरन्त पारायतमुद्दिश्य यदा ऽथ श्येन दिप्यते
 तदा श्येनस्य पारायतानिगृह्यजनिता प्रययो गुस्त्य च सेपरवागुत्तरपतन
 हेतयः । आलिप्तस्य तु गुस्त्यप्रत्ययवागुत्तरपतनहेतुः अप्रयतमानस्य गुस्त्य
 मात्र पतनहेतुरिति । चैन्नूच्यमते ऽपि न दोष इत्याह आह । एकैकं

संस्कार इति । अयुगपत्कालाः प्रत्यया यकविषया इत्युच्यमाने घटपटादि-
 प्रत्यया प्रदीपादिप्रत्ययाश्च क्रमयन्त यकविषयाः प्रसज्येरन्नित्यत आह ।
 विप्रतिपक्षा इति । समानशब्दवाच्यात्वादित्यनेकान्तः भवन्ति हि
 समानशब्दवाच्याः प्रत्ययाः अथो ऽह इति । न च समानविषयाः
 देवनादीनां तद्विषयाणां भेदादत आह तत्प्रत्ययसामानाधिकरण्ये
 सतीति । तथा ऽपि प्रदीपप्रत्ययेरेवानेकान्त इत्यत आह । अन्यु-
 त्पायीति । व्युत्पात्तु भवितु शीलमस्येति व्युत्पादि भ्रान्तमिति
 यावत् । अभ्रान्तस्य चास्य सणिकृत्वसाधननिराकरणेन दृग्व्यम् । अन्यु-
 त्पायितत्वात्प्रत्ययसामानाधिकरण्येनेव विद्धे समानशब्दवाच्यात्प्रत्ययः प्रसज्यः ।
 भाव्य गुणान्तरमादुर्भावं इति । द्रव्य सावत्सदेव गुणो ऽपि सन् केवल-
 मनुवृत्त आसीत् । एकश्चोद्भूतो गुणः तत्र य उद्भूतस्तिरोभवति पूर्वगुणस्य
 निवृत्ते तिरोभूतो गुणान्तरमुत्पद्यते तद्व्यवशीत्यर्थः । अत्र तु प्रतिपेय
 इति । वीराययया अथ हि वीरशिनाशे सत्युत्पन्नपाकघा विलक्षण द्रव्यमु-
 त्पादयन्ति । यदि तु सर्वे कार्ये सदेव कारणव्यापारात्प्राप्तविध्यः कारण-
 व्यापारः अभिव्यक्तेरपि कार्यायाः सन्त्यात् । असत्ये वा यथा सैव न सती
 क्रियते एव कार्यान्तराव्यवर्ति । विपरिद्धतं चेत्तदस्माभिर्न्यायकविज्ञायां ।
 अभ्यनुज्ञाय च निष्कारणमिति । विनाशोत्पादत्यात्ममानधर्मात्संशयः
 दधिशीरोधिनाशोत्पादावकारणो दृष्टो कुम्भस्य चोत्पादविनाशो सकार-
 यतो तद्विद्ध स्फटिके विनाशोत्पादो सकारणो निष्कारणो वेति सदेवः ।
 तदादि सकारणाद्येति प्रमाणतो निरचीयते ततो विनाशकारणानुपलब्धेः
 स्फटिकस्य कुम्भपट्टिनाशो नास्तीति निरचीयते । तद्विदमुक्तं माध्यकारेण ।
 न पुनर्पथा विनाशकारणभावादिति । निरविष्टानं चेति । धर्मि-
 णमाश्रित्य तत्समानधर्मा दृष्टान्तो भवति स्फटिकोत्पादविनाशो च धर्मिणो
 तत्समानधर्मतया वीरदधिनिनाशोत्पादयोर्दृष्टान्तात्त्येन भवितव्यम् । न
 पुनः स्फटिकोत्पादविनाशो धर्मिणो गृह्यते । तस्माच्च तत्समानधर्मतया
 दृष्टान्तो भवत इति । यदि तु द्रव्यसमयायादित्युच्येत तत्तत्सोपादिशमा-
 नुविषयमर्थे रूपादिभिरनेकान्तः स्यादित्यत आह । ज्यापकेन । तथा
 ऽप्यात्मत्यसामान्येनानेकान्तो ऽत आह । गुणत्वे सतीति । तथा ऽप्या-

स्मपरिमाणेनानेकान्तो ऽत आह । प्रत्यक्षतयेति । अस्मदादीनामिति शेष । गुणत्वादिविशेषणयोगात्प्राप्त्यापकग्रहणस्योपयोग । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वादित्युच्यमाने सामान्यसमयायाभ्यमनेकान्त स्यादत आह जातिमत्त्वे सतीति । आश्रितत्वादित्येषापि जातिमत्त्वे सति प्रत्यक्षत्वे चेत्यनुपपन्नोपपन्नम् । अनित्या बुद्धिः प्रत्यक्षत्वादित्युच्यमाने मनसा व्यभिचारे ऽत आह । अप्योगीति । तथा ऽप्यात्मना व्यभिचारे ऽत उक्त करणभावे सतीति । हानादिनुद्धो बुद्धिः करण मवति । शब्दश्च प्रत्यये करणम् । अथ हि जातिमत्त्वे सतीत्यनुपपन्नोपपन्नं तेन न गन्धत्वादिरित्येकान्त ।

चिन्तान्तरमवतारयति । इदं तु चिन्तयत इति । नन्यात्मपरीक्षा यामात्मगुणत्व बुद्धेर्यथस्यापि तत्कस्मात्पुनः परीक्ष्यत इत्यत आह भाष्यकारः । मसिद्धो ऽपीति । अद्यप्ययमर्थं परीक्षितस्तथा ऽप्यथान्तरविशेषणविज्ञानार्थे पुनः परीक्ष्यत इत्यर्थः । चेदयति वार्तिककारः । न गुणेति । परिहरति । अनित्यत्वे सतीति । विमृष्य विद्वान्तोयपक्ष गृह्णाति । सन्निकर्षात्पक्षेति । चेदयति अद्राक्षमित्येतन्नोति । परिहरति स्मृतावपीति । देययति । अस्तु तर्हीति । परिहरति पुनपदिति । यत्करणत्वेनानुमितं* तत्करणत्वमपेक्ष न कर्तुं भवितुमर्हतीत्यर्थः । पुनपज्ज्ञेयानुपलब्ध्या यत्समधिगतमिति भाष्यमाविपति । विशेषणोपादानादिति । समाधत्ते न सर्वस्येति । पुनराक्षिपति । एवमपीति । विशिष्टस्य करणस्य ज्ञानगुणत्वनिषेध करणान्तरस्य ज्ञानगुणत्वमापादयति न चात्मा करणमित्यर्थः । समाधत्ते अन्यस्पोपपक्षेति । एतदेव विधूयति । अनवस्थितत्वादिति । प्रमातेव कदा चित्तमात्रे कदा चित्तमेवमित्यर्थः । पुरुषान्तरेण पुरुषान्तरं परिच्छिन्नतीति । आदृशो ऽयं पुरुषस्तादृशो ऽयमपीति पुरुषान्तरेण प्रसिद्धेन पुरुषान्तरवर्तिच्छेद इति । पृच्छति यदि न करणस्य कस्य तर्हीति । उत्तरं इत्थं वशिष्यात् । कर्तुं स्वातन्त्र्यादित्यर्थः । कर्तृकरणादिसमवधाने हि चेतन्यं कर्तव्यं दृष्टं न करणादेः । यथा मृद्वण्डवत्सलिनमूषकुनालघनवधाने कर्तुरेव कुनालस्य न तु मृदादीनामिति । यथी ज्ञाता यस्यं कर-

यमिति भाव्यं तदनुषङ्गं चातुरपि क्व चिद्व्यत्यर्थदर्शनात् । यथा देवदत्तं कटं कारयति यच्चदत्त इत्यत आह । न चार्थं ज्ञातरीति । यदि तु कश्चिज् ज्ञानगुणं मन इच्छेत् प्रीति भाव्यं ज्ञानगुणत्वे चेति । प्राणादिसाधनस्येति भाव्यं व्याचष्टे । यथा ज्ञातुरिति । तथा च मनुमेति साधनं यतन्मनः करणम् । अथ तदपि कस्माच्चेतनं न भवतीत्यत आह । उभयोरिति । विभु चान्तःकरणं ज्ञानमन्तःकरणान्तररहितमिति शेषः । अथ मनोऽन्तःकरणमप्यन्तररहितमिति । तदात्मगुणत्वेऽपीति । परिहृरिति न प्रसङ्ग इति । विकरणधर्मेति भाव्यं विशिष्टं करणं धर्मो यस्य स विकरणधर्मो अस्मदादिकरणविलक्षणकरणः येन व्यपहितविप्रकृतसूक्ष्मादिवेशी भवतीत्यर्थः । यदि पुनरित्यादि भाव्यं पूरयित्वा व्याचष्टे । यदि पुनरिति । नोत्पत्तीति । नात्र प्रमाणमप्यद्विष्यते । प्रत्युत बाधकं प्रमाणमस्तीत्यर्थः । व्याख्यानान्तरमाह । अपुगपदुत्पत्तौ चेति । व्याख्यानान्तरमाह । विदेहे त । शरीरवृत्तित्वे हि मनसः सर्वं ज्ञानं शरीरायतनस्यात्मने भवेत् । यदा तु मन एव नास्ति तदेन्द्रियार्थवृत्तिकर्तृस्यात्मनश्च शरीराद्वहिरपि भाव द्विदेशात्ययोत्पादप्रसङ्ग इति । अन्तःकरणप्रत्याख्यानं चेति । यद्यपि सर्वोपपत्तिं ज्ञानानि न युगपदुपजायन्ते तथाऽपि स्मृतीनामवश्यं युगपदुत्पादप्रसङ्ग इति पूर्वस्मादप्य विशेषः । व्याख्यानान्तरमाह । यदा चेन्द्रियमात्मा चार्थेन युगपत्संबन्धायिति । असतोन्द्रियमनःसत्त्वैर्नैव व्यभिचारिकां कारणव्यक्त्यभावां विनिगममाहेतोरभावादिति भावः ।

यिना-द्रः-(सू. २३) ॥ अत्र पूर्वपक्षमूचे चकारः पूर्वपूर्वपक्षमूषापेक्षयेत्याह । तदात्मगुणत्वइति । अतः परम्य निमित्त एव व्याख्यानम् । यदनन्तरमप्युक्तं पुरुषः साऽन्त्या बुद्धिः । स्थितिहेत्यभावाद्दिनरयतीति । स्थितिहेतु धर्माधर्मो तयोरभावादिनि । अथ तयोरभावः कस्मादित्यत आह । कालात् । अन्त्यमुषट्पुःषोपभोगकानं प्राप्येत्यर्थः । अथ वा स्यञ्निगात्मंस्कारादेशान्तराणां युद्धेर्धनात् इत्याह । संस्काराद्या । संस्कारम्य तु स्थितिहेत्यदृष्टमायाद्विनाशो भवतीति भावः । पृथ्यति । कथं कालात् । उत्तरं यावत्तस्य जन्मन इति । परमम्य देहप्येत्यर्थः । देहयति यदि कारणस्येति । अत्र तावदे कः परिहार इति । एकः प्रधानः परिहारः पति-

ह्यगन्तरं त्वेकदेशिमतेनाप्रधानमित्यर्थः । अपि च न स्मृतयो युगपदुत्प-
द्यन्ते परिच्छेदत्वाद् गन्धरसहृषस्पर्शगन्धज्ञानवदित्याह परिच्छेद-
स्याच्चेति । एकदेशिपरिहारमाह अपरे त्विति । दूषयति एतत्तु न
सम्पगिति । न हि मनः क्वचिदाश्रितमिति । न क्वचित्समवेतसंयोग-
माप्त्यतिप्रसक्तमित्यर्थः । नापि वृत्तिः स्वकार्यसामर्थ्यमिति । शरी-
रस्य मनः स्वकार्यं करोति नान्यच्चेति शरीराश्रितमन इत्युच्यतइत्येतदपि
नास्ति । इन्द्रियार्थसन्निकर्षस्य मनःकार्यस्य शरीराद्विहितायादित्यर्थः ।
तस्मिन्मात्रेण समाधत्ते । अत्र द्रूम इति । येनात्मना यच्छरीरं धर्मा-
र्जितं तत्पुनस्तस्य मनसो वैशेषिकज्ञानादिलक्षणकार्यकारित्वं न तदसु-
प्तस्यति शरीराश्रितस्य मनसो नान्यदित्यर्थः । चेदाम् ।

साध्य-तुः (सू. २७) ॥ परिहारः ।

स्मर-धः (सू. २८) ॥ पुनश्चेदाम् ।

न त-तः (सू. २९) ॥ परिहारः ।

न स्मर-त् (सू. ३०) ॥ भाव्य चिन्ताप्रयन्धः स्मृतिप्रयन्धः कस्य
चिदेवार्थस्य विद्वद्भूतस्य विद्वद्भूतस्यासाधारणस्येति यावत् । चिन्तन स्म-
रणम् । आराधितं विद्वद् विद्वत्तः स्मृतिहेतुर्भवेत्तीति । इतश्च शरीरस्यो-
पावेद्यमेव मनः स्मृतिहेतुर्नैवाधेत्याह । शरीरसंयोगानपेक्ष इति । शरी-
रात्तेन विद्वद्भूत इत्येकदेशिमतमुपन्यस्यति ।

आत्म-पः (सू. ३१) ॥ दूषयति ।

व्यास-नम् (सू. ३२) ॥ प्रातिभवदिति । स्मृत्युत्पादस्य पुरस्ता-
त्प्रणिधानादीनां स्मृतिकारणानामपेक्षेदनादात्मनः संयोगात्सत्कारापेक्षात् स्मृ-
तीनां युगपदुत्पादप्रसङ्गः प्रातिभवदित्याद्येवः । समाधानमाह । सतः स्मृति-
हेतोरिति । अदृश्यमानमपि कारणं तत्क्रमश्च कार्योत्पादक्रमेणानुमीयत-
इति प्रातिभमपि पुरुषकर्मविशेषापेक्षादात्ममनःप्रतिरूपदुषजायमानं नाका-
रणं न चाक्रमयदिति प्रधानभूतामुपनिमग्नतारयितुं पृच्छति भाष्य-
कारः । प्रातिभमिदानीमिति । अत्रैतत्प्राथम्यं दत्त्वा जङ्गते । हेत्वभा-
वादयुक्तमिति चेत् । उत्तरसारमाह । न कारणस्येति । यद्यपि क्वचिद्

अथ ननु युगपद्वारुह्यसंयोगे युगपच्छिद्राद्वयं भवति तथा ऽपि अश्वना-
 पयधमेदात्करणमेदं तत्रैव । अथ वा करणान्तराणि युगपत्कार्याणि कुर्वन्तु
 प्रत्ययकरणं तु क्रमेणैव प्रत्ययान्करोतीत्याह न अस्मिन्धारः । तदुक्तं प्रत्य-
 यपर्यायशक्ति । तस्मात्करणमेकं न क्व चिदपि युगपत्कार्यायानमिति ।
 कर्ता पुनरेको ऽपि करणमेदे युगपद्वृत्तिं कार्याणि करोतीत्याह । न ज्ञातु-
 र्धिकरणधर्मणो देहनानात्वे प्रत्यययोगपद्यादिनि । विविधं करणं
 धर्मो यस्य स तयोक्तः तद्वाच्ये धार्मिककारः न चार्थं निगम्यति ।
 योगी खनु स्रष्टेः प्रादुर्भूतयोः सेन्द्रियाणि शरीराणि तेषु तेषु लोकेषु निर्माय
 मुक्तात्मनामादाय मनांनि मोक्षाय त्वरमाणो युगपत्कर्मोपाजितान् सुख-
 दुःखमेदान् द्विषन्न रक्तो मुह्ये तदस्यैकस्यापि करणमेदानुगपञ्च ज्ञानानि भव-
 न्तीति । अथ च द्वितीयः प्रतिषेधः । ज्ञानसंस्कृतात्मप्रदेशमेदम्यायुगञ्ज-
 ज्ञानोत्पादकस्य अवस्थिति । यथात्मप्रदेशो ऽस्य ज्ञानानि नानाविधयाणि
 जातानि तत्संस्काराश्च त्वेष्वथव्यतिगरीरस्य तद्वनेन शरीरान्तर्गतस्य मन-
 सस्याच प्रदेशे सयोग उपपादितः । तद्विदमाह धार्मिककारः । यदि च ज्ञा-
 नसमवेतात्मप्रदेशेन सन्निकर्षादिति । अतश्चाध्यापकस्यादपरिहारः ।
 अथाधदेशीयानां तु स्मृतियोगपद्यामहमाह । अवस्थितशरीरस्यैव
 संस्काराः समानदेशा इत्युक्तम् । कुतः आत्मप्रदेशानामत्रयान्ता-
 रत्यात्मसंस्काराणां समानदेशस्ये प्रत्यययोगपद्यामह्ये । ऽपदिह्यर्थः । न
 ह्यात्मनो घटस्येव प्रदेशाभातो ऽन्ते संवर्तिता किं नामात्मेश स चेन्न गच्छति
 संप्रपञ्चमवर्तिनः समानदेशा इत्यर्थः । तद्विदमुक्तं भावकारेण आत्मप्रदे-
 शानामत्रयान्तारत्वादेकार्थसमवायस्यापिशेषे सति स्मृतिरयोगप-
 दस्य प्रतिषेधानुपपत्तोरिति शब्दसंज्ञाने स्थिति शङ्कानिराकरणमात्रं
 तुशब्दः शङ्का निराकरोति । तदेवद्वितीयं धार्मिककारेण आचष्टे । संस्का-
 रप्रत्यामत्तयेति । पृच्छति । का प्रत्यामत्तिरिति । उत्तरं न द्रूम इति ।
 नियदेशस्ये ऽप्यात्मनः संस्कारस्याध्याप्यतृतीयमुपशान्तिं तेन शब्दस्यद-
 कारिकास्य सतिधानावर्द्धधने कस्येति पश्येयर्थः । भवति युष्टिरेव विमि-
 ष्ठादिममानाधिकार्या न चेति विचार्यते । तत्र माय्यदर्शनवेनाशिकामां वि-
 ष्णुनिर्गमेः संशयः । तद्विद्विनिर्गमाह । पुरुषपर्यायं ज्ञानमन्नःकरणस्य

त्विति । पुरुषचेतन्यमेकमेव कूटस्थनित्यं सततदर्शकारपरिणतमुद्रितत्व-
प्रतिबिम्बविभ्रमरशाद्भिन्नमिवोपजनापायधर्मके विज्ञानमिति च वृत्तिरिति वा
प्यायते । इच्छद्वेणुदण्डस्तु यस्तुत उपजनापायधर्मणो अन्तःकरणस्येति
दर्शने तत्प्रतिपिध्यते ।

ज्ञस्येत्योः (सू. ३५) ॥ प्रतिवृत्त्याज्ञतीति प्रत्यगात्मा तस्मिन् ।
यतदुक्तं भवति । ज्ञानसामानाधिकरूपेणोपलब्धेरन्यदीयानामिच्छादीनामन्य-
स्याप्रत्यक्षीकरणात्स्वरूपे वा मेषगतानामपि चेष्टेण ग्रहणप्रसङ्गाद् अन्तःक-
रणवृत्तीनां गुणान्तराणां नित्याप्रत्यक्षत्वाद्वात्मान्यता एवेच्छादयो नान्तःक-
रणाश्रया इति । अत्रान्तरे लब्धाश्रयाणो भूतचेतनिकः प्रत्ययतिष्ठते ।

तद्वि-धः (सू. ३६) ॥ यदि यस्यारम्भनिवृत्ती तस्येच्छद्वेष्टौ यस्य
चेतो तस्य चेतन्य हन्तायातमनेन क्रमेण भूतचेतन्यमत्सद्विभक्तं भूनेष्वेव
कायाकारपरिणतेषु आरम्भनिवृत्तिदर्शनादित्यर्थः । परस्यादिवित्यस्य तात्प-
र्यमाह पार्तिककारः । पररवादिष्विति । भूतचेतनिकत्वाद्भिन्नत्वादिति हेतुं
स्वपशविद्वयमन्यथा व्याचष्टे । अयं तर्हीति । शरीरेष्वयवव्यूहमेतदर्थे-
नाह लोकादिषु शरीरारम्भकानाममूलां प्रवृत्तिभेदेऽनुमीयते तत्तत्वेच्छद्वेष्टौ
ताभ्यां चेतन्यमिति च स जङ्गमं विशराह अस्थिरं कृमिप्रभृतीनां शरीरं
स्यारं स्थिरं शरीरं देवमनुष्यादीनां तद्वि चिरतरं वा ध्रियते । तदेतद्
दूषयति । कुम्भादिमृदवयवानामिति । कुम्भाद्यारम्भकाणां मृदां
व्यूहमेदाद्वारम्भदर्शनाददर्शनाह सिक्तानामारम्भनिवृत्त्येवनेकान्तात्पर्यम् ।
तदेव भूतचेतन्यसाधनं दूषयित्वा तेभ्योऽन्यस्य चेतन्ये साधनमाह ।

नियमानियमौ तु तद्विशेषकौ (सू. ३६) ॥ तयोरेच्छाद्वेष्टयोर्निय-
मानियमौ विशेषकौ । अयमेव चेच्छाद्वेष्टयोर्निशेषो यदुताश्रयत्वमनयोऽर्थावर्त्ये
तदितराश्रयत्वव्यवस्थितिः तथा नियमं तावदाह । ज्ञस्येच्छाद्वेष्टनिमित्ते
प्रवृत्तिनिवृत्ती स्पन्दास्पन्दो न स्याश्रये नेच्छाद्वेष्टयोराश्रये किन्तर्हि प्रयो-
ज्ये परस्यादाश्रये दृष्टे तत्र प्रयुज्यमानेष्वेव भूतेषु प्रवृत्तिनिवृत्ती स्यातां न सर्वेषु
प्रयोजकेष्वपि शरीरादिविति । सेवमनियमोपपत्तिः सार्वत्रिकत्वमनियम इति ।
यतदुक्तं भवति न शरीरमिच्छाज्ञानद्वेषाधारः इच्छादिजनितस्पन्दाधारस्यापि

परश्चादिवदिति । तदेवमनियम मेवक व्याख्याय नियमं व्याचष्टे । यस्य तु
 चार्वाकस्य दर्शने चत्वाद्गुणानामिच्छाद्वेयनिमित्ते आरम्भनिवृत्ती स्वाशये
 शरीरादौ । तस्य चार्वाकस्य यथाभूतानां गुह्यत्वादगुणान्तरनिमित्ता प्रवृत्तिः
 पतनादिलक्षणा तस्येव गुह्यत्वादेर्गुणान्तरस्य प्रतिपत्त्येव आधारद्वयसंयोगेन ।
 तस्मान्निवृत्तिरपतनादिका सा भूतमात्रे भवति नियमेन व्याप्रा न तु
 शरीरापगृहीतेषु भूतेषु यत्र भूतमात्रे ज्ञानेच्छाद्वेयनिमित्ते प्रवृत्तिनिवृत्ती
 स्वाशये स्याताम् । एतदुक्तं भवति ये ये पृथिव्यादिधर्मास्तौ ते यावत्पृथि-
 व्यादिभाविनो दृष्टा, यथा गुह्यत्वादय ज्ञानेच्छादयो ऽपि चेत्यप्यप्यदिधर्मा-
 स्तौल्यप्रत्यय यावत्पृथिव्यादिभाविभिर्भवेत्तस्य न तु घटादौ दृश्यन्ते तस्मान्न
 पृथिव्यादिधर्मा ज्ञानादय इति । अथ च माय्यकृता सार्थचिन्त्यप्रसङ्गविष-
 यता नियमशब्दः, प्रयुक्तं अमात्रेचिन्त्यविषयता स्वनियमशब्दः । पार्ति-
 ककृता ॥ प्रयोष्य श्वेत्यत्रधारण विप्रविश्या प्रादेशिके नियमशब्दः प्रमु-
 क्तः । सार्थचिन्ते तुल्यनियमसङ्गप्रधारणाभावाद्वनियमशब्द इति विप्रवाभि-
 टाश्रयादविरोध इति । यस्तु नियम मदशक्त्या व्यभिचार्येद् यथा किल
 क्षिप्यादयः परिणामविशेषयन्ते । मदिराभायमापन्ना मदयन्ति एव कायाका-
 रेण परिणतानि पृथिव्यादीन् चेतयन्ते नान्यथा तेन घटादिष्वप्रसङ्ग इति
 न प्रत्याह एकशरीरे चेति । यथा मदिराशय्येषु प्रत्येकमेव मदशक्तिरस्ति
 न पुनः समुद्रायमात्रसमवायिनी एव शरीराशय्येष्वपि प्रत्येकमेव चेतन्येन
 भवितव्यं न च वैजात्यत्वात् कायसमुद्रायशय्यमेव चेतन्य नाशयशय्यमिति
 शङ्कमास्यात् चित्तुशय्ययच्छेदे ऽपि चेतन्योपलब्धात् । तस्माद्वय-
 यानां प्रत्येकं चेतन्ये शरीरकस्मिन्बह्वक्षरचेतना म्युः । भवतु किं नो
 व्यात्यतरति चेत् । न विदुःश्रुतिप्रामाण्येन स्यतन्त्यात्मा न किं चिदपि क्वाप्ये
 जायेत । न च बहूनामेकाभिप्रायनिर्णयो दृष्टः, काकगान्नीयन्यायेन स्यादेका-
 मिप्रायस्य न पुनरप्य नियमो दृष्टश्च इति प्रमित्त्याद् दूषयमेतदुपेत्य
 प्रत्ययव्यवस्थानं भवेदिति दूषणमुक्तम् । एकस्मिन् शरीरे प्रत्ययानां
 परस्परप्रतिषेधानं पश्यामो न शरीरान्तररति व्यपश्या । येष यदेकस्मिन्
 शरीरे एक एव चेतने । न जायेत शरीरान्तरे ततो मयेज्ञान्येत्येवम् । क
 चित्पाठः प्रत्ययव्यवस्थानानुमानं म्यादिति स मुगम एव । नियमा-

नियमाविति यदुक्तं तच्चानुमानमेव सूचयति भाष्यकारः । दृष्टान्तरूप-
 णनिमित्तः प्रवृत्तिविशेष इति । हिताहितप्राप्तिपरिहारहेतु परित्यक्त-
 प्रवृत्तिविशेषः सोऽयं प्रयोगः । चक्षुस्यावरशरीरेषु प्रवृत्तिः स्वाश्रयव्यतिरि-
 क्ताप्यगुणनिमित्ता प्रवृत्तिविशेषत्वात् । परत्रादिगतप्रवृत्तिविशेषप्रति-
 केवल शरीरस्य प्रवृत्तिविशेषेऽन्यगुणनिमित्तः मूतानामपि तदारम्भकार्या
 प्रवृत्तिविशेषेऽन्यगुणनिवन्धन एवेत्याह । तदयमवबन्धूहलिङ्ग इति ।
 नेन्द्रियार्थयोर्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानादिति च समान इति । यथा हीन्द्रि-
 यार्थयोर्विनाशेऽपि ज्ञानावस्थानात्तेन्द्रियार्थयोगुणो ज्ञानमेवं बाल्यकोमारवा-
 दंकावस्थानु शरीरविनाशेऽपि ज्ञानावस्थानाच्च शरीरगुणो ज्ञानमित्यर्थः ।
 अपि च चक्षुच्छाद्वेषनिमित्तत्वाद्वारम्भनिवृत्त्योरित्यथारम्भनिवृत्तिशब्देन न
 प्रवृत्तिनिमित्तमात्रमभिमतमस्माकमपि तु हितहितप्राप्तिपरिहाराद्येत्स्यन्दवि-
 शेयः । तस्मिन् प्रवृत्तिविशेषमस्मात्वा त्वया प्रवृत्तिषामन्येन प्रत्ययस्त्वन्मि-
 त्यप्रतिपत्तिस्ते नियमस्यानमित्याह भाष्यकारः । कियमाश्रमिति ।
 तद्वार्तिककारो व्याचष्टे । अन्यथाऽभिधानाच्चायुक्तमिति शेषः । स्यादे-
 तत् । यथोक्तहेतुर्वादित्यादयो ब्रह्ममाणसूत्रगता हेतवो भूतेन्द्रियचे-
 तन्यप्रतिषेधेऽपि समाना इति कस्मान्मनोमात्रे चेतन्य प्रतिषिध्यते न
 मनस इत्यत आह । भूतेन्द्रियमनसामिति ॥

यथो-सः (सू. ४०) ॥ यथोक्तहेतुत्वादिति व्याचष्टे ।

इच्छाद्वेषप्र-
 ययमुपदु पक्षानान्यात्मनो लिङ्गमित्यत आत्मतत्त्वज्ञानमृति तल्लक्षणपरीक्षा-
 पर्यवसानं यादुक्तं तत्संगृह्यते । अथ च हेतुशब्देनेच्छादिमूषं सुषुप्त्येत भाष-
 प्रत्ययेन हेतुत्वविषया परीक्षावलक्षिता । यार्तिक यथोक्तहेतुत्वादिति ।
 दर्शनमर्थनाम्यामेकाग्रब्रह्मादित्येवमादीनां हेतूनामुक्तहेतुत्वं तस्मादिति
 योजना । तदनेन भाष्यगतप्रमृतिषट्कार्यो विवृतः । भवेते यथोक्ता हेतवः
 परैः प्रतिषिद्धा इत्यत आह । अप्रतिषेधात् । चाह्वाचेन प्रतिषिद्धा न
 यस्तुत इत्यर्थः । धारणप्रेरणगूहनाक्रियासु यथायोगं शरीरेन्द्रियाणि परत-
 न्याणि भेदितकृत्वाद् घटादिषदिति । मनस्य परतन्त्रं करणत्वाद्वास्यादि-
 यदिति कस्य चित्प्रयययथात्प्रवर्तने चेतन्ये पुनः स्वतन्त्राणि स्युः । तया
 च परतन्त्र्यप्रसाधकानुमानविरोध इत्यर्थः । यस्तु कश्चिदभ्युपेतपदप्रामाण्यः

पुरुषमचेतनं कलभागिनमभ्युपगम्य शरीरादीनां चेतन्यं रोचयते तं प्रति तेषा-
मचेतन्ये हेतुमाह । अकृताभ्यागमाच्च । उपदेशफलं हि कर्तारि कर्त्तव्येति
पायताभिधानचक्षुष्यादुपदेशस्य । यथा ऽऽह स्माच्च भगवाञ्-जैमिनिः ।
शास्त्रफलं प्रयोक्तारि तल्लक्षणादिति । उपादितं चेतदस्माभिर्विधिर्विधायक
इत्यथान्तरे । स्वर्गकामो यजेतेति च कर्त्तृभिर्प्रायफलावगमाद् अवेवात्मनेपद-
स्मरणात् । य यथ कर्मणः कर्ता स यथ तत्फलस्य भोक्तेति सर्वेवास्तिकपथानुसा-
रिभिरभ्युपेयम् । 'शरीरादीनां चेतन्ये चेगनस्य स्यातन्त्यातपथ कर्मणः कर्तारः
न तेषां भस्मसादुतागामासुष्मिकफलशालितासम्भय इत्यात्मने ऽचेतनस्य
तद्वागिना ऽभ्युपगमन्त्या तथा च तैः शरीरादिभिः कर्म कृतं पुरुषेण
मुच्यत इति शास्त्रप्रतिषिद्धाकृताभ्यागमकृतनाशदोषप्रसङ्गः । अचेतन्ये तु
शरीरादीनां देहाद्यतिरिक्तस्य च पुरुषस्य चेतन्ये पुरुषः स्यातन्त्यात्कर्ता
तत्प्रयोज्यतया शरीरादीनि तत्साधनानीति तत्साधनस्य स्वकृतकर्मफलोप-
भोग इति न शास्त्रव्याकोपः नापि प्रेषावत्प्रयुतिविरोध इति भाषः । अध्या-
यं सिद्धोपसंग्रहः उपसंहार इत्यर्थः । उपपत्तिपदार्थव्याख्यानमप्रति-
पेधादिति । भाष्यं कायस्य भेदादिनाशादिति । अप्रतिसंहितमिति ।
पूर्वदुरद्वन्द्वकृतानामपरिच्छेदः परिसमापना दृष्टा । मया ऽऽरब्धं मयैव परिसमाप-
नीयमिति प्रतिषन्धाने अप्रतिषन्धाने तु न परिसमापयेयुः । परिसमापने वा
चेचारब्धमपि मैवः परिसमापयेद् यतः स्वयमारब्धात् परारब्धमव्यावृत्तम-
धिगच्छं स्वस्यापि परत्वादपरिनिष्ठं च कर्मजातं स्यात् । तथा हि वैश्यस्तोत्रे
वैश्य एवाधिकारी न ब्राह्मणराजन्यो एवं राजसूये राजैव न ब्राह्मणवैश्यो ।
एवं सोमसाधनके यामे ब्राह्मण एवाधिकृतो न राजन्यवैश्यो शूद्रश्चानधि-
कृत यवेति परिनिष्ठा सा बुद्धिसंततिमात्रे न स्यात् कुतः सल्लक्षणां सर्व-
धामेव चेलोक्चेलचक्षणेन भेदात् । अन्यापोहसामान्यस्य च निवर्तितत्त्वा-
दित्यर्थः । अप्रतिसंहितत्वे हेतुमाह । स्मरणाभावादिति । चिकलिव्या-
पिनो घानशक्तिरेव च स्वामाव्यं तज्जाकाशादिभ्यो व्यावृत्तं चिकलिव्यापि
स्वरूपमेवात्मनः स्मृतिहेतूनामयोगपदादित्येतत्सिंहायलोकिजन्यायेन पृच्छ-
त्यनन्तरसूचमथतारयितुं स्मृतिहेतूनामिति । तात्पर्याभिधानपुरःसरं सूच-
मथतारयति । स्मृतिकारणानामिति ॥

प्रणि-भ्यः (सू ४३) ॥ माप्य सुस्मूर्पया मनसो धारणमिति ।
 तेषु तेषु विषयेषु प्रसक्तस्य मनसस्ततो निवारणमित्यर्थः । सुस्मूर्पतलिङ्गानुवि-
 न्तन वा साक्षाद्वा तत्र धारणतलिङ्गे वा प्रयत्न इत्यर्थः । निबन्धः खल्वि त ।
 यथा अथेय प्रमाणादयो ऽर्था शक्यन्त्योपात्ता अन्योन्यस्मृतिहेतवः । आनु-
 पूर्व्या वा । यथा प्रमाणपटार्थं स्मृत्वा प्रमेय स्मरति । इतरथा वा । यथा
 नियहस्थानानां प्रमाणानां स्मृत्वा स्मरति । निबन्धस्य व्याख्यानान्तरमाह ।
 धारणेति । धारणाशस्त्र जैगीषव्यादिप्रोक्त तत्कृतो ज्ञातव्येव वस्तुषु
 नाडोवक्तृहृत्पुण्डरीककण्ठकूपनासायतासुललाटग्रह्वरन्त्रादिषु स्मर्तव्यानां धी-
 लक्ष्मसंस्थानास्त्राभरणभूतानां च देवतानामुपनिषेध समारोप तथा च
 तत्र देवता समारोपितास्तास्ततदवयववद्वहणात् स्मरन्त इत्यर्थः । अभ्या-
 सजनित संस्कार आत्मशुद्धो ऽथाभ्यासशब्देनोच्यते । तेन आदरप्रत्यया
 यपि सगृहीतो भवतः । तयोरप्यभ्यासवत्त्वस्काराधानद्वारेणैव स्मृतिहेतु-
 त्वात् । अपि च स्मृतिकारणानां नासमावेशो विवक्षितः तेन संस्कारेण
 स्मृतिहेतूनां सर्वेषामेव प्रणिधानादीनां समावेश एव । निबन्ध इति स्तु-
 यथायोग समावेशासमावेशावृद्धनीयाविति । अयमत्र उपलब्ध लिङ्ग पुनरिति
 संयोगिन उदाहरण धूमो ऽग्नेरिति । समवायिन उदाहरण कुड्यादिव्यव-
 हिताया गौरव्यवहितप्रत्यय विषाण गवा समस्ति विषाणसमवाय इति सम-
 वायि विषाणमुक्तम् । न तु तद्वि समवायि गौरेव स्यादयमे विषाणादौ
 समवायात् । एकार्थसमवायीत्यस्य एकार्थस्य समवाय एकार्थसमवाय-
 इत्यस्यास्ति च एकार्थसमवायीत्यर्थः । तदेतदुदाहरण यथा पाणिः
 पादस्येति । एकस्य खल्ववायवधिन समवाय पादे च पाणौ च तौ
 पाणिपादात्रेकार्थसमवायवन्तौ तत्रैकनेकार्थसमवायवता प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्ष एक-
 स्मर्येत इति । यदा त्वेकस्मिन्नर्थे समवाय इत्यर्थस्तदा रूप स्पर्शस्येत्युदा-
 हरणम् । स्यान्मायिकाविनामावयुक्त लिङ्ग साङ्गे तत्र तु चिह्नमिति विशेषः ।
 रामणोनोयक । यदापि सर्वेषां प्रणिधानादौ सबन्ध संप्रवर्तते तथा ऽपि
 प्रणिधानादिपरिहाण्या सबन्धान्तरे गोत्रलीशर्देन्यायेन सबन्धशब्दो वतते ।
 न च सबन्धशब्देन सर्वस्यहादनश्रैकमितरपटोपादानामिति वाच्यम् । उक्त-
 मत्र माप्यकृता अन्यत्र चाप्यलाघवं नाद्रियते सूत्रकार इति । शिष्य-

धीप्रमादश्चेवं भवति विशेष्यमिधानादिति । आनन्तर्यादिति । ब्राह्मे हि
सृष्टेर्न प्रवोधानन्तरमुत्थानं ततो मूर्धं ततः शेषं ततो मुख्यप्रचालनदन्तधा-
घनादीनि । चियोगादिति शेषमुपलक्षयति । ततो ऽपि शेषविषयस्य
स्मरति । एककार्यादिति । यथा स्रग्दशावराणामृद्धिकामानामेकं स्र-
कार्यम् । तत्रैकं यजमानं दृष्ट्वा यजमानान्तरं स्मरति । अतिशयात् ।
यथा ब्रह्मचारी सपनयनविद्यारिक्त्यातिशयोक्त्यादकमाचार्यं स्मरति । प्राप्तेस्तु
यथा प्रायेको यतो ऽनेन मिष्टमन्नं प्राप्तं प्राप्य वा तमभीक्ष्णं स्मरति इच्छा
खेदः । स तु भाषादिषु द्वेषः प्रतिकूले दारादौ ताभ्यामपि च तद्विषयं
स्मरति । क्रियया कार्येणेत्यर्थः । धर्माद् वेदाभ्यासजनितेन धर्मेण जातिं
स्मरति इति पूर्वोक्तम् । एवं जातमात्रस्य सुखादिबाधनस्मरणं धर्माध-
र्माभ्यां द्रष्टव्यम् । ननुन्मादादयो ऽपि स्मृतिहेतवो लोकमिद्विस्तृप्तिकं ते
ऽपि नात्ता इत्यत आह । निदर्शनमात्रं चेदं स्मृतिहेतूनामिति ।
तदेव सिंहाश्लोकित समर्थं प्रकृत्यायामेव बुद्धे विचारान्तरमाभते ।
अनित्यायां च बुद्ध्याविति । दृष्ट्याश्रितत्वादित्युच्यमाने ऽपि चक्षुरादिगते
रूपादिभिर्धर्मिभारो ऽत आह । व्यापकवन्त्याश्रितत्वादिति । तथा
ऽव्याप्तत्वादिभिरेकान्तो ऽत आह । जातिमत्त्वे सतीति । तथा ऽपि
विमुत्त्वेन परिमाणेकान्तो ऽत आह । अस्मदादिप्रत्यक्षत्वे सतीति ।
कर्मद्विचिन्तनविषया बुद्ध्य अवान्तरविनाशिन्यः अपि यदि प्रकाशकत्वादि-
त्युच्येत तत आत्मना ऽनेकान्त इत्यत आह । करणत्वे सतीति । तथा
ऽपि मनःशेषादिभिरेकान्तो ऽत आह । प्रत्यर्थेति । एका बुद्धिरेकविषया
न विषयान्तरविषया ययमन्या अपि बुद्ध्यः स्वविषयमात्रे वर्धयमिताः न
मनःशेषादि तथा नानाविषयत्वात्तस्येति । ननु प्रत्यर्थनियमात्प्रमथ्यापकं
युगपदनेकार्यसंस्कारेण सति नानाविषया ह्येका बुद्धिर्बुद्ध्यप्यते ऽत आह ।
प्रतिक्षणं कर्मणो ऽयंस्यापूर्वस्योत्पत्तो सत्यां तत्कार्येणा बुद्धेरयुगपदुत्पत्तो
कारणरूपानुविधानात्कार्यरूपस्य प्रत्यक्षबुद्धेर्विषयकारणत्वात् । एकेकरसाद्यो
विषयः क्रमोत्पादकान्कारणमिति क्रमवतीना सर्वासामेव सिद्धं प्रत्ययेनियत-
त्यम् । नियमस्य तज्जातीयकर्मन्तरापेक्षया न तु द्रव्यापेक्षया तेन कर्मबु-
द्धेर्द्रव्यादिविषयत्वे ऽपि प्रत्यर्थनियमाविरोधः । प्रत्यये नियतत्वविशेषयो-

मात्र प्रागात्मना ऽनैकान्तिरुत्त्वशङ्कायां करणत्वं विशेषणमिति । प्रयोगान्तरमाह । अथ चेति । सुप्तत्वादिभिरनैकान्तिरुत्त्वं मा भूदत उक्त गुणत्वे सतीति कुरादिभिर्व्यभिचारनिवृत्त्यर्थमुक्तमवाह्येति । अवस्थितग्रहणे ऽपि प्रत्यक्षनिवृत्तेर्ध्वंसिनीति यदापि शक्यं यत्तु स्पर्शादियुद्धिरेकैव तावन्तं कालमवस्थिता व्यवधानादिना ऽयं भिन्नरूपविनाशाद्विनश्यति निमित्तकारणविनाशो ऽपि कार्यविनाशहेतुर्दुष्टो ऽपेक्षाबुद्धिविनाशाद् द्वित्वविनाशश्चेदिति तथा ऽपि क्षणिकत्वे हेत्यन्तरादेव सिद्धे बुद्धीनामभ्युपगमांशतयेतद् दृष्टव्यम् । तथा हि क्षणविध्यं विषयस्तु विषयबुद्धिर्क्षणिकत्वसमर्थनेनैव स्याद्विषयस्तु विषयबुद्धिर्क्षणिकत्वसमर्थनमपि सूचितम् । स्थिरगोचरा बुद्ध्यः शक्त्याः बुद्धित्वात्कर्मादिबुद्धिर्गतिरिति । बुद्धिरेव स्मर्त्तं यहीषी चेत्यात्ममात्रं बुद्ध्याचारोप्य शङ्कते । स्मृतेरवातष्ठतइति चेदिति । निराकरोति । नात एवेति । न हि बुद्धिः स्मर्त्तं येन तदभावे स्मृतिर्नोत्पद्येत अपि त्यात्मा स च नित्यः बुद्धिषट्पावस्तु स्मृतिविरोधीत्यर्थः । अथ यदि बुद्धिर्भाति धृतस्तार्द्धे स्मृतिरुत्पद्यते न ह्यकारण कार्यं भवति । न आत्ममात्रकारण मा भूदात्मनो नित्यत्येन स्मृत्युत्पादो ऽपि नित्यः तस्मात्स्मृत्युत्पादो ऽपि लिङ्ग बुद्ध्यवस्थानइत्यत आह । अन्यतश्च तद्भावादिति । स्यादेतत् । बुद्धिजः सस्कारश्चेत्स्मृतिहेतुरयं यावत्सस्कारस्मृति स्यादत आह । ततः प्रणिधानादिति । न सस्कारो ऽस्तीत्येतावता स्मृतिरपि तु तत्प्रबोधात् । प्रबोधश्च कदाचित्कः कदाचित्कत्वात् प्रणिधानादेरित्यर्थः । बुद्धिस्त्येव बोधाह नावस्थापिनीति । दूषयति । न विरोधादिति । बुद्धिमात्रस्य स्यादित्य प्रतिज्ञाय त्रिषुत्वंवातजाताया घटादिबुद्धेरनवस्थापित्याभिधानं त्रिरुद्धमित्यर्थः । अव्यक्तग्रहणस्यान्यथासिद्धत्वं आह । अव्यक्तग्रहणस्येति । धर्मग्रहणहेतोर्मेदात् । अव्यक्तश्च यो धर्मिग्रहणे हेतुः सामान्यमावयन्तं धर्मं गृह्णाति तद्वशादव्यक्तग्रहणं यस्तु सामान्यविशेषयन्तं तद्वशाद्वाक्यग्रहणमित्यर्थः । धर्मिण त्वनाश्रित्य स्य विषये ग्रहणानां तदसमयाच्च व्यक्तत्वादित्यर्थः । धर्मिणमनाश्रित्येत्यविद्वान् शङ्कते लोकविरोध इति चेदिति । धर्मिग्रहणमश्रित्य निराकरोति । नान्यथेति । दोषान्तरमाह । अनैकान्तिरुत्त्वाच्चेति । वार्तिकव्याख्यानेनैव

भाष्यव्याख्या । पूर्वं हि शरीरेति । भूतेन्द्रियमनसां चेतन्यं साक्षात्त्रिराकृत-
मुपलेशान् शरीरस्य संगतिं तु शरीरस्यैव साक्षाद्वेतन्यं निरस्यत इति तात्प-
र्यमेदादपुनस्तम् । वस्तुतस्तु पौनस्त्यपरिहारं भाष्यकारः प्रकारान्तरेण
वक्ष्यति तद्गुणत्वं तत्रोपलब्ध्या सिध्यति । अवाधितयेति शेषः । न
कारणानुच्छेदाद्वेतनायाः शरीरमस्याः कारणं तद्वानुच्छिन्नं संस्कारस्य न
कारणस्योच्छेद इति दृष्टव्यम् । तच्च न पाकजगुणान्तरोत्पत्तेरिति ।
मात्स्यनिकः परमाथो वा पिठरे वा कृषाभाव इत्यर्थः । तदेवमात्स्यनिका-
नात्स्यनिकत्वं वेधर्म्यमुक्त्वा सप्रतिवृत्तत्वात्प्रतिवृत्तत्वं वेधर्म्यान्तरमाह ।
इतरच्च प्रतिवृत्तिरिति पाकजानाम् । तद्वामिचरोद्भावेन चेतन्यस्य
यावच्छरीरमावित्वाप्रतिषेधः प्रत्ययव्यवस्थाप्रसङ्गात् । यद्यपि देवदत्तस्य चानं
न यद्वदतः प्रतिषेधते किं तु देवदत्त एवेति व्यवस्था एवमेकस्मिन्
शरीरे अथवा शरीरानामवयविना वा चानं न प्रतिषेधते इत्यर्थः । दृष्टान्त-
स्तत्रमिति । न कुरचरणादयश्चेतनाः शरीरावयवत्वात् केशनखादिवदिति
दृष्टान्ताच्च सूत्रमित्यर्थः । त्वकूपर्यन्तत्वादिति । शरीरावयवत्वं केशनखा-
दीनां हेतुरधिदुः इन्द्रियाश्रयत्वं शरीरलक्षणं तद्यच्च शरीरमवेत तनेन्द्रि-
याश्रयेणावयव भवितव्यम् । त्वकूपर्यन्तत्वावयवसमूहस्तथा न तु केशनखा-
दयस्तादृगा इति । शरीरावयवा इत्यर्थः । कृषादीनां त्वनरेतरवेधर्म्यम-
ननुसंहितं च शरीरगुणत्वेनानन्विगमित्यर्थः । न हि येषां चाक्षुषत्वरासन-
त्वादिकृषवेधर्म्ययोगस्ते न शरीरगुणा इति दृष्टम् । अव्यापृतं च शरीरगु-
णानां तादृशवेधर्म्यदर्शनात् । तस्मादशरीरगुणत्वान्वयव्यतिरेकाभावाद्देध-
र्म्यमात्रमेतत् । बाह्यकरणप्रत्यक्षाप्रत्यक्षशरीरगुणवेधर्म्ये मानसप्रत्यक्षत्वम-
न्वयव्यतिरेकि चेतनायाः शरीरगुणत्वसाधनं न भवति । अपि न तद-
न्तगुणत्वसाधनमित्यर्थः । विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुजादेतुत्यादि-
ति । ये हेतव इति बहुवचनं हेत्वैकदेशविषयस्य न शरीरगुणश्चेतना
अथवा दृश्यमाश्रित्यादित्युच्यमाने संस्कारेणानेकान्त इत्यत उक्तं निमि-
त्तान्तराभाव इति । तथा ऽपि पाकणेन गुणेनानेकान्त इत्यत उक्तं चि-
रोधिगुणादर्शने चेति । शरीरव्यापित्वादिति । न साधनमिति । प्रसङ्गो
हि न साधनं हेतोरभावात् । यथा ऽऽहुरस्ति प्रसङ्गो न प्रसङ्गसाधनमिति ।

पाह्यकरणाप्रत्यक्षत्वादिनि । न च गुरुत्वादिभिरनेकान्तः । तेषां स्वत्वप्र-
 त्यक्षत्वमेव । न वाह्यकरणप्रत्यक्षत्वमिति शब्दः । मनःस्वरूपपरीक्षाया
 भाष्यवार्तिके निगदेनैव व्याख्याते । संस्थापनं स्थापनम् । मनसि त्रिधा
 यमाणे कः सञ्चन्य । शरीरोत्पत्तिनिमित्तविचारस्येत्यत्र आह । मनसः
 खल्विति । मनः स्याधिकरणविचारेणापि परीक्ष्यत इति नासञ्चन्य शरी-
 रोत्पत्तिनिमित्तविचारस्य परितः ईक्षा परीक्षा सा च स्वरूपतश्च सञ्चन्य-
 तश्च शरीरं च मनःसञ्चन्य तदधिकरणत्वान्मनसः तस्मान्मनसः यत्र
 परीक्षा या शरीरस्येत्यर्थः । उत्पत्तिसमकालमिति । सममिव समम् ।
 उत्पत्त्यनन्तरमित्यर्थः । क एवमाह न ददातीति । यदि समय भवति
 तत उत्पत्त्यनन्तरं दास्यत्येवेत्यर्थः । विपश्च्यमानः कर्माशय इति ।
 स्वफल भोजयन्नित्यर्थः । यानि वा प्राण्यन्तराणि तस्य कर्मणः समा-
 नोपभोगानीति । तद्यथा किं नरत्वनिर्वर्तनीय कर्म स्त्रीपुत्रभोग्य स्त्रीपुत्र
 योरन्यतरकर्मप्रतिबन्धे फल न ददातीति । यानि प्राण्यन्तराणि स्नेहविषया
 भ्रात्रादयस्तस्य कर्मणो भोगानीति । कर्मफलानामन्नाद्याश्वयामादीना भागि-
 त्वात्कर्मभोगीनीत्युच्यन्ते तेषां प्राणिना कर्मभिरभाषादिशृष्टवाच्यैः प्रति-
 बन्धादिति । तस्य वा कर्मणः सहकारिधर्माधर्मलक्षणं निमित्तं ना-
 स्तीति । अयमर्थः । दुष्टानां सेवादिकर्मणा अभिचारादुमाद्विलासे ऽदृष्ट का-
 रण कल्पनीयम् । यथा ऽऽहुः तस्मै तत्र कारणं शब्दश्चेति दृष्टं सेवादिक
 कारणं शब्दश्चेति । विषमिच्छा तद्विषयमदृष्टमुपलव्यति ते च यामादयस्त
 स्माददृष्टादुपजायमाना अन्तरा विघ्ननाशाय देवतानमस्कारादिजनितमपि
 धर्ममपेक्षन्ते तस्मात् प्राप्नुवीयेन धर्मैश्च स्वफलनिर्वर्तनाय धर्मान्तरं सङ्ग-
 कर्षापेक्ष्यते सहकारिणा च वैचिच्यात्प्रतिबन्धापगमहेतोरपि सहकारित्वावि-
 रोधः । तेन कर्मणः सहकारिनिमित्ताभावात्प्रतिबन्धमदृष्टं फल न जनयती-
 त्यर्थः । तस्य या कर्मणः सहकारिणः कारणस्य गरीयसा कर्मान्तरेण
 प्रतिबन्धात्फलस्यानारम्भः । यत्र स्वकर्मणा सहकारिनिमित्ताभावात्प्रतिबन्धा-
 युक्ता समानोपभोगसन्धान्तरकर्मणामपि सहकारिनिमित्ताभावात्प्रतिबन्धो
 दश्येति । सत्त्वान्तरकर्मणां चेति । कृपादिमन्वादिष्युच्यमाने परमाणु-
 भिरनेकान्तः स्यादत आह । पाह्यकरणमाद्यत्वे सतीति । इन्द्रियया-

ज्ञात्वे सतीत्येतावतीव सिद्धे इन्द्रियाह्वराशेर्बाह्वकरदयाह्व राशन्तरामि-
त्येतावन्मात्रविषयत्वे बाह्यकरणग्राह्यत्वे सतीत्युक्तम् । शिकतादिदृष्टा-
न्तस्य साध्यसमतयेव पुरुषार्थक्रियासामान्यादित्यस्य हेतोरनैकान्तिकत्वे-
द्वापनमपि प्रत्युक्तम् । शिकतादीनामपि कथं वित्युपपत्त्येहेतुत्वात्सर्गः
पुरुषगुणपूर्वक इत्युक्तम् । मा भूद्वा पुरुषगुणपूर्वकत्वं शिकतादिसर्गस्य तथा
ऽपि शरीरोत्पत्त्यादि परिभाषयन्तः शिकतादिभ्यो वैषम्यं वीक्षमाणास्त-
द्विनश्वजकारणत्वमेव प्रतिपद्यामहे तथा च सिध्यति पुरुषगुणनिमित्तत्वे-
त्याह । विषमव्यायमुपन्यास इति । ननु मातापितरौ न साक्षात् शरी-
रोत्पत्तेः कारणमित्यत आह मातापितृशब्देन लोहितरेतस इति । अनु-
भवनीये इति । भव्यगेवादिपाठात्कर्तारि कृत्यः इति ऽपि वैषम्यमि-
त्याह ।

तथा ऽऽहारस्य (सू. ६७) ॥ पूर्वसूचपतीकेन पूरयति । उत्प-
त्तिनिमित्तत्वादिति प्रकृतम् । कल्लकरद्वरमासपेक्षयादयो लोहितरेतसोः
शरीरारम्भकयोः परिणाममेदाः ।

प्राप्तौ-त् (सू. ६८) ॥ तस्येत्योः सयोगः प्राप्तिः तस्यामनियमः
शरीरोत्पादस्य तस्माद् दृष्टस्य व्यभिचारादस्ति तददृष्टं यत् शरीरसर्ग इत्यर्थः ।
पार्श्वस्यः शङ्कते सर्वात्मभिरिति । ननु यदीयेनादृष्टेन यच्छरीरमुपात्तं
तत्तस्यैव भोगायतनं नान्यस्येति नानियम इत्यत आह । न च पुरुषगत
इति । आत्ममनःसन्निकर्षेण हि धर्मो धर्मो सन्निकर्षत्व मनसः सर्वात्मभिः
साधारण इति सर्वेषामेव धर्मो धर्मो न पुनः कस्य चिदेवासाधारणावित्यर्थः ।
अस्योत्तरं शरीरेति । उत्तेनेवामिप्रायेण शङ्कते तत्स्थिता एकपुरुषस्थिता
कृत इति चेत् । उत्तरम् । न स्वसंयोगेति । पुनः पृच्छति । संयोगे
कृतो नियम इति । यथेवेकेनात्मना मनःसंयुक्तमेवमात्मान्तरेरपि ।
नात्ममन इय यथेकेन मनसा च आत्मा संयुक्त इय मनोन्तरैरपीति ।
नात्ममनःसन्निकर्षे ऽस्ति विशेष इत्यर्थः । उत्तरं न मनोनियमहेतु-
त्वादिति । अदृष्टनियमनिबन्धनो हि मनोनियमः मनोनियमनिबन्धन-
श्चादृष्टनियमः । अनादित्वाच्च बीजादुरपदन्योन्याश्रयो न सतिमाप्रवृत्ती-

त्यर्थः । तदेवमात्मगुणनिबन्धने शरीरसर्गे व्यवस्था दर्शिता । ये तु
मेतिरे ॥ कर्मनिबन्धनः शरीरसर्गो ऽपि तु प्रकृत्यादिनिबन्धनः । प्रकृतयो
हि स्वयमेव धर्माधर्मरूपनिमित्तानपेक्षाः सत्त्वरजस्तमस्तथा प्रवृत्तिशीलाः
स्य स्वं विकारमारभन्ते प्रतिबन्धापगममात्रे तु धर्माधर्मावपेक्षन्ते तदाया
कृपोधलः केदारादयः । पूर्वोत्केदारान्तरमपूर्वमाणिप्राधयिपुरीषा सेतुमात्र
भिनति । तास्तु निम्नाभिर्षणस्वभावा अपहृतसेतवः स्वयमेव केदारमा-
प्राधयन्ति । एवमाप्राधयन्ति प्रकृतयो ऽपि विकारानिति । यथा ऽऽहुर्निमि-
तमप्रयोजक प्रकृतीनामापरणमेदस्तु ततः चेच्चिद्वदिति । तान् प्रत्याह ।

एतेनानियमः प्रत्युक्तः (सू ७०) । एतेन कर्मसापेक्षाया भूतानां
शरीरसर्गे अनियमामिधानेन तन्निरपेक्षायां व्यतिरेकमुखेनानियमः प्रत्युक्तः
नियमो व्याप्तिः साधारणवियहवत्त्वं सर्वोत्पन्नाम् । अनियमस्त्यव्याप्तिः
कस्य चिदात्मनः किं विच्छरीरं कस्य चित्किं विदिति । प्रकृतिनिबन्धने
हि शरीरसर्गे तस्या एकत्वात्सर्वात्मसाधारण्याद् न शरीराणामस्यसाधार-
ण्यहेतुः । भूतग्रहणं तु प्रकृत्युपलक्षणाद्यै न केवलमेकनिमित्त शरीरसर्गे
साधारणवियहवत्त्व दोषः अपि तु मोक्षो ऽपि न स्यादिति दर्शयितुं स्व-
प्रत्ये मोक्षमुपपादयति उपपन्नश्चेति । सांख्यवत्ते तु न मोक्षः स्यादिति दर्श-
यति । कर्मनिरपेक्षेऽप्यिति । शङ्कते । तददृष्टकारितमिति चेदिति । उप-
भोग्यशब्दाद्यदर्शनेन प्रकृतिपुरुषभेदादर्शनेन वा ऽदृष्टमुच्यते । तत्कारितमित्यर्थः ।
निराकरोति एतस्मिन्निति । यथा प्रागदर्शनेनमेव निरोधसमाधेः पश्चादप्यद-
र्शनेनमित्यवयुतो ऽपि पुनः संसरेदित्यर्थः । शङ्कामुत्थाप्य दूषयति । चरितार्थ-
र्भतेति । ननु न शब्दाद्युपभोग पुरुषार्थे ब्रूमे येन चरितार्थता स्यात् ।
अपि तु पुरुषभेददर्शनेन तच्चाद्यापि न भवतीत्यारभते शरीरमिति देश-
यति । पुरुषार्थत्वेन च हेतुनेति । चेा ऽवधारणे पुरुषार्थत्वेनेवेत्यर्थः ।
परिहरति । तस्य वा करणादिति । चस्त्यर्थः । देशयति वृत्ते यदर्थे शरी-
राण्यारभते तत्र कृतमन्यतु कृतमिति किं केन समतमित्यर्थः । शङ्कते
दिदृक्षाचिरोप इति । दर्शनं हि नञा पर्युदस्तामस्तन्मूलता दिदृक्षा वृत्ते
सा चाप्यर्गे नास्ति तस्मान्नापवृत्तः संसरेतीत्यर्थः । निराकरोति न प्राणि-
ति । एतदुक्तं भवति । दिदृक्षा हि बुद्ध्याश्रया नासत्यां बुद्ध्याप्रति प्रकृति-

परिणामश्च बुद्धिस्तथा च सत्यां दिदृक्षायां बुद्धिः बुद्धौ सत्यां दिदृक्षेति
 परस्पराययप्रसङ्गः । न चावानादिता परिहारः । सृष्ट्यादौ द्वयोरभावात् ।
 अस्माकं तु प्रलयसमये धर्मो धर्मपङ्क्तौ । इत्यात्मा मनश्चेति विशेषः ।
 सत्कार्यमादाय शङ्कते । सर्वशक्तिमत्त्वादिति । निराकरोति । नापवर्गा-
 भावप्रसङ्गादिति । शिष्टं विमज्जते दिदृक्षावधानात्त्वदर्शनमप्यस्तीति ।
 ■ तदर्थं प्रकृतेः प्रवृत्तिः तथा ■ न समारस्तत्प्राध्यसत्त्ववर्गाभावात्तास्ती-
 त्यवर्गाभाव इत्यर्थः । यतदेव स्फुटयति । विद्यमाने च नानात्वदर्शने
 तदर्थे प्रधानस्य प्रयुक्तिरयुक्ता ततः समाराभावात्तत्प्राध्यसोऽपयोगः । न
 स्यादिति भावः । तमेवावर्गाभाव तद्विरोधिसमारसत्वेन दर्शयति ।
 यदा च नानात्वदर्शनमिति । निदानानुच्छेदे निदानिने नोच्छेद
 इत्यर्थः । पुनर्विकल्प दर्शयति । अज्ञानमदर्शनमिति चेति । विवेक-
 क्षानामावस्य तुल्यत्वादित्यर्थः । योपमतिरोहितार्थमिति । अपरे त्वाद्देता
 अदृष्ट परमाणुगुण धर्षयन्ति । बाधेजानामगूना मनसश्च गुणोऽदृष्ट तौ
 बाधेबाधा अयजः स्वादृष्टप्रयुक्ताः शरीरमारमन्ते मनश्च स्वगुणप्रयुक्त
 तच्छरीरमाविशति । तच्च स्वकादेवादृष्टात्पद्मलस्य सुषुप्त्यौपमेय बाध-
 यति । न तु पुद्गलस्य धर्मोऽदृष्टमिति साध्यवन्तेषामपि पुनस्तत्प्रसङ्गे
 उपयोगः । यतदुपपादयति । परमाणुगुणस्येति । अपि चास्मिन् दर्शने
 प्रायण न स्यादित्याह । मनः कर्मनिमित्तत्वादिति । अस्मद्वशेन तूपपद्यते
 प्रायणमित्याह । वर्तमानशरीरारम्भककर्माशयक्षये तु भविष्यद्दे-
 हान्तरारम्भककर्माशयान्तरादपसर्पणं मनस इति युक्तं प्रायणम् ।
 चभयहेतुरिति । उपसर्पणापसर्पणहेतुरित्यर्थः । ननु भयतु सयोगाद्युच्छेदः
 किं नो बाध्यतइत्यत आह । शरीरस्य नित्यत्वप्रसङ्गश्च प्रायणा-
 नुपपत्तेः सयोगाद्युच्छेदादित्यर्थः । ननु सदकारण नित्यमिति कथं सदा-
 रण शरीर नित्यं भवदित्यत आह । नित्यत्वप्रसङ्ग इति प्रायणानुपपत्तिं
 ब्रूमः । विनाशानुपपत्तेरित्यर्थः । यादृच्छिके अकारणके प्रायणभेदो न
 स्यात् । दृष्टश्च प्रायणभेदः कश्चिद्गर्भस्य यद्येति कश्चिज्जातमात्रः
 कश्चित्कुमारक इत्यादिरिति । अकारणस्य नित्यं सत्त्वमसत्यं वा स्यात् ।
 रागवद्वत्कुपुमदित्यर्थः । अकारणत्वादित्यस्य हेतोरनैकान्तरित्येन

प्रत्यक्षतिष्ठते । अणुरयामतावदिति । निराकरोति । तच्च नेति । प्रमाणे-
 नातिप्रदीकृतमकृत प्रत्युत प्रत्यक्षगमविरुद्धमिति यावत् । तस्याभ्यागमो
 ऽभ्युपगमस्तत्प्रसङ्गादित्यर्थः । न च परमाणुरयामता ऽप्यकारणा पार्थिव-
 रूपत्वात् लोहितादिरूपयदित्यनुमानेन तस्यापि पाकजत्वाभ्युपगमादिति
 भावः । यथाश्रुति वा सूत्रायः । अकृतस्य कर्मणः फलोपभोगप्रसङ्गा-
 दिति । यदा खलु परमाणुगुण एव नित्यः शरीराद्यारम्भकस्तदा ऽसौ
 नित्यत्वान्न केन चित् क्रियते । तस्याकृतस्यैव फलं पुष्पैर्गन्धमुज्यते तत्-
 श्रवायमान्तिष्ठाना विश्वनिर्दिष्टप्रवृत्तिनिवृत्तिनिवयो ऽमर्शकः शान्प्रप्रणयन
 चाप्यनर्शक भवेदिति भावः । इतश्चातिविस्तृत भाष्ये तस्यार्थो निगदव्या-
 ख्यातः ॥

इति वाचस्पतिमिश्रविरचितायां न्यायवार्तिकतात्पर्य-
 टीकायां तृतीयो ऽध्यायः समाप्तः ॥ शुभम् ।

अथ मनःपरीक्षानन्तरमुद्वेगलक्षणक्रमानुरोधेन प्रवृत्तिः परीक्षितुं युक्ता सा कस्मान्न परीक्ष्यतश्चैनं शङ्कानिराकरणाय सूत्रमित्याह । मनसोऽनन्तरमिति ।

प्रवृत्तिर्यथोक्ता (सू. १) ॥ अस्य शेषस्तथा परीक्षिता यथा लक्षिता तथा परीक्षितेत्यर्थः । पृच्छति । किं पुनरिति । प्रमेयमात्मादिमनोन्तं परीक्षितं न पुनः प्रवृत्तेः स्वरूपं वा कार्यं वा परीक्षितमिति भावः । उत्तरम् । यावद्धर्मायर्माभयमिति । एकद्व्येत्येकस्मिन्नेवात्मनि वर्तत इत्यर्थः । अवस्थिता न तु बुद्ध्यादियदाशुभरविनाशिनीत्यर्थः । आत्मसमवायादिति । कार्यत्वे सतीति दृष्टव्यं विशेषणम् । तेन न सामान्यविशेषाभ्या व्यभिचारः । प्रायणादीत्यादिरग्रेण सुखादिलयोऽपवर्गश्च गृह्यते । ससारापवर्गहेतुभूतात्मसद्भावासद्भावाभ्यामिति शेषः । एवमाद्युक्तमिति । आद्वयह्येनात्मसमवेता प्रवृत्तिर्न तु पृथिव्यादाश्रयेति दर्शयति । प्रवृत्तेरनन्तरास्तर्हि दोषाः परीक्ष्यन्तामित्यत आह ।

तथा दोषाः (सू. २) ॥ उक्ता इति शेषः । प्रवृत्तितुल्यतया प्रवृत्तिपरीक्षयेव तावद्वेदाणां सत्त्वपरिचितमिति व्यर्थः । कार्यरूपप्रवृत्तितुल्यतामाह बुद्धिसमानाश्रयत्वादिति । अभीष्टविषयानुविन्तनप्रभयाः एव त्वमे दोषा नार्थचिन्तनबुद्धिब्यधिकरणा भवितुमर्हन्ति तथा सति चैवस्याभीष्टविषयानुचिन्तने मेवस्य रागः प्रवर्तते । तस्माद्बुद्धिसमानाश्रयत्वादात्मगुणा आत्मगुणत्वाच्च कार्यप्रवृत्तितुल्यतया प्रवृत्तिपरीक्षयेव तावद्वेदाणां परीक्षिता इत्यर्थः । इदं च प्रवृत्तिगुणत्वमपरं दोषाणामित्याह । संसारस्यानादित्यादिति । यत्तद्वैतं धीतरागजन्मादर्शनादित्यनेन तथेद्वैशपरीक्षापरेण द्वितीयमूखेण यत्ते दोषाणां परीक्षितं तदाह । सम्यग्ज्ञानाच्चेति । स्यादेतत् । गुणत्वेन ह्यात्मा गुणा इति चिन्त्यति तदेव तु कुल इत्यत आह । कार्यत्ये सतीति । इन्द्रियान्तरं मन इति मानसप्रत्यक्षेरात्मत्वमुपस्थाद्विभिरनेकान्तित्वं मा भूदत उक्तं कार्यत्ये सतीति विशेषणम् । अचानुपप्रत्यक्षादित्येषां च कार्यत्ये सतीति विशेषणमनुपपन्नोपपन्नम् । तदेव यद्दु परीक्षित

दोषाणां यत् किं चिद्वेदाणामपरीक्षितमस्ति तत्परीक्षितमुपक्रमते ।
 प्रवर्तनलक्षणा इत्युक्तं तथा च मानादय इति । रागद्वेषमोहा यत्र
 दोषा न च मानादयस्तेष्वन्तर्भवन्ति बुद्धिष्वपदेशमेवाह । प्रवर्तनलक्षणत्वं
 तु तेषामप्यस्ति तस्मादतिव्यापकत्वाच्च लक्षणमेतद्युक्तं युक्तत्वे वा लक्षणमूचे
 मानादयो अपि दोषावप्यवर्तनीया इति पूर्वपक्षः । सिद्धान्तग्राह्याह नोपस-
 र्ख्यायन्ते संगृहीतत्वादिनि । रागद्वेषमोहानां सामान्यवशात् कामा-
 दयो विशेषास्तथा चोपपन्ने बुद्धिष्वपदेशमेवः सप्रदृशेति मोक्षः । अस्व-
 चस्त्यादानेच्छा स्यामिदानपूर्विका सृष्ट्या पुनर्मध्यप्रार्थ्या तृष्णाहेतुभूता प्रवृत्ति-
 द्वारेण पुनर्मध्यप्रतिषेधानस्येति । प्रमाणविरुद्धेति । अन्यायेनेत्यर्थः ।
 परस्य ज्ञातेर्ममाप्येति बुद्धिरभिनिवेशः तत्प्रतिषेधानिप्रयो चानिषि-
 शाद्यस्येत्युच्यते अमर्षलक्षणे द्वेष इति । नन्यकृतापकारस्य या अस-
 हिष्णुता मोऽमर्ष इति द्वेषस्येव विशेष इत्युक्तं कथं द्वेषसामान्यमुच्यत इत्यत
 आह । असहिष्णुता दुःखस्य दुःखसाधनानां चेति । मिथ्याप्रतिप-
 त्तिलक्षणे मोह इति । सगयो हि यथावस्थिते पदार्थे अयथाभावाप्रति-
 पत्तिर्भवति । व्यवस्थितं हि यन्तु अध्यवस्थिततया गृह्णाति संययः एवं
 परिबतमानिनो मोमासकदुर्दुष्टस्याभिमान इति । एकयोनयो हि रूपादयो
 न चेषामेकस्य यदि पुनस्तत्र रूपादीनां परस्परभेदबिदुषे कश्चित्कारणभेद
 आम्नीयते स रागादिष्वपि समान इति भावः । आर्पणप्रज्ञेति भाष्यम् ।
 आरातत्यादाता आर्ण । आर्णं चसौ प्रज्ञा चेति आर्णप्रज्ञा सम्यक्बोधः
 संबोधे भावनि निदानोच्छेदे निदानिनामुच्छेद इति । रागद्वेषयोर्निदानि-
 नोच्छेदाय तन्निदानस्य मोहस्य दर्शयति सति चार्थान्तरत्व इति ।

तेषां मोहः पापीयान् कुतः नामूढस्येतरोत्पत्तोः । अमूढ-
 स्येतरोत्पत्तिर्न भवति यत् इत्यर्थं नामूढस्येतरोत्पत्तेरित्युक्तम् । मोहा-
 द्विषयस्य सुखसाधनत्वानुस्मृतिः दुःखसाधनत्वानुस्मृतिश्च सङ्कल्पः स्त्र-
 नीयाः कोपनीया इति कर्तार कृत्यो मध्यगेयादिपाठात् । धार्मिकं मूढो
 मुदनीति । मूढ इति मोहव्यापनायात् । भवतु निदानोच्छेदादुच्छेदे निदा-
 निनः निदानस्य कुत उच्छेद इत्यत आह । तत्त्वज्ञानाच्चेति । प्रतिषेधा-
 म्यासां निदानोच्छेद इत्यर्थः । दोषनिमित्तत्वादिति हेतोरप्योजकृत्यमाह ।

नदोषकक्षणावरोधादिति । तथाभावस्तज्जातीयत्वमतश्चाभावो ऽत-
 ज्जातीयत्वम् । अनेकान्तिकत्वमाह । निमित्तनैमित्तिकोपपत्तेश्चेति ।
 सत्त्वादेच्छेदो प्रेत्यभावो न चात्मनो नित्यस्य तो स्तः तस्मादस्मिन् दर्शने
 न युक्तः प्रेत्यभावः । येनाशिक्षानां तु सत्त्वोत्पादनरोधाभ्यां युक्तः प्रेत्य-
 भावः । प्रेत्येति ल्यब् मुप व्यादाय स्वपितीतिषद् दृष्टव्यः तथा च भूत्वा
 प्रायणमिति भवनप्रायणयोः समानकर्तृकत्वमप्युपपन्नमिति पूर्वपक्षः । पूर्वाभ्य-
 स्तसूत्रे चात्मनित्यत्वव्यवस्थापनात् । सत्त्वोत्पादेच्छेदे च कृतज्ञानाकृता-
 भ्यागमदोषेणाभ्युदयनिःश्रेयसार्थमप्रवृत्तिः कृत्पपदेशानर्थक्यप्रसङ्गाच्च स्वदेहे-
 न्दियदुद्दिष्टपदेन।सवन्धोत्पादयिनाशो नित्यस्यात्मनो जन्मप्रायणे तथा
 चोपपन्नः प्रेत्यभाव इति सिद्धान्तः । प्रेत्यभावाच्चारप्रस्तावेनेदमपर विचा-
 रयति । येषं प्रेत्योत्पत्तिर्नाम सा कथमिति चेत् । अथ हि प्राधादु-
 काना नानाविधा विप्रतिपत्तयः सन्ति तथापिमत तावत्पक्ष गृह्णाति ।
 व्यक्तादिति । अथे विप्रतिपत्तीर्निवारयिष्यति शरीरेन्द्रियविषयोपकरण-
 धारमिति । एकवद्भावेन नपुंसकत्वम् । प्रत्यक्षगृहीतसंयन्धप्रमथमनुमानं
 प्रत्यक्षेप्युपदिशति प्रत्यक्षमूलकत्वादिति । ननु भवतु शरीरं पृथिव्यादि
 च व्यक्त महत्यानेकद्रव्यवत्यरूपारिषेभ्यः तन्मूलकारण परमाणवः कथं
 व्यक्ता इत्यत आह । तत्सामान्यादिति । रूपादिमत्त्वामयीपूर्वक शरी-
 रमित्यर्थः । अतः परं प्राधादुकानां तैर्धिकानां च दर्शनान्मुप-
 न्यस्तानि कानि चित्प्रतिपिध्यन्ते तत्र कानि चिदभ्यनुज्ञायन्त-
 इति । तत्र तापदेके प्रादुरभावाद्भावोत्पत्तिः कुतः नानुपमृद्य प्रादु-
 र्भावो यतः तस्मादित्यर्थः । विश्वं हि शून्यताया एव जायते । एवं किल
 ज्ञायते असदेवेदमप्यधीदिति । अतः प्रशङ्गाप्यस्य प्रथमं जन्म दृश्यते
 न सतः तत्कस्य हेतोः अमाशस्तस्य कारणमिति । उपलब्धं चेद नानुप-
 मृद्य प्रादुर्भावादिति अप्रस उत्पादादित्यपि दृष्टव्यम् । तस्मादपदुपा-
 दान विश्वमिति सिद्धम् । तत्र सिद्धान्तो गृह्णामिस्थिराह । उपमृद्य
 प्रादुर्भवतीति व्याघात इति । तदमिषन्धिमविद्वान् पूर्वपक्षो दूषयति ।
 अतीतानागतयोः कारकशब्दयोगादिति । उपमृद्य प्रादुर्भवतीति
 भाक्त एव प्रयोगो न मुख्य इत्यर्थः । मित्रस्य कुम्भस्य कषानानीति ॥

यद्यपि ॥ साक्षात्कारकशब्दस्तथा ऽपि पृथ्वा सबन्धाभिधानात् तस्य क्रियाग-
 भत्वात्क्रियायाश्च कारकनान्तरीयकत्वात्पारम्पर्येण कारकगष्टता दृष्ट्या ।
 पृच्छति कः पुनरङ्कुरेण बीजोपमदर्शयः । का पुनर्भक्तिः यया योगा-
 दुपमगृह्णाति बीजमङ्कुर इति भवति प्रयोग इत्यर्थः । उत्तरम् । अनन्त-
 रौत्पत्त्यर्थः उपमदौपमदर्कयोरप्यानन्तर्यमनयोरपीति एतत्सामान्यमित्य-
 र्थः । पुनरपि गूढाभिधानिचरेव सिद्धान्ती उक्तं स्मारयति । अत्रोक्तमिति ।
 अभिप्रायमुद्घाटयति । यदपीदमुच्यते इति । नैपचारिक प्रयोग व्याखे-
 धामः कारकशब्दानां किं तु यथा भविष्यन्नङ्कुरः सम्प्रति असन्न बीजमुपमृ-
 द्धाति इव बीजाभावो ऽमन्नाङ्कुर करोतीति धूमः । तद्विदमाह अपि
 त्वसतः कारणादुत्पत्तिर्न युक्तेति । ननु कमुपमृद्य प्रादुर्भावादित्यनेना-
 नन्तर्ये बीजविनाशङ्कुरोत्पादयोः सूचित बीजविनाशनन्तर्याङ्कुरोत्पा-
 दस्य बीजविनाशकार्यत्वमित्याह । यत्पुनरेतदानन्तर्यसामर्थ्यादि-
 ति । अनन्यप्रयुक्तमानन्तर्ये कार्यकारणभावसाधनम् इदं तन्तुगृहानन्तर्यप्रयु-
 क्तमिति नाभावस्य कारणात्वं गमयितुमर्हतीत्यर्थः । यद्वि व्यूहान्तरकार्यो
 ऽङ्कुरो ऽथ कस्माद्विनष्टे पूर्वव्यूहे न भवतीत्यत आह । न चाविनष्टे
 इति । ननु यदि बीजाद्यव्यव्यूहान्तरमङ्कुरोत्पादहेतुर्न बीज कस्मादङ्कुरा-
 यिनः कृषीशला बीजमुपाददत इत्यत आह । एवं चेति । बीजारवोपा-
 दाने अवर्जनीयतया बीजमागच्छदशक्यप्रत्याख्यातमित्यर्थः । तद्वैशम्ये
 परिघोष्यावेशार्थं सूच योजयति । अस्य चार्थस्येति । न विनष्टेभ्यो
 बीजेभ्यो ऽङ्कुरस्यानित्यत्वेः बीजविनाशश्चेऽङ्कुरोत्पादहेतुरथ विनष्टे बीजे
 तदवयवेषु परस्परविच्छिन्नेष्ववति तेषां व्यूहान्तरे कस्मादङ्कुरो न भवति
 भवति तु सति तेषां व्यूहे तस्माद्विनष्टेभ्यो ऽङ्कुरानुत्पत्तेरवति व्यूहे न
 बीजनाश कारणमिति सूचयः । क्रमनिर्द्वैगादित्यस्य हेतोरस्मत्पक्षे ऽप्य-
 प्रतिषेधः । तथाप्यानन्तर्यस्य तुल्यत्वात् । तथा ऽपि विनिगमनाया
 को हेतुरित्यत आह । अभावश्चेदङ्कुरोत्पादकारणं स्यात् । अनुपा-
 ल्येय इति शेषः । न ह्यनन्वयविनष्टयोः शालिग्रवबीजयोः कश्चिद्विशेषो
 ऽस्ति येनैकस्माच्छाल्यङ्कुरो नान्यस्मादिति । को नु स्वत्वभायानामस्वत्व-
 जानतो भेद इति । अपि च कारवानां शक्तिभेदात्कार्याणि भिन्नशक्तियुक्त-

नि । यदा तु कार्यानामभेदस्तदा कुतस्तच्छक्तीनां भेदः तथा च कार्याणि भिन्नशक्तीनि न स्युरित्याह । अनन्वितं च कार्यं सर्वाभिरिति । यदप्यसम उत्पादादभायस्योपादानत्वं तदपि कार्याणां भिन्नत्वेन भिन्नशक्तित्वेन च प्रत्युक्तम् । तत्प्रागभावानां स्वाभाविकभेदविरहात् । अपि च प्रागभावा-
नामनादित्वेन कार्यात्पादम्याप्यनादित्वप्रसङ्गः भावरूपकारणसहकारित्वं स्व-
भावस्य न निषिध्यते अस्मदभिमतस्योपाद्येयस्य । अत एव याज्ञिकादीनां
रूपादीनां पूर्वरूपादिध्वंसनिमित्तत्वमभ्युपेयते । श्रुतिस्तु पूर्वपक्षमिप्राया तथा
च सिद्धान्तश्रुत्यन्तरं सदेव सोम्येदमप्यभाषोदिति कथमसतः सज्जयेतेति ।
शून्यताविधत्ते । विश्वप्रपञ्च इति तु दर्शनमसरक्ष्यात्यनिर्वचनीयस्यातिनिरा-
कार्येणापाकृतम् । अपि च सर्वशून्यत्वे प्यातुरभावाख्यातेरभावः । तस्मात्तु
शून्यतोपादानमन्तद्विषयो वा विश्वप्रपञ्च इति सिद्धम् । अथापर आह ॥

ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् (सू. १६) ॥ मा भूदयं

नामरूपप्रपञ्चः शून्यतोपादानो ऽपि तु ब्रह्मोपादानो भविष्यति । ब्रह्मेव हि
प्रपञ्चरूपेण परिणमते मृत्तिकेव घटशरावोदञ्चनादिभावेन । न चेयं नित्य-
त्वव्याघातः । परिणामे ऽपि सत्यादिघातात् सत्त्वगत्याद्यु नित्यतायाः ।
यथाह यस्मिन्तत्त्वं न विहन्यते तदपि नित्यमित्येकं दर्शनम् । अपरं च
ब्रह्मेयानिर्वचनीयानाद्यविवोधानात्रामरूपप्रपञ्चभेदेन विपर्तते सुखमिद-
कमनेकमणिकृपाणादिभेदान्नेरुविधप्रतिविम्बभेदेनेति तदेतद्वर्त्यनद्वयमनेन
सूचितम् । ईश्वरो ब्रह्म ईशनायोगात् । चेतनशक्तिः क्रियाशक्तिश्चेयना ।
सा चास्ति ब्रह्मणीति ब्रह्मेश्वरः कारणं जगतः । श्रूयते हि तदेतत् बहु-
स्यां प्रजायेयेत्यादि सा चेयं श्रुतिश्चेतनस्य जगत्कारणतामाह । न चाभावा-
या प्रधानं वा परमाण्वो वा चेतयन्ते । ननु जीवा एव चेतनासत्कार्मनिमित्तो
नामरूपप्रपञ्चे भविष्यति कृतमच भगवतेश्वरेणेत्यात् उक्तं पुरुषकर्माफल्य-
दर्शनादिति । पुरुषश्चेत् चेतयेन्नैव निष्कलं कर्माभेत निष्कलं विद्वान्
प्रवर्तमानः कथं चेतनो नाम तस्यात्पुरुषकर्माफल्यदर्शनादीश्वरः कारण-
मित्यर्थः । एतद्वर्त्यनद्वयमपाकरोति ।

न पुरुषकर्माभावे कलानिष्पत्तेः (सू. २०) ॥ इदमपाकू-

तम् । न तावन्मृत्तिकेव नामरूपप्रपञ्चरूपेण ब्रह्म परिणमते । तद्वि सर्वा-

त्मना वा परिणमते एकदेशेन वा । तच्च सर्वोत्पन्ना परिणामे तत्त्वविधा-
तादनित्यत्वम् । एकदेशेन परिणामे साधयत्वत्वात्तदेवानित्यत्वम् । अथ
तत्त्वेनानुगतस्य परिणामः तच्च ब्रह्म । न तर्हि ब्रह्मणः परिणामः । न
च निर्मागस्यैकस्य स्वसदेनान्यत्त्वस्य विपरीतज्ञानगोचरत्वसम्भवः ।
सामान्यतो यहे रूपविशेषावहे च तदन्यरूपारोपेण विभ्रमे दृष्टः शुक्तिकादेः
न तु क्षान्तु शुक्तिरूपे विद्वान् रजतमिति विपर्यस्यति । न च निरर्थे स्वस-
देनप्रत्यक्षे ब्रह्मणि तत्त्वस्वरूपावहः सामान्यग्रहो वा भवति । तस्माद्रीश्वरो
जगद्वेदेन विपर्यतइत्ययुक्तम् । निमित्तं तु स्याद्रीश्वरो जगतः स चेद-
नपेक्ष यत्र जगत्कारणमित्युच्यते तपेद्रमुगनिष्ठे न पुष्टकर्मभावे फलानिष्प-
त्तेरिति । अथ व्यतिरेकमाह धार्मिककार । ईश्वरश्चेत्कारणं भवेदिति ।
एकरूपं कार्यं स्यादित्याह ईश्वरस्येति । कर्मणीश्वरो ऽनीश्वरः स्यात् ।
तथा च तत्कारणानि नेश्वरेण प्रयुज्यन्तइत्यनेकान्तो व्यत्यमाणा हेतु-
त्यर्थः । तदेवमीश्वरोपादानाथ च ब्रह्मविपर्यतत्वं च निरपेक्षेश्वरनिमित्तत्वं
एव निराकृत्यामिमत्त एव गृह्णाति ।

तत्कारितत्वादहेतुः (सू. २१) ॥ परमाणुपादानस्य जगतः
पुष्टकर्मभावे ईश्वरो निमित्तकारणं यच्च तेनापेक्षणीयं पुष्टकर्म तद्रीश्वरनि-
मित्तकमेव । न च यदपेक्ष्यते तस्यानिमित्तत्वमित्युपरिष्ठात्प्रवेदयिष्यामः ।
तत्तद्रीश्वरकारितत्वात्पुरुषकारस्य तत्त्वहाय ईश्वरो निमित्तकारणं जात-
त्यस्य एवस्य निराकरणे पुष्टकर्मभावे फलानिष्पत्तेरित्यहेतुः । निरपेक्षेश्वर-
निमित्तकत्वनिराकरणे हेतुरेवेत्यर्थः । भाष्य गुणविशिष्टमात्मान्तरमिते ।
गुणानीश्वरस्य ज्ञानादीनुष्णादविष्यति धार्मिककारः । आत्मकल्पादि-
त्यथात्मप्रकारादात्मजातीयादिति यावत् । ससारवद्भ्य आत्मभ्यो विशेष-
माह । अथर्मेति । नन्वस्य कर्मानुष्ठानाभावात् कुतो धर्मः तथा चाणिमा-
दिकमेवार्थं कार्यरूपं त्रिनेत्रं कर्मणेत्यङ्गनाभ्यागमप्रसङ्ग इत्यत आह । संक-
ल्पानुविधायी चास्य धर्म इति । प्रयत्नयत्तु किमेवावतेत्यत आह एवं च
स्वकृताभ्यागमस्यालोपेनेति । मा भूद्वाह्यानुष्ठानं सकल्पलक्षणांनुष्ठानज-
नितधर्मफलमस्येत्यर्थं जगन्निर्माणफलमिति नाकृताभ्यागमप्रसङ्ग इत्यर्थः ।
स्यादेतत् । प्रयोजनं विना न प्रेषायता प्रवृत्तिः न च प्राप्तिप्रसक्तप्राप्त्यस्यास्ति

प्रापणीयं किं चिद्विश्वरस्य । तस्मात् कृतमस्य जगन्निर्माणेनेत्यत आह ।
 आसकवपदचेति । मा भूदस्य भगवतः स्वार्थः परानुग्रहायै जगन्निर्माणे
 प्रवृत्त्येतीत्यर्थः । अत्रेव दृष्टान्तमाह । अयं यथा पितुरपत्यानाम् । अयं
 पिता स्यापत्यानां यथा पितेत्यर्थः । दार्ष्टान्तिमेव योजयति तथा पितृभूत
 ईश्वर इति । नन्यात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि दृष्टानि तद्वेनवग्यादी-
 श्वरो नास्मज्जातीयो भवितुमर्हतीत्यत आह । न चात्मकल्पादिति । यद्य-
 प्यात्मान्तराण्यनित्यज्ञानयोगीनि अयं च नित्यज्ञानादियुक्तः तथा ऽप्यात्मजा-
 तीय एव बुद्ध्याद्विगुणयोगित्वात् । अन्यथा तोषाद्विपरमाणूनामतोषत्वादिप्र-
 सङ्गे नित्यरूपादियोगात् । करकादिगतानां रूपादीनामनित्यत्वेऽप्यस-
 रिति । यदि चायं बुद्ध्याद्विगुणेनैवावस्थायेत प्रमाणाभावादननुपपन्न एव स्याद्वि-
 त्याह बुद्ध्यादिभिरेवेति । स्यादेतद् यदि काहृण्यादीश्वरो जगन्निर्माणे
 प्रवर्तते हन्त मेः सुखिनमेव सृजेन्न तु दुःखिनम् । न च क्षेत्रगतधर्मा-
 धर्मसहकारितया निर्माणवैविध्यं वाच्यं धर्मस्य तदन्वधिष्ठितस्य स्वकार्यकारणेन
 काहृणिकेन तदधिष्ठानायोगात् । तस्मात्सुखदुःखादिभेदेन जगद्वैविध्यद-
 र्शनात्तानुक्रम्याप्रयुक्त ईश्वरः करोतीत्यत आह । स्वकृताभ्यागमालोपेन
 प्रवर्तमानस्येति । अयमभिसंधिः । काहृणिको ऽप्ययमात्मान्तराणिशमित-
 मङ्गिमा ऽपि न वस्तूनां सामर्थ्यामन्यथा कर्तुं शक्यति । तस्मादधर्मोत्प-
 तिमतापि नैश्वर्यप्रभावाद्वा नित्येन भवितुं शकम् । न च कलविरोधिना
 फलमप्रदाय विनष्टमपि शक्यम् । अतः क्षेत्रज्ञानां निमित्तमलङ्घयता ईश्वरेण
 नाधर्मः शक्यो ऽन्वधिष्ठानं तस्मात्काहृणिको ऽप्ययं वस्तुम्यभाषमनुविधीय-
 मानो धर्माधर्मसहकारी जगद्वैविध्यं विधत्ते तद्विद्वन्मुक्तं स्वकृताभ्यागमालो-
 पेन प्रवर्तमानस्येति । पुरुषेर्वैत्कमे कृते तत्फलमाभ्यागमानोपेन प्रवर्तमानस्ये-
 त्यर्थः । पार्तिस्ईश्वरमनियेति । प्रक्रिया प्रकरण ईश्वरनिमित्तस्यविचार
 इत्यर्थः । यथ विद्यमानाः प्रतिबन्धाश्च प्रयत्नपतीति । मुष्याय पुष्-
 पार्थेन प्रधाने प्रवर्तयितव्ये अधर्मः पुरुषार्थस्य प्रविशन्धरुः । एवं द्रुःप्याय
 पुशार्थेन प्रधाने प्रवर्तयितव्ये धर्म इत्यर्थः । न चार्थं हेतुस्तस्माद्विपर्यय-
 इति । अयमेवधेननन्यत्वतो हेतुः योरात्र नियतंनन्यत्वः । परिस्यन्दः
 क्रिया सा च मूर्त्यनुविधाविनी नामूर्ते सङ्गतईश्वरे संमयिनी इति मन्यतः

यङ्कते । क्रियानावेशादकारणमिति चेदिति । अपरिस्पन्दा अपि
 ज्ञानचिकीर्षाप्रयत्ना आख्यातपदवाच्यतया भवन्ति क्रिया ईश्वरस्यमिसंधि-
 ना परिहारः । न विकल्पानुपपत्तेः । यदा च युगपदनेकानि द्रव्याणि
 संहन्यन्ते तदा साधारणकार्यव्यावृत्तेभ्यः संयोगेभ्य इति । असा-
 धारणं कार्यम् । एकेकस्य तन्तुद्वयसयोगस्य द्वितन्तुकं तस्माद्वावृत्तेभ्यः
 संयोगेभ्यः सह साधारणस्यैव कार्यस्य षट्सत्त्वस्योत्पादादित्यर्थः । न
 केवलमुत्पन्नक्रियेषु क्रियोपरतो द्रव्योत्पादः क्व चिदनुत्पन्नाक्रियेष्वपि द्रव्यो-
 प्यवस्थितसंयोगेभ्यः पूर्वद्रव्योपरतो द्रव्यान्तरोत्पाद इत्याह एकावयव-
 विभागे रिति । तु शब्देन पूर्वस्मादुत्पन्नापरतक्रियाविशेषो दर्शितः ।
 किमक्रियाशतमेकारम्भो नेत्याह कानि चित्पुनरिति । अन्यतरकर्मजा-
 न्नादनात्संयोगान्निवृत्ते कर्मणि इतरस्मिन् द्रव्ये कर्मनिर्वृत्तिसमकालमेव
 द्रव्यं चोत्पद्यत इति तत्स्यभायात्प्रपत्तेश्चतुष्टुमिति । चेतनो ऽप्ययं
 परानुग्रहस्यभावो ऽपि यस्तुस्यभायमनुरुध्यमानः जर्मोऽयानुरोधेन जाद्वै-
 चित्र्यं विधत्ते । न चावश्यं दुष्कृते पुमां प्रश्नं विहन्तीत्यर्थः । अद्यत्वे
 ऽपि चेतनानां विचित्रस्यभावस्य दृष्टं सदसन्मध्यमाना जनानाम् । अथ
 नित्यमैश्वर्यं धर्मवैयर्थ्यं न तद्वर्माद्भवतीति । तत्तत्त्वेश्वरस्यैश्वर्ये स्वकृ-
 तकर्मफलं वेदितव्यमित्यमुक्तं भाष्यमिति भावः । परिहरति नित्यमिति
 ब्रूमः । तस्य हि ज्ञानक्रियाशक्तौ नित्ये इति ऐश्वर्ये नित्यम् । अणिमा-
 दिकं त्यनित्यं तदभिप्रायं च भाष्यकारस्य धर्मफलत्याभिधानम् । प्रत्या-
 त्मवृत्तिधर्मैर्धर्मसन्निधयाधिष्ठानं धृत्यात्मवृत्तिसकल्पानुविधायिन ईश्वरस्य
 धर्मस्य प्रयोजनमिति । अन्युपेत्येश्वरधर्ममेतदुक्तं भाष्यकृता । परमाद्यै-
 तस्तु नेरपरस्य धर्मसद्भावे प्रमाणमस्ति नित्यमभ्यामेव ज्ञानक्रियाशक्तिभ्यां
 सकलकार्योत्पादसिद्धेरित्याशयधानाह । न चेश्वरे धर्मो ऽस्तीति ।
 बुद्धिमत्त्वात्तर्हीत्मान्तरमिति । आत्मान्तरं शरीरेन्तरमभिप्रेतमिति ।
 स च शरीरसन्न्यो यत्नमानः केषां चिद्यथा ससारिणां केषां विदतीति
 यथा मुक्तानां गुरुणादादीनाम् । तदनेनेश्वरेण बुद्धिमत्ता सता ऽवश्यं
 भाष्यं शरीरिणेति देव्याद्यैः । नात्मान्तरं शरीरेन्तरमित्यर्थः । कुतो गुणभे-
 दात् । नित्याश्वेदस्य बुद्ध्यादयः कृत शरीरग्रहणेन तदुत्पादाद्यैनेति भावः ।

नन्विदमेव बुद्धिमत्कारणाविश्रुताः परमाणवः प्रवर्तन्त इति पक्षधर्मताद-
लातर्कसहायान्नित्यबुद्धिमन्त्यस्य सिध्यतीत्यर्थः । प्रत्यर्थनियमासंभ-
वादित्यादिना तर्कः प्रमाणसहायो दर्शितः । यत् तावद्गुणभेदेनाशरीरित्व-
मौश्वरस्य दर्शितं न चेतस्य शरीरयोगो विकल्पमपि सहतश्च्युतः ।
अथ बुद्धिमत्तयेति । अतीतानागतवर्तमानविषया प्रत्यक्षे ऽस्ति साक्षा-
त्कारवतीत्यर्थः । न पुनरक्षमाश्रिता नित्यत्वात् । उपलक्षणं चेतत् ।
मानुमानिकौ चेति नेन्द्रियकौ नैपमानिकौत्यपि ह्युच्यते । अस्ति चेति ।
क्षेत्रो ऽविद्या तददूषितेत्यर्थः । मूर्त्तिमद्बुद्ध्यसंबन्धित्यादिति ।
सयोगित्वादित्यर्थः । तथा च न रूपादिभिर्व्यभिचारः । यथायदभिप्रेतमा-
चार्यस्य यथे हि यत्तु भाषा जगति भवन्ति प्रसिद्धचेतनकर्तृकाः यथा
प्रासादाट्टालगोपुरतोराद्यादयः । प्रसिद्धतद्विपर्ययाः यथा परमाण्वाकाशा-
दयः । सद्विधचेतनकर्तृका यथा तनुतहमहीधरादयः । तत्र प्रमेयत्वाद्वा-
दिविप्रतिपत्तेर्वा साधकवाधकप्रमाणमात्रे चेतनकर्तृत्वे संशयः । न च प्रत्य-
क्षानुपलब्धिमात्रमत्र बाधकं भवितुमर्हति । स्वभावविश्रुतिर्वा सतामपि
प्रत्यक्षानुपलब्धेः परमाण्वादीनाम् । तथा च विधादाध्यासितास्तहमहीध-
रादय उपादानाभिन्नकर्तृका उत्पत्तिमत्त्वात् अचेतनोपादानत्वाद्वा यदु-
त्पत्तिमदचेतनोपादानकं वा तत्सर्वमुपादानाभिन्नपूर्वकं यथा प्रासादादि
तथा च विधादाध्यासितास्तनुतहमहीधरादयस्तस्मात्तथेति । न चैषामुत्पत्ति-
मन्त्यमसिद्धम् । सावयवत्येन वा महत्ये सति क्रियावत्येन यस्त्रादिवत्तत्पिद्धेः
न चेतःप्रता वेनाशिकानां कर्मणा चेतनेन मीमांसकानां क्षेत्रज्ञेन चेतनेन
चेतनकर्तृत्वपिद्धेः पृथिव्यादीनां सिद्धसाधन चेतन्ये ऽपि तेषामुपादानान-
भिन्नत्वात् । तज्ज्ञत्ये वा ॥ यवास्माकमीश्वरः ईदृशमस्तु सिद्धसाधनं को
हि क्षेत्रं धिना न याज्जिनसिद्धिमिच्छेत् । न च साध्यहीने दृष्टान्तः ।
पटादीनामप्युपादानाभिन्नकुर्वन्तादिकर्तृकत्वात् । अत एव न विरुद्धता
हेतोः यत् हि सा भवेत् । यदुपादानानभिन्नकर्तृकाः पटादये मध्येः न
चेतन्यरेषामपि संमतम् । स्यादेतद् अर्थोविश्रुत्य विशेषस्य शरीरादिमत्त्वादः
प्रमाणविरोधाद्विरुद्धता । यथा तृणादिविकारकारित्वादिनिमित्तमिदमिदमित्यत्र यद्भि-
मन्त्यादिप्रवृत्तादिविकारोप्युक्त्याहगतोद्भूतोद्भवस्यैविरुद्धयोतस्यैव प्रत्यक्षे-

योपलम्भाद्वायितो विरुद्धो हेतुः । तथा ह्यस्य त्रित्याद्युपादानविषयं
 ज्ञानमात्ममन सन्निकर्षादिकारणक नासति तेस्मिन् भवतीति तदनेनाज्ञिप्र
 तन्नाच प्रमाणवाचित तन्निवृत्तौ च ज्ञानमस्य निवर्तते उष्णत्वोद्भूतिनिवृत्ता-
 यिव दाहको बहिरवस्थायइति । न अत्रापकनिवृत्तात्रयाप्यनिवृत्तेरयोगात् ।
 कारण चेदत्रापकं कार्यस्य हन्त हता तांहे व्याप्यत्रापकरुसकया । भवेदे-
 तदिति त्रित्याद्युपादानज्ञानमप्यस्य कार्यं स्यान्नित्यं तु तदभ्युपेयतइति
 न शरीरादिनिवृत्तावपि निवर्तितुमर्हति । अत्रापकनिवृत्तेरव्याप्यस्यानिवृत्ते-
 रिति । अन्यथा नाश्वयान् मेव इति गोमानपि न स्यात् । न च बुद्ध्या-
 दीनामनित्याना बहुलमुपलब्धेर्नित्या बुद्धिरसमाजिनीति साप्रतम् । न हि
 प्रत्यक्षा पायसीया हिमकरकादयस्तद्गता रूपादयो ऽनित्या इति तदार-
 म्भजेः परमाणुभिस्तद्गतेर्वा रूपादिभिस्तथा भवितव्यम् । सदकारणतया तु
 नित्यतोभयवपि तुल्यः । न च शरीरादिसहभावेन ज्ञानस्य तत्र तत्रोप-
 लम्भाच्छरीरादीनां ज्ञान व्याप्यमिति युक्तम् । स्थामात्रिकसबन्धशालिता हि
 व्याप्यता सा बोधाधिखिरहे भवति अस्ति च शरीरादिसहभावे ज्ञानस्या-
 बाधिः कार्यत्वम् । कार्ये ज्ञान स्वकारण शरीरादिना निवर्तते नित्यं तु
 तदतिवर्तमानमपि साहित्योपलम्भ न विरुद्धि तस्मादथा ऽनित्यं शब्द-
 वत्पत्तिमत्त्वात् घटघटिति प्रयुक्ते कश्चित्साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मवैविध्यात्प्रत्य-
 वतिष्ठेत यदि घटसाधर्म्यादुत्पत्तिमत्त्वाद्नित्यः शब्दः हन्त तस्मादेव
 रूपादिमता तेन भाव्य न चेदयं घटसाधर्म्येण रूपादिमान् यत्रमनित्यो ऽपि
 मा भूदित्येव च प्रत्ययतिष्ठमान उत्कर्षसमजानिगादौ पराजीयते यत्रमेव
 पाद्युत्कर्षसमजानिगादितया पराजेतव्यः साधर्म्यमात्रेणाप्रयोजकेन प्रत्य-
 यस्यानात् । तस्य च सर्वानुमानेषु सुनभतया सर्वानुमानोच्छेदापादकत्वात् ।

स्यादेतत् । उत्पत्तिमत्त्वमुपादानादाभिन्नकर्तृपूर्वकृत्यमात्रायां घटा-
 दिषु दृष्टं तावन्मात्रमेव पृथिव्यादीनां गमयेद् नित्यसर्वत्रिययज्ञानशक्तकर्तृत्व
 तु कुतस्त्यम् । न हि तदृष्टान्तधर्मिणि दृष्टम् । अथ रूपाद्युपलब्धेः क्रिया-
 त्वेन चक्षुराद्यनुमानमपि कथं न हि च्छिदादयः क्रिया इन्द्रियादिसा-
 धनाः तामा कुटारादिसाधनत्वात् । अथ दृष्टान्तधर्मिण्यदृष्टमपीन्द्रियसाध-
 नस्य पक्षधर्मताजलात्सिध्यति । रूपाद्युपलब्धिमत्त हि क्रियात्व तदेव कारण

गमयेद् यदुपलब्धिनिर्वर्तनसमर्थं न च कुठारादयः समर्था इति पक्षधर्म-
तावलात्कुठारादिविलक्षणमदृष्टपरमपि चक्षुराद्युपस्थापयतीति तदितरत्रापि
समानम् । न ह्यपरिमितानियतदिदेशेन्द्रियकानेन्द्रियकचसंस्थावरादिलक्षण-
कार्योत्पादयोगपदमसति, सर्वविषयज्ञाने तन्नित्यत्वे वा चेदुमर्शति ना
खल्वीदृशं परमेश्वरविज्ञानं कार्यशरीरादिकायै संभवति । शरीराद्युत्पत्तेः
प्रागस्याचेतन्येन तत्प्राक्कालकार्यान्तरोत्पादायेश्वरान्तरकल्पनाप्रसङ्गात् । यथै
तत्प्राक्तत्वागित्यनेकालौकिककल्पनया परं बुद्धिनिवृत्त्यर्थं कल्पितम् । एतेन
शरीरेन्द्रियनित्यत्वकल्पना ऽपि प्रत्युक्ता । एतेन यदेके ब्रूयते सन्निवेशादि-
मत्सर्वं बुद्धिमद्भेदं यदापि प्रसिध्येत्सन्निवेशादेरेककारणता कुत इति तदपि
परिहृतम् । तेषां प्रसिध्येत्सर्वजनिराक्रियामनोरथे यदि विधितश्चक्षुः परमा-
शून् चक्षुषान् तत्समवेतान्वा कर्माशयान् दृष्टमीयते च चेतदस्ति ।
तस्मादतीन्द्रियाद्यैर्दर्शिनो ऽस्मदादिविलक्षणा बह्वयः कल्पनीयाः तद्वरमेक
गद्य तादृशः कल्पनालाघवायेति । न च कादाचित्कपरिपाकादृष्टधत्त्वैश्च-
प्रमाशुसयोगादेव तनुभुवनादिकार्योपपत्तेः कुत चेतनकर्तृकत्वेनेति
वाच्यम् । उत्पत्तिमत्त्वस्योपपदानाद्यभिसर्कर्तृकत्वेनेपाधिविरहितः स्वाभावि-
कप्रतिबन्धविद्वेः । न च विज्ञानानामिन्द्रियमनसां ज्ञानोत्पादसाधनानामन-
धिष्ठानस्य च प्रत्यबुद्धिनिमित्तस्याप्यचेतनस्य क्षीरस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः
यने त्रिषादीनां च विना प्रत्यक्षमुत्पादस्य दर्शनाद्वाभिधार इति सांप्रतम् ।
सर्वेषामेव तेषां विवादास्पदीभूतत्वेन पक्षनिक्षेपात् । न च यद्यगृह्णास्तिता-
द्यदनुपलब्धिपरोधादपक्षधर्मता । धर्मिणो दर्शनालर्हताया भगवतस्तद्विरो-
धानुपपत्तेः । अन्यथा सर्वानुमानोच्छेदप्रसङ्गात् । शृङ्गस्य तु यद्यशिरोव-
र्तिनेन वत्सादिग्रसत्येव दर्शनालर्हस्यानुपलब्धिनिराकृतस्य साधनानर्हत्वात् ।

स्यादेतत् । नोत्पत्तिमात्रं स्वभावप्रतिबद्धं बुद्धिमद्भेदतुत्वेन च तु
तद्विशेषः यदृष्टेरक्रियादर्शिनो ऽपि कृतबुद्धिरुत्पद्यते तस्य च दृष्टेः सोपजा-
यते । यद् बुद्धिमद्वाभावार्थं दृष्ट घटादि च तथा न तूत्पत्तिमन्मात्रं तनु-
भुवनाद्यपि तस्य सद्भावासद्भावाभिविधानादर्शनात् । तदेतेन विशेषेणोपाधिना
प्रयुक्तां बुद्धिमद्भेदकत्वव्याप्तिमुपवीधदुत्पत्तिसामान्यं च तेन स्वभावप्रतिब-
द्धमिति न तद्गमयितुमर्हतीति । अन्यथा धूमप्रयुक्तां धूमध्यजव्याग्निमुप-

जीव्य पाण्डुतादेः कुमुदकपेतकादिगतादपि धूमकेतुनानुमानप्रसङ्गादिति ।
 अत्रोच्यते । इदमत्र निष्पन्नतर मयन्तो निष्पद्यन्तु किं बुद्धिमदन्वय्यति-
 रेकानुविधान विशेष आहो तद्वर्णनम् । यदि पूर्वेष्वत्र स बुद्धिमद्वेतुकत्व
 तनुमुपनादोनामातिष्ठमानैरभ्युपेयतमत्र । न हि कारण कार्याननुविहितभा-
 वाभावरमन्यो यत्तुमहेत्यस्योक्तात् । अथ दर्शने न तत्त्वज्ञिगतादर्शनेन कृतबुद्धि-
 यमयः । य एष हि षटो ऽनेन बुद्धिमद्वेत्यन्वय्यतिरेकानुविधायी दृष्टः स
 एव तत्कार्यो न तु विषयिणी । तज्जातीयस्य तदन्वयव्यतिरेकानुविधान-
 दर्शनाददृष्टान्वयव्यतिरेकानुविधानमपि तज्जातीयं तथेति चेत् । हन्तोत्प-
 तिमद् घटादि बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायीत्यन्यत्रपि तज्जातीयं तनुमुप-
 नादि तथा मयद्वर्णनेन न पराश्रयते । घटजातीयमुत्पत्तिमद् बुद्धिमत्पूर्व-
 मिति चेत् । ननु प्रासादादि न तद्वेतुकं मयेत् । अघटजातीयत्वात् । अथ
 यज्जातीयं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधायि दृष्टं तज्जातीयमेवादृष्टान्वय-
 व्यतिरेकमापि बुद्धिमद्वेतुकम् । तत्किमिदानीं कार्यजातीयं प्रासादादि बुद्धि-
 मद्वेतुकं न दृष्टं येनोत्पत्तिमतनुमुपनादि तथा न स्यात् । न यत् तज्जाती-
 यत्वे कश्चिद्विशेष इति । यत्तु मृद्विकारत्वेन वल्मीकस्य घटादिवत्कुलाल
 कार्येत्वं न भवति तत्कुम्भकारस्य प्रत्यक्षानुपलम्भविरोधात् । अदृश्यचेतन
 पूर्वकत्वं तु तस्योपेयतमम् ।

स्यादेतत् । नोत्पत्तिमात्रमुपदानामित्यर्तुत्वेन व्याप्सु । अपि तु
 यदस्मदादिशब्दज्ञानोपादानादि न च तथा तनुमुपनाद्युत्पत्तिमदपि तस्माद्
 व्याप्तिरिहान्न तत्पूर्वकमिति । तदयुक्तम् । उत्पत्तिमत्त्वतदुपदानाद्यभिन्न-
 कर्तृकत्वयोः प्रथममन्वयव्यतिरेकाभ्यां व्याप्नोः सिद्ध्या तदुपदानादिशब्द-
 ज्ञानात्पर्यवसायाः कार्यज्ञानविषये व्यपस्यापेक्षात् । व्याप्तिरनेन ज्ञानसामा-
 न्यसिद्धेः पञ्चमर्मात्मानेन तन्नित्यत्वसिद्धिरित्युक्तम् । तेनोपाधेरनुस्रियमाण-
 स्थानुपलब्धेः स्वभावप्रतियोग्यमुत्पत्तिमत्त्वं बुद्धिमद्वेतुकत्वेन । न च स्वभा-
 वप्रतियोग्यमुत्पत्तिमत्त्वं स्वमगन्धनमतीत्यापि वत्स्येतीति शक्यं शङ्कितम् ।
 तथा सति स्वभावज्ञानिप्रसङ्गः ।

स्यादेतत् । न सर्वेष्वपूर्वकाः वित्यादयः प्रमेयत्वसत्त्वादिव्यं घटा-
 दिशदित्यनुमानानि सन्ति प्रतिपक्षसाधनानि सत्प्रतिपक्षतया प्रकृतमनुमा-

नाभासम् । अत्रोच्यते । किमनेन सर्वसपूर्वकत्वं निषिध्यते उत चातुमा-
 चपूर्वकत्वं सर्वग्रहणमुपलक्षणायेम् । यदि पूर्वः पक्षः तदैकदेशदर्शिपूर्वकत्वं
 साधितं स्यात् । तथा चावसिद्धान्तः न च शक्यमपि न ह्यस्मदादिना उवा-
 गदर्शना शक्याः पुन्यध्यादयः कर्तुं चातुमाचपूर्वकत्वे तु निषेधो घटादिभि-
 र्यमिवारः । यद्वेश्वरो नाधिप्राप्ता परमाण्वादीनामशरीरित्वाद् मुक्तात्मवत् ।
 ऐश्वरं ज्ञानं न सर्वविषयम् अनित्यं च ज्ञानत्वाद् अस्मदादिज्ञानयदि-
 त्यनुमानं तत्पक्षधर्मतासिद्ध्यर्थमीश्वरसिद्धिं तद्वुद्धिमत्त्वं चापेक्षमाणं तत्सा-
 धकप्रमाणविरुद्धमात्मानमेव तावन्नासादयितुमर्हति प्रागेव तद्विरोधुम् । न
 ह्यागमानुमाने जगत्कर्तृत्यनित्यसर्वविषयबुद्धिमत्पक्षधर्मतिरेकेण केवलमीश्वरं
 साधयतः तथा च ताभ्यां विरुद्धं मधदनुमानं नेष्यतुमर्हतीति सिद्धम् । बुद्धि-
 धदिच्छाप्रयत्नापि तस्य नित्यो सकर्तृकत्वसाधनान्तर्गतो वेदितव्यो । ज्ञा-
 नचिन्तीर्षाप्रयत्नसमवायलक्षणत्वात् कर्तृत्वस्य तेषां च परस्परानिभाषादन्य-
 तरसिद्धावितरयोः सिद्धेः । तदेवमुत्पत्तिमत्त्वादेव पक्षधर्मतासहायादेवभूते-
 श्वरसिद्धिरित्युक्तम् । भवतु वा तस्मादुपादानाद्यभिन्नकर्तृकत्वमावसिद्धिः परि-
 शेषानुमानात् व्यतिरेकसिद्धेर्विशेषसिद्धिः । तथा हि तनुभूयनाद्यभिन्नः कर्ता
 नानित्यासर्वविषयबुद्धिमान् तत्कर्तुंस्तदुपादानाद्यभिन्नत्वप्रसङ्गात् । न
 ह्येवंविधस्तदुपादानाद्यभिन्नो दृष्टः यथा उस्मदादिः तदुपादानाद्यभिन्न-
 एवायं तस्मात्तथेति । नो यत्तु परमाणुभेदान् प्रतिषेधसमवायिनश्च कर्मा-
 शयानन्यः यत्तो चातुमुते तादृशादीश्वरादिति प्रपञ्चितमधस्तात् । परपु-
 ष्वसमवेतावपि धर्माधर्मोपधिष्ठातुं शक्नोति संश्रम्भाद् न हि साक्षात्सयोग-
 समवायावैव संश्रन्धो संयुक्तसयोगिसमवायस्यापि तद्भावात् । संयुक्ताः स्व-
 त्वीश्वरेण परमाण्वादयः तैश्च सेवन्ताः तत्समवेताः धर्माधर्माविति संयुक्त-
 समवायो वा सेवन्तेनेश्वरस्य संयोगात् अवसंयोगस्याप्युपपादितत्वात् । धर्मा-
 धर्मो परमाणून्वा स्वधर्मोपपन्नान्तरेणापि चेश्वरः स्वकार्यामिमुत्रान् करि-
 ष्यति विपश्चिदाविदिष विषयकर्तुं क्रियारम्भामिमुखम् । एतेन सेवनाश-
 दानत्वमपि ध्याय्यातम् । धार्मिकृता नृपतद्वहनया सेनन्त्वं हेतुहन्तः ।
 उत्पत्तिमत्त्वादयो ऽपि हेतुत्र वहनीयाः इमं च न्यायनन्दाय द्योतयन्ति
 यतस्य वा उच्यते प्रयासने गार्ग्यं यावद्दृष्टीं विदुने न्दुः । यावद्दृ-

यिषी जनयन् देव एकः तदेतत् बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिः । स्मृतिश्च भवति । अतो जन्तुरनीशो ऽयमात्मनः सुपुटुःपयोः । ईश्वरप्रेरितो मच्छे-
त्स्वये वा श्वभ्रमेव वा । अकारणत्वेन चेश्वरज्ञाननित्यतां दर्शयति श्रुतिः
अपादिषादो जघनो यहीता वश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः स चेनि विप्रं
न हि तस्य सेना तमाहुरप्यं पुरुषं पुराणमित्यादिका । एतयेवाशरीरित्यं
दर्शितं भवति । परिशिष्टं तु धार्मिककृता स्वयमेव प्रवृत्तमित्युपरम्यते ।
कण्टकादीनां संस्थानविशेषवतां निमित्तादर्शनेनानिमित्ततां मन्यानस्तेनैव
दृष्टान्तेन शरीरादीनामपि संस्थानभेदवतामनिमित्ततां मन्यानः पूर्वप-
द्यति ।

अनिमित्तत इति । अदृश्यमाननिमित्तानां शरीरकण्टकादीनां
पञ्चनिशेषात् श्वेण व्यभिचारानुद्वाधनात् । उद्वाधने वा सर्वानुमानोच्छेद-
प्रसङ्गात् मध्येच तस्या मुनभत्वात् । उभयसिद्धेन निमित्तवत्पटादिवृष्टान्तेन
संस्थानभेदवत्पटाकण्टकशरीरादीनामपि निमित्तवत्त्वमिति सिद्धान्तः ।
सिद्धान्त्येकदेशिमतमुद्वाध्य दूषयति । अपरं त्विति । स्वयं धार्मिककारः
कण्टकादीनामनिमित्ततां विकल्प्य दूषयति । कण्टकादीनामनिमित्तं
जन्मेति । प्रतिपाद्यप्रतिपादकन्यायस्येति । प्रतिपाद्यः पुरुषः कर्मप्रति-
पादकश्च पुरुषः कर्ता कर्तृकर्मणी च कारके कारकं च क्रियाया निमित्तमिति
प्रतिपाद्यप्रतिपादकविषये । न्यायः स चायमनिमित्तं शरीरादीनां जन्मेति
प्रतिजानानेनानेनाभ्युपेयते । अन्यथा ते भूक्तेव स्यादिति । तद्विदमुक्तं
सर्वं चानिमित्तं प्रतिपादयसि चेति व्याहृतम् । ॥ के०ले प्रतिपाद्य-
प्रतिपादकन्यायाभ्युपगमादितो ऽपीत्याह । वाक्योपादानाद्धेति । प्रतिपा-
दननिमित्तं वाक्यमुपादत्ते अभिप्राये चानिमित्तं सर्वमिति व्याघात इत्यर्थः ।
तथा ऽप्यन्यतरधर्मासिद्ध इति । अन्यतरण साध्यधर्मेणाऽनिमित्तत्वा-
ख्येनासिद्धो ऽनिमित्तत्वस्येवासिद्धेः । ननु प्रतिपादिनो धात्वावेव न सिद्ध-
मसिद्धं भवत्यतिप्रसङ्गादित्यत आह । संस्थानविशेषवत्त्वस्य भावात् ।
पटादिवृष्टान्तेन कण्टकादीनां अनिमित्तकृत्यस्य प्राप्ताधिकृत्येन धात्वाद्वा-
सिद्धेरिति । कस्मात्पुनः पूर्वपक्षः स्वयं भूचकारेण न निराकृत इत्यत आह
माप्यकारः स स्वत्वयं वादो ऽकर्मनिमित्त इति । अन्ये तु मन्यन्ते ।

सर्वमनित्यमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति । हेतोर्गमकत्वं दर्शयितुं पृच्छति । किमनित्यमिति । उत्तरं यस्य कदा चिद्भावः । हेत्यथे विवृणोति उत्पत्तीति । यद् उत्पत्तिधर्मकमनुत्पन्न नास्ति तद् उत्पन्न चास्ति विनाशधर्मकं च विनष्टं नास्ति अविनष्टं चास्ति तस्मात्पूर्वपरयोः कालयोरमाशन्मध्ये च भावात्सिद्धं कदाचिद्भावनक्षणमनित्यात्वमुत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादित्यर्थः । ध्यायधर्मिकुपं पृच्छति । किं पुनरिति । उत्तरं भौतिकं चेति । अथ तादृश्वयं पार्थिककार उत्तरमाह । सर्वमनित्यमिति । सूत्रस्य दृष्टान्तार्थत्वादिति । अर्थशब्दो निमित्तवचनः दृष्टान्तनिमित्तत्वात् सूत्रस्य प्रतिज्ञां तूपन्यासपरस्य । न दृष्टान्तं विना हेतुः प्रतज्ञातार्थस्य गमको यत इत्यर्थः । एतदेव विभजते सर्वमनित्यमिति । निराकरणान्तरमाह उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वादिति व्यापमिति । सिद्धान्त्येकदेशिमांमुपन्यस्य दूषयति ।

नानित्यतानित्यत्वादि । परमसिद्धान्तं सूचेत्तमाह अपरं स्वविषयं । अथोच्यते न ययं सर्वमनित्य साधयामो ऽपि तु यस्य यस्यानित्यता नामास्ति धर्मस्तत्सर्वमनित्यमिति । ततश्चाकाशदीनां नित्यत्वे ऽपि नाम्मत्पक्षक्षतिरिति तदेतत्सिद्धसाधनेन दूषयति । अनित्यताभावाच्च सर्वमनित्यमिति न दोष इति । यस्य सन् धर्मस्य तदोगादनित्यः स्यात्स एव कदाचिद्भावास्तोत्यत आह । अनित्यत्वं नाम धर्मः सो ऽस्ति धर्मिणि न भवतीति । स्यादेतद् उत्पत्तिविनाशधर्मकत्वावगतावनित्यतायोगाद् घटादिभरत्यनित्यं तेनेव दृष्टान्तेन शब्दादाकाशदयो ऽपि भविष्यन्त्यनित्या इति देशयति । अथ पुनरिति । परिहरति । तस्याप्युत्तरपदसिद्धौ तत्पदार्थस्य नित्यत्वस्य सिद्धेरिति । अयमपर एकान्तः ।

सर्वं नित्यं कस्मात्पञ्चभूतनित्यत्वात् । पञ्चभूतात्मकं यत्त्वेतद् गोघटादिकार्यमुपलभ्यते व्यपदिशन्ति हि मृद् घटो मृच्छरीरमिति । भूतानि च नित्यानि तेषामुच्छेदस्य नेयाधिकैरनभ्युपगमात् । तेन भूतानां गोघटादीनां नित्यतेति पूर्वः पक्षः । भूतेभ्यो भौतिकानि धिन्नानि न हि परमसूक्ष्माः परमाण्वो गोघटादयः । परमाणुवतेषामतीन्द्रियत्वे सदा-

यहप्रसङ्गादित्युक्त द्वितीये ऽध्याये । तस्माद्गुह्याग्रहणविरुद्धधर्माध्यासयोगा-
दन्ये भौतिका भूतेभ्यः । तथा च तेषामुत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेर्न
नित्यत्वं भूतनित्यत्वे ऽपीति विद्वान्तमाह ।

नोत्पत्तिविनाशकारणोपलब्धेरिति । भूतसामृध्येण तादात्म्य
मन्यमान पुनरपि पूर्वपक्षपाद्याह ।

तल्लक्षणावरोधाद्गोघटादीनां भूतनित्यत्वेन नित्यत्वाप्रतिषेधः ।
भूतसाम्य गोघटादीनां भूतकार्यत्वे ऽप्युपपद्यमान न भूतात्मकत्वमगमय-
सीत्याशयधानाह ।

नोत्पत्तिवत्कारणोपलब्धेरिति । अपि च यद्युत्पत्तिविनाशो न
मात्रानां वस्तुसन्तो कथं प्रेषाजतामभिमतोत्पत्तिकारणे ऽभिमतविनाशकारणे
च तदर्थिना प्रवृत्तिरित्याह । उत्पत्तिविनाशकारणेति । अपि चात्रापको
हेतुरित्याह । शब्दकर्मबुद्ध्यादीनां चाव्याप्तिः अव्यापकश्चानैकान्त
उक्तः पक्षो हि सर्वं नित्यमिति । तस्मिन्वत्त्वासत्त्वाभ्यामनेकान्तः नैक-
सत्त्वासत्त्वलक्षणे ऽन्तो ऽस्येत्यनेकान्त इति । तदेतद्वर्तित्वकारो वक्ष्य-
त्यर्थदृष्ट्या पक्षस्यान्तद्वये ऽवस्थानादिति । हेतोरन्तद्वये सत्त्वासत्त्व-
रूपे पक्षस्यावस्थानादिति योजना । अस्ति बाधके मिथ्यात्वरूपनाशमति-
प्रसङ्ग इत्यमुमये शङ्कानिराकरणाभ्यामाह स्वप्नविषयेत्यादि । भाष्योक्तमर्थ-
मुक्त्वा स्वयं वार्तिककार आह । सर्वस्य चेति । यावद्येन प्रतिपाद्यत-
इति । प्रतिपादनेन क्रियतइत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् ।

तदेव साध्यानां मतमणस्य स्वाग्रभुजानां मतमणक्तुमुपन्यस्यति ।
अपरे सर्वे नित्यमित्यन्यथा वर्थयन्ति । त्रिविधः धर्मश्च धर्मिणः परिणामो
धर्मलक्षणावस्थारूपः तदाद्यां सुखे धर्मि तस्य परिणामो वर्धमानरुच
कादि धर्मस्य तु लक्षणपरिणामो ऽनागतादि । यदा खल्वयं सुख्येकारो
वर्धमानक भङ्गो रुचक रचयति तदा वर्धमानको वर्तमानलक्षणं हित्वा
ऽतीतलक्षणमापद्यते रुचक त्वनागतलक्षणं हित्वा वर्तमानतामापद्यते
वर्तमानतापन्नं यत् तु रुचको नयपुराणभावमापद्यमानो ऽवस्थापरिणामयान्
भवति । नयपुराणस्यास्य वर्तमानलक्षणाश्रया लक्षणपरिणामो यो ऽयं
त्रिविधः परिणामो धर्मिणः धर्मलक्षणावस्थारूप धर्मिणो भिन्नारवाभिन्नाश्च ।

तथा च ते धर्म्यमेदान्नित्याः मेदाद्येत्यतिविनाशविषयत्वमित्युभयमुप-
पन्नम् । ननु यदुपजनायायधर्मेकत्वं धर्मिणां हन्तोत्यतेः प्राक्तेषामसत्त्वाद्
विनाशोच्चेद्वैमसत्त्वात्कथं सर्वनित्यत्वमिद्विरित्यत आह । यद्यौपजायते
तत्प्रागप्युपजनादस्ति । धर्मिरूपेणेति शेषः । तच्चिबृत्तमप्यस्तीति ।
अथापि धर्मिरूपेणेति शेषः । निराकरोति ।

न व्ययस्यानुपपत्तेः (सू. ३३) ॥ उपजनायायोः स्वहृपतः
कालतो विरोधः संवन्धितोऽनागतत्वादिव्यवस्थानुपपत्तिरित्यर्थः । यदुक्तं
भवति न तादृशेदाभेदे परस्परपरीहारव्यवस्थितधर्माद्येकत्र समाविशतः ।
तस्मादुपजनायायव्यवस्थायै भेदं धर्मलक्षणावस्थानां धर्मिण इच्छता तेषाम-
नित्यत्वमभ्युपेतव्यं साध्यव्यवस्थायामभ्युपगमेन तु नित्यत्वव्यवस्थारूपे धार्मि-
ककार आह । यद्य निवर्त्तते तच्चिबृत्तमप्यस्तीति श्रुत्याण इति । सुग-
मम् । अयमप्यन्य शकान्तो बोद्धव्यः सद्ये पृथक् कस्माद् भावलक्षणपृथ-
क्तात् । न कृपाद्यतिरिक्तं द्रव्यं नाम किं चिदस्ति नाप्यवयवतिरिक्तः
कश्चिदवयवश्चोति सौचान्तिका वैभाषिकाश्च प्रतिषेदिरे तान्निराकरोति ।

नानेकलक्षणैरेकभावनिष्पत्तेः (सू. ३५) ॥ अनेकविधैल्लक्षणैः
संबद्ध्युक्तस्य भावस्य घटादेरध्वनिनो निष्पत्तेरिति । अथापीति । अपि
चेत्यर्थः । अणुसमूहे चागृह्यमाण इति । परमसूक्ष्मत्वेनातीन्द्रियत्वा-
दित्यर्थः । यथाप्येतदनुक्तमिति । अपि च भावलक्षणपृथक्तादिति हेतु-
मुक्त्वा बोद्धेन यथादेतदुक्तं किं तदुक्तमित्यत आह । नास्त्येको भावो
यस्मात्समुदाय इति । यतदनुक्तं दूषयति । एकानुपपत्तेर्नास्त्येव
समूहः । अनुक्तं विप्रणोति । नास्त्येको भावो यस्मात् समूहे भाव-
शब्दप्रयोगः । अस्य दूषणं विप्रणोति । एकस्यानुपपत्तेरिति । यत-
त्प्रपञ्चयति एकसमुच्चयो हीति । नास्त्येको भाव इति यस्य भावस्येकत्व-
प्रतिषेधः प्रतिज्ञायते समूहे भावशब्दप्रयोग इति द्रष्टव्यं स यथाभ्यनुचा-
यते । ननु समूहोऽभ्यनुचायते न त्वेको भाव इत्यत आह । एकसमु-
च्चयो हि समूह इति । तदनेन प्रतिज्ञाया हेतोर्व्याघात उक्तः संप्रति
प्रतिज्ञाया हेतुना व्याघात इत्याह समूहे भावशब्दप्रयोगादिति चेत् ।
धार्मिकम् । यस्य प्रयोग इति । कुम्भयद्येऽनेकविषय इति पारमार्थि-

कानेकविधयः कल्पनिकः कुम्भस्यैकत्वं न वार्यते तथा चैकपदमित्येक-
पदेन व्यभिचारः तस्यापि पारमार्थिकानेकविधयत्वादित्यर्थः । स्यादेतद्
घटादिश्रेष्ठेभ्यो रुपादीनां बुधादीनां च बहूनामवगमात् कथमेकार्थेतेत्यत
आह । आधारापेयभावेति । यदि नानार्थता ऽपि भवति घटादि-
शब्दानां तथा ऽपि प्रत्येकमेकत्वं तदर्थानामवगमापह्नुरमिति न पूर्वपक्षिणो
ऽभिमतमिदिरिति । उपेत्य सूच्यते अनेकार्थत्वमप्यत्र न संभवतीति ।
समूहे भेदस्य चानवस्थानादिति । यदि समूहमात्रमेवं न त्वेकं किं
चिदस्ति तथा सति घटलक्षणे समूहे भेद्यमाने नाल्पतरतमादिभेदः प्रती-
येत घटादिकपालशर्कराचूर्णेपरमाणूनां समूहत्वेनानन्तावयवत्वादयं महा-
नयमल्पो ऽल्पतर इति विभागो न स्यात् । तस्मादनेन तारतम्य समर्थय-
मानेन क्वचित् समूहनिवृत्तिर्याच्यते न चासायसमूहमेकमन्तरेणेत्येको ऽभ्यु-
पेयतइत्यर्थः । उक्तमर्थमपिद्वान् शङ्कते । अथ मन्यसइति । रूपा-
दीनां समुदाय इति अत्यारि वा द्रव्याणीति चाक्षान्तरदर्शनभेदविश-
ेषया द्रष्टव्यम् । उक्तार्थदर्शनेनातरम् । एतस्मिन् वै दर्शनमिति । अथा-
नन्तं समुदायं प्रतिपद्यसइति निराकृतस्यापि पुनराशङ्का आगमशिरो-
धमावाद्भित्तुम् । एकानुपपत्तौ नानेकोपपत्तिरिति । यत्तदनेकमुत्तमेत-
त्याज्यामिति । शेष भाष्यव्याख्यया व्याख्यातम् । सप्रति गूढ्यतायादिन-
मुत्थापयति । अयमपर एकान्तः ।

सर्वमभाव इति प्रतिज्ञा । अत्र हेतुर्भावेत्पितरेतराभावसि-
द्धेरिति । सर्वमिदं प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिकृपमभावस्तुच्छम् । माशब्दिसरे-
तराभावादिहेति । वार्त्तिककारो व्याचष्टे असत्यप्रत्ययभावप्रतिषेधाभ्यां
भावशब्दसामानाधिकरण्यात् । प्रमाणादयः यत्त्वमी परस्परानात्मक-
तया असदिति प्रत्ययस्य नञश्च गोचरा इत्यनुसूयन्ते अतस्तद्वाचिनां
शब्दानां तत्सामानाधिकरण्यां ततः प्रमाणादयो ऽसन्तः अनुत्पन्नप्रत्यय-
त्वत् । अपि चामी भाषा नित्या अनित्या वा नित्यत्वे सर्वसामर्थ्यरहित-
स्यासत्त्वम् । न हि नित्यं क्वचित्कार्यस्यप्रयुज्यते क्रमाक्रमानुपपत्तेरित्युक्तम् ।
अनित्यत्वे तु विनाशस्यभावाच्चेद् द्वितीयादिष्वक्षय प्रथमक्षणे ऽपि न
स्युः । सत्ये वा नामो विनाशस्यभावाः । अतस्तस्यभावत्वे वा क्षान्तरे

ऽपि न विनश्येद्युः । नो खलु नील स्यकारणादुपजातं जातु कारणवदस्यैरपि
यस्य पीतं कर्तुमिति विनाशस्वभावकत्वमकामेनापि अनित्यानामेवित-
व्यम् । तस्माद्भायानां शून्यत्वेन परमार्थिकी कल्पनया त्ववस्तुसत्या सन्त
व्यावसायिकासन्त इति युक्तमुत्पश्यामः । तथा च सर्वे भावा इति । सर्वे
भावशब्दा इत्यर्थः । प्रयोगश्च सर्वे भावशब्दा असद्विषयाः असत्प्रत्ययप्र-
तिषेधाभ्यां सामानाधिकरण्यात् । अनुत्पत्तप्रव्यन्तगटशब्दवत् । अथ ताव-
दुत्सूच भाष्योक्तं दूषणं वार्तिककार आह । प्रतिज्ञापदयोः प्रतिज्ञाहे-
त्वोदय व्याघात इति । अभिन्नविभक्तिरुत्वमभिन्नार्थकविभक्तकत्वं न
त्वमभिन्नविभक्तिरुत्वमेव मित्रविभक्तिकानामपि सामानाधिकरण्यात् । यथा
चैवः पठनीति । यथा च ॥ त्या तृणाय मन्यदिति । नास्ति तत्प्र-
त्यये न भवितुमिति । न ह्यत्यन्तासन्निरूपणस्य सर्वमिति वा भाव इति वा
ऽभिधानस्य गोचरः उष्णदित हि द्वितीयसूत्रस्य यथा ऽसद्वा ऽनिर्दे-
यनीयं वा न ख्यातिगोचरो ऽपि तु सदेव सवन्तरात्मना तथा च कुतो
ऽत्यन्तासत्तः कल्पनागोचरत्वमपीति । शेषं भाष्यइति । प्रतिज्ञाहेतोर्व्या-
घातो भाष्ये प्रणक्षित इति । उत्सूचमुक्त्वा भाष्यकारः चैव दूषणं यत्कुमाह ।
सूत्रेण चाभिसंबन्धो दूषणस्य ।

न स्वभावसिद्धेर्भायानाम् । (सू. ३८) ॥ सर्वप्रभाव इति
नास्ति । कस्मात्स्वभावसिद्धेर्भायानां स्वभावे धर्मो द्रव्यादीनां सदादिः । अथ
वा स्वभावः स्वरूप भायानां येनामी भावाः स्वभावाद्भावावर्तन्ते । यद्वा असन्निति
प्रत्ययस्य गव्यश्चात्मनेति विशेषणात् । अगौरित्यस्य गा परितृप्त्यास्यादिभिः
सबन्धाद्गोभावसिद्धेरेवमश्वादिष्वपीति स्वभावसिद्धेर्भायानां भावाव इत्यर्थः ।
न स्वभावसिद्धेरिति सूत्रमनूद्य वार्तिककारः स्वरूपभावेण व्याख्याय प्रत्य-
पूर्वक तात्पर्यमस्य दर्शय ॥ ३ पूर्वसूत्रस्येति । कश्च स्वभाव इत्यादिना
सिद्धो भाव इत्यन्तेन । सूत्रस्य व्याख्यानत्रयं भाष्यकारीयं वार्तिककारो
दर्शयति । सामान्यो धर्मः समानो नित्यत्वादिरित्यर्थः । प्रत्यपूर्वक-
मसत्प्रत्ययप्रतिषेधसामानाधिकरण्यं भावस्योपपद्यति । कथं तर्हीति ।
असच्छब्दः स्वत्वभावविशेषणं सदेवामिधत्ते एवमसत्प्रत्ययो ऽप्यभावविशेषणं
सदेवालम्ब्यते यथा शुरुशब्दः शुरुगुणविशिष्टे पटे वर्तते तथा चासत्प्रत्य-

याभिधानयोरुपपन्न भागजचिना एतेन सामानाधिकरण्यामित्यर्थः । भावश्च
 कश्चिन्नित्य कश्चिदनित्यः तत्र नित्यस्यार्थक्रियाकारित्वमुपपादितं चणम-
 ङ्गमङ्गयथ । अनित्यो ऽपि न विनाशस्वभावो भावः किं तु स्वकारणादय-
 सस्यभावो जात कारणान्तरात्तु विनश्यति । यत्तु नील शक्यं न पीत-
 कर्तुमिति । तत्र ब्रूम शक्यं यत्र नीलः पटः पीतः कर्तुम् आमश्यामो
 घटो यद्विषयोनाद्रक्तः । अथ नीलत्व न पीतत्व शक्यं कर्तुं ननु भावो
 ऽपि नाभावः कर्तुं शक्य इति । यथैव कुम्भाधिकरणे श्यामरक्तत्वे पर्यायेण
 भवत' एव कषालाधिकरणो कुम्भभावाभावाप्रत्ययोः । स्वभावसिद्धेरिति
 यदुक्तं तदाक्षिपति शून्यतावादी ।

न स्वभावसिद्धिरापेक्षितत्वात् ॥ (सू. ३६) ॥ सर्वत्र हि
 भावा भिन्नस्वभावा भिन्नत्व च तेषामन्यापेक्षम् । तथा हि नील भिन्न पीतापेक्षया
 न तु स्वभावात्' एव ह्रस्वत्वदीर्घत्वपरत्वापरत्वपितापुत्रत्वादयः परस्पर-
 अपेक्षा द्रष्टव्याः । यच्च परापेक्ष तत्र स्वाभाविकं यथा जवाकुसुमापेक्ष स्फटिकस्य
 रक्तत्वमित्याद्येषां । समाधत्ते ।

व्याहतत्वादयुक्तम् ॥ (सू. ४०) ॥ तद्व्याचष्टे यदीति । ननु यद्यनेन
 क्रमेणोभयाभावो भवति भवतु सिद्धमेव न समीहितमित्यत आह । अपे-
 क्षायामनपेक्षायां चेति । परिमाणभेदे हि दीर्घत्व ह्रस्वत्व च स च
 भावानामोत्पत्तिक केवल तस्यातिशयानतिशयो परस्परवहणाधीनौ । तथा
 हीकुशपृष्ठेणुयुष्टौ ह्रस्वत्व पूर्वसख्यायोगिहस्तपरिमितत्वमनतिशय' वेणुय-
 ष्टेर्दीर्घत्वमतिशयः परसख्यायोगिहस्तपरिमितत्व तच्चेद प्रतिशोनिनिरूप-
 णाधीननिरूपणम् । न तु प्रतिशोभ्यधीनोत्पत्तीति न वस्तुधर्मो ऽय पराप-
 रापेक्ष । भिन्नत्व च भेद स च वस्तुविशेषण नेत्यतो वस्तुन्तरमपे-
 क्षते द्वि तु स्यनिरूपणे । एव पितृत्वमपि व्यवस्थिता जनकशक्तिरेव सा
 जन्यनिरूपणाधीननिरूपणा न तु तदधीनोत्पत्ति । विपश्चित चेत्तदस्मा-
 दिभिर्ब्रह्मतत्त्वपरीक्षायाम् । परत्वापरत्वादयस्त्वपेक्षाद्विनिमित्ततया परा-
 पेक्षोत्पत्तिका अपि लोकाया यदन्तो न शक्याः प्रत्याख्यातुम् । न चेता-
 यता तदधिकरण भावो न निरवेष इति सर्वमवदातम् । स्यादेतत् । अदे-
 क्षामात्रमेव दीर्घत्यादयो भविष्यन्ति कृतमेषा वस्तुस्वभावेनेत्यत आह ।

स्थभावसिद्धौ चासत्त्वामिति । अवेत्तासामर्थ्यमवेत्ताप्रयोजनयोगः ।
 स्वयं घातिककारो दूषणान्याह सर्वथा चार्थं व्याहृत इति । निगदध्या-
 ख्यातम् । उत्तरसूत्रावतारणं भाष्यम् । अथैते संख्येकान्तवादाः
 संख्या एकान्तो येषु घातेषु ते तथोक्ताः । अथ शून्यतायादानन्तरं ते
 परीक्ष्यन्तइत्यर्थः । तत्र प्रथमं ब्रह्माद्वैतमुत्थापयति । सर्वमेकं कुतः
 सद्विशेषात् । इदमस्याकृतम् । न तावदयं नामरूपप्रपञ्चः प्रकाशाद्विन्नः
 सन् प्रकाशितुमर्हति । जडस्य स्वर्णप्रकाशसंभवात् । न च प्रकाशयोगात्प्र-
 काशतइति युक्तम् । न यत्स्थान्तरेण प्रकाशेनास्य कश्चिद्योगः संभवति ।
 विषयविषयिभावः संबन्ध इति चेन्न । तच्चार्थचित्करस्य विषयित्वासंभवात् । न
 चार्थं ज्ञानं फलं जनयतीति सांप्रतम् । अतीतानगतयोरर्थयोस्तदसंभवात् ।
 न च न तयोर्विषयभावः । तस्माच्च ज्ञानाद्विन्नस्य नामरूपप्रपञ्चस्य न
 प्रकाशसंभव इति ज्ञानस्येशयं विधत्ते इति युक्तमुत्पश्यामः । न च प्रकाश-
 त्मानो घटादय ग्योदयव्यवर्धर्मिणः परस्परव्यावृत्ताः सन्तिवति सांप्रतम् ।
 तद्व्यावृत्तिवहे प्रमाणंभाषात् । स हि यद्यतो व्यावर्तते तदुभयवहे गृह्यते
 न च विज्ञानानि विलसज्ज्ञानि स्वरूपमात्रावस्थितानि परस्परयात्नेनमिज्ञानि
 ज्ञानान्तरमपि गृहीतुमुत्सहन्तो प्रागेव स्वस्माद्व्यावर्तयितुम् । न च निषे-
 धनिषेधाधिकरणयहणकारणके व्यावृत्तिवहः स्वकारणेन समसमयोत्पादो
 भवितुमर्हति । तादृशोः सत्येपरविषयवत्कार्यकारणभावाभावात् । न चेकं
 विज्ञानं क्षणिकं निषेध्यनिषेधाधिकरणे गृहीत्वा पश्चाद्विवेच गृह्यातीति
 युक्तम् । तद्विरुद्धाक्रमस्य क्रमव्यापारायोगात् । न चेकं विज्ञानं निषेध्य-
 निषेधाधिकरणे गृह्यति अथ ज्ञानान्तरं निषेधतीति युक्तम् । चेन्नगृहीते
 ऽपि तस्मिन्नेवस्य निषेधज्ञानप्रसङ्गात् । न च ज्ञानम्यहणयह मथाम्य निषेध-
 यह इति सांप्रतम् । एवं हि स भवेदादि स्वरूपतदन्यव्यावृत्त्योरेकार्यं
 भवेत् । तत्र व्यावृत्तिस्वभावे वा भावे भावस्यभावा वा व्यावृत्तिः । तत्र
 पूर्वस्मिन्कल्पे व्यावृत्तेस्तुच्छत्वातत्स्यभावा भावास्तुच्छाः स्युः । तत्राप्य
 यथोपपन्नान्तरेण शून्यतादप्रमङ्गः । उत्तरस्मिन्नु कल्पे विधिकूपो भाव एव
 व्यावृत्तिरिति विधिकूपतया च ते न व्यावर्तनइति न व्यावृत्ता भावाः
 परस्परं परमायेतः तद्विदमुक्तं सद्बिषेधादिति । अनाद्यनिर्वचनीयाविदा-

निबन्धनं ॥ भाषाणां भेदं न व्यासेधामः । न च चातुरपि ज्ञानेन्द्रियं यादव-
मस्ति प्रमाणमुक्तादेव विशेषात् । तस्मान्न ज्ञेयानां परस्परतत्त्व ज्ञानाच्च भेदः ।
नापि चातुर्ज्ञानादस्ति भेदः नापि ज्ञानानामन्योन्यस्य तस्मात्प्रकाश एव स्वयं
प्रकाशः कूटस्थनित्य आनन्दघनोऽनाद्यविद्योपदर्शितविविधविचित्रनामरूपप्र-
पञ्चो ब्रह्मेत्यद्वैतसिद्धिः । अत्र एव श्रुतयो भवन्ति । एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म
नेह नानास्ति हि चन । मृत्योः च मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति इत्ये-
वमादिकाः । तदेवमेकान्तिकमेकत्वमुपन्यस्य द्वित्वमेकान्तिकमाह सर्वं द्वेषा
कृतः नित्यानित्यभेदात् । न हि नित्यानित्याभ्यामन्यो रक्षितं
यमाश्रित्य एतादृशस्त्वित्यादिके व्यथतिष्ठेन्निति । मतान्तरमाह सर्वं त्रैधा
तदेव दर्शयति । ज्ञाता ज्ञेयं ज्ञानमिति । अग्रिपि ज्ञायमानत्वाच्च
ज्ञेयाज्ञातिरिच्यतइति भाषः । मतान्तरमाह । सर्वं चतुर्धा दर्शयति ।
प्रमाता प्रमाणं प्रमेयं प्रमितिरीति । यदि प्रमितिनोम तत्त्वं प्रमा-
णादिभिन्नं नाशेषते प्रमाणाः प्रधानक्रियाया अभावात्कथं प्रमाणादयः ।
कथं च प्रधानक्रियामन्तरेणैकवाक्यता स्यात् कारकवैविध्यं वा । प्रमाणाः
फलत्वावस्थाया उपरि प्रमेयव्यपदेशं न धारयामः । न चेनावता तत्त्वा-
न्तरं न भवति । एवं यथासंभवमन्येऽपीनि । प्रकृतिपुरुषाविति वा पशु-
स्कन्धा इति वा पशुपायतदुच्छेदेश्वरा इति वेत्यादयः । तत्र परीक्षां सत्ये-
कान्ततामिराकरशङ्कणानां दर्शयति सूचेण ।

संख्यैकान्तासिद्धिः कारणानुपपत्त्युपपत्तिभ्याम् (सू. ४१) ॥

अनश्रयत्वेन सद्ये चेदेकं द्वेषा वेधा चतुर्धा चेति प्रतिपाद्ये, तदतिरिक्तं
साधनं वाच्यम् । न हि साध्यमेव साधनं भवति । तथा च साधनस्य
तदतिरेकान्न संख्यैकान्तसिद्धिः । न च किं चिदपि स्वसंवेदनमस्ति ज्ञान-
प्रदीपादीनामपि परसंवेदकत्वात् । यथा च ज्ञानातिरिक्तोऽप्यर्थो विषयस्तथा
विधानयादनिरासावसरे वक्ष्यते । न च विज्ञानादश्रयं भेदोऽशक्यग्रहः ।
तथा हि नीलमुपलभद्वयनहङ्कारास्पदमश्रयत्वादिरूप नील प्रत्यात्ममनुम-
यगोचरः यथं नीलादीनामपि परस्परम् । अन्यथा घटमानयेति देशिते
नयने निमील्य यथीत यथीया इति देशिते तेप्रमादरेत् । कस्य चित्
कृतवित्कथं सिद्धिवेषकामायात् । न चानिर्बचनीयानाद्यधियानिबन्धनोप

भेदव्यवहार इति सांप्रतम् । अनिर्वचननीयस्यातेः पूर्वमेव निराकृतत्वात् । तस्मात्सर्वजनसंवेदनसिद्धेऽयं भेदप्रत्ययो न कारणमुखनिराकरणेन युक्ते निराकृतुम् । अपि तु स्पष्टप्रात्कार्योद्भेदप्रत्ययलक्षणात्तदृशं तत्कारणं कल्पनीयं यादृशेन तत्कारणेन प्रपञ्चप्रत्ययो ऽप्रत्युहमुत्पद्येत । तच्च प्रत्यक्षमेव । तथा हि तन्नीले परिच्छिन्दत्पीतादिभ्यो ऽस्य भेदं परिच्छिनति संयुक्तविशेषणतालवशादिन्द्रियार्थसन्निकर्षात् । नीले हि नीलमित्यनुभवन् पीतादिकं च पीतादिकमित्यनुभवन्स्मरन्वा शक्नोति निषेधनिषेधाधिकरणतया समाकलयितुं रूपमावेद्यागृहीतशस्तरभेदमपि । न हि तत्र भेदेन प्रयत्नइत्यभेदेन प्रयेत् । येनानयोर्नीलपीतयोर्गृहीतस्वहृषयेरवध्यवधिमङ्गलो न स्यात् । तथा च तौ गृहीत्या प्रत्यक्षेण शक्यो ऽनयोर्भेदो गृहीतुमित्यसांप्रतमेतत् । अन्योन्यसंश्रयाद्भेदो न प्रामाण्यसाधनः । तस्मिन्निदं नायमयमिति भेदं विना न र्थाः । एतेन प्रमातुरपि प्रमाया भेदो व्याख्यातः । प्रमातारश्चानेकविधसुखदुःखोपभोगव्यवस्थानादुधिरान्धतावाद्रिकोपिदवात्मसंसारिमुक्तविभागोपपत्तेरव भेदयन्तो ऽनुमीयन्ते । एकस्मिन्नपर्यायेण विहृद्दुर्घर्मसंसर्गासंभवात् । कल्पनया कथं चित्संभ्राज्यमानो ऽप्ययं गोमयपायसीयन्यायमावहति । तदेवं प्रत्यक्षाविरोधादनुपपत्तायाः सुतय एकमेवाद्वितीयमित्याद्याः प्रथमां वृत्तिमुल्लङ्घ्य लज्जन्यामपलम्बन्ते यजमानः शस्तर आदित्यो ये यूप इत्यादिवदिति । यदाह भगवान् जेमिनिः । शुण्वावदस्त्विति । तस्मिन्निदिरिति चेति । तस्माद्भादैतमिति । साध्यात्साधनस्य भेदेन च संख्यान्तरैकान्ता अप्यपट्टगार्वा* इत्युक्तम् । अथ पूर्ववत्त्वाद्याह ।

न कारणावयवभावात् (सू. ४२) ॥ तज्ज्ञाच्छे कारणास्य साध्यावयवभावात् । अथवा द्वयादीनां या कश्चिद्वेकदेशः साधनं तथा च न संख्यान्तरं न च साधनमात्र इत्यर्थः । निराकरोति ।

निरवयवत्वादहेतुः (सू. ४३) ॥ अवयवभावादिति यदि साध्यस्य फलितवशमेव भवेत्त सत्येकान्तः स्यादिति सर्वमेकमित्येतस्मिन्प्रतिपाद्यं न किं विद्वपृज्यते व्याधनेते यतस्तत्साधनं न स्यादित्यर्थः । अथ कस्मात् साध्यमेव हेतुरित्यत आह । आत्मनि चेति । चे हेतो अपि

चेते संख्येकान्ताः प्रत्यसादिप्रमाणविरोधान्मिथ्याधादा इत्याह । ते स्व-
 ल्पिमे संख्येकान्ता इति । खलुशब्दः समुच्चये वक्रकोटराद्यादिविरो-
 पकारितो ये । उभेभेदः स्थाणुपुरुषादिः तत्प्रत्याख्यानेनेत्यर्थः । अथ विशेष-
 कारितार्थभेदाभ्यनुष्ठानेन वर्तते तथा ऽप्येकान्तत्वं जहति एकत्वादिसंख्याया
 अनेकान्तिकत्वमित्यर्थः । अथ सामान्यकारित इति संख्यामात्रमङ्गीकृते
 न पुनरस्या ऐकान्तिकत्वमित्यर्थः । तदस्माकमभिमतमेवेत्याह तथा ऽपि
 न किं चिद्वाच्यतइति । ये ऽप्याहुः सत्तासामान्यमेव तत्त्वं भेदात्
 काल्पनिका इति तान् प्रत्याह । न च भेदमन्तरेणेति । यदाहुः निर्विशेष-
 न सामान्यं भवेच्छब्दविषयवदिति । स्यादेतत् प्रेत्यमाश्रयोदायां क एषाम-
 वसरो यदेते एकान्तवादाः परीक्ष्यन्तइत्यत आह । तइति । अद्वैतादि-
 व्येकान्तेषु प्रेत्यमात्रे न तात्त्विको भवेदपि तु काल्पनिकः न केवलं प्रेत्य-
 मात्रे ऽपि तु बोद्धव्यमपि पदार्थाः । तस्मादेतेषां यत्तत्त्वज्ञानं तस्य प्रविष्टे-
 कार्ये चेत्यप्रविष्टेकेन ज्ञानप्रविष्टेक इति तदर्थमेते परीक्षिता इति । तदने-
 न प्रवन्धेन प्रेत्यमात्रः परीक्षितः । अथोद्वेगक्रमानुरोधात्फलमिदानीं परीक्ष-
 तं । तथाग्निहोषादीनां फलमनन्तरमात्रं कालान्तरमात्रं चेति संशयः ।
 एतदुक्तं भवति । क्रमेनन्तरं दुःखं च लोकपद्वत्त्यादि चोपलभ्यते प्रवेचनं हि
 लौकिका धार्मिके । ऽयं साधुतम इति तत्किमेतावदेवास्य फलमस्तु अथा-
 मुष्मिन् स्वर्गादीति । किं प्राप्तिं स्वर्गादिफलत्वे कर्मणः स्वरूपेणाकारण-
 त्याह चिरनिवृत्ते तस्मिंस्तदुत्पत्तेः अपूर्वेकल्पनायां च प्रधानाङ्गापूर्वाणि
 भूयांसि कल्पनीयानि न च तान्युत्पन्नमात्राणि जनयन्ति फलमिति तत्त्व-
 हकार्यन्तराणि कल्पनीयानीत्यदृष्टकल्पनागौरवात् तदनन्तरदृष्टफलावाधनाच्च
 नामुष्मिक फलं स्वर्गादि अपि त्वनन्तरदृश्यमानमेव । तथापि दुःख-
 फलत्वे उपदेशव्याघातात् लोकरुण्डिलामल्ल्यात्यादिकमेव फलं तच्च सुखहे-
 तुतया कथं चित्स्वर्गादिपदेनोच्यते । दृष्टे हि सुखहेतोः स्वर्गपदप्रमेणो लोके
 यथा चन्द्रनं स्वर्गः सूक्ष्माणि वासांसि स्वर्ग इति प्राप्सु । ययं प्राप्ते ब्रूमः ।
 स्वर्गपदस्य तावदर्थगदतो यन्न दुःखेन समिन्नं न च यस्तमनन्तरम् ।
 अमिनायोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्यदमिति सुखं प्रति वाचकत्वमवधा-

रितम् । ॥ य तन्नाचकत्वेनेव चन्दनादे। तत्प्रयोगोपपत्तावनेकार्थत्वकल्पना
युक्ता । यदाहुरन्यायस्थानेकार्थत्वमिति । तस्मान्मुख्यो ऽयं स्वर्गशब्द उक्त-
मेदे सुखे । तथा च स्वर्गकाम इत्यत्र मुख्यार्थसंभवे नापचरितार्थता युक्ता ।
॥ चानेकादृक्कल्पनाभयान्मुख्यार्थपरित्यागो न्याय्यः प्रमाणसिद्धे नियोगपर्य-
नुयोगानुपपत्तेः । यथा ऽऽहुः श्रुतसिद्ध्यर्थमश्रुतोपलब्धौ यज्यता भवितव्यं
न तु श्रुतश्रुतित्यमादरणीयमिति । तथा प्रमाणवन्त्यदृष्टानि कल्पानि सुख-
कल्पानि । न चानन्तरदृश्यमानं लोकपङ्क्त्यादि होमाद्यनुष्ठानफलमपि तु
तदुपलम्भफलम् । अद्याम्भिकानां प्रच्छन्नमनुतिष्ठतामपि लोकपङ्क्त्यादिरभा-
वात् । तस्मात्सुष्ठुत्वं न सद्यः कालान्तरोपभोग्यत्वादिति भाष्यम् ।
तथा प्रवृत्त्या संस्कारो धर्माधर्मलक्षणौ जन्यत इति । नैव पुरुषध-
स्कारः स्नानादिजन्य इव बोद्धव्यो ऽपि तु पुरुषधर्मतामात्रेण संस्कार
इत्युच्यते परमार्थतत्त्वम् धर्मः पुरुषाश्रयो ऽपि कर्मणा फले जनयितव्यो
तस्याद्यान्तरव्यापार इति । वार्तिकं सद्यस्तापादिफलेति । अतनुयसंधि-
चानो ऽयं बहुव्रीहिस्तापादोति । तेन लोकपङ्क्त्यादिकमुच्यते स्वर्गफलं
युयते इत्युक्तम् । स्वर्गकाम इति स्वर्गस्य पुरुषविशेषणत्वेन श्रवणादसा-
ध्यत्वादत आह । देशितया च क्रियया नानर्पिकया भवितव्यम् ।
आप्रोपदेशः स्वस्वयमुपदेश्यस्य कर्मणो ऽभिमतोपायतामाह तत्र कर्मणो
ऽभिमतारोपाया पुरुषविशेषणस्याप्यपेक्षितत्वात्साध्यत्वमिति सिद्धम् । एवं
हि लोकपङ्क्त्यादिरग्निहोत्राद्यनुष्ठानसाध्या भवेद् यदि तात्कामस्य स्वर्ग-
कायस्येवाग्निहोत्राद्यनुष्ठानं देश्येत न चेत्तदस्तीत्याह न च तापादि-
काम इति । लोकपङ्क्त्यादिकाम इत्यर्थः । शेषमतिरोहितार्थम् । इदमिदानीं
चिन्त्यते किमेतत्फलमुत्पत्तेः प्रागष्ट्वा सद्वा सदसद्वा ऽनुमयं वेति । अत्र सद्य-
स्तापवाक्षेपेण फलमात्रमभिहितम् पूर्वपक्षयति । तदिदं फलं निप्यतेः प्राक् ।

नासन्न सन्न सदसत् सदसत् कस्मान्न भवतीत्यत आह सदस-
तोर्वैधर्म्यात् परस्परविरुद्धधर्मत्वाद् धर्मः स्वभावः विरोधादित्यर्थः । अद्या-
नुमयं कस्मान्न भवतीत्यत आह । नाप्युभयविपरीतमिति । सिद्धान्त्याह ।

प्रागुत्पत्तौरुपपत्तिधर्मकमसदित्यन्ता । ननु नासदुत्पद्यते न
सन्निरुद्धतइत्याचक्षते सांख्याः तत्कथमेतदित्यत आह ।

उत्पादव्ययदर्शनात् (सू. ४९) ॥ यथा नित्यस्वरूपाणस्त्विति-

शक्तेर्नोत्पादे। न च व्यय एवं फलस्यापि नित्यस्य तो न स्यातामित्यर्थः ।
न हि सत्पक्ष इति । सत्कार्यपक्ष इत्यर्थः । न किं चिज्जायत इति । न
प्रतिज्ञायाः क्वात्किं चित्त्वत्तानं संभवति । किं चित्तु संदेहादि न विनश्यतीति
अज्ञानतिरोमायः संशयविषय्यतिरोमायः । कारणस्य हि प्रधानस्य लक्षणं
महान् लक्षणे हि महता प्रधानमिति । एवं तस्याप्यहङ्कारस्तस्य पुष्टिः सून-
तेत्यर्थः । परचाङ्गवतीति केवलकारणावस्थायाः परचादिति । अज्ञेयमुपा-
दाननियमादिति । तत्र यदि पुरुषस्योपादाननियमः पटार्यान् तन्मूनेषो-
पादने न धीरणरुढाद्यौ धीरणमिति ततस्तदुपादानानां तत्र तत्र कार्ये साम-
र्थ्यपरिज्ञानात् तच्च सामर्थ्यमानुमानिकं तद्विदमुच्यते ।

धुक्षिस्तिष्ठं तु तदसदिति । तदसद्वाचि कार्यमनेनेव कारणेन
जन्यते नान्येनेत्यनुमानाद् धुक्षिस्तिष्ठमेवेत्यर्थः । अथासत्कार्यपक्षे तन्त्रय
एव पटम्योपादानं न धीरणादीत्यय नियमो न स्यादिति सूत्रे तदयुक्तम् ।
असत्त्वापिशेये ऽपि स्वकारणादुत्पन्नं किं चिदेव किं चित्कार्ये जनयितुं स-
मर्थे नान्यदित्ययं स्वमार्वाग्रशेषादुपपद्यत इति । अपि च सत्कार्यपक्षे प्रधान-
नोपादानत्वाद्विश्वस्य तस्य चाभेदात्कारणात्मकत्वाच्च कार्यजातस्य सर्वं
सर्वोत्पन्नमिति तदमिदं नेदमिदानीं नेदमिति नियमो न स्यात् कस्य
चित्कृतश्चिद्विश्वकहेतोरभावात् । तस्मादस्ति रासमे ऽपि विषयमिति
तत्र तस्यासत्त्वं प्रमाणः स्वमिद्वान्तं बाधत इत्याह । असत्त्वाच्च स्वरवि-
षयार्थं नोत्पद्यत इति ब्रुवाण इति । सत्ये चासत्ये च समाने यस्य कार-
णत्वमस्ति तदुत्पद्यत इति गुह्यजिह्विका । परमाण्वेतत्त्वसत्ये कारणसामर्थ्य-
नियमादुत्पत्तिनियमः कल्पते सर्वोत्पन्ना सर्वस्य सत्ये तु न नियमहेतुरस्ती-
त्युक्तप्रामम् । देययति अथासत्कार्ये किं प्रमाणं न ह्यनुमानम-
स्मिन्नर्थे प्रमाणं भवितुमर्हति आशयाविद्वेः । नापि प्रत्यक्षं तेनाप्यसत्त्वं
स्यात्तन्म्येषानिरूपणादिति भावः । विदितमिदं उततरमाह नासत्त्वे न
सत्त्वे ऽनुमानमस्ति । यथा ऽस्माकमाश्रयाविद्विदोपादसत्ये कार्यस्य नानु-
मानम् । एवं मात्रे ऽपि कार्यस्य सत्ये नानुमानमाश्रयाविद्वेरेव । कुतस्तदनु-
मानमित्यत्र आह धर्मिण्यविप्रतिपत्तेरनुमानमस्तीति योजना । तथा सः

त्याशये। अस्य सिद्धयतीत्यर्थः । पुनः पृच्छति केनेति । यद्वि धर्मिण्यविप्रति-
 पत्तिः क्व तर्हि विषयः । उत्तरं यदुभयेति । धर्म्यधिकार्यान् सत्कार्यया-
 दिनामेव यादान्विमज्जते तान्प्रतीति । तन्तुमात्रं पट इति तन्तुभ्यो ऽमि-
 त्त इत्यर्थः । कार्योत्पत्तेरिति । कार्ये कारणाद्विजायितव्यमित्यर्थः । असत्का-
 र्येष्वस्तु स्वामिमतः स्फुटत्वादयान्तरातिवन्ध्याभावाच्च नोपन्यास्तः । उप-
 पादित इति द्वितीयोऽध्याये । प्रागुपलब्धिकारणादिति । कारणव्यापारात्
 प्रागित्यर्थः । संस्थानविशेषगुण्यतामात्रविवक्षया तुर्यादिदृष्टान्तो न तु प्राग-
 भावो विवक्षितः । शक्तिविशेषावस्थिता इति । कारणव्यापारात् प्रागिति
 शेषः । अत्र सिद्धसाधनं वयमपि ब्रमहे स्वव्यापारात्पटोत्पत्तिनिमित्तात्प्राक्
 तन्तव, शक्तिविशेषावस्थिता इवेति परेषां सत्कार्यसाधनमुपन्यस्यति । विद्य-
 मानाभिव्यक्त्यर्थस्तन्तवस्तदर्थिना नियमेनोपादानात् खनिआदि-
 वत् । यथा हि खनिष विद्यमानमेषोदकं मृदवनमनेन व्यनक्तीति । तदेतद्
 दूषयति । विद्यमानस्याभिव्यक्तिरसतीति व्यक्तित्वत्कार्ये ऽपि प्रसङ्गः । यथा
 व्यक्तेरुत्पत्त्या यत्रोत्पादस्तथा कार्यव्याप्यवत् यत्रोत्पाद इत्यर्थः । यनिषा-
 दिवदिति दृष्टान्तः साध्यविकल इत्याह यदपीति । सः ऽप्राप्तिः कुतो भव-
 तीति चक्षव्यमिति । प्राप्तिः खलु संयोगः स च गुणः गुणश्च द्रव्यविना-
 शाद्विनश्येद् विरोधिगुणान्तरात् । तत्र तावदावरणद्रव्यमात्रमिदमात्रं बोद्धकं
 न विनष्टं येन तयोः संयोगो विनश्येत् ततस्तद्विरोधिगुणान्तरोत्पादे। वक्तव्यः
 स एव स संयोगविरोधी गुणो विभाग इत्युच्यतइत्यर्थः । प्राप्तिरभावा ऽप्रा-
 प्तिरिति पक्षं दूषयित्वा पर्युदासपक्षमाशङ्क्य दूषयति अथ प्राप्तेरिति । पुनः
 शङ्कते अथ भिन्नदेशोत्पत्तिमिति । न च यद्य संयोग विभागं वा गुणमु-
 येमः । किं तु भिन्नदेशोत्पत्त्यवयव द्रव्ये विभागो निरन्तरोत्पन्न एव संयोग
 इत्यर्थः । निराकरेति भिन्नदेश इति । विशेषणोपादानाच्च भिन्नदेशोत्पत्ति-
 विभागः कस्माद् उत्पन्ने उत्पन्नमिति भिन्नदेशमया भिन्नमिति विशेषणं हि
 स्वानुरक्तं प्रत्ययं विशेष्ये जनयति न त्यन्यानुरक्तम् । न खलु नील विशेष-
 यमुत्पत्ते रक्तप्रत्यय जनयत्यभ्रान्तस्येत्यर्थः । अपि च वणभङ्ग भाषानां ध्या-
 येधद्विरस्माभिर्भिन्नदेशोत्पत्तेः प्रतिषेधाच्च भिन्नदेशोत्पत्तिविभागः । शङ्कते
 चणिकत्वादिभागस्येति । उत्पद्य हीन्द्रियवन्निरुणाद्विभागेन स्वविषयं

ज्ञान जनयितव्यम् । न चेतावन्त कालमयावस्ति क्षणिकत्वेनोत्पन्नापार्ग-
त्वादित्यर्थः । निराकरोति न सामान्याभिव्यक्तीति । एतद्विभजते ।
पूर्वं तावदुत्पन्नो विभागः सामान्यं व्यनक्तीति । स्वकारणसमवायः
सत्तासमवाये वा उत्पत्तिः । तद्विशिष्ट उत्पन्न इत्युच्यते । येषां सामान्य-
हृदयः सर विशेषज्ञान सन्त्यते न सामान्य व्यनक्ति तदुत्तरकाल च स्वप्रत्ययं
जनयतीत्युक्तम् । एतदुक्तं मयति न वयं बोद्धा इव पूर्वोक्तकालमाश्रय-
स्थितिलक्षणा क्षणिकता विभागादीनामावच्छेदके किं त्वाशुतरविनाशलक्षणा
वा च द्विषादिवशस्यापिना चिरस्थायिभ्यो घटादिभ्यो व्यावृत्तात्मा शक्या
वक्तुमिति । देहाद्यतिरिक्तामात्मानं नित्यं परलोकिनमसन्त मन्यमानं ब्रह्म ।

आश्रयव्यतिरेकादुक्तफलोत्पत्तिवदित्यहेतुः (सू. ५१) ॥ मूल-
शेषफलोत्पादयोरेकवृत्ताश्रयत्वम् । कर्मणस्तु होमादेराश्रयः शरीरम् ।
न चामुष्मिकस्य स्वर्गादेः शरीरमाश्रयः तस्मिन्नेव ऽस्य भावात् । तस्मा-
दाश्रयव्यतिरेकात्स्वर्गादेर्वृत्तफलोत्पत्तिवदित्ययं वृष्टान्तः स्वर्गफलत्वे होम-
स्याहेतुत्वित्यर्थः । अस्त्यात्मा स्वर्गोपभोगसमर्थः शरीरादिव्यतिरिक्तं फलं
त्युपपादितमित्याशयप्रानाह ।

प्रीतेरात्माश्रयत्वादप्रतिषेधः (सू. ५२) ॥ अस्तु स्वर्गाद्यात्मा-
श्रयं तथा ऽप्यन्यापके हेतु पुत्राद्विफलेभ्यो निवृत्तेरिति । देशप्रति ।

न पुत्रपशुप्रीपरिच्छेदहिरण्यान्नादिफलनिर्देशात् (सू. ५३) ॥
परिहरति ।

तत्संबन्धात्फलमिष्यतीस्तेषु फलचतुष्टयारः (सू. ५४) ॥
स्वर्गो ऽपि तावत्स्वर्गतया न काम्यते किं तु भोग्यतया एव सति कैव-
ल्या पुत्रादिषु । ते ऽपि भोग्यतयेव काम्यन्ते न तु स्वल्पे भोग्यमिति
तात्पार्थ्यं मुख्यं भोग्यम् । तस्मात्पुत्रादिसम्बन्धानुत्पत्तेः सुखात्पत्तेः तेषु
मया फलशब्दप्रयोगस्तथा तेषु पुत्रादिव्यत्यर्थः । सूत्रार्थकथनेनेव भाष्यया-
निके व्याख्याते । फलानन्तरं दुःखपरीक्षणं तत्रैव परीक्षा मयत्तु दुःखं
याधनान्तरमनुभूयमानं यत्पुनरिदं मुख्यं प्रत्यात्ममनुकूलवेदनीयं तत्कारणं
दुःखमनुभविष्यतीति । शरीरेन्द्रियशुद्ध्यर्थं यदि दुःखहेतुतया दुःख-
कस्मात्सुखहेतुतया मुख्यमेव न भवन्ति । येषमतिमीहता सकललोकावशा-

विरोधिनी । यथा ऽऽहुः न हि मृगाः सन्तीति शालयो नोप्यन्ते । न हि मित्ययः सन्तीति स्यात्यो नाधिग्रीयन्तइति । तस्मान्माषार्थेण कष्ट-
कानुदृत्य मांसमश्नन्नानथे कष्टकजन्यमाप्नोतीत्येवं प्रेषावान् दुःखमुदृत्ये-
न्द्रियादिसाधनं सुखं भोक्ष्यते सन्ति च विविधदुःखपरिवर्जनहेतवो दृष्टाः
परिदृष्टसामर्थ्या अन्यव्यतिरेकाभ्यामित्यभिप्रायवान् पूर्वपक्षो गुडजिह्वकया
संग्रहान इव पृच्छति । तत्किमिदमिति । सिद्धान्तिन उतरम् अन्य
इत्याह सूचकोर इति । तेनेषामिप्रायेण पूर्वपक्षो पृच्छति कथम् । उतरं
न वै सर्वलोकसाक्षिकमिति । अयं तु दुःखमात्रनोपदेश किमर्थमित्यत
आह माप्यकारः । दुःखहानार्थः । किमुतस्य दुःखहानमित्यत आह ।
जन्ममरणप्रबन्धस्यानुभयः प्राप्तिः तन्निमित्ताद् दुःखोपदेशपरिशील-
नेन निर्विण्णस्यालस्यमथतः आत एव दुःखं निहासत इति योजनीयम् ।
स्यामिप्रायेण पूर्वपक्षो पृच्छति । कया युक्त्या । उतरम् । सर्वे खलु
सत्त्वनिकाया इति । उत्पत्तिः सुखदुःखहेतुभूता विषयवर्तिः तस्याः
संस्थानानि भुवनानि । आ सत्यलोकादा चाधीरेरिति । गतदुक्तं भवति । यदि
दुःखवर्जनेन शक्यते सुखमुपादातुं ततस्तादृशं सुखमनुकूलवेदनीयं कः
प्रधावान् प्रजह्यात् । न च तादृशमस्ति सुखं क्व विदपि सर्वस्य दुःखाधि-
नाभाविनः केवलस्योपादातुमशक्यत्वात् । न हि मधुविषसपृक्तमस्रं विषमप-
हृत्य शक्यं मधुमात्रमुपादातुमिति । तस्मान्नैव सुखस्य प्रत्याख्यानमपि
तु सुखस्य दुःखमात्रमुपदिश्यते । अत्र हेतुरूपादीयते अपिणा ।

विविधपाधनायोगाद् दुःखमेव जन्मोत्पत्तिः (सू. ५५) ॥

जन्मन उत्पत्तिः सा दुःखमेव भावयितव्या विविधपाधनायोगादिति ।
कस्मात्पुनर्दुःखमेव स्वरूपते ॥ भवतीत्यत्र आह ।

न सुखस्यान्तरालनिष्पत्तेः (सू. ५५) ॥ न अत्रयम दुःखो-
द्वेयो दुःखकर्म सुखस्य प्रत्याख्यानम् । इतरत्र दुःखसत्ताभायन न
सुखस्य प्रत्याख्यानं दुःखोद्वेगेनेत्याह ।

पाधनानिर्वृत्तिर्वेदयतः पर्येषणदोषादप्रतिषेधः (सू. ५७) ॥

यस्मादिदं ॥ मुख्यसाधनमिति वेदयन् प्रार्थयते सुखसाधनम् । तच्च लक्षा-
द्वृष्टप्रकाराद्वाधनाहेतुरिति दुःखमात्रनोपदेशनमिति । काम काम्य कामय-
मानस्य यदा कामः समृध्यति संपन्नो भवति । अथानन्तरमेव पुरुषमपरः काम

इच्छा विप्रं बाधते स्वर्गादिप्राप्तावपि स्वाराज्यादि कामयते । एवं तत्प्राप्ते प्राजापत्यादीति अस्वेच्छा तदुपायप्राप्त्यनादिना दुःखेन प्रबाधतइत्यर्थः । समन्तादुदनेमि यथा भवति तथा भूमिं लमतइति योजना । नन्वयं यद्यप्यन्तराले सुखान् अनुभवति तथा ऽपि दुःखसंभेदमाकलयन् अनुपदिष्टो ऽपि स्वयमेव निवर्त्येति कृतमस्य दुःखभावोपदेशेनेत्यत आह ॥

दुःखविकल्पे सुखाभिमानाच्च (सू. ५८) ॥ शास्त्रशिष्टानां विवेकिनां खलु विविधबाधनानुपज्ञाद् अनवयवेन सुखमात्रं दुःखमेवेति विनिश्चये ऽविषाचकत्वा हि ते । तद्यथेवीकतूलसर्पकादप्यविषाचं दूयते न गावाधयशान्तराणि तथा भृदुचिततया विवेकिना दूयन्ते अविवेकिनस्तु प्रणयकलहकुपितकुरङ्गशाघलोचनाङ्गनाऽलक्तकरसार्द्रपादपल्लवपातमपि शिरशिरहसि सुखमभिमानमाना घनपुलककञ्जुकाञ्जुगतनवः सान्दानन्दाशुप्रसन्नमया निर्वृण्वन्तीति तान् प्रत्ययमुपदेशो ऽर्थयानित्यर्थः । जायस्व त्रियस्व चेति संघावतीति । पुनर्जायते पुनर्म्रियते जनिस्वा म्रियते मृत्या जायते तद्विद संघावनव्यापारप्रचय इत्यर्थः । चेदयति । कस्माद् दुःखं जन्मेति नोच्यत इति । यदि दुःखभावोपदेशो जन्मनि यत् सत्येकारः किमर्थं इत्यर्थः । परिहरति । जन्मविनिग्रहार्थीय इति । विनिग्रहे विनिवृत्तिः स एवार्थः प्रवर्ततइति जन्मविनिग्रहार्थीयः । यथा च मृत्युर्धीय इति । एतदुक्तं भवति । जन्म दुःखमेवेति भावयितव्यं नात्र मनागपि सुखशुद्धिः कर्तव्या अनेकानर्थपरंपराया*मपवर्गप्रत्यूहप्रसङ्गादिति । दुःखोद्देशानन्तरमपयर्गं उद्दिष्टो ललितश्चेति शेषः । स प्रत्याख्यायते ।

अणुक्लेशप्रवृत्त्यनुबन्धादपवर्गाभावः (सू. ५९) ॥ तद्व्याचष्टे भाष्यकारः । अणानुबन्धादिति । अस्ति हि ऋणानि शीघ्रपाकृत्य मने। मोक्षे निवेशयेद् अनपाकृत्य मोहेन मोक्षमिच्छन् स्रज्जत्यधः । ऋणचयापाकरणेनैव यद्यसमाप्तेमोक्षनिवेशयतो नास्तीत्यपवर्गाभाव इत्यर्थः । क्लेशानुबन्धाद्वास्त्यपवर्गः । नानुच्छिन्ननिदानः संसारः यस्य उच्छेत्तुमित्यर्थः । प्रवृत्त्यनुबन्धादित्यस्यापीयमेव व्याख्या । एवं पूर्वपक्षयित्या विदुः-

न्तमुपक्रमते । अत्राभिधीयते । यत्तावद्वैतानुबन्धादिति । जाय-
मान इत्यस्य प्रधानार्थतानुपपत्त्या गुणशब्दत्वं साधयितुं दृष्टान्तलाभाय
कृणुशब्दस्य प्रथमं गुणशब्दत्वमाह । प्रधानशब्दानुपपत्तेरिति । तद्व्या-
चष्टे । अत्रैरिति । नार्य प्रधानशब्द इति । कृणवानिवास्वतन्त्रस्तेषु
तेषु कर्मसु नाधिकारोति निन्दा । तदभावे तु स्वतन्त्र इति प्रशंसा । एवं
जायमान इति गुणशब्दे । न मुख्य इति । कस्मात् पुनर्न मुख्य इत्यत
आह मातृतेः जातमावस्थेयानधिकारात् । कस्मादनधिकार इत्यत
आह । अर्थिनः शक्तस्य चाधिकारात् कस्मादर्थिन इत्यत आह ।
कर्मविधाग्निहोत्रं जुहुयात्स्वर्गकाम इत्यादौ कामसंयोगश्रुतेः । न च
बालकः सुखदुःखप्राप्तिपरिहारकामेऽपि विवेकेन स्वर्गपुरुषपञ्चादि काम-
मतइति । शक्तस्य च प्रवृत्तीति । न ह्यशक्नोषमर्थमशक्तं प्रति घेद
अग्रेऽपदेशरूपे विधातुमर्हति । न च बालकः शक्तोऽविद्वत्त्वादिना । अत
यव तिर्गदेशपिपेक्षुशूद्राद्याप्येवायामनधिकारः सामर्थ्यं भाषात् । न केवल
घेदिकोऽयमीदृशो व्यवहारोऽपि तु लैकिकोऽधीत्याह । न भिद्यते
आयं लौकिकात् । तद्व्याचष्टे लौकिकस्तावदिति । उपपन्नानवयवा-
दीति । उपपन्न प्रमाणेन अनवद्य पुनरुक्तदोषेण अनर्थेऽतमुपदेष्टव्यं यत्र
भवति तदित्यर्थः । न्यायप्राप्तिममर्थं लिङ्गदर्शनमुपोद्बलवतीत्याह । गार्ह-
स्थ्यलिङ्गं च मन्त्रब्राह्मणं कर्माभिषदतीति । गार्हस्थ्यस्य लिङ्गं पत्नी
यस्मिन्कर्मणि तत्तयोक्तम् । पत्न्येवितमात्रं भवति । पत्न्य उद्गायति ।
सोमे घसानाशनी आदधीयातामित्येवमादि तदनेन गार्हस्थ्यात्पूर्वोपस्था
तावद्वैतानुबद्धा न भवतीत्युक्तं संप्रत्युत्तरावस्थापि । कृणानुबद्धेत्याह ।
यदा चार्थिनेऽधिकारस्तादाऽर्थित्वस्याविपरिणामे जरामर्यवादो-
पपत्तिः । तेन यदुक्तमृषापाकरणेन ययःपर्यवसानात्रान्ति मोक्षायसरस्तद-
पाकृतं भवति । अविपरिणामपदार्थेऽप्याप्यानं न निषर्ततइति । तुरीयस्ये-
त्यस्य व्याप्यानं चतुर्थेऽप्येति । प्रायेण बहुसंप्रतिषर्षेण्यतिवाहितेषु अर्थेऽप्या
तनूभवति । अन्यन्तसंयोगे तु जरया हृतेत्यनर्थकम् । मृत्युना घेत्यनेनेव
सिद्धेति शेषः । यदुच्यते अयक्तोपलक्षणमेतज्जरया हृया मृत्युना वेति ।
तेन कस्यानर्थक्यमित्यत आह । अशक्तो विमुच्यतइत्येतदपि नोप-

पद्यत इति । स्यादेतत् । यद्यपि गृहस्थस्य यज्ञादिविधानान्तराणि सन्ति
तथा ऽपि जायमानस्त्रिभिर्ज्ञेयैरिति वाक्यं बालस्यापि यज्ञादि विधास्यती-
त्येता शङ्का विमर्शपूर्वमपाकरोति । अथापि विहितं वा ऽनूयेत कामा-
द्वा ऽर्थः प्रकरणेतेति । न तावज्जायमानो हवे इति वाक्ये विधिविभक्ति-
रस्ति तेन सिद्धानुवादः स्वरसतः प्रतीयते यदि तु तस्यार्थस्य सिद्धिर्वा-
क्यान्तराद्वा प्रमाणान्तराद्वा कथमपि न कल्पेत ततो यदनानि तत्पूर्वत्वा-
दिति न्यायाद्विधिविभक्त्यस्य कल्पेत सन्ति तु यतस्तदर्थं विधायकानि
वाक्यानि विभक्तिमन्तीति को जात्यस्य स्वच्छामात्रेण विधित्वं कल्पयेत् ।
तस्माद्विहितानुवचनमेव न्याय्यमिति जायमानशब्दे जघन्यवृत्तिरिति युक्त-
मुत्पश्यामः । स्यादेतत् । जायमानशब्दे ऽनुपचारितार्थः स्यभावतो मातुसद-
राद्विभागमाह । स कथं चिदनुवादानुरोधेन जघन्यवृत्तिः कल्पनीयः । तद्वरं
मुख्यायानुरोधेन विधानमेव कल्प्यताम् । एव सति वृत्तिरनुरोधिता भवति ।
अस्ति च बालकस्यापि फलोत्पादनयोग्यता तदात्मनः फले प्रति समवायिका-
रयत्वात् । तेन यद्यपि जातमात्रस्य फलसाधनानुष्ठानयोग्यता नास्ति तथा
ऽपि फलोत्पाद प्रति योग्यता ऽस्ति फलेन च प्रयोजनं न तत्साधनेनेत्यत्र
आह फलस्य साधनानि हि प्रयत्नविषयो न फलमिति । अयमभि-
संधिः । विधिर्हि स्वव्यापारे कर्तृतया पुरुषं निष्पन्ने प्रयत्नश्चास्य व्यापारः
संभवति विषये न शक्यो निरर्तयितुमिति स्वविषयमपेक्षते न चास्य साक्षा-
त्फलं विषयो भवितुमर्हति । उद्देश्यतामात्रेण तु भवेत् । नैतावता प्रयत्नो
ऽस्य निर्वृणोति यावदयं साक्षादभिनिर्वर्तनीयं न प्राप्नोति । तदुपायस्य सा-
क्षादभिनिर्वर्तनीय इति फलोद्देशप्रवृत्तस्य पुरुषप्रयत्नस्य निर्वृणोति यावदु-
पायो विषयः । न च बालकस्य तदुपायमविदुषस्तत्र सामर्थ्यमस्ति । अस-
मर्थश्चाकर्तुः कथमात्मनः प्रयत्नेन व्याप्नुयात् । अत्रापुत्रश्च कथमधिकारीति
जायमानशब्दे जघन्यवृत्तिरेव न्याय्य इति सिद्धम् । विहितं च जायमा-
नमिति धर्मात्क्रियात्प्राविधीयते च कृष्याद्यादृध्यमित्यर्थः । यदुक्तं तत्र
हि प्रव्रज्या विधीयत इति तदमृष्यमाण आह प्रत्यक्षविधानाभावादि-
ति चेत् । शङ्का निराकरोति । न प्रतिषेधस्यापि विधानाभावात् ।
शङ्का विमर्जते प्रत्यक्षेण इति । परमाप्नोति हि भगवानीश्वरो ऽनुकम्पया मृतो-

पदेशाय प्रवृत्तेः । यद्गार्हस्थ्यमेवाश्रममुपदिशति ततोऽधगच्छामो न सन्त्या-
श्रमान्तराणि भूतेभ्यो हितानीत्यर्थः । अत एवाहुः ऐकाग्र्यं त्वाचार्याः
प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्येति । निराकरणं विभजते न प्रतिषेधस्येति । स्मृती-
तिहासपुराणानि तावदविधादं विदधन्ति चातुराश्रम्यमुपलभ्यन्ते यदि प्रत्यक्षमा
श्रुत्या प्रतिषिध्यन्ते ततस्तद्विरोधेनोद्गम्यरीसर्वेष्वेष्टनवत् तत्राश्रमाणि स्युः ।
॥ च तत्प्रतिषेधः श्रुतेः साक्षादवगम्यते । तस्मात्स्मृत्यादिविहितं चातुरा-
श्रम्यमप्रतिषिद्धं श्रुत्या न शक्यं परित्यक्तुमित्यर्थः । न चाविधानेन तत्प्र-
तिषेधानुमानमित्याह । अधिकाराच्चैति । गार्हस्थ्योपदेशस्याधिकारान्त्येव
विधानं नाश्रमान्तरस्य न त्वाश्रमान्तरमाधात् । न हि व्याकरणं शब्द व्यु-
त्पादयत्प्रमाणायमाश्रमाविषति । अपि च मा भूत्प्रत्यक्षविधानं श्रुतेः समा-
धनारण्यगोमिधानानि चातुराश्रम्यामिधानानि च प्रत्यक्षाण्युपलभ्यन्ते पक्षानि
तान्यपूर्वस्याद्विधानानि अपरमस्य समाधनस्य चातुराश्रम्यस्य च भविष्य-
न्तीत्याह । श्रुद्राक्षर्यं चापवर्गाभिधाय्यभिधीयतइति । वृत्त्युमिति
प्रेत्यभाश्रमित्यर्थः । परं कर्मभ्य इति । कर्मपरित्यागमपवर्गसाधनं सूच-
यति । अमृतत्वमिति चापवर्गो दर्शितः । सूचितं कर्मत्यागमपवर्गसाधनं
श्रुत्यन्तरेण विवक्ष्यति । न कर्मणा न प्रजयेति । परेण नाकमिति ।
नाकमित्यविद्यामुपलक्षयति । अविद्यातः परमित्यर्थः । निहितं गुहाया-
मिति लौकिकप्रमाणगोचरत्वं दर्शयति । तमसः परस्तादिति । अविद्या
तमः तस्य परस्तात् । आदित्यपर्यमिति । नित्यप्रकाशमित्यर्थः । तद-
नेनेश्वरप्रविधानम्यापवर्गोपायस्यमुक्तम् । अथ उदाहृत्य ब्राह्मणमुदाहरति
अथ ब्राह्मणानीति । यश्च इत्यादिना गृहस्थाश्रमो दर्शितः । तत्र यथेति
यानश्रम्याश्रमः । ब्रह्मचारीति ब्रह्मचर्याश्रमः यथामभ्युदयतर्कं कन-
माह । सूर्यपर्येतइति । चतुर्थोऽश्रममाह । ब्रह्मसंस्थ इति । तथाकतु-
रिति । क्रतुः सकल्पः । कामयमानो य आसीत् स यथायाकामयमानो
भवति । अकामयमानः कामं परित्यजन् तत्परित्यज्यसिद्धेः सोऽकामयन्नाम्य
व्याप्याने निष्काम इति । आत्मकाम इति । केयन्वोपेतात्मकामः
तत्प्राप्या अश्रकामो भवति । न तस्य प्राणा इति शाश्वतो भवतीत्यर्थः ।
प्रकृतमुपसेदरति तत्र यदुक्तमिति । अपरामपि चातुराश्रम्यामिधायिनी

श्रुतिमाह । ये चत्वार इति । इतश्च फलार्थिन एष चरामयंवाद इत्याह ।
फलार्थिनश्चेति । पृष्ठा सूत्र पठति कथम् ।

समारोपणादात्मन्यप्रतिषेधः (सू. ६१) ॥ आत्मन्यानीनां समा-
रोपणादृणानुबन्धेनापवर्गस्याप्रतिषेधः । तदनेन च्छलेन प्रत्यक्षविधानं प्र-
क्षयाय अपि दर्शितम् । एषाव्युत्थितस्य विपर्यस्तबुद्धेः अलमाभिरक्षणाभि-
रमयहेतुभिरिति कृतबुद्धेः अत एव निवृत्ते फलार्थित्वे समारोपणमात्मन्य-
नीना विधीयतइति । एवं ब्राह्मणानीति यदेपणाभ्यो व्युत्थितस्य प्र-
क्षयाविधानं तदा तदभिधायीनि ब्राह्मणान्युपपन्नानीत्यर्थः ।

पात्रचयान्तानुपपत्तेश्च फलाभावः (सू. ६२) ॥ प्रभृते खलु
यजमाने यज्ञपात्राणि यजमानस्य शरीरे यथावयव निधायान्त्येष्टे, क्रियते ।
तत्र चरामये कर्मण्यविशेषेण कल्प्यमाने सर्वस्य पात्रचयान्तानि कर्माणीति
प्रसज्येत मरणपर्यन्तानि कर्माणीति प्रसज्येतेत्यर्थः । नन्विष्यतएव पात्र-
चयान्तत्वं कर्मणामित्यत आह । तत्रैपणाव्युत्थानमिति । तस्मान्ना-
विशेषेण कर्तुं प्रयोजक फलं भवतीति । फलाभाय इत्यस्य सूत्राययस्यावि-
शेषेण फलस्य कर्तृप्रयोजनकत्वाभावा इत्यर्थः । तदनेनैपणाव्युत्थानश्रुतिवि-
रोधो दर्शितः । तदेव चातुराश्रम्यस्य श्रुतिरुक्ता । सप्रति स्मृत्यादयो ऽपि
चातुराश्रम्यस्योपदेशकाः सन्तीत्याह चातुराश्रम्यविधानाच्चेति । शङ्कते
तदप्रमाणमिति चेत् । जगन्निर्मातुः परमकारुणिकस्य सर्वज्ञस्याचमवतः
परमेश्वरस्यागमो भवतु प्रमाणमाप्नोतत्यात् । मनुष्याद्यादीनां त्वाप्त्यानिश्च-
यात्कथं तत्प्रणीतानां ग्रामाण्यनिश्चय इत्यर्थः । उतर न प्रमाणेनेति ।
स्यादेतत् । भवतु वेदेनाभ्यनुष्ठानदिनिहासपुराणग्रामाण्य धर्मशास्त्राणां
मन्वादिप्रणीतानां कुत ग्रामाण्यनिश्चय इत्यत आह । अग्रामाण्ये चेति ।
सर्वजनपरिग्रहातेषामपि ग्रामाण्यमित्यर्थः । बुद्धादिस्मृतयस्तु वेदनिन्दिते-
र्ज्ञेय्यादिभिः परिगृहीता न त्वायैरिति न ताः प्रमाणं मधितुमर्हन्तीत्यर्थः ।
द्रष्टृवक्त्रसामान्याच्चाग्रामाण्यानुपपत्तिः । यस्य वेदस्य दृष्टारो ऽनु-
ष्ठातारश्च तदर्थस्य तथैतिहासादीनां प्रयत्नारः प्राचेतसकृष्णद्वैपायनमनु-
प्रमृतयः । अपि च वेदिकानि कर्माणि स्मार्तानिमित्तकर्तव्यतामपेक्षन्ते ।
स्मार्तानि च वेदिकानि मन्वादीनीति सर्वमेतदग्रामाण्ये धर्मशास्त्राणां

नोपपद्यते । यद्यपि च मन्वादयो ऽपि धर्मज्ञानवैराग्यौषध्यालितया अनु-
भूयाप्युपदिशन्तीति संभवति तथा ऽपि वेदमूलकत्वमेवेतिहासपुराणादीनां
युक्तम् । तथा हि वेदो ऽखिलो धर्ममूलं सृष्टिशीले च तद्विदाम् । यः
कश्चिन्मस्य चिद्वैमो मनुना परिकीर्तितः । स सर्वो ऽभिहितो वेदे सर्वज्ञा-
नमयो हि सः इत्यादिभिः स्वयमनप्रपञ्चेरात्मा वेद्वा वेदवर्णयितस्तेरिति ।
अथायमितिहासादिगोचरो ऽर्थः कस्मान्प्रत्यक्षप्रतीतेन वेदेन नोच्यतइति
तदनभिधानार्थगच्छामो नूनमयमनभिमतो वेदानां कर्तुरिति । निराकृतो
ऽप्ययं पुनर्निर्वाहयते दत्तार्थे विषयव्यवस्थानाच्चेत्यनेन । यदप्युक्तं क्लेशानु-
बन्धस्याविच्छेदादिति तदुपयति ।

सुप्तस्य स्वप्नादशने क्लेशाभावादपवर्गः (सू. ६३) ॥ तद्या-
चष्टे सुप्तस्य खल्विति । लोकविदुतया सुप्तावस्थोदाहृता । महाप्रलया-
वस्थायांमपि क्लेशमुक्ता यथात्मानः केवलमसौ न लोकविद्वेति नोदाहृता ।
एतावास्तु मुक्तावस्थायां विशेषः यदस्यां क्लेशावना ऽपि नास्ति । सुप्ताव-
स्थायां प्रलयावस्थायां ॥ क्लेशविच्छेदे ऽपि तद्वासना ऽस्तीति । यदपि प्र-
त्यनुबन्धादिति तच्चाह ॥

न प्रवृत्तिः प्रतिसंधानाय हीनक्लेशस्य (सू. ६४) ॥ देहिनः ।
तद्याचष्टे क्षीणेषु रागद्वेषमोहेषु सन्धिषु न प्रवृत्तिः स्वप्रतिसंधानाय ।
उपपादितमिदमस्माभिर्मया दोषतुषाधनद्वयाः कर्मतन्त्रुला जन्माहुराय कल्पन्ते
न केवला इत्यर्थः । शङ्कते । कर्मवैफल्येति । वैफल्ये शान्तस्य कर्मणां
फलसाधनताक्षतिषादकल्याणमाश्रयप्रसङ्ग इति भावः । निराकरोति ।
न कर्मविपाकेति । विषाकः फले तस्य प्रतिधेवेदनभोगः । पूर्वपक्षपादाह ।

न क्लेशसंततेः स्याभाधिकत्वात् (सू. ६५) ॥ मिदुान्त्येकदेशी भूते ।

प्रागु-त्वम् (सू. ६६) ॥ दध्यादेस्तन्ते. प्राक् सीरादिषु यो भाव-
स्तस्यानित्यत्वश्चिदिति योषना । अपरस्त्वेकदेशी भावमेश दृष्टान्तप्रतीत्याह ।

अणुस्यामतानित्यत्ववया (सू. ६७) ॥ यदेतच्छ्यामं रूपं तद-
न्नम्यत्यागमः पार्थिवानां परमाणूनां श्यामतामनादिमाह अन्नपदेन मृदो
ऽभिधानादिति भावः । अत्र प्रथममेकदेशिनं दूषयति । सतः खल्विति ।

द्वितीयमेकदेगिन दूषयति । अनादिरणुश्यामतेति हेत्वभावात्त यु-
क्तम् । अणुश्यामता कार्या पृथिवीरूपत्वात् । लोहितादिवदिति प्रत्युतानि
त्यताहेतुर्गति । पुरुषप्रयवजलोहितादिरूपधैलक्षण्येन त्वस्याप्रयवपूर्वक-
त्वमावेशानादित्यामिधानमिति नागमविरोधः । तदेवमेकाशने। दूषयित्वा
परमसमाधिमाह । अयं तु समाधिः ।

न संकल्पनिमित्तत्वाच्च रागादीनाम् (सू. ६८) ॥ चकारमनुक्त-
समुच्चयार्थं व्याचष्टे । कर्मनिमित्तत्वादितरेतरनिमित्तत्वाच्च । समुच्चयो
ऽनुक्तस्येति शेषः । तत्र संकल्पनिमित्तत्वादिति विभजते । मिथ्यासंक-
ल्पेभ्य इति । यद्यप्यनुभूतविषयप्रायेणा संकल्प तथा ऽपि तस्य पूर्व-
भागो ऽनुभवो ग्राह्यः । प्रायेणाया रागत्यात् । तेन मिथ्यानुभव संकल्प
इत्यर्थः । नन्वेकस्मान्मिथ्याज्ञानात्कुतः कार्यवैविच्यमित्यत आह ।
रञ्जनीयकोपनीयमोहनीयेभ्य इति । मध्यमेयादिषु षाठात्कतैरि कृत्यः ।
मे हनायः संकल्पः मिथ्याज्ञानसंस्कारः । कर्मनिमित्तत्वं रागादीनां
विभजते । कर्म चे न निरायेन जातिरूपलक्ष्यते । इतरेतरनिमित्तत्वं
राग दीनामाह । इतरेतरेति । स्यादेतत् । भवन्त्यनित्याः श्लेशाः तथा
ऽपि यदेषा निर्गमक मिथ्याज्ञान तस्य निवृत्तिहेतोरभावात्त एव श्लेशानु-
बन्धादपवगाभाव इत्यत आह । सर्वमिथ्यासंकल्पानामिति । अपि चान-
दि श्लेशसततिरित्युक्तम् । कुत सर्वहमे आध्यात्मिका भाषा
इति । अत्मानमधिकृत्य प्रवर्तमाना शरीरेन्द्रियादयो भवन्त्याध्यात्मिका
इति । अयं यदनादीनामपि निवृत्ति हन्तानुत्पत्तिधर्मकाणामपि निवृत्तिप्र-
सङ्ग इत्यत आह । न चैवं सत्यमुत्पत्तिधर्मकं किं चिदिति । रागादीना-
मुत्पत्तिधर्मकाणामेव व्यावर्धर्मकत्वाभ्युपगमादित्यर्थः । ननु मा भूवन्मि-
थ्याज्ञाननिमित्ता रागादयो मिथ्याज्ञाननिवृत्तो । ये पुनरमी कर्मनिमित्ता-
स्तेषां कुतो निवृत्तिः न च कर्मनिवृत्तो रागादिनिवृत्तिः रागादिमतः कर्म
निवृत्तेरभावात् । तस्मान्न मोक्ष इत्यत आह । कर्म च निरायनिवर्तक
तत्त्वज्ञानकृतान्मिथ्याज्ञानरूपसंकल्पविधातान्न रागाद्युत्पत्तिनिमित्तं भवति ।
सर्वरागादीनां मिथ्याज्ञानमेव निमित्तम् । कर्मणि तु निरायनियमेन रागा-
दीन् प्रवर्तयन्तीति कर्मनिमित्तत्वमुक्तमिति भावः । ननु यथा रागादयः

सत्यपि कर्मणि मिथ्याज्ञाननिवृत्त्या निवर्तन्ते एवं सत्यपि कर्मणि मिथ्या-
ज्ञाननिवृत्त्या फलमपि मा भूदित्यत आह । सुखदुःखसंवित्तिः फलं तु
भवतीति । धार्तिकम् । यावज्जीवसंयोगे हि जरया ह येत्यनर्थकमि-
ति । मृत्युना येत्यनेनेव गतार्थत्वादित्यनुक्ता माष्योक्ता द्वितीया युक्तिरभि-
हिता धार्तिककृता । यस्मात्स्वयमशक्तस्येत्यनेन । यज्ञसाधनत्वादिति ।
यद्यकर्तृत्वादित्यर्थः । यतदेव स्फुटयति । यस्माद्यजमानो यज्ञार्हः
भवति । यथा ऽऽह भगवान् जैमिनिः पुण्यश्च कर्मार्थत्वादिति । संक-
ल्पाद्यपेक्षं कर्म रागादिकारणमिति । यज्ज्ञातीयस्य जन्मनेो यत्कर्म
कारणं तज्जन्मेो धितामेव मिथ्याज्ञानवासनामभिध्यनतीति तद्वद्वारेण रागा-
दीनां कारणं भवति । बोधयति । सुखादीनामिति । यथा मिथ्या-
ज्ञानसहायं कर्म रागादिहेतुः एवं तत्सहायं फलहेतुरिति परमदेहस्य
तत्त्वज्ञानवतः सद्यपि कर्मे फलकारणं न स्यादित्यर्थः । परिहरति ।
न निरपेक्षत्वादिति । कर्मोपायप्रपञ्चमुच्छेतुममूढो ऽप्यसत्तो ऽप्यद्विष्टो ऽपि
मूढ इव सक्त इव द्विष्ट इव तत्फलं भुङ्कति रागाद्यनपेक्ष कर्म स्वफल जनयति
तेनासौ फलोपभोगो न बन्धहेतुः मूढादीनां बन्धहेतुफलोपभोगः स घतादृ-
शो रागादिसहायैः कर्मभिः क्रियते न रागादिनिरपेक्षैरित्यवदातम् ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिकतात्प-
र्यटीकायां चतुर्थाध्यायस्यायमाह्निकम् ॥

तदेवं संशयप्रमाणप्रमेयाणि परीक्षितानि । प्रयोजनादयो ऽपि यत्र
 संशयस्तत्रैवमुत्तरोत्तरप्रसङ्ग इत्यतिदेशेन परीक्षिता इति योऽर्थोऽपि प्रमाणादयः
 परीक्षिताः । तेषां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसाधिगमहेतुरित्युक्तम् । तथापि प्रमेय-
 तत्त्वज्ञानं सावन्निःश्रेयसहेतुरितरेषां तु तत्त्वज्ञानाद्गतयेत्युक्तम् । इद-
 मिहेदानीं परीक्ष्यते किं प्रत्येकमात्मादीनां प्रमेयाणां तत्त्वज्ञानं निःश्रेयसा-
 धिगमहेतुरुत्साहे । फल्य विदेयाभेददेशस्येति । तामिमां परीक्षाप्रवृत्तारणति
 भाष्यकारः । किं नु खलु मोहायान्तो विषयाः प्रमेयाणि तावत्सु
 प्रत्येकमिति । प्रतिशब्दभूद्वेदं यावन्त आत्मानः यावन्ति चेन्द्रियाणि
 चेत्यर्थः । यावन्त्यः पूर्वेष्वपि पृच्छति कश्चात्र विशेषः । पूर्वेष्वपि
 उत्तरं न तावदेतैकमेति । समुदायेकदेयाभ्यामनुपपत्तेः । प्रमाणादितत्त्व-
 ज्ञानादिः श्रेयसाधिगम इत्युक्तमिति पूर्वः पक्षः । विद्वान्तमाह । मिथ्या-
 ज्ञानं वै खलु मोह इति । वैशब्दः खलु पूर्वेष्वप्यवमायां खलुशब्दो
 हेत्वर्थः । अयुक्तः पूर्वेष्वपि यस्मान्मिथ्याज्ञानं मोह इति । न तत्त्वज्ञानमज्ञा-
 ननिवृत्तिमात्रेण निःश्रेयसोपयोगि अवि तु संसारनिदानोच्छेदद्वारेण दृष्टेनेत्र
 न च तत्त्वज्ञानं संसारहेतुरपि तु मिथ्याज्ञानम् । तदुच्छिन्द्विरोधितया
 तत्त्वज्ञानमपवर्गहेतुरिति । मघत्वेतत्तया ऽपि पूर्वेष्वप्यस्य किमायातमित्यत
 आह । तच्च मिथ्याज्ञानं यत्र विषये प्रवर्तमानमिति । स्वसंश्रान्धिने
 छात्मादयो विषययोगे परिच्छिन्नाः संसारहेतव इति तद्विषयमेव मिथ्याज्ञा-
 नमपनेयं नात्माद्यन्तरविषयं ज्ञानं तेन तत्र मिथ्याज्ञानं मा निवर्तितुं निवर्तनेना
 या स्यात्मादिदृष्टान्तेन न तु तस्य संसारनिवृत्तिं प्रत्युपयोगः । यस्य तूपयोग-
 स्तत्र तत्त्वज्ञानं न दुष्करमिति । पृच्छति । किं पुनस्तन्मिथ्याज्ञानं सति
 यन् यादीनां नानाश्रितितयः । के विदाहुः । विधूतविविध-
 नामरूपप्रवृत्तेश्चविशुद्धविदानन्द*धनाद्वैतब्रह्मसाक्षात्कारसात्त्वज्ञानमिति ।
 अन्ये तु सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिम् । धर्मपुद्गलनेरात्म्यज्ञानमित्यपरे । शरीर-
 न्द्रियादीनित्यव्यतिरिक्तनित्यात्मदर्शनमिति ब्रूयाः । तदेवं विप्रतिपत्तेः प्रस्तः ।
 उत्तरम् । अनात्मन्यात्मग्रहो ऽहमस्मीति मोहो ऽहङ्कारः । न ताव-
 दद्वैतानन्दधनात्मज्ञानं तत्त्वज्ञानम् । मेदस्य प्रत्यक्षसिद्धस्यासति दाघके ऽप-

होतुमशक्यत्वात् । न च प्रकाशानन्दायात्मधर्मावात्मातिरिक्तावात्मस्वभावे
 भवितुमर्हतः । सत्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतिरानन्दचैतन्यशक्त्यभिप्राया ।
 भेद एव च तद्वत्तया कथं चित् सामानाधिकरण्यमुपपद्यते । अमेदे त्वानन्द-
 विज्ञानयोस्तत्पदयोः पर्यायतया सह प्रयोगानुपपत्तिः । न च प्रकृतप्रकाशः सवि-
 सेत्यत्र प्रकृतप्रकाशयोरमेदेऽप्रकाशस्यापि प्रकर्षसम्भवात् । अप्रकृतस्यापि खद्या-
 तादेः प्रकाशसम्भवात् । तस्माद्यत्किं चिदेतत् । सत्त्वगुरुष्वन्यताभ्यामित्यु सत्त्व-
 स्येव प्रकृतेरसंभवादयुक्तं सत्कार्येवादमूलत्वात्प्रधानसद्भावस्य तद्विराकरणेनेव
 निराकरणम् । धर्मपुद्गलनेरात्यये तु, चक्षुर्भङ्गभङ्गे नित्यात्मसद्भावकथनेन निरा-
 कृते । तस्मात्सुपुद्गलमनात्मन्यात्मयहो ऽहमस्मीति मोहेऽहकार इति । अतएव
 सर्वस्यैवमात्माशीः कृमेरपि मा न भूय भूयासमिति । सो ऽयमीदृशो ऽग्निनिवेशः
 शरीरादीनामात्मत्वेनाध्यवस्यतो भवति नात्मतत्त्वविदुषः । स यत्प्रह्विनिर्ध-
 यनीमिषाद्विस्तृतो व्यतिरिक्त शरीरादि पश्यन्न तत्र छिद्यति स्नेहविरहान्न तप्यते
 नाप्यनुशोचतीति । अतस्त्वज्ञानगतः ससार दर्शयित्वा तत्त्वज्ञानगतः ससार-
 निवृत्तिमाह । यस्तु दुःखमिति । तदेवमुक्तेन प्रकारेण मोहतत्त्वज्ञानयोः ससा-
 रापवर्गहेतुभावो यस्मात्तस्मान्मोहमात्रे प्रेत्यभावफलदुःखानि च ज्ञेयानि व्य-
 स्थापयतीत्यादिपूर्वोक्तसंसारः । आसेवमानस्याभ्यस्यतो माथयत इति ।
 पर्यायकथनं भावनादाव्योपदर्शनायम् । अर्थगतिं परिशोध्यार्थे सूत्रं पठति ।

दोपनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिः (सू. १) ॥

शास्त्रार्थसंग्रहेऽनूयते शास्त्रतात्पर्यसंग्रहे द्वितीयसूत्रेणानुव्या-
 हत्यर्थः । किं तु जलं मे इति भाष्यं तदनुपपन्नं यतो न विषयमात्रज्ञानमप-
 र्णहेतुरपि तु प्रमेयतत्त्वज्ञानमित्यत्र आह वार्तिककारः । तत्र विषयान्त-
 राणामिति । यावन्तो विषया इति न विषयमात्रमभिप्रायमपि तु प्रमेयमिप्रा-
 यमित्यर्थः । भुगममन्यद्वार्तिकम् । शरीरादिष्वनात्मस्वात्मधुर्निर्वर्त-
 नीयेत्यक्तं तत्र प्रथमं कस्मिन्नात्मबुद्धिर्निर्वर्तनीयेत्येषाप्रामाह । प्रसङ्गा-
 नानुपूर्व्या तु खलु । प्रसङ्गान् समाधिञ्च तत्त्वज्ञानं तच्च विषये पुरुरमि-
 ति तत्रैव प्राथमिकस्य प्रथमं प्रयत्नो युक्तः । सूत्रम् ।

दोपनिमित्तं रूपादयो विषयाः संकल्पकृताः (सू. २) ॥

मिथ्याज्ञान सकल्पस्तेन विषयीकृता इत्यर्थः । कामाः काम्याः अन्ये

यलु अथविसेष्टो निश्चयेऽन्तो ऽवयविनमेव प्रत्यावस्यते तान् प्रत्यावसाय
आह । अतः परं का चिदिति । सूत्रम् ।

सन्निमित्तं त्ववयव्यभिमानः (सू. ३) ॥ निमित्तं दन्तव्यादि
तद्विशिष्टा विषयाः संज्ञाः प्रियायाः कामुको दन्तोऽपुनासिकादीनवयवानु-
भावयन् तस्यां संज्ञां भवति । व्यञ्जनान्यवयवविशेषो ऽवयवास्तेः सहेपल-
म्भात्तेषामनुव्यञ्जनं तत्सादृश्यं तेन तदात्तैः । तथा च स्तेषानां व्य-
हारः । द्रव्यकनकनिर्मलद्युतिरनङ्गुलीलैकभूमहेमकटशिश्रमस्तनमरालसाङ्गी
यदि । प्रिया न यस्मिन्ने सुलितचिद्वृत्तौ विनी सहेमहि कुतो ऽन्यथा
विषमवाणवाणव्ययाम् । मदनसरितमेनां गाहमानो जनो ऽयं जघनपुलिन-
नामीमण्डलापलरम्याम् । मुपनलिनसनायामुद्भूतलतामै विरधिरहकुता-
यासमुक्तां चकार । विवेकिनस्त्वशुमसंज्ञां भाषयन्तः प्राहुः । मज्जामस्या-
मय ग्रीहां यकृतां शकृतामपि । पूषाः त्रायुशिरासूताः स्थिरस्वर्मप्रसेचिकाः ।
क्षपयोऽप्युचुः । स्थानाद्गोत्रादुपपन्नान्निष्पन्दास्त्रिधनादपि । कायमाधेययो-
चत्वात्पण्डिता ह्यशुर्वि विदुः । अशुमसंज्ञाभाषनाप्रयोजनमाह । तामस्य
भावयत इति । तत्किमिदानीमवयवानुव्यञ्जनसंज्ञयोर्विषयो नास्त्यशुम-
संज्ञाविषय इत्यपरमस्तीत्यत आह । सत्येय च द्विविधविषय इति ।
द्विविध यथासौ कामिनीनलयो विषयस्तथा ऽपि रागादिप्रहाषार्थमवयवादि-
संज्ञागोचरत्वं परित्यज्याशुमसंज्ञागोचरत्वमस्योपादीयते वैराग्योत्पादनाये-
त्यर्थः । अथेव दृष्टान्तमाह । यथा विषसंपृक्त इति । न हि विषमधु-
नी परमार्थतो न स्तः अपि तु वैराग्याय विषसंज्ञा तत्तत्तदीयतइत्यर्थः ।
तदेवं स्वमतेन प्रसंख्यानोपदेशमुक्त्वा पराभिमतप्रसंख्यानं निराकर्तुमुपपन्नस्य-
ति । अपेदानीमर्थं निराकरिष्यतां विज्ञानादिना ऽवयविनिरा-
करणमुपपाद्यते । अर्थविशेषे यत्प्रवयवानुव्यञ्जनसंज्ञे । तथाचमात्रस्या-
भावात्कुतो ऽवयवानुव्यञ्जनमचे तन्निराकरणाय प्रथममवयवो निराकृत्यते ।
परत्वात्परमाणुः ततश्च ज्ञानमात्रमर्थरहितं सिद्धं भवतीत्यभिप्रायः । तत्र
संग्रहपूर्वकतयादृष्टान्तस्य विचारस्य संग्रहं प्रथममाह ।

विद्याऽविद्याद्वैविध्यात्संशयः (सू. ४) ॥ उपलब्धिर्विद्या अनु-
पपन्नश्चिरविद्या सहेपलभ्यते यथा तद्वाने तोयम् । असहेपलभ्यते यथा

महमरीचिकायामुदकम् । सप्त नोपलभ्यते यथा चिरनिश्चितं भूमौ निध्यादि ।
असप्त नोपलभ्यते यथा भूतले दृश्यमाने तत्तुल्योपलम्भनोपपत्तेः घटादिः ।
तदेवं विद्याऽविद्याद्वैविध्यादवयविनि संशयः । यदावयव्युपलभ्यते तथा ऽपि
संशयः अथ नोपलभ्यते तथा ऽपि संशय इत्यर्थः । तत्र सिद्धान्ती वक्ष्य-
माणमवयवविनिराकरणहेतुं निराकारिण्यामीत्याशयमाह ।

तदसंशयः पूर्वहेतुप्रसिद्धत्वात् (सू. ५) ॥ अवयविनः । धार्मिक-
कारस्तु स्वयं संशयं निराकरोति । न विद्याऽविद्याद्वैविध्यं संशयस्य कार-
णमिति । पूर्वपक्षवाद्याह वृत्त्यनुपपत्तेरिति । वृत्तिस्तृप्ति शाखादिषु शाखा-
दयो वा वृत्तिरिति लौकिकीं प्रातिपत्तिमनुसृज्यमानो विकल्पयति धार्मिककारः ।
अवयवा अवयविनीति । एकद्रव्यश्चावयवः प्राप्नोति । कुतः एकाव-
यववृत्तित्वात् । भवतु को दोष इत्यत आह । न चैकद्रव्यं द्रव्यमवि-
नश्यदाधारमस्ति । कुतश्च नित्यत्वप्रसङ्गादिति शेषः । अवयवव्येक-
देशेनेति । अवयविनो एकदेशास्तेनावयवो ऽवयविनि वर्ततइत्यर्थः । न
ह्यस्यावयविनो ऽन्ये अवयवेषु एकदेशा अवयवाः सन्तीति एकैनावयवेना-
रभ्यतइति सततोऽप्यतिप्रसङ्गः । संयोगाय किल चरममाविने अवयवव्या-
पारस्त्वनिमित्तानि चापेक्षन्ते । एकद्रव्यस्योऽप्यतिं प्रति न संयोगापेक्षेति याव-
दवयवमवयवव्युत्पद्येतेत्यवयवमनवरुद्धो न कदा चिदवयवो दृश्येत्यर्थः ।
अवयव्यतिरेकेण वर्तमानो ऽवयव्युपलभ्येत न चास्याधारान्तरमुपलभ्यते
दृश्यमानश्चावयवो नाधिकरणमस्येति भवतैव वादिना ऽभ्युपगतमित्यभिप्रा-
येणाह । नित्यञ्च स्यात् । यस्तु मन्यते अवयवानो धर्ममात्रमवयवी न
त्ववयवेभ्यो ऽत्यन्तं भिन्नो ऽभिन्नो वा भिन्नत्वे गवाश्ववद्धर्मधर्मिभावानुप-
पत्तेः । अमेदे ऽपि धर्मरूपवत्तदनुपपत्तेश्च । तस्मात्कथं चिद्विशेषो ऽभिन्नश्च
कथं चिदुर्ममानमवयवानामवयवीति तं प्रत्याह ।

न चावयव्यवयवाः (सू. १०) ॥ न तावद्वैश्वमेदो परस्परभा-
वात्मानावेकत्र समवेत इत्युक्तम् । नाप्यात्यन्तिके ऽमेदे धर्मधर्मिभावः
तस्माद्यथा ऽऽत्यन्तिकमेदे ऽपि केषां चिदेव कार्यकारणभावः तथा केषां
चिदेव धर्मधर्मिभाव इत्येवितव्यम् । तथा च दूषणमित्यर्थः । अवयवी
चैकदेशेनावयवे वर्ततइति अवयवसमूहमात्रमवयवी प्राप्नोतीति ।

अस्यायमर्थः । अवयवे हि वर्तमानो ऽवयवीत्युच्यते । अवयवीकदेशश्चेदवयवेषु वर्तन्ते एकदेशा एव तर्ह्यवयविनः । ते च नानेत्यवयवसमूहमावयवधी प्रीति । एकस्मिंश्चावयवे एकदेशे वर्तमानो ऽवयवीति न तावदवयवी । चिदवयवे वर्ततइति तदेकदेशानां तथ तत्रावयवे धृते, तावन्मात्रेण चावयविनो ग्रहणमिति यथेयास्यैकदेशो वर्तते तथैव गहीतव्यः । तथा चेकस्मिन् ततो पटेकदेशो वर्ततइति तन्तावेकस्मिन् पटो दृश्येतेत्यर्थः । सिद्धान्तप्रादाह ।

एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः (सू. ११) ॥

अवयवान्तराभावे ऽप्यवृत्तेरहेतुः (सू. १२) ॥ एकदेशेन चावयवी

न न्यावयवेषु वर्ततइत्यत्र प्रतिज्ञार्थे अवयवान्तराभावादित्यहेतुः । कस्माद् यदाप्यवयवान्तरमवयविनो भवति तथाप्यवयवान्तरावयवविनो ऽवयवान्तरेषु वर्तन्ते किमायातमवयववृत्तेरिति । एक शब्दानेकथं वर्ततइति प्रतिज्ञावानः किं कात्स्न्येन किमेकदेशेनेति नानुयोक्तव्यः । कस्मात् उभयेन कात्स्न्येन एकदेशेन वा न त्वेकार्थसमवायिना एकस्यावयविनो व्याघातात् । एतदुपजीव्याह यथवयवी नैकदेशेन वर्तते न कात्स्न्येन यथ कथं वर्ततइति । शुद्धे रूपान्तरानिर्देशादिति चेत् । सोऽप्याह दृष्टान्तमाह । यथा अचित्रास्तन्तवः पटं चित्रमारभन्तइति । नैयामिकैः किलाचित्रेस्तन्तुमिच्छिचः पटं आरभ्यतइत्यभ्युपेक्षते । तत्रैतदुक्तम् । न तावच्चित्रं कृष्णमेक पटसमवेतं स्वयचनशिरोधात् । नाना हि चित्रमुच्यते तत्कथमेकमिति । तेन शुद्धं भवति नानेकमिति तदुक्तं भवति चित्रमेकमिति । यदाहुः चित्र-तदेकमिति चेद्विदं चित्रतरं महदिति । न च नीलपीतादय एव बहवो ऽद्याप्यवयवचित्रवददास्पदमिति सांप्रतम् । कृपादीनां व्याप्यवृत्तिव्यात् । तेऽग्री त्रिधादाध्यासिता नीलपीतादयो व्यापनीया आश्रयवृत्तयो कृषजातीयव्याच् शुरुपटगतकृषवदिति । उपपन्न उपहासो यथा अचित्रास्तन्तवः पटं चित्रमारभन्तइति । निराकरोति नोपलभ्यमानरूपाधारत्वात् । अवयविनो रूपं निर्द्देश्यतामिति द्रुवाणेनेति । अवयवो ऽस्यास्तौत्यवयवो अवयवश्च कारणं तद्वानवयवी कार्यमिति कार्यकारणभावाभ्युपगमः कुतो भवति । न च प्रवृत्तसाधनं नाम किं चिदस्ति प्रमाणम् । तर्कस्तु भवेत् । न चायं प्रमा-

येनेतिकर्तव्यता विना प्रमाणमर्थे साध्यमितुमर्हतीत्यर्थः । यदपि त्वयोपहा-
सामिप्रायेण पटरूपं विषं दृष्टान्तोक्तं तथाभिप्रायस्तावत्तव यादृशस्तादृशो
वा वचनात्तादृशं दृष्टान्तः प्रतिभाति । दृष्टान्तश्च यदिप्रतिवादिनोरविवाद-
विषय इति तत्साधनं व्यर्थम् । तथा ऽप्युपेत्य चित्रवादं ब्रूमः त्वां प्रति
विषं रूपं पटसन्निधितया साध्यामस्तवदभिप्रायव्याप्योपहासनिराकरणाये-
त्यर्थः । पटस्य विषं रूपमित्यनुभव उपायाबाधितः प्रमाणमिति भावः ।
बौद्धः स्वाभिप्रायमुद्धाटयति । अनेकत्वमसद् इति चेदिति । निराक-
रोति । न चित्रशब्दस्यैकानेकविषयत्वात् । यदि नानेव विषमुच्येत ततः
स्याद्विरोधः किं त्वेकस्मिन्नपि विषयदं प्रयुज्यते । तस्माद्वैकत्वेनास्य विरोध
इत्यर्थः । देशक आह नैकस्मिन्नदृष्टत्वात् । एकस्मिंश्चित्रयाद्विषो ऽनु-
भवस्यादृष्टत्वात् । पुरुषविषयाधीनप्रवृत्तयस्तु क्व नाम दुर्लभा इति भावः ।
परिहरति नाभ्युपेतहानेरिति । न तावदनेक्ययोर्विषयशब्दे ऽनेकं विष-
मित्यनेकपदेन सामानाधिकरण्यं प्रतिपत्तुमर्हति । पर्यायशब्दानां सह
प्रयोगानुपपत्तेः दृश्यते तु प्रयोगो ऽनेकं विषमिति । तस्मादप्याशुक्तानि
नाना तथा विषाणि नानेत्यभ्युपेतव्यम् । तथा चेकं युक्तमनभ्युपगच्छतो
यथा शुक्तनानात्वाभ्युपगमो ह्रीयते एवमेवैकं विषमनभ्युपगच्छतश्चित्रनाना-
त्वाभ्युपगमो ह्रीयतइत्यर्थः । शङ्कान्तरमाह । अथानेकमचित्रमिति ।
निराकरोति । एवमपीति । शङ्कते । अथाविज्ञापीति । परिहरति एष
च न किं चिदिति । इष्यतएवास्माभिरेषा इवमवसमवेतेः सिद्धरित-
तो ह्येताद्विरसमशयिकारणैरवधिनि चित्रं रूपमौरभ्यतेइति । देशयति
पुटान्तरइति । पुटान्तरं पाखान्तरम् परिहरति । भवतैवेदमुक्तमिति ।
एको ऽपि गुण आरभतइति मत्वा शङ्कते । चित्रप्रत्ययस्तत्रेति । समा-
यते । न प्रसक्त इति । ननु यद्विचित्राविषामारब्धमवयविने रूपं तदपि
पीतादिविनिर्दिश्यतां न च शक्यं निर्दिष्टुं तस्मान्नास्तीत्यत आह । एताव-
दिति । अनिवार्यमप्यनुभूयमानमेश्वरपदम् । यथेवुहोरादीनां माधुर्य-
स्यान्तरमहदित्यर्थः । न तावदवयवरूपादवयविनो ग्रहणं युक्तमिति ।
न द्वयान्तररूपेण द्वयान्तरे वायुपत्वं दृष्टं न गतुं प्रयिव्यादिरूपेण वायुश्चा-
युष इत्यर्थः । प्रकृतमुपसहति । तस्मादिति । अधिकृत्यता अथेवार्तिग

इत्यर्थः । सर्वोपहणमवयव्यविद्धेरिति अत्र प्रत्यवस्थितः पूर्वपक्षी अथेदमा-
हेति । केशसमूहे तैमिरिकोपलब्धवत्तदुपलब्धेरित्यादिसूत्रभाष्य-
निकानि पूर्वपक्षविद्वान्तयोरेतिरोहिताद्यनि । अपि चायं वृत्तिविरूप
आश्रयव्याघातादयुक्त इत्याह ।

अवयवावयवविप्रसङ्गश्चैवमा प्रलयात् (सू. १५) ॥ अत्र चयः
यथा' सम्भवन्ति । योऽयमवयवेषु अवयववृत्तिविकल्पानुपपत्त्या अवयवविने-
ऽभाधप्रसङ्ग आपाद्यते स आ प्रलयाद्वा निवर्ततया परमाणोर्या न क्व चिदपि
निवर्तते इति । तत्र प्रथमद्वितीयविकल्पाः गृभित्येदं सूत्रम् । प्रथमेन वृत्तिविकल्पः
सूत्रे घटादाववयवेषु तदवयवेष्विति तदभावात्प्रलये व्यतिष्ठेत् । न च
तदा प्रलयः सर्वोपाख्यादिरहितो दर्शनेविषयः सम्भवतीति दर्शनविष-
याभावादनान्नयो विकल्प आत्मानमेष न लभते । उपलक्षणं चेतदा
प्रलयादिति । आ परमाणोरित्यपि द्रष्टव्यम् । परमाणूनामप्यतीन्द्रियत्वेन
दर्शनविषयत्वाभावादनान्नयता विकल्पस्य तदवस्थेयः । तद्विदमुक्तं निरव-
यवाद्वा परमाणुतो निवर्ततेति । अपापीति । अपि चेत्यर्थः । अपि
च प्रलयमभ्युपेत्येदमुक्तमा प्रलयादिति । वस्तुतस्तु ।

न प्रलयोऽणुसङ्गायात् (सू. १६) ॥ निरवयवत्वे प्रमाणमाह ।
निरवयवत्वं तु परमाणोरिति । अथानन्तं यवायमवयववायवविधिभागः
कस्मान्न भवतीत्यत आह ।

परं वा ब्रुटेः (सू. १७) ॥ वृटिस्त्रयरेणुरित्यनर्घान्तरम् । काल-
सूर्यमरीचिस्य चरेणु रजः सूतम् । यदि वृटे, परं द्वित्रिपदकेऽवयववि-
भागे, न व्यतिष्ठेत् ततोऽवयवविभागस्यानयस्यानाद् द्रव्याणामवस्थेयत्वा-
वृटित्वनिवृत्तिं वृटिरपि सुमेरुणा तुल्यपरिमाणं स्यात् । न खल्वनन्तावयवत्वे
कश्चिद्विशेष इत्यर्थः । घातिक यावद्वा प्रलयोऽनिवृत्तिर्वेति । प्रलयपर-
माणुपक्षे विकल्पनिवृत्तिर्नास्ति दर्शनविषयस्तु नास्तीत्यनान्नयो विकल्पः ।
अनन्तावयवत्वे सर्वस्य विकल्पाघातत्वे दर्शनविषयाभावात् इत्यनान्नयो विकल्प
इत्यर्थः । सख्योटाहरणम् । इयन्तश्च ते परमाणवः संहतास्तुटिभाव-
मापद्यन्तइति । साधयत्येतत्तु परमाणुशब्दस्यार्थो यत्तव्यः । किमुक्तं भवति
परमाणुरिति परमव्यविशिष्टो ह्यणुः परमाणुः यतः सोदीयो नापरमस्तीति

यावत् । तस्मादपि चेत् चोदीयो ऽन्यदस्ति नैव परमत्ववेशिष्टो ऽणुरित्यर्थः ।
अथ मित्रपरिमाणाः परमाण्ववयवास्ततो न्यूनपरिमाणा इति यावत् । ततो
न परमाणुः प्रतिपिद्यते परमाण्ववयवा एव परमाण्वस्ते चानवयवत्वादकार्यः
त्वया च परमाण्वारब्धं कार्यं परमाणुरिति कृत्वा आरोप्य वृत्तिविकल्पेन प्रतिपि-
द्यतइति । अथेदानीमानुपलम्बिहस्तस्य व्याख्यानं सर्वं नास्तीति मन्यमानाह ।

आकाशव्यतिभेदान्तस्य परमाणोर्निरवयवस्यानुपपत्तिः । साध-
यवत्वे तु वृत्तिविकल्पात्तदभाव इति शून्यतेषु तन्त्रं भावानाम् । अनावृत्तेः
ऽपि विकल्पो यथालोकप्रतीति कल्पनामात्रनिर्मितस्यात्त्विकी शून्यतां गम-
यति । मिथ्याज्ञानानामपि तात्पावगमहेतुत्वदर्शनात् । यथा दूराद्वनस्पती
हस्तिप्रत्ययप्रगतेः घनस्पतितत्त्वप्रतिपत्तेर्हेतुः । यथा रेखागद्यो वा गद्य-
त्वप्रतिपत्तेरित्यादि बहुस्येवितव्यमिति भावः । तदेतद्वार्तिककारो दूषयति ।
आकाशव्यतिभेदादनित्यः परमाणुरित्यभिदधानो व्यतिभेदार्थं
प्रवृण्व इति । अन्तर्बहिरिति वचनं कार्यस्य कारणान्तरवचनमिति ।
कारणान्तरं कारणविशेषः तस्य वचनमित्यर्थः । तपेत्य परमाणोरवयवान्न
तद्विभागस्याकार्यं कारणमिति आकाशव्यतिभेदादित्याकाशहेतुर्लं व्यतिभेदं
विभागमाह । न चाकार्यं विभज्यमानयोर्द्वयान्तरयोर्विभागस्य कारणं मपि तु
कर्मत्वर्थः । सर्वतो व्यवहितस्य यस्य मध्ये अवयवा न सन्तीति
तत्सुपरिमिति । सर्वतो ऽव्यवहितस्य निरन्तरस्यावयविनः स्वावयवद्वारेण ।
यत्तदुक्तं भवति । यस्यावयवाः परितो निरन्तरमवस्थिता मध्ये च न सन्ति
तत्सुपरिमिति । शून्यनिमित्तेन सर्वेषां संबध्यते । शून्यमतां सर्वेषां संबद्धत्वं
संयोगात्वं वदतो वार्तिककारस्याजसंयोगस्याभ्युपगमः प्रेक्षित्यादतयेति ल-
क्ष्यते । स्यादेतत् । आकाशं चेत्सर्वगतं ततो मूर्तिमतां द्रव्याणां तेन प्रति-
बन्धाद्गतेरावरणं व्यहान्तरापादनं च जलोद्यमेश नापादिना भवेत्त चास्ति
तस्मात् सर्वगतमित्यत आह ।

अव्यूहाविष्टम्भविभुत्वानि चाकाशधर्माः (सू. २२) ॥ यत एवाव्यू-
हाविष्टम्भावत एवाप्रत्यूहं विमुक्त्वमस्येत्यर्थः । पुनः शून्यतायादौ प्रत्ययतिष्ठते ।
मूर्तिमतां च संस्यानोपपत्तेरवयवसद्भावः (सू. २३) ॥
इत्यर्थः सिद्धान्तं निवर्तयति । यद्यपि मूर्तिमतामिति संबन्धित्वमात्रेणोपातं

सूत्रे तथा ऽपि हेतुपदतया धार्मिककारो व्याचष्टे । सावयवाः परमाण्वो
मूर्त्तिमत्त्वाद् घटादिवदिति । प्रयोगान्तरमाह संस्थानवत्त्वादिति ।
सूत्रान्तरमनुश्रुतिरहित पठति ।

संयोगोपपत्तेश्च (सू. २४) ॥ इति । योनिरुक्तं देशयति । नन्वि-
दमिति परिहरति । न चरितार्थमिति । मूर्त्तिर्नामाव्यपिनो द्रव्यस्य
षड्विधं परिमाणमिति । परमहृत्स्वत्वपरमाणुत्वे परमसूक्ष्मस्य द्रव्ये व्यपि-
ष्टेते व्यापि तु गृहीत्वा परममहृत्त्वपरमदीर्घत्वाभ्यामष्टविधं परिमाणं भवति ।
परममहृत्त्वपरमदीर्घत्वे च सर्वगतव्यापिनी इति न मूर्त्तिः । असर्वगतद्रव्यपरि-
माणं मूर्त्तिरिति शारमर्षवचनात् । संस्थानं नाम प्रचयाख्यः संयोगो घटादिवृ-
त्तिर्घटत्वादिव्यक्तिहेतुरिति । संयोगः संयोगमात्रं न त्वप्राप्तिपूर्विका प्राप्ति-
रिति । तस्मादयोनिरुक्तम् । तदेतच्छून्यतामगमणकरोति । यस्तावन्मू-
र्त्तिमत्त्वादिति । शून्यतायादी प्रलयान्तत्वाभिमानेनाह । अथ तावदिति ।
सिद्धान्त्याह अन्तो निरवयव इति । प्रलयान्तत्वमधस्तात्तिराकृतमिति
भावः । नन्यधस्तात्तिराकरणान्मा मूत्रप्रलयान्तो विभागे विभागान्तस्तु
भविष्यति किं परमाण्वन्ततायहेत्येत्याशङ्कते । अथान्तो विभागः । नि-
राकरोति । स न युक्त इति । नास्ति गुणिनि गुणो ऽस्तीत्यर्थः । एता-
वन्तश्च कल्पा, सम्भविनः । तत्र प्रथमे कल्पे अनेकान्तिकस्वव्याघातो द्वि-
तीये विभागस्यानाधारत्वप्रसङ्गः तृतीये पुटेरमेयत्वप्रसङ्ग इत्याह । एता-
वच्चैतत् कल्पजातं स्यादिति । परमाण्वन्तता विभागस्य ब्रह्मन्निरवयव
मूर्त्तिमत्त परमाणु प्रतिपद्यतइति । अनन्तत्वे तु पुटेरमेयत्वप्रसङ्गो व्या-
घातः । प्रलयान्तत्वे च विभागस्यानाधारत्वप्रसङ्गो व्याघातः । साधयवश-
ब्दस्यार्थः समानजातीयावयव न केवलं तदारब्धमपि तु तदाश्रितम् ।
तन्त्वाद्यारब्ध पटादि द्रव्यं तन्त्वाद्याश्रितं च । नन्वेवमपि कुतः सावयव-
न्यमित्यत आह । अवयवस्तदाधारस्तस्य समानजातीयावयवस्य कार्यद्र-
व्यस्याधार, तस्मात्सावयवत्व कार्यविशेष, तस्मात्सावयवाः परमाणव इत्य-
तिश्रुयता कार्यविशेषः परमाणुरित्युक्तं भवति । कार्यविशेषश्च परमाणुरिति
व्याहतम् । आनन्त्ये तु पुटेरमेयत्वप्रसङ्गात् । सा एतत्वनवयवस्य कल्पि-
तस्य परमसूक्ष्मतया परमाण्वाख्या तेन परमाणुरिति किमुक्तं भवति

अनवयवो ऽकार्यश्चेति । सावयव इति किमुक्तं भवति सावयवः कार्यश्चेति
 प्रतिज्ञापदयोर्व्योधान् इत्यर्थः । अथ मा भूत्तुटेरेमेयत्वमित्येकपरमाणुपूर्वकत्वं
 परमाणोः प्रतिपद्यते । सेवेमन्तिरोद्दितायम् । यदि द्वे द्रव्ये अधिकृत्या-
 भिधीयत इति । मध्यस्थ हि परमाणोरुपर्यधः पार्श्ववर्तिभिः परमाणुभिर्गो-
 संयोगास्तत्र मध्यस्थ पूर्वेण परमाणुना यः संयोगो नासौ मध्यपरिचमपरमा-
 ण्णादितः एवं मध्यमपरमाणुसंयोगो नैव मध्यमपूर्वपरमाण्वाश्रय इति । यव
 मध्यभावि द्रष्टव्यम् । पदपि भिन्नदेशा श्वेति समानदेशत्वमतिदुम् । अथ पर-
 माणूनां संशन्धिर्न परमाणुं मध्यमधिकृत्योच्यते तदाश्रिता हि संयोगाः पदपि
 भवन्तीति तत्राह । न किं चिद्वाध्यत इति । स्यादेतत् । संयोगसमानदेशत्वेन
 परमाण्वो ऽपि संयुक्ताः समानदेशा इति पिण्डस्याणुमावत्त्वप्रसङ्ग इति परोक्त-
 मनुवदति । यत्पुनरेतदिनि । तद् दूषयति । तन्नोति । यत्र यत्समवेतं स
 तस्य देशो यथा कृपादीनां द्रव्यं ॥ च परमाण्वः क्व चित्समवयति किं
 ॥ तत्संयोगाः । तेन देशघतां संयोगानामस्तु समानदेशता न तु परमा-
 णूनामदेशत्यादित्यर्थः । देशयति । ननु कार्यकारणे इति । यथेह कुण्डे
 बदरमिति यथा बदरं कुण्डदेशं एवं तदवयवमास्तदवयवाः । न च सम-
 वाय यत्र देशदेशित्वनिबन्धनमपि तु संयोगो ऽपि । न हीह कुण्डे बदरमिह
 पटे शुक्लत्वमिति वा आध्यात्म्याद्यत्ययो विनिष्यते । तस्माद्गूणानां द्रव्याणां
 समानदेशत्वदर्शनान्नासिद्धे । दृष्टान्त इत्यर्थः । तद् दूषयति । एतदनभ्युपग-
 मेन प्रत्युक्तम् । द्रव्याणामेकत्र समवायेन समानदेशतां व्यासेधामे ॥ तु
 संयोगेन समवायेन हि समानदेशता स्थौल्यपरिपन्थिनी । यथा गन्धर-
 सकृपस्पर्शाः समानदेशा न स्थौल्यमारभन्ते तत्कस्य हेतोः ययाममूर्तेनां
 समानदेशसमवायात् । मूर्तेस्तु स्पर्शेवन्तः समवायेनासमानदेशाः परस्परसं-
 योगिना यदि स्थौल्यमारभन्ते किं वाध्यते तस्मात्संयोगेन समानदेशता न
 प्रतिविध्यते समवायेन तु प्रतिविध्यते सा हि स्थौल्यविरोधिनीति सिद्धम् ।
 अभ्युपेत्येवमुक्तं संयोगाः समानदेशा इति । परमार्थतस्तु कुण्डवदरसंयो-
 गस्य कुण्डवदरे आश्रयः तदवयवकुण्डवदरसंयोगस्य कुण्डवदरावयवा
 इति सिद्धं संयोगानामपि भिन्नदेशत्वमित्याह । न च संयोगा अपीति ।
 तपसंहरति । येषां समानदेशत्वादिति । वाक्यमिति । यत्पुनरुक्तं

दिग्देशभेदो यस्यास्ति तस्यैकत्व न युक्तमिति । परमाणोः किल भवद-
 मिमतस्यैकस्य दिग्भागाः पट् न चैकस्य दिग्भागे भेदो ऽस्तीति पटव पर-
 माणवः । यतद् दूषयति क एवमाह दिग्देशभेदो यस्यास्तीति । स्वहृषे-
 योका दिक् सर्वगतः च नास्या भेदो ऽस्तीत्यर्थः । यदेकैव दिक् ॥ तर्हि परमा-
 णावस्मादय परमाणुः पूर्वं ऽऽय पश्चिम इत्यादयो बुद्धिव्यपदेशभेदा इत्यत-
 आह । दिग्देशभेदाश्च दिशः संयोगा एकत्वे ऽपि दिश आदित्येदम-
 देशप्रत्यासन्नदेशसमुक्तो यः ॥ इतरस्माद्विप्रकृष्टदेशसयोगात्परमाणोः पूर्वं
 यमादित्यास्तमयदेशप्रत्यासन्नदेशसमुक्तो यः स इतरस्माद्विप्रकृष्टदेशसयो-
 गात्परमाणोः पश्चिमः तो च पूर्वपश्चिमौ परमाणु अपेक्ष्य यः सूर्योदया-
 स्तमयदेशविप्रकृष्टदेशसयोगः स मध्यपत्तिः । यद्यमेतयोर्गो तिर्यग्देशसन्नन्धिनौ
 मध्यस्य आर्जवेन व्यग्रस्थितौ पार्श्वार्जनेनौ तौ दक्षिणोत्तरो परमाणु एव
 मध्यदिनवर्तिमूर्ध्वसन्निकर्षविप्रकर्षावपेक्ष्य उपर्यधोभावो द्रष्टव्यः । समुक्तसयो-
 गात्प्राप्त्यभूयस्तत्वे च सन्निकर्षविप्रकर्षौ पूर्वसख्यावच्छिन्नत्वं चान्प्राप्त्य परसख्या-
 वच्छिन्नत्वं ॥ भूयस्त्यम् । तस्मादेकस्यापि परमाणोः परमाण्वन्तरसयोगा-
 श्रय्याप्यवृत्तय एव भागाः । एव दिगो ऽप्येकस्या अपि संयोगा एव भागाः यो
 ऽय परमाणोः पट्केन युगपदयोगो मूर्तत्वमात्रप्रयुक्तो न सावयवत्वप्रयुक्त इति
 न सावयवत्व गमाद्यितुमर्हतीति । तेन यदुच्यते प्रवृत्तसाधन पटैः यन्निरयव
 तन्न पट्केन समुक्त यथा विज्ञान तथा च परमाणुरिति व्यापकविरुद्धोपलब्धि-
 रिति तन्निरस्तम् । मूर्तत्वप्रयुक्तत्वेन पट्कसयोगः च सावयवत्वेन व्यापेरविरुद्धः ।
 छायातपयोगो ऽपि परमाणोरैकसयोगस्याव्याप्यवृत्तित्वेनोपपन्नः । नन्वनवस्था
 नोपपद्यतइत्युक्तं तत्कुल इत्यत आह भाष्यकारः । अनवस्थायां च प्रत्य-
 धिकरणं द्रव्याथयवानामानन्त्यात् । क्रियावत्त्वादीनहेतून् सर्वथा धिकल्प्य
 यार्तिककारो दूषयति । ये ॥ क्रियावत्त्वादिति । एतेनाविरुद्धेन । ॥ हि घटा-
 दिकमवयविनमनभ्युपगच्छतो घटादिरस्तीत्यर्थः । मनुष्यार्थान्तरे दृष्ट-
 त्वादिरुद्ध इति । क्रिया परमाणोरर्थान्तरमनिच्छतो मनुष्ययोगो विरुद्ध
 इत्यर्थः । विज्ञानवादाह यदिदं भवान् बुद्धीरिति । यदि पटस्तनुभ्यो
 भिन्ना भवेतन्त्यतिरेकेण गोरिषाश्वातिरेकेणोपलभ्येत । न चोपलभ्यते तस्मा
 स्पष्ट इति मिथ्याबुद्धिरियम् । तन्नरित्यपि मिथ्याबुद्धिरशुभ्यो भेदेनानुपलम्भा-

त् । यद्यप्युचित्यपि तदनेन क्रमेश परमाणुष्वपि बुद्ध्या विविच्यमानेषु याया-
त्मानुपलब्ध्येर्न बाह्यवस्तु स्थूल वा क्षोदीयो वास्तीति सर्वो यद्य बुद्धयः
स्वाकारमवाह्यं बाह्यतया आलम्ब्यमाना मिथ्याभूता इति । ननु पटादयः
साधयथा भयन्त्येव परमाणूनां-त्वनवयवत्वाद् बुद्ध्या विवेचनाद्भावात् याया-
त्मानुपलब्धिरित्यत आह । परमाणवोऽपि भागशो विभज्यमाना-
स्तावद्यावत्प्रलय इति । मयन्तु परमाणवोऽनवयवाः सयोगेभ्यस्तु
पह्नव्यो बुद्ध्या विविच्यमानस्य यायात्मानुपलब्धिरिति । तदेतद् दूषयति ।

व्याहृतत्वादहेतुरिति । यस्य विविच्यमानस्य यायात्मानुपल-
ब्धस्तत्कुतश्चिद्विवेचनीयम् अयध्यभावे तदनुपपत्तेः । तथा च तेनावधिना
कृ विद्वद्यस्यातव्यम् । अनवस्थाया चूटेरमेयत्वाप्रसङ्गादित्युक्तम् । तस्मात्पर-
माणुषु वा तत्सयोगेषु वा तेनावस्थानव्यम् । तथा च यतो विविच्यते भावः स
यथास्यावधिर्यायात्मानुपलब्धिरिति बुद्ध्या विविच्यमानस्य सर्वभाषानुपपत्त्या
व्याघात इति सिद्धम् । दूषणान्तरमाह । सर्वभावानुपपत्तिरिति । प्रमा-
णस्यापि भावात् तद्वत्त्वेन तदनुपपत्तौ सर्वभावानुपपत्तेरित्यर्थः ।

तदाभयत्वाद्पृथग्ग्रहणम् (सू. २८) ॥ अपृथग्ग्रहणादिति ब्रूयात्तः
प्रपृथ्यो जायते । किं विलक्षणव्यवहाराभावः उत भेदाभावः* उत तन्तुष्वतिरे-
केण देशान्तरेऽनुपलम्भ इति । न तावदाद्यः तन्तवो हि भिन्नाभनुद्भिदेद्याः
पटस्तु अभिन्नाभनुद्भिदेद्य इति । नापि द्वितीयः । तन्तूनामनुद्देशत्वात् पटस्य
तन्तुदेशत्वात् । तस्मात्तन्तुभ्योऽन्यथादर्शनमपृथग्ग्रहणं तच्च भेदेऽपि तदा-
श्रितत्वेनापपद्यमानं नाभेदं गमयितुमर्हतीत्यर्थः । भाष्यं बुद्ध्या विवेच-
नात्तु भावानां पृथग्ग्रहणमतीन्द्रियेष्वणुषु । यच्च यत्पृथक्त्वावयविना-
येन्द्रियको तत्र पृथग्ग्रहणमविवेचकानामस्फुटतरमतीन्द्रियेभ्योऽणुभ्यः आनुमा-
निकेभ्यः प्रत्यक्षदृश्यानां तदाश्रितानामवयविना पृथग्ग्रहणमित्यतिस्फुट-
मित्यर्थः । सप्रत्येन्द्रियकेऽप्यवयवेऽवयविना विविच्यमानस्य यायात्मानु-
पलब्धिरिति । यदास्ति पटादिकमव-
यवि द्रव्यं यथा च स्वाययत्तमवेतत्वेन गुणाधारतया च यत्तास्ति शशविषा-
णादि यथा च कार्यकारणभावेन तत्सर्वं प्रमाणत उपलब्ध्या सिध्यति ।

सुगम भाष्यम् । यदुक्तं प्रमाणोपपत्त्यनुपपत्तिभ्यां न सर्वमाधानुपपत्तिरिति ।
तत्र प्रत्ययनिष्ठते विज्ञानवादी ।

स्वप्नविषयाभिमानवदयं प्रमाणप्रमेयाभिमानः (सू. ३१) ॥ न
खलु वास्तवः प्रमाणप्रमेयभावः किं त्वनादिवासनानिबन्धनकल्पनाधीनः ।
यथा हि न स्वप्ने सन्ति विषया अथ च प्रतिमान्ति कल्पनामात्रेण तथा च सांप्रते-
नापरमार्थमता प्रमाणप्रमेयभावेन बाह्यार्थशून्यता सिध्यति परमार्थसती प्रत्य-
यानां दृष्टा मिथ्याप्रत्ययानामपि तत्त्वप्रतिपत्तिहेतुतेत्याखेदितं पुरस्तादि-
त्यर्थः । तद्वाच्ये वार्तिककारः । यथा न स्वप्ने विषयाः सन्तीति । ननु
स्यप्रप्रत्ययानामस्त्वेष्वधमेकत्वे ये पुनरमी जायन्त्यत्रयाः स्वप्न इति वा कुम्भ
इति वा किमायात तेषामत्यन्तधैलक्षण्यादित्यत आह । मापागन्धवैति ।
जायन्त्यत्रयाः कथ्येवविधाः सहस्रशो दृश्यन्ते न चेते स्वप्नकुम्भादिप्रत्यया-
स्ताते । विलक्षणा इत्यर्थः । तद्वैतद्रूपयति ।

हेत्वभावादसिद्धिः (सू. ३३) ॥ तद्वाच्ये भाष्यकारः । स्वप्नान्ते
विषयाभिमानवदिति । अन्तर्गते । इयमवयवचनो ऽप्याश्रित्वमात्रेणावस्था-
या प्रयुक्तः । तेन स्वप्नावस्थया जागरितावस्थायामित्यर्थः । यतदुक्तं भवति ।
स्यप्रज्ञानस्यायाचार्यमिच्छता बाधक्रमन्तरेण तदनुपपत्तेर्जायन्त्यत्रयो ऽस्य
बाधको वक्तव्यः न चासावयवमीचीनस्तद्वाचितुमुत्सह्यतइति समीचीनस्य
जायन्त्यत्रयस्याभ्युपगन्तव्यम् । तथा च जागरितान्ते विषयोपलब्धिप्रतिप-
त्त्यनुपपन्नम् । वार्तिके क्वाप्तिरिति चेत् । प्रत्ययत्वमेव स्वप्नोद्वाहरण-
सहितं प्रमाणप्रमेयाभिमानमिथ्यात्वे हेतुरित्यर्थः । विपर्यये च सामर्थ्या-
भावादिति । पूर्वं प्रतिबुद्धेनेति विशेषणं विवक्षित्येकम् । अधुना त्वनु-
पलब्धेरिति विवक्षित्वोच्यतइत्यप्येनरुक्तम् । अत्र विज्ञानवादी स्वप्ने
प्रमाणमाह । न चिदुच्यतिरेकिणो विषयाः ग्राह्यत्वाद् चेदनाव-
दिति । इदमत्राकूतम् । विज्ञानस्य हि बाह्यो ऽर्थो ग्राह्यो भवन्निराकारस्य
सत्तामात्रेण वा भवेत् कारणत्वेन वा एकसामग्र्यधीनत्वेन वा ज्ञानाहित-
फलाधारत्वेन वा । न तावत्सत्तामात्रेणान्यस्यान्यो विषयः सत्तामात्रस्य
विषयान्तरेण भावात्सर्वे ऽर्थः सर्वविषया इति सर्वसर्वज्ञतापत्तिः । न च
सत्तामात्रमपि विषयत्वव्यवस्थापकम् असतो ऽपि विषयत्वात् । अत एव न

कारणत्वेन विषयभावः । अपि च चक्षुरादयो ऽपि विज्ञानस्य कारणमिति विषया कृपयिज्ञानस्य प्रसज्येरन् वर्तमानावभासि च विज्ञानं न भवेत् । अविश्रुत्येनात्पादकस्यार्थविषयोत्पादविज्ञानसमये विनिष्ठातात् । एकसाम्यधीनत्वेन तु विषयत्वे वर्तमानावभासितोपपद्यते । सा तु नोपपद्यते असत्तारप्यतीतानागतयोर्ग्रहणे व्यापकत्वादतिव्यापकत्वाच्च इन्द्रियादिविषयोक्तसाम्यधीनस्यालम्बनत्वप्रसङ्गात् । विज्ञानाहितफलाधार आलम्बनमिति चेत् किं पुनर्विज्ञानेनार्थं जन्यते प्राकृत्य चैतदर्थधर्मो ऽपि शुक्लादिप्रत्ययैषु रूपसाधारणम् । ज्ञानाहितस्यार्थधर्मस्यापि ज्ञानधत्तं प्रत्यसाधारणत्वदर्शनात् । यथा यस्यापेक्षाबुद्धिजनित द्वित्वमर्थधर्मः सो ऽपेक्षाबुद्धिमन्तमेव पुरुषं प्रत्यसाधारण इति । तन्न अव्यापकत्वात् । सन्ति खल्वतीतानागतविषयाणि सहस्रशो विज्ञानानि यद्भानुमानजानि च न चैतान्यर्थे फलमाधातुमुत्सहन्ते अर्थस्य तदानीमवभासात् । न यत्प्रति संभवो ऽसन्ननुपन्नरूपो धर्मो धर्मो ऽस्यापिनश्यन् प्रत्युत्पन्नरूप इति । स्वकारणादात्मानात्मप्रकाशनशक्तियुक्तमुत्पद्यते ज्ञानं तादृशं येन कश्चिदेवाव्य विषयो न सर्वमिति चेत् । हन्त भोः शक्तेः शक्यनिवृत्त्यात्किमस्य शक्यमिति यक्तव्यम् । अर्थे इति चेन्न । न तावदयमस्य निर्वर्त्यः अर्थस्यैव ज्ञाननिर्गतेरुत्पात् । न चाद्योधारं फलमाधत्त इत्युक्तम् । न चासति शक्ये शक्तिसंभवः तस्मादनाकार विज्ञान बाह्यं गौचरयतीति मनोरथमात्रम् । अस्तु साकारमेव बाह्यगोचरम् । तथा हि नीलाद्याकारं ज्ञानं नीलादिगोचरम् । नीलमस्य स्वरूप यतः । अथैवं यक्तव्यम् । किं सर्वमात्मना साहचर्यभावाद् विषयभाव आहो कथं चित्साहचर्यभावात् । तावदर्थस्य जडात्मनो ज्ञानेन प्रकाशात्मना सर्वथा साहचर्यं साहचर्ये ज्ञानमपि जडं भवेदिति ज्ञानत्यहानिः । यकदेवेन च साहचर्ये तत् क्व नाम नास्तीति सर्वे ज्ञानं सर्वे वेदयेत् । अपि च नीलज्ञानात्मनन्तरप्रत्ययानुत्पन्नं ज्ञानं न तथा नीलाद्यैरुक्तं यथा नीलज्ञानसहचर्यमिति समनन्तरप्रत्ययरात्मसाहचर्याभ्यां विषयः स्यान्न चैतदस्ति तस्मान्न साहचर्यमुत्पत्ती अपि विषयत्वमप्यम् । तस्मिन् साहचर्यमुत्पत्ती मनस्कारेन्द्रियादिभिस्तथा ऽपि यमध्ययम्यति सो ऽस्य विषयो ऽथैवाध्ययस्यतीति अर्थे यथास्य विषयो न मनस्कारादीनि

चेत् । अथ कोऽयमध्यवसायः । न तावद्गृह्यं न खलु द्वाघाकारो गृह्येते
नीलमित्पुनर्भवे । न तु नीले इति । स्याकारस्य बाह्यसमारोपोऽध्यवसाय
इति चेत् । स किं गृह्यमाणे बाह्ये उक्तगृह्यमाणे । न तावद्गृह्यमाणे न हि
नीलद्वय प्रकाशतइत्युक्तम् । न चारोषत्रिषयमगृहीत्वा ऽऽरोप्यमारोपयितु-
मर्हतीति । न ह्यननुभवन् पुरोऽर्त्तं शुक्रमास्य रजतमारोपयति तत्र । अपि
चागृह्यमाणे बाह्ये प्रवृत्तिनियमो न भवेत् । इतरेषामगृह्यमाणत्वेनाविशेष-
त्वेऽपि प्रवृत्तिप्रसङ्गात् । न च साकारज्ञाननये बाह्यमद्वये प्रमाणमस्ति
अगृह्यमाणत्वात् । ननु नीलाद्याकारस्य कादाचित्कत्वमेव प्रमाणम् । तथा
ऽपि यद्यस्मिन्सत्यपि कदा चिद्वर्त्ततदितरापेक्षम् । यथा सत्यपि सोपाने वि-
च्छिन्नगमनरचनप्रतिभासा प्रत्ययाः सतानान्तरापेक्षास्तथा च सत्यप्यालयस-
ताने पटपि प्रवृत्तिप्रत्यया इति स्वभावे हेतुः धासनापरिपाकप्रत्ययकादाचित्क-
त्वात् कदा चिदुत्पाद इति चेत् । नन्वेकसतानपतितानामालयज्ञानानां तत्-
त्प्रवृत्तिविज्ञानजननशक्तिर्धासना तस्याश्च कार्यजनन प्रत्याभिमुख्यपरिपाक-
तस्य च प्रत्यय-स्वसतानवर्त्तौ पूर्ववच्यो हेतुः सतानान्तरापेक्षानभ्युपगमात् ।
तथा च सर्वे आलयसताने पतिता, परिपाकहेतवे न वा कश्चिदपि अवि-
शेषात् । क्षणभेदाच्छक्तिभेदस्तस्य कादाचित्कत्वात्कार्यकादाचित्कत्वमिति
चेत् । नन्वेकस्यैव नीलविज्ञानजननसामर्थ्यं शक्तिप्रबोधजननसामर्थ्यं च
क्षणान्तरस्य तत्र स्यात् । सत्ये वा कथं क्षणभेदात्सामर्थ्यभेद इत्यालयस-
तानवर्त्तनः सर्वे समर्थे इति समर्थहेतुसद्भावे कार्यक्षेपानुपपत्तिः । स्वसन्ता-
नमावाधीनत्वे ॥ निषेध्यस्य कादाचित्कत्वस्य विरुद्धं सदातनस्य तस्योपन-
ध्या ॥ कादाचित्कत्व निवर्त्तमान हेत्वन्तरापेक्षत्वेन व्यतिष्ठति इति प्रति-
बन्धसिद्धिः । न च सतानान्तरनिमित्तानि प्रवृत्तिविज्ञानानि सतत्यविक्र-
राणामपि नित्यसन्निधानाद्विज्ञानानामदेशात्प्रकृतेन दूरत्वानुपपत्त्येतिरि-
क्तस्यानभ्युपगमात् । नापि कालतो विप्रकर्षसमयः अपूर्वसत्त्वप्रादुर्भा-
यानभ्युपगमात् । तद्विदमनुमान सौचान्तिकानां बाह्याभ्युपगमइति तदनु-
क्तम् । स्वसतानमात्रनिमित्तत्वे ऽपि नीलादिविज्ञानानां कादाचित्कत्वोप-
पत्ता यदिदमन्यतरिक्तत्वेन हेतोरनेकान्तिरुत्पत्त्यात् । ननूक्तं न क्षणभेदः का-
र्यभेदहेतुरिति कल्पितस्य सतानस्य सर्वसामर्थ्यविरहिणो भेदः कार्यभेदहे-

तुरिति न तु परमार्थसतः क्षणस्य कार्यभेदहेतुत्वमिति को ऽन्यो भेद ताव-
द्वक्तुमर्हति । ननु यदि क्षणभेदः शक्तिभेदहेतुस्ततो मित्राना दद्यान् नैका
शक्तिः स्यात् तथा चेकेन केन चिन्नीलज्ञाने जनिते तन्नीलज्ञान क्षणान्तरात्
स्यात् । यदि मित्राना नैक सामर्थ्यम् अथ बाह्यायेत्यादिना ऽपि इय मि-
त्राना नीलात्पलसतानानामेकनीलात्पलाकारज्ञानधारामार्थम् । यद्युच्यते
अन्यदेव नीलचिन्तान यन्नीलात्पलसतानान्तरात् । यद्यपि द्रूमते अन्यदेव
नीलचिन्तान यत् क्षणान्तरादिति । तस्मात्कश्चिदेव तादृशः स्वलक्षणभेदो
जायते यः कश्चित्तेन कार्यभेद जनयति न कार्यान्तरमिति । तस्मात्सा-
कारस्यापि ज्ञानस्यार्थो न गोचरो न चागोचरः यथो ऽनुमातुमिति ।
न च प्रत्यक्षवदनुमानमव्ययगोचर तस्मात्साधुक्त चार्तिरुक्तता न चित्त-
व्यतिरेक्यो विषयाः बाह्यत्वाद्देवदुःखमिति । नीलादयो हि विषया उभ-
ययादिबिद्वास्तेषां चित्तभेदाभेदयोर्विनिवृत्तिः । तत्रैवा चित्तव्यतिरेक परे-
रभ्युपगतः प्रतिपिच्यते यावत्तत्र प्रतिपिच्यते सर्वो ऽनुपलब्धेरिति बाह्यत्वा-
दित्यय हेतुविरुद्धव्याप्तिरिति । प्रतिषेधश्चित्तव्यतिरेकस्तद्विरुद्धस्तदव्य-
तिरेकस्तेन व्याप्तिरित्यत्र तस्योपलब्धिरेव तन्निषेधस्यानुपलब्धिरिति ।
अथ तादृशद्वक्तव्यम् । बाह्यत्वस्याभेदेन व्याप्तिः सत्या भेद निवर्तयेद्
न त्वभेदेनास्य व्याप्तिः । तथा हि यदेतन्नीलं स्थूलं शिच्छिन्नमुपलभ्यते
तस्यास्य शिच्छेदः स्थूल्य च न ज्ञानस्यात्मा नानादिदेशव्यापिता हि
स्थौन्यम् । न चेकमदिदेशात्मकमनवयवि ज्ञानं नानादिदेशव्यापि सभ-
वति । यथा ऽऽह । तस्मान्नार्थेन चिन्ताने स्थूलाभ्रासलादात्मनः । शक्यं
प्रतिपिदुत्थाद्विषयं न सभय इति । अथमर्थविच्छेदो ऽपि न ज्ञानात्मकः ।
तस्य तथात्वे परमार्थतो ऽर्थाद्विच्छिन्नं ज्ञानं स्यात् । तस्मादयमपि न
ज्ञानमित्यसन्नभ्युपगमन्यः । न च सदसतोरेकत्वमित्यनात्म्या ऽपि विज्ञाने
प्रकाशतइत्यनिच्छता ऽपि स्वीकर्तव्यम् तथा च सदपि प्रकाशयते । नन्वना-
त्मन्यर्थे ऽकिञ्चि कर विज्ञानं कथमर्थप्रकाशकम् । अथाकिञ्चित्करं ज्ञानं
स्थोऽये कथमस्य प्रकाशकम् । म्यभावादिति चेद् अवाप्यमै न दृग्दर्शितम् ।
यद्वि यम्य म्यभावा तस्य नान्तापेता यथा निर्गम्य म्यभावावयवम् । म्यभा-
वावयवस्य ज्ञानमिति न तादीयत्ये अन्यदपेक्षते । असद्वदुत्थावयव ज्ञान-

मर्थस्येति चेद् अथ संबन्ध एव संबन्धिनोः कथम् । संबन्धान्तरकल्पनाया-
मनवस्था । तस्मादाद्या संबन्ध एव संबन्धान्तरमन्तरेण संबन्धिनोः एव ज्ञान-
मपि संबन्धान्तरमन्तरेणार्थस्येति समानम् । न चातिप्रसङ्गः । स्वकारणादुत्प-
न्नस्य कस्य विद्विज्ञानस्य कश्चिदेष त्रिषयो नान्यः । न स्वभावा, पर्यनुयो
गमर्हन्ति एव भजतेव मा भवत एव कस्माच्च भवतेति । अकिञ्चित्करस्य
रूपविज्ञानस्य कथं रूपत्रिषयतेति चेत् । किं रूपत्रिज्ञान प्रमाणं विप्रक्षित्वे-
दमुच्यते आहोः फलं विप्रक्षित्वा । यदि प्रमाणं ततो न तर्काकिञ्चित्करं
तत्र ज्ञानोपादानोपेक्षाप्रसङ्गेतुत्वात् । अतः फलं तदुक्तम् । क्व नाम फलं
किञ्चित्करं न हि गतिजन्या नगराप्रिश्वेषस्य चैव नगरसयोगसमवायाय
किं चित्करोति । एवमर्थत्रिषयत्वाय स्वाभाविकाय न ज्ञानेन किं विदपरं
जनयितव्यम् । अर्थप्रतिषेधतुत्वं ज्ञानस्यार्थविषयत्वं न हि ज्ञानमनुष्यवसा-
यज्ञानेन निरूप्यमाणमर्थनिरूपणं त्रिना शक्यं निरूपयितुमित्युक्तम् ।
कर्मण्यसमवेतं कथं कर्मण इति चेद् अथ फलसमवायः, कर्मण्यसमवेतः
कथं कर्मण । तत्पारतन्त्र्यमिति चेत् किमिदं पारतन्त्र्यं तन्निरूपणाधी-
ननिरूपणत्वमिति चेत् तदिहापि समानमन्यत्राभिनिवेशात् । तस्मादभे-
देन याह्यस्याध्याप्यत्वाद्वाह्यत्वं त्रिरुद्व्याप्यं न भेदं निरूपयितुमर्हतीति
दूषणे स्यादपि सत्येव दूषणान्तरमाह धार्मिककारः । वेदना सुख-
दुःखे चित्तां विज्ञानमिति । अभ्युपेत्याह अध्याभिन्नविज्ञानं वेदना-
तश्च । यथा इहान्यत्र न तेनेगान्धुन्येण स्पृश्यते एव ज्ञानं न तेनेष ज्ञानेन
गृहीतुं शक्यते, ननु न गृहीतिर्याह्या न ह्यस्याः कर्मभावो विद्यते त्रिधाक-
लशालितया कर्म भवति न चास्यामस्ति फलान्तरम् अपि तु स्वयमात्रिभूत-
स्वभावा गृहीतिरपराधीनप्रकाशा याह्येत्युच्यते । यदि वेदा स्वयं न प्रकाशेत
नार्था अपि प्रकाशेरन् तत्प्रकाशाधीनप्रकाशा हि ते । तथा हि यद्यन्यका-
शाधीनप्रकाशं ततस्मिन् प्रकाशमाने प्रकाशते यथा दण्डप्रकाशाधीनप्रकाशो
दण्डप्रकाशः ज्ञानप्रकाशाधीनप्रकाशश्च त्रिषय इति स्वभावहेतुः । न
च ज्ञानादन्यात्स्वसवेदनं न दृष्टमित्येतावता स्वसवेदनं विज्ञानं न भवेदिति
दर्शनादर्थेनाभ्या न हेतुर्गमको ऽपि तु स्वसाध्याधिनाभाधात् । स च
विषये याधकप्रमाणप्रवृत्त्या सिध्यतीति कृतं दृष्टान्तेनेत्यत आह । न कर्म

क्रिया चैकं भवतीति । इदमवाक्यम् । किं पुनरिदमर्थानां संवित्प्रकाशा-
धीनप्रकाशत्वं नाम न हि संवित्प्रकाशेनार्थे प्रकाशान्तरं जन्यते । अपि च
लिङ्गप्रकाशाधीनप्रकाशो हि लिङ्गप्रकाशः न च निङ्गे प्रकाशमाने प्रकाशते किं
तु लिङ्गप्रकाशे विनष्टे । यद्युच्येत न ज्ञानादतिरिक्तो ऽर्थप्रकाशः ज्ञानप्रका-
शश्च किं तु ज्ञानमेव स्वसंवेदनमर्थस्य स्वात्मनश्चेति । एवं तर्हि
किमायातं न ह्यस्मैवात्मायातः । न च ज्ञानमेवात्मनः परस्य च प्रकाश
इति चिद्वत् । अन्यो हि ज्ञानप्रकाशो मानस येन्द्रियरूपावयवप्रकाशः । न
च प्रमाणज्ञानप्रकाशाधीनो ऽर्थप्रकाशः किं तु प्रमाणज्ञानसत्ताधीनः कला-
धीनं तु न किं चिद्विश्यावेदितम् । तत्सिद्धमेतद्विवादाध्यासितं विज्ञानं
स्वप्रकाशाद्विन्नं प्रकाशमानत्वात् । सत्त्वान्तरप्रकाशस्य सत्त्वान्तरप्रकाशप्रत्यक्ष-
तदनेनाभिसंधिनात्तं न च कर्म च क्रिया चैकं भवतीति । यत्तेन
सहोपलम्भनियमादभेदे । नीलतद्धियोरिति परास्तं वेदितव्यम् । अर्थज्ञानो-
पलम्भयोरैकोपलम्भतौ न नास्ति कुतः पुनरस्य नियम इति । अथ यथा-
श्रुतः सहोपलम्भो हेतुरित्युच्यते ततो चिद्वत्तुः अभेदे सहाय्यसंभवात् । कृत-
प्रपञ्चत्वायमर्थो न्यायकृष्णकृष्णमिदं तु विस्तरमयान्न प्रपञ्चित इत्युपरम्यते ।
सो ऽपि दृष्टं विज्ञानभेदमनुयोक्तव्य इति । न संतानमात्रनिवन्धने
विज्ञानभेदो भवितुमर्हति नीलर्पातादिरूपः नापि संतानान्तराधिपत्यसन्निधा-
ननिवन्धने । विज्ञानानामदेशात्मकानां स्वरूपेण देशविशेषयोगात् । नापि
कालविशेषो ऽपूर्वसत्प्रपञ्चभ्रमभावादिभिः भावः । शङ्कते स्वप्नप्रज्ञानभे-
दमिति । बाह्याभावे ऽध्यात्मिको विज्ञानभेदहेतुरस्तीति भावः ।
निराकरोति सो ऽपीति । स्वप्नज्ञानमपि पारम्येण बाह्यनिवन्धनमित्यर्थः ।
अबाह्यनिमित्तकत्वं स्वप्नप्रत्ययस्याभ्युपेत्याह । अथ स्वप्नपक्षे ऽपीति ।
वर्गः पक्षः । न चेकं विज्ञानं चिन्तनीयमपरं चिन्तकमिति वाच्यम् । व्य-
तिरिक्तालम्बनत्वात्तन्म्युपगमादिति भावः । अभ्युपेत्य त्वबाह्यनिमित्तत्वं
स्वप्नप्रत्ययानामेतदुक्तम् । बाह्यनिमित्तत्वमेष वा पारमार्थिक इत्याह । ये
चैने स्वप्नप्रत्यया इति । ममापीति । अपिशब्दः संभावनायाः मम पक्षे
संभाव्यतयातत् यत्सर्वेष्वप्रत्यया मिथ्या भवन्तीत्यर्थः । सुषममितरत् ।
मथ्या निद्रा । विषयमन्तरेण विज्ञानस्फुटता वाच्येत्येति सामान्यविशेष-

तद्वतां ग्रहणं स्फुटता सामान्यमात्रग्रहणमस्फुटता तच्चेदमिति विषये
 दुष्करं तदाकारोत्पत्तेरशक्यत्वादित्यर्थः । यङ्कने असत्यर्थे विज्ञानभेदो
 दृष्ट इति चेत् । स्वप्रमायागन्धर्वनगरमृगतृणादिप्रधानेष्वनुवर्तमानेषु वि-
 शयेन्द्रियमनोदोषनिमित्तत्वमस्तु ये पुनरग्रे प्रेतानां सर्वेषामनुवर्तमानतः
 पूयपूर्णेनदीप्रत्यया न हि बाह्यविषया दोषवशाद्भवितुमर्हन्ति । दोषनिमित्त-
 त्वाद्ब्रह्ममनुवृत्तेरभावात् । अदृष्टेन्द्रियार्थमन्निकर्षवत्त्वे तु जनसंधिराका-
 रविरोधात् । तस्मादनादिवासनायेचित्थलश्चजन्मतया ऽर्थनिरूपेण यत्र
 विविधाकारा वृद्धय उदयन्ते व्ययन्ते चेन्नि सांप्रतमिति यङ्कार्यः । न तत्र
 नव्यस्तीति स्वमतदावेनेतत् । *न व्याघातादिति । अयमभिपद्यते ।
 जनसंधिरयो रसवीर्यविषाकादिभेदात्तयो रसवीर्यविषाकादिदर्शनाद्वास्तोय-
 पूर्णत्वे निश्चिते पूयपूर्णेन्यनिश्चयः प्रेतानां मिथ्येति निश्चये तदनुवृत्तेर्दो-
 षानुवृत्तिः कल्पनीया दोषश्च प्रेतशरीरनिर्वर्तक कर्मजः । यथोक्त तुल्यकर्मवि-
 षयोत्पन्नाः प्रेता इति । कर्मणो वासना ऽन्यत्र फलमन्यत्र कल्पत-
 इति । फल पुष्पखादि तदादि विज्ञान तदा यत्र ज्ञानसन्नाने कर्मवा-
 सना तत्रैव पुष्पाद्याकारं विज्ञान फलमिति सामानाधिकरण्यामुपपद्यते ।
 पुष्पपरवत्तदो त्वयंरूपे फले वेद्यधिकरण्य म्यात् तया चातिप्रसङ्ग इति
 भावः । निराकरोति । तन्मानमुपगमादिति । ॥ पुष्पादि स्वरूपेण
 फलमपि ॥ तन्निमित्ता प्रीतिः । तस्या यत्र चेतनेन काम्यमानत्वात्
 तत्त्वज्ञानत्वाच्च फलस्येति भावः । मुक्तकेनायं साधयित्वा प्रयोगानाह ।
 मदीयाधित्तादिति । यद्वि क्षितमात्रं यत्प्रोक्तमेत तदा दृष्टान्तो नास्ती-
 त्यत उक्तं मदीयाधित्तादिति । मदीयाहकारानास्पदस्ये सतीति विशेषणा-
 द्वा स्यचित्तेन व्यभिचारः । आरोपनिराकरणार्थस्याह हेतूनां नाममन्त्रविशे-
 ष्येति । अपि च मिथ्योपलब्धीनां बाह्यानामन्यनन्यमास्त्य तत्त्वमुद्गीर्णां
 बाह्यानामन्यनन्य साधनीयम् । तासां बाह्यानामन्यनन्य साधकाधीनं
 बाधकं चात्र समारोपितरक्षणायामिमाने निश्चयश्च न तु पुरो ऽयस्यितम-
 र्थमामान्य गुक्रमाख्यम् । तस्माच्च बाधकानुरोधादपि मिथ्याज्ञानं बाह्या-
 नानमन्यमिति स्वग्रथदिति दृष्टान्तः साध्यविरुद्ध इत्याह । एवं सति

मिथ्याज्ञानस्य प्रधानाश्रयत्वे मिथ्योपलब्धेर्विनाशस्तत्त्वज्ञानादुपकारात्
स्वप्रविषयाभिमानप्रणाशस्तु प्रतिषेधो न त्वर्थस्य सामान्यस्यापीति शेषः ।
शेषं भाष्ये । भाष्यं सुबोधम् । यस्तु माध्यमिको मिथ्याबुद्धिदृष्टान्तेन बा-
ह्यापहृत्य कृत्या तेनैव दृष्टान्तेन विज्ञानामावं कृत्वा विचारसहत्वं तत्त्व-
भाषाना व्यवस्थापया यमूच ॥ प्रत्याह ।

बुद्धेर्धैवं निमित्तसद्भावोपलम्भात् (सू. ३६) ॥ अयं हि नि-
मित्ते भवेदप्येतत् । तद्व्यवस्थापने तद्वदेवाप्रत्यूह बुद्धिसद्भावो ऽपि सिध्यति ।
॥ धैवं यादिनः प्रमाणमस्त्यसता, च प्रमाणेन विचारसहत्वं भाषाना व्यव-
स्थापयन् श्लाघनीयप्रज्ञो देवानाग्रिय इति । न च कल्पनामात्रनिर्मित उपाय-
स्तत्त्वज्ञानाय पर्याप्तः । ॥ च यन्नस्याद्वितत्त्वज्ञानस्य मिथ्याहस्तिज्ञाननिव-
न्धनमपि तु प्रणिहितमनस इन्द्रियार्थसन्निकर्षविशेषः । न चासौ मिथ्या-
ज्ञानसमये आसीत् । न च मोहाभ्यासः समीचीनाय ज्ञानाय कल्पते स
हि मोहमेव द्रव्यतीति सर्वमवदातम् । सो ऽयं माध्यमिको ऽनुभूयमानां
मिथ्याबुद्धिं नापह्नोतुमहति । तथा च मिथ्याबुद्धिं प्रतिषेद्यमानेन तस्या
निमित्तं यत्तव्यमित्युक्तम् ।

तत्त्वप्रधानभेदाच्च मिथ्याबुद्धेर्धैविध्योपपत्तिः (सू. ३७) ॥
मिथ्याबुद्ध्या स्वनिमित्तं लक्ष्यते तेन मिथ्याज्ञाननिमित्तस्य द्वैविध्यमित्यर्थः ।
यस्य स्थाणो पुरुष इति ज्ञानं भवति तत्र तत्त्व स्थाणुरिति प्रधानं पुरुष इति
यः पूर्वै पुरुषो ऽभूदित्यर्थः । यस्य तावदूषबुद्धीः प्रतिपाद्य गन्धाद्विबुद्धीरपि
प्रतिपादयति भाष्यकारः । गन्धादौ प्रमेयइति । उपसंहरति । तस्माद्-
पुक्तमेतदिति । दोषनिमित्तानां तत्त्वज्ञानादहङ्कारनिवृत्तिरित्युक्तम् । अथ
तत्त्वज्ञानं कथमुत्पद्यतइति । न तावदागमस्त उपपत्तिरिति । या तत्त्वज्ञानमह-
ङ्कारनिवृत्तिं कर्तुमुत्सहते । दोषनिमित्तेष्वन्तज्ञानानामपि पूर्ववदहङ्कारदोषा-
नुश्रुतेः । साक्षात्करस्तूषायाप्राज्ञादयुक्त इति । अस्यांतरं सूचम् ।

समाधिरुत्तवाभ्यासात् (सू. ३८) ॥ समाधिपदं व्याचष्टे भाष्य-
कारः । स तु प्रत्याहृतस्येन्द्रियेभ्यो मनस इति । अनेन विशेषं नियते-
यति । इन्द्रियेभ्यः प्रतीपमाहृतस्य मनसः क्वचित् हृत्पुण्डरीकप्रदेशे आत्मने

निर्जोक्तसि धारकेण प्रयत्नेन धार्यमाणस्यात्मना संयोगो ऽयम् । स खलु
 ग. सुप्राप्तस्यायामस्तीत्यत उक्तं तत्त्वबुभुत्साविशिष्ट इति । तदभ्यासश्च
 तद्विषयप्रयत्नोत्पादपौन पुन्य तस्मादादरनेरन्तर्यदीर्घकालप्रशिष्टातन्त्रबुद्धि-
 ११ हृत्यद्यते । एतदाद्येषूसूत्रमत्रतारयति । यदुक्तं सति हि तस्मिन्निति ।
 इन्द्रियविषयेरपहृतमनसो न धारणा । तथा च तदभ्यासाभावात् तत्त्वसा-
 द्धात्कार इति सूचार्थः । समाधानसूत्रमधतारयति । अस्त्वेतत्समाधिबु-
 द्धाननिमित्तमिति । सूत्रम् ।

पूर्वकृतफलानुपन्यास्तदुत्पत्तिः, (सू. ४१) ॥ पूर्वकृतं समाधिः
 तस्य फल संस्कारः तस्यानुबन्ध स्येमा तस्मादिति सूचार्थः । तद्वाच्ये
 ११ भाष्यकारः । पूर्वकृत इति । प्रविधिच्यते विशिष्यते ऽनेनेति प्रविशेकः* प्रकृष्ट-
 संस्कारः स त्यात्मधर्मे इति । कस्मात्पुनरदृश्यमानः संस्कारः कल्प्यतइत्यत
 ११ आह । निष्फले हीति । प्रयत्नविशेषा हि विशरारवो बहवो ऽपि परस्पर-
 मसहभवन्तो न तत्त्वसादात्काराय पर्यप्ता इति तत्त्वानिताः संस्काराः
 कल्प्यन्ते तेषां स्येमा सभवति समुपकारितेत्यर्थः । प्रथयकाष्टा प्रथया-
 धधिः यतः परमपरः प्रथयो नास्ति । तत्सहकारिशालितया प्रकृष्टाया
 समाधिभाषनाया समाधिप्रयत्न समाधिभावना तस्यामित्यर्थः । पूर्वपक्षवा-
 द्याह । यद्यर्थविशेषप्रायल्यादिति । स यत्प्रयत्नोदृष्टो वाह्यार्थस्य
 महिमा यत इन्द्रियादानवेदादेवात्मनो बुद्धिर्जनयिष्यतइत्यभिमान पूर्वप-
 क्षिणः । सिद्धान्तसूत्रम् ।

न निष्पन्नावरयंभावित्वात् (सू. ४४) ॥ व्याख्यातम् । न खलु
 तदुल्लंघ्य अत्यन्त फलीकृता अपि पित्रोदकदहनसंयोगप्रचयमन्तरेण पुलाका
 भवन्तीति भावः । समाधिविशेष एव तत्त्वज्ञानसाधनम् । मेवम् किं ।

तदर्थं यमनियमाभ्यामात्मसंस्कारो योगाच्चात्मविध्युपायैः
 (सू. ४६) ॥ समानमाश्रमिणा धर्मेसाधनम् । अहिंसा सत्यमस्तेय ब्रह्मचर्य-
 मपरिग्रह इति यमः । नियम इति । यस्याश्रमिणो ऽसाधारणो धर्मोपायः
 योग इति विषयेषां योग्यास्त पातञ्जल लक्षयति । योगाचार एकाकिता

आहारविशेषः सकृद्वानप्रस्थानमित्यादि यतिधर्मोक्तम् । एते ऽपि तत्त्वज्ञान-
क्रमोत्पादक्रमेणापवर्गोपाधनमित्यर्थः । ननु यद्येते तत्त्वज्ञानोत्पादक्रमेणाप-
वर्गोपायः कृतस्तर्ह्यन्वीक्षिक्येत्यत आह ।

ज्ञानग्रहणाभ्यासस्तद्विधौश्च सह संवादः (सू. ४७) ॥ तज्ज्ञा-
चष्टे तदर्थमिति प्रकृतम् । आत्मविद्या ऽऽन्वीक्षिकी । अभ्यासः सततक्रिया
तत्र प्रयत्न इत्यर्थः । प्रयोजनमाह प्रज्ञापरिपाकार्थम् । परिपाकस्तु सश-
यच्छेदनम् । किं देहाद्यतिरिक्त आत्मा उत नेति सशयः । तस्य च्छेदन
लोकस्य तत्त्वज्ञानमात्मनि तदुत्पत्तौ । अध्यवस्तिर्तं प्रमाणेन । तस्या- भा
भ्यनुष्ठानं तर्कैः । सप्रवृत्तचारी सहाध्यायी । गुर्वागव्यसहाध्यायिभ्यो ऽन्यः ।
शास्त्रेणानुशिष्टः शिष्टश्रेयोर्थिनं नेषसि मोक्षलक्षणे आहुः । तेषामपवर्गं श्रद्धा-
दर्शनादस्ति तदुपायाभ्यासः प्राप्तव्येय इत्यनुमीयते । तेन तेषामपि प्राप्ति-
धीयस्तत्कारणशक्त्यापि मोक्षासनीयेति । अभ्युपेयाः श्रद्धाभिमुखमुपेत्य जानीयात्
गुर्वादिभिः सहेत्यर्थः । नीतार्थम् गतायम् । तदनेन गुर्वादिविधाद कृत्या ॥
तत्त्वनिर्णय उक्तः यदि च मन्येत पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहः प्रतिरूपाः परस्य ॥
गुर्वादेस्तन्मात्रं वादे ऽप्युचित इति । तत्रैव सूत्रमुपतिष्ठते ।

प्रतिपक्षहीनमपि वा प्रयोजनार्थमर्थित्वे (सू. ४९) ॥ व्या-
चष्टे तत्रभ्युपेयादिति वर्तते । परतो गुर्वादेः प्रज्ञामुपादित्समानस्तत्त्वबुभुत्सा-
प्रकाशनेनात्मनः शरीरादिभ्यो भेदं बुभुत्सहत्याभिदधानं स्वपक्षमनयस्या-
यत्नं स्वदर्शनेन गुर्वादिकृताद्विषयात्पवर्गलोच्छेदेन सिद्धान्तव्यवस्थापनलक्ष-
णात् स्वदर्शनेन परिशोधयेत् । अन्योन्यप्रत्यर्नीकानि च प्रायादुकानां ॥
दर्शनान्ययुक्तपरित्यागेन मुक्तपरिग्रहणेन च परिशोधयेदिति सप्रव्यते ।
ननु यत्र वादस्यैव दर्शयमीदृशी तत्त्वनिर्णये दत्तजलाज्जलो तर्हि अन्य-
प्रितण्डे इत्यत आह । स्वपक्षरागेण चैके न्यायमतवर्तन्ते । तत्र ।

तत्त्वाध्यवसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे बीजप्ररोहसंरक्ष-
णार्थं कण्टकशाखावरणवत् (सू. ५०) ॥ इति सूत्रम् । तद् व्याचष्टे
अनुत्पन्नतत्त्वज्ञानानामिति । न केवलं तदर्थं घटमानानां जल्पवितण्डे
अपि तु विद्यानिर्वेदादिभिश्च परेषावज्ञापमानस्य ।

ताभ्यां विगृह्य कथनम् (सू. ५१ ॥ इति सूत्रम् । यस्तु स्वदे-
 शेनविलसितमिच्छाचानावलेपदुर्विदग्धतया सद्विद्यावैराग्याद्वा लाभपूजाख्या-
 त्थयितया कुहेतुभिरीश्वराणां अनाधाराणां पुरतो वेदब्राह्मणपरलोकादिदूष-
 णप्रवृत्तस्तं प्रति यादौ समीचीनदूषणमप्रतिभया उपश्यन् जल्पवितखडे चरितार्थं
 विगृह्य जल्पवितखडाभ्यां तत्त्वकथनं करोति विद्यापरिपालनाय । मा भूदीश्व-
 राणां मतिशिथ्मेण तद्विरितमनुवर्तिनीनां प्रजानां धर्मविग्रह इति । इदमपि
 प्रयोचनं जल्पवितखडयोः । न तु लाभख्यात्यादि दूष्टम् । न हि परहित-
 प्रवृत्तः परमकारुणिको मुनिर्दृष्टार्थं वरपांसुलोपायमुपदिशतीति । *शङ्कायार्ति-
 कम् । व्यापकत्वाद्दन्तः करणस्येति । अस्य वक्ष्यमाणो ऽभिप्रेतिः ।
 निराकरोति । नोक्तोत्तरत्वात् । सांख्यं दूषयद्विरित्यर्थः । शङ्कता स्वा-
 मिश्वरमुदघाटयति । स्वाङ्गगतीक्ष्णेति । यावदुपस्थावच्छिन्ने आत्मप्रदेशे
 प्रयत्ने न जायते न तायतनं कर्म न च तत्तत्प्रमनःसन्निकर्षे विना प्रयत्नः ।
 न च मनस इन्द्रियसंयोगं विनेषणम् । न चाणुना मनसा इन्द्रियेण
 हस्तेन चापयोधेण संबन्धः । तस्माद्वायक इति शङ्कायैः । निराकरोति
 न शरीरात्मनःसंयोगपौगपद्यात् प्रयत्नदर्शनयोर्युगपदुत्पत्तौ ।
 तत्तत्प्रमनशरीरसंबन्धात्स्वाङ्गगतिरिति । शण्डिलनेच्छापेक्षेणात्मनःसंयोगेन
 पाणिं चालयामीत्येवमाकारः प्रयत्ने जायते तत्र प्रयत्नशदात्मनःसंयो-
 गात्पाणौ क्रिया जायते । यदाप्यात्मनः सर्वान्ते संयोगो न विशिष्यते तथा
 ऽपीच्छाविशेषादुत्पन्नः प्रयत्नविशेषः पाणादेव कर्म करोति । नान्यत्र प्रयत्न-
 यदात्मसंयोगादुत्पन्नः प्रेरणम् । यदापि चानयोः प्रयत्नयोरनै युगपदुत्पत्तादः
 तथा ऽपि तद्वत्प्रत्यक्षैवम्यात्कालभेदो न लक्ष्यते । नन्वेकस्मिन्नात्मप्रदेशे वर्त-
 मानसंयोगो वा प्रयत्नो वा कथं देशान्तरे असंयोगिन्यप्रयत्नमिति कार्यमार-
 भतइत्यत आह । न चात्मनः प्रदेशाः सन्तीति । परिशिष्टं धार्मिकं
 भाष्यव्याख्याया व्याख्यातम् ।

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिधिरचितायां न्यायवार्त्तिकतात्पर्य-
 टीकायां चतुर्थोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ प्रमाणादयः पदार्था उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च तत्किमपर-
मवशिष्यते यदर्थं यज्जुमो ऽध्याय आरभ्यतइत्यत आह । साधर्म्यवैध-
र्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानस्य विकल्पाज्जातिवहुत्वमिति भाष्यम् । तस्या-
र्थेमाह वार्तिककारः । जातेः संचेपेणोक्ताया इत्यादि । यद्यपि जाति-
नियहस्यानभेदा जातिनियहस्यानसामान्यलक्षणानन्तरं प्रथमे ऽध्याये
युक्ता लक्षयितुं तथा ऽप्येषां बहुत्वात्प्रमेयपरीक्षायां विलम्बो मा भूद्
अपेक्षितः चासौ शिष्येः । संबन्धादिपरीक्षां तु विना प्रमेयपरीक्षा न शक्यते ।
तस्मान्मुनिः शिष्याजुरोचेन परीक्षां तावदुत्तेयां बभूव । तदनन्तरमवशिष्टं
जातिनियहस्यानविशेषलक्षणं वर्तयति । जन्मघितपटापरीक्षा वानन्तरं प्रवृ-
त्ता तदङ्गं च जातिनियहस्थाने इत्यनन्तरसंगतिरस्तीति सर्वमवदातम् ।
विशेषोपयोगि सामान्यलक्षणमाह । तत्र जातिर्नामेति । प्रतिषेधबुद्ध्या
प्रयुक्त इति शेषः । आह्निकारम्भमादिषति । जातेः प्रयोगप्रतिषेधादि-
ति । परिचर्जनं तु सामान्यज्ञानादपि मध्य विशेषज्ञानमपेक्षतइति भाषः ।
वमाधत्ते नारम्भप्रयोजनस्योक्तत्वात् । एतदेव स्मारयति स्वयं च
सुकरः प्रयोग इति । आश्लिष्यैः कसमा जातिरित्युक्ते स्वयं च सुकरः
प्रयोग इति । अथ वा सद्धियाविद्धिया अधिशिष्ये तन्वे अह्नाय तन्निरासहे-
तावस्फुरति साक्षिणां पुरत एकान्तपराजयाद्वरं संदेहो ऽप्यस्तु कथं चित्पर-
पराजयो वेति बुद्ध्या पांगुभिरिवावकिरन् जातिं प्रयुङ्क्ते । तेन हि लोके
तत्त्वमयस्यापि भवति । अन्यथा ऽवन्मार्गप्रवृत्तेः लोकाः स्यात् । न च नय-
चदेष्टादिभिर्बिद्यविद्वेषिणो निराकरणे तदुत्थावितकुहेतुनिराकरणधीरस्ति
लौकिकानाम् । तस्मान्न नयचदेष्टादय उच्येदेषुः शास्त्रकृतैत्यभिप्रायवा-
नाह । साधुसाधननिराकरणार्थं चेति । अतत्त्वविषयत्वेन परमाद्यते ।
ऽसाध्यपि साधनमह्नाय दूषणस्याप्रतिभाषनात्साध्यित्युक्तम् । सामपूर्जा-
ख्यातिकामरचेत्यन्वाचये चकारः । अचिद्धं तावतत्वपरिपालनं प्रयोजनं
तस्मिन्सत्येतदप्यन्वाधीयतइत्यर्थः । मतान्तर निराकृतंमुपन्यस्यति । असा-
धुसाधनेति । तत्त्वविषयमपि साधनमसाध्यमिति शिदितशान् यादृकाले चा-
प्रतिमया ऽसाधुत्वोपपादनं न स्फुरति । अषाध्येतदिति स्मरन्नेषासौ जाति
प्रयुङ्क्ते तदिदमुक्तमनभिज्ञनया साधनदोषस्येति । अथ वा ज्ञानत्रयपि

जाति प्रयुक्ते तस्य साधनस्य दोषप्रदर्शनायै प्रसङ्गव्याजेन मदीयं तावदूपा-
 णाभासम् एव त्वदीयमपि साधनामास यदि त्वत्साधनं सम्यक् तदा
 मदीयमपि सम्यक् स्यादिति प्रसङ्गः तद्व्याजेन साधनं दूषयतीत्यर्थः । तदे-
 तात्परमत दूषयति । एतच्चिति । जात्यभिधाने हि पर्यनुयोज्योपेक्षण निर-
 नुयोज्यानुयोगश्चेति द्वयं नियहस्यान तस्मादुद्धेत्युक्तम् । अथ न बुध्यते
 तत्किमिति जातिं प्रयुज्जीतेति । यो हि समादर्शनमात्रात्पूर्वाभ्यस्तमपि
 विस्मरति तस्य कैय कथा अननुसहितपूर्वजात्युद्गातनस्येति भावः । एतेन
 बुद्धाऽबुद्धा वेति प्रिकल्पासम्भवेनैकान्तिके साधने प्रयुक्ते पञ्चाना साधर्म्य-
 समवेधर्म्यसमनिकल्पसमसाध्यसमवयवसमाना जातीना प्रयोगः प्रयुक्तः ।
 पूर्वापरभाव इति । दूष्येय युक्तस्य साधनस्य युक्तमुतरम् । अपरस्यायु-
 त्तस्य साधनस्यायुक्तमुतरमिति । ननु साधर्म्यवमादीन्युच्यते न च यस्तुतः
 साधर्म्यवमादीना साम्यमस्ति स्याधनया तथा सत्यजातित्वप्रसङ्गादित्यत
 आह । समीकरणार्थं प्रयोग इति । आभिमानिकसाम्यं न वास्तवमित्यर्थः ।
 साधर्म्यमेव सम यस्मिन् प्रयोग इति शेषः । तद्विदमुक्त समार्थः साधर्म्यव-
 माद्यं समीकरणार्थं प्रयोगो द्रष्टव्य इति । एव वैधर्म्यमेव सममित्यत्र विपक्षे
 स्वरूपेण साम्यमुक्त्वा विशेषहेत्वभावेन साम्यमाह विशेषहेत्वभावो वेति ।
 ये त्याहुः सर्वेष्वेवपदेशेषु सर्वासामेव जातीना प्रयोग इति तान् प्रत्याह ।
 सर्वापदेशव्याप्तिः सर्वजातिप्रयोगस्य । अपदेशो हेतुवचनम् । ये
 पुनः साधर्म्यसम इत्यादौ समशब्दस्तस्य साधनराट्टिजातिरादिनोस्तुल्या-
 धेत्वाद् यादृशो याद्री तादृशः प्रतिगदापि साधर्म्येण द्वे । समाधिति मन्यन्ते
 तान्प्रत्याह न च वादिप्रतिवादिनोस्तुल्यता समार्थः प्रतिधात्री जाति-
 वादा प्रियवितः । प्रतिषेधाधिति सूत्रपूरणेन पुत्रिङ्ग समर्थयते । अन्यथा
 जातिः प्रकृतन्यात्सामानाधिकरस्येन साधर्म्यवैधर्म्यसमे इति स्यात् । तदु-
 म्निषर्गयोपपत्ते कृते साध्यविषययोगवत्त्वर्थमित्यर्थः । माय निदर्शनं क्रि-
 यावानात्मा द्रव्यस्य क्रियारेतुगुणयोगादिति । अस्ति यत्त्वात्मनः
 क्रियाहेतुगुणः प्रयत्नाऽदृष्ट वा लेष्टस्यापि क्रियाहेतुगुणः स्पर्शरद्वेगप्रद्वय-
 सयोग इति । एवमुपसंहृते परः साधर्म्येणैव प्रत्यर्थनिष्ठेति निष्क्रिय आत्मा
 विभुत्वादाकाशश्चेति । अथ च साधनमायासमुतरं च न जातिः । विमु-

त्यस्याक्रियत्वेन स्वभावतः प्रतिबन्धात् । तेनैतदुपेत्य वार्तिककार उदाहरणान्तरमाह । यथा नित्यः शब्द उत्पत्तिधर्मकत्वाद् इदं तु सम्प-
 कसाधनमुत्तरं त्याभासमिति । साधर्म्योक्ते साधर्म्यसमः वैधर्म्योक्ते
 वैधर्म्यसमः । यत्र साधर्म्योक्ते वैधर्म्यसमः वैधर्म्योक्ते साधर्म्यसम इति । कथं
 पुनरियं जायते । अथ प्रकरणसमोद्भावनं सम्यगुत्तरमेव कस्मान्न भवतीत्यत
 आह । अनयोश्च साधर्म्यवैधर्म्यसमयोत्तरम् ।

गोत्यादौ सिद्धिरिति सिद्धिः (सू. ३) ॥ मन्त्रेदेवं यद्यन्वय-
 व्यतिरेकमावादेतेषां सकृत्वं स्यात् ततो विशेषग्रहणमावात्प्रकरणसमत्वं भ-
 वेत् । न त्वेष भवति स्वाभाषिकसञ्चयभाजो गमकत्वात् । स्वभावसंश्ल-
 ष कृतकृत्यमनित्यत्वेन न त्वमूर्तस्य नित्यत्वेन स्वाभाषिकः सञ्चयः ।
 सुष्टिकर्मोदो व्यभिचारात् । तस्माद्गृह्यमावादिशेषत्वात् प्रकरणसमः । यथा
 गोत्यादौ सिध्यति स्वाभाषिकप्रतिबन्धात् । न तु सास्नादिसं-
 यन्धादिति भाष्यं सास्नादीत्यतद्गुणसञ्चिदानो बहुव्रीहिः । तेन व्यभिचा-
 रिणः शुद्धादयो गृह्यन्ते । वार्तिकम् एकस्यानन्वयादेकस्याव्यावृत्तोः ।
 एकस्य सत्यस्यैव ऽनन्वयाद् अत्रादौ व्यभिचारादनन्वयः । प्रकृत्य-
 कत्वादेर्यैधर्म्यं नोप्येषाव्यावृत्तेः महिषादाशेषि व्यावृत्तेरित्यर्थः ।

साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादुभयसाध्यत्वाद्यौत्कर्षापकर्ष-
 यर्षावर्षविकल्परसाध्यसमाः (सू. ४) ॥ उभयसाध्यत्वात्साध्य-
 समः । पञ्चानां जातानां साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पादित्यनेन पक्षेण लव-
 णानि सूचितानि । तानि च जातिसमाख्याभिर्मिश्रो विगिष्यन्ते । अनित्यः
 शब्दः कृतकत्वाद् घटवदित्युक्ते यदेव प्रतिशब्दो प्रमद्वेन प्रत्ययतिष्ठति
 यदि घटसाध्योत्कृतकत्वादित्येव शब्दः तस्मादेव घटसाध्योद्भा-
 दिमता ऽपि शब्देन भविष्यम् । न चेदूपादिमान्मा भूतया ऽनित्यो
 ऽपि । न चास्ति विशेषहेतुः कृतकत्वादनित्येन भविष्य न पुना रुपा-
 दिमतेति । सो ऽयं साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पाद्वैचित्र्याद्यौत्कर्षे प्रसज-
 यति च हत्यर्षसमः । ययं तदेव साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मयोर्वैचित्र्यमपकर्षण
 विगिष्यमात्रमपकर्षसमस्य लक्षणम् । साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मयोर्वैचित्र्यात्स्यदुपेक्ष
 साध्यासाधनस्यप्रसङ्गजनने यर्षावर्षसमो । साध्यदृष्टान्तयोर्धर्मविकल्पहेतु-

कवर्ण्यत्वनिवन्धनं ॥ हेत्याद्यत्रयधयोगित्वासञ्जनं साध्यसमः । अत
यत्रोभयसाध्यत्वादिति साध्यत्व हेतुमाह साध्यसमस्य सूत्रकारः । भाष्य-
कारो ऽपि हेत्याद्यत्रयसमर्थयोगीनि घृणाणन्तत्प्रसञ्जनं साध्यसम
मन्यते । तदेतद्वार्तिककृदाह । घटो वा ऽनित्य इत्यत्र को हेतुरिति ।
न च यदि समाख्याभेदेन विशिष्यमाण लक्षणपद मित्रार्थं तर्हि समाख्या
पदान्येव लक्षणानि सन्तु कृत लक्षणपदेनेति वाच्यम् । लक्षणपदसहिताना
मेव तेषां लक्षणभेदप्रतिपादकत्वादिति । आसा पण्या जातीनां प्रत्याख्यानम् ।

किञ्चित्साधर्म्यादुपसंहारसिद्धेर्वैधर्म्यादप्रतिषेधः (सू. ५) ॥
यस्य धर्मिणः साध्यधर्मैव स्वामाविकसन्धः साधको धर्म उपपद्यतउप-
पन्नो भवति स धर्मस्तस्य साध्यधर्मस्य साधन साध्यधर्मिण्युपसङ्गियते ।
तथा च शब्देनेति उपनयपदेनेत्यर्थः । यत्पुनरेतद्विभागजविभागजविकल्प-
वद्वित्यानित्यविकल्प इति तथाह यथोत्पत्तिधर्मकत्वमन्वयव्यतिरेकि
नैवं विभागजत्वम् । अयमर्थः विकल्पसममुत्तरं वदता हि यथा सत्यु-
त्पत्तिमत्त्वे घटो न विभागजः शब्दस्तु विभागज इति व्यग्रस्थिते । विकल्पः
यस्य सत्युत्पत्तिमत्त्वे सत्यपि विभागजउच्छब्दो ऽपि नित्यो भविष्यति
घटस्त्यनित्य इत्युक्तम् । तत्र तावदुत्पत्तिधर्मकत्वं यथा सत्यनित्यत्वे
घटादौ दृष्टम् आकाशादिषु चासत्यनित्यत्वे न दृष्टं तेनानित्यत्वेन स्वमा-
यप्रतिबन्धमवधारितं नैरमुत्पत्तिधर्मकत्वस्य विभागजत्वेनाविभागजत्वेन
वा स्वामाविरुचबन्धो गृहीतो येनोत्पत्तिमत्त्विकं चिद्विभागजं किञ्चिद्विभा-
गजं न भवेत् । तस्माद्विकल्पसमं चात्युत्तरं वदता ऽतिनिबन्धेन विभा-
गजत्वेन शब्दस्य नित्यत्वं वक्तव्यं तत्रेदमुपसङ्गियते यथोत्पत्तिधर्मकत्व-
मन्वयव्यतिरेक्यनित्यत्वं प्रति नैवं विभागजत्वं शब्दनित्यत्वं प्रत्य-
न्वयव्यतिरेकीति । तद्व्यसाधारणमित्यर्थः । असाधारण्यमाह । न हि किं
चिद्विभागाज्जायमानं नित्यमनित्यं वा दृढम् । ननु विभागजो
विभागो ऽनित्यो दृष्ट इत्यत आह । यथोक्तविशेषणमिति । कारणमात्र-
विभागपूर्वकं शब्दो विभागजस्तु विभागः कारणकारणविभागपूर्वक इति
सिद्धं कारणमात्रविभागपूर्वकत्वमसाधारणमित्यर्थः । पण्या जातीनां प्रत्या-
ख्यानमुक्त्वा यस्यावर्ण्यसाध्यसमानामपरं प्रत्याख्यानमाह ।

साध्यातिदेशाच्च दृष्टान्तोपपत्तेः (सू. ६) ॥ इति । तद्व्याचष्टे
 दृष्टान्तः साध्य इति ब्रुवतेति । चतुर्दशविधजातिवादिनामिह दूषणमुप-
 न्यस्यति । यत्त्वत्रोक्तं जातीनां पौनरुक्त्यमिति । लक्षणभेदाभेदाभ्या-
 'किल लक्षणभेदाभेदौ लक्षण चेदमेकमिति न पञ्जातयः । तस्माद्विकल्पसमायामे-
 वोत्कर्षसमाप्तीनामन्तर्भाव इत्यर्थः । दूषयति । न पौनरुक्त्यं तत्तल्लक्षणपद-
 सहितानि पञ्च लक्षणानि उभयसाध्यत्वाच्चेत्यनेन सह लक्षणानि षडिति ।
 न केवलं लक्षणभेदात्प्रयोगभेददर्शनात् । शङ्कते यदि लक्षणभेदाज्जातिभे-
 दस्तत आनन्त्यमिति चेत् । निराकरोति । नानवधारणादिति । न
 लक्ष्यायामवधारणमस्येषामानन्त्यात् । लक्षणोपपत्तेः चतुर्विंशतिजातय-
 इत्यर्थः । लक्ष्याणां लक्षणभेदे ऽपि भेदे निदर्शनमात्र । तथा हि प्रक-
 रणसमैकैति । सुगममित्यत् । प्राप्यप्राप्तिप्रसमाविति लक्षणपदम् । येष
 लक्षणम् । असत्साध्यते न तु सत् । प्राप्य च सत् । असत्, प्राप्यसम-
 वात् । तस्मान्न साध्यम् । अपि च येन यस्य प्राप्तिस्तेन तस्यैक्यमेव यथा
 गङ्गा सागर प्राप्य सागरेणामित्रा तद्वदेषामित्रे चेत्साध्यसाधने नास्ति
 साध्यसाधनमात्रं तस्य भेदाधिष्ठानत्वादित्यपि द्रष्टव्यम् । अप्राप्तिप्रसमास्तु स्फुट-
 यजेति । ननु प्राप्यप्राप्तिप्रसमयोर्मिलितयोः साधनप्रतिषेधस्यैकत्वात् कथं प्राप्य-
 प्राप्तिप्रसमौ भिन्नावित्यत आह । अनयोर्भेदोपदेशो विवक्षात इति । साध-
 नप्रतिषेधस्यैकत्वे ऽपि प्राप्य वा अप्राप्य वेति विकल्पभेदाद्वेदविषयेत्यर्थः ।
 अमेदविषयायां त्वेकमेवोत्तरम् । यथा वृक्षाणां बहुत्व विवक्षित्वा घटुपच-
 नप्रयोगो वृक्षा इति । तद्वदुत्पत्तिसत्त्वायां एकत्व विवक्षित्वेकवचनम् प्रक-
 रणमिति । उदाहरणेन साधर्म्यवेधर्म्याभ्यां प्रत्यक्षस्थानमिति जातिभामा-
 न्यलक्षणं भन्वानो देशमिति । जातिलक्षणाभावादिति । परिहरति ।
 न सूत्रार्थापरिज्ञानादिति । मूषे नेदाहरणसाधर्म्ये विवक्षितमपि तु
 येन केन चित्साधर्म्यं विवक्षितम् । अथ च येन केन चिद्विद्यमानेनाभा-
 ध्येन साधर्म्यम् । अप्राप्तेन वा हेतुना साधर्म्यमिति न सामान्यलक्षणायोग-
 इति । प्रत्याख्यानम् ।

घटादिनिष्पत्तिदर्शनादिति । मूषे तद्व्याचष्टे मृत्प्राप्तानां दण्डा-
 दानां न गङ्गासागरवदविरोधः । मृदवयवाः पूर्वव्यूहपरित्यागेनेति ।

साध्यं कर्म तच्च मृदवयथास्ते च विदुः श्वेत्यव्यभिचारः । घटस्तु फलं न साध्य इति भावः । कोऽप्राप्त्यर्थ इति । अप्राप्तस्य साधकत्वेऽतिप्रसङ्ग इति भावः । उतर परस्परोपश्लेषमन्तरेण साधकत्वमिति । अन्यथा तूद्वेगेनासौ प्राप्नोष्य । यदुद्वेगेनाभिचारः श्येनादिना क्रियते तस्यैव प्रत्ययायो भवति मान्यस्येति नियमः । अत्रापि भयुक्तसंयोगादिः संबन्ध उपेयः । तस्यापि हेतुत्वं क्रिया प्रति दृष्टम् । यथा पङ्काद्याणां भुवि । भुगममन्यत् ।

दृष्टान्तस्य कारणानपदेशात्प्रत्यवस्थानाच्च प्रतिदृष्टान्तेन प्रसङ्गप्रतिदृष्टान्तसमौ सू.६)॥ दृष्टान्तस्य कारणं प्रमाणं तस्यानपदेशात्प्रसङ्गसमः साध्यसमो हि दृष्टान्ते साध्यवद्देत्याद्यवयवं प्रसज्यति । पञ्चावयव-प्रयोगसाध्यता दृष्टान्तस्य गतस्यानित्यत्वस्य प्रसज्यतीत्यर्थः । प्रसङ्गसमस्तु दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य प्रमाणमात्रसाध्यानामित्यपौनहन्त्यत् । भाष्य साधनस्यापि । दृष्टान्तगतस्यानित्यत्वस्य साधनं प्रमाणं वाच्यमिति । धार्तिकं घट एव तावदनित्य इत्यत्र को हेतुरिति । अत्र हि प्रमाणमित्यर्थः । भाष्य प्रतिदृष्टान्त उदाहरिते । क्रियाहेतुगुणयुक्तमाकाशमक्रियं दृष्टं तस्मादनेन प्रतिदृष्टान्तेन कस्मात् क्रियाहेतुगुणयोगो निष्क्रियत्वमेष न साध्यः स्यात्तमेन इति शेषः । यदि पुनरियमनैकान्तिकदेशना स्यात् क्रियाहेतुगुणयुक्तस्याप्यक्रियत्व दृष्टं यथाऽऽकाशस्येति तद् यगत्सदुत्तरं स्यात् । न त्वेवमेवमिति ज्ञानिः । शङ्कते । काष्ठाकाशसंपोगस्येति । निराकरोति । न तत्समानोपपत्तौ । तत्समानधर्मणो धर्मिण क्रियात्वोपपत्तेः । यदि तथाभूतवशाकाशे कस्मान्न करोतीत्यत आह यस्त्वसाविति । यस्तु मन्यते कार्योत्पादेक्यव्यङ्गमेव कारणं न दृष्टकार्यकरणसाध्यव्यङ्ग्यमपौति तस्य दृष्टगान्वाह यदि चेत् । यदि प्रचापनार्थमुत्तरं नाप्रचाले दृष्टान्तः । तत्र लौकिकपरीवकाणां बुद्धिमात्रादिति शेषः । स च कथमहेतुर्न स्यादिति । कथं हेतुः स्यादिति । अभ्युपगमादिति । मदीयस्य च दृष्टान्तस्याभ्युपगमात् त्वदीयो दृष्टान्त इत्यर्थः । अथैव प्रमुहे यथा मदीयो न दृष्टान्तस्तथा त्वदीय इति तथापि व्याघातात् दृष्टान्तो मदीयस्यादृष्टान्तत्वे साध्ये प्रतिदृष्टान्तेन हि तेन मदीयस्यादृष्टान्तता साध्या स चेत् दृष्टान्तः मदीयस्यादृष्टान्तस्य साध्येति व्याहतमित्यर्थः ।

प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादनुत्पत्तिसमः (सू. १२) ॥ उदाहरणपुरःसरं भाष्यकारो व्याचष्टे अनित्यः शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटवदित्युक्त इति । तदभावात्कारणाभावादनित्यत्वस्य कार्यस्याभावे नित्यत्व प्राप्तम् । नित्यत्वानित्यत्वभ्यां राश्यन्तराभावादिति । तस्य प्रत्याख्यानम् ।

तथा भावादनुत्पन्नस्य कारणोत्पत्तेर्न कारणप्रतिषेधः । (सू. १३) ॥ निमित्तत्वेन हि शब्दस्य धर्मेणानुत्पत्त्या प्रत्ययस्येयम् । न चानुत्पन्नः शब्द इति नित्य इति चानुत्पन्निधर्मक इति च समरति । उत्पन्नसूत्पत्तिधर्मो च शब्द-स्थानित्यस्येति नानुत्पत्त्या शब्द प्रत्ययस्यानुमित्यर्थः । कारणोपपत्तेरिति प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य चापकस्योपपत्तेर्न कारणस्य प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्य प्रतिषेध इत्यर्थः । यदुक्तं कारणाभावादनित्यत्वस्य कार्यस्याभावे नित्यत्वं प्राप्तमिति तथाह घातिककारः । ज्ञापककार्यं हेतुर्न कारक इति । कारको हि हेतुर्निर्गतमानः स्वभावे निवर्तयति न तु चापकस्तदभावे ऽपि भूमैः विरजित्यागता निध्यादीनामनिवृत्तेरिति तत्तत्त्वं विशेषणमनर्थकं प्रागुत्पत्तेरिति । प्रागुत्पत्तेः हि सत्तामयन्ध उत्पत्तिः प्रागपि चेदभाष्यमुपगतः प्रागिति विशेषणमनर्थकम् । उत्पत्तेरभावे सदेवानुत्पत्तिधर्मकत्वादित्यर्थः । अपरे तु प्रागुत्पत्तेः कारणाभावादित्युक्ते अर्थोपत्तिसमयेय जातिरिति मत्वा ऽस्याऽन्तरमाहुः यदेवमुच्यते प्रयत्नानन्तरीयकत्वादमित्यः शब्द इति तदयौदप्रयत्नानन्तरीयकत्वे नित्यत्वमुक्तं भवतीत्यर्थोपपत्तितः प्रतिषेधविद्देश्योपत्तिसमयेय जातिरित्यभिमानः । यय कृते लक्षणस्या जात्यानुत्तरं व्रजते नाय निगम इति । तदेतत्परेण मतं दूषयति । एतच्चिदिति । शङ्कोते । जातिलक्षणाभावाच्चेपं जातिरिति चेत् । साधर्म्यैधर्म्याभ्यां प्रत्ययस्यान जातिः न चानुत्पत्तिसमायाः साधर्म्यं यैधर्म्यं या ऽस्ति केन चिदित्यर्थः । निराकरोति । नानुत्पन्नैरहेतुभिः सारूप्यादिति । यथा ऽनुत्पन्नास्तन्तयो न पटस्य कारणं तथा शब्दोत्पत्तेः प्रागनुत्पन्नं प्रयत्नानन्तरीयकत्वं नानित्यत्वस्य कारणमिति साधर्म्येण प्रत्ययस्यानमित्यस्ति सामान्यलक्षणमित्यर्थः । यथायथा चाद्योपत्तिसमाया अनुत्पत्तिसमातो भेदो दर्शयतः इहानुत्पन्नेरहेतुभिः साम्येन कार्यप्रतिषेधात् । अर्थोपत्तिसमायां चात्प्रायेविपरीतारोपेण प्रतिषेधादिति ।

सामान्यदृष्टान्तयोरैन्द्रियकृत्वे समाने नित्यानित्यसाध-
र्म्यात्संशयसमः । (सू. १४) ॥ दृष्टान्तः प्रयत्नान्तरीयकत्वस्य हेतोर्घट-
इति । यथा हि विशेषदर्शने निश्चयस्य कारणमस्तीति निश्चयोत्पत्तिरेव
साधर्म्यदर्शनमात्रमस्ति संशयस्य कारणमिति संशयेनापि भवितव्यमित्यर्थः ।
सूत्रार्थप्रयोजनमात्रेण समाधानाभ्यां स्फुटीकरोति । संशयसमा साधर्म्यस-
माया इति । अस्य प्रत्याख्यानसूत्रम् ।

साधर्म्यात्संशये न संशयो वैधर्म्याद्भयथा वा संशये
ऽत्यन्तसंशयप्रसङ्गो नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्याप्रतिषेधः
(सू. १५) ॥ न सामान्यदर्शनमात्रं संशयस्य कारणमपि तु विशेषदर्शनसहितं
विशेषदर्शने तु तद्वहितं न कारणमिति सूत्रार्थः । उभयथा चेति । साधर्म्य-
विशेषदर्शनभ्यामित्यर्थः । नित्यत्वानभ्युपगमाच्च सामान्यस्येति नित्यं
संशयकारणत्वानभ्युपगमात्साधर्म्यस्येत्यर्थः ।

उभयसाधर्म्यात्मप्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः । (सू. १६) ॥
उपलक्ष्य चेत्तद् उभयसाधर्म्यादिति । उभयवैधर्म्यादित्यपि द्रष्टव्यम् । यत्-
श्चाद्ये भाष्यकारः । उभयेन नित्येन चानित्येन चेति । द्वितीयश्च नि-
त्यसाधर्म्यात्प्रतिषेधं प्रवर्तयति नित्यः शब्दः शायकत्वाच्छब्दत्वरादिति ।
अथ द्वितीयसाधनप्रवृत्तौ प्रयत्नस्य साधनस्य किं भवतीत्यत आह । एवं
च सति प्रयत्नान्तरीयकत्वादिति । हेतुरनित्यसाधर्म्येदोच्यमानो न
प्रकरणमग्निरतीति । सा ऽतिवर्तिष्ठ प्रकरणं को दोष इत्यत आह । प्रकर-
णानतिवृत्तेर्निर्णयानतिवर्त्तनम् । निर्वैधानिष्पत्तिरित्यर्थः । यद्यनित्य-
साधनत्रादिन प्रत्युत्तरं दर्शयित्वा नित्यसाधनरादिन प्रत्याह । समानं
चैतन्नित्यसाधर्म्येणोच्यमानं-ति । तदेव साधर्म्येण प्रकरणसमद्वयमुक्तं
तथा वैधर्म्येण प्रकरणसमद्वयं नित्यानित्यसाधनत्रादनाद्येन प्रत्याह ।
समानं चैतदिति । उभयवैधर्म्यादिति । नित्याकारवैधर्म्यात्कृतकत्वादनि-
त्यवयववैधर्म्यान्नाम्यर्थेयत्वादिति तदेव प्रकरणसमचतुष्टयम् । पूर्वपक्ष*वार्तिकं
संशयसमासाधर्म्यसमाभ्यामिति । परिहरति नोभयपक्षसाधर्म्या-
त्तदुभेदोपपत्तिरिति । प्रकरणसमे हि स्वपक्षनिश्चयेन मया वादिपक्षसाधन
दूषणीयमिति घुट्टा प्रवर्त्तने । साधर्म्यसमसंशयसमयोस्तु वादिसाधनेन

साम्यमावापादनेन तद्वृषणं न तु प्रतिपक्षनिरस्तयेनेति विशेषः । ५६
 साम्यमावापादनेन न साधनेन किं ॥ दूषणैरित्येतावता समर्थः प्रयोगः
 सम इति द्योतय्यम् । अस्य प्रत्याख्यानम् ।

प्रतिपक्षात्प्रकरणसिद्धेः प्रतिषेधानुपपत्तिः प्रतिपक्षोपपत्तेः ।
 (सू. १७) ॥ द्वयोः साधनयोस्तदानीमगृह्यमाणविशेषयोः कोऽयमभि-
 मानः प्रतिपादिनो यन्मया स्वपक्षसाधनेनैव पादिनः साधनं दूषणीयमिति ।
 समानयल्योपवेदयमात्मौघात्साधनात्स्वपक्षसिद्धिमिच्छति अतोऽनिच्छन्नपि
 पादिनोपि साधनात्सिद्धिमभ्युपगमयितुं शक्यः । अन्यथा स्वसाधनात्साध्यसिद्धि-
 मुपजीय्य प्रतिपक्षसाधनं दूषयति न तु तस्मात्प्रतिपक्षसिद्धिमभ्युपगच्छतीति
 व्यतमिय राजकुलस्थितिरिति । यत्र व्यत्यस्यति सूत्रभाष्ये योजयितुं शक्ये । प्रति-
 पक्षात्प्रतिपक्षसाधनात्प्रकरणस्य प्रक्रियमाणस्य साध्यस्येति यावत् । सिद्धेः समा-
 नात् स्वसाधनात् प्रतिषेधस्य प्रतिपादिसाधनस्य स्वसाध्यसिद्धिद्वारेण परकीय-
 साधनप्रतिषेधस्यानुपपत्तिः । कस्मात्प्रतिषेधानुपपत्तिरित्यत उक्तं प्रतिपक्षोपपत्तेः
 फलतः परकीयसाधनस्य समानात्स्वसाधनात्प्रक्रियासिद्धिं स्वसाध्यसिद्धिं यु-
 ता प्रतिपक्षात्प्रक्रियासिद्धिद्वक्ता भवति प्रतिपादिना । नन्वेव प्रकरणममाहृत्यो
 धेत्यभावे नोद्गाथनीयं प्रतिपादिना जात्युत्तरप्रसङ्गादित्यत आह । तत्रा भा.
 नवधारणाच्च प्रक्रियासिद्धिः । स्वसाध्यनिर्णयेन परसाध्यविघटनमुद्ग्रा-
 प्रतिपादिना साधनं प्रयुज्यमानं प्रकरणसमजात्युत्तरं भवति । सप्रतिपक्षतया
 पादिनः साधनमनिरासकं करोमीति मुद्ग्रा प्रतिपक्षसाधनं प्रयुज्जानो न
 जातिपादौ सद्गुणत्वादित्यात् । सप्रतिपक्षताया हेतुदोषस्थानेकानिकादिस-
 द्दुषणादित्यात् । तत्त्वानवधारणादित्यनेन प्रकरणसमैदाहरणं दर्शितम् ।
 पार्थिव विरुद्धाव्यभिचार्येण उक्तोत्तर इति । सुव्यवलयोरेकतरस्मात्स्य-
 साध्यसिद्धिमभ्युपगच्छताद्वेयोरपि फलतो व्यभिचारः सिध्यति । न च विरुद्धा-
 व्यभिचारो समर्थः । व्यभिचारो ह्यविनामायः स च यत्तु रूपमतिरन्त-
 रूपमपतिर्यो न विरुद्धाव्यभिचारिणि साऽस्तीत्यर्थः ।

प्रेकार्पासिद्धेर्हेतोरहेतुसमः (सू. १८) ॥ मूत्रमायशार्निकानि
 प्रमापमानान्यपरीक्षायाख्यानेन व्याख्यातानि ।

अर्थापत्तिः प्रतिपक्षसिद्धेरर्थापत्तिसमः (सू. २१) ॥ उदा-
हरणपुरःसरं सूत्रं योजयति । अनित्यः शब्द इति । अनित्यसाधर्म्याद-
नित्यं शब्दं द्रुशणो मयाननघरं नित्यसाधर्म्यान्नित्यत्वं शब्दस्य द्रुत-
इत्यर्थः । न साधर्म्येसमादौ चाद्याभिप्रायवर्णेनमित्यतो मेदः । अस्य प्रत्या-
देशसूत्रम् ।

अनुक्तस्यार्थापत्तेः पक्षहानेरुपपत्तिरनुक्तत्वाद्नेकान्तिक-
त्वाच्चापत्तेः (सू. २२) ॥ तद्व्याचष्टे अनुपपाद्य सामर्थ्यमिति ।
तदेव यत्पक्षानुक्तं यथानाज्ञभ्यते यत्कल्पनमन्तरेण यथार्थे न घटते यथा
पीनो देवदत्तो द्विषा न भुङ्क्षत्युक्ते रात्रौ भुङ्क्षति । यथा वा यागेन स्वगे
भाषयेदित्युक्ते ऽन्तरा ऽपूथे कृत्वेति । वाक्यार्थोपपादने तस्य सामर्थ्यात् । न
त्वय्यभिचारिणः साधर्म्यात्साध्ये साध्यमाने ऽद्यादुक्तं भवति व्यभिचारिणः ऽपि
साधर्म्येण साधयितव्यमिति । तस्य वाक्यार्थोपपादने ऽसामर्थ्यात् । तदन्त-
रेण वाक्यार्थोपपत्तेः । यदि पुनरनुपलब्धसामर्थ्यमनुक्तमपि गम्येत ततस्त्वया
नित्यत्वापादने शब्दस्योच्यमाने ऽनुच्यमानमनित्यत्वं प्रत्येतव्यम् । तथा
च भवदभिमतस्य नित्यत्यस्य व्यावृत्तिः । तद्विदमाह अनित्यपक्षस्या-
नुक्तस्य सिद्धावर्थादापन्नं नित्यपक्षस्य हानिरिति । विपर्ययेणापि प्रत्य-
यस्यानभवात् । अनेकान्तिकत्वमाह उभयपक्षसमा चेयमिति । व्यभि-
चाराद्यानेकान्तिकत्वमाह । न चेयं विपर्ययमात्रादिति । न हि भोज-
ननिषेधादिवाभोजनविषयीतं सर्वत्र कल्पते । घनत्व हि यावत् पतनानुकूल-
लगुत्वातिशयमृचनार्थं न त्वितरेषां पतनं धारयति । धार्तिकं सुबोधम् ।

एकधर्मोपपत्तोरविशेषे सर्वाविशेषप्रसङ्गात्सद्भावोपपत्तौ र-
विशेषसमः (सू. २३) ॥ यदि घटसाधर्म्यात्प्रयवानन्तरीयकत्वाद् घटेना-
विशेषो ऽनित्यत्वात्त्यः शब्दस्य सत्त्वात्साधर्म्यात्सर्वेषां सर्वविशेषप्रसङ्गः । न
त्वेवं यथा प्रयवानन्तरीयकत्वादपि साधर्म्यात् शब्दघटयोरनित्यत्वमविशेष-
इति प्रतिषेधे ऽविशेषसमः । अविशेष इत्यस्य विपर्ययमुपयोरनित्यत्व-
इति । देश्य धार्तिकं साधर्म्यसमातो न भिद्यतइति । परिहारधार्तिकं
नैकसमस्तेति । अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ।

क चित्तद्धर्मानुपपत्तेः क चित्तोपपत्तेः प्रतिषेधाभावः 'सू. २४' ॥
 क चित्साधर्म्ये प्रयत्नानन्तरीयकत्वादेः सति शब्दादेर्घटादिना सह तद्धर्मस्य
 घटधर्मस्यानित्यत्वस्योपपत्तेः क चित्साधर्म्ये शब्दस्य भावमात्रेण सह
 सत्त्वादेः भावमात्रधर्मस्यानुपपत्तेः प्रतिषेधाभाव इति योजना । एतदुक्तं
 मयति अविनाभावसंपन्नं साधर्म्यं यमकं न तु साधर्म्यमात्रमिति । सद्भावो
 पपत्तिनिमित्तमिति सद्भावव्यापकमित्यर्थः । अत्रान्तरे वैनाशिकः सत्ताव्या-
 पकमनित्यत्वं मन्वानो देशयति । अथमतमनित्यत्वमेव धर्मान्तरमिति ।
 निराकरोति । एवं खलु वै कल्प्यमानमिति । पूर्वपक्षोत्तरपक्षनिर्वाह-
 स्तृतीये प्रपञ्चितः । अपि च सन्तः के चन प्रमाणावधृतनित्यत्वाः यथा ऽऽका-
 शदिगात्रपरमाणवः के चित्प्रमाणावधृतनित्यत्वाया यथा घटादयः तस्मा-
 त्सत्त्वमनैकान्तिकात्वादसाधकमित्याह सतश्च नित्यानित्यभावादिति ।
 अपि च यत्प्रतिषेधाय प्रसङ्गसाधनं प्रतिषेधं साधयति । न तु निषेधती-
 त्याह सूर्यभाषाणां सद्भावोपपत्तेरिति । यार्तिकं क चित्साधर्म्यमु-
 पलभ्यत इति व्याप्यतयेति शेषः । अथ शब्दवर्गमुच्यत इति तत्रापि व्यर्थ-
 वा सूर्यभावग्रहणम् । उक्तञ्च विशेषो ऽन्यथव्यतिरेकसंपन्नो हेतुरिति
 प्रयत्नानन्तरीयकत्व न तृत्तरः सद्भावोपपत्तेरित्यन्यथव्यतिरेकसंपन्न इति ।

उभयकारणोपपत्तेरुपपत्तिसमः (सू. २५) ॥ यदानित्यत्यकारण
 प्रयत्नानन्तरीयकत्वमुपपद्यते तदस्ति शब्दस्येत्यनित्यः शब्द इति । प्रकर-
 यसमायां जातो पक्षप्रतिषेधसाधनयोः समानबलत्वे ऽपि प्रतिवादी म्यमा-
 धनात्म्यपक्षसिद्ध्या यादिसाधनदूषणे प्रवर्तते उपपत्तिसमायां तु स्वसाधनेने-
 वेति विशेषः । अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ।

उपपत्तिकारणान्यनुज्ञानादप्रतिषेधः (सू. २६) ॥ याद्यमिमस्य
 साधनस्योपपत्तेः यत्कारण तस्य प्रतिवादिना ऽभ्यनुज्ञानादिति भावः ।
 प्रकरणसमप्रत्याख्यानप्रदस्यापि प्रत्याख्यानं दृष्टव्यम् । भुगमे भाष्यशार्तिके ।

निर्दिष्टकारणाभावे ऽप्युपलम्भादुपलब्धिसमः (सू. २७) ॥
 अनित्यत्वकारणस्येति । साधकस्येत्यर्थः । ननु यदुक्तयोगप्राप्तयोः साध-
 नधर्मो विषयो न साध्यधर्मः स हि तदुक्तयोगस्य विषयः यत्र प्रयुज्यते
 यो यः प्रयत्नानन्तरीयकः स सूर्यो ऽनित्यः अनेन हि प्रयत्नानन्तरीयकत्व-

मनित्वादन्यतो व्यापितम् । अनित्यत्वं त्वनियतं स यदाप्रयत्नानन्तरीयके
 शब्दे ऽन्यत्र वा भवेत् कः प्रयत्नानन्तरीयकत्वस्यानित्यत्वनियमविरोधः
 एवं हि स भवेद् यदि नित्यो ऽपि प्रयत्नानन्तरीयको दृश्येन न त्वेवमस्ति
 तस्मादुपलब्धिसमाया उत्थानमेव नास्ति बीजाभावादित्यत आह वार्तिक-
 ककारः सर्वसाधारोपेणाव्यापकत्वं साधनस्येत्युपलब्धिसमायः ।
 यद्यपि वर्णात्मकः शब्दो ऽनित्यत्वेन साध्यतया विशचितः प्रकरणादनित्यः
 शब्दः प्रयत्नानन्तरीयकत्वाद् घटयदिति तथा ऽपि शब्दमाद्यमनेन पक्षीकृत-
 मित्यारोप्य भागसिद्धत्वादेव साधनस्येत्युपलब्धिसमायः । समारोपमेवाद-
 हरणान्तरेण दर्शयति । सर्वमनित्यमिति शब्दे नित्य इति प्रतिष्ठाया-
 मपि सर्वमनित्यमित्यारोप्येति योजना । भाष्यकारोदाहरणापरितोषत्वेदा-
 हरणान्तरप्रदर्शनेनवीजम् । यस्त्वनित्यः शब्द इति प्रतिष्ठायां सर्वानित्य-
 त्वारोपो निर्धीज इति न तुष्यति तं प्रत्याह । श्रूयमाणेति । यद्यप्य-
 नित्यः शब्द इति श्रूयते तथा ऽपि सामर्थ्यादाय इति विशचितः शब्दा-
 न्तरोत्पादकत्व सञ्जातीयोत्पादकत्वमिति । एवं च नायोगव्यवच्छेदेन
 शब्दानित्यत्वं हेतुरव्यापकत्वात् । नाप्यन्ययोगव्यवच्छेदेन हेत्वन्तरस्य
 विद्यमानस्यादिति जातिवादिनो ऽभिप्रेक्षित इति । अस्य प्रत्याख्यानमूषम् ।

कारणान्तरादपि तद्वर्माणपत्तेरप्रतिषेधः (सू. २८) ॥ तद्व्या-
 चष्टे प्रयत्नानन्तरीयकत्वादिति ब्रुवतेति । कारणतः प्रयत्नाच्छब्दस्योत्प-
 तिनियमो विधीयते वर्णानामनित्यत्व साधयितुम् । न तु कार्यस्य कारणनिवमः
 प्रयत्नदेव सर्वः शब्दो जायते न तु घामुसयोगादुत्पन्नमङ्गाडिति नियम उच्यते
 येनाव्यापकत्वं हेतोः स्यादिति । सूत्रार्थस्तु कारणान्तरादपि व्यापकान्ता-
 दपि तद्वर्माणपत्तेः साध्यवर्माणपत्तेरप्रतिषेध इति । एतदेव धार्तिककारो व्या-
 चष्टे अनित्यः शब्दः इति ब्रुवता प्रयत्नानन्तरीयकत्वेनेति शेषः । साध्या-
 न्तराणां यस्यामङ्गजशब्दानां कारणमनित्यस्यव्यापकं न प्रतिदिध्यते । यदा-
 पक्षीकृतानामपि कारणान्तरादनित्यत्व मगम काम मयत्वित्यर्थः । नापि
 शब्दस्य साध्यम्यानित्यत्वे कारणान्तरं प्रत्यग्रमेदमेदित्वादि प्रतिदिध्यते ।
 एकदेशमगमाह । अपरे तु परिहारं ब्रुवते यदेव प्रयत्नानन्तरीय-
 कमिति । तदेतद् दृष्यति एतत्तु नाविवादादिनि । अयमभिप्रेक्षितः ।

तथा तत्प्रतिज्ञेयमिति भावः । अनुपलब्धे, प्रज्ञेयमाह । यत्रास्ति सोऽनुपलब्धेरिति । ननु चायता किमेतावता ऽपीत्यत आह । सोऽप्यमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भ इति । त्वया हि जातिवादिना आधारणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भेनावरणोपलम्भमावरण च प्रसज्यता ऽनुपलम्भस्य स्वविषयलोपेन प्रत्ययस्येष्टम् । यद्य चेद्वरमस्यावरणतदुपलम्भो विद्येत श्रममेव भावाभावशुद्धिव्यपदेशव्यवहाराः सकललोकगोचरादिनोऽनुकूलिता भवन्ति तदिदमुक्तं सोऽप्यमावरणाद्यनुपलब्धेरनुपलम्भ आधारणोपलम्भनिषेधविषय प्रमाणमुपलब्धभावेऽनुपलब्धौ स्वविषये प्रवर्त्तमानो न स्वविषयमनुपलब्धिप्रतिषेधति अपि तूपलब्धमेव जातिवादिनस्तु निषेध्येन तथा च सर्वलोकव्यवहारः समुच्छिद्येतेति भावः । अप्रतिपिक्ता आवरणाद्यनुपलब्धिआवरणादीनामभावाप्रति हेतुत्वाय कल्पते । ननु च नानुपलम्भमावमभावाग्रहहेतु मा भूच्चन्द्रमसः परमाणे क्षरिषसद्वद्भावावयव इत्यत आह । आवरणादीनि त्वानि । उपलब्ध्यर्थोपलब्धिर्वा नानुपलम्भमात्रात्तीति सिध्यति अपि तु दर्शनेयोग्य सदिति नातिप्रसङ्ग इत्यर्थः । ननुपलब्धे, स्वविषयस्य प्रतिपादिकाया अभावादावस्थादयो मा नामोपलब्ध्यान्मात्रावस्तु तेषां कुतस्तस्य इत्यत आह अनुपलम्भात्प्रतिषेधकत्वात्प्रमाणादनुपलब्धेर्यो विषयः उपलब्ध्याभाव, स गम्यते । न सन्त्यावरणादीनि शब्दस्याग्रहकारणीति । तत्किमिदानीं साक्षादेवोपलम्भनिषेधक प्रमाणमुपलब्ध्याभाव गमयति नेत्याह । अनुपलम्भात्तूपलब्धिनिषेधकत्वात्प्रमाणादनुपलब्धिआवरणस्य सिध्यति । कस्मादित्यत आह । विषयः स तस्योपलब्धिनिषेधकस्य प्रमाणस्यानुपलब्धि, ततश्चावरणादाभाव इति दृष्टव्यम् । न किञ्चन निषेधविषयप्रमाणगम्यता ऽनुपलब्धेरुपपत्तिगम्या अपि सर्वजनप्रत्यात्मवेदनीयेत्याह सूचकारः ।

ज्ञानविकल्पानां च भावाभावसंवेनादध्यात्मम् (सू ३१) ॥ व्याघ्रे अहेतुरिति वर्तते । शरीरे शरीरइति । प्रागुच्चारणाच्च शब्दस्यानुपलब्धेरसत्त्वे साध्यमाने नेकान्तिकत्वं स्याद् यदि तु पश्चाद्विगिद्येत आवरणाद्यसंभवे स्तीति ततो हेत्वन्तरं नाम नियहस्यान स्यादित्यागहूपवार्तिककार आह । आवरणाद्यसंभवे सत्त्वाभ्युपगमे च सत्यनुपलब्धेरिति

प्रयोगः । सत्त्वाभ्युपगमे चेत्यस्योपादानप्रयोजनमाह । आवरणाद्यसंभवे सत्त्वाभ्युपगमे विपर्ययस्याव्यभिचारान्नार्थापत्तिसमः । अयमर्थः । यदावरणाद्यसंभवे सत्यनुपलब्धेरित्युच्यमाने कश्चिदर्थोपपत्तिसमया जात्या प्रत्यवतिष्ठते आवरणासंभवे सत्यनुपलब्धेरित्युच्यमाने अथादापत्तितमावरणादिसंभवे सत्युपलब्धेरिति । यदा तु सत्त्वाद्यभ्युपगम इति विपर्ययसूच्यते तदावरणाद्यसंभवे सत्यनुपलब्धेरसत्त्वमित्यस्य विपर्यय एवं प्रयोक्तव्यः । सत्त्वाभ्युपगमे चावरणाद्यसंभवे सत्युपलब्धेरिति अस्य विपर्ययस्याव्यभिचाराद् नार्थापत्तिसम इत्यर्थः ।

साधर्म्यास्तुल्यधर्मोपपत्तौः सर्वानित्यत्वप्रसङ्गादनित्यसमः (सू. ३२) ॥ अस्ति घटेनानित्येन सर्वभाषाणां सत्त्वं साधर्म्यमिति । अस्य प्रत्याख्यानसूत्रम् ।

साधर्म्यादसिद्धेः प्रतिषेधासिद्धिः प्रतिषेध्यसाधर्म्याच्च (सू. ३३) ॥ तद्विदं जातिवादिना साम्यमाणाद्य परमार्थप्रतिषेधमाह ।

इष्टान्ते च साध्यसाधनभावेन प्रज्ञातस्य धर्मस्य हेतुत्वात्तस्य चोभयथा भावाभाविशेषः (सू. ३४) ॥ साधर्म्यमात्रं चाश्रित्य साध्यविनामाश्रयित्वमिति । देशधर्मातिशयविशेषसमाप्त इति । परिहरति निश्चय इति । यथाविशेषसमउत्तरमिति । सर्वानित्यत्वं हि प्रसज्यता ॥ यद्भूतानित्यत्वं निषिद्धं भवतीति तथोक्तमित्यर्थः । अथ शङ्कते नासाधनादिति । परिहरति । न विशेषहेतूपपत्तोरिति । सुगममन्यत् ।

नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तौर्नित्यसमः (सू. ३५) ॥ धर्मस्य सर्वदा भावादुर्मिथो ऽपि सर्वदा मायः । न ह्यस्ति संभवः सामान्यसमवायातिरिक्तधर्मो नित्या धर्मा चानित्य इति । अस्य प्रत्यादेशसूत्रम् ।

प्रतिषेध्ये नित्यमनित्यभावादनित्ये नित्यत्वोपपत्तौः प्रतिषेधाभावः (सू. ३६) ॥ नित्यमनित्यभावादिति हेतोरभ्युपगमे ऽनभ्युपगमे च दोष इत्यर्थः । उत्पन्नस्य निरोधादमायः शब्दस्यानित्यत्वम् । तत्र च परिश्रानुपपत्तिः । यदि निरोधकप्रमाथो निश्चयं तस्य ऽपि प्रश्रानुपपत्तिः । अथाप्यस्मन्मते समवायस्तथा ऽपि तदनुपपत्तिः अनित्यत्वं हि शब्दस्यापराणा-

पच्छिन्नसत्तासमवायः । न चासौ शब्दाद्यस्तस्य स्वतन्त्रत्वादेवेत्यर्थः ।
 वार्तिकम् । पृथग्धर्मत्वेनानित्यत्वस्यानभ्युपगमादिति । अनात्यन्ति-
 कसत्तासमवाये ह्यनित्यता न चासौ समवायात्पृथग्धर्मो न च समवाये
 ऽपि धर्मो ऽनाश्रितत्वात्पारतन्त्र्येण तु निरूपणात्कथं चिदुर्मोक्षुध्यत-
 इति । अपि चानात्यन्तिकसत्तायोगो ऽनित्यतेत्युक्ते न युक्तः प्रस-
 रति । न हि घटमानयेति प्रेषितं परिवृत्त्य पृच्छति किं घट आनेतव्य इत एत
 इति तादृशमेतदित्यर्थः । अपि चानित्यता नित्या ऽनित्या-वेति विकल्पो
 नापसरति विरोधादित्यत आह । आत्यन्तिकानात्यन्तिकभावयोग-
 श्चैकस्येति । शङ्कते प्रतिषेधेति । श्वभूम्युपगच्छतो ऽयं दोष इत्येतत्प-
 रमेतद् न तु स्वपक्षोपपत्त्येनपरमेतदिति शङ्कार्थः । निराकरोति न
 विकल्पानुपपत्तेरिति । विरोधस्य चोक्तोत्तरत्वादिति । परिप्रश्नानु-
 पपत्तेरित्युत्तरं विरोधस्योक्तमित्यर्थः ।

प्रयत्नकार्यानेकत्वात्कार्यसमः (सू. ३७) ॥ उदाहरणपूर्वकम-
 स्थाये व्याचष्टे प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यः शब्द इति । *कार्यत्वाति-
 त्यात्ये च परस्परसंकीर्णं प्रथमव्याख्याये दर्शयते । उदाहृत्य जातिप्रवृत्ता-
 रयति । एवमवस्थिते प्रयत्नकार्यानेकत्वादिति प्रतिषेध उच्यत-
 इति । प्रयत्नानन्तरीयकत्वे प्रयत्नानन्तरोत्पादो वा स्यात् प्रयत्नानन्तरोप-
 लम्भो वा । न तावत्पूर्वः कल्पो ऽसिद्धत्वात् । तस्मात्प्रयत्नानन्तरोपलम्भ
 आस्येयः तत्र कार्यसमं प्रतिषेधमाह प्रयत्नानन्तरमुपलभ्यमाननां प्रयत्ना-
 नन्तरमात्मलाभश्च दृष्टो यथा घटादीनां व्यवधानापोहाद्याभिव्य-
 क्तिर्व्यवहितानां मूलककौलकादीनां तत्किं प्रयत्नानन्तरमात्मलानः
 शब्दस्याहो सिद्धभिव्यक्तिरिति विशेषो नास्ति । तदेव कार्यावि-
 शेपेण प्रत्ययस्थानं कार्यसमः । येन तु कार्यसमा जातिरन्यथेवाक्ता तद्यथा
 नित्यः शब्दः कृतकत्वाद् घटयदित्युक्ते अन्यद् मृत्पिण्डादिकार्यत्वं घटस्य अ-
 न्यद् विरक्षाप्रयत्नवायुप्रेरणाभिघातकार्यत्वं शब्दस्य तस्माच्छब्दकृतकत्वस्य
 घटादिकृतकत्वाद्देवाच्च साधनं कृतकत्वमनित्यत्वस्येति । येन कार्यान्यत्वेन
 प्रत्ययस्थानात्कार्यसमेति । तदाह कार्यत्वान्यत्वलेशेन यत्साध्यासिद्धिदर्थेन

तत्कार्यसममिति भदन्तेनोक्तम् । कीर्तिरप्याह । साध्येनानुगमात्कार्यसामान्येनापि साधने । सर्वान्धमेदाद्वेदोक्तिर्दोषः कार्यसमो मत इति । तदनेन यदीश्वरसाधननिराकरण्यायोक्तम् । तनुगिरिसागरादीनामन्यत्कार्यत्वम् अन्यत्र प्रासादाट्टालगोपुरादीनामिति तदपि चात्युत्तरमेवेत्युक्तं भवति । न च प्रत्यक्षदृश्यमानं बुद्धिमदन्वयव्यतिरेकानुविधानं साधादीनामपि तनुमुपनादीनां नास्तीत्येतावता भेदेन कार्यभेदे शब्दमात्राभेद इति साप्रतम् । अमूक्या भावलक्षणस्य कृतकत्वस्य संस्थानवत्यस्य वा वस्तुन स्याभेदात् । तस्मादेतद्व्यमुक्तम् । वस्तुभेदे प्रवृत्तेषु शब्दसाम्यादभेदिनः । न युक्ताऽनुमितिः साधुद्वयत्रिषु कृताशने । न चेयं जालिस्तत्कार्यपक्षधर्मेमाभ्यां भिद्यते साध्यवृष्टान्तयोर्धर्मधिकृत्येन प्रयत्नमानत्वात्तस्मात्सूत्रकारोक्त एव कार्यसमोऽवकीर्ण इति युक्तमुत्पश्यामः । अस्य प्रत्यादेशमुच्यते ॥

कार्यान्यत्वे प्रयत्नाहेतुत्वमनुपलब्धिकारणोपपत्तेः (सू ३८) ॥ कार्यस्योत्पत्तिर्न सन्नस्यस्यान्यत्वे ऽभिव्यक्तिलक्षणात्कार्यात्प्रत्यक्षत्वाभिव्यक्तिः प्रत्यहेतुत्वं न भवतीत्यत आह । अनुपलब्धिकारणस्याथरणादेरुपपत्तेरभिव्यक्तिहेतुत्वं स्याद् यथं तु नास्तीति व्यतिरेकपर द्रष्टव्यम् । सति कार्यान्यत्वमिति भाष्य सूत्रप्रदीपनीयम् । यत्र प्रयत्नानन्तरमित्यत्र यत्र तत्रयोर्ध्वत्वासः तत्र प्रयत्नानन्तरमभिव्यक्तिर्यथानुपलब्धिकारण व्यवधानमुपपद्यतइति । कस्मादनुपलब्धिकारणोपपत्तेः प्रयत्नाभिव्यङ्ग्यत्वमित्यत आह । व्यवधानायोगाच्चेति । चे हेत्वर्थे प्रयत्नानन्तरभाविन इति । विषयेण विषयिणमुपलक्षयति प्रयत्नानन्तरभाविन इत्यर्थः । अनुपलब्धिकारणोपपत्तेरित्यस्य व्यतिरेकप्रधानतामाह । न तु शब्दस्यानुपलब्धीति । दैव्यपार्तिरु संशयसमात इति । परिहरति उभयसाधर्म्यादिति ।

विशेषानुपलब्धौ सत्यामुभयसाधर्म्यात्संशयसमः । इदं तु विशेषोपलब्धिमविवक्षित्वेति विशेषः । तद्विदमुक्तमर्थं तु न तथेति । देशयति साधर्म्यसमात इति । निराकरोति न हेत्वप्यारोपणादिनि । प्रयत्नानन्तरीयकत्वादित्यर्थं प्रयत्नानन्तरमुपपन्नत्वेतिव्याख्या प्रतिविध्यने । साधर्म्यसमे तु निराकरणमित्यर्थः । तदेवं चात्युत्तरादिनि प्रति साधनशदिना सथेयेय सम्यक् समाधानं स्यसाधनस्य-यत्तत्तद् । यथ मति तस्य-

निर्णये कथापर्येषान भवति । यदि पुनर्वाद्यापि जातिवादिन प्रति साधनाभा-
सेन प्रत्यवनिष्ठते ततः षट्पक्ष्या सत्या न तत्त्वनिर्णयवसाना कथा भवे
दिति शिष्यहितः सूत्रकारः समाधानाभावादिन प्रति षट्पक्षीमत्रारयति ।

प्रतिषेधे ऽपि समानो दोषः । (सू. ३६) ॥ तदेतत्सूत्रावतारपर भाष्यं
हेतोश्चेदनैकान्तिकत्वमुपपाद्यते प्रतिवादिना ऽनैकान्तिकत्वादसा-
धकः स्यादिति यदि चानैकान्तिकत्वादसाधक वादिनो वचन प्रतिषेधे
ऽपि समानो दोषः । यो ऽयं प्रत्यक्षकार्यनैकत्वादिति प्रतिषेधो जातिवादिन से
ऽप्यनैकान्तिकः । श्व ह्येकान्तिकः स्यादिति सर्वमेव प्रतिषेधेद् यतस्तु किं
चित्प्रतिषेधति किं चित् न तस्मादयमनैकान्तिकः अतो ऽसाधक
इत्यर्थः । व्याख्यान्तरमाह । अथ वा शब्दस्येति । नित्यपक्षो ऽभिध्यति-
नैकत्वाद एवमनित्यवसे उपादो नामिध्यतिरित्ययं विद्येते न सिध्यत्यय
प्रतिषेधे ऽपि समानो दोष इत्यर्थः । न केवलमस्या जातायम समाधाना-
भावा वादिनो ऽपि तु सर्वेष्व जाताविनि शिष्यान् शिष्ययति सूत्रकारः ।

सर्वग्रैवम् । (सू. ४०) ॥ अस्मिन्समाधाने प्रयुक्ते वादिना पुनर्जाति-
वादी प्रत्यवनिष्ठते ।

प्रतिषेधविप्रतिषेधे प्रतिषेधदोषवदोषः । (सू. ४१) ॥ प्रतिषेधो
जातिवादिनस्तस्य विप्रतिषेधो मूलसाधनवादिनस्तस्मितुल्यो दोष इति
जातिवादिनः प्रत्यवस्थानमित्यर्थः । अयं पञ्चम पक्ष साधनवादिनश्चतुर्थप-
क्षवादिन प्रति मतानुशाषादनमाह ।

प्रतिषेधसदोषमभ्युपेत्य प्रतिषेधविप्रतिषेधे समानो दोषप्र-
सङ्गो मतानुजा । (सू. ४२) ॥ सेष मतानुजा तृतीये पक्षे पञ्चमपक्षवादिनो
ऽपि साधनवादिन इति जातिवादी षट्पक्षस्थित आह ।

स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारहेतुनिर्देशे परपक्षदोषाभ्यु-
पगमात्समानो दोषः । (सू. ४३) ॥ स्वपक्षेण लक्ष्यते तदुत्थानत्वा
जातिः स्वपक्षलक्षणा अनैकान्तिकत्वेद्वावनलक्षणा तामभ्युपेत्य अनुदृष्ट्य
प्रतिषेधे ऽपि जातिलक्षणे समानो ऽनैकान्तिकत्वदोष इत्युपपद्यमान स्यपक्षे
ऽपि दोष परपक्षे जातिवादिपक्षे साधनवाद्युपसंहरति । तत्र चानैकान्तिक

हेतुं ब्रूते तदेवं स्वपक्षलक्षणापेक्षोपपत्त्युपसंहारे हेतुनिर्द्देशे परपक्षे यत्स्ययं
 दूषणं दत्तं तस्याभ्युपगमाद्वादिनो ऽपि समानो दोष इति । जातिवादिनो
 घवनं ण्ये पक्षे स्थितस्य तदेवं विस्तीर्य संकलय्याह । तत्र खलु स्थापना-
 हेतुवादिन इति । सेयं षट्पक्षी समानदेशापादनेनानिर्णयकत्वात्पौनहत्याच्च
 न तत्त्वनिर्णयाय पर्याया तस्मात्समाधानाभासेन जातिवादिनं प्रति न प्रत्य-
 घस्येयं किं तु सम्यक् साधनेन तथा च षट्पक्षी उपहृता नाधतरति ।
 तत्त्वनिर्णयपक्षेयसामा च कथा भवति । यदि त्यस्य कदा चित्सम्यक्साधन-
 वादिनो ऽपि प्रतिभास्यतात्समाधानं न स्फुरति ततो ऽत्यन्तपराजयाद्वरं
 संशयो ऽपीति न्यायेन समाधानाभासेनापि प्रत्यक्षे गमेवेत्याशयवानाह ।
 तेषां साध्यसाधुतायामिति । माप्यध्याय्यया वार्तिकमपि व्याख्यातम् ।
 एतास्तु जातयो न तत्त्वविवेकमुपकुर्वन्ति प्रयुज्यमानतया निराकरणीयतया
 त्यासामप्युपकार इति ॥

इति मिश्रश्रीवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्त्तिक-
 तात्पर्यटीकायां पञ्चमस्याध्यायस्याद्यमाह्निकम् ॥

विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योर्विकल्प्याद्वैविध्यहृत्स्थानग्रहणमिति संशे-
 पेणोक्तं तद्विदानीं विभजनीयम् । तत्र यथैवमाहुः सर्वेऽयं साधनदूषण-
 प्रकारे बुद्ध्याकृते न वास्तव इति । तान् प्रत्याह पराजयवस्तुनीति ।
 पराजयो वस्तुस्थिति पराजयस्थानानीत्यर्थः । काल्पनिकत्वे कल्पनायाः
 सर्वत्र सुलभत्वात्साधनदूषणव्यवस्था न स्यादिति भावः । निग्रहस्थानानि
 पर्यायान्तरेण स्पृष्टमिति । अपराधेति । यथाहुरसाधनाङ्गं वचनम-
 दोषोद्गाहनं द्वयोर्निग्रहस्थानत्वमन्यतु न युक्तमिति तान् प्रत्याह ।
 सामान्यतो द्वे निग्रहस्थाने । सामान्यविषयायां प्रतिष्ठाहान्यादयो द्वा-
 विंशतिरपि न भिद्यन्ते तत्त्वकर्तृसाधनाङ्गं वचनमदोषोद्गाहनमिति भवद्विः
 संगृहीतमृषिणा च विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यामिति न कश्चिद्विशेषः । अत्र
 विचारयति कर्तृकर्मकरणानामिति । तत्रेके वक्ष्यन्ति पक्षस्येति । यथा
 पक्षे द्वेष्टेन साधनं प्रवर्तमानं पक्षस्य यत् तदुद्देशेन दूषणानि प्रवर्तमानानि
 पक्षस्येति । यत् साहुर्दूषणानीति । न्यूनतादयो हि सर्वे पक्षोद्देशेन प्रवर्त-
 मानाः पक्षस्येतित्यर्थः । दूषयति एतत्तु न सम्पत्तिरिति । पक्षोद्देशेन प्रवृत्तेः
 पक्षविषयता नापजानीमः साक्षात् तद्विषयता निराकुरुमः । तस्य वस्तुवत्त-
 तादवस्थ्यात् । यत् साधनमपि यथासमये तत्र प्रयुज्यमाणं न स्वतो दुष्यति
 यत्र ॥ समये तत्साधयत्येव तस्मात्कर्तुरेव दोष इत्याह । तस्मा-
 दसमर्थयोरिति । न केवलं स्वातन्त्र्यात्कर्तुर्निग्रहेऽपि तु तदाधारत्वा-
 द्विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योरित्याह । विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्त्योश्चेति । ननु वाक्ये
 न्यूनतादयो दोषा न पुरुषाभ्या इत्यत आह । विप्रतिपत्त्यप्र-
 तिपत्ती चेति । न स्वरूपेण वाक्यं दृष्टं तस्य तादवस्थ्यादित्युक्तं किं ॥ पुरु-
 षस्य विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्तिभ्यां तथा प्रतिभाति तेन वाक्यगतन्यूनतादिदोषना-
 स्फुरणे विप्रतिपत्त्यप्रतिपत्ती प्रतीयते तेन द्वारेण पुरुषो निगृह्यते न तु वाक्यमे-
 तादता च प्रतिष्ठादोष इत्युच्यते । नायमपि निग्रहो यद्वाक्यद्वारेण पुरुषो
 निगृह्यते अक्षानादिषु तदभावादित्याह । कानि चिद्विग्रहस्थानानीति ।
 शङ्कते द्वैविध्यानुपपत्तिरिति । सामान्यं विवक्ष्यते विशेषो वा सामान्य-
 विषयायां निग्रहस्थानमित्येषास्तु तस्य सर्वत्रविशेषात्कुतो द्वैविध्यं विशेष-
 विषयायां प्रतिष्ठाहान्यादीनि गृह्णीत्युक्तं द्वैविध्यमिधानमुभयथा ऽपीत्य-

यं । निराकरोति न सामान्यभेदविस्तरस्य विवक्षातः प्रवृत्तेरिति ।
 सामान्यध्वन्यामिति निवृत्त्यर्थमात्रं नोक्तम् उद्देशादविशेषप्रसङ्गात् ।
 तस्मात् लक्षणं प्रणयता अन्यथा तदसम्भवादयान्तरसामान्यद्वेषध्वनियस्य
 सामान्यं लक्षितम् । भेदानां तु विस्तरविषयस्य प्रतिज्ञाहान्यादयो ऽपि प्र-
 क्षिप्ता इत्यर्थः । आन्तर्मेखकानां तु भेदानामानन्त्यमित्याह । उदाहर-
 णमाश्रत्वाचेति । द्वाविधयतिसंख्यावच्छिन्नो भेद उदाहरणमात्रम् । आन्त-
 र्मेखकभेदविषयस्य त्वानन्त्यमित्यर्थः । भाष्यमनुभाष्यादिपि प्रायेण
 प्रतिज्ञैति । समाधत्ते । क्रियावचनदोषद्वारेणेति । वचनदोषद्वारेणेत्ये-
 तावन्मात्रे वक्तव्ये क्रियादोषमिथानं दृष्टान्तायम् । नन्वाश्रयार्थो ऽप्युक्तः
 पुनराश्रयत्वादित्यत आह । न चाधाराधेयभाव इति । अपरमपि भाष्य-
 मनुभाष्यादिपि तत्त्वसाधनमसत्तत्त्वयादिर्न चेत्तत् । समाधत्ते । न परा-
 पदिष्येति । सम्यक् साधने जात्युत्तरे दत्ते तस्य जातित्वमनुद्वायस्यैतत्त्व-
 याद्यपि निगृह्यतइत्यर्थः । लक्षणं तु ।

प्रतिदृष्टान्तधर्माभ्यनुज्ञा स्वदृष्टान्ते प्रतिज्ञाहानिः (सू. २) ॥

तदेतत्सूत्रं भाष्यमतेन तावद् व्याघ्रे प्रतिदृष्टान्तस्य यो धर्मस्तं यदा
 स्वदृष्टान्ते ऽभ्यनुजानातीति । ततद्वाप्यव्याख्यानमुपन्यस्य वार्तिककारो
 दूषयति । एतत्तु न बुध्यामहे कथमत्र प्रतिज्ञा हीयतइति । अनित्यः
 शब्दो गेन्द्रियकत्वाद् घटादिति साधने प्रयुक्ते प्रतिज्ञादिना चानैकान्तिकत्वे
 सामान्येनोद्वाधिते तृतीयस्यानवगतिर्वा धायाह । अस्तु तर्हि सामान्यवद्
 घटादिर्नित्य इति । तथा सत्येन्द्रियकत्वमनैकान्तिकं न भवति नित्यमात्र-
 गमित्वाद् घटादीनामपि नित्यत्वाभ्युपगमादित्याशयेन यद्यपि तथा ऽपि
 साधनानैकान्तिकदोषोद्धारमपराकृतमनुज्ञा स्वदृष्टान्ते नित्यता प्रतिपद्यते
 नित्यताप्रतिपत्तेरसिद्धता दृष्टान्ते दोषो भवति साध्यविकलतेत्यर्थः । यो
 ऽयं दृष्टान्तदोषो हेतुदोषो वा विरुद्धत्वेन घटादीनामपि नित्यत्वाभ्यु-
 पगमेनेन्द्रियकत्वस्य हेतोः साध्यानित्यत्वाविरुद्धेन नित्यत्वेन व्याप्यत्वाद्
 निषेधो वादिनो न प्रतिज्ञाहानिः । न यत्त्वनेनास्तु यद्येव नित्यं भूति
 प्रतिज्ञा परित्यक्ता किं त्वस्तु घटो ऽपि नित्य इत्युक्तं यदि दृष्टान्तपरित्या-
 गेन प्रतिज्ञातायस्यासिद्धेः प्रतिज्ञाहानिरित्युच्यते ततः सर्वे एव दोषाः प्रतिज्ञा-

हानि विना सर्वस्मादेव दोषात्प्रतिज्ञाहानेरुपपत्तेः । तस्मात्कथं चिद् दृष्टान्तपरि-
 त्यगेन प्रतिज्ञाहानिरुपचरितव्या न चासौ प्रधान प्रतिज्ञाहानि विना भवितुमर्ह-
 तीत्याह । दृष्टान्तं च जहदिति । तदेव माप्यकारीयं व्याख्यानं दूषयित्वा स्व-
 मतेन व्याचिष्यामु पृच्छति । कथं तर्हीति । दृष्ट्यासावन्ते निगमने व्यव-
 स्थित इति दृष्टान्तः । दृष्टान्तप्रतिदृष्टान्तौ पक्षप्रतिपक्षावुच्येते । एतदुक्तं भव-
 ति । प्रतिदृष्टान्तस्य प्रतिपक्षस्य सामान्यस्य यो धर्मो नित्यत्व त स्वपक्षे शब्दे
 ऽभ्यनुजानाति । उदाहरणमाह । यथा नित्यः शब्द ऐन्द्रियकत्वादिनि ।
 द्वितीयपक्षवादिनि सामान्येन प्रत्यवस्थितइदमाह तृतीयपक्षे स्थितो
 वादी यदि सामान्यमैन्द्रियकं नित्यं शब्दो ऽप्येवं भवत्विति । एषा
 प्रतिज्ञाहानिः । अथ चानैकान्तिकत्वेन प्रत्यवस्थितइत्युपलक्षणं येन केन
 चित्प्रकारेण स्वप्रतिज्ञार्थानिर्वाहं पश्यन् प्रतिज्ञार्थे जहत्प्रतिज्ञाहानिमाप्नो-
 तीति परमार्थः । यदप्युच्यते स्वयमेव घटमनित्यमैन्द्रियकमुद्राहृत्य घट-
 स्येन्द्रियकत्वं पश्यन् कथमनुमत्तः सन् सामान्यस्य नित्यस्येन्द्रियकत्वव-
 र्धनमावाच्छब्दे नित्यत्वमभ्युपगच्छेत् किं तूभयत्र दर्शनात्संशयितः स्यात् ।
 तत्र सर्वे नित्यमिति साख्यीयराष्ट्रान्ताश्रम्भेनावि स्वपक्षनिर्वाहं पश्यन्ते
 ऽनैकान्तिकत्वोद्धारणं प्रेषायते ऽपि प्रवृत्तिषमयात् । न चात्यन्तिकं प्रेषाय-
 त्वमिह याह्यम् । तादृशस्य नियन्त्राधिकरणस्यानुपपत्तेः । तस्माद्यथा जड
 प्रति विचारो नास्त्येव प्रामाणिकमपि प्रत नियदावतारो नास्तीति मध्यमो
 वने निराह्यः । तस्य च सम्भवन्त्येव प्रमादा इति । शङ्कते । प्रसङ्गवि-
 धानादिति चेत् । निराकरोति तच्च न अत एव तत्प्राप्तेः । हेतुदोष-
 मुद्धिधीर्षु । प्रसङ्गयत्रभ्युपगच्छत्येव न हि साख्यीय राष्ट्रान्तमनभ्युपगच्छत्त-
 नैकान्तिकत्वमुद्धुतेमर्हतीति भावः । तदनेन परमत निराकृतप्रायमपि
 साक्षान्निराकर्तुमुपन्यस्यति । हेतुदोषेणानैकान्तिकत्वलक्षणेन चरिता-
 र्यत्वात् प्रतिज्ञाहानिर्निर्गतस्थानमित्यन्ये । यदाह कीर्तिः । तस्मा-
 देन्द्रियकत्वस्य नित्यानित्यपक्षवृत्तेर्यामिचारादसाधनाङ्गस्योपादानाद्विग्रहो न
 प्रतिपक्षधर्मस्याभ्यनुजानादिति । निराकरोति । नानैकान्तिकदोषप-
 रिहारेण विप्रतिपत्तेस्तदुपपत्तेः । यदा हि साख्यपक्षावलम्बनेन शब्द-
 नित्यत्वमभ्युपेति तदा प्रतिज्ञाहानिः न विरुद्धो हेतुर्नाप्यनैकान्तिको विप-

सामान्यात् केवल प्रतिज्ञातार्थज्ञानमेवास्य परावयस्थान विप्रतिपत्तेः स्यसा-
ध्यविरुद्धप्रतिपत्तेरिति सर्वमयदानम् ।

प्रतिज्ञातार्थप्रतिपेक्षे धर्मविकल्पात्तदर्थनिर्देशः प्रतिज्ञान्त-
रम् (सू. ३) ॥ यतश्चाद्यष्टे प्रतिज्ञातो मीमांसक प्रति वैशेषिकेणानित्यः
शब्द इति तस्य साधनमेन्द्रियकत्वाद् घटवदिति श्वमुक्तस्य प्रतिपेक्षो मीमांस-
केन क्रियते प्रतिदृष्टान्तेन हेतुर्व्यभिचारः समाह सामान्यमेन्द्रियकं नित्य-
मिति । तस्मिन्प्रतिपेक्षे मीमांसकेन कृते धर्मविकल्पात्तथा निर्द्वैश इति याज्ञो-
ष्यते तावदधैक्त्यस्य धर्मविकल्पादित्यनूद्य व्याख्ये । दृष्टान्तप्रतिदृ-
ष्टान्तपोर्ध्वसामान्ययोः साधर्म्यमेन्द्रियकत्वतद्योगे तद्वर्मेवेदात् सामान्य-
मेन्द्रियक सर्वगतमेन्द्रियकत्वसर्वगतो घट इति धर्मविकल्पात्तदर्थे प्रतिज्ञा-
तार्थविरुद्धये शब्दस्यासर्वगतत्व मीमांसकाना प्रतिपादयितु निर्द्वैशः तस्य हि
शब्दस्यासर्वगतत्वमसिद्धम् । प्रश्नपूर्वक निर्द्वैशस्वरूपमाह कथम् । यथा घटो
ऽसर्वगतो ऽनित्य इति श्व शब्दो ऽप्यसर्वगतो ऽनित्य इति । इदं हि प्रति-
ज्ञावाक्यम् अनित्यः शब्द इति घटसर्वगतः शब्द इति मीमांसक विप्रतिपत्तं
प्रति निर्द्वैशाच्च तु कृतकत्वादित्यदुदाहरणसाधर्म्योदस्य हेतुर्लक्षणमस्ति
साध्यनिर्द्वैशः प्रतिज्ञेति तु प्रतिज्ञालक्षणयोगात्प्रतिज्ञान्तरमेव यद्यप्यस्य मनसि
वर्तते असर्वगतत्व साधयित्वा मया असर्वगतत्वे सतीति सेन्द्रियकत्व हेतुर्वि-
शेषणीय इति तथाप्येतदनेन न कृत कि त्वसर्वगत शब्दो घटवदित्युक्तेष्व
विरतः परार्थानुमाने च वचनगता गुणदोषा विचार्यन्ते न तु वचनानपेक्ष वस्तु
तद्विदमाह असर्वगतः शब्द इति द्वितीया प्रतिज्ञा हेतुरहिता । अस्य
प्रश्नपूर्वक निरुहस्यानन्वयमाह तत्कथमिति । अनर्थक निष्प्रयोजनमिष्टार्थवि-
रुद्धभावादिति । ज्ञानिकं तत्रानित्यः शब्द इति प्रतिज्ञा प्रथमा । अस्या
सामान्येनेन्द्रियकेण हेतोरनेकान्तिकत्वात्प्रतिहेतो वादो प्रतिपादिना अस-
र्वगत शब्दो ऽनित्य इति प्रतिज्ञान्तर पूर्वप्रतिज्ञाविरुद्धये करोतीत्यनुप-
प्यते । पृच्छति कथमिति । उत्तरम् । साधनसामर्थ्यापरिज्ञानात् ।
अनित्यः शब्द सेन्द्रियकत्वाद् घटवदित्येतावदुक्ता निराकाङ्क्षे । वादो न
त्वसर्वगतत्वे सतीति साधन विशेषितवान् न या विशिष्ट साधनमर्थे
समर्थे विशिष्ट तु समर्थे तस्य सामर्थ्यमपरिज्ञानाविशिष्टे तदारोप्याविशिष्ट-

साधनं प्रयुक्तवान् । तत्र निराकाङ्क्षो वादी सध्यमिचारहेतुप्रयोगादेव परा-
 जीयते न तु प्रतिज्ञान्तरप्रयोगात् । यदि तु वादिन्यपर्यवसितयादय मध्ये
 प्रतिघातना हेतोरनेकान्तिकत्वे उद्घातिते तमेव हेतुमसर्वगतत्वे सतीति
 विशेषं मीमांसकं प्रति शब्दस्यासर्वगतत्वं प्रतिजानीते । असर्वगतः शब्द
 इति प्रतिघातय च न हेतुं वधीति तदनेकान्तिकत्वेद्धाराय प्रतिज्ञान्तरक-
 रणाज्ञानेकान्तिकत्वेन पराजीयते अपि तु प्रतिज्ञान्तरादेव न हि प्रतिज्ञा
 प्रतिज्ञान्तरं साधयितुमर्हतीति । सोऽयं प्रतिज्ञामात्रस्यासाधकत्वाप्रतिपत्त्या
 साधकस्येव यो साधकत्वप्रतिपत्त्या पराजीयते । तदेतदाह न च
 प्रतिज्ञा प्रतिज्ञान्तरं साधयति । तेन प्रतिज्ञा प्रथमं समर्थं तदपरि-
 चानात्पञ्चाशद्वयसाध्ये ॥ सामर्थ्यारोपणादपरिज्ञानादिति स्निग्धनिर्देशः प्रस-
 ज्यप्रतिषेधपर्युदासो विवक्षितो तेनाज्ञानाद्विपरीतज्ञानाच्च प्रतिज्ञान्तरं निषह-
 स्थानमिति । यत्पुनरुच्यते परैः अत्यन्तासंयतमेतद् मत्प्रतिज्ञा प्रतिज्ञा-
 साधनायेति यो हि प्रह्ण प्रतिज्ञामुक्ता हेतुतादृश्यादिकं वक्तुं जानाति स
 कथं विदनुक्तं साधनस्य जानात्येव जानन् कथमधिकनान्तकरणः प्रतिज्ञा-
 मेव प्रतिज्ञासाधनायोपाददीतेति । तत्र ब्रूमः नायं प्रतिज्ञया प्रतिज्ञा साध-
 नीयेति बुद्ध्या प्रवृत्तः किं त्यसर्वगतत्वं शब्दस्य मीमांसकं प्रति साधमित्या
 तेनेन्द्रियकत्वं विविधानेकान्तिकत्वं मुद्गरणीयमिति मनोरथेन प्रवृत्तः प्रति-
 ज्ञां कृतवान् असर्वगतः शब्द इति । अथास्य प्रतिघाताश्रयभार्यात्पट्टश-
 नाद्धा स्तम्भितत्वे साधनाप्रतिभया तूष्णीं भवतः प्रेषावतोऽपि प्रतिज्ञान्तरं
 भवति निषहस्थानम् । अयं च विकलान्तःकरणस्य निषेहो भवद्विरपुन-
 यय तदभ्युपगम्याप्रतिभया तूष्णींभावादिति यदद्विः सोऽयमोदृशोऽसत्प्र-
 लपो भवद्विः शास्त्रे निबन्धनीयो न त्वस्मात्प्रति ध्यातमिव राजकुल-
 स्थितिरिति सधं चतुरस्रम् ।

प्रतिज्ञाहेतोरिरोधः प्रतिज्ञाविरोधः (सू. ४) ॥ अत्र प्रतिज्ञा-
 हेत्येवमिति प्रतियोगिद्वयमात्रेण लक्षणम् । तेन दृष्टान्तादयोऽपि प्रतियोगिन
 उन्नेयाः । एतदुक्तं भवति येषां वाक्यमत्तनां पक्षाद्येनां मिथो व्यग्रातः प्रणीयते
 प्रमाणान्तरं च विरोधकं च विरोधो नाम निषहस्थानम् । लक्ष्यस्थितस्य
 प्रतिघातद्वयस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् । न चेवं मापदनेत्यन्यायः एकदेशेना-

आपक्षेण समुदायसंघे स हि भवति न तु आपक्षेण संघे
 आपक्षं चानययवेन इदप्रतियोगिमिश्रणयोर्विरोधः अतो यथाश्रुतिः
 तावत्सूत्रं व्याचष्टे धार्तिककारः यत्र प्रतिज्ञा हेतुना विरूप्यत इति ।
 दूयोर्विरोधे यस्य प्रमाणांतरमनुयह्यते तद्व्याख्यात इति तेन तद्वि-
 रुध्यत इत्युच्यते । यत्र प्रतिज्ञा हेतुर्विरुध्यते तदुदाहरति । यथा गुण-
 व्यतिरिक्तं द्रव्यं भेदेनाग्रहणादिति । यत्र हि भेदेनाग्रहणादित्यनेन
 यद्व्यतिरेकेण साहाय्य उपलक्ष्यते । तेनैव हेत्वर्थो भवति गुणव्यति-
 रिक्तं द्रव्यमव्यतिरेकादिति । सोऽयं प्रतिज्ञाहेतुपदयोर्व्याप्तिस्मरणानपेक्ष
 यत्र परस्परव्याघातोऽस्ति नास्तिपदयोरेव । न चेवविधः शब्दे नित्यत्व-
 कृतकत्वयोरेव कृतकत्वग्रहणद्विहोऽयं हेत्वभाषः स्यात् । तत्र हि कृतक-
 त्वस्य नित्यत्वेन व्याप्तिस्मरणानपेक्ष यत्र विरोधः प्रतीयते न त्वयं तथा
 अस्ति नास्तिपदस्वभावाविरोधात् । यद्यप्ययमसिद्धोऽपि हेतुस्तथाऽप्यस्या-
 सिद्धिर्वाच्यः प्रमाणांतरमनुयह्य प्रतिपत्तव्या प्रतिज्ञाविरोधस्तुष्टारणमात्रा-
 देव प्रथमतः स्य गम्यत इति । तेनैव दूयितेनासिद्धिः पश्चात्तर्ही न दूषण-
 त्वाय कल्पते मस्मीकृते दहनवत् । प्रतिज्ञाहेतुविरोधमात्रेण च निग्रह-
 सिद्धे सुबुद्धावधारणे प्रतिज्ञायाः बलप्रताप्तिस्मरणम् । प्रतिज्ञाग्राह्यं बलवत्त्वे
 प्रमाणांतरमनुयह्यत् । तथा हि दर्शनस्पर्शनप्रत्यक्षमेकार्यप्रतिषेधनादूपादि-
 व्यतिरिक्तं द्रव्यं सिध्यतीति तदनुगृहीता प्रतिषेध हेत्वर्थे वाच्यत इति ।
 पतेनैवेति । लक्षणेन यमणा गर्भिणीति श्रमणा ब्रह्मचारिणी नान्तर्धनी
 भवितुमर्हेति जितेन्द्रियस्योपस्यसंयमो हि ब्रह्मचर्यं न वा साधनाहृतस्य
 प्रतिज्ञायाः यत्रादेव निगृहीत इति कृत विरोधोद्भावेन निष्पादितक्रिये
 कर्मणि अपिशेषामिधामिनो दूषणस्य दूषणन्यायातिपातादिति सांप्रतम् ।
 प्रतिज्ञायाः साधनाहृतस्य प्रथमप्रधाध्याये दर्शितत्वात् । हेतुविरोधोऽपि
 यत्र हेतुना प्रमाणांतरेणानुगृहीतेन प्रतिज्ञा वाच्यते । यथा सर्वे पृथगिति
 प्रतिज्ञा न किं चिदेकमित्यर्थः । हेतुः समूहे भावशब्दप्रयोगादिति यरुच-
 सुप्तये घटादिप्रयोगादित्यर्थः । नास्त्येकमेकसमुच्चयश्चेति वचने मियो दिव-
 ध्येते विनेऽप्यप्यनुस्मरणमिति । न च सर्वेनास्त्यशब्दो नैकसमुच्चयो
 ऽस्तीति पक्षश्च यच्चति हेतोः साध्यसिद्धेययोगात् । न च कल्पितस्य

हेतोः साधनाङ्गमेति तत्र तत्र निवेदितम् । अथ चेकसमुद्भयस्य प्रमाणानु-
 • द्वात्तेर्ल किं चिदिति प्रतिष्ठा हेतुना व्यच्यते । एतेन लक्षणेन प्रतिष्ठाया दृष्टा-
 न्तविरोधो ऽपि यत्तद्व्यः । यथा अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वाद् यत्प्रमेय तन्निश्च
 यथा ऽऽकार्यमिति साधर्म्यदृष्टान्तः । यदाप्यत्र वस्तुतो हेतुरनेकान्तिकस्तथा
 ऽपि दृष्टान्तस्य प्रतिष्ठाविरोधेनैव निगृह्यते विरोधस्य याज्ञे प्रथममवगते ।
 अनित्य घटाद्युच्चीयानेकान्तिकत्वमित्यर्थः प्रतिपत्तेस्तद्व्यवस्थान्यादिति । हेतो-
 र्च दृष्टान्तादिभिर्विरोध एतेन यत्तद्व्य इत्यनुपपद्यते यथा नित्यः शब्द
 ऐन्द्रियकत्वाद्नेन्द्रियकद्वयकवदिति । अथाप्येन्द्रियकत्वानेन्द्रियकत्वयोः श-
 ब्दतो विरोधः प्रतीयते साधनवेकत्वम् तु वस्तुस्यमाधालोचनयेति विशेषः ।
 एवमुपनयेन विरोधो ऽनेन्द्रियकश्च शब्द इति । अथापि वस्तुस्यमाधालोचनया
 ऽनेन्द्रियकत्वसिद्धिः प्रतीयते शब्दतस्तु विरोध इति । प्रमाणविरोधश्च
 प्रतिष्ठाहेत्वोर्वक्तव्यः । यदापि साधितविषय हेत्यामासान्तर्गतं तदापीदृशं
 स्तीति विरोधहेत्यामासयोरत्र नियहस्यानयोः समावेशो ऽस्तु न क्व चिद्वि-
 षये समावेशादानर्थायम् । विषयान्तरे समावेशमासादर्शयत्वात् । दर्शय-
 त्वानन्तरमेव भिन्नविषयत्वमिति । तदेव साधनवादिनो विरोधं नियहस्या-
 नमभिधायोत्तरवादिनो ऽपि नियहस्यानमनेनैव समुद्गीतमित्याह । परपक्ष-
 सिद्धौ गौत्यादिनेति । यदा हि बोद्धेन प्राभाकरं प्रति साध्यते अनित्यः
 शब्दः श्रावणत्वादिति । यदा नित्यत्व न भवेच्छ्रावणत्वं । स्यादिति
 प्राभाकरो ऽनेकान्तिकत्वमुद्गापयति श्रावण शब्दस्य नित्य चेति । तदा-
 स्यानेकान्तिकत्वोद्गाधन स्वकीय शब्दत्वनिराकरणविहङ्गमिति । परप-
 क्षसिद्धौ गौत्याद्यर्थदृष्टेः विषये विरुद्धं दृष्टव्यम् । विद्वान्तविरुद्धं च साधन
 विरुद्धमित्याह । स्वपक्षानुपेक्षे । ननु यदानेकान्तिकोद्गाधनमपि विरुद्ध
 कस्तद्येनेकान्तिकत्वापादनस्य विषय इत्यत आह । उभयपक्षसंप्रति-
 पन्नस्त्विति । देशयति । दृष्टान्ताभासा इति । अथवा नान्तरं हि
 प्रतिष्ठाहेत्यादिभ्य उदाहरणं तेन हेत्यामासेत्या तस्य अर्थः । पार-
 म्येण उदाहरणाभासस्य हेतुदूषकत्वेन सर्वमेव हेतुदूषकमिति भावः ।

परिहरति हेत्वाभासपूर्वकत्वादिति । हेत्वाभास इत्यत्र हेतुशब्दः
 व्यायमपरित्यज्य दृष्टान्तमुपलक्षयति । तत्संशये हेतुशब्दः हेत्वाभासपूर्वक-
 त्वाद्देत्वाभासप्रधानकत्वाद् दृष्टान्ताभासेनापि हेतुरेव दूष्यते यतः न चे-
 तावता प्रतिष्ठादिदेवोपलक्षणप्रसङ्गः । न हि यत्र यत्र निमित्तमस्ति
 तत्संशयमुपलक्षणयोगं किं तु यदुपलक्ष्यते तथावश्यं निमित्तं वक्तव्यम् । न च
 सूत्रकारस्य संशये तावथादरो वृद्ध इत्युक्तम् । तस्मात्संशये रमणीयम् ॥

एकप्रतिषेधे प्रतिजातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः । (सू. ५) ॥
 येन्द्रियकत्वस्य हेतोरनेकान्तिकत्वोद्गायनेन शब्दानित्यत्वपक्षे प्रतिषेधे वादी
 प्रतिषादिनं ब्रूयादनेकान्तिकत्वमुद्दिष्टार्थः कः पुनराहानित्यः शब्द इति ।
 यदाहमनित्यः शब्द इति प्रतिज्ञातमण्डितुं शक्नोमि तदा न धामान्येन
 नित्येन मे हेतुरनेकान्तिको भवतीति युद्धम् उपप्लुते नोऽयमेवंवादी न शक्नो-
 ऽनेकान्तिकत्वेन जेतुम् । अपहृषस्यापहृष्यत्वादेदनेऽनेकान्तिकत्वोद्गारात्-
 स्मादनैकान्तिकस्यानेकान्तिकत्वस्यापनायापहृष्यत्वापहृष्यत्वमुद्गायनीयम् । तत्र
 किमपहृष्यत्वमुद्गाय्यानेकान्तिकत्वं व्यवस्थाय निगृह्यतामुतापहृष्यादेवेति
 संशये अपहृष्यत्वोद्गायनेनैव पूर्वापरपराहतेर्निगृह्यते नानैकान्तिकत्वेन तत्पूर्व-
 कत्वादेनेकान्तिकत्वस्यापनम्य । तस्माद्यदुक्तं कीर्तना किमिदानीं हेत्वा-
 भासादुत्तरप्रतिष्ठासंन्यासापेक्षया तस्य प्रतिषादिनो हेत्वाभास एवार्थं निग-
 हस्यापिमि नदपास्तम् । प्रतिष्ठासंन्यासस्यैव पूर्वभाषित्यात् । यदपि
 तेनैतत् पक्षप्रतिषेधे तूष्णींभवतस्तूष्णींभावे नाम निगृह्यतान् प्रलपतरत्र
 प्रलपत नामेत्याद्यपि वाच्यं स्यादिति । तदप्यसांशतम् । न हि तूष्णींभा-
 वेन प्रलपितादिमिथो शक्यमनेकान्तिकत्वमुद्गृह्णै यथा प्रतिष्ठासंन्यासेन न
 चेने हेत्वाभासोद्गायनस्य पुरस्तात्तनाः तस्मादेतदप्यनिरूपितामिधाभास-
 त्किञ्चिदिति ।

अविशेषोक्ते हेतौ प्रतिषिद्धे विशेषमिच्छते हेत्वन्तरम्
 (सू. ६) ॥ व्याख्यानं निदर्शनमाह निदर्शनमेकप्रकृतीदं व्यक्तं भूतभौ-
 तिकेन्द्रियमेकप्रकृतीनां विकाराणां परिभाषात् । तद्यथा एकमु-
 त्पूर्यो घटशरावोदक्षुनादयः परिमिता दृष्टाः यावान् प्रकृतेर्बुद्धः संस्थानं
 नापान्विकार इति । ॥ चेतदुदाहरणं साधनविकल्पमित्याह द्रष्टुं चेत् ।

उपनयमाह अस्ति चेदमिति । निगमनमाह तदेकप्रकृतीनामिति ।
 अस्य परिमितस्य हेतोरव्यभिचारेण प्रत्ययस्थानं प्रतिवादिनः । नानाप्र-
 कृतीनां घटरुचकादीनामेकप्रकृतीनां च घटशरावादीनां दृष्टं परिमाणमिति ।
 येषं प्रत्ययस्थिते प्रतिधादिनि वादी पश्चात्परिमितत्वं हेतुं विधिनष्टि एक-
 प्रकृतिसमन्वये सति शरावादिधिकाराणां परिमाणदर्शनादिति प्रकृतिः
 स्वभावः एकस्वभावसमन्वये सतीत्यर्थः । एकप्रकृतिसमन्वयं स्फुटमिति ।
 सुन्दरुःखमोहसमन्वितं ह्रीर्दं येषं व्यक्तं परिमितं गृह्यते । तथा हि ।
 मैत्रदारैषु नर्मदायां मैत्रस्य सुखमुद्विभंशति तत्सपत्नीनां च दुःखमुद्वि-
 चैत्रस्य तामविन्दते। एतच्छक्यतो मोहो विपादः । नर्मदया भ्रातृन्तराणि
 व्याख्यातानि । तदेवं यत्रैकस्वभावसमन्वये सति परिमाण तत्रैकप्रकृतित्व-
 मेष तत्रैकैकप्रकृतित्वस्यमायेषु घटशरावादिव्युत्पत्तिषु । घटरुचकादयस्तु
 मेकस्वभावाः मार्दवोद्युत्पत्तीनां स्वभावानां भेदात् । निर्विषया च सूत्रं योज-
 यति तदिदमविरोपोक्ते हेतौ प्रतिपिद्यति । अस्य नियमस्थानत्व-
 माह । सति च हेत्वन्तरभाष्यमिति । अपि च यदि हेत्वन्तरवचने
 विश्वमेकप्रकृति साध्यते तदा निदर्शनं नास्ति सर्वस्य एवे निषेधात् ।
 अथ निदर्शनसिद्ध्यर्थे किं चित्यसाध्यतिरिच्यते ततस्तेनेवानेकान्तिकत्वम् ।
 अन्वितानां परिमितानां भिन्नप्रकृतिकत्वादित्याह । हेत्वन्तरवचने सति
 हेत्वर्थनिदर्शनं इति । हेतुः साधनम् अर्थः साध्यः तौ हेत्वर्थौ निदर्श-
 यति व्याप्यव्यापकभावेनेति निदर्शनः हेत्वर्थयोगनिदर्शने। हेत्वर्थनिदर्शने
 दृष्टान्तः स यद्युपाधीयते ततो नेदं व्यक्तमेकप्रकृति भवति दृष्टान्तस्य
 प्रकृत्यन्तरोपादानात् । धार्तिकं साधनान्तरोपादाने पूर्वस्येति । दत्तोत्त-
 रावसरणं वादिनि यदि प्रतिवादी हेत्वर्थे व्यभिचारयति वादी च तृतीय-
 पदके स्थितो हेतुं विशेषयति तदा साधनान्तरोपादानान्निरूप्यतामुत्तानेका-
 न्तिकसाधनोपादानात् । न तावदनेकान्तिकसाधनादस्य नियमो हेतुविशेष-
 चेन समाहिततयादिति । तस्माद्हेत्वन्तरवचनादेव निगृह्यते पूर्वस्य वस्तुतो
 ऽसमर्थस्यासामर्थ्यस्योपपत्त्यात् । सामर्थ्यं वा हेत्वन्तरानर्थक्यमिति सूक्तम् ।

प्रकृतादर्थादप्रतिसंयन्वार्थमर्थान्तरम् (सू. ७) ॥ व्याप्ये
 यथोक्तलक्षणे पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहे सति याद्विषयत्वे विस्तरवायामित्यर्थः ।

हेतुतः साध्यसिद्धौ प्रकृतायां वादी साधनं ब्रूयाद् नित्यः शब्दे
 स्पर्शत्वादिति । अत्रान्तरे सुखादिमिर्व्यभिचारेण हेतोरसामर्थ्यं प्रथ्यन्
 तत्प्रच्छादनाये प्रसक्तानुप्रसक्त्या तं तमर्थमुपन्यस्यन्नर्थान्तरेण निगृह्यते ।
 १. अभिधेयस्य क्रियान्तरयोगात् क्रियाविशेषस्य योगादिशिष्यमाणरूपो
 मिद्यमानरूपः शब्दे नामेति यथा वृक्षस्तिष्ठति वृक्षं छिनति वृक्षेण चन्दमसं
 पश्यति वृक्षायोदकमासिञ्जतीत्यादि । तदेयमभिधेयस्य क्रियाविशेषयोगाद्वि-
 शिष्यमाणरूपः शब्दे नामेति । आख्यातस्वरूपमाह । क्रियाकारकसमु-
 दाय इति । विषयेण विषयिणमुपलक्षयति । पक्षति पक्षतइत्येवमादयः
 शब्दाः क्रियां कारक कर्तारं कर्म चामिष्यन्ति तदेतल्लक्षणमविद्वुमतिष्यपक्ष
 च न हि कर्ता कर्म वा आख्यातेनाभिधीयते । क्रियाक्षेपेणैव तयोः प्रसि-
 म्भात् । अनन्यलभ्यस्य च शब्दाद्येत्यात् । कर्तृकर्मणोरपि कारकान्तरेभ्यो
 मायनायामभ्यहिततमत्वेन तत्साध्याभिधाननियमादविद्वु कारकाभिधानम् ।
 अतिष्यपक्ष च पाचकः पाक्य इत्यादेर्नाम्नो ऽपि क्रियाकारकसमुदायाभिधा-
 यित्वात् । तदस्मिन् लक्षणे ऽपरितुष्यन् लक्षणान्तरद्वयेनाख्यातपदान्मुपसंगृ-
 ह्णाति । कारकसंख्याविशिष्टक्रियाकाशयोगाभिधाय्याख्यातम् ।
 पक्षति पक्षतइत्यादौ कर्तुः कर्मणो वा संप्रत्यया कालेन वर्तमानादिना
 विशिष्टा क्रिया प्रतीयते । कालश्च ह्य विदस्तीत्येतापत्तेरुक्तो न तु प्रियचित्तो
 लक्षणे पक्षेन यजेतेत्येवमादौ तदयोगाप्रतीतेः । अनेन लक्षणेन ज्ञेयते
 सुष्यतइत्यादीनामाख्यातानामसंग्रहः कारकतत्संख्येयोरप्रतीतेः तत्संग्रहाय
 द्वितीयं लक्षणमाह । घात्यर्थमात्रं च कालाभिधानविशिष्टमभिधीयत-
 इत्यभिधानं प्रयोगेय्यति । नाम्नो वा ऽऽख्यातस्य वा तदर्थोदमिद्यमान-
 रूपा निपाताः । यथा समुच्चयविकल्पादिनामपदेः समुच्चयादयः समुच्चे-
 तत्यात्रामाद्योदाप्याताद्योद्वा भेदेनोच्यन्ते तत्र षष्ठ्ययोगात् । तेषां समुच्चये
 विकल्पो वेति नेव चादयः स्याद्योत्रामाद्योदाप्याताद्योद्वा भेदेनाभिदधति ।
 रूप्यन्ते प्रसिपायन्ते रूपानि अर्थोत्रामाद्योदाप्याताद्योद्वा मिद्यमानं रूपं
 प्रसिपायमानं येषां निपातानां ते तयोक्ताः । उपसृज्यमानाः समीपे प्राक्
 प्रयुज्यमानाः क्रियावद्योतका उपसर्गाः अथद्योतनं चोपलक्षणम् । अधि-
 कायां विपरीतायांस्त्वेषर्गा गृह्यन्ते । यथा ऽभ्यागच्छति प्रसिष्टतइत्यादिषु

तदस्य नियहस्यानन्त्य वार्तिककार उपपादयति । अभ्युपगतेति । यथा च साधनवादिनो ऽथोन्तरं नियहस्यानमेवमुत्तरवादिनो ऽपि दृष्टव्यम् ।

वर्णक्रमनिर्देशवन्निरर्थकम् । (सू ८) ॥ वर्णक्रमनिर्देशवन्निति वति ।

अथ यदा द्वाविहः स्वभाषया तद्भाषानभिधमार्थे प्रति शब्दनिश्चयस्य प्रतिपादयति तदा तद्विरर्थकं नियहस्यानं च स्वभाष्यभाषा ज्ञानत्रयमर्थ्यं प्रश्नादनाय तद्भाषानभिधमया वा स्वभाषया साधनं प्रयुक्तवान् सो ऽयं पूर्वोक्तोक्तत्वे विप्रतिपत्त्या निगृह्यते सत्तरस्मिन्प्रतिपत्त्या । वस्तुतः साधनसामर्थ्यं ऽपि मूलवदार्थप्रतिपादकशब्दभाषातीतेन तत्प्रतिपादनारम्भेऽप्यर्थात् । अथैव दुष्टान्तमात्रतया घटितम् अथ वर्णक्रमो दर्शितो न पुनरेतदुदाहरणं नियहस्यानस्य येन कपोलवादिवादाथपि प्रसङ्गः । यथा हि द्वाविहस्यार्थे भेदविवक्षोत्पत्तिरिति वचनं नैव वर्णक्रमनिर्देशेन कपोलवादिच वा अप्रतिपादकत्वसामान्याद्वर्णक्रमनिर्देशवन्निति दृष्टान्तः । अत एवाह भाष्यकारः । पूर्वमकारमिति । न पुनरिदमेवेत्यर्थः । वार्तिकमुदाहरणं भाष्यवति । ययप्रकारोदाहरणमित्यर्थः । साधनानुपादानादिति । परप्रतिपादकं पञ्चाययस्य वाक्यसाधनं तत्तेन नोपात तस्य स्वसमयेन प्रतिपादकत्वे ऽप्यायान् प्रत्यप्रतिपादकत्वादित्यर्थः ।

परिपत्प्रतिवादिभ्यां चिरमिहितमप्यविज्ञातमविज्ञातार्थम् (सू ६) ॥ यदुक्तं परिपदा प्रतिवादिना च न विद्यायते समानसंकेतनवादिना चिरमिहितं यावद्विबोरेः परिपत्प्रतिवादिनोरर्थेऽप्यथो भवति च च प्रायेण चिरमिति चिरमिहितमित्युक्तम् । ननु समानसंकेतनवादिना चिरमिहितमविज्ञातार्थे चेति न संभवति । संभवे वा परिपत्प्रतिवादिनो चहे । न च ज्ञानत्रयेऽपि प्रतिपादकस्य कश्चिदपराधः । न हि बधिरो गीतं न शृणोतीति गापनस्य कश्चिदपराध इत्यत आह । रितपृशब्दमिति प्रकरणादीनियामके यथा श्येतो धावतीति । अप्रतीतप्रयोगं ज्ञेयतेतुर्करीतु इति । अतिश्रुतोच्चारितमित्येवमादिना कारणेन तदविज्ञातार्थम् । अस्य नियहस्यानस्यमाह । अस्माभिर्येति । वार्तिक भाष्यव्याख्यया गतायेम् ।

पौर्वापर्यायोगादप्रतिसंयद्धार्यमपार्थक्यम् (सू १०) ॥ यथानेकस्य यदस्यास्तिद्वयं प्रतीतयोगस्यादुतोद्धारितस्य यावत्स्य चानेकस्य पौर्वा-

पर्यग्रायोगः संबन्धो नास्तीति तस्मादसंबन्धार्थता गृह्यते तदपार्थक्यं नियह-
स्थानं निष्प्रयोजनं कस्मात् समुदायार्थस्य वाक्यार्थस्य वा ऽप्राग्वह्यम-
हाशक्यार्थे प्रत्यायनप्रयोजने हि पदानां वाक्यानां वा प्रयोगो ऽस्ति तस्मि-
न्प्रपार्थक्यमित्यर्थः । वाक्यस्य पौर्वापर्यासंबन्धउदाहरणमाह । यथा दद्या
दादिमानि पटपूपा इति । पदानां पौर्वापर्यासंबन्धे उदाहरणमाह ।
कुण्डमजाजिनम् इति । रौक्कं ससंबन्धं पाय्यं पापयितव्यम् । अप्र-
तिशीने बृहः 'वार्तिककारः शङ्कते । निरर्थकापार्थक्येति । परप्रत्या-
यनप्रयोजनं हि वचनोद्धारणं तच्च निरर्थकेनेवापार्थकेनापि न परः प्रतिपा-
द्यतइति उभयोरभेदः । न च सर्वत्रममात्रमेकचान्यच्च पदानीत्येता-
वता भेदेनोपादानं युक्तम् । एकच वाक्योपादानमन्यच्च पदोपादानमित्यपार्-
थक्योरप्यत्रान्तरभेदेन भेदोपादानप्रसङ्गादिति शङ्कार्थः । निराकरोति ।
नियतइति । पृच्छति । कथम् । उत्तरम् । तन्मार्गार्थके सर्वमात्रसु
अभिधेयशून्यसु इह त्वपार्थक्यपदानि पद्यते गम्यते ऽभिधेयमेमिति पदानि
वाक्यानि चाभिधेयवन्ति असंप्रदानि निरभिधेयनिष्प्रयोजनयोर्निरर्थकापार्थ-
क्येर्मेहान्विशेषः । न त्वीदृशो वाक्यपदयोर्निष्प्रयोजनयोर्विशेषो येनापान्तर-
भेदमार्द्रायामहे । परप्रत्यायनप्रयोजनाभावाभावाविषयस्य त्वत्रिशेषे सर्वनिवह-
स्थानाविशेषः सर्वत्र परप्रत्यायनाभावात् । भावे वा नियहस्थानानुपपत्तेः ।

अथपथविपर्यासवचनमप्राप्तकालम् (सू. ११) ॥ व्याचष्टे प्रति-
ज्ञादीनामवयवानां यथालक्षणमर्थवशात् क्रमः लक्षणानतिरुमेव क्रमः उक्त-
मेतदस्माभिः प्रथमाध्याये । यद्वेतितामिथायिनो वचनात्परे प्रतिपद्यन्ते ना-
न्यस्य तच्च प्रथमं साध्यनिर्द्देशो ऽवेतिताः परैर्न तु साधननिर्द्देशः तच्च यद्ययं प्रथमं
साधनमेव प्रयुञ्जीत कथमवेक्षितं ब्रूयाद् अनवेतितामिथायि च कथं प्रतिपादको
नाम । तदेवं सर्वोप्येव हेतुवचनादीनि क्रमयन्ति नाक्रमणि प्रतिपादयितुमर्ह-
तीति विपरीतक्रमेभ्यो ऽप्यर्थक्रमानुसरणादेयार्थप्रतिपत्तेः । सो ऽयं प्रतिष्ठा-
दीनामर्थ एतादृशो य एषां क्रममन्तरैश्च न शक्यो ध्यातुमिति । अथयत्रवि-
पर्यासे त्वाक्ताङ्गमावात् तत्पूर्वकत्वाच्च पदार्थसंबन्धस्यासंबन्धं नियहस्थान-
मित्यर्थः । चार्तिक नैवमपि सिद्धेरित्येके । यथा ऽऽहुरवापि न कश्चित्
क्रमनिवम इष्टार्थे सिद्धेरुपपत्तिविशेषात् । यद्युच्येत अर्थेयश्चदयमस्माकं सम-

यो यदनेन क्रमविशेषेणार्थः प्रत्येतथ्यो नान्येनेति अतस्तथैव प्रतीयते न
 क्रमान्तरेत्येतत् आह । समयानभ्युपगमाच्च । पदेत्येव समग्रपूर्वकः
 प्रत्ययो ॥ पात्रेषु अभिनवकृषिरचिततत्समयानपेक्षादेव चाख्यादर्थप्रतीतिः ।
 स्यादेतद् पात्रेष्वपि क्रमनिर्णयो दृष्टः यथा पात्राणां धूमवेति न पुनर्धूमश्च
 पात्रयामिति अत आह प्रयोगाच्चेति । तत्र लौकिकः प्रयोगो नियत इह
 त्वथययत्ययस्यापि दृष्टः प्रयोग इत्यर्थः । तदेतदुपपत्तिः । यस्तावन्नैव-
 मपि सिद्धेरिति । तपोतरं प्रयोगोपेतशब्दवदेतत् स्यात् । एतदेव विश-
 लोति । यथा गौरित्यस्मिन्नर्थे एव पदस्यार्थं गावीति प्रयुज्यमानं
 पदं ककुदादिमन्तमर्थं प्रत्याचयति । यद्यपि शब्दानामर्थप्रत्यायनं न
 स्यामाधिकं तथाऽपि परमेश्वरसंकेतपूर्वक्रमश्च यावदनुवर्तते इत एव साधवो
 ऽर्थभेदे शब्दभेदा येषां परमेश्वरसंकेतः तदसंकेतात् प्रवर्तमाना अप्यर्थे
 ऽसाध्यः शब्दा अपरार्था भवन्ति । तद्वेषारव साधुभिर्भाषितव्यमित्यादयो
 विधयो धर्मेण निन्दार्थशब्दाश्च मन्त्रो हीनः स्वरतो वर्जित इत्यादयः । वेदानां
 च प्रामाण्यं प्रतिपादित द्वितीयेऽध्याये । न चायमर्थो ये ये साधवस्ते सर्वे धर्मे-
 हेतव इति किं तु धर्मानुष्ठाने तदनुष्ठानभाषणे प्राप्ते साधुभिरेवेति नियम्यते ।
 तदेव व्यथस्यति अविशेषेण गोगाव्यादिशब्दा आर्येण प्रयुज्यमाना दूयन्ते
 तन्नेन किमविशेषेणैव साधव इत कश्चिदेकः साधुः तत्पूर्वसंकेतरेभ्यः प्रतीतिः
 तत्रैव शब्दस्य साधुत्वकल्पनायामितरस्मात् सन्मूलतयाऽर्थप्रतिपत्त्युपपत्तौ न
 सर्वत्र साधुत्वकल्पना युक्ता । यथाऽऽह स्माचमयान् जेमिनिरन्यायस्वानि-
 कशब्दत्वमिति । तथापि कतमस्यासाधुत्वमेकस्येतेष्विति जिज्ञासायां तत्र
 तन्वमभियोगविशेषात्स्यादिति योऽभिप्रेततमेरिन्दपाणिनिप्रमृतिभिः साधु-
 स्येनाङ्गिरानतः स्मर्यते च साधुरितरोऽसाधुरिति निरस्यते । तेन यद्यपि
 लौकिका गाव्यादिशब्देभ्य एव गवाद्याद्यंमधिगच्छन्तीति दृष्टार्थमात्रव्यवहा-
 रितः प्रतिपत्तिस्तथाऽपि परीक्षकाणां विचारयतामेवं विचारक्रमो बहुदुःस-
 तेन गोशब्दे प्रयोक्तव्ये प्रमादाद्गोशब्दः प्रयुक्तः ततश्च बहुदुःसरेण गोश-
 ब्दमुच्यते गोशब्दं प्रतीतम् । यथाऽऽहुः । अय्याम्येति यदा याम् शि-
 मायः प्रमापते । अय्यत्वं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः । एवं साधो
 प्रयोक्तव्ये योऽप्यर्थः प्रयुज्यते । तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधी-

शते । पार्श्वस्याश्वातो ऽनेन मूलशब्दमुत्तीयाद्ये' प्रतीत इत्यगृहीत्येव गाढी-
 शब्दादेवायममुमये प्रतीतवानिति तमेव गोत्वस्य वाचकमत्रगम्यान्त्येव शृद्धो
 बभूव । ततः प्रमृत्त्यननुवृत्तमूलशब्दानामय वाचकृत्यभ्रमे ऽवश्ये वर्तते न
 'इदतरस्योपपत्तिर्दिने मूलशब्दानुसारिणी पदार्थप्रतिपत्तिरितिर्नीतनाना त्वप-
 मशब्देव चत यथान्वाख्यानमपि प्रयोजनयत् । असत्यास्मिन् वाचकापभ्रशब्धि-
 भागे ज्ञानाभावात्साधुमिमोपितव्यमिति नियमविधेर्न स्नेच्छितत्वे नापमापितवे
 इति निषेधस्य च विषयसद्येन दुरधिगमत्वेन धर्मोत्पन्नस्याशस्यत्वप्रसङ्गात् ।
 यथायं यस्य शब्दस्य भगवत्प्रेषरेण संकेतः कृतः स तत्र साधुरसाधुरन्यत्र
 यथा य श्वास्वशब्दो दर्शिते साधु स यथासाधुर्जाजिनि प्रमुन्यमानः यथा
 भक्तुनदृष्टासुष्टा या का चिदोपाधिरसौ सर्वविष हन्ति यवमीश्वरेण कृतसंकेतः
 शब्दः साधुर्धर्मस्तथमुज्यते नान्य इति । यववराहादिशब्दानामर्थस्नेच्छयोरर्थ-
 निवर्तते वेदिकाद्वाक्यशेषाद्व्यसंभवे । ऽर्थो गृहीतव्यो न स्नेच्छसमतः तत्र वेदि-
 काशेषशेषविरोधात् । येषां तु शब्दानामर्थेषु न दृष्टवरः प्रयोग केवलैस्नेच्छो-
 रैवार्थमेवे प्रमुन्यन्ते यथा विकनेमतामरसादयः प्रेतैः तु प्रमुक्तास्तेषां स्नेच्छ-
 'अवधारणादेवार्थो ऽवधारणीयः तत्र तेषामभियोगादिति आग्नेव्यवहारापरिप-
 न्यत्वाच्चेति । तदेव व्यवस्थिते न्यायमीमासापरिशीलनविकलानां वाक्यतराः
 प्रलाप उपेक्षणीया' तस्मात्सुष्ठुत प्रयोगापेतकशब्दचदिति । न च शब्दा-
 न्वाख्यानं अर्थमिति चेति । प्रतिष्ठादीनां क्रमनिष्पन्नकारण प्रत्यक्षपूर्वक
 वर्णयति । तदेतत्कथं पूर्वं तावदिति । द्वितीय देश्यमनुमाप्य परिहरति ।
 यत्पुनरेतत्समयानभ्युपगमादिति । सो ऽग्रमर्थेऽप्यनुपूर्वी प्रतीतिमल-
 प्रवृत्तामन्वाचशब्दो नाप्यव्ययेय इति नोपलब्ध्या शास्त्रे पाठान्तर्येष्वग्रद्वये
 सुपादौगन्तव्यमिति न हि शास्त्रे कृत्वाचदिधादरभूतविशेष्येष्वग्रद्वये
 पित् क्रियतइति धादे ऽपि तया क्रियतामिति युक्तं यादद्विषु पचप्रतिपच
 बहुकोरपि परीक्ष्यमाणत्वात् परीक्षतस्य च शास्त्रितत्वात् ॥

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् (सू १२) ॥ प्रतिष्ठादीनां
 प्रवृत्तामन्वाचानां मिलितानां वाचनत्वमुपपादितम् । न्यूनत्वे साधनाय नान्ति
 तदभावे न साध्यसिद्धि न हि काम्योनिष्ठायां कार्य-साधयेकदेशादुपपत्ती-

त्यर्थः । एतेषां मतमुपन्यस्यति एके त्विति । एके तु प्रतिज्ञान्यूनं नाम
नियस्थानं नास्तीति ब्रुयते । दूषयति एतच्च न युक्तमिति । किं प्रतिज्ञा-
न्यूनं नियहस्थानान्तरं न भवति अथ नियहस्थानमेष न भवति । एतदेषां
किमसौ निगूह्यते न वेति । प्रथमरूपे दोषमाह यदीति । द्वितीयरूपे
दोषमाह अथ न निगूह्येति । प्रतिज्ञायाः साधनाङ्गत्वमुक्तमित्यर्थः ।
यश्च द्रवीणि विह्वनागपिह्वान्तपरिग्रहयेति । यस्तु दूषयति । एतद्व-
पीति । विद्वसाध्यायेयोः विद्वान्तप्रतिज्ञयोर्महान् भेद इत्यर्थः ।

हेतुदाहरणाधिकमधिकम् (सू. १३) ॥ तदेतन्नियमाभ्युपगम-
इति भाष्यम् । यश्च कथमेतत्साध्यं विध्यतीति जिज्ञासा तत्रेकेनैव साध-
नेन साध्यविद्वेः साधनान्तरमिधानमर्थेकमिति । निष्पादितक्रिये कर्मणि
अविशेषमिधायिनः साधनस्य साधनन्यायानिपातात् । यश्च तु प्रतिज्ञादिनः
परिपदो वा जिज्ञासा भवति कति साधनानि समवन्त्यस्मिन्साध्य इति तत्र
यावन्ति साधनानि तावन्ति सर्वेण्येव साध्यानि अन्यतरमिधाने नियहप्रस-
ङ्गादिति । नाधिकं नियहस्थानमिति यथाहुस्तन्मगमुपन्यस्यति । तच्च न
दार्ढ्यादिति । दूषयति न दार्ढ्यार्थेति । यदि निरवयो दाढ्ये तदेकस्मा-
देव प्रमाणाद्ब्रूति अनिश्चायकस्याप्रमायत्वात् । अथ स्फुटत्वं तदपि चेद्वि-
शेषः स ततोत्तरः अथ सामान्यविशेषकतद्गतां यद्वयं न तदनुमानसद्वये-
रपि तेषां सामान्यवद्द्रष्टव्यमात्रविषयत्वात् । शङ्कते अप्यप्रपीपि द्वे अपि
ज्ञापके इति । नास्माकमनाधिकतार्थेकान्तुत्वं प्रमाणत्वं येनेकेनाधिकते
प्रमाणान्तरमप्रमाणं स्यात् । अवि तु गन्तृमात्रं प्रमाणं तच्च द्वितीयस्याप्य-
विशिष्टमिति शङ्कायः । निराकरोति सत्यं द्वे अपि ज्ञापके इति । पुरुषो
ऽप्यपराध्यते यो ज्ञातमर्थमजिज्ञासितं चापयति न तु प्रमाणं तद्वि सामर्थ्येन
मेवे प्रयत्नेतव्यम् । यदि जिज्ञासायां सत्यां प्रवर्तते प्रतिपादयति चेदं नाप्य
करिष्यदपराध इति । न हि धान्येभ्यः पूनेषु दाहमप्रवर्तनं भवति तस्मादप्य-
वेचितकारणादनप्यस्याश्रयज्ञात् पुरुषस्य नियह इति स्थितम् ।

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात् (सू. १४) ॥

अर्थादापन्नस्य स्थान्देन पुनर्वचनं पुनरुक्तम् । (सू. १५) ॥
तदनेन सूत्रद्वयेन पुनरुक्तमेकमेव नियहस्थानं यद्ये विद्वान्तरभेदविषयण

विविधमुक्तं प्रपञ्चार्यम् । तदेव पुनरुक्तं क्व चिच्छब्दाभ्यासात् क्व चित्परोक्षान्त-
रात् क्व चिदर्थोदिति । आक्षिपति नाबाधनादिति । समाधत्ते स्तुत्य-
मिति । अल्पवितर्कयोर्वक्तुर्नैकपुण्यं चिन्त्यते । पुनरुक्तप्रयोगे त्वनिपुणः
सह्य जनपेक्षिताभिधानात्साधनस्य विषयः साध्यो ऽर्थो न निवृत्तः
तस्यापरिज्ञानाद्विगृह्यते । वैयर्थ्ये चानर्थक्य विरुद्धप्रयोजनार्थं यामिम-
तम् । तथा हि पुनरुक्तप्रयोगे तत्प्रयोजनानुसरणसमाकुलचित्तः प्रथमाभि-
धानाद्वापगतः 'प्रतीतमप्यर्थमप्रतीतमिव मन्वमानो य निश्चतुर्मर्षतीति
ततश्च प्रतिपादनाय प्रवृत्तो न प्रतिपादयितेति विरुद्धप्रयोजनवत्त्वयैयर्थ्ये
स्यादित्युपपन्नं निग्रहस्यानमिति ।

विज्ञातस्य परिपदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारणमनुभाष-
णम् (सू. १६) ॥ व्याचष्टे विज्ञातस्य चाख्याप्यस्येति । निग्रहस्यानत्वे
ऽप्योपपत्तिमाह । अप्रत्युच्चारणम् किमाश्रयं प्रतिषेधं द्रष्टादिति ।
धार्तक्यं नैदं निग्रहस्यानमिति केचित् । उत्तरेण उत्तरगुणदोषनिरूपणेन
प्रतिपादितो मूठकामूठकावस्थावनात् । एतद्विमज्जते उत्तरेण गुणदोषवते-
तीति । तस्मात्किं पुनरुच्चारितेनाश्रयेनास्ति प्रयोजनमिति शेषः । अस्ति
हि कश्चिदिति क्व चित्पाठः । तथास्ति हीति निषान्दय्य चाख्याप्यतरे
दृष्टव्यम् । पुंसां विविधस्यमाश्रयात् कश्चिदुत्तरे समर्थो न प्रत्युच्चारणे
भाषो बहुतरमभिदधानः तावता ऽननुभावसमापेक्ष निग्रहमर्हति । ननु
यद्यननुभावश्च न निग्रहस्यानं तदा ऽनुभाषितमुपगतस्य सर्वमननुभावमात्रो
न निगृह्यतेत्यत आह । यस्तुच्चारण्य न निर्बाहयेत् सदुत्तरं तु द्रष्टात्
तस्य स्यात् खलीकारमात्रमवामर्थ्यकृतं न तु तत्त्ववादिष्वविद्वत्तिरि-
त्यर्थः । तमेत भदन्ताक्षेप समाधत्ते नोत्तरचिपयापरिज्ञानादिति । दृष्ट-
विषय हि द्रष्टव्यम् अर्थति द्रष्टव्याभिधाने न शक्यं यत्तुम् । न खलु प्रतिपादित-
दाहरणोपनयनिगमनदोषास्तत्स्वरूपमनभिधाय शक्या दोषत्वेनाश्रय्य पवि-
तुमित्यनुच्चारण्य दोषमभिधातुमर्हतीति । तद्विदमुक्तं तदिदं व्याहृत-
मुच्यते नोच्चारयति उत्तरं न प्रवीतीति । स्यादेतद् न प्रतिपादिना
सर्वं द्रष्टव्यम् अन्यतमावयवद्रष्टव्येनेव साधनस्य द्रष्टव्यत्वेन दोषान्तरा-
भिधानवैयर्थ्यात् । न खलु मृतो मृत्पुत्रा रक्षितो मारयितुं शक्यः यद्य दूषि-

तमपि दूषयितुं तस्मात्सत्यपि दूष्यग्राह्यत्वे ऽन्यतम दूष्य तथा च सर्वानु-
भाषणे सर्वस्यादूष्यत्वाद् यदुपशोय तत्पुनरनुवादमिति सर्वानुवादे द्विरनु-
वादे ऽदूष्यानुवादश्चेति दूषकनिग्रहस्यानद्वयं तस्मादनुभाषणमेव निग्रहस्या-
नमिति विपरीतमापत्तितमित्यस्य आह अग्रप्रतिज्ञानाच्चेति । एतद्विभवते
न चेदं प्रतिज्ञायते । पूर्वमेवाग्रन्थेन सर्वमुच्चारयितव्यं परत्वादुत्तरं यदूष्य
तदनुवादेनाभिधेयं येन दूष्यानुवादे द्विरनुवादश्च दोषो स्याताम् अपि तु
यथा कथं विदुत्तरं यत्तज्जम् । उत्तरत्वादपरस्योत्तरमाश्रयामात्रे न युक्तमिति
तदाश्रयमात्रमनुशङ्कितव्यं तदन्तरेणाश्रयाभिधानत्वादुत्तरस्येति । तस्मा-
द्युक्तं तन्मात्रस्याग्रत्युच्चारणमननुभाषणं न सर्वस्याग्रत्युच्चारणमननुभाषणमि-
त्यर्थः । नन्वग्रतिभाषा निग्रहस्यानत्यविधानेनाननुभाषणस्यापि विहितं
तस्य तद्विशेषत्वात् । न खलु नानुभाषणतत्वेतावतीति निगृह्यते अपि त्वन-
नुभाषणतो दूष्यं न युज्यते अग्रुध्यमानश्च तत्रोत्तरं न प्रतिपद्यते ततो
ऽग्रतिभाषा निगृह्यते । तदेवमननुभाषणमग्रतिभाषाविशेष इति अग्रतिभाषा
विहितं निग्रहस्यानत्य तद्विशेषे ऽपि विहितं भवति । यथा यवि साम्राजि-
मत्वं विहितं शाउलेये ऽपि विहितं भवति न पुनस्तत्र साम्राजिमत्त्ववि-
धानाय पृथग् यज्ञान्तरमारमन्ते । अथ ब्रूम । न तावदुत्तराग्रतिभाषा-
न्यविशेषो ऽननुभाषणं पुनः सामर्थ्येवैवाच्चात् । कश्चिदूष्य दूषणं च विद-
न्नपि नानुभाषितुं पारयति यदुपशोयकुर्वन्त्यात् । तस्मादसत्यामग्रतिभाषा-
मननुभाषणसमवाप्ताग्रतिभाषा विशेषो ऽननुभाषणमिति । कश्चिदूषणविषये
वेदानुभाषणे च एतदग्रतिपतिविकलस्य स्यात्वे ऽयमग्रतिभाषा निगृह्यते
नाननुभाषणेन तत्र सामर्थ्यात् । कश्चित्पुनर्दूष्यमेव न जानाति से । ऽथा
नेन निगृह्यते न चाद्याने ऽननुभाषणमवश्यमापि धारयानतो ऽशानिगृह्यते
याद्युदीरितापरस्यरूपमात्राण्डसमवेनानुभाषणोपपत्तेः । अग्रतिभाषा तदशस्य
भवेद् न ह्यस्ति समवेन दूष्यं न वेदास्य दूषणं तु वेदेति । तथा ऽपि त्यदुप-
शोयत्वेद् न हि यदेव दूषणविषयमज्ञानमग्रतिभाषा तदेव दूष्यविषयमज्ञाने
तस्मात्सत्यामग्रतिभाषाप्रतिभाषाज्ञानानामुत्तराभिधानकलत्वे गुण्ये अथा-

नरमेदविश्रयया मेदेनौपन्यासः । चिरमिहितस्येति । चिरमिधानमेव
मध्यप्रतिपक्षमात्रस्यापि लक्ष्यतया न चादेऽधिकार इत्यामिरीक्षित इति ।

अविज्ञातं चाज्ञानम् (सू. १७) ॥ तद्व्याचष्टे विज्ञातार्थस्य परि-
षदेति । निग्रहस्यानप्राप्त्या लक्षणम् योजयति वार्तिककारः । अप्रति-
पत्तिर्न निग्रहस्यानमितेति । उक्तस्याप्रतिपत्तिरिति भावः तद्व्याचष्टे । परप-
क्षेति । वार्तिके श्लोकपाठादिभिरवज्ञां दर्शयन्निति । अर्थान्तरे हि
निग्रहस्याने प्रसक्तानुप्रसक्तं तन्निवृत्त्यर्थताद्व्यजेनावतारयता न प्रकृत्यावधानं
क्रियते इह त्ववधानमेतावता मेदेनौपन्यास इति । इयं चाप्रतिभा सम्यक्-
साधनौपन्यासे दृष्टव्या साधनाभावेन्यासे तु पर्यनुयोज्योपेक्षसम् ।

कार्यमसङ्गात्कथाविच्छेदो विच्छेपः (सू. १६) ॥ साधनस्य दूष-
णस्य चोपन्यासमाभ्युपगम्य तदवस्थः प्रतीयमान इव प्रतिपादितो द्वात्रै-
क्यानां वा कटोरत्यमवगम्याकस्मात्कार्यं व्यासज्याभ्युपगमां कथां व्याच-
च्छिनोति तत्र विच्छेपो नाम निग्रहस्यानम् । तदनेनाप्रतिभया तूर्थोभावे
ऽपि संगृहीतो वेदितव्यः । कार्यव्यासङ्गस्याभ्युपगतकथाविच्छेदमात्रेण लक्षण-
त्वात् । न चेदमर्थान्तरं तत्र प्रकृतमैव साधयामीनि व्याजेन प्रसक्तानुप्रस-
क्तवतारैण कथाविच्छेदमावदु इह तु कथाविच्छेदात् । न चास्य हेत्वा-
भावेन्यन्तर्भावः । न हि विच्छेपस्यान्यतमलक्षणमनुविधानं नापि प्रकृतसा-
ध्यविद्वेषे प्रयोगो येन हेत्याभासः स्यात् । न च वादिनो विच्छेपो हेत्याभासः ।
अनन्तरं कथामभ्युपेत्यैव हेतुमन्निधायारवराणां । यदि कार्यं सम्यक्
हेतुमन्निधाय तत्समर्थनासमर्थं । उपसरेत् किमेतावता न निगृह्यते
हेत्याभासेन वा निगृह्येत ॥ तु व्यासङ्गादेव । अनर्थकापेक्षार्थं तु मेदो
ऽस्य स्फुट इव । न ह्यावसानलक्षितः प्रतिपादको येनानर्थकः स्यात् ।
नार्थोऽपि पदानि यावतापि वा चैवापयैवावगम्यानि येनावार्थकः स्यात् । न
चावधानं येनावनिमा भवेत् । तस्माद्विच्छेपः पृथक् निग्रहस्यानमिति सिद्धम् ।

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात् परपक्षे दोषप्रसङ्गो मत्तानुज्ञा (सू. २०) ॥
व्याचष्टे यः परेण देशितं दोषं स्वपक्षेऽभ्युपगम्य कथं साधते अभ्यु-
पगम्यात् इत्यत आह । अनुवृत्त्येति । अनभ्युपगमेऽभावद्वारेदिति भावः ।

वार्तिकं किं तु परस्येनानतिदुष्टेनादत्तेनेत्यर्थः । प्रसङ्गविधानाद् नि-
ग्रहस्थानमित्यन्यदिति । यदि पुरुषत्वाच्चोरो ऽहं ततो भवानपि चोरः
स्यात् । न च भवत यन्मिष्टं तस्मात्परोक्षेनैकान्तिकत्वाद्वायं हेतुरिति
प्रसङ्गविपर्ययः तस्मात्तात्पमनश्चोरात्पमनेनाभ्युपगतमिति मतानुज्ञा शरीर-
नियहस्थानमित्यर्थः । निराकरोति एतत्तु न कस्मात् अत एव कुतः
यत एवासौ उत्तरे कर्तव्ये प्रसङ्गं करोति अत एव निगृह्यते । यदि हि
घाटी प्रतिघादिन दूयात्सत्यमहं चोर एवेति तदा किमनैकान्तिकत्वं शत्रु-
यात्कर्तुं तस्मात्पुरुषस्य न चोरात्त्वहेतुः अपि तु परस्येनादत्तेन संबन्ध-
इत्युत्तरे कर्तव्ये शत्रुतराभासमाह तेन ज्ञापयति नूनमयं सम्यगुत्तरं न
जानाति सम्यगुत्तराज्ञानान्निगृह्यते तच्चातरापरिधानं मतानुज्ञाद्वारेणोद्वा-
ह्यमानं मतानुज्ञेत्युच्यते ॥

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम् (सू. २१) ॥
ध्याचष्टे पर्यनुयोज्यो नामेति । नियहस्योपपत्तिः प्रमाद्यतः सिद्धिस्तये-
त्यर्थः । यतस्तु न तावद्वादिनोद्वाधनीय न ह्यसौ स्वस्यसाधनावयमनुन्मत
उद्वाधयति नापि प्रतिघादिना न ह्यनुन्मत आत्मानमात्मना निगृह्णाति । अपि
तु पर्यनुयोज्य जानानः कस्मादुपेक्षते तस्मात्समाधतिना वादिप्रतिघादिभ्या-
मनुयुक्तया वा परिपदा तन्निग्रहस्थानमुद्वाधनीयम् । अथ च तत्त्वनिर्णयावसाने
घादे द्वयोरपि नियहात्परिपदेष विजयते जल्पवितर्कयोश्च तत्त्वानपेक्ष
पुरुषसामर्थ्यपरीक्षणप्रवृत्तयो प्रतिघादी निगृह्यते । साधनाभासघादेना ऽपि
घादिना स्फुरता प्रतिघाटी स्तम्भितो यतः सम्यक्साधनेष्वन्यासे विहितः ।
प्रतिघादिन उत्तराप्रतिपत्तिरप्रतिभा साधनाभासोपन्यासे च उत्तराप्रतिपत्ति-
पर्यनुयोज्योपेक्षणमिति विशेषः । वार्तिकं नान्यवचनादित्येके । यत्र प्रति-
घाटी तूष्णीं भवति तत्र तूष्णीभावेनेव घादिन उत्तरानहंतां दर्शयन्नस्य
साधनाभासवादित्वा सूचयति यत्रास्य दोषोद्वाधने सम्यग्दोषमनुज्ञा करोति
तत्राप्यसौ दुष्टमुत्तरं ददत्तसाधनदोषमेव सूचयति । उपदिशन्ति हि पृष्टाः
दुष्टे हि साधने दुष्टोत्तरं देयमिति । तस्मादपचने ऽन्यवचने वा न पर्यनु-
योज्योपेक्षणं नियहस्थानमुपयथा ऽप्यनुपेक्षणादित्यर्थः । दूषयति तच्च नेति ।
साधनस्य हि सम्यग्ज्ञे दोषं जानन् तमेव दूष्यात् । सो ऽयं प्राप्यसरो

ऽब्रुवन् शिब्रुवन् वा नून न सम्यञ्च दोष जानाति । निश्चितप्रमाणभा-
षस्य पुरुषस्योक्तितादिभिरभिप्राय सूच्यते न त्वनिश्चितप्रमाणभाषस्य । यथा
ऽऽहु । श्रुतिस्मृत्यतिरेकेण युक्तजल्पाकभाषितम् । तद्यथाश्रुति दुष्ट चेद्
दुष्टमेवावधार्यताम् । इति सुश्रुत जानानो ऽप्यय किमर्थमन्यद् ब्रवीतीति ॥

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभिपयोगो निरनुयोज्यानुयोगः
(सू २२) ॥ न चायमप्रतिमातो न मिद्यते । सा ह्युत्तराप्रतिपत्तिरिय त्वनु-
तरस्थेबोतरत्वेन विप्रतिपत्तिरिति महान् विशेष । अनेनैव सर्वो जातयोः
नियहस्थानत्वेन सगृहीता भवन्ति । न च ह्येत्याभासानामितो न भेदः
ते हि वादिनो नियहस्थानमय तु प्रतिषादिन इति महान्विशेष । अत-
एव भवतामपि गाथा असाधनाङ्ग वचनमदोषोद्भावन द्वयोः नियहस्थानम-
न्यतु न युक्तमिति नेष्यते इति । अश्रुतिभाषा एव प्रसज्य प्रतिषेधात्मिकाया
अस्या निरनुयोज्यानुयोगस्य भेद दर्शयति भाष्यकार । निग्रहस्थानलक्ष-
णस्य मिथ्याव्यवसाया समारोपादित्यर्थः । सुगम वार्तिकम् ॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गो ऽपसिद्धान्तः (सू २३) ॥

अभ्युपेत्येत्यस्य व्याख्यान कस्य चिदर्थस्य तथामावर्तं प्रतिजायेति ।
प्रतिज्ञातार्थविपर्ययादिति । अभ्युपेतार्थविपर्ययात्सिद्धान्तविपर्ययादित्य-
र्थः । तदेतदनियमादित्यस्य व्याख्यानम् । तत्र साख्यीय सिद्धान्तमाह । यथा
न सदिति । तस्य पर्यायान्तरेण कथन न सत इति । नासदात्मानमित्यस्य
पर्यायान्तरेण विवरण नासदुत्पद्यत इति । सो ऽयं सिद्धान्त साख्याना तम-
स्य तद्विपर्ययात्कथाप्रसङ्गमाह स्वपक्षमवस्थापयति । एतावस्थान दर्श-
यति । एका प्रकृतिर्व्यक्तस्योपलभ्यमानस्यार्थजातस्य युक्तेति । प्रतिष्ठा विकारा-
मिति व्यक्तस्येवानुवाद । अन्यददर्शनादिति हेतुः । मृदन्वितानामिति
धर्म्यादाहरण तथा ऽयं व्यक्तभेद सुषुप्त्यमोहसमन्वितो गृह्यते इत्युप-

निगमनमाह तस्मात्समन्वयदर्शनाद्विश्वव्यक्तस्य केरित्यपेक्षायामुत्तर-
प्रादिभिरिति । एकप्रकृति सर्वो विकार इति सेव कथा सिद्धान्तमभ्युपेत्यैर-
क्तान् साख्यो नैयायिकेन पर्यनुगृह्यते । दूषणाय पृष्टव्यते । अथ प्रकृ-
तिविकार इति कथं सचित्तव्यमिति । स एव नैयायिकेन पृष्ट साख्य-
तरमाह । यस्यावस्थितस्य मृदादेर्धर्मान्तरं निश्चयो यथावदिनामो यदुर्मा-

न्तर मणिकादि प्रवर्तते असदेव जायते वा प्रकृतिर्मुद्रादि ।
 निवर्तते प्रवर्तते वा स विकार इति । यतस्मिन्मुद्राहरणे ऽपि सिद्धान्तो
 सो ऽयं प्रतिज्ञातार्थस्य सिद्धान्तार्थस्य चादौ विपक्षेणान्वयमात्र
 ख्ययति प्रतिज्ञात सिद्धान्तं ख्ययनेन नासदाविमर्शनीति उत्पद
 स्तिरोभयतीति न विनश्यतीति । तथा ऽपि कस्मादनेन सिद्धान्ते
 अथ सिद्धान्तेनेव कस्मान्न पाध्यत इत्यत आह । सदसतो
 हि लौकिक प्रमाणसिद्ध सिद्धान्तस्तथाभ्युपगममात्रसिद्धेऽप्रामाणिक
 सिद्धान्तो यल्लभता पाध्यते । तदेतन्मृदुमोक्षमपि न स्यादिति
 प्रेषावता कर्तुंशामपि तु मृदुमोक्षमप्युत्पादयिनायो प्रवृत्त्युपरमे
 न स्यातामित्यर्थः । यथ प्रत्यवस्थित, साध्ये नैवाधिकेन शु
 आत्मलाभ भवत्तत्त्वात्मदानमभ्युपेति ततो ऽस्यापि सिद्धान्तो भव
 नाभ्युपेति पक्षो ऽस्य न सिद्धयति । विकारो ह्यनेन पक्षीकृत एकप्रकृति
 विकारलक्षणाभावेन विकाराणामनिरूपणात् तदभावे न प्रतिज्ञा
 हेत्यर्थः आश्रयासिद्धत्वात् । नन्वेवं प्रतिज्ञातार्थविरोधित्वात्सर्वे
 स्वासत्तत्त्वात्पादस्य हेत्वामास यथ निवृत्तस्यान भवेत् । प्रतिज्ञा
 हेत्व्याशङ्क्य वार्तिककार आह । प्रतिज्ञातार्थव्यतिरेकेणेति । न
 प्रकृतयो विकारा एकप्रकृतिकत्वादित्यय हेतु साध्यविरुद्धेन अ
 पितो येन विरुद्धो भवेत् । नाप्येकप्रकृतिकत्व विकाराणां शब्दते
 समन्वयेन हेतुना येन प्रतिज्ञाविरोधो भवेत् । वेदवशात्तत्र च प्रतिज्ञा
 विरोध इत्येवमेव वार्तिककृता स्वसिद्धान्तस्य गोत्वादेर्नित्य-
 द्विरोध इति । अपि च तत्र यल्लभता सिद्धान्तो नानैकान्तिकदेशना
 इह तु सिद्धान्त एव ध्यायते । दुर्बल इत्यादिहरणपेनानुत्पत्त्यापि
 तस्माद्यत्र प्रतिज्ञासैन विरोध तत्र विरुद्धो हेत्वामास प्रमाण
 वा इह तु प्रतिज्ञार्थव्यतिरेकेणाभ्युपगमान्तरेण विरोध इति पुनरपि
 परविशद्वायामिवायिना ऽप्रामाण्यान्निवृत्तस्यान लक्ष्यविशयवदयोरिति ।
 हेत्वामासाश्च यथोक्ताः (सू. २४) ॥ व्याचष्टे हेतु
 रथेति । यदानुक्तमपि किं सिद्धयर्थिण्यते निवृत्तस्यान तन्नुकारेण मनु
 यथोक्ता इति सूत्रावयवनिराकरणायामाशङ्क्यामाह । किं पुनर्लक्षणात्ता

नियहस्थानतामापद्यन्ते यथा प्रमाणानि प्रमेयत्वं तेषा-

लक्षणांतरेषां प्रमाणानि प्रमेयत्वमापद्यन्त इति शङ्कायाः

आह भगवान् सूचकारः यथोक्ता इति । सकलयास्त्यर्थमुपसंह-
तइमे प्रमाणादप्युद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्चेति । इति
समाप्ते । वार्तिककारः संगृह्णाति जातीनां सम्प्रपञ्चानामिति ।
यानलक्षणमिति । समाप्तेन जातीनामपि प्रतिषेधनियहस्थाने
निवेश इति सूचयति । शास्त्रस्य चोपसंहार इति । तइमे
इय उद्दिष्टा इत्यनेन कृत इत्यर्थः ॥

यदनभि किमपि पुण्यं दुस्तरकुनिबन्धपङ्कमानानाम् ।

उद्बोतकरगयीनामतिजरतीनां समुद्ररणात् ॥ १ ॥

संसारजलधिसेतो वृषकेतो सकलदुःखमहेतो ।

तस्य फलमद्विलम्पितमेतेन प्रीयतामौघः ॥ २ ॥

तत्त्वज्ञानप्रसन्नसुरभिर्गूढब्रह्मार्थजाता

सर्वं मोक्षामृतममफला मूर्तिमञ्जुप्रजला ।

ग्रन्थोपागममममहान्याममूला भनेता

टीकापीठद्वयतु कृतिनां नन्दिनी वटपदानाम् ॥ ३ ॥

क्रूराः कृते । उज्जलिरयं अलिरयं धृतः

काये मया प्रहरताम यथाभिलाषम् ।

अभ्यर्चये पितृपयाहमयपांशुपदै-

मै मा उज्जलीकुरुत कीर्तिनदीः वरेषाम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमिश्रवाचस्पतिविरचितायां न्यायवार्तिक-
तात्पर्यटीकायां पञ्चमोऽध्यायः समाप्तः ॥

समाप्तश्चायं ग्रन्थः ॥

शुभम्भूयात् ॥